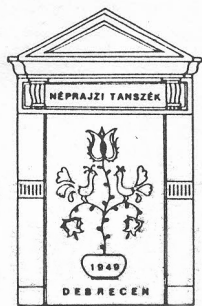

KÓSA LÁSZLÓ

PARASZTI POLGÁROSULÁS ÉS A NÉPI KULTÚRA
TÁJÉK MEGŐSZLÉSA MAGYARORSZÁGON
(1880-1920)

DEBRECEN, 1990

Martin György emlékének

KÓSA LÁSZLÓ

PARASZTI POLGÁROSULÁS ÉS A NÉPI KULTÚRA

TÁJI MEGOSZLÁSA MAGYARORSZÁGON

(1880-1920)

1990
DEBRECEN, 1990

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NÉPRAJZI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

SZERKESZTI:

UJVÁRY ZOLTÁN

MUNKATÁRS:

Kotics József

ISSN 0138-9882

ISBN 963 471 636 9

Amikor 1965-ben megjelent a Szabó István által szerkesztett *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914* című kétkötetes tanulmánygyűjtemény, azonnal és nagy érdeklődéssel végigolvastam. Mái egyik emlékezetes történetírói olvasmányélményem ez a sok szempontot érvényesítő, hatalmas ismeretanyagot földolgozó mű. Igazán nem a hiányérzet, hanem a kiegészítésre ösztönző eredmények hatása, s továbbgondolása vetette föl bennem, hogy a gazdálkodásról, tanyáról, eszköztárról, művelődésről, termelési tapasztalatokról és ismeretekről szóló fejezetekhez hasonlóan és kapcsolódóan a korszak paraszti műveltsége képét is összegzően meg kellene írni.¹ Ekkor merült föl bennem először rövidebb tanulmány formájában értekezésem terve.

Több száz éves története folyamán a jobbágyfelszabadítás után a magyar parasztság az idézett tanulmánygyűjteménnyel átfogott korban jutott legnagyobb társadalmi súlyhoz, hogy azután föltartóztathatatlanul és gyorsan elveszítse azt. Komoly ellentmondásoktól megterhelt évtizedek voltak ezek. Ekkor jelentkezett először tartósan és jelentékenyen a parasztság politikai tényezőként, jóllehet nagy tömegei kívül rekedtek a szűkkeblűen megvont választói jog határán, és csak a korszak vége felé alakultak valóban sajátos paraszti érdekeket képviselő politikai csoportosulások. Ekkor teremtett magának a parasztság olyan kulturális arculatot, amely ugyan belsőleg sokrétűen differenciálódott, de mai ismereteink szerint a korábbi és a későbbi állapotokhoz képest karakteresebben megkülönböztette más társadalmi osztályoktól és rétegektől. A társadalmi fölemelkedés vágya eddig nem tapasztalt mértékben hatotta át az ország lakosságának a múlt század utolsó harmadában még mintegy háromnegyedét kitevő földműves népeiséget, noha ténylegesen csak kisebb hányadának sikerült ebből a programból valamit megvalósítani. Ezek a tények a nemzeti tudatban – nem szigorúan eszme- vagy stílustörténeti értelemben,

hanem fogalmi tisztázatlanságokkal terhelve és lazán körvonalazva – a parasztság klasszikus képeként rögzültek. A művészeteknek, különösen a szépirodalomnak nem kevés szerepe volt abban, hogy nemcsak a közel-múltban, hanem várhatóan a belátható jövőben is „a magyar paraszt” az 1848-as forradalomtól az első világháborúig húzóódó kor parasztja volt és lesz. Az ugyanekkor szárnyát bontogató, majd önálló tudomány-szakká szerveződő néprajztudomány szintén hozzájárult ennek a képnek a kialakításához azzal, hogy sokszorosan leírta és bemutatta a paraszti kultúra tárgyait, a paraszti életmód mozzanatait és a népművészetet. Néhány kitűnő és termékeny gondolatfelvetést kivéve azonban mindmáig nem történt kísérlet, mely a néprajz oldaláról részletekbe bocsájtkozva, de mégis összegzően próbált volna választ keresni arra, mi történt tulajdonképpen ebben az időben a paraszti kultúrával és társadalommal.

Az 1980-as évek elején a dualizmus korának kutatása természetesen tisztán történeti vizsgálat lehet. Így értekezésem egy, a címben megjelölt időszakasz – melynek határait a következő fejezetben részletesen megindoklom – történeti néprajzának, a magyar népi kultúra és társadalom története egy fejezetének földolgozása. Munkámhoz olyan központi kérdés föltevésére volt szükség, amelyik a néprajzi anyag értelmezéséhez lehetőleg új vagy részben új szempontokat ad és új eredményeket is ígér. Így esett a választásom a korról foglalkozók számára különben kikerülhetetlen társadalomtörténeti folyamat, a polgárosulás műbenlétére. Túlzás nélkül állítható, hogy a XIX. század elejétől a XX. század derekáig a magyar társadalomfejlődés legnagyobb problémája a polgári átalakulás volt. Tömören összegezni, mi a lényege, nagyon nehéz. Maga a fogalom rendkívüli sokrétű, akár a polgárosulásra vonatkozó elképzelésekre és tervekre, akár a lezajlott vagy zajló folyamat utólagos vagy kortársi elemzéseire gondolunk. A tét nem kisebb volt, mint egy nemzetté lett népnek sikerrel áthaladni a társadalmi rendszerváltozás megrázkódtatásain, levetközni a feudális viszonyokat jellemző hagyományokat és új, korszerű, modern társadalmat kiépíteni az országban. A változások kiterjedtek az élet minden területére, a lakosság minden osztályára és csoportjára, nyilvánvalóan a parasztságot sem kerülték el. Néprajzi tanulmányozásukhoz két út kínálkozik: vagy a kultúra és az életmód egyes területeit témánként veszem sorra vagy táji megoszlásban vizsgálom a népi műveltséget. Abban, hogy az utóbbi mellett döntöttem, két fontos ok játszott közre.

1. Tudománytörténeti tájékozódásom meggyőzött arról, hogy a

tematikus kutatások szükségesek, eredményeik értékesek, azonban óhatatlanul a különben egységet alkotó kultúra kényszerű széttagolásával járnak. Olyan összetett társadalomtörténeti fogalommal kapcsolatosan, mint a polgárosulás, több eredmény remélhető a kisebb vagy nagyobb területi egységek komplex vizsgálatától.

2. A néprajztudomány lépten-nyomon szembe találja magát a kultúra és a táj kapcsolatával. A táji különbségek észlelése a magyar néprajzban jeles hagyományokra tekint vissza, meghatározásuk megújulóan foglalkoztatja a kutatást. Ide tartozik egy szubjektív, mégis fontos mozzanat, személyes érdeklődésem a nagymultú tájegységi vizsgálatok iránt.²

Másirányú feladataim és megbízásaim hosszabb ideig nem engedték, hogy teljes figyelemmel foglalkozhassam a több, mint két évtizede megfogalmazott tervvel. Időközben a magyar tudományos életben olyan tendenciák bontakoztak ki és olyan kutatási eredmények születtek, amelyek mind kedvezőbb feltételeket teremtettek. Úgy vélem, a jelenlegi szakirodalom lehetőséget nyújt a táji megoszlás áttekintése első átfogó kísérletének elvégzésére.

A néprajzban az utóbbi másfél-két évtizedben számos fontos anyagközlő és tényföltáró tanulmány, valamint monográfia látott napvilágot. Ezek jelentékenyen hozzájárultak az ún. fehér foltok eltüntetéséhez és összezsugorításához a tematikában, a földrajzi viszonylatban és a történeti vizsgálatokban egyaránt. Munkám szempontjából a legfontosabbak a következők voltak:

a) tetemesen nőtt a száma a táji és helyi monográfiáknak; a nagyszámú hosszabb-rövidebb tanulmány említése nélkül, közvetlenül csupán hadd utaljak olyan kiemelkedő vállalkozásokra, mint a Bálint Sándor életművét összegző *Szögedi nemzet* három kötete, továbbá a munkaközösségek által készített keceli, jászdózsai és csépai tanulmánygyűjtemények;

b) az utóbbi két mű a magyar néprajz történetének mindaddig legnagyobb szabású regionális vizsgálatának, a „palóc kutatás”-nak a részeként született; a kezdetet jelentő 1967. évi egi konferencia éppúgy a tájegységi vizsgálatok iránt megélenkülő figyelmet tanúsítja, mint a Magyar Néprajzi Társaság által 1977-ben Sárospatakon rendezett tanácskozás, mely a néprajzi csoport fogalmát vitatta meg;³

c) ugyancsak a Magyar Néprajzi Társaság szervezte 1974-ben Szolnokon „A paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században” és 1976-ban Pécsen „A népművészet tegnap és ma” címet viselő konferenciákat, amelyeknek előadásai, főleg a tanulmánnyá átdolgozott előadá-

sok az újkori magyar népi kultúra és társadalom fontos kérdéseire adtak válaszokat,⁴

d) elkészült és megjelent a magyar néprajztudomány félévszázad, *A magyarság néprajza* megírása óta legjelentősebb összegző jellegű vállalkozása, a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötete,⁵

e) az 1970-es években a korábbi kényszerű visszahúzódás után nagyszámú értékes magyar néprajzi kiadványt adtak ki Romániában és Jugoszláviában, kisebb mértékben Csehszlovákiában is napvilágot láttak néprajzi publikációk,⁶

f) az 1960-as évek végétől megélnékvált, majd nagy lendületet vett a magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása.

Külön kell megemlítenünk két módszertani fejleményt. Az egyik a térképező módszer alkalmazásának széleskörűvé válása, mely a térbeli szemléletet erősítette,⁷ a másik a nemzeti néprajz, a kulturális antropológia és a történetírás közeledését szorgalmazó törekvés, mely a közelmúltban történeti antropológia néven jelentkezett, ugyancsak szemléleti és tájékozódásbeli bővülést hozott és továbbiakat ígér.⁸

Fontosak értekezésem számára a jelenkori magyar történetírás új, jelentős eredményei, általános pezsgése, legfrissebb módszertani és tematikai gazdagodása. Egyaránt gondolok a tízkötetes *Magyarország története* értekezésem korszakát és a megelőző időszakot fölölélő darabjainak megjelenésére; a helytörténeti irodalom fölvirágzására, mely igen gyakran helyi néprajzi vizsgálatokkal fonódik össze,⁹ továbbá a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet, az agrártörténet, a történeti statisztika a néprajz számára figyelembe veendő eredményeire. Külön említést érdemelnek a történészek által rendezett ún. „tájékonferenciák”. Országos jelentőséget nyert a Magyar Tudományos Akadémia pécsi Dunántúli Tudományos Intézete, a legrégebben folytonosan főnnálló tájktató intézet mint különböző kutatási ágazatok eredményeinek találkoztatásával a regionális vizsgálatok szervezője.¹⁰ A polgárosodás nem néprajzi fogalom, paraszti vonatkozásai sem nélkülözhetik a történetírás eredményeit, ugyanígy a történeti néprajzi kutatás is elképzelhetetlen nélkülük.

Értekezésem bevezetőjében először azt követem nyomon miként alakult a kezdetektől a nemzeti tudatban a táji különbségek érzékelése, majd hogyan kapcsolódott bele tudományos vizsgálatukba a magyar néprajztudomány. Számot kell vetnem olyan meggyökeresedett fogalmakkal, mint a *néprajzi csoport* és az *etnikai csoport*. Tisztázom, miért választottam a vizsgálat időkeretéül a címben megjelölt évtizedeket és mit értek

tájon. Az adott korszakban a népi kultúra hordozója – bár nem kizárólagos előállítója – szinte csak a parasztság, mely korábbi – nem mozdatlan, de mégis statikusnak föltűnő – társadalmi állapotához képest állandó, erős mozgásban van. Folytonosan áramlik az ipar és a városi szolgáltató ágazatok felé és egy része kivándorol, de a földműves és a falusi életformától nagy tömegekben nem tud elszakadni.¹¹ Társadalmi határai nem élesek. A mezővárosi földművelő lakosság, a falusi kisiparosok, a kétlaki bányászok és gyári munkások révén a parasztság peremén életmódjukat és osztályhovatartozásukat tekintve egyre szélesedő átmeneti rétegek jelennek meg. További különböző irányú tagolódást jelentenek a fokozódó vagyoni különbségek, a speciális foglalkozási csoportok (elsősorban az agrárszegénységen belül), bár egyre halványulóan, de még mindig a feudális-rendi hagyományok, a vallások és a lakóhely elkülönülése (város-falu-tanya) is. Komplex szempontrendszerrel kell tehát kialakítani, amely lehetővé teszi, hogy föltárujjon: vajon az adott korszakban a társadalmi és gazdasági változásokra az emberek milyen kulturális változtatásokkal, új vagy módosult viselkedésformákkal és szokásokkal reagálnak. Ehhez kell tisztáznunk, mit értünk az értekezésben polgárosuláson, melyek a táji különbségek és táji azonosságok kiváltó okai és melyek a legfontosabb megjelenési területei.

Az értekezés gerince a négy történeti-földrajzi nagytáj, az Alföld, a Dunántúl, a Felföld és Erdély fölsorolás szerint haladó áttekintése. Elemzésük azonos fő szempontokon nyugszik, de fejezetenként nem mechanikusan ugyanazokon. Az egyes nagytájak belső sajátosságai és az alkotó kisebb tájegységek eltérő volta miatt a részletezés eltérő. Minden esetben rövid földrajzi jellemzés vezet be a vizsgálatot. Utána következik a nyelvi-nemzetiségi és vallási viszonyok áttekintése, mely település- és népeségtörténeti visszapillantással kapcsolódik össze. Itt kerül sor – szükség szerint – a kései feudalizmus legfontosabb jellemzőinek számbavételére is. Ezután a részletesebb elemzés során arra törekszünk, hogy a vázolt szempontrendszerre támaszkodva regionális egységeket határoljunk körül, ami abban az esetben lehet igazán termékeny, ha nem mereven értelmezzük a határokat, esetenként mérlegelünk és átmeneti területekkel is számolunk.

Végül az összegzés a fölmért táji megoszlás legfontosabb tanulságait tartalmazza: a nagytájak egymáshoz való viszonya, a változások és újítások terjedésének főbb irányai alkotják tárgyát. A táji tagolódás – mint erre utóbb többször visszatérünk – átnyúlik a nyelvi és a poli-

tikai határokon, azonban a szomszédos népekkel és nemzetiségekkel való részletes összehasonlítás messze meghaladná értekezésem célját. Ahol mégis lehetséges, jelzem a kapcsolatokat és hasonlóságokat, hogy munkám ezáltal támpontul szolgáljon további kutatásoknak, amelyek a magyar népi kultúra európai helyzetét nagyobb egységbe illesztve kívánják vizsgálni.

Értekezésem első változatát — kisebb megszakításokkal — 1978 tavasza és 1983 tavasza között készítettem el. Ezután átdolgoztam és tetemesen bővítettem. A szerző minden munkájánál rákényszerül, hogy az adatgyűjtést egy időpontban lezárja. Habár utóbb is sokat dolgoztam rajta, értekezésemnél ez a dátum 1985. június 30. Később megjelent tanulmányokat már nem vettem figyelembe. A teljesség miatt arról is meg kell emlékezni, mennyire okulásomra szolgált az 1918 előtti Magyarország mintegy háromnegyed részének beutazása. Ezen belül a magyar nyelvterületnek számításom szerint szintén körülbelül háromnegyed részét ismerhettem meg az 1960-as és az 1970-es években hivatalos küldetésben vagy magánúton. Nem mindenütt végeztem vagy végezhettem néprajzi gyűjtést, de a személyes élmény sokat segített a sok évtizeddel korábbi állapotok megértéséhez és rekonstrukciójához. (Ahol saját tereptapasztalatra támaszkodom, ott lábjegyzetben erre külön nem hivatkozom.)

Barátok, egykori tanárain, kollégáim adatokra, cikkekre, szempontokra hívták föl a figyelmemet. Legkedvesebb kötelességem, hogy segítségükért mindegyiküknek itt is, együttesen köszönetet mondjak. Nevük felsorolása hosszú sorokat töltene meg. Hadd maradjak csupán egyetlen név említésénél. A számos kitűnő rész munka és monográfia között számomra kiemelkedő jelentőséggel bír egy könyv, mely az egész magyar nyelvterületet áttekintve, igaz, csupán egyetlen, ám nagyon fontos ágazati táji tagolódásának vizsgálatát végezte el: Martin György műve, *A magyar tánc típusok és táncdialektusok*. A fájdalomosan korán eltávozott Martin György (1932–1983) többször is feldolgozta említett könyvének tárgyát és sok tanulmányában foglalkozott részleteivel. Nekem nézőpontjainak összetettsége és hallatlanul gazdag módszertani megközelítése példaadó. Martin igen sokat gyűjtött, óriási terep- és anyagismerete, nagy technikai tudása volt. Egyaránt otthonosan mozgott a történeti összehasonlító kutatásban, a szerkezeti és a jeltudományi elemzésben. Így lett a magyar folklorisztika nemzetközi hírű képviselője. De nemcsak ezért ajánlom emlékének munkámat. Hálámat szeretném kifejezni a sok biztatásért, szakmai konzultációért, azért a barátságért, amiben a fiatalabb pályatár-

sat részeltette, nem konkrét kutatási területeink nagy távolságát, hanem a tudományhoz és azon túl a magyar művelődés szeretetéhez fűző érzelmi azonosságunkat tekintve.

1987 tavaszán

JEGYZETEK

1. A két kötetről ismertetésem jelent meg az Ethn.-ban: 1968, 601–605.
2. V.ö. Kósa László – Filep Antal, 1975 és ezen belül Kósa László, 1975.
3. Bakó Ferenc, 1968; Paládi-Kovács Attila, 1980/b.
4. Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula, 1974. – A pécsi konferencia anyagának értekezésünket közelebből érintő előadásai tanulmányalakban olvashatók „A népművészet változása XIX. században” cím alatt az Ethn.-ban (1977, 1–135).
5. Magyar Néprajzi Lexikon I–V. Főszerk.: Ortutay Gyula, Bp., 1977–1982.
6. Beszámoló előadások gyűjteménye: Máténé Szabó Mária Rózsa, 1984.
7. Elméleti előkészítése: Barabás Jenő, 1963.
8. Hofer Tamás, 1984.
9. Juhász Antal – Niedermüller Péter – Szilágyi Miklós, 1983.
10. Kanyar József és Troszt Tibor, 1978; Tóth Tibor, 1980/a. – Itt említendő a Dunántúli településtörténetével foglalkozó konferenciasorozat is.
11. Rác István, 1980/b.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or title.

Second block of faint, illegible text, appearing to be the main body of the document.

Third block of faint, illegible text, continuing the main body of the document.

Fourth block of faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a footer or concluding remarks.

A térbeli szemlélet jelentkezése és kibontakozása a magyar néprajzban

XVI sz.

A magyarországi köztudatban — fennmaradt írásos adatok tanúsága szerint — a XVI. században bukkant föl a magyar etnikum valamifajta regionális különbségeinek felismerése. Elsősorban nyelvjárási és nem kulturális eltérésekre figyeltek fel. Tekintve, hogy ekkor még nem beszélhetünk sem egységes irodalmi, sem köznyelvről, sem pedig a műveltségnek a későbbi századokhoz mérhető nemzeti fokú integrációjáról, ezek a megfigyelések sok fenntartással értékelhetők. Leggyakrabban a székelyekre vonatkoznak, s ez a tény már önmagában óvatosságra int. Nem a rendi különállást vetítik-e ki csupán? Ugyanis a székelyek rendi kiváltságai, testületi és társadalmi elkülönülése, eredetmondája a kívülálló megfigyelőt is eleve arra indították, hogy másságukat, a többi magyar népcsoporttól eltérő voltukat hangsúlyozza. Minthogy ezek általában nem rendelkeztek a székelyekéhez hasonló rendi attributumokkal, esetleges saját különbözőségeik föl sem tűntek.¹

Azt, hogy a magyar nép kulturálisan és nyelvjárásilag horizontálisan tagolódik, — a középkor-végi fokot lényegében meghaladóan — valójában csak a XIX. század első felében „fedezték föl”. A modern nemzetté válásban kibontakozó érdeklődésben sok más között a történelem, annak forrásai, a hazai irodalom, zene, tánc, műtárgyak és építészeti emlékek stb. feltárása mellett helyet kapott a magyarországi táj is, de nemcsak mint természeti szépségek hordozója, hanem összetett történeti jelenségként, a rajta élő, századok óta arculatát formáló népesség otthonaként. A nemzeti tudatban az 1810–20-as esztendőktől fokozatosan elmélyült az a felismerés, hogy a Magyarországon belül jellegzetes regionális csoportok találhatók, melyek helyi érvényességű műveltségükkel gazdagítják vagy gazdagíthatják a nemzeti kultúrát.² Sőt a gazdagító sajátos-

ságok nem is mindenütt, hanem érdekesebbnek, fontosabbnak vélt tájakon található meg. Az itt lakó csoportokra természetesen nagyobb figyelem irányult.

Azok a szerzők, akiket a magyar néprajztudomány története az önálló szaktudomány kialakulásának első képviselőiként tart számon, programnak vallották a csoportok megismerését. Szeder Fábián a palócokról szóló dolgozatában, mely koncepciózusságával kiemelkedik a korabeli népismereti írások közül és amelyet — mai értelmezés szerint — az első magyar néprajzi tanulmánynak tartunk, így ír: „Nemzetünk bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájabeli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségét feljegyeznünk”.³ Korai romantikus eszméinek híveként nem titkolta, hogy mindennek azért is kellene történnie, hogy a magyar nemzeti karakter teljesebben és sokszínűbben tűnjék föl.

Szeder idézett mondata (és egész írása) azonban már csiráiban hordozza azokat az ellentmondásokat, elméleti tisztázatlanságokat, melyek később fölbukkannak a magyar néprajz sajátos területe, a néprajzi csoportok kutatásában. Szeder a haza „tájabeli nevezetesebb népeit” szeretné megismerni, tehát alapul földrajzilag körülhatárolható egységeket sejtet, ugyanakkor nem említi, hogy úttörő írása közelebből mégis melyik vidék lakóiról szól. Különösen utólag tekintve meglehetősen mulasztást követett el, hiszen épp a palócok — mint látni fogjuk — olyan népcsoport, melyet területileg szinte lehetetlen megragadni. Mindmáig nem tisztázott, hogy a különböző kulturális vonások és a nyelvjárás mennyiben meghatározó szerepűek, ha róluk beszélünk. Terület, műveltség, dialektus szempontjai keveredtek, a zavart pedig a közvéleményben akkor tájt élő pejoratív ízű paraszt — palóc azonosítás is fokozta.⁴

Csaplovics János 1822-ben a Tudományos Gyűjteményben *palóc, dunamelléki, tiszamelléki és székely magyarokról* tud. Ez a felosztás tulajdonképpen a négy nagy földrajzi tájra utal, mégis különböző történeti meghatározottságú és hátterű egységet sorol föl: a dunamelléki és tiszamelléki gyűjtőnevek kifejezetten földrajzi alapú fogalmak.⁵ De a kor irodalmi vitáiból azt is tudjuk, hogy már fölmerült a „dunai” és „tiszai”, azaz „nyugati” és „keleti” magyar képe. „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől, mind attól örömmel tanulok és mind ezt, mind azt tanítani akarom” — írta Berzsenyi Kazinczynak 1811-ben.⁶ Csaplovics felosztása tehát messzemenő művelődéstörténeti, sőt politikai értelmet is jelzett. A székelyek viszont jogilag és történetileg

erőteljesen meghatározott, a palócok, ellenkezőleg, objektíve nehezen megragadható csoport. Később a *Gemälde von Ungern*-ben, (1829) kifejezetten nyelvi változatokra utalva Csaplovics megismételte ezt a tagolást néhány, szinte ötletszerűen odavetett „aldialektus” (Unterdialekten) kíséretében.⁷

Hogy a közzéemlényben a táji tagoltságnak gazdagabb képe élt, mint az irodalmi vitákban fölmerült dunai-tiszai megoszlás, meg az őstörténeti jelentősége miatt népszerű palóc és székely csoport, azt nemcsak Csaplovics alldialektusaiból, hanem például Horvát István egyik írásából is tudjuk. Horvát nem kevesebb, mint tizennégy történeti háttérű és eltérő nyelvjárás beszélő népcsoportot különböztetett meg: „Székelek, Palótzok, Barkók, Matyók, Sárköziek, Ormánságiak, Rábaköziek, Őrségiek (...) Kunok (...), Nyitra völgyiek, Balog völgyiek, Telegdiek, Bodrogköziek, Götsejiek”.⁸ A tanulmányban ismételtlen keveredtek a táji, a kulturális és a nyelvjárás elkülönítés szempontjai. Horvát a különös nyelvjárásokra kívánta a figyelmet fölhívni. Ma már tudjuk, hogy az első két egység kivételével a többinél megközelítően sem számolhatunk önálló dialektussal, viszont a felsoroltak nagy része később keretül szolgált a néprajzi kutatás számára, amiben természetesen nem Horvát vagy valaki más utólagos hatása jelentkezett, hanem az, hogy a nemzeti köztudatban élő regionális különbözőségek utóbb is elevenek és kutatásra ösztönzőek maradtak.

A reformkori magyar ételmiség kulturális programjába szervesen beletartozott az ország tájainak felfedezése, a különféle, így a néprajzi sajtóságok tudatosítása. Az abszolutizmus éveiben ez a törekvés a nemzeti tudat fenntartása részeként, még erősödött is. Ám sem Fényes Elek statisztikájának változatai, sem az újabb statisztikai és országismereti munkák (Palugyay Imre, Benkő Károly, Galgóczy Károly, a fiatal Hunfalvy Pál és mások munkái, Kubinyi Ferenc és Vahot Imre Magyarország és Erdély nevezetességeiről szerkesztett gyűjteményes kötetei stb.) nem hoztak új szempontot a leíró, a táji változatokat regisztráló népismeretben. A jelentős táji monográfiák ezután évtizedeket vártak magukra. Orbán Balázs Székelyföldről szóló hat kötetes munkája (1868–1873) még teljes egészében romantikus ihletésű, a nagy hagyományú országleíró statisztikát és a divatos útirajzot ötvözi, de érdeklődése inkább általában történetíróinak nevezhető, mint néprajzinak.⁹ Speciális kutatástörténeti szempontunk szerint időrendben Pintér Sándor palóc monográfiája (1880) következik, mely úttörő vonásokat mutat, de szerzője tudósként nem volt

kiemelkedő, hatása korlátozott maradt. Előtte még mint a közelmúlt vidék- és tájismertető irodalma, igaz, már szinte kizárólagosan etnográfiai szempontok alapján igyekezett a palóc néprajzi specifikumokat összegezni.¹⁰ Jelentős előrelépést és határozott szemléleti változást jelentettek Jankó János könyvei Kalotaszegről (1892), Aranyosszék-Torockóról (1893) és a Balaton-mellékről (1902).¹¹ Jankó olyan sokoldalú, földrajzi, néprajzi és antropológiai szempontokkal ötvözött néprajzi műveket alkotott, melyek áttételesen még az utóbbi két évtized tájismertető néprajzának is vonzó modellül szolgáltak. Idézett munkáiban a leíró nézőpontú kutatót elsősorban a tárgyi világ érdekelte, de jelentőséget tulajdonított a művészeti ágazatoknak is, míg a szöveges népköltészet alig, a társadalom pedig szinte egyáltalán nem foglalkoztatta.

A századvégen és a századelőn jelent meg két fontos, nagyhatású könyvsorozat. Mindkettőnek célja volt az ország táji nevezetességeire irányítani a figyelmet. Az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben* kötetei elsősorban birodalmi érdekeket szolgáltak. Néprajzi fejezeteik inkább szépirodalmi, mint tudományos szempontok szerint íródtak. A Borovszky Samu nevével fémjelzett, csonkán maradt vármegyei monográfiásorozat szinte mindent közölni kívánt, amit a kor elképzelése szerint a művelt embereknek egy-egy megye múltjáról és jelenéről tudnia lehetett. A néprajzi részeknél is törekedtek a szakszerűsége, csakhogy a szerzők egyenetlen fölkészültsége miatt az eredmény is nagyon változóan alakult. A viseletről, a lakáskultúráról, a szokás- és hiedelemvilágról, többé-kevésbé a gazdálkodásról is nem egyszer bőven, olykor jó megfigyelő tehetségre vallóan, azaz máig forrásértékűen írtak.

Időközben a magyar néprajz szervezetileg megerősödött (a Magyar Néprajzi Társaság megalakult, az Ethnographia megindult, a Néprajzi Múzeum az önállóság útjára lépett) és annyi ismeret halmozódott föl — nem utolsósorban a megszorított helytörténeti munkák jóvoltából —, hogy meg lehetett kísérelni egy, a teljes népterületet, sőt nemzetiségre való tekintet nélkül az egész országot átfogó, a regionális eltérésekkel Bátky Zsigmond elkészítését. Egy igényes népszerűsítő mű keretében *Bátky Zsigmond* vállalkozott erre a feladatra. A néhány évtizeddel korábbi állapothoz képest neki valóban sok anyag állt rendelkezésére, de annyi nem, hogy az egyes kiválasztott egységeket hitelt érdemlően összehasonlíthassa. Módszertani elveit sem tisztázta. Ennek ellenére törekedett a táji jellegzetességek kiemelésére, miáltal tanulmánya ősvé lett mindazon műveknek, melyek a regionális néprajzi eltéréseket

egységes alapszempontrendszer nélkül a legkülönbözőbb korú, értékű és hatású kulturális és nem kulturális jelenségekkel vagy jelenségcsoportokkal jellemezték.

Bátky a nemzetiségeket tradicionális táji-történeti egységekben tekintette át, a magyarok bemutatásánál azonban sajátos fogáshoz folyamodott, a korabeli népszámlálások mesterséges nagytáji beosztását választotta keretül (Duna jobbpartja, Duna balpartja stb.). Ezekben belül viszont éppúgy nem tett világos különbséget földrajzi tájegységek és történeti hátterű népcsoportok között, mint reformkori előfutárai. A közel egy évszázados tudománytörténeti hagyomány más vonatkozásban is jelentkezett művében. Nem nehéz ráismerni az egykori romantikus nemzetkarakterológiára, mely azonban lebomlott az egyes vidékek lakóinak kollektív jellemzésére. Egyúttal szorosabban vett néprajzi problémaként voltaképp az etnikus specifikum analitikus keresése bontakozik ki a széleskörű összegzésből. Például a székelyeket „agyafúrtság” jellemzi, de „zárkóztatottabbak” más magyar csoportoknál, ugyanakkor „székely voltukra rátartók, nyakasok, itt-ott hetvenkedők, de rendkívül élelmesek, vállalkozók és vitézek”. Másfelől „könnyen mozgó, vándor természetű nép”. „Létük alapja a földművelés és a baromtenyésztés” – írja Bátky, nem ügyelve arra, hogy ezek a foglalkozások éppúgy nem különböztetik meg őket másoktól, mint az, hogy „viseletük és táplálkozásuk szegényesebb, mint a magyaroké, ellenben népköltészetük, nótájuk, táncuk és népeletük gazdagabb”. Ezek a jellemzések egymáshoz viszonyítva keveset mondanak. Például a palóccokról ez olvasható: „A palócság szorgalmas, dolgos – a szegényebbje az Alföldre jár aratni – vallásos, babonás, a nadrágos emberhez bizalmatlan, szapora, pátriarkális életmódú nép.” Göcsejben viszont „a nép r. kath. vegyes típus, a táncot, a nótát szerfölött szereti, dolgos, inkább földművelő, de szívesebben baromtenyésztő, elmés-furfangos, apró fatárgyak faragásához és cifrázásához kiváló”. És így tovább, a „vallásos”, „földműves”, „szorgalmas”, jelzők a továbbiakban is többször fölbukkannak, ezért, jóllehet a vállalkozás a feladat nagysága és szépsége mellett vonzó, a kritika nélkül egymás mellé sorakoztatott, valójában kevés jelentéssel bíró adatok miatt a kikerekedő néprajzi kép tetszetősége ellenére sem elfogadható.¹²

Bátky nem ismételte meg kísérletét, Jankó öröksége mindenképp előtt a fiatal Györffy István érdeklődését serkentette. Györffy tanult Jankó monográfiáiból, azonban nem követte közvetlenül és szorosan módszerét, ami két ponton különösen szembeötlő: 1. regionális érdeklődésű tanulmá-

nyaiban megtartja az anyagi kultúra súlypontját, de a leíró szempontokat kiegészíti a néptörténeti-etnikai háttér feltárásával (pl. a Kunságról, a Fekete-Körös völgyéről, a Hajdúságról stb. szövegek); 2. ez az érdeklődés mindvégig jelen van életművében, de csak hosszabb-rövidebb tanulmányokat eredményez, nagyobb terjedelmű monográfiát nem.¹³ Szemléletét jól jellemzi a témakörben született összegző írása: *Milyen elemekből áll a magyar nép?* (1925.). A Bátky húsz évvel korábban készült tanulmányához hasonlóan népszerűsítő célú, és meg sem kísérli tárgyának fogalmi meghatározását.¹⁴

Közben a két világháború közti korszak magyar földrajzi, ritkábban történeti összefoglalásaiban polgárjogot nyert a néprajzi fejezet az emberföldrajz tartozékaként. Bátky és Györffy példaira tekintő megközelítésben mutatja be a magyar népi kultúrát pl. Cholnoky Jenő, Kogutowicz Károly, Szilády Zoltán.¹⁵ Végül Györffy és Bátky mellett a kor harmadik nagy néprajzkutató egyénisége, Viski Károly ugyancsak írt olyan összefoglaló tanulmányokat, melyek sommásan általánosítva, sőt ismét a nemzetkarakterológiára emlékeztetve jellemezték az egyes vidékek népi kultúráját, ő azonban tovább is lépett, elsőként tett próbát a kérdéskörben rendszerezésre és fogalomalkotásra.

A magyarság néprajza (1933) bevezetőjében írta Viski, hogy a magyar néphagyomány változatosságában „... némi rendet ... úgy is teremthetünk, hogy az együtt jelentkező, alaktanilag azonos jegyek alapján a magyarságot népcsoportokra osztjuk.”¹⁶ Öt nagy egység keretében – Dunánál, Felföld, Alföld, Erdély, Moldva – összesen harmincnégy kisebb egységgel számolt, de ez alkalommal többet nem mondott és arra sem utalt, milyen jegyekre, tulajdonságokra gondolt. Indoklásul egyfelől rámutatott, hogy a négykötetes mű nem ebből a szempontból foglalkozik a magyar népi kultúrával, csupán a földrajzi tájékozódás céljából volt szükség a bevezetőben a felosztásra, másfelől a kutatási hiányosságok sem teszik lehetővé az összefoglaló jellemzést. Viski fontos elméleti megállapítást is megfogalmazott: az egyes kulturális jegyek elterjedési határa általában nem azonos az általa elkülönített egységek határával, továbbá számolni kell a jelenségek közti átmeneti területekkel is. A néprajztudomány korabeli állása, elsősorban elméleti készütsége ismeretében nem meglepő, hogy ilyen felismerések birtokában bizonytalan volt a felfedezett fogalom tartalmában, és a feltételezett néprajzi eltérések mellett egy másik tényezőre, a „köztudat”-ra is hivatkozni kényszerült, mely

hagyományosan számontartja a magyar nép valamifajta regionális (nyelvjárási, szokásbeli, viselkedési stb.) tagolódását.

Az *Etnikai csoportok, vidékek* című, öt évvel később keletkezett tanulmányában Viski jórészt megismételte korábbi álláspontját. Véglegesen most sem tisztázta a felosztás alapját és a számbavett egységek fogalmát, de világosabban megfogalmazta, hogy két, egymást zavaró, legalább is egymást pontosan nem fedő dologra gondol: a néprajzi jelenségek elterjedésére, valamint „a köztudatban, történeti vagy népi hagyományban élő, tehát valóság gyanánt jelentkező etnikai csoportokra”. Még óvatosabb, mint korábban, és hangsúlyozza, hogy az általa kijelölt csoportok nem tudományos vizsgálatok eredményei. Könnyebbséget jelentett számára, hogy a tanulmány *A magyar nyelvtudomány kézikönyvének* részeként készült, így a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok túlsúlyra kerülhettek benne, a gazdag, de magvas összegzéshez nem elegendő néptörténeti és néprajzi magyarázatok pedig kiegészítőül szolgáltak.¹⁷

A kérdés sokat foglalkoztathatta a 30-as, 40-es évek fordulóján, mert a következő évben a nevezetes *Mi a magyar?* kötetben megkísérelte még alaposabban megfogalmazni az előző művekben írtakat: „Ha az etnikus szellemi és tárgyi megjelenést, tehát a néplélek néprajzilag lehető megnyilatkozását nézve, a magyarság csoportokra oszlik, akkor arra a kérdésre, hogy néprajzilag mi a magyar, részletesen nyilván csak e csoportok külön-külön jellemzésével lehetne megfelelni, ha ezek a csoportok határozottan elvolnának különíthetők. Valósággal csak egyes jelenségeknek vannak határaik, s ezek nemcsak az egyes csoportokra, hanem a gyakran még az annyira határvetőnek gondolt más nyelv területein is áthaladnak s fokozatosan alakulnak át vagy enyésznek el. A nép természetesen minderről semmit sem tud, s ami tárgyi vagy szellemi életének része, föltétlenül magáénak vallja; ebből ered kultúrájához való bizodalma, biztonságérzete és műveltségbeli tudatossága (...) annál élénkebben, minél több oldalról kerítik körül más etnikumú népcsoportok.”¹⁸ Az idézet nem árulja el, hogy Viskinek talán legproblematisabb tanulmányából való. Az ellentmondást fokozza, hogy dacára ennek az egymást cáfoló tételekre épülő világos gondolatmenetnek, ugyanabban az időben írt cikkeket, melyekben kiemelt kulturális elemekkel próbálta jellemezni az erdélyi magyarlakta tájak lakóit.¹⁹ Nemcsak a kutatás eseménytörténete kedvéért tértünk ki ezekre a mozzanatokra, hanem érzékeltetendő a kérdéskör bonyolódását, ami a kor jeles etnográfusait is nehézségek elé állította.

Viski írásai bizonytalanságuk és óvatosságuk ellenére végleg meg-

gyökerezettek egy kérdésföltevést. A magyar néprajzi összefoglaló munkákból ezután már nem hiányozhatott a néprajzinak vagy etnikainak nevezett csoportok milyenségének, vagyis a kultúra térbeli differenciáltságának több-kevesebb részletezésű fölvázolása, mint ahogyan azt a nem sokkal utóbb Ortutay Gyula által írt *Kis magyar néprajz* (1940) és Gunda Béla *A magyarság néprajzi csoportjai* (1943) című tanulmánya példázák.²⁰ Az újabb továbblépés igénye azonban a háború és az azt követő politikai, tudományszervezeti változások miatt másfél évtizedre eltűnik a tudományszak érdeklődésének homlokteréből, majd amidőn 1958-ban ismét fölbukkan, már új kutatástörténeti szakaszban, egy napjainkig tartó, meg-megújuló vita, útkeresés és kiterjedt gyakorlati munka kezdetét jelenti.

A néprajzi csoport kérdésköre

Mielőtt a legutóbbi három évtized eredményeit számbavesszük, szükséges a népi kultúra táji változataihoz kapcsolódó megnevezéseket, amennyire lehetséges, áttekinteni. A kutatástörténeti visszapillantás során lehetőleg kerültük az alfejezet-címbe feltüntetett *néprajzi csoport* szókapcsolatot, mert a korábbi időszakokra vonatkozóan anakronisztikus lett volna használata, hiszen nem alkalmazták és az előzményeket sem lehet mindenkor genetikus kapcsolatba hozni vele.

A terminusok közül a *néprajzi csoport* Jankónál, a *népcsoport* Bátkynál fölbukkant, mint egy-egy jellegzetes kultúrát hordozó egység megnevezése, de csupán esetleges szóhasználatként.²¹ Egyik sem kapott a szerzőktől pontosan megragadható jelentéstartalmat. Viski *A magyarság néprajza* bevezetőjében különösebb magyarázat nélkül szinonimaként használta a *népcsoportot*, a *csoportot*, a *néprajzi csoportot* és – néprajzi irodalmunkban először – az *etnikai csoportot*.²² Önálló tanulmányának címében az etnikai csoport a *vidékkel* társult, híven a földrajzi egységet és a népcsoport kiterjedését vegyítő tudománytörténeti hagyomány kettősségéhez. Később az *etnikai* jelző vitákhoz és félreértésekhez is vezetett, melyek oka az *etnikum* szó jelentésének időközbeni bővülése és változása volt. Az újabb nemzetközi és magyar néprajzi szakirodalomban az etnikum (vagy etnosz) ugyanis történetileg kialakult tartós emberi közösséget jelöl, melynek tagjai viszonylag stabil kulturális jelenségekkel, az összetartozás

és a közös eredet tudatával, lehetőleg közös névvel (etnonim) rendelkeznek.²³ Viski idézett tanulmányában erről még nincs szó, ez a tanulmány a maga korának világos etnikum-definíciójával kezdődik: „Etnikumon valamely nép (néptöredék, csoport) néprajzi szintű, tehát hagyományosan alakult műveltsége tárgyi és szellemi jelenségeinek foglalatát értjük.”²⁴ Anélkül, hogy e meghatározásnak szorosan tárgyunkhoz nem tartozó elméleti problémáiba (az etnikum meghatározásával foglalkozó viták) belebocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy az *etnikai csoport* kifejezés, mint az egész etnikum része, Viski gondolatmenete szerint szabályos szóképzés eredménye, az *etnikai* és a *néprajzi* jelzők között végső soron ebben az értelemben nincs ellentmondás. Azért „végső soron”, mert meg kell említenünk, hogy a modern etnológiai eredményeket nem követő Magyar Értelmező Szótár az *etnikum* szó jelentését mai érvényességgel hasonlóan adja meg: „Bizonyos népre v(agy) népcsoportra v(ala)mely időszakban jellemző néprajzi sajátosságok összessége. *A magyar, a német, az orosz* ~; *a matyó, a sárközi, a sárréti* ~.” Utána a történetírásra vonatkoztatva így fogalmaz: „V(ala)mely nép az ősi, átöröklött tulajdonságok és hagyományok, kül(önösen) a nyelv szempontjából tekintve; népcsoport.”²⁵ Ez a meghatározás a romantika eszmevilágában gyökerezik. Ám ekkor a *nemzetiség* szóval jelölték egy nép, nemzet vagy nemzeti kisebbség feltételezett tulajdonságainak összességét. Terminológiai átfedések miatt (nemzetiség – nemzeti kisebbség), Viski korában az általa is alkalmazott *népiséget* használták a *nemzetiség* helyett. (Ebben az értelemben beszéltek a két világháború között *népiségtörténetről* és *népiségtörténeti iskoláról* a magyar történetírásban Mályusz Elemér és Szabó István alapvető település- és népességtörténeti monográfiái után.) Mivel a *nemzetiség* és a *népiség* sem a romantikában, sem a szellemtörténetben nem jelentette kizárólagosan a néprajzi (etnográfiai) ismérveket, külön ki kell emelnünk Viski definíciójában a „néprajzi szintű” megkülönböztető jelzőt.

Egyértelműen *néprajzi csoportokról* írt idézett összefoglaló tanulmányában Gunda Béla (1943). Neki köszönhető, hogy ez a terminus végleg meghonosodott a szaknyelvben, ha nem is jutott el a közmegegyezésen alapuló kizárólagos használat fokára. Ellenkezőleg: az *etnikai csoport* is megtartotta helyét a szakirodalomban, akár az értelmező szótárban bőven találkozunk származékaival is: pl. *palóc etnikai csoport*, *bodrogközi-etnikai csoport*, sőt *göcseji etnikum*, *matyó etnikum*, *hetési etnikum* stb., melyek megfeleltek Viski értelmezésének, de nem vették figyelembe

az etnológia fejlődését, s így terminológiai zavart is keltettek.²⁶ A körbővült Diószegi Vilmos javaslatával: *etnokulturális csoport*, melyet ő kizárólag kiemelt kulturális jegyeket hordozó fiktív közösségekre vonatkoztatott²⁷, továbbá a Tálasi István által szívesen használt *táji csoport*-tal, amely viszont az ő fölvetésében szinonim jelentésű az etnikai és a néprajzi csoporttal.²⁸ A változatlanul fennálló terminológiai bizonytalanságot példázza legújabban Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Magyar néprajza*: indoklás nélkül újdonságként az *etnográfiai csoportot*, majd a *néprajzi tájat*, a *néprajzi szigetet* és az *etnikai csoportot* együtt említve.²⁹

Figyelemre méltó, hogy a magyar néprajzi szakirodalomban a *csoport* szó jelentése bizonyos fokig eltér a szociológiában és a szociálpszichológiában használt jelentéstől. (A csoport mindkettőben alapkategória!) E két tudományterületen a belső irányzatoknak megfelelően a fogalomnak számos meghatározása lehetséges, ezek azonban megegyeznek abban, hogy olyan társadalmi közösségnek tartják, melynek léte feltétlenül bizonyos fokú szervezethez, szerkezethez, közös célhoz, legfőképpen tagjai között valamilyen formájú és minőségű állandó kapcsolatot feltételez. A néprajzi csoport viszont az eddigi definíciók tanulsága szerint elsősorban kulturális és földrajzi közösség. Ennek a sajátos problémának és a külön szaktudományi tartalomnak a tudatosítása után vegyük számba a meghatározásokat!

Meglepő, hogy Viski idézett meghatározása mellett milyen kevés definíciót találunk a néprajzi vagy etnikai csoporttal foglalkozó szakirodalomban. Jóllehet a vonatkozó dolgozatok száma viszonylag szép számú, kimondottan elméleti tárgyú alig akad köztük. Egyébként az elméleti következtetések is többnyire bátortalanok. A kérdéskörrel foglalkozó 1962-i debreceni vitaülésem megváltozni látszott a kép, mégis az elméleti érdeklődést illetően lényegében nem módosult az 1977-i sárospataki konferencia előadássorozataig.

A megfogalmazott néhány definíciót (és definíció-vázlatot) nehéz osztályozni, mert tartalmi elemeik alig szétválaszthatóan keverednek. Az alábbiakban megkíséreljük őket két csoportba sorolni: az elsőben az etnológiai kiindulásúakat vesszük számba, a másodikban az etnográfiai alapúakat, vagyis a magyar néprajzi vizsgálatok eredményeire építőket.

A második világháború utáni másfél évtizedes szünetet Kodolányi Jánosnak az Ormánságról írott tanulmánya szakította meg, mely szótette, hogy a néprajzi és etnikai csoportok elkülönítéséhez nem elegendő egy-egy jellegzetesnek vélt kulturális elem,³⁰ Barabás Jenő e tanulmány

kapcsán a néprajzi szakirodalomban kritikai álláspontra helyezkedve először nézett szembe az egész kérdéskörrel. Etnológiai párhuzamra utalva, de magyar anyagból kiindulva „a kulturális-néprajzi vizsgálat alapján kialakuló egységeket” javasolta *néprajzi csoportoknak*, s „amelyeknél már egy vitathatatlan történeti kritérium a különállás tényét bizonyította” *etnikai csoportoknak* nevezni.³¹

Gunda Béla kultúraelméleti szemszögből indulva, a műveltség integrációjának törvényszerűségeit előtérbe helyezve kísérelte meg 1962-ben a jelenség magyarázatát. Meghatározást azonban nem adott, noha több definícióértékű mondata olvasható eredetileg előadásként elhangzott tanulmányban: „Az etnikai csoportot lényegében egy bizonyos térhez, területhez kapcsolódó jellegzetesen integrált kulturális egységnek tartom.” Majd alább Kroeber nyomán: „Az etnikai csoport egy nagyobb vagy kisebb kulturális területen belül a legintenzívebb kulturális „termelékenység” (*productivity*) és gazdagság központja.” Végül: „Az etnikai csoport egy kultúrán belül csak olyan sziget, amelyen az elemek szembetűnően kidomborodnak, amelyen jellegzetes elemek alakulnak ki.”³² Gunda volt az, aki a tárgyról tartott sárospataki konferencián a kulturális areáról adott elő, ám a néprajzi csoport kérdéskörével közvetlenül nem kapcsolta össze.³³ E kísérleteket kommentálva szükséges rámutatni, hogy tudománytörténeti okok, a magyar néprajz etnológiai alapozottságának erőtlensége miatt nem sikerült áthidalni azt az árkot, amely az etnológia és a nemzeti néprajztudomány között – többek közt itt is – húzódik. Az etnológiában ugyanis a törzsi társadalmakban megjelenő csoportokkal kapcsolatosan beszélnek pl. *ethnic groups*-ról.³⁴ A szociológiában és politológiában pedig találkozunk vele „kisebbség” értelemben is, ami jelentheti a teljesen önálló nyelvi-népi csoportot vagy az anyanemzettel bíró nemzeti kisebbséget, de semmiképpen sem a fejlett paraszttársadalmakon belüli tagozódás valamifajta egységét.³⁵ Tovább bonyolíthatja az értelmezést, hogy nem közömbös, miként fordítjuk az angol „ethnic”-et és a német „ethnisch”-t magyarra, *etnikainak* vagy *etnikusnak*.

Jóllehet etnológiai eredményeket is figyelembe vett, Barabás Jenő fentebb idézett meghatározási javaslata elsősorban mégis az általam etnográfiai alapúnak mondott definíciókhoz sorolható. A későbbiekben többen ezt a kezdeményt továbbfejlesztve próbálkoztak a meghatározó jegyek minél pontosabb számbavételével. Ezt tette maga Barabás is a Magyar Néprajzi Lexikonban: „egy népen belüli alegység, amelyet vagy sajátos történeti hagyománya, kultúrája, életmódja, társadalmi szervezete

vagy nyelve környezetétől elkülöníti.”³⁶ Többen elfogadták a néprajzi és etnikai jelzők ugyancsak Barabás Jenő által javasolt megkülönböztető kettősségét. Legmesszebbre talán Szabó László ment jázsági vizsgálataiban, holott épp az általa kutatott lakosság származása körül mindmáig jelentékeny bizonytalanságok mutatkoznak. A mai Jázság lakói ugyanis – mint erre az Alföld tárgyalásánál vissza kell térnünk – csak töredékben lehetnek leszármazottai a középkoriénak. Szabó definíciója így hangzik: „Etnikai csoportnak nevezük az olyan integrált kulturális egységet, amely egy adott időben lényegi közös vonásokat mutat, de genealógiailag egy egységes nagy néptömbön belül idegen származásának tekinthető, s a vizsgált időszakban a műveltségbeli különállását elsősorban korábbi magával hozott kultúrájának meghatározó erejű hagyományai eredményezik.” A néprajzi csoportot szinte azonos szavakkal, de negatívan, a genealógiai elkülönülés hiányával határozta meg Szabó László, további olyan problémákat is fölvetve, mint a kultúra és az etnikum általa feltételezett – szerintünk kérdéses – kapcsolata, ami túlmutat értekezésünk tárgykörén.³⁷

Andrásfalvy Bertalan a csoportközi kapcsolatokat helyezte meghatározása tengelyébe: „A néprajzi csoport a népnek olyan egysége, mely kulturálisan nagyjából egynemű, tagjaik valamilyen közösséget alkotnak, kapcsolat van közöttük, tehát „közlekednek”, „kommunikálnak” egymással”. Ez a meghatározás elfogadta Gunda kultúrintegrációra figyelmeztető előadásának tanulságát, ugyanakkor részletesebb magyarázata jórészt azokat a területeket öleli föl, amelyek Barabás Néprajzi Lexikon-beli szócikkében is említődnek vagy értelemszerűen beletartozhatnak (nyelvjárás, összeházasodás, viselet, szokás, mi-tudat, életmód, társadalmi intézmény hasonlósága).³⁸ Több tekintetben rokon Andrásfalvy gondolatfölvetésével Nádasi Éva szociológiai alapu tervezete. Ő nagyon aprólékos kérdőíves módszerrel, a külső és a belső kapcsolatrendszereket kívánja vizsgálni a Dél-Dunántúlon.³⁹ Az elmúlt másfél-két évtized helyi vizsgálatait, amelyekre különben a maguk helyén bővebben sort fogunk keríteni, sok új részeredményt hoztak anélkül, hogy a terminológiai vagy az elméleti tisztázást közvetlenül feladatuknak tekintették volna. Például Zentai János a házasodási körök segítségével próbálta az Ormánység határait kijelölni.⁴⁰ Bárth János a kalocsai szállások népét,⁴¹ a potákat, Paládi-Kovács Attila a barkókat⁴², Szentmihályi Imre a Hetést írta le.⁴³ Andrásfalvy a bukovinai székelyek történeti sorsból adódó közösségi tulajdonságaival foglalkozott.⁴⁴

Szándékosan hagytam szemlém végére saját definíció-javaslataimat, habár időrendben korábban lehetett volna kitérni rájuk. Három kategóriát állapítottam meg: 1. néprajzi vagy etnikai csoport; 2. etnokulturális csoport (Diószegi Vilmos nyomán); 3. táji csoport. Ma már látom, hogy egy heterogén tudománytörténeti hagyomány által formált és megnyugtatóan sosem tisztázott „quasi fogalom” meghatározásával próbálkoztam. Ezért nem azonos felosztási alapúak kategóriáim, hanem különféle kérdések egységes keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítését tükrözik. Ma azt is látom, hogy amit a magyar néprajztudomány évtizedek óta néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásának nevez, abban legalább négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyül. Alább ezeket fogom bemutatni, egyúttal saját korábbi álláspontomat is bírálni. Végül is igazat kell adnom Barabás Jenőnek, aki már 1958-ban megfogalmazta, hogy a Viski által bevezetett elnevezés elméleti bizonytalanságai miatt olyan „gyűjtőnévvé vált, amely összefoglalta a legkülönbözőbb táji, népi, történeti, földrajzi, néprajzi, közigazgatási stb. kategóriákat”.⁴⁵ Azóta eltelt több, mint negyedszázad és az újabb kutatásokból leszűrhető, hogy ennél is bonyolultabb helyzetről van szó.

1. Történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó tájbeosztás vizsgálata:

Minden népre jellemző, hogy történelme során hogyan alakítja át természeti környezetét, ennek a folyamatnak része a környezet névadással történő „birtokbavétele” is. A földrajztudomány szintén alkot tájneveket, ám ezek túlnyomó többsége a földrajz sajátos vizsgálati eredményeit és célkitűzéseit tükrözi. Ezért a földrajztudomány hivatalos használatú neveit meg kell különböztetnünk a történeti-népi tájnevektől, melyeknek viszont nagy százaléka nem az írásbeli kultúrában keletkezett, és hosszú ideig a beszélt nyelv meg a szóhagyomány tartotta fenn.⁴⁶ Ahogyan Viski is említi, a „köztudatban” éltek és élnek.

A magyar nyelvterület mintegy kétszáz történeti-népi tájnevének legnagyobb része természetföldrajzi háttérű: ezen belül lehet domborzati (pl. Hegyalja), vízrajzi (pl. Bodrogeköz), növényzettel összefüggő (pl. Erdőhát) stb. Viszonylag ritka a talajféleségekre vagy ásványi anyagokra utaló név (pl. Sóvidék). Nagy a száma a közigazgatással összefüggő neveknek. Ide tartoznak pl.: a tájat is jelentő megye- és széknevek (pl. Szatmár, Háromszék), vannak nem magyar etnikum egykori létéről tanúskodók (pl. Kiskunság), ritkán a vallással összefüggők (pl. Szentföld). Felsorolásukat és további alcsoportjaik ismertetését nem tartjuk feladatunknak.⁴⁷

A szóbanforgó, vidéknek és tájnak nevezett területek nagysága a néhány községet magába foglaló kis egységtől a félországnyi nagyságúakig terjed, de a hivatalos földrajztudományi nevekkal ellentétben nem terítik be teljesen sem az országot, sem a nyelvterületet, határuk sokszor elmosódó. Használatuk időtartama és gyakorisága is változó. A többszáz éves nevek mellett alig száz-százhusz esztendőös múltra visszatekintők is akadnak. Fentebb utaltunk rá, hogy a néprajzi érdeklődés regisztrálta ezeket a neveket és foglalkozott területhez kötésükkel, határaik kijelölésével is. Tudományos vizsgálatuk azonban sokkal inkább a történeti nyelvészet és a történeti földrajz, mint a néprajz körébe tartozik. A néprajz elsősorban mint a hagyományos szemlélet megnyilvánulásait, valamint az ember és környezete történeti viszonyát tanulmányozhatja bennük.

2. A népnévhez hasonló nevet viselő csoportok vizsgálata:

A tájnevekkel párhuzamosan a szóbeli hagyomány megőrzött népnévhez hasonló, vagy népnévként használt csoport-elnevezéseket is, melyek majd minden esetben szorosan kapcsolódnak a tájakhoz és a tájnevekhez.

A népnévhez hasonló csoportnevek két ellentétes típust foglalnak magukba. Az egyikhez viszonylag jól meghatározható „mi”-tudat fűződik (hajdúk, kunok, jászok, székelyek), a másik viszont pejoratív tartalmú, legtöbbször külső vélekedések alapján képződött gúnynév, melyet hordozóik (akikre ráillesztik) igyekeznek maguktól elhárítani (palócok, csángók). Épp ezért valójában a két típus csak formálisan egészíti ki egymást, nem tartalmilag.

Az első típus „mi”-tudatának előzménye a feudalizmus rendi tagolódásában gyökerezik. A kiváltságos területek lakói különböző előjogokat élveztek a földesúri jobbágyokkal szemben, ennek alapján különböztették meg magukat környezetüktől, és védekeztek az ellen, hogy kiváltságaik sáncai mögé illetéktelenek bekerüljenek (Jászkun Hármaskerület, Hajdú Kerület, székely székek és a nem magyar etnikumú gázás székek.) Hasonló elkülönülés jellemezte a szabad királyi városok polgárral rendelkező lakosait, más kiváltságos helyek, területek, elsősorban mezővárosok lakóit is, noha létrejöttük és körülményeik eltérőek voltak. Az összetartozás és a másság tudata 1848, a rendiség eltörlése után – bár egyre halványulóan – évtizedeken át, épp korszakunkban megmaradt.

A táji tagolódásban gondolkodó néprajzi rendszerezés félreértésbe bonyolódott, amikor ezeket a csoportokat együvé sorolta a tájakkal és

a vidékekkel, mert alapvetően nem kulturális, hanem kifejezetten történeti-jogi alapú társadalmi összetartozásról, egy adott korszak magyar társadalmának szimbólikus nagycsoportjairól volt szó.⁴⁸ Ezek tagjai ugyan a nagy létszám miatt egymást személyesen mind nem ismerhették, de közösen magukénak vallottak mindenenk előtt egy sornyi privilégiumot, mely nemcsak jogi alapon, hanem tudatilag is összefűzte őket. Ebből a szempontból másodlagos fontosságú, hogy ezt az összetartozást bizonyos, az anyagi kultúrában megnyilvánuló jegyekkel is hangsúlyozhatták, jóllehet azok nem kizárólagosan őket jellemezték. A területi elv is alapul szolgált az együvértartozás számontartásánál, mert a szabadalmas csoportok tagjai előjogaikkal csak egy bizonyos területen belül élhettek. A néprajzi vizsgálat említett tévedését két lényeges körülmény figyelmen kívül hagyása okozta. Az adott területen élők közül sem 1848 előtt, a rendi világban, sem utána, a polgári korszakban, amidőn az összetartozás már egyre halványuló szubjektív érzéssé lett, nem tartozott bele mindenki, ellenben nemcsak parasztok, értelmiségiek és iparosok is beletartozhattak, a „mi”-tudattal jellemezhető, jól formalizált közösségbe. A Jászkunországban a *redemptusok*, a Hajdúságban a *hajdúnemesek* vagy *donatáriusok*, a Székelyföld határőrvidékén a *katonák* álltak szemben az *irredemptusokkal*, illetőleg *parasztokkal*, más úrbéri minőségüekkel vagy jövevényekkel szemben. Sőt helyenként különbözően ezeken a kategóriákon belül még további különállási elvek is léteztek, pl. a Székelyföldön a hadbavonulás módja szerint *huszárkatonákról* és *gyalogkatonákról* tudunk, akik közül az előbbiek tekintélyesebbnek számítottak.⁴⁹

A kulturális jelenségek alaki változásait figyelme középpontjában tartó magyar néprajz a bodroglók, kalotaszegiek, göcsejiek stb. analógiájára és párhuzamaként beszélt általában kunokról, hajdúkról, székelyekről, holott helyesen kunságiakról, hajdúságiakról, székelyföldiek-ről kellett volna beszélnie, ugyanis ekkor tartotta volna be a táji tagolódás területi elvét és gondolkodott volna azonos kategóriákban. A történeti-jogi hátterű „mi”-tudat és jelenségszféra pedig ebben az összefüggésben – mint utaltunk rá – csupán a lakosság egy részére vonatkozik, a magukat előjogok alapján kunnak, hajdúnak, székelynek stb. nevezőkre, vizsgálatuk nem a kultúr-morfológiai megközelítés, hanem elsődlegesen a társadalomnéprajz, sőt a társadalomtörténet tárgya.

Visszatérve a népnévhez tartozó csoportnevek alapproblémájához, a másik típus, a gúnynévi vagy ahhoz hasonló elnevezések egészen másirányú nehézségeket okoznak (palóc, barkó, matyó, pota stb.). A „pa-

lóc kérdés” szemléletesen illusztrálja a gúny- és csúfnév hatályának bizonytalanságát. Horváth Péter, aki 1801-ben elsőként adott számot arról, melyek is konkrétan a palóc falvak, még mindössze tizenegy községet sorolt föl Heves és Borsod vármegye határán.⁵⁰ 1880-ban Pintér Sándor már százötven palóc településről tudott.⁵¹ Utóbb még növekedett ez a szám, anélkül, hogy akár az érintett vidékeken, akár a nemzeti tudatban vagy a néprajzi vizsgálatokban valamifajta konszenzussal elismert határvonalak alakultak volna ki. Érthető, hogy az eredetileg lekicsinylő megnevezést nem vállalták, utóbb, amint ez pozitív irányba változott, a korábbi bizonytalanság miatt továbbra sem lehetett a fogalmat pontosítani.⁵² A gúnynévi típussal megnevezett csoportokat csak akkor lehet pontosan elkülöníteni, ha más elv is adódik elválasztásukhoz, pl. az összes csángó csoport, mert nyelvszigetben vagy szórványban él,⁵³ vagy a poták, akik sajátos népművészetet kifejlesztő katolikusok reformátusok szomszéd-ságában.⁵⁴ Ez a típus a hagyomány változatosságát és színességét tanúsítja, de nem kétséges, hogy néprajzi vizsgálatok alapjául csak körülírással, különfajta megszorításokkal, kutatási összetevőként alkalmas.

3. Földrajzi régiók és zónák néprajzi vizsgálata

Kutatástörténeti viszapillantásunkból kiderült, hogy a kisebb-nagyobb vidékekben, területi egységekben való vizsgálatok – habár keveredve a népcsoport vizsgálatokkal – a magyar néprajzban a kezdetektől jelen voltak. Ez a tudománytörténeti hagyomány napjainkban is életre hív újabb monográfiákat, melyek adott földrajzi határok között élő lakosság népi kultúrájáról kívánnak lehetőleg teljes képet adni. A Gondolat Kiadó 1959-től folytatódó népszerű sorozatát kell mindenek előtt megemlíteni (pl. Őrség, Ormánság, Sárköz, Hajdúság stb. – kötetek), és helyi kezdeményezésre is születtek és készülnek tanulmánykötetek (pl. a Börzsöny néprajzáról 1978-ban).⁵⁵ Hasonló példa, amidőn egy-egy földrajzi táj, vagy történeti tájegység, területi zóna a kerete a leíró-összegző néprajzi vizsgálatnak, Európában számos nemzeti néprajztudományból idézhető.

Moldován Gergely az első világháború előtti években készült, a magyarországi románokat bemutató kötetében éppúgy vidék- és népcsoport-neveket használt, mint a korabeli magyar néprajzi irodalom vagy a magyarországi német nemzetiséggel foglalkozó irodalom.⁵⁶ A mai román néprajztudomány a földrajzi elkülönítésre a *zona* és a *tara* magyar fordításban nem mindig világosan elválasztható megnevezéseket használja. Mindkettő jelenthet néprajzi egységet, és mindkettő földrajzi alapu meg-

különböztetés. A zona inkább tudományos és szakmai kifejezés. Magyarra a szótárban megadott *zónán, sávon, övezeten* kívül azonban *vidéknek* is fordíthatjuk, akár a *tara* 'vidék' jelentésű szót (régiesen: ország), amely tradicionális értelmű és népi hangulatú. Pl. zona Maramures = Máramaros, zona Jiului = Zsil vidék vagy Zsil völgy (de a Zona Bucovinei (nagy betűvel) szorosán értelmezett földrajzi név, Bukovina országrész nevéként); Tara Birsei = Barcaság, Tara Hategului= Hátszeg-vidék stb.⁵⁷ A szlovák néprajzban az egykori magyar vármegyék által jelölt tájegységeket használják leggyakrabban tájékozódásul, pl. Orava = Árva, Turiec = Turóc, Šariš = Sáros stb. Ugyanakkor fölbukkant az égtáji zónabeosztás kísérlete is: Nyugat-, Közép-, Kelet-Szlovákia. A cseh néprajztudományban ez a kérdéskör jóval pontosabban kidolgozott, mint a szlovákban. Nagyobb múltra visszatekintő, szakmai közmegegyezéssel kialakult néprajzi tájbeosztás létezik, melynek történeti-földrajzi alapjai vannak (*národopisná oblast, etnografické regióny*).⁵⁸ A lengyel néprajzban találkozzunk a magyar néprajzi csoporthoz leginkább hasonló fogalommal, de ez is mindenek előtt földrajzilag jól megkülönböztethető egységeket jelöl és erősen kötődik Lengyelország történeti tájbeosztásához.⁵⁹

Vilko Novak magyarul megjelent tanulmányában határozottan kijelenti, hogy a magyarhoz hasonló, tájnevekből származó csoportnevek a szlovén néprajzban nem honosak. A táji megkülönböztetések dialektológián vagy a régi osztrák közigazgatáson alapulnak, nem néprajzi jelenségeken. Táji-néprajzi egységeket történeti kultúrrétegek meghatározó befolyása szerint különítenek el, ami azonban már következő fejezetünk tárgya.⁶⁰

A német nyelvterületen a néprajzi vizsgálatoknak természetes lokális keretétül kínálkozott a német történelem egyik jellegzetes vonása, a különböző időkben kialakult kisebb-nagyobb közigazgatási egységekre, fejedelemségekre, tartományokra, grófságokra stb. osztódás.⁶¹

Nem célunk teljes európai áttekintést adni. A földrajzi-történelmi alapu táji beosztás néprajzi használatát azért illusztráljuk még a magyarság környezetétől két igen távol eső példával, hogy e szemlélet általános és természetes voltát annál inkább kiemeljük. Az Ír-szigetről készült öszszegző néprajzi monográfia a sok évszázados megyebeosztást (*country*) tekinti tájékozódási hálózatnak.⁶² Akár ősi nemzetségi, uradalmi, egyházi vagy közigazgatási alapjuk volt ezeknek a megyéknek, a magyar 'vidék' jelentéstől és az ezzel együtt járó, köztudatban élő vidéki jellegzetességektől alig elválaszthatók. Némileg más a háttere a finn néprajzban

használt területegységeknek, melyek egy része ma is létező közigazgatási egység (Uusimaa), némelyik csak jellegzetes néprajzi vidékként ismeretes a szaktudományon kívül is (Satakunta), némelyik mögött letelepedett egykori finn törzset sejt a történet kutatás (Häme).⁶³

Visszatérve a magyar néprajztudományhoz, két kérdésre kell választ keresnünk. A vidék- és zónavizsgálatok, azaz a meghatározott földrajzi keretek között végzett kutatások fokozottan vetik föl a kulturális határok problémáját. Továbbá feleletre vár: milyen tájfogalom alakult ki a magyar néprajzban, egyáltalán mit érthetünk tájon.

A magyar néprajzi vizsgálatok nem mindenkor tudtak sikeresen megbirkózni a kulturális határ problémájával. Ma már mind nálunk, mind a nemzetközi kutatásban világos meggyőződés, hogy a nyelvi, az etnikai, a földrajzi határok nem esnek egybe, a kulturális jelenségek határait, de ehhez a felismeréshez hosszabb út vezetett. Nem a magyar tudomány sajátága volt csupán, hogy ellenkezőjéhez sokáig ragaszkodtak az etnográfusok.⁶⁴ A táji keretben folytatott kutatásban az eredeti nézet úgy jelentkezett, hogy a táji határok voltaképpen kulturális határok is. Miután már tisztázódott a kulturális jelenség elterjedésének és a földrajzi határoknak a különbözősége, még egy ideig nem minden esetben tudatosodott annyira, hogy az anyagbemutatók – összehasonlító megjegyzések és jegyzetek nélkül – ne sugallta volna, hogy az illető terület kulturális jellemzői nem kizárólagos, másutt fel nem található fejlemények. A nemzeti, majd a táji specifikumokat kereső érdeklődés – kellően fejlett összehasonlító néprajz híján – akarva-akaratlanul formálta ezt a következtetést. Bátky Zsigmond 1905-ös áttekintésében ugyanúgy találkoztunk vele, mint Gunda Béla 1943-ban megjelentetett hasonló tárgyú, ámde sokkalta nagyobb anyagra épített tanulmányában.⁶⁵ Sőt mindketten különböző időben gyűjtött, összefüggésükben és környezetükben más-más súlyt jelentő adatokat vonatkoztattak egymásra. Pedig időközben Viski Károly hangsúlyozta, hogy az általa közreadott lexikális felsorolás nem rendszeres néprajzi vizsgálatok eredménye. Viski már *A magyarság néprajzában* figyelmeztetett tapasztalatára, hogy „az egyes népcsoportokat jellemző jegyek egyike-másika azonban az illető csoportokon túl, más csoportban is megtalálható, azaz a csoportok között átmenetek mutatkoznak”.⁶⁶ Majd 1938-ban – vidékekről is szólva – részletesen kifejtette, hogy a néprajz nem ismer olyan etnikai egységet, amelynek „műveltségállománya kizárólag az övé volna.”⁶⁷ A mai magyar néprajzot nem jellemzi az az ellentmondás, amit Viski kiküszöbölendőnek

ítélt.⁶⁸ Ebből azonban az is következik, hogy más módszerű megközelítést kíván egy földrajzilag, történetileg vagy nyelviileg elhatárolt terület néprajzi vizsgálata és ismét mást a kulturális jelenségek térbeli megjelenésének vizsgálata, amire alább visszatérünk.⁶⁹

4. A kulturális jelenségek térbeli terjedésének kutatása

Az előző részfejezetben fölített második kérdésre itt, ebben az újabb részfejezetben igyekszünk válaszolni, mert a néprajzban fölbukkanó vagy a néprajzzal kapcsolatba hozható tájfogalmakban, habár azok természetesen földrajzilag körülhatárolható egységeket jelentenek, mégsem a földrajzi szempontok az irányadók és meghatározók, hanem a kulturális jelenségek és elemek elterjedései, továbbá más egészen különböző elgondolások.

A kérdéskör szorosan összefügg a térképező módszerrel, de a tudománytörténet során a kulturális jelenségek térbeli elhelyezkedésének tanulmányozása nem járt feltétlenül együtt sem a térképi ábrázolással, sem területi egységek pontos körülhatárolásának törekvésével. Az utóbbira magyar vonatkozású példa a hazai szakirodalom első kartografikus ábrázolása, Bellosics Bálint térképe 1902-ből a nyári napforduló ünnepeiről vagy Solymossy Sándor munkája 1920-ból a jávorfácskáról szóló mese vándorlásának a finn földrajz-történeti iskola módszerét követő megrajzolása.⁷⁰ Szempontunkból jóval fontosabb Bartók Béla úttörő jelentőségű műve, *A magyar népdal* (1924), mely a néprajzkutatás mintájára jelenségek csoportos számbavételével a magyar népzene négy nagy dialektusterületét jelölte ki anélkül, hogy elterjedési térképet rajzolt volna.⁷¹ Kezdeményezése maradandónak bizonyult, mert jöhet a későbbi kutatások olyan fontos kisebb önálló dialektusterülettel módosították, mint az erdélyi mezőségi és a moldvai, valamint a déldunántúli, alapjában véve mindmáig elfogadott és használt.⁷² Mintául szolgált a tetemes késéssel induló, de rövid idő múltán jelentékeny eredményeket fölmutató magyar néptánc kutatásnak. Martin György *A magyar tánc-típusok és táncdialektusok* című munkájában három nagy dialektust és húsz kisebb egységet különített el.⁷³

Részint a néprajzkutatás, részint Bartók példáját látjuk abban, hogy Viski Károly 1929-ben egy reprezentatív kötetben „a magyar népművészet tájszólási összetevői”-ről beszélt és a következőket írta: „A népművészetnek épp úgy vannak dialektikus árnyalatai, mint a népzene, népköltészetnek, néptáncnak vagy — a legjobban ismert — néprajzoknak.” Továbbá föl is sorolt egy sornyi elhatároló tényezőt.⁷⁴ A népművészeti

dialektusok körülhatárolásával azonban – tudomásunk szerint – Viski nem próbálkozott és utóbb sem történt ilyen kísérlet, mert a Fél Edit, Hofer Tamás és Csilléry Klára által írt népművészeti összefoglalóban a három nagytáj (Alföld, Felföld, Dunántúl) pusztán földrajzi keret, tehát előző részfejezetünk módszertani megközelítései közé tartozik, nem dialektusterület.⁷⁵ Viski gondolatfölvetésével párhuzamosan Bátky Zsigmond – a német házkutatás példáiból is tanulva – a magyarországi lakóház tüzelőberendezését alapul véve alkotott, bár többször bírált és módosított, de alapjaiban máig elfogadott, nagy hatású területi tipológiát.⁷⁶ Hasonló törekvések mégsem igen mutatkoztak a magyar anyagi kultúra-kutatás más ágazataiban. (Okaival, melyek részint szubjektívek (tudománytörténeti hagyományok, módszertani beidegződések), részint abból adódtak, hogy nem minden néprajzi terület alkalmas hasonló elemzésre, ezen a helyen nem tartjuk feladatunknak foglalkozni.) Kivételként még Kisbán Eszter törekvéseire utalunk. Ő a Magyar Néprajzi Lexikonban tanulmányvázlatként is fölfogható hosszabb szócikkben vázolta föl „Alföld–Felföld–Dunántúl–Erdély viszonylatát alapul véve „táplálkozási tájaink”-at.”⁷⁷

Európában a nemzeti néprajztudományok a múlt század második felétől, önállóságuk megteremtődésétől folytonosan foglalkoztak a kulturális jelenségek diffúziójával, kutatták az elterjedés módozatait, változatait, törvényszerűségeit. Indítékaik és céljaik koronként változtak. A módszertanban minőségileg új szakaszt jelentett az 1930-as években a felismerés és annak tudatosítása, hogy az európai néprajzi jelenségek összefüggő rendszert alkotnak, s ennek kutatása fontos feladat.⁷⁸ A nyomában kibontakozó, európai etnológiának nevezett irányzat nagy lendületet adott szinte egész földrészünkön a kartográfiai módszer elterjedésének és használatának, mely e tudományos törekvés legfontosabb szaksegédletévé emelkedett. Meggyorsultak az éppenséggel ennek a jelentős felismerésnek az előkészítői, a nemzeti néprajzi atlaszok munkálatai és az újabb atlaszok tervezései.⁷⁹ Magyarországon az 1950-es évektől vált általánosnak mondhatóvá a térképező módszer. Megindult a Magyar Néprajzi Atlasz anyagának összegyűjtése, melyhez elméleti alapot Barabás Jenő könyve nyújtott.⁸⁰ A térképezés Európa szerte számos, gazdag eredményt hozó tanulmányt és monográfiát hozott létre, vagy tett szemléletesebbé. Elég legyen csupán két olyan példára utalnunk, amelyet a néprajzi ismereteket nemzeti vagy etnikai szintézisekben térképezés segítségével rendezték el: Günther Wiegelmann a német néprajzi

atlasz adatait földolgozva a német nyelvterületen különített el innovációs és reliktumterületeket;⁸¹ Ilmar Talve Finnország területének néprajzi differenciálódását rajzolta meg fölényes biztonságu anyagkezelésről tanúskodó tanulmányában.⁸²

A magyar néprajztudomány eddig ilyen módszerrel hasonló nagyságrendű műveket nem alkotott. Mégis fenntartás nélkül elmondható, hogy e térképező eljárás nálunk is otthonos. Bizonyításul – a teljesség teljesíthetetlen igénye miatt számos tanulmányt mellőzve – néhány nagyobb monográfiát idézünk; Balassa Iván pl. a kapaformák és az ekeszerkezetek táji megoszlását ábrázolta.⁸³ A módszer alkalmazásának kiemelkedő példái Szolnoky Lajosnak a kenderrost megmunkálásáról, Paládi-Kovács Attilának a magyar parasztok rétgazdálkodásáról, Füzes Endrénének a gabonátárolásról szóló könyvei.⁸⁴

A felsorolt magyar szerzők nem törekedtek dialektusok vagy azokhoz hasonló egységek megrajzolására, csupán Szolnoky Lajos tekinthető valamelyest kivételnek, aki a kendermegmunkálás fázisait számba véve több fokozatot területileg elkülönített. A kartográfiai módszer lényegéből adódóan azonban természetszerűleg területi kategóriákkal dolgoztak. Ezért támadhat hiányérzetünk a kategóriák és elsősorban a *táj* kisszámú általános néprajzi értelmezése miatt.

Az ellentmondást fokozza, hogy a meglevő néhány meghatározás több nagyon eltérő módszertani ösztönzésből, sőt alfejezetünk tárgyától függetlenül született. Andrásfalvy Bertalan a néprajzi csoport „tartozéka-ként” határozta meg a *kistájat* és *nagytajat*, anélkül, hogy bármily formában igénybe vette volna a térképező módszer nyújtotta lehetőségeket. Ezt azonban nem rójuk föl mulasztásul, mert a hazai néprajzban újdonságként a kommunikáció-elmélet tanulságait segítségül hívva, nem pedig a jelenségek elterjedtségére támaszkodva fogalmazott. Andrásfalvy szerint „a kistáj nagysága egybeesik egy-egy ember tényleges látókörével, bejárt, ismert szülőföldjével, melyhez érzelmileg is élményszerűen kötődik”.⁸⁵ Ez a meghatározás némileg emlékeztet Fél Edit jóval korábban felvetett „etnikai alcsoport”-jára. E néven a sok vidéken megfigyelhető, egymásra erőteljesen hasonlító, egymás szokásait, divatját követő kisebb település-csoportokat értette.⁸⁶ Andrásfalvy különben ténylegesen létező területi kategóriája szerintem azért nem alkalmas általánosításra, mert szubjektív észlelésen alapul, voltaképp minden egyénnek mást jelent. További vita tárgya lehet, hogy a nagytaj Andrásfalvy megfogalmazásában a következő: „akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást ki-

egészítő, önálló egysége”.⁸⁷ A meghatározás alapja ezúttal konkrétabb, de nem azonos a kistájéval, így a két fogalom nem épül egymásra. A nagytáj definíciójában Andrásfalvy Bertalan a Dél-Dunántúlon végzett, a települések kapcsolatait részletesen számbavevő vizsgálatára támaszkodik. Nem a kulturális homogenizálódást, hanem az iparosodás előtti korban az eltérő termelésű településcsoportok egymást kiegészítő kapcsolatait tartja meghatározónak. A harmadik kategória, a *régió* nem szinkronikusan, hanem diakronikusan kapcsolódik a nagytájhoz. Az iparosodás időszakában alakul ki, amidőn a hagyományos táji munkamegosztás széttöredezik, jórészt értelmét veszti. Az egymást kiegészítő települések sokirányú rendszere helyébe, egy városi központ lép, mely most már nagyobb területegységet szervez. Így keletkezik a régió, aminek „egy-egy központ kulturális körzetét kell jelentenie”.⁸⁸ Míg a nagytáj Andrásfalvy feltevése szerint járásnyi nagyságú, a régió megyényi kiterjedésű. Minthogy a járasok és a megyék területe Magyarországon nagyon különbözött, a probléma ilyen egyszerűsített megvilágításban nem tekinthető megoldottnak. A város szervező hatása, különösen kapitalizmuskori szerepének növekedése azonban igen fontos szempont a népi kultúra alakulásának történetében. Erre utóbb még visszatérünk. A települések közötti kommunikáció egybekapcsoló hatására különben Nádasdi Éva említett tervezete, majd Hofer Tamás is fölkhívta a figyelmet a sárospataki tematikus konferencián.⁸⁹ Itt mások is fölvetették a kérdést. Barabás Jenő Wiegelmann dialektológiával rokon kifejezéseinek és fogalmainak kisebb részben magyarításával, de inkább bővítésével és átformálásával tíz kategóriából álló javaslatot tett a táji tagoltság leíró terminológiájára.⁹⁰ Ez az önmagában logikus rendszer vonzó. Ha mégsem fogadta el eddig a hazai néprajztudomány, az nemcsak az idő rövidségével magyarázható. A javaslat a jelenleg hozzáférhető magyar néprajzi anyagra tanulságosan részletező és erőteljesen tapad a térképező módszerhez. Hasonló okokból használjuk mi is áttekintésünkben csupán két kategóriáját, a *kontaktzónát*, mint a karakteres területek közötti átmeneti területet és a *reliktumterületet*, mint az archaizmusokat nagyobb arányban megőrző tájegységet. Ezek azonban már korábban ismertek voltak a magyar néprajzban. A magunk szempontjából használhatónak tartjuk Paládi-Kovács Attila *kulturális régió* definícióját. Azt a „földrajzilag körülhatárolt nagytájat” nevezi így Paládi-Kovács, „amelyen a kultúrának egy történetileg viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezettől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki.” Ezek egymást nem fedik,

határai nem élesek, és akár a földrajzi tájegységek több kisebb vidékből tevődnek össze.⁹¹

Nem tagadjuk, hogy áttekintésünkben – beleértve saját korábbi munkánkat is – elégedetlenség hangzik ki.⁹² Ezt csak némileg enyhíti, hogy a *történeti táj* problémájával találkozó történész áttekintve más tudományágakat (településtörténet, földrajz, szociológia stb.) hasznosítható eredményeit, ugyancsak elégedetlen és épp a néprajzot emeli ki, mint a csekély eredmények dacára is számára konstruktív ösztönzést nyújtó szakterület.⁹³ Faragó Tamás egy XVIII. századi „kistáj”, uradalomnyi terület mikrovizsgálatának feladata kapcsán kényszerült szembenézni a történeti táj mibenlétével. Mindjárt beleütközött abba a számunkra is akadályba, hogy a magyar történetírás – bár helytörténeti munkákban igazán nem szűkölködik – a regionális szemléletnek voltaképpen híján van. Nem ismerjük alaposan történetünk táji eltéréseit, különösen nem a kisebb egységeknek a nagyobbakhoz való, rendszert alkotó hierarchikus viszonyát.

A hiányt Faragó előtt nem sokkal Tóth Tibor észlelte és kísérletet tett pótlására. Szerinte a történeti tájon „olyan hosszú távon is változatlan területi-ökonómiai-szociális egységet értünk, melyet döntően a gazdaság más egységektől elkülönítő funkcionális rendszere jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere kapcsolódik.”⁹⁴ Tóth igényes rendszerelméleti fölvetését részletesen nem dolgozta ki. A néprajz számára további speciális nehézséget okoz, hogy túlságosan egy tényezőre, a gazdaságra s elsősorban az agrárgazdaságra alapozta, a termelést tekintette „tájjellegűnek”, a kulturális viszonyok sokszínűségét nem vette figyelembe. Nem tekinthetjük viszont zavarónak az újonnan bevezetett *történeti táj* terminust. Sőt segít más tudományágakat hasonló fogalmaitól való pontosabb megkülönböztetésben. A néprajzi szemlélettel nem ütközik, mert a mai néprajztudomány a maga tájfogalmát csak akkor fogja föl helyesen, ha azt nemcsak történeti produktumnak, vagyis egy fejlődés eredményének tekinti, hanem magát a produktumot is, mert csupán egy időszakban létezett, egyszersmindenkorra múlt időbe teszi, mára érvénytelennek tartja vagy legfeljebb megszorításokkal a változásokat hangsúlyozva ismeri el létezését jelenünkben.

Faragó Tamás alaphipotézise szerint „a rendszerként értelmezett téregység öt működő alrendszerből tevődik össze”: 1. gazdasági; 2. termelési; 3. kulturális; 4. infrastrukturális; 5. a természeti környezet alrendszere. „A rendszer elemei, a benne lejátszódó folyamatok, illetve a

rendszer és környezete között statikus és dinamikus kapcsolatok szabályos rendje uralkodik, jellemző rá rövidebb távon az állandóság, hosszabb távon a változás” — írja Faragó összefoglalva azokat a voltaképeni hatásokat, amelyek egy kistáj kialakulásához és fennmaradásához szükségesek.⁹⁵ Elméleti konstrukciójával szemben ő maga támasztott kételyeket is. Mivel egy konkrét, XVIII. századi tájtörténeti kérdés megoldásához fogott, szembe találta magát a források hiányosságával. A kiválasztott korszakban az egyes alrendszerek jellemzőinek részletes leírása nem is lehetséges; a kutatás kénytelen a szelektív adatok miatt a pontatlansággal járó veszélyt vállalni. A néprajz oldaláról elsősorban nem itt látom az alkalmazhatóság gondját. A XIX–XX. századból, különösen a kapitalizmuskori évtizedekből sokkalta bővebb az adatbázis, mint korábbról. A magyar néprajznak azonban ezek földolgozásához ki kellene dolgoznia a térképezéshez hasonlóan a modern statisztikák földolgozásához szükséges sajátos szempontjait és módszereit. Ha ez megtörténnék, a következő nehézséget az jelentené, hogy a Faragó-féle történeti-statisztikai illetésű modellel rendszerként értelmezett „téregység” csupán néhány települést fog össze, eredménnyel csak helyi közösségekre alkalmazható. Ennek ellenére nem látom idegennek a néprajztól ezt a megközelítést, annak ellenére, hogy a velejáró számszerűség gyenge oldala. Nagyságrendben — várható eredménye — együvé tartozik, konvergál Andrásfalvy Bertalan kistáj-fogalmával és a Fél Edit által említett etnikai alcsoporttal. Elméletileg elképzelhető, hogy egy nagyobb etnikai egység, akár egy egész etnikum egymással összefüggő — alrendszerekből álló — kisebb egységek nagyszámú sorozatából áll. Megfelelő adatbázis és számítógépes feldolgozás során ezek egzaktt módon körülhatárolhatók lennének.

Igen nehéz, szinte lehetetlen megválaszolni, vajon mégis érdemes lenne-e ezt a mikrovizsgálatot igénylő munkát nagy földrajzi térségben elvégezni? Mit nyerne vele a néprajz? A magunk részéről nem tartjuk meggyőzően jó példának — egyelőre más párhuzam nem áll rendelkezésünkre — a jelentékeny részben történeti néprajznak is fölfogható, Bácskai Vera és Nagy Lajos által elvégzett, az 1828-i összeírás gépi elemzésén alapuló piackörzet-piacközpont vizsgálatát.⁹⁶ A globális eredmény, egy rendkívüli bonyolult hálózat kirajzolódása, jól szemléleti az ipari forradalom előtti ország nemzeti piacának hiányát. A kisebb-nagyobb helyi központok egymást fedő, túlzás nélkül kuszának mondható hálózata azonban éppen ezért nem mutat jól megkülönböztethető alapokkal ösz-

szefüggő rendszert, a történeti néprajz számára csupán a helyi piacok és a városok korlátozott vonzáskörének uralkodó jellegéről tanúskodik.

Végső fenntartásunk az, hogy a kistájak történeti statisztikai alapozottságú megközelítésének elfogadása következményeként le kellene mondani a nagyobb hagyományos tájak számontartásáról és a kulturális jelenségek elterjedésével megrajzolt zónákról. Az is megoldás, ha a két vizsgálatot határozottan elkülönítjük, és a nagyobb néprajzi régiók definícióját megkíséreljük megfogalmazni.

* * *

Összegezve négy pontból álló áttekintésünket, tanulságul adódik az, amit előljáróban sejtettünk, hogy a magyar néprajz önmagának okozott nehézséget a *néprajzi* vagy *etnikai csoport* terminus bevezetésével. Mind a fogalom tisztázatlansága, mind a fogalomkör heterogenitása, amely azonban egymástól elválasztható tudományos feladatokból tevődik össze, azt a következtetést sugallja, hogy nincs szükség a néprajzi csoport fogalmára. Nem perdöntő érv, de meggondolkoztató, hogy az európai néprajzban sem található teljesen hasonló rokona.⁹⁷ A néprajzi csoporthoz kapcsolódó, a magyar tudomány szak specialitásának minősíthető elképzelések a nemzetközi kutatásba nehezen illeszthetők be. Jellemző például, hogy Hofer Tamás a gyimesi csángókról szóló, német nyelven megjelent tanulmányát a néprajzi csoport megnevezés magyarázatával és körülírásával volt kénytelen kezdeni.⁹⁸

A kérdés nagy tudománytörténeti hagyományának ismeretében, meglepő lehet az elutasítás, de nem tűnhet föl váratlannak, ha néhány előzményre utalunk. Barabás Jenő 1958-ban közzétett tanulmányában már kifejezte kételyeit, igaz, ezeket új értelmezésekkel jórészt meg is nyugtatta. A Magyar Néprajzi Lexikonba írt szócikkében a definíciót fenntartások és fogalmi korrekciók felsorolása követi. Sárospatakon tartott előadásában pedig a kultúra zónális struktúrája felől közeledve, miután megállapította, hogy a hagyományos néprajzi csoportok ezzel nem egyeznek, ki is mondta „ily módon indokolatlannak tűnik a néprajzi csoport labilis fogalma, amely sok önkényességet és szubjektív beleérzést tesz lehetővé”. Azonban mindjárt hozzátette: „jelenleg és átmenetileg nem volna szerencsés teljesen kiiktatni”. Oknak azt jelölte meg, hogy a kulturális régiók megrajzolásához még kevés a magyar néprajz anyaga, „más irányú vizsgálatokra is szükség van”.⁹⁹ Úgy véljük, ellentmondás

először megállapítani, hogy a kettő nem fedi egymást, azután mégis felteni, hogy az egyik a másikat, ha nem is helyettesítheti, de valamelyest pótolhatja hiányát. Az elutasítás azonban nem oldja meg a kérdést, sőt bennünket is újabb ellentmondásokba vihet, mégis mellette döntünk, mert úgy gondoljuk, tudományos célunkhoz közelebb segít anélkül, hogy a feladatot, a magyar népi műveltség táji változatainak megrajzolását leegyszerűsítsük. Kételyeinket a többször idézett sárospataki konferencia általános kicsengése is erősíti. A tanácskozás a néprajzi csoportok vizsgálatának tárgyában ült össze. A magyar néprajz egészét tekintve sok új, termékeny megállapítás, több kitűnő esettanulmány hangzott el, a konferencia tárgyát adó fogalmat azonban most sem sikerült úgy tisztázni, hogy a szakterület fenntartás nélkül magáévá tegye. Visszaulva a definíciók elemzésére, a meg-megújuló kísérletekre, nem túlzás megköcskázni azt a feltevést, hogy ez a sokféle álláspont, az el nem oszló bizonytalanságok és a problémák keveredése miatt belátható időn belül valószínűleg meg is marad. Jelképesnek találom, hogy Tálasi István a tanácskozás elnöke, eredményeinek összegzője noha negyedszázadon át tartott a kérdéstről egyetemi előadásokat, a kutatást és nem a fogalmat határozta meg.¹⁰⁰ Néhány előadó indirekt módon, akarva-akaratlanul közölte fenntartásait úgy, hogy többé-kevésbé mellőzte a központi tárgyat. Barabás Jenőhöz hasonlóan Paládi-Kovács Attila is elsősorban a kulturális régiók kutatásáról beszélt és ő is kifejezte meggyőződését, hogy a „kulturális területek” és a „nép területi csoportjai”-nak vizsgálata nem azonos feladat. Gunda Béla nem, Sárkány Mihály épphogy érintette a sajátos magyar kérdéskört. Hofer Tamás, aki pozitívan nyilatkozott a fogalommal kapcsolatban, úgyszintén sok figyelmeztető megjegyzést tett.

Számomra a néprajzi csoport tisztességes tudománytörténeti hagyomány, mely nemcsak a szűkebb szakterület tudatában eresztett mély gyökeret, hanem – kölcsönhatások eredményeként elsősorban a történeti-népi tájnevekhez kapcsolódva – a nemzeti tudatban is. Habár értekezésemben fogalmi tisztázatlansága miatt nem használom, a vele összeforrott tájneveket épp a két említett tényező miatt vizsgálatom terület-egységeinek megnevezésében igyekszem alkalmazni. Mint az előszóban megjegyeztem, meggyőződésem, hogy a magyar néprajztudomány főlhalmózott már annyi ismeretet, hogy egy bizonyos történeti időszakaszra összpontosítva a figyelmet, megkísérlelhető a magyar népi műveltséget úgy áttekinteni, hogy rámutathatunk területileg feltűnő és eltérő válto-

zataira. Ehhez azonban előzetesen szükség van néhány alapvető fogalom és -szempont körülírására, de legalább annak közlésére, hogy jelen értekezésünkben mit értünk rajta.

Tér és idő

A néprajzi csoport kapcsán számba vett törekvéseket mérlegelve *tájon* olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől.

A táj tehát több tényező bonyolult jelenség. Egyetlen tényezővel hitelesen nem jellemezhető. Az egyetlen tényezőt nem csupán egyetlen elemet, hanem akár nagyobb jelenségcsoportot is értünk, mely bármily terjedelmes, a felsorolt négy fő komponens közül csak egyikhez tartozik. A tájnak nevezett területesség ezért nem jellemezhető kielégítően például kizárólag kulturális vagy kizárólag ökológiai összetevőkkel, bár ez a szakirodalomban nem egyszer előfordul. A négy összetevőnek elméletileg egyenlő a súlya, noha a vizsgálat gyakorlatában alkalmanként eltolódások mehetnek végbe viszonyukban, mert a kutatások egyenlensége következtében a források és adatok más-más arányban állnak rendelkezésünkre. Meghatározásunkkal és a ráépülő modellel összevetve ellentmondásként tűnik fel, ami értekezésünk címében is megjelenik, hogy a táji jelleg különbözőségei a magyar néprajz tudománytörténeti örökségeként elsősorban a kultúrában fejeződik ki. Ezért kell igyekeznünk a másik három összetevő meghatározó és befolyásoló szerepét az adott lehetőségek szerint mindenkor bemutatni. A komponensek viszonya annyi eltolódást tűr el, amennyi még nem bontja meg a táj jellegzetes egységét. Hiszen a területesség komponensei vagy összetevői (Faragó Tamásnál ezeknek felelnek meg az alrendszer) ugyan külön-külön alkotóelemei lehetnek más térbeli szerkezeteknek, de azt a sajátos szerkezeti konstrukciót, amit tájnak nevezünk, egyedi esetben megtörténő találkozások és összekapcsolódásuk hozza létre.

Mivel a fő összetevők maguk is számos elemből álló struktúrák, alkotórészeik területileg nem mind konvergálnak, a táj határai általában nem élesek. Két táj között elképzelhetők átmenetek, vagy egy-egy részük egyidejűleg más-más területességhez is tartozhat. Nem feltétlenül

arról van szó, hogy az egyes tájak alá és fölérendelt viszonylatban állnak egymással, ugyanígy elképzelhető a mellérendelő viszony is, azaz a kisebb vagy nagyobb területegységre alapdefiníciónk elvileg változtatás nélkül érvényes. Más kérdés, hogy bármily hatalmas anyagot tekintünk át értekezésünkben, a tudományos teljességet csak megközelíthetjük, így a vizsgálat egységeit adó tájak véglegesen nem vethetik le a hipotetikus jelleget. A további néprajzi és történeti kutatásban megerősítésük vagy cáfolatuk nemhogy természetes lehetőség, hanem szaktudományi feladat is.

Az alá- és fölérendeltség nem feltétlenül jelent hierarchiát. Például Erdély része a Székelyföld, a Székelyföld része Csik, annak egyik egysége Alcsík, ennek pedig a Lok falvai. Ezek az egységek szabályosan egymásba illeszthetők, de minél nagyobbak, annál függetlenebbek egymástól jellegzetes tulajdonságaik. Hasonló példa a nyelvterület nyugati feléről: Dunántúl–Kisalföld–Szigetköz. Ha léteznek átmenetek, akkor a tájnak lehet egy vagy több központja, ezekkel meghatározott központi része és pereme is. De az eddig föltárt anyag tanulsága az, hogy a táj ismérvei között ennek a megoszlásnak nem általános, csak részleges a törvényszerűsége. Látni fogjuk, hogy a négy nagytáj eltér ebben a tekintetben.

Nyomatékkal tudatosan használtuk itt a *nagytáj* kifejezést. Az Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély a magyar nyelvben kialakult, többszáz éves térszemlélet teremtményei, amelyek mint nagyhagyományú keretek szolgálnak segítségül tájékozódásunkban, de tudományos alapozottságot nélkülöző körülhatárolásuk miatt definíciónk nem terjeszthető ki rájuk. Hogy mennyire kell eltérnünk tájdefinícióinktól (nem teljes mértékben) a nagytáji fejezetek elején megadott egyedi meghatározásokkal és az átmenetek, tartozékok megjelölésével jelezni kívánjuk. Például a Dunántúl fejezetében esik majd szó a Kisalföldről, amely csak felerészben esik a földrajzi Dunántúl területére és Szlavóniáról, amely teljes egészében rajta kívül fekszik. Erdélyt és Moldvát hasonlóan kapcsoljuk össze. Egyébként a *táj*, a *kistáj*, a *vidék*, a *régió*, a *tájegység*, a *területegység*, a *zóna*, a *sáv* értekezésünkben általában szinonimákként szerepelnek.¹⁰¹ Azért általában, mert például a *sáv* utalhat a területegység elnyúló alakjára (esetenként átmeneti voltára). A *kistáj* pedig nem hierarchiát, azaz nagyságrendi helyet a táji tagoltságban, hanem földrajzi értelemben kisebb kiterjedést, azaz meghatározásunk szerint mellérendeltséget jelent.

Az alá-, fölé- és mellérendeltség általam értelmezett viszonylagosságából adódik, hogy a földrajztudományi rendszerekkel szemben, ame-

lyek elsősorban földtani meghatározókra támaszkodva minden területet maradéktalanul fednek, vizsgálatunkban a kisebb területegységek nem feltétlenül töltik ki az őket magába foglaló nagyobb teljes területét.

Tájmeghatározásom tartalmazza a térrel mindenkor összefüggő időtényezőt is. A „huzamosabb ideig” kifejezés állandóságot feltételez, a valóságban azonban olyan mértékben változó minden táj, hogy az állandóságot viszonylagosan szabad értelmezni. A fő összetevők vagy alrendszer-ek tájalkotó találkozása történeti folyamat eredménye, de a mozgás, mely létrehozta, a táj „születésével” nem ér véget. Az egyes struktúrákat felépítő elemek tovább változnak, s mint utaltunk rá, a táj addig azonos önmagával, míg ezeknek jellegadó egyensúlya bizonyos határokon belül fennáll. Előfeltevésünk szerint áttekintésünk kijelölt időszakaszában ez az egyensúly adott. Mielőtt azonban az idővel kapcsolatos problémákörre térünk, még egy formai kérdésben kell állást foglalhunk: mi az a legnagyobb földrajzi térség, melyben vizsgálatunk mozog?

Alább még szó lesz arról, hogy egy-egy táj néprajzi tulajdonságai nem azért érdekelnek bennünket, mert azok kizárólagos tulajdonai az illető területegységnek. A kutatástörténeti visszapillantásból leszűrtük az európai néprajzban különben évtizedek óta elismert elvet, hogy a kulturális, a földrajzi, a nyelvi, a közigazgatási-politikai határok általában nem esnek egybe. Következésképpen tájegységeink határai sem igazodnak törvényszerűen a felsorolt tényezőkhöz, jöllehet a táj huzamosabb ideig tartó homogenitása az ellenkezőjét sugallja. Az eltéréseket és az egyezéseket esetenként fogjuk szemügyre venni és értékelni. A legtöbb gondot és nehézséget az etnikai elv okozza. Ha következetesen ragaszkodunk tájfogalmunkhoz, akkor több esetben nem állhatunk meg a magyar etnikum elterjedésénél. Vizsgálódásunknak azonban mégis határt kell szabnunk. Először azért, mert elfogadjuk a magyar néprajz (és tágabb földrajzi térségünk) általában etnikai egységekben tájékozódó szemléletét. Másodszer azért, mert ennek eredményes átlépése jelenlegi helyzetünkben alig volna lehetséges. Nemcsak a nagyon sokféle nyelvi problémára gondolunk, amely egy-egy tematikus monográfiánál még föloldható, de komplex vizsgálatnál jelenleg nem, hanem az utóbbival kapcsolatos olyan akadályokra is, mint a nemzeti néprajzonként eltérő szempontok és kutatási egyenetlenségek. Mégsem térünk ki teljesen a magyarok és szomszédaik összehasonlító néprajzának feladata elől. Ha munkánk eltérő célja és jellege miatt önálló összehasonlító kutatást nem is végzünk, a meglévő eredményekre, kapcsolatokra, hasonlóságokra igyek-

szünk majd rámutatni. Ahol pedig az összefüggő magyar nyelvterületen és tájegységeinken belül nemzetiségi csoportok vagy szórványok élnek, ezeket a magyarokhoz hasonlóan próbáljuk áttekintésünkbe bevonni.

Külön probléma az etnikailag erősen kevert Erdély, ahol tájfogalmunkat az etnikai-nyelvi határ, a vegyes lakosság majdminden kirajzolódó egységben keresztezi. Ezen a nagytájon belül fogyatékos forrásaink miatt is leginkább kénytelenek leszünk igazodni a közvéleményben élő tájegység-elképzelésekhez, melyet – amint itt előrebocsájtjuk – nem minden egyes esetben sikerül tájdefiníciókkal meghatározni. Magyarázatunk – előfeltevésünk szerint – mégis alkalmas a kijelölt időszakaszban a magyar nyelvterülethez igazodó eredményes áttekintésre.

Az idő kérdése először abból a szempontból vetődik föl, vajon az előszóban vázoltakon túlmenően, miért éppen abban az időszakaszban (1880–1920) végezzük el a vizsgálatot, amelyet az értekezés címében megjelöltünk?

A magyar népi kultúra részletes története mindmáig megiratlan, így a szóban forgó negyven esztendőről sincsen átfogó néprajzi értékelés. Kivételt képez a díszítőművészet. Ám ezen a területen sem beszélhetünk kialakult egységes véleményről. Csilléry Klára tett kísérletet a népművészet XIX. századi és XX. század eleji változásainak kisebb korszakokra tagolására. Ő a kiemelkedő művészi alkotások születését a század első felére helyezte, az 1880-as években kezdődő szakaszt már hanyatlásként, legalább is a korábbi „csúcsokat” meghaladni képtelen időszakként jellemezte.¹⁰² A díszítőművészet néhány ágazatára támaszkodó fejlődésrajz önmagában meggyőző, de ha kilépünk belőle, kiderül, hogy a típusalkotó fejlődésrajz, melyet Csilléry Klára egy korábbi, társszerzőkkel (Fél Edit, Hofer Tamás) írt műben képviselt, nagyobb területet át tud fogni (más népművészeti ágak), mint az évszámokhoz szorosabban kötődő.¹⁰³ A Hofer Tamás és Fél Edit utóbb finomított történeti típusalkotása alkalmas az időben és térben széthúzódó jelenségek elhelyezésére.¹⁰⁴ Általa a különböző típusok egymás mellett élése vagy nagyobb távolságban egyidejű léte megmagyarázható. A módszertani különbségeket nem tekintve mindkét felfogásból lesűrhető, ami szempontunkból fontos, hogy a múlt század második felében az első világháborúig a paraszti kultúra dinamikus változásokon – de még nem felszámolódáson – ment át.

A történeti irodalom sem gazdagabb a korszak parasztsága kulturális és társadalmi helyzetének átfogó értékelésében. Néprajzi anyagra bőven támaszkodik, azzal azonban, hogy a néprajzi eredményeket tár-

sadalomtörténeti szempontból értelmezi, igyekszik azokat az általános történeti okokat is részletezni, melyekre különben az újabb néprajzi irodalom szintén rámutatott, nagyobb távlatot ad a kérdésnek. Egy, alább még részletesen bemutatandó folyamatban az 1880-as, 1890-es években jelöli meg a fordulópontot, melyen túl a magyarországi parasztságnak a jobbágyfelszabadulás után fölcserélődő gazdasági lehetőségei és ezzel együtt társadalmi illúziói határozottan visszaszorulnak.¹⁰⁵ A népművészettel szemben szándékosan nem beszélek itt hanyatlásról. A művészeti alkotások színvonalától függetlenül tagadhatatlan az általános kapitalista gazdasági fejlődés, azon belül a mezőgazdaság, ennek keretében a paraszti gazdálkodás fejlettségi fokának emelkedése. Más kérdés, hogy ez önmaga lehetőségeihez vagy a Monarchia egyes tartományaihoz képest lemaradt-e vagy sem, az időszakonként fellépő válságok melyik ágazatban és melyik vidéken hogyan éreztetik hatásukat vagy érződnek-e egyáltalán. Arra gondolunk, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődése mellett a paraszti gazdálkodás általános színvonala például a nyomásrendszer összezsugorodásával, a termelési tapasztalatok gazdagodásával, a gyorsuló eszközváltásokkal, a nekilendülő állatfajta-váltással mindenképpen emelkedik.¹⁰⁶ Igaz, hogy egyidejűleg a vagyoni differenciálódás a felsorolt tényezők és több más körülmény által tovább mélyül. Végül rá kell mutatnunk: példánk, a népművészet és a gazdaság – noha igen fontos és a változásokra érzékenyen reagáló területek – messze nem jelentik a teljességet, amit vizsgálatunkban előmunkálatok hiányában nem érhetünk el.

A korszak kiválasztásánál olyan, első pillanatra formainak látszó, mégis fontos tartalmi szempontokat rejtő okok is vezettek bennünket, mint a magyar néprajz intézményes megszervezésének tényei. Jól ismert, hogy a Néprajzi Társaságot 1889-ben, folyóiratát, az Ethnographiát 1890-ben alapították. A századvégen gyűjtötték össze a budapesti Néprajzi Múzeum törzsanyagát, ekkor írták évtizedeken át mintául szolgáló műveiket olyan tudós egyéniségek, mint Herman Ottó és Jankó János. A gyűjtők ugyan a minél korábbi múlt rekonstrukciójának céljából dolgoztak, mégis elsősorban a maguk korát vagy a közelmúltat örökítették meg. Évek, évtizedek teltével egyre inkább a századvég lett elérhető a legkorábbi állapot után érdeklődő néprajzi gyűjtés számára. Nyilvánvalóan hozzájárult a figyelem ilyenén alakulásához a paraszti hagyományoknak a két háború között tapasztalható fölgyorsult bomlása, amidőn a korábbiakhoz hasonló vázlattehermentő, repertoárt bővítő folyamatok jóval kevésbé voltak megfigyelhetők. Legutoljára az 1960-as években, a Magyar

Néprajzi Atlasz adatainak összegyűjtésekor lehetett az egész nyelvterületre kiterjedően századfordulós állapotok rögzítésére törekedni az akkori legidősebb nemzedék gyermekkori emlékeit fölidézve és a még teljesen át nem épített tradicionális faluképet vizsgálva.¹⁰⁷

Statisztika hiányában csupán feltehető és a fenti gondolatsorral mégis megerősítve megkockáztatható az állítás, hogy a magyar néprajz klaszikus törzsanagya túlnyomólag az 1880 és 1920 közötti időszakra jellemző.¹⁰⁸ A feltevés erejét gyengíti, de szembe kell néznünk a következőkkel: valószínűleg ha akarnánk sem lehetne az említett statisztikát megközelítő pontossággal összeállítani, mert a korabeli és a későbbi gyűjtők egy része elmulasztotta anyagának időbeli kötöttségét rögzíteni. A kései kutató ezen nagy anyagismeretre támaszkodó forráskritikával segíthet. Például ítélnie kell: 1940-es években készült leírásokból mi lehet érvényes 1920 előttre, és így tovább. Az eljárás számos hibalehetőséget hordoz magában és minden egyes kritikus ponton körültekintő mérlegelést kíván. Más megoldás azonban nincs. Vizsgálatunkban többször olyan, közelmúltban gyűjtött anyagot is felhasználunk, melyet sajátos természete miatt gyűjtője és feldolgozója legnagyobb erőfeszítéssel sem tudott volna korszakunkra visszatekintően datálni, ám megállapításaiból következtethetünk az általunk kutatott állapotra is. Például Almási István szilágysági dallamgyűjteménye az 1950-es és 1970-es évek között került papírra, illetőleg hangszalagra, mégis a szerző megállapítása a Bartók által harmadik és negyedik zenei dialektusnak nevezett területi egységek találkozásáról, a földrajzi helyzetet és a népi kultúra több más területén mutatkozó analógiákat figyelembe véve, valószínűséggel elfogadható az 1920 előtti néhány évtizedre is.¹⁰⁹ Viszont például a párhuzamos időben gyűjtött *Bakonyi népdalok* című kötetből hasonló természetű következtetést semmiképpen sem vonhatunk le.¹¹⁰ A magyar nyelvterület keleti vidékein a közelmúltban gyűjtött egyéb anyag tanulmányozása gyakran engedi meg, hogy hetven-nyolcvan esztendő visszakovetkeztessünk. Kós Károly néprajzi gyűjtései a kászoni, Kis-Küküllő menti vagy moldvai építkezésről, bútorzatról, mesterségekről olyan archaikus világot tártak föl, amelyről datálás nélkül is nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy korszakunkat is jellemezhetette.¹¹¹ Ezzel szemben például Csillery Klára tiszai bútortanulmányai vagy Lackovits Emőke tanulmánya a Fertő vidékének lakáskultúrájáról többszöri lényeges változásról nyújt képet ugyanarról az időszakaszról.¹¹²

A felsorolt problémák miatt a kezdő, 1880-as szakaszhatárt nem

lehet mereven értelmezni. Azért sem tesszük ezt, mert bizonyos jelenségek magyarázatául gyakran a távolabbi múltba, ritkán a középkorig, inkább a jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedekbe is vissza kell nyúlni. A záróhatár, 1920 jóval pontosabb választóvonalat ígér, noha alkalmanként néhány utólagos fejleményre szintén tanulságos lesz rámutatni. A világháború befejezése és a forradalmak lezajlása külső esemény, nem a népi kultúra belső fejlődéséből, sem pedig a paraszti társadalom változásaiából adódó szakaszhatár. Nem is állítjuk, hogy ekkor valami lényegesen új minőségű fejlemény jelent volna meg, de az kétségtelen, hogy sorozatnyi hagyományos elem eltűnését a politikai eseménysor siettette. Sajnos a néprajz ezek számbavételével még adós: sok helyen a háborúból hazatért fiatal férfiak ekkor hagyták el végleg a tradicionális viseletet, másutt a résztvevők évekig tartó kiesése szüneteltette a kalendáris szokásokat, amelyek aztán nem „támadtak fel” ismét. A háborút követő, általánosan borús légkör, a lélektani helyzet is ebbe az irányba hatott. Az egyre pontosabb megfigyelővé váló néprajzi kutatás a hagyományos paraszti élet szembeűnően gyorsuló bomlását – ezúttal közömbös, milyen kommentárok kíséretében – mind gyakrabban regisztrálta. Györffy István nevezetes művelődéspolitikai röpirata, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* (1939) alap gondolatként szorgalmazza nemcsak a nemzeti kultúra népi kultúrára építkező új alapozásának szükségességét, hanem a hagyományaikát elvesztő parasztokhoz már saját tradícióik visszajuttatásának eszméjét is.

A záró korszakhatárnál fontos körülmény a régi Magyarország széthullása. 1920-ig a moldvai és bukovinai magyarok kivételével a magyar etnikum egyetlen állam keretei között élt, ami társadalmának és kultúrájának egységesebb fejlődését feltételezi. Paradoxon, hogy a kisebbségbe került magyarok sok helyütt elzártságuk fokozódása vagy konzerválódása miatt őriztek meg archaikus népi kultúrát, amit áttekintésünkben késci, nélkülözhetetlen adatközlésekből merítve használunk korábbi állapotok rekonstrukciójához. Ám az is igaz, hogy ha kutatásuk épp az állanhatárváltozások miatt jó ideig nem szünetel, erre valószínűleg nem szorulunk rá.

Az idővel kapcsolatos másik fő kérdés szorosán összefügg az elsővel. A történetiségről van szó. A történeti szemlélet fogyatékosága okozta a néprajzi gyűjtés adatolásának elmulasztását. Viski Károly 1938-ban figyelmeztetett, hogy „a műveltségállomány állandó mozgásban van, mint a nép, amely élteni; gyarapodik, átalakul, pusztul”.¹¹³ A magyar néprajzi

kutatás hosszú ideig hajlamos volt a statikus szemléletre, amin az utóbbi négy-öt évtizedben az egyre inkább súlyt kapó történeti aspektus változtatott.¹¹⁴ A kijelölt négy évtized, amint a tájfogalomban rejlő állandóság-változandóság összefüggésnél utaltunk rá, nem tekinthető mozdulatlannak. Csak akkor kerülhetjük el állókép megrajzolását, ha a jelenségek változásából adódó szerkezeti módosulásokat a táji differenciálódás és az egyidejű integrálódás kiváltóiként kezeljük. Ebből a tételből még további fontos kérdések adódnak.

Az állandóan elmozduló idősíkokra gondolva írta a táji tagolódásról Barabás Jenő, hogy „bizonyos táji különbségek semmi másnak nem tekinthetők, csupán időbeli különbözőségnek.”¹¹⁵ Tálasi István a néprajzi csoportok kutatását „tájilag adott, történetileg különböző időkben létrejött, a közös műveltséget differenciált fokon és mértékben bíró” egységek vizsgálatként határozta meg.¹¹⁶ A térbeli mozgás és az időbeli változás összefüggései a néprajztudomány nagymúltú, összetett kérdéskörei közé tartoznak. A fenti idézetek értelmében elképzelhető a tájegységeknek pontosan meghatározható fejlődési sora. Ennek valószínűsége azonban egyelőre inkább elméleti. Legfeljebb munkahipotézisként alkalmazható, mint ahogyan Erdély esetében elegendő forrás és előmunkálat hiánya miatt élni is fogunk vele. Mereven azonban nem használhatjuk, hiszen azonosulnánk a minden egységre egyaránt érvényes fejlődés hamis törvényének hibájával. A kultúra és társadalom összefüggései rövid időszakaszban is olyan bonyolultan változnak, hogy a tájegységek között inkább tendenciákat és sokszor csak lazább kapcsolódásokat lehet kimutatni, mint általános fejlődési jelenségeket. Például bármilyen vonzó lenne minden nagytájon belül központ-perem megoszlást fölvázolni, nemcsak forráshiány, hanem az anyag természete miatt sem lehetséges. Az viszont már valóban elsősorban források és előmunkálatok kérdése, vajon a kijelölt időszakaszon belül lezajló változásokat tudjuk-e nyomon követni vagy sem. A magyar néprajzban az expresszív népművészetükkel kiemelkedő Mezőkövesd és Kalocsa, hogy csupán a két leginkább reprezentatív példát említsük, a minta szerepét kapták újkori népművészetünk, szélesebb körben a korabeli parasztkultúra változásainak vizsgálatában.¹¹⁷ Múltán történt így, de azt már jóval kevésbé tudjuk, hogy párhuzamosan, más helyeken és vidékeken hogyan zajlottak le sokkal rejtettebben és „halkabban” hasonló ütemű és természetű események.¹¹⁸ Mindenesetre a változásokat nem tekinthetjük sem egyenesvonalú, sem mechanikus folyamatoknak.

A tér és idő összefüggésénél arra is figyelmeztetnünk kell, hogy bármennyire indokolni tudjuk a kijelölt vizsgálati időszak határait, egy nagyobb folyamatból kiszakított egységgel van dolgunk. A differenciálódás és integrálódás – számunkra most a visszatekintés a fontosabb – a korábbi korszakokra is érvényes. Korábban is lennie kellett táji tagoltságnak.¹¹⁹ Erről csupán halvány elképzeléseink vannak, pedig vizsgálatunk során újra és újra szembe kerülünk a kérdéssel: vajon mi lehetett az előzmény? Diószegi Vilmos a *markoláb* hiedelemalak elterjedését térképre rajzolva összefüggést vélt fölfedezni az északról délre költöző, általában palócoknak nevezett népesség településterületével. Igaz, hogy erősen meggondolkodtató egyetlen XX. századi néphit adatot XVIII. századi kiterjedt népmozgással szorosan összekapcsolni, mégis valószínű, hogy az észak-magyarországiak alföldi letelepülése korábbi, nagy kulturális egységeket bonthatott föl, amint azt a további vizsgálatok megerősíteni látszanak.¹²⁰ Bartók Béla elsősorban azért körvonalazhatta a magyar népzene dialektusait, mert differenciálón megjelent az új stílus. Ötven-hatvan évvel korábban valószínűleg nehezebb dolga lett volna, ha egyáltalán módja van dialektusokban gondolkodni.

A kutatás nemcsak a korszakunkat megelőző táji tagolódás mibenlétével adós, hanem azt is csupán sejteti, hogy a változások sokkalta lassabban játszódtak le, mint utóbb. A társadalmi változások műveltségbeli hatásai – nemcsak magyar vonatkozásban –, sokkal nagyobb általánosságban gyakran tetemes késéssel jelentkeznek. A jobbágyfelszabadítás valóban társadalmilag felszabadító léghőre sokszor évtizedekkel később éreztette hatását a paraszti kultúrában. Pedig már jóval e nagy esemény előtt érlelődött a parasztságnak a társadalmon belüli sajátos színekkel hangsúlyozott elkülönülése.¹²¹ Gyakran kell számolnunk hasonló késleltetettséggel. Debrecen bezárkozó cívisei voltaképp még a XVII. században gyűjtött társadalmi tekintélyből éltek a XIX. században is, ehhez alakították környezetüktől eltérő, egyidejűleg azonban a kistelepüléseknek mintáit is nyújtó kultúrájukat.¹²² A közép- és dél-alföldi mezővárosok és a dunántúli falvak nagy részének lakói a XIX. század első felének gabonakonjunktúrája idején alapozták meg a birtokos paraszti életmódnak azt a változatát, amellyel korszakunkban általánosan találkozunk. A Sárköz pompás és drága népművészete szintén éppen korszakunkban bontakozott ki egy évtizedekkel korábban megszerzett gazdság, a folyamszabályozás következtében.¹²³

Nem lehet célunk a korábbi állapotok összegző áttekintése, ez

eljövendő kutatások feladata, ám alkalmanként törekszünk a szerves előzményekre rámutatni. Vizsgálatunk akkor követ helyes utat, ha a korlátozott lehetőségekhez képest igyekszik érzékeltetni a viszonylagos állandóságot megelőző, majd követő változás szakaszait is.

A parasztság XIX. századi változásai: parasztosodás – polgárosulás

A magyar néprajz máig nem tisztázta, mit ért *polgárosuláson* és *polgárosultságon*, jóllehet az 1950-es évektől ezek a szavak, elsősorban, mint kulturális, ritkábban társadalmi változást jelentő kifejezések rendszeresen előfordulnak a publikációkban. Ahhoz, hogy legalább tanulmányunk számára körülhatároljuk, mit jelentenek, röviden ismét vissza kell pillanatanunk a kutatás történetére.

Bár a magyar néprajzi kutatás – mint utaltunk rá – az első leírásoktól hajlott arra, hogy statikus képet fessen tárgyáról, érzékeltette a hagyományörző és a kevésbé hagyományörző falvak és vidékek egyidejű létezését is, tehát a regionális fejlődéskülönbségeket. Szinte kezdetektől találkozunk változásokra, bizonyos jelenségek eltűnésére utaló megjegyzésekkel.¹²⁴ Herman Ottó tudatosan a gyorsan elmúló világok (pásztorélet, vízi életmód) utolsó tanúit faggatta. A fiatalabb kortárs Jankó János, aki néprajzos kollégái közt legtöbb objektivitást tanúsított a paraszti élet változásai iránt, Torockón járva például megfogalmazta a drága ünnepi viselet szokásának elavulását, a „kivetkőzés” anyagi nehézségekkel is indokolt szükségszerűségét.¹²⁵ Ezek a megjegyzések azonban a romantikus attitűdök szívós továbbélésének következményeként gyakrabban kaptak sajnálkozó felhangot, (pl. Herman Ottónál) a jelenség önálló vizsgálatára évtizedekig mégsem kerítették sort, hiszen az érdeklődés – ismert módon és tartósan – a legrégebbi állaptok rekonstrukciójára irányult. A legújabbkori változások, mint szerves folyamatok részei az 1940-es évektől váltak a néprajzi kutatás tárgyává.¹²⁶ Korábban a csaknem kizárólagosan romlásnak tekintett változások kevésbé foglalkoztatták a gyűjtőket és kutatókat. Azonban ha közelebbről szemügyre vesszük a korábbi észrevételeket és megjegyzéseket, azok igen nagy hányadukban a XIX–XX. századi Magyarország nagy társadalmi kérdésével,

a polgárosulással állnak közelebbi vagy távolabbi – sokszor többszörös áttétellel – kapcsolatban.

Igy nem a néprajzban, hanem az 1930-as évek falukutató és szociográfiai irodalmában tűnt föl határozottan az a törekvés, hogy a paraszti vagy népi kultúra és társadalom polgárosulásának fokát, milyenségét és folyamatait megvilágítsák. Erdei Ferenc parasztságfogalma tartalmazza legpontosabban, kikből is áll ez a népesség, melynek tradicionális életét ma már a korra általánosnak mondható szemlélettel a magyar néprajz vizsgálati tárgyának tartja. Erdei tágabb körben ide vonta nemcsak a birtokos parasztokat, hanem a nincstelen földműveseket és mezőgazdasági munkásokat, a paraszti rétegeket közvetlenül kiszolgáló falusi iparosokat, ugyanakkor nemcsak a falusi, hanem a mezővárosi, sőt a városi agrárlakosságot is. Számbavette jobbágyi, szabadparaszti és kurtanemesi eredetüket is.¹²⁷ Erdei ugyanis a feudális rendi állapotot tartotta alapnak, melyhez képest a parasztság helyzete különböző mértékű változásokon ment át. A parasztság és a mezőgazdasági munkásság viszonya földbirtokos munkaadóival a jogi felszabadulás után sem rázta le teljesen az alávetettséget magukba foglaló kötöttségeket, ami a „rendi formák” (Erdi szavai) továbbélését jelentette és megakadályozta a polgárrá válást. Erdei sokoldalúan írta körül ezeket a kielemezett formákat, szempontjai között egyaránt helyet kapott az életmód, a lakóhely, a foglalkozás, a termelőeszközökhöz való viszony, a termelésben elfoglalt hely, az autonóm műveltség. Hangsúlyozta a paraszti osztály állandó mozgását, mely rétegenként és tájilag differenciálja a „jobbágyi-rendi” állapotból a polgári állapotba való átmenetet. Nem mondta ki határozottan, de a klasszikus paraszti létet Magyarországon épp e két pólus közötti átmenetnek tekintette, a *Futóhomok*ban szellemes hasonlattal jellemezte: „S amikor a jogi abröncsök lehullottak róla, továbbra is megmaradt zárt népi-társadalmi egysége. Úgy járt, mint a hordóba fagyott víz: megtartotta formáját a hordó szétrepedése után is. Ma már olvad a jég: polgárosodni kíván a parasztság, vagy legalább is valamilyen kiutat keres nem kívánt parasztállapotából”.¹²⁸

Kétségtelen, hogy ez a modell, bármilyen szemléletes, leegyszerűsíti a kérdést. A fiatal Erdeinél visszatérő sajátos tartalmú fogalom volt a „rendi forma”, és benne az 1930-as években is kezdetleges eszközökkel, munkamódokkal dolgozó „jobbágyparaszt”. Ezek a fogalmak a lassan centenáriumához közeledő jobbágyfelszabadítás jelentőségének – valószínűleg nem tudatos – lebecsüléséről árulkodtak. Hiszen a hosszú időn

át előkészített és készülő esemény több volt, mint jogi felszabadulás, jelentősége és hatása sokkalta távolabb mutatott és szélesebb körben érvényesült. Erdei azonban szociológus volt, nem történész, akit mindenek előtt társadalompolitikai szemszögből érdekelt a parasztság sorsa. Mellesleg: korai munkáinak írásakor a magyar agrár- és parasztságtörténet még viszonylag szerény eredményeket mondhatott magáénak.

Ha a *Futóhomok*ban olvasott hasonlatot továbbvisszük, amint a jég elolvad, megszűnik a „megkövesült”, „megrekedt” állapot, egyszerűen maga a parasztság is. Ezt a következtetést Erdei Ferenc más művekben, elsősorban a *Parasztokban* és *A magyar paraszttársadalomban* vontta le: a parasztság fölbomlása nemhogy kikerülhetetlen, hanem szükségzerű.¹²⁹ Kérdés az, vajon tud-e polgárosulni a paraszt, egyáltalán van-e vagy lesz-e lehetősége, ha akar? A válasz – a kérdésfeltevés hasonlósága ellenére két szempontból kiesne érdeklődési körünkől: mert a korabeli elképzelések a társadalmi és politikai eszmetörténet tárgyát képezik, és mert a valóságos feleletet a hamarosan bekövetkező történelmi események hozták meg.¹³⁰ Az azonban nem közömbös vizsgálatunk számára, hogy az átmenetet, a felszabadult paraszti létet 1945 előtt Erdei legtökéletesebb formában a tanyás mezővárosban képzelte el. Nem nehéz fölfedezni a háttérben saját családját, a makói hagymás parasztkertész familiát. A szülővárosnál is nagyobb élményt jelentettek a Dunatisza közti tanulmányok, különösen a Három városban tapasztaltak, az, hogy a városállamhoz hasonló hódoltságkorabeli státus után a földesúri hatalom sosem állt olyan nyomasztó módon vissza, mint az aprófalvakban, továbbá a korai örökváltságok, a gazdálkodási kötöttségekből való felszabadulás és ennek következményei a tanyásodás és a kertkultúrák. Erdei az alföldi tanyás mezőváros jelentőségét a paraszti polgárosulás folyamatában annyira túlbecsülte, hogy olykor a dunántúli birtokos parasztság polgárosulási törekvéseinek is fölé emelte.¹³¹ Ő, aki kíméletlenül utasította el a paraszti életforma eszményítését, végül éppen séggel egy olyan települési-gazdálkodási formát idealizált az általa elképzelt konstrukcióban, amely feudális, az ő terminusával „rendi” közegben született és történeti távlatból tekintve Erdei fiatalsága idején sem tagadta meg teljesen fogatásának körülményeit.¹³²

Jóllehet a korabeli néprajz és a falukutatás között fontos kapcsolatok szövődtek (Kemsei munkaközösség, Kiss Géza és Kiss Lajos szociográfiai), Erdei gondolatai nem hatottak azonnal és közvetlenül a néprajzi kutatásokra. Részint, mert amint az említett kapcsolatok évszámai tanú-

sítják, többségük korábban született munka, mint az övéi, részint mert Erdei tárgyát társadalomkutatóként közelítette meg, a kortárs néprajzban pedig épp ez az irány gyenge volt és egészen másfelé tájékozódott (pl. Fél Edit, Vajkai Aurél).¹³³ A kortárs magyar néprajz hagyományosan a kultúrát vizsgálta, östörténeti érdeklődése változatlanul erősnek mutatkozott. Akadályt képezhetett, hogy Erdei is foglalkozott műveiben a paraszti kultúrával, mint a paraszti állapot velejárójával, de azt a paraszti létformához kötődés miatt visszahúzó erőnek, tagadnivalónak vélte. A néprajz nemcsak legfőbb tudományos tárgyát ismerte ebben a kultúrában, hanem a paraszti társadalom kérdéseivel is legtöbbször csak úgy szembe-sült, mint egy kulturális állapot háttérével és fenntartójával.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában Erdeivel együtt induló Ortutay Gyula kezdetben mélyen érdeklődött a társadalomnéprajz iránt. A parasztság polgárosulásának lehetőségeivel, illetőleg eshetőségeivel azonban alig foglalkozott. A fiatal Ortutay társadalompolitikai elképzelésekkel nem lépett föl. Érthető okokból – nem volt paraszti származású – nem viaskodott a paraszti életforma tradíciójával sem. A parasztság polgárosulását elkerülhetetlennek tartotta, ha nem is üdvözölte a művészi foklóralkotások újratereztetési lehetőségének együttes elmúlását.¹³⁵ Ortutay hamarosan épp a társadalomnéprajzi munkával hagyott föl, így a két álláspont, az Erdei által képviselt szociográfiai, valamint a kultúrtörténeti néprajzé között nem az ő, hanem elsősorban a történész-etnográfus Balogh István munkái képeztek hidat.¹³⁶ A debreceni civisek társadalmáról 1946-ban kiadott könyvének kétségtelenül egyik ösztönzője volt Erdei paraszttársadalomról készített összegzése.¹³⁷ Balogh István nem teoretikus alkat, nem állított föl új modellt. Mint történetkutató nem használta Erdei „rendi-jobbágyi” elképzelését, de a parasztság kapitalizmuskori művelődéséről és gazdálkodásáról írt nagy tanulmányaiban tartalmi szempontból foglalkozott a polgárosodás kihívásával és a parasztság válságadásával, voltaképp „visszafelé nyomozta” az időben, amit Erdei részben átélt, részben történeti kutatások híján nem ismert.¹³⁸ Részletes elemzéssel számbavette a tradicionális műveltséget folytonosan bomlasztó tényezőket, és amit Erdei elsősorban elméleti elképzelésként vázolt föl, azt az átmeneti állapotot megtöltötte történeti és néprajzi tényanyaggal. Sokban hozzájárult ahhoz, hogy egy-másfél évtizedes késéssel, de végül legalább mint probléma jelentkezett a polgárosulás a néprajzi vizsgálatokban. A néprajz a parasztságot határozottan történeti képződményként közelíti meg. Nem közömbös, hogy Erdei és nyomában Balogh

is az alföldi tanyás városok példáján fejtették ki mondanivalójukat, ami a Györffy István munkásságával bizonyos fokig Alföld-centrikussá vált magyar néprajz számára „megkönnyítette” a szempontjaikra való figyelmet.¹³⁹

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy Balogh István több nagy áttekintő tanulmánya a Szabó István által szerkesztett, a kapitalizmus korával foglalkozó két kötetes parasztságtörténeti műben jelent meg. A Bevezető végén pedig Szabó István elsőnek Erdei Ferencnek köszönte meg a munka ösztönzését és támogatását. Erdei a magyar paraszti társadalomról szóló könyvében annak idején átvette Szabó István frissen napvilágot látott tanulmányából a parasztság keletkezésére vonatkozó legfontosabb megállapításokat.¹⁴⁰ Míg azonban az ő tudományos pályáján ez az összegzés egy nagyon jelentős szakasz, a parasztság szociológiájával és a szociográfiával való foglalkozás lezárulását, Szabó István munkásságában a rövid parasztságtörténeti összefoglalás egy új, több évtizedes kutatás voltaképeni kezdetét jelentette. Számos résztanulmány után Szabó István élete vége felé jutott el oda, hogy ismét összegezze a magyar parasztság újkori történetére vonatkozó véleményét. Mind az előzetes elképzelésekben, mind a már kész kapitalizmuskori tanulmánygyűjtemény elé írt bevezetésben a jobbágyfelszabadítással kezdődő korszak nagy változásaira tette a hangsúlyt, anélkül azonban, hogy a polgárosulás kérdését nevének nevezte volna.¹⁴¹ Pedig szinte minden csomópont, amit a kutatásban megjelölt, több-kevesebb szállal, lazábban vagy erősebben összefügg a parasztság polgárosulásával: feudális maradványok, az új gazdasági-társadalmi rendbe való beilleszkedés, a műveltségállomány, a parasztságról való vélekedések, belső társadalmi tagozódása stb.

Szabó István a néprajzi tanulmányok forrás értékét nagyra becsülte, de épp ezek föl sem vetették a paraszti kultúra polgárosulásának mibenlétét. Fontosabb ebből a szempontból tárgyának történeti-jogi megközelítése, amint azt a jobbágyság-parasztság fogalmainak tisztázását elvégző tanulmányának kapcsán bírálatában Sárkány Mihály is szövé tette.¹⁴² Sárkánynak igaza van abban, hogy Szabó István tanulmányából az idézett megközelítési szempontok miatt hiányzik az antropológiai aspektus. Szabó István azonban nem egy általánosítható definíció megalkotására, hanem a jobbágyság-parasztság fogalmak kialakulásának bemutatására és tartalmi változásának történeti nyomon követésére vállalkozott. Ezért vette figyelembe a különböző korok szempontrendszeit. Ami Sárkánynak eklektikus viszonyulásként tűnt föl, az nála fej-

lődésrajz, melynek csúcán a kapitalizmusban élő parasztság áll. Ezért sikerült 1848 előtt a jobbágyságot pontosan körülhatárolnia, és ugyan-
csak ezért kellett elismernie, hogy a jobbágyfelszabadítás után a paraszt
társadalom egységesen már nem ragadható meg, hanem, mint erősen
rétegzett osztálykategóriát, másfelől pedig életmódbeli és kulturális
jegyekkel lehet körvonalazni. Kétségtelen, hogy a Sárkány által ajánlott
antropológiai alapozású, a termelési viszonyokat kiemelő parasztságde-
finíció jóval egzaktabb. A parasztok birtokolják az újratermelésükhöz
szükséges munkaerőt és munkaeszközöket, de általános munkafeltételeik-
nek tulajdonosai nem ők, hanem rajtuk kívül álló jogi intézmények vagy
személyek. Sárkány meghatározása szerint parasztok „az ókori keleti és
mediterrán, az ázsiai, afrikai, közép- és délamerikai államalakulatokat
létrehozó társadalmaknak, valamint a feudális társadalomnak (...) dolgozó
termelői éppúgy, mint a gyarmati területeken megtermelt javaik egy
részének átengedésére kényszerített élelmiszer-termelők.” Vagyis a job-
bágyok kapitalizmuskori utódai közül sem a birtokosok, sem a nincstelen
agrárakosság nem sorolhatók hozzájuk. Az Erdei Ferenc és Szabó István
felfogásának elemzéséből kiinduló Sárkány Mihály természetesen érzé-
keli, hogy az igen nagyvonalú meghatározás mégis szűknek bizonyul
éppenséggel a hazai problémafölvetések megoldására. Ezt az ellentmon-
dást egy másik ellentmondással magyarázza meg: európai földrajzi zó-
nánkban a feudalizmusból a kapitalizmusba átlépő társadalmakban, így
a magyarban is az új termelési viszonyok lassan járták át a mezőgazdasá-
got. Hiába lett az általa parasztságnak nevezett népesség utódja, melyet
Szabó István, a történetírás és a néprajz is általánosan parasztságnak mond
a megművelt föld birtokosa, nem szükségszerű, hogy azonnal alárendel-
dik az árutermelés törvényeinek is. Voltaképpen ez az alapoka, a ko-
rábbi korszakokra utaló életformabeli és kulturális jegyek jobbágyfelsza-
badítás utáni nagy tömegének. Sárkány maga hangsúlyozza, hogy az an-
golszász antropológiának ezidáig nincs egységes parasztságfogalma. (Ez
nyilvánvalóan nem teszi kérdésessé szempontjainak gondolatébresztő
voltát.) A termelési viszonyok alapján azonban viszonylag jól el lehet
különíteni a különböző társadalmi formációk agrárnépességét. Noha a kér-
dés elsörendően nem nyelvi természetű, a magyar nyelv, s valószínűleg más
nyelvek sem fejlődtek és fejlődnek úgy, hogy a köznyelvi „parasztság”
szó jelentését ilyen vagy amolyan irányba szűkítsék. Számunkra Szabó
István és Sárkány Mihály gondolatmenetéből, alapvető eltérések ellenére
ismét adódik a már ismert tanulság: a kapitalizmuskori parasztság az előző

korszakhoz képest fölgyorsuló társadalmi és kulturális változásokat mutat, melyekben az előző korszak alkotó elemei újjal keverednek.

A parasztság változásának viszonylag hosszadalmas folyamatú történeti háttere az utóbbi évtizedek kutatásainak jóvoltából meglehetősen ismert. Alább néhány csomópontját szeretnénk röviden felidézni. A magyar parasztság XIX. századi változásainak gyökerei a XVIII. század utolsó harmadába nyúlnak vissza. Mária Terézia úrbéri rendelete, majd II. József jobbágyügyi rendelkezései alapozták meg az utat a jobbágy társadalmi egyenjogúsításához, melynek fontos állomásai voltak az 1832/36-os és a következő országgyűléseken hozott törvények. A jobbágy-földesúr viszony szabályozása, a röghözkötöttség eltörlése, az örökváltság engedélyezése, mellyel egyre több közösség élt is, a közösen használt földek, a legelő és erdő elkülönítések, valamint a tagosítás megindulása, a jobbágnak mint önálló jogi személynek az elismerése és más hasonló törvények megrendeletek fokozatosan készítették elő az 1848-ban bekövetkező felszabadulást. A jogi természetű változások mellett egyenrangúan fontos volt, hogy a jobbágy-parasztság a XVIII. század végétől a francia háborúkkal föllépő mezőgazdasági konjunktúrát kihasználva mind nagyobb mértékben termelt piacra. A háborús szükségletek elmúltával ugyan visszaesés következett be, de az időközben hazánkat is elérő ipari forradalom hatásai változatlanul megkívánták a felesleg megtermelését és értékesítését. A nem mezőgazdaságból élő lakosság aránya, habár nagyon lassan, de nőtt. Egyre több pénz jutott a parasztság kezébe, ami lehetővé tette kulturális arculatának változását, kiváltotta erőteljesebb vagyoni tagozódását, egyúttal mentalitását is formálta. Az egész folyamatot jellemzik kisebb-nagyobb megtorpanások, föllendülések, táji és rétegbeli különbözőségek, társadalmi és politikai ellentmondások, amelyek – később többször szembesülünk velük – áttekintésünk szempontjából nem közömbösek.¹⁴³

Amint azonban a jobbágyfelszabadítás sem előzmények nélkül történt, a hatalmas fordulat sem oldotta meg azonnal a jobbágyi létből adódó problémákat. Nem csupán arra gondolunk, amit a történetírás a magyarországi társadalom egészére félfeudális vagy feudális jellegként említ (pl. társadalmi szerkezet sajátságai, birtokszerkezet és megoszlás torzulásai, tőkehiány), hanem olyan konkrét intézkedések kérésére, mint a szőlődézsma vagy a majorsági zsellérek¹⁴⁴ helyzetének megoldása, amelyek – mint a teljes kérdéskörön belül kisebb horderejű feladatok – egy következetesebben végiggondolt jobbágyfelszabadítás tennivalói lehettek

volna. Világos után a jobbágyságra vonatkozó legfontosabb reformkori és a forradalmi rendelkezések és törvények érvényben maradása, illetőleg megerősítése a társadalmi, uralkodói és birodalmi érdekek egybeesését mutatta, de ez nem jelentette a társadalom feltétlen segíteni akarását a változások sodrában mind több nehézséggel szembenező parasztság számára. Maga a felszabadult parasztság — az előkészítő öntudatosító szakasz dacára — nem mindenütt és nem mindenkor gyorsan vetette le a jobbágyi viselkedési és szemléleti formáit.¹⁴⁵ Másfelől viszont társadalmi szabadságának — sokszor mámoros — érzése eltakarta előle a már vagy hamarosan jelentkező súlyos gondokat. Így érkezünk el a már említett 1880–1890-es évekhez, melyeket az idézett történetírás fordulópontként tart számon.

A parasztkérdés a jobbágyszabadságával évtizedekre lekerült a politikai napirendről, s ezzel a parasztság épp akkor hullott ki a társadalmi figyelem köréből vagy ha úgy tetszik, maradt magára, amikor a mezőgazdaságot már erőteljesen kezdték átjárni a kelet-közép-európai térségre jellemző kapitalista termelési viszonyok. A hatalmas arányokat öltő birtokforgalom szemléletes tanúja ezeknek a változásoknak. A Szabolcs megyei Mándokon 1870-ben az összes birtokok számát 100 %-nak tekintve 1909-ig 140 %-os a növekedés, holott a mezőgazdasági népesség aránya nem gyarapodott, ellenben a birtokosoké nőtt. A birtoknagyság átlaga 5 holdról 3,5 holdra csökkent.¹⁴⁶ Hasonló képet mutatnak az ország más vidékein elvégzett birtokszerkezet és kataszteri felvételelemzések.¹⁴⁷ Az agrárlakosság vagyoni és társadalmi differenciálódása mélyült, előrehaladt.¹⁴⁸

Sokoldalú akkulturációs hatások is érték ugyanebben az időben a parasztságot. Valójában ezek egyike sem teljesen új. Formáló befolyással a korábbi századokban már számolhatunk, de korábban aligha nevezhetjük akkulturációnak, azaz végeredményében a teljes műveltséget átalakító, külső eredetű kultúraváltásnak. Ám a XIX. században, különösen annak második felében a külső hatás fölerősödik és fölgyorsul, s bár a kortársak még nem látják, olykor legfeljebb sejtik, a visszapillantó rá tud tapintani a műveltség teljes kicserélődését ígérő, hosszú távon érvényesülő, voltaképp napjainkban befejeződő folyamat indulásának jeleire. A társadalmi átrétegződés említett ténye mellett az alább még bővebben szóba kerülő modern urbanizáció általános hatását kell mindenek előtt tekintetbe vennünk. A parasztsághoz a felsőbb társadalmi osztályoktól lejutó ismeretek sokrétűek. Az iskolabajárás és vele

együtt az írni-olvasni tudás köre szélesedik. Több könyvet és sajtóterméket „fogyasztanak”. Külön figyelmet érdemelnek az új állatfajták és növényfélék befogadásával kapcsolatos, szükséges új ismeretek, melyeket előbb nyilvános bemutatókon és az írásbeliség kimaradásával sajtótítottak el, majd a század vége felé egyre több helyen nyílt alkalom rövidebb gazdasági tanfolyamok elvégzésére is. A világról szerzett tudást gyarapította a sorkatonaság kötelezővé tett intézménye. Nőtt a közelben vagy távolban átmenetileg nem paraszti munkát vállalók száma. Habár a század végéig nem alakultak a parasztság sajátos osztály- vagy rétegérdekeit képviselni kívánó pártok, mint választókat természetesen számontartották, ha mérsékelten is, de a politizálásba bevonták a parasztokat is. Nem elhanyagolható az egyházak változatlan, habár – végsősoron a felvilágosodásra visszautaló – tömeges laicizálódás miatt új formákat kereső hatása sem. A hagyományos, jórészt egyházi eredetű ünnepek sorába bekerültek az állami és nemzeti ünnepek is. A parasztság szórakozási alkalmai a művelődési lehetőségekkel párhuzamosan bővülnek, habár szabad időről, napjaink értelmében ezután sem beszélhetünk velük kapcsolatban.¹⁴⁹

Hofer Tamás, Fél Edit és Csilléry Klára a XIX. század első felétől a XX. század elejéig terjedő időszak paraszti díszítőművészete dinamikus változásainak elemzésével egy autonóm népi díszítőművészet kialakulásának fejlődésképét rekonstruálták. Ennek a múlt század elejétől az Észak-Északnyugat Dunántúlon és az Alföld középső területein kibontakozó, a következő századfordulóig a keleti vidékek kivételével az egész magyar nyelvterületet fokozatosan átjáró ízlésáramlatnak olyan alapvetően fontos elemei voltak, mint például a díszes tárgyak kultusza és fölhalmozása, az ünnepi és hétköznapi tárgyak differenciálódása, a ceremóniális alap megnövelése, a művészi kísérletező kedv fellendülése. Mint-hogy ezek a magyar társadalmon belül az önálló paraszti lét megeremlődésével párhuzamosan bontakoztak ki, a szerzők a megnövekedett paraszti öntudat művészi kifejeződéseként értelmezve, „paraszti művészet”-ről, „a népművészet új parasztos virágzása”-ról, „parasztosság”-ról beszélnek vele kapcsolatban.¹⁵⁰

A szóhasználat jelzi a Szabó István munkáival párhuzamos parasztságfogalmat. A volt jobbágy egy ideig parasztként próbál érvényesülni kora társadalmában. Ehhez azonban olyan lépéseket kell tennie, amelyek a polgárosulás irányába viszik. Vagyis miközben „parasztosodik”, azaz a feudális életkeretezettségű ember gazdaságilag, szellemileg, kultúrában és öntudatban paraszt akar lenni, a piacgazdálkodásba való fokozottabb

bekapcsolódással, racionálisabb gazdálkodással, városi eredetű civilizációs elemek, divatok, minták – bár még erősen a maga ízlése szerint átalakítva – befogadásával polgárosodik. Ebben az értelemben érezzük jogosnak a „paraszti népművészet kivirágzásá”-ról beszélni.¹⁵¹

Kétségtelenül párhuzamba állítható a díszítőművészet változása a magyar népzene és a néptánc korabeli átalakulásával, sőt a szöveges folklórban megfigyelhető műfaji átstrukturálódással is (pl. a lírai dal és a katonadal előnyomulása a szokáséval szemben) vagy akár témaváltásokkal (pl. a balladai színhelyek és szereplők változása) stb.¹⁵² További kérdés, hogy a művészeti szférával mennyire állíthatók korrelációba más további területek? A vizsgálatok hiánya, mely nemcsak az anyagfeltárási fogyatékosságban, hanem az elszigetelt részeredmények és megfigyelések összegzésének elmaradásában is jelentkezik, nehéz feladat elé állítja a válaszadót.

Tartalmi és formai jegyeken túl számos olyan tényezőről van szó, melyek a társadalom strukturális átformálódását jelzik vagy épp a strukturális változások továbbmenetét teszik lehetővé. Legvalószínűbb kapcsolódásokra találunk, ha az akkulturációs folyamatnál említett ismeretgyarapodásnak az emberek gondolkodásában való olyatén lecsapódásait vesszük számba, mint a tulajdonosi tudat megszilárdulása, a kisárutermelői tudat és mentalitás kialakulása, ehhez kapcsolódva az értékrend módosulása. Mindezek megmutatkozhatnak a már többször hivatkozott ízlésben és divatkövetésben, de akár a politizálási vagy a laicizálódási hajlam erősödésében is.

A parasztság XIX. századi változásairól a kutatások tartozásai és a helyhiány miatt szükségképpen vázlatos a kép, mégis lehetővé teszi, hogy tanulságaira támaszkodva megfogalmazzuk, mit értünk értekezésünkben paraszti polgárosuláson.

A paraszti polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz. A hangsúly az időben és térben széles kiterjedt, igen bonyolult történeti alakzatokból álló folyamaton van. A paraszti polgárosulás, mint történés elméletileg kizárja az állandóságot, tehát szüntelen mozgást, változást feltételez. Ugyanis, míg a feudális keret elhagyására a parasztságnak meg nem teszik az első lépéseket, nem lehet szó polgárosulásról, ha azonban a folyamat lezárul, azaz bekövetkezik a polgárosultság, akkor

már parasztságról nem beszélhetünk, hiszen elvileg a volt paraszt teljes jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyenné válik.

Tanulmányunkban épp ezt az időben, térben és társadalmi rétegekülönbségekben megmutatkozó sokféleséget szeretnénk bemutatni, melyet a XIX. század változásainak következményeként korszakunkban, az első világháború végéig a kultúra táji differenciálódásának nevezhetünk. Ahhoz, hogy a paraszti polgárosodás változásait pontosabban megragadhassuk, még további alapfogalmakat kell megvizsgáljunk.

Archaikus állapot – polgárosuló parasztság

Legelőbb számot kell vetnünk, egy, a magyar néprajz által gyakran említett, de nem tisztázott fogalommal, ez a *tradicionalitás* vagy *hagyományyszerűség*. A tradicionalitás olyan, a társadalmi viszonyokból kinövő mechanizmus, mely az adott társadalmi-gazdasági állapotot, vele együtt pedig a kultúrát konzerválja, azaz ellenáll a fölbontó-átalakító hatásoknak, akár külső eredetűek azok, akár a belső fejlődés termeli ki őket. A polgárosodás ebből a nézőpontból mint társadalomtörténeti jelenség elmentette a tradicionalitásnak, annak elerőtlenítésével érvényesül. Ugyanakkor azonban a tradicionalitás szervesen beépülhet a polgárosulás folyamatába is mint fékező, bizonyos állapotokat fenntartó erő. Mindkét hatás következménye a polgárosulás viszonylagosságában mutatkozik meg: fokozatai egymáshoz képest archaikusabb vagy polgárosultabb lépcsőket jelenthetnek, sőt ugyanez az állapot értelmezhető más-más oldalról közelejtve egyidejűleg archaikusnak és polgárosulónak is. A néprajzi szakirodalomban jól dokumentált példa, hogy a századfordulón Mezőkövesd matyó társadalma és kultúrája erős tradicionalizmusánál fogva archaikusabbnak minősül az alföldi mezővárosokénál, de polgárosultabbnak a Bükk-től és a Mátrától északra hasonló távolságban elhelyezkedő legtöbb községénél. A századfordulón hasonló különbségek mutatkoztak a Somogyi Dráva mente archaikus horvát községei és a velük közvetlenül szomszédos református törzslakosságú magyar községek között.¹⁵³

Vizsgálatunkban ennek a kérdésnek az előrebocsájtása után kijelölt korszakunk paraszti kultúrájának és társadalmának változásaiban általánosságban három fő szakaszt különböztetünk meg.

1. Előfeltévesként el kell fogadnunk egy, a polgárosulás megindulása előtti *archaikus állapot* meglétét. Ez csupán a vizsgálat szempontjából lehet statikus, hiszen ha valóságosnak vennénk mozdulatlanságát, ellentmondanánk a fejlődés általános mozgástörvényének és természetesen az előbbiekben előadottaknak, például annak, hogy a korszakunkat megelőző időben is létezett táji differenciáltság, ha mibenlétéről jelenlegi adataink birtokában nem is tudunk összefüggő képet adni. Bármennyire mereveknek tetszenek a viszonyítási pontul választott archaikus állapot keretei, csak munkahipotézisként kezelhetjük így.

Az archaikus állapot — akár a következő fokozatok — leírható életforma-jegyekkel, kulturális elemek bemutatásával, tudati jellegzetességekkel is. Bartók Béla klasszikus osztályozása óta, mely a magyar népi dallamok régi és új stílusát elválasztotta, különösen a művészeti ágazatokban (néptánc, néhány népköltészeti műfaj, díszítőművészet) találkozzunk elsősorban történeti vizsgálatok során régi és új stílus vagy régi és új réteg elválasztásával.¹⁵⁴ Ezek pontosabb egymásra vonatkoztatása azonban az új stílushoz vagy réteghez hasonlóan még nem történt meg. Az archaizmusokra fogékony magyar néprajz a rendszeres gyűjtések kezdeteitől folytonosan nagymennyiségű archaikus jelenséget rögzített a kultúra sok területéről. Mostani tudásunk szerint általánosságban a következő fő jellemzőket emelhetjük ki: a szájhagyományban élő ismeretek (nemcsak a szorosabban vett folklór, hanem a világról alkotott kép és tudás) elevensége és prioritása az írásos formákkal szemben, az irracionális szokások és hiedelmek nagy befolyása, életrendet szabályozó ereje, erős társadalmi kötöttségek, a társadalmi intézmények zártsága, a fogyasztási értékrend hiánya, ami összefügg az önellátó gazdálkodással, a piacra termelés hiányával vagy alacsony fokával stb. A hagyományos eredetű magyaríráshoz, hogy az archaikus elemek halmozódása többé-kevésbé módosult formában olykor több évszázados jelenségeket is ébren tarthat. Nyilvánvalóan minden olyan hatás, mely ezt a helyzetet fölbontva megváltoztatja — tulajdonítsuk különböző módszertani kiindulásból akár innováció érvényesülésének, akár akkulturációnak vagy modernizációs folyamatok bekövetkezésének — szükségszerűen a polgárosodás felé mutat.

Kérdés, lehet-e az archaikus állapotot évszámokhoz egyáltalán általános érvénnyel időhatárokhöz kötni? Csilléry Klára periodizációjában a magyar népművészetnek a XVIII. század végétől az 1830-as évekig tartó szakasza felelhet meg az általunk körvonalazott állapotnak.¹⁵⁵ Ám, amint azt értekezésünk időszakasza indoklásánál kifejtettük, pon-

tosabbnak tartjuk, ha történeti típusokban gondolkodhatunk, hiszen tájanként, társadalmi rétegenként elkülönülten, de szorosan egymás mellett is készülhettek és élhettek – akár hosszabb ideig is – a régi vagy az új stílusrétegbe tartozó tárgyak. A népművészetnek különben is nagyon sokféle térbeli rendje van. A stílusrétegek a különböző ágazatokat elfogadható rendező elvként fogják össze. Fél Edit és munkatársai diszitóművészetről szóló munkáiból ezért sorolhatók ide a „régí” jelzővel ellátott helyi stílusok.¹⁵⁶ Hofer Tamás a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében az első szakaszt „jobbágyparaszti”-nak nevezi.¹⁵⁷ A fiatal Erdei Ferenc munkáiban is a kései jobbágykor az, ahonnan ő a lassan lerázott vagy tovább hordozott „rendi” formákat eredezteti.¹⁵⁸ Véleményem szerint legáltalánosabban az ipari forradalom befolyásától még nem érintett paraszti létet nevezhetjük archaikus állapotnak.

2. Az archaikus kulturális állapotból és a „rendi” kötöttségű társadalmi viszonyokból a jobbágyfelszabadítás egyetemes jogi aktusa mellett vidékenként, helységenként, rétegenként, voltaképp egy-egy lokális közösségben családonként eltérő időpontokban mozdult ki a parasztság. Meghatározásunk értelmében ekkortól lehet egy folyamat részeként *polgárosuló parasztságról* beszélni. Az archaikus állapot jellemzésének ellentette nem csupán formalitás, valóban új minőséget tartalmazó szakaszról van szó. (A szájhagyomány visszaszorul az írásbeliséggel szemben. Az irracionális szokások és hiedelmek ereje lanyhul. Lazul a társadalmi intézmények zártsága, a gazdaságok egy részének szakosodásával párhuzamosan megjelenik a kifejezetten piacra termelő, válallkozni, sőt sok esetben kockáztatni is hajlandó gazda, vele együtt pedig a felhalmozó értékrend. Az archaizmusok azonban nem tűnnek el teljesen: vagy a kulturális repertoár peremeire húzódnak még a legpolgárosultabbnak számító alföldi mezővárosi vagy nyugat-dunántúli birtokos paraszti közösségekben is megtalálhatóan, vagy a polgárosuló lokális társadalmak bizonyos rétegeibe szorulnak vissza (pl. a nagyhatárú alföldi mezővárosokban a rideg-félideg pásztorok kicsiny csoportjába, illetőleg a dunántúli uradalmi majorkba).

Akadnak ebben a szakaszban olyan helységek vagy kisebb vidékek, ahol különfajta okok miatt az archaikus elemek környezetükhöz mérten tömegesen maradnak fenn. Ezt a jelenséget nevezi a néprajz biológiából kölcsönzött kifejezéssel *kulturális reliktumnak* (nagyságrend szerint: *reliktumterületnek*, *kisreliktumnak*, *nagyreliktumnak*). Jelenlegi adataink birtokában nem is mindig megmagyarázhatóan, gyakran egy nagyobb táj

földrajzilag félreeső vagy korábban elszigetelt részén, továbbá a szórványvagy szigethelyzetben élő magyarságnál találkozunk velük.¹⁵⁹

A polgárosuló szakasz velejárója a díszítőművészetek és általában az ízlés már említett „parasztosodása”, az „ij” stílusok és történeti rétegek.¹⁶⁰ Az újstílusú magyar népdal hihetetlenül gyors és robbanékony divatját, mint művészi kifejeződést Szabolcsi Bence közvetlenül is kapcsolatba hozta a jobbágyfelszabadítással erőre kapott paraszti osztálytudattal.¹⁶¹ Erdei Ferenc „rendi” kötöttségeiket levetkőző parasztjai a jobbágyfelszabadulás utáni polgárosulás útját járják.

Vörös Károly „az archaikus termelési eljárásokat fenntartó” „és a modern termelési eljárásokkal, technikákkal kísérletezni kezdő paraszt” mellett megkülönböztet egy harmadik típust is, aki még 1848 után két-három évtizeddel is a jobbágyfelszabadulás előtti polgárosodás vonalán halad.¹⁶² Vajon mennyiben beszélhetünk a jobbágyfelszabadítás előtt paraszti polgárosulásról? Ez a kérdés kívül esik tanulmányunk szűkebb tárgyán, itt mégis választ kíván. A paraszti polgárosulásról megfogalmazott definíciónk az igenlő feleletet kizárja, mert mindenek előtt a XIX. század második felére és a XX. század elejére irányul. Mivel azonban mind a néprajz, mind a történetírás tud korábbi időszakok parasztságának polgárosulásáról, bizonyos megengedő kiegészítést kell tennünk. Igazán akkor lennének pontosak, ha meghatározásunkat és a tanulmánynak a paraszti polgárosulásra vonatkozó minden utalását kiegészítenénk azzal, hogy korszakunkban modern polgárosulásról van szó. Ez az eljárás azonban hosszadalmassá és bonyolultabbá tenné a tárgyalást, ezért megmaradunk az eredeti kifejezésnél. Ha számolunk áttekintésünkben a megelőző idők paraszti polgárosulásával, mely szervesen összefügg korszakunk történéseivel, ennek esélyét esetenként kell mérlegelnünk. Óvatosaknak kell lennünk, mert az egykori szabadalmas területek magánföldesúri kötöttségektől mentessége például gazdálkodási könnyebbséget és szélesebb önkormányzatot biztosított, de ezt a valóságos rendi szerkezetbe pontosan beleilleszkedve tette, nem a polgári szabadság felé mutatott. Igen jellemző a jászkun kerületnek a reformkori országgyűlésekre szóló konzervatív követi utasítása.¹⁶³ Azok a helységek és vidékek pedig, amelyek vélt vagy valóban elorzott kiváltságokért küzdöttek, mint például az erdélyi Torockó bányavároska vagy a dunántúli Órség falvai, ugyancsak nem a polgári társadalomban, hanem a hűbériség kebelében képzelték el felemelkedésüket.¹⁶⁴ Még a korai örökváltságok nyomán voltaképp saját földesuraikká lett mezővárosok esete is meggondolkoztató.¹⁶⁵ Tagadhatatlan

azonban, hogy a jobbágy személyi jogainak erősödése a XIX. század első felében már a modern polgárosodás kezdetének jele volt. Véleményünk szerint, amit erre támaszkodva képzeltek el és próbáltak megvalósítani főleg az Alföld középső és déli területein, az a gazdaság extenzív fejlesztése lehetőségeinek — vidékenként olykor a századvégig nyuló — kiaknázása volt.

Hanák Péter a századforduló paraszti társadalmában — 1890-nél évtizedekkel korábbi forrásokra is támaszkodva — éppenséggel két típusát különbözteti meg a polgárosuló parasztságnak, a „külterjes”-t és a „belterjes”-t. Az előbbi, mely az ország parasztságának túlnyomó részét jelentette, szerinte a jobbágykorból örökölt gazdálkodási, kulturális és mentalitásbeli hagyományt ápolta és vitte tovább. Az utóbbi — a belterjes kultúrákkal gazdálkodók kisebb köre — korszerűbb birtokosi öntudatával, a színes, folklorisztikus hagyomány levetkőzésével tűnt ki.¹⁶⁶ Ez a csoport valójában egybeesik az Erdei által majd félévszázad múlva körülhatárolt polgárosodott paraszttal, azaz parasztból lett agrártermelővel.¹⁶⁷

3. Az egyes szakaszok között — talán fölösleges is újra hangoztatni — nem éles a határ, mégis a legproblemátikusabb a harmadik szakasz kezdetének megjelölése: mikor szűnik meg a paraszt paraszt lenni. Az átmenet bizonytalanságát a szakirodalom szóhasználata jelzi: *polgárosult parasztról*, *polgárosult* vagy *polgárosultabb parasztkultúráról* beszél. Ezek a kifejezések meghatározásunk értelmében még paraszti létet és paraszti kultúrát jelentenek, nem pedig annak elhagyását, habár elméletileg a paraszti fejlődés végét sejtetik. Csakhogy a szakaszhatár átlépésének komoly gátjai voltak. A történetírás nem egyszer rámutatott ezekre: a társadalmi szerkezet, a földbirtokmegosztás, a tőkehiány és noha szubjektív tényezőnek tetszik, feltétlenül számolnunk kell a társadalom vezető rétegei mindenoldalú jóakarátának hiányával is.¹⁶⁸ Nem arra gondolkunk elsősorban, hogy ne lettek volna a századvégtől politikai csoportosulások, melyek a maguk módján ne kívántak volna enyhíteni a szegényparasztság súlyosbodó helyzetén, hanem a modern, polgári demokratikus berendezkedésre irányuló stratégiák hosszú ideig tartó erőtlenségére. Ezek a törekvések — ismert — csak az első világháború alatt izmosodtak meg.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy mindezeket a megállapításokat korszakunkra értjük, amiből következik, hogy a harmadik szakasz bemutatása értekezésünk tárgykörén kívül esik. Hiába

akartak vagy akarták volna a parasztok ösztönösen vagy tudatosan levetkőzni hagyományos életmódjukat, ha erre tömegesen nem volt lehetőségük. Hiába távolodtak az Erdei Ferenc által „rendi”-nek nevezett állapottól, magában a társadalomban bőven maradtak olyan elemek, melyek akadályozták, hogy valóban polgárrá legyenek. Erdei ezt úgy fogalmazta meg a két világháború között, hogy a parasztok nem tehetnek mást, mint asszimilálódnak koruk társadalmához.¹⁶⁹ Az átányiak így lehettek még a közelmúltban is „igazi parasztok”. Az életmódjukat, tárgyi világukat és mentalitásukat a néprajzi gyűjtés az 1950-es években rögzítette, mégis azok az előző hetven-nyolcvan esztendő is jellemzik, mert lokális kultúrájukban és társadalmukban nagy számmal hatottak olyan alkotórészek, amelyek történetük korábbi szakaszaihoz kötötték őket, vagyis az átányiak a magyar parasztság ellentmondásokkal teljes háromnegyed évszázados életútját reprezentálják.¹⁷⁰

Visszatérve korszakunkhoz, azért sem foglalkozunk az általunk harmadiknak nevezett szakasszal, mert nincsenek adataink arra, hogy a magyarországi parasztság 1920 előtt tömegesen polgárrá vált volna. Általában igaz, hogy kirekesztődött az átalakulásnak ebből a folyamatából, csak némelyik családnak sikerülhetett az akadályokat legyűrni. Szerencsésen megmaradt irategyüttes segítségével Balogh István dolgozta föl egy Szeged környékéről a Jászságba települt és ott két nemzedéken belül a XIX. század második felében meggazdagodott parasztcsalád történetét. Vagyongyarapító igyekezetük alapjai családi munkaerőn, hihetetlen szorgalmon, munkabíráson, takarékoszágon és igénytelen életvitelen állottak. Bankkölcsönt sosem vettek föl, maguk azonban foglalkoztak kölcsönügyletekkel, de szerzési törekvéseik végső célja mindig az ingatlan gyarapítása volt. Noha intenzív tőkés gazdálkodást folytattak, mentalitásukban, életvitelükben parasztok maradtak.¹⁷¹ Sok helyen ennél kedvezőtlenebbül alakult a megduzzadt paraszti birtok sorsa. Ezért joggal kérdezheti egy hajdúsági mezőváros agrárviszonyait vizsgálva, valójában azonban országos távlatokban gondolkodva Orosz István: „A magyar mezőgazdaság tőkés átalakításában a vezető szerepet a jól kezelt uradalmak, illetve a vállalkozó szellemű gazdagabb parasztok játszották. A kérdés a nánási agrártermelés 'elit' csoportját tekintve úgy vetődik fel, lehet-e ezeket a leggazdagabb földbirtokosokat és állattartókat tőkés vállalkozóknak tekinteni?”¹⁷² A válasz erős fenntartás, mert akikről szó van, nem forgatják tőkéjüket, és extenzíven gazdálkodnak.

Természetesen nem tagadjuk, hogy sokak kulturális és társadalmi

állapota kikerül ekkoriban a paraszti keretek közül.¹⁷³ Ha nem is polgár, hanem proletár, munkás, alkalmazott lesz, tehát jórészt a századok óta meglévő, de most döntő, erőteljes formában megnyilvánuló és modern urbanizációs hatások körébe kerül. Ám ez a jelenség szintén túlmutat tárgykerünkön. Nagyon sokan próbálkoztak átmeneti bér munka-formákkal, időleges nem-földműves munkák vállalásával, anélkül, hogy agrárjellegüket elhagyták volna.¹⁷⁴ Különösen a nagy alföldi mezővárosokban – ezek közül Hódmezővásárhely társadalmát ismeri legbetheatóbban a néprajz – igen tarka, sokféle foglalkozási csoportjuk alakult ki.¹⁷⁵ Hódmezővásárhelyen párhuzamosan zajlott a hagyományos életmód és műveltség nagy részének levetkőzése és helyébe racionálisabb, színtelembb, urbanizáltabb lokális kultúra megteremtése, de amint azt a gyakran hivatkozott Mezőkövesd, továbbá számos észak-magyarországi sumásfalú példázza, ahol a hasonló társadalmi átalakulás éppenséggel nem tüntette el a színes népeletet, nem mindenütt bekövetkező, törvényszerű folyamatról volt szó. Több más tényező is befolyásolta a változásokat, s egyúttal a táji különbségek formálódását. Az említett változásoknak viszont mégis kialakult az ellentétes megítélése: egyfelől elismerő, különösen azoknak az alföldi agrártelepüléseknek az esetében, amelyek a falukutató mozgalom átsugárzására a néprajzi kutatásban meghonosodott toposz szerint a „paraszti polgárosulásban előljárnak”, vagyis, ha egyáltalán volt színes népművészetük, gazdag folklórjuk, hiedelemviláguk stb., az viszonylag korán kiveszett kultúrájukból,¹⁷⁶ másfelől elmarasztaló: főleg azokra a vidékekre vonatkozóan, amelyek paraszti művészetüket a dekadencia tüneteitől kísérten hagyták el (pl. Kalotaszeg, Mezőkövesd).¹⁷⁷ Ismételjük: tévedés volna egy általános fejlődési modellt elképzelni, mely következetesen érvényes minden vidékre. Hármastagolásunkat sem szánjuk ennek. Vitathatatlan, hogy az egyetemesen, az egész országban érvényesülő változások végsősoron egy irányba, a parasztság megszűnése felé tartottak, de hogy hol és mikor, milyen módon, mértékben és formákban következtek be, azt nagyon sokféle adottság és körülmény befolyásolhatta.

Az alkotó elemek sokféleségének megfelelően sosem egyetlen, elenkezőleg sorozatnyi ok hozza létre a kisebb vagy nagyobb tájak közötti differenciáltságot. A paraszti életforma XIX. századi hol integrálódó, hol differenciálódó dinamikájában a kultúra és a társadalom szövevényes kapcsolatának bonyolult eseteivel találkozunk. A parasztság kultúrájának és általános helyzetének alakulása függ a mindenkori társadalom vezető osztályaitól, sosem lehet azonban pusztán a kultúra diffúziós terjedéséről, migrációról, kívülről érkezett hatásokról és azok befogadásáról beszélni. Korszakunkban fontos szerepet töltött be műveltséget, életforma-mintát, mentalitást közvetítő három társadalmi közeg: a városi lakosság; a volt nemesség, különösen a kisenemesség; végül korlátozottabb mértékben a szabadparasztság. Hatásmechanizmusuk éppen azon mérhető le, hogy az egyes vidékek népessége, elsősorban a paraszti társadalmi csoportok, rétegek a külső készletetéseket egyáltalán befogadják-e, s ha igen, milyen mértékben, majd pedig hogyan illesztik be azokat saját műveltségük struktúrájába. Ezen a ponton azonban már egy más irányú tényező a belső kultúraformálás, az invenció is föllép.¹⁷⁸ Nemcsak az utánzó és átvevő-átadó, hanem a kezdeményező, az önálló alkotó képességgel is számolni kell. A kettő mindig együtt érvényesül és együtt jellemző.

A magyar néprajzi szakirodalomban a kartográfiai módszerről írt könyvében Barabás Jenő foglalkozott részletesen a népi kultúra táji tagolódását létrehozó okokkal, s ezeket két nagyobb csoportra, természeti és társadalmi tényezőkre osztotta.¹⁷⁹ Egyetértve ezzel az alapfelosztással, az egyes okokat tőle több ponton eltérően, de hangsúlyozva, hogy ezek nem választhatók el mechanikusan egymástól, sőt sokszorosan összefonódnak, a következőkben látjuk:

I. A *természeti* (ökológiai) okok tulajdonképpen földrajziak, és lassabban változnak, mint a társadalmiak, ezért jóval állandóbban és hosszabb távon érvényesülnek. A társadalom fejlettségi foka és a természeti tényezők befolyása között fordított arány áll fenn. Minél fejlettebb a társadalom, annál inkább veszítenek jelentőségükből a földrajzi környezet erői.¹⁸⁰

1. A *domborzati és vízrajzi viszonyok* nagy mértékben meghatározzák egy-egy vidék zártságát vagy nyíltságát. Legtöbbször a megközelítés,

a közlekedés nehézségei befolyásolják mind a termelőerők fejlődését, mind a társadalom szerkezetének módosulását és velük kapcsolatosan az élet számos szféráját, köztük a kulturális nyitottságot.

1886-ban írta a kiskunhalasi nyelvjárás monográfiája: „A budapest-zimonyi vasút megnyílta előtt (1882 – Kósa L.) egészen a legutóbbi időkig csaknem teljesen el volt szigetelve a világforgalomtól, mivel a legközelebbi nagyobb városok 6-8 mérföldre vannak tőle, s útjai nyáron a homok, télen a víz miatt jóformán járhatatlanok. Az újabb idők niveláló hatása tehát itt sokkal kisebb mértékben volt érezhető, mint egyébütt; az idegen befolyás meglehetősen távol maradt, s így a város népe főleg nyelvében számos eredeti sajátosságot őrzött meg.”¹⁸¹ A műveltségállományra legalább ennyire érvényes a kortársi megfigyelés. Még az első világháborút közvetlenül megelőző esztendőkből is, a Kárpát-medence közlekedési hálózatának kiépülése után, bár csökkent, de változatlanul nem volt közömbös a közlekedésföldrajzi helyzet, azaz hogy egy-egy tájegység milyen mértékben tud bekapcsolódni a nagyobb egységek kulturális és társadalmi vérkeringésébe, milyen messzire esik a különböző funkciójú centrumoktól.¹⁸²

2. A domborzati és vízrajzi viszonyok az éghajlattal, a flórával és faunával meg a talajadottságokkal kiegészülve ugyancsak alapvetően befolyásolhatják az életmódot. Itt különösen érvényes, hogy minél alacsonyabb fokon vannak a termelőerők és a termelési viszonyok, a természeti földrajzi tényezőknek annál erőteljesebb a befolyása, elsősorban a gazdálkodásra. Például a nyomásos rendszer visszaszorulása a múlt század végén kapcsolatot mutat a közlekedésföldrajz alakulásával (piacok megközelíthetősége), és az ökológiai adottságokkal egyaránt. Az első esetben elősegítette bomlását (az Alföld középső területein és a Dunántúlon), a második esetben nemcsak ennek fordítottja érvényesült, hanem a kedvezőtlen talajviszonyok, éghajlat, növényzet konzerváló hatása is (Észak-Kelet Magyarország, Erdély nagy része).¹⁸³

* * *

Felosztásunkban sajátos köztes helyzete van a nyelvi-nemzetiségi elszigeteltségnek. A társadalmi okokhoz tartozik, mert az etnikai vagy nyelvi sziget létrejötté elsősorban történeti események (pl. telepítés, kivándorlás, háború) következménye, azonban végsősoron igen sokszor táji-földrajzi elzártsággént is értelmezhető, ha valójában természeti kö-

rülmények is erősítik. Egy nemzetiségi népcsoport megmaradásához hozzájárulhat természetföldrajzi vagy közlekedésföldrajzi távolsága az aszimiláló hatású többségi központoktól. Ennek az 1918 előtti Magyarországon szinte minden jelentékenyebb nemzetiség köréből számos esetet ismerjük: pl. a mátrai vagy bükki szlovák telepek, vagy a bakonyi és somogyi német falvak. A földrajzi környezet erőteljes befolyásolására jó példa a gyimesi csángóság. Kivándorlását a Székelyföldről történelmi (határőrség-szervezés) és gazdasági (földszűke) okok váltották ki a XVIII. században. Am azt, hogy az anyaterülettől viszonylag rövid idő alatt életmódban olyannyira különbözővé lett, a magas hegyvidéki adottságok és a félre eső fekvés segítették elő.¹⁸⁴ A sajátos helyzet megnyilvánul abban is, hogy a nyelvi-nemzetiségi szigetek – elzártságuk dacára – sokkalta inkább ki vannak téve interetnikus hatásoknak, mint a nagy, összefüggő néptömbök (pl. a moldvai magyarok a székelységgel szemben), sőt az interetnikus kapcsolatok fontos közvetítői is lehetnek.

* * *

II. A társadalmi okokkal – lévén korszakunkban nagyobb súlyuk, mint a természetieknek –, többet és részletesebben foglalkozunk. A fordított arány ebből a nézőpontból úgy mutatkozik meg, hogy minél fejlettebb egy társadalom, annál inkább kell számolnunk társadalmi okokkal, és kevésbé érvényesülnek az eltérést és azonosságot kiváltó természeti körülmények. A társadalmi okok mindenekelőtt történeti folyamatok végeredményeiként jelennek meg. Nagyon sokfélék, más-más eredetűek és tartalmúak. Velük kapcsolatban ismételten emlékeztetünk arra az ismert tényre, hogy a magyar néprajz által népi kultúrának nevezett műveltség és életmód fő vonásai és keretei a feudalizmus késői korszakában alakultak ki Magyarországon. Ekkor váltak el karakteresen más rétegektől.¹⁸⁵ Következésképpen – mint már előre bocsájtottuk – Magyarország késő-feudális viszonyait a lehető legnagyobb mértékben kell figyelembe vennünk a táji tagolódás áttekintésében. Ugyancsak ismeretes, hogy a magyarországi feudalizmus a XVI–XVII. században Nyugat-Európa központi területeitől eltérően nem fejlődött át szervesen a tőkés korszakba, hanem a tágabb kelet-közép-európai zóna általános irányába illeszkedve, a nemességnek a jobbagyság feletti uralmát megerősítve, meghosszabbította létezésének időtartamát.¹⁸⁶ Feltehető, hogy a feudalizmusnak ily módon kialakult egymáshoz viszonyítva „tökéletesebb”-

nek vagy „érettebbnek”, illetőleg „archaikusabbnak” minősülő formációi hozzájárultak a magyar korona országain belül megfigyelhető regionális társadalmi-gazdasági eltérésekhez. Gondolunk a XVI. században három részre szakadt államra: az egykori királyi Magyarország területének fejlődési különbözőségeire, de még inkább kell számolnunk a valamikori török hódoltsággal és az erdélyi fejedelemséggel. Az utóbbinál a külön állami lét maradványai, az előbbinél a hosszantartó háborús viszonyok okozta településhálózati és demográfiai átrendeződés indokolja és igényli elsősorban a visszatekintést, a XIX–XX. századi népi kultúra vizsgálatában a megkülönböztetett figyelmet.

1. A társadalmi közvetítő közegek szerepe

a) Városi lakosság: a városokat a középkor derekától kezdve a gazdasági-társadalmi fejlődés legfontosabb tényezői között tartjuk számon. Ismert azonban, hogy a magyarországi városfejlődés a központi nyugat-európai állapotokat tekintve később és mérsékeltbben bontakozott ki, maguk a városok a rendi szerkezetben sosem jutottak jelentős súlyhoz.¹⁸⁷ Számuk azonban és az ország népességében lakossági arányuk éppen a népi kultúra nagy újkori változásait megelőző évtizedekben, a XVIII. század második felében, valamint a változásokkal egyidejűleg a XIX. század első felében növekedett meg. 1869 és 1910 között Budapest, a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok lakossága 2.121.853-ról 3.913.706-ra nőtt, ami 13,76 %-ról 18,74 %-ra emelkedést jelentett az összes népességen belül.¹⁸⁸ Az újabb kutatások kérdésesnek tartják a középkori és az újkori polgárság leszármazási folytonosságát.¹⁸⁹ Bármiként legyen, mégis mindenkor a városok adtak lakhelyet a polgárságnak. Igaz, ez a polgárság a XIX. század első felében csupán az egyik ösztönzője volt az ország polgárosulásának. Nem annyira saját öntörvényű társadalmi fejlődését kisugárzóan hatott környezetére, mint inkább kívülről jött impulzusokat továbbított, képviselt, közvetített. S az is igaz, hogy a korban vagy utóbb városnak nevezett települések lakóinak csupán egy kisebb része volt iparos-bányász-kereskedő elem, az agrár-települések túlsúlya miatt nagyobbik fele valamilyen formában földművelésből élt. Az ellentmondások dacára ez a két tényező különösen figyelmet érdemel a város és a népi kultúra kapcsolatának újkori fontosságára.

A városi népesség ugrásszerű növekedése fontos számadat, önmagában mégis keveset mond a XIX. század magyarországi városának, mint jelenségnek sokrétűségéről. Bár jogilag csupán két nagyobb kategóriába tartoztak a városaink, (civitas és oppidum), vaójában igen nagy kü-

lönbségek választották el az egyes településeket egymástól a városiasság fokában, a különfajta szerepkörök betöltésében, lélekszámban és más jellemzőkben. Az 1840-es években Magyarországon 53, Erdélyben 11 szabad királyi város volt. Ezen a csoporton belül is nagy szóródást mutatott a lakosság száma, de további belső tagozódás nem alakult ki.¹⁹⁰ Annál inkább elmondható ez a mezővárosokról, melyek különféle jogi alapokon változatos szerepkörök és gazdasági lehetőségek szerint megosztva sorolódtak el csoportokba.

Bárándy János, aki 1842-ben táblázatokba foglalta a magyarországi városok legfontosabb számadatait, nem is két, hanem három nagyobb és több kategóriát különített el. A mezővárosokat kettéválasztotta *polgár* városokra és tulajdonképpeni mezővárosokra. Polgárvárosnak nevezte a 8 püspöki (érseki) várost, a 18 jászkun várost, a 6 hajdú várost, a 16 szepesi várost, a 36 koronai és kamarai várost, a 8 „szabad polgárvárost”, melyek megváltották földesúri terheiket, a 82 „földesúri jobbágyos polgárvárost”, a 12 „szabad katonai közönséget” és a 9 „főtisztkarhelyi mezővárost”.¹⁹¹ A felsorolás önmagában jelzi, milyen színes és összetett volt a szabadságharcot megelőző évtizedben a mezővárosok felső rétege. Eltérő történelmi múlt, más jogi szabályozottság, társadalmi tekintély, gazdasági erő, igen különböző társadalmi és foglalkozási szerkezet ad sajátos karaktert az egyes csoportoknak. Mégis vannak fontos közös jellemzői: az ugyancsak nagyon változó előjogok, melyek a szabad királyi városok privilégiumaitól olykor (pl. az egyházi és kamarai státusoknál) alig maradtak el, lévén szintén uralkodói eredetűek, amelyek az önkormányzat és bíraskodás viszonylag magas fokát valamint szabadabb vagyombirtoklást biztosítottak. A szélesebb vagy szűkebb körű privilégiumok egyaránt a feudális kötöttségek lazulását, egyidejűleg a gazdasági gyarapodás nagyobb lehetőségét jelentették.¹⁹²

Néhány kamarai mezővárost nem számítva (pl. Miskolcot) a legelősebb előjogokkal a püspöki és érseki városok bírtak, de nemcsak ezek voltak egyházi mezővárosok, hanem számos további helység, mely főpapi vagy káptalani tulajdonként már jóval kedvezőtlenebb helyzetben mint „jobbágy” mezőváros létezett. A feudális igazgatási tagoltság bonyolultságából is kirívó példa, hogy Esztergom szabad királyi város, voltaképpen csak az egykori vár területére és közvetlen környékére terjedt ki, de vele szorosan összeépült a Víziváros és Szentgyörgymező mezővárosok az érsek, Szenttamás mezőváros a káptalan birtokaként.¹⁹³ (Szentgyörgymező még századunk elején is, immár az egységes Esztergom ré-

szeként, élte a maga különálló paraszti életét.) Bárány felosztásában a legjelentékenyebb csoport, ahová a két utóbbi mezőváros is tartozott a „földesúri-jobbágyi” néven nevezett volt. Nem rendelkeztek korábbi századokból származó territoriális különállás biztosította jogokkal, mint pl. a hajdú vagy szepesi városok. Földesuraik adták vagy járták ki számukra a kedvezményeket mindenekelőtt a vásártartást, hogy érdekegyesítéssel saját vagyoni helyzetüket erősítsék. Ezek soraiból kerültek ki örökváltsággal a „szabad polgár városok” és ide emelkedtek föl az alsóbb kategóriák törekvő helységei. Bárány 324 „bérlos” és 329 „úrberes” mezővárost számlált össze a magyar királyságban.¹⁹⁴ Szerződéseik maginjogi természetűek voltak. Az első csoport azonban biztosabb helyzetet élvezett, mert meghatározott időre szóló írásos egyezséget, kontraktust (kontraktuális mezővárosok) kötött a földesúrral. A második csoport egyezsége szóbeli volt és bármikor visszavonható. Mindkét státus együttjárt a földesúri szolgáltatások egy összegben való lerovásának, általában pénzbeli megváltásának kedvezményével, ami a földesúrnak is előnyös volt; és bizonyos, a polgár városokénál alacsonyabb fokú öngazgatással.¹⁹⁵ Mindazonáltal a polgár városok többségével a tulajdonképpeni mezővárosokat összekapcsolta az agrárjelleg, amelyet Ruzsás Lajos tömören a következőképpen határozott meg: „Mezővárosok alatt Magyarországon a feudalizmus korában, 1848 előtt azokat a településeket értjük, amelyeken a termelés fő ága a mezőgazdaság volt és emellett az agráráruk kereskedelmében nagy szerepet töltöttek be. Ipari termelést is folytattak, amely azonban csak a helyi piac kielégítésére szolgált.”¹⁹⁶ A fellendülés alapja épp a XVIII. század végétől jelentkező mezőgazdasági konjunktúra és felhalmozódó kereskedelmi tőke volt.¹⁹⁷

Mielőtt a funkciókat kissé közelebről szemügyre vesszük, az erdélyi nagyfejedelemség városaira is kell egy pillantást vetnünk. Itt nem alakult ki a városi jogállásnak az a változatossága, mint a magyar királyságban. Részben történeti okok magyarázzák: a territoriális tagoltság megmerevedett, nem differenciálódott tovább az újkorban; részben annak a következménye, hogy nem következett be az agrárkonjunktúra, ami a másik országrészben a nagyszámú földesúri mezővárost életre hívta. Kőváry László adatai szerint 1847-ben Erdélyben 11 szabad királyi mellett, három „nemes” város, 14 „taxás helység” és 50 mezőváros volt. Kőváry két helyen is megjegyzi, hogy csak a királyi városok nevezhetők valóban városnak, a többiek falusi külsejűek. A „nemes” és a „taxás” cím mindenképp előtte az országgyűlésen való részvétel jogát jelentette.¹⁹⁸

Mit jelentett végül a nagyszámú városi vagy városinak mondott település a paraszti polgárosodás folyamatában? Az észak-bácskai Jánoshalma (1904-ig Jankovác) az Orczy-család kezdeményezésére 1807-ben kapott királyi kiváltságlevéllel vásártartási jogot és lett bérlős mezőváros. Az eseményt így hirdette ki az ügyel megbízott fiskális: „Jankováciak! Új állapotra léptetek a polgári álladalomra nézve, levetkeztétek külsőképpen a durva parasztságot, vetkéztetek le azt belsőképpen is, azaz viselkedjétek egymás között az erkölcs pallérozásában...” Ezután a vármegyei tisztviselők, az uraság, a pap és a tanító tiszteletére és követésére intett a beszéd, majd az előljárókhoz fordult, akiknek különösen kötelességük a népnek jó példát mutatni: „Ne láttassék közületek ezután senki a városházában subában, gatyában és feltett süveggel. Híre se legyen annak, hogy ez vagy amaz az Előljárók közül a kocsmában ivott, dorbézolt, részegeskedett, a palackokat összetörte...”¹⁹⁹ A polgárosító szándék nyilvánvaló, ám aligha hihető, hogy a kocsmázást abbahagyták volna, s megváltozott volna a helyzet attól, hogy az előljáróságot városházának, az előljárók testületét szenátusnak, tagjait szenátoroknak titulálták a kihirdetés napjától fogva. A divat sem valószínű, hogy csupán azért változott kék posztóra. Jánoshalmának a következő évtizedekben nem volt harmonikus a kapcsolata a földesurakkal, többször összetűztek. Az egykor szenátorrá lett előljárók utódai 1886-ban föladták a régi címet, nem tudták a rendezett tanácsú várossal járó követelményeket vállalni. Jánoshalma azért nem lett város, mert nem szerzett és így nem töltött be városi funkciókat.

A városi szerepkörök alakulása befolyásolta a helységek XIX. századi státusának sorsát. Nem csupán Jankovác-Jánoshalma, hanem több száz más helység vesztette el a múlt század második felének közigazgatási rendezései során feudalizmuskori mezővárosi címét. Nem feltétlenül vizsgálva az esetről van szó, bár, a vasút- és úthálózat kiépülésével ennek is akadtak látványos esetei, hanem a valóságos helyzet megmutatkozásáról, miután a falusias települések (nemcsak az erdélyiek voltak azok) a modern polgári közigazgatásban nem hivatkozhattak tovább előjogaikra. A szabad királyi városok sem mind tudták megszerezni a törvényhatósági jogot. 1876-ban a jogilag legmagasabb állású magyarországi helységek felét tették csak ki a XVIII. század előtt eliberált városok. Számunkra lényegesebb Gyimesi Sándornak az a megállapítása, hogy a nagy mezővárosiasodási hullám mögött elmaradt a mezővárosi állomány tényleges kicserélődése. 1876-ban a 104 törvényhatósági és rendezett tanácsú helység között csak nyolc olyan akadt, mely a XVIII–XIX. században faluból

lett mezővárossá és öt korábbi mezőváros lett törvényhatósági jogú.²⁰⁰ Ruzsás Lajos, aki 1848 körül 752 mezővárost vett viszonyításul, a dualizmuskori ország város fejlődési csúcsának tekintett 1910-re a rendezett tanácsú városok és az ötezernél népesebb községek között 219 hajdani mezővárost talált.²⁰¹ A város-nevezet és a különfajta jogállások mögött húzódó igen összetett településállomány készített arra statisztikusokat és történészeket, hogy mint Ruzsás Lajos, a polgári korszak közigazgatásának teljes kiépítése előtti helyzetben különböző számításokon nyugvó adathatárral próbálják megvonni a ténylegesen városi szerepkört betöltő helységek körét. Keleti Károly nyomán évtizedeken át a 10.000 lakosnál nagyobb településeket sorolták a városok közé.²⁰² Dávid Zoltán az 1828-i összeírást vizsgálva a szabad királyi városokhoz a 2000-nél nagyobb lélekszámú helységeket hozzáadva és különböző funkciók alapján a besorolást egyenként mérlegelve az ország lakosságának 15,1 %-át találta városlakónak.²⁰³ Gyimesi Sándor ugyanezt az összeírást elemezve háztartásszámot, iparosnépességet és különböző szerepköröket tekintetbe véve kerekén száz települést minősített városiasnak.²⁰⁴ Bácskai Vera és Nagy Lajos úgyszintén az 1828-as összeírást piackörzetek szempontjából számítógépes vizsgálatnak alávetve, csupán 57 piacközpontot mutatott ki, hogy elsőrendű városi szerepkört töltött be. (Még további három, mérsékeltbb szerepű helységekből álló csoportot állapítottak meg.)²⁰⁵

Tárgyunkat messze meghaladná, ha megkísérelnénk néprajzi szempontokkal egyeztetni, valamelyik idézett álláspontot. Tanulságok és következtetések azonban a bizonytalanságról árulkodó változatosságból is adódnak:

– vizsgálatunk során világosan meg kell különböztetnünk a városok számának, a bennük lakó népesség növekedésének, azaz a városodásnak és a városi élet színvonalának, a voltaképpeni városiasodásnak a tényét,²⁰⁶

– a modern iparosodás beköszöntéig a késő feudalizmuskori magyarországi városhálózat lényegesen nem változott, noha a XIX. század második felében nyilvánvalóakká váltak a korábbi, addig rejtettebb és nagyobb arányú jövőbeli átrendeződés előjelei,²⁰⁷

– bármelyik számítást tekintjük, amint azt a korábbi szakirodalom is tudta, nem-agrárjellegű valóságos polgári település kevés volt a XIX. századi Magyarországon, ellenben a korban legszélesebb körben városi címet viselő települések lakossága, Vörös Károly elsősorban Bárányi adatsorain nyugvó számításai szerint, megközelítőleg két millió volt

az 1840-es években (ebből a mezővárosoké ötnegyed millió).²⁰⁸ A polgárosulásnak ez az ellentmondása számos vidéken hozzájárulhatott a hagyományos paraszti műveltség egész korszakunkon át tartó elevenségéhez;

– a néprajz szempontjából fontos város és vidéke kapcsolatot eddig csupán a Bácskai–Nagy féle piackörzet-kutatás vizsgálta meg rendszeresen az ország (a korabeli magyar királyság) nagy területére vonatkozóan. Korszakunkat időben ugyan jóval megelőzi, mégsem ezért nem tudunk hozzá kapcsolódni. Szempontrendszere és a néprajzi ismeretek között nem sikerült érintkezési pontot találni.²⁰⁹ Egyelőre áthidalhatatlannak véljük az összeírás hibái miatt eleve nem teljesen a valós helyzetet tükröző, de egzakt elemzés és a néprajzi árucere-vásárkutatás tagadhatatlanul szubjektív forrást, a szájhagyományt kiaknázó eredményei közötti távolságot. Ezért áttekintésünkben vidékenként és városonként, a hozzáférhető eredményekre támaszkodva esetenként kell számba vennünk egy-egy település kulturális vagy más természetű vonzását és kisugárzását. Jelenlegi tudásunk alapján azonban előre látható ennek esetlegessége. A néprajzi kutatás ugyan nem hanyagolta el ezt az aspektust, de módszertani kidolgozása is hiányzik.²¹⁰

A néprajz a város hatásának sok csatornáját szerencsés esetben számos különös, de nagyon jellemző egyedi esetét példaként fölmutathatja. Egy Szeged–Alsóvárosról 1913-ban az egyébként endogám tendenciát ápoló Tápéra férjhez ment asszony így emlékezett vissza lakodalmának számunkra nem lényegtelen mozzanatára: „A lagzi estjén, mikor bemöntem a szobába átöltözni, utánam jött az uram és azt mondja: ne úgy szólítsál, hogy te, hanem kend. Ez köllött csak! Ledobtam a koszorút, akkor nem lösz lakzi! Csak nem nézetöm le magam én, mint alsóvárosi lány, hogy azt mondom az uramnak, hogy kend? Az anyja csöndesített. Láttá az újembör, hogy nem akarom, azután rámhagyta.”²¹¹ Két paraszti közösség értékrendje ütközött össze ebben a jelenetbe, egy agrárvárosi és egy falusi. Az előbbi képviselte a polgárosultabb fokot, a nagyon hagyománytartó utóbbi meghajolt a tekintélyesebb előtt.) Azt már nem tudjuk, hogy a Tápén ilyen módon városi újításként megjelenő – egyébként országos szokásként terjedő – férj-feleség kölcsönös tegezése, mikor lett általánossá.) A vidékre ható városi funkciók közül a kereskedelmi és ipari központ (vásárok, céhes, közműves és gyáripár, közlekedési utak találkozó pontja), a kulturális központ (iskolák, egyházak) és az igazgatási, uradalmi központ szerepét kell leginkább figyelembe

vennünk.²¹² A kulturális közvetítés szerepkörének betöltésében nehézséget jelent, hogy a legfejlettebbek (egykori szabad királyi városok) többsége kívül esett a magyar nyelvterületen, vagy éppen annak határán feküdt, törzslakosságuk pedig még a XIX. század első felében is nagyrészt német volt. Ezzel szemben a nyelv nem jelentett akadályt a mezővárosi lakosság körében, melynek nagyobb hányada viszont a magyar etnikumhoz tartozott. A mezővárosok városi szerepköre azonban nagy általánosságban jóval mérsékeltebben érvényesült. A közvetlen vidékkel fenntartott kapcsolatok az Alföldön a ritka településhálózat miatt gyakran szűkkörűen alakultak. Sőt azt lehet mondani, a mezőváros sajátos foglalkozási és társadalmi struktúrájára gondolva, hogy kultúraközvetítő szerepe mindenek előtt saját földműves lakosságának körében gyümölcsözőt, más szemszögből közelítve: önmaga volt a színtere az általa keltett változásoknak. Kiszolgált a saját parasztjai reprezentációs igényeit. 1850 után egyértelműen a városokból indult ki sorozatnyi akkulturációs impulzus, pl. sajtó, szakoktatás, egyesületalapítások, öntevékeny művészkedések, politikai és vallási mozgalmak, művészeti divatok.²¹³ Az urbanizációs befolyás korszakunkban egyre nagyobb mértéket öltött és a századfordulón már elérte, hogy az egész nyelvterületen a leghatározottabban szembekerült a városi és a falusi életforma az utóbbi teljes hátrányára, noha felörlődésének jeleit még nem sokan észlelték.

b) A nemesség: A nemesi ízlés és mentalitás hatását a magyar néprajzi irodalom számon tartja, bár összegző felmérését még nem végezte el.²¹⁴ A magyar polgárosulásban a hazai polgárság idegen és gyenge volta miatt vezérszerepet vállaló nemességnek a városi lakosság után besorolása nem ellentmondás. A bukott forradalom után a régi feudális formák lassan oldódtak, az új társadalmi rend sem viharos gyorsasággal bontakozott ki. A kettő inkább egymás mellett élt. Ugyanígy a város polgárosító hatása és a nemesi modell más-más intenzitással hosszabb ideig párhuzamosan érvényesült,²¹⁵ de korszakunkban a volt nemesség befolyása erőteljesen háttérbe szorulóban volt. Míg a város kereskedelmi vonzásával, árucikkével, valamint egyházi és kulturális intézményeivel formálta a vidéket, a nemesség elsősorban társadalmi és viselkedési modellt kínált, s ezáltal inspirált kultúrájának követésére vagy utánzására.²¹⁶ A feudalizmusban jogállásánál fogva a nemesség státusa tűnt föl a társadalmi emelkedés közvetlen mintájaként, még akkor is, ha rendjébe bekerülni sokaknak lehetetlennek látszott, a városi polgárság és a szabadalmas parasztok is az élet sok területén hozzájuk igazodtak. Míg a városi lakosság

közvetítési köre – koncentrált településük folytán – elméletileg többé-kevésbé egzaktan kirajzolódhat, a vidéken szétszóródva élő nemesség esetében ugyanez nehezebben ragadható meg, inkább általánosságban jellemezhető. Az arisztokraták kastélyai többnyire a településeken kívül emelkedtek, a köznemesek udvarházai és a kismemesek kúriái azonban a helységekben, általában az utcasorokban helyezkedtek el. Az utóbbiak nem egyszer településrészeket, sőt majdnem teljes falvakat töltöttek meg. Életük a parasztok szeme előtt zajlott.²¹⁷ A jogilag egységes, de vagyoni- és életnívóban erősen tagolódott nemesség alsó rétege, a kismemesség vitte mindennek előtt a közvetítő-átadó szerepet. Életmódjuk ugyanis vagy megegyezett a jobbágyokéval, vagy alig különbözött tőlük, sokszor még rosszabbul is alakult, tehát a parasztok tehetősebbjei számára divataik és újításai követhetők voltak.²¹⁸ A kismemesség módosabb rétege a XIX. század első felében kitűnt innovációs hajlamával, nemcsak divatáramlatok nyíltabb elfogadásával pl. a viseletben és a lakáskultúrában, hanem kezdeményezőkézségével is, ami elsősorban tehetséges fiainak taníttatásában mutatkozott meg. A XIX. század második felében aztán egy részük a módos birtokos paraszti réteg része lett és levetkőzte eredeti rétegtulajdonságait, más részük kulturális és konzervatív bezárkózással próbálta őrizni jogi hátterét vesztett hagyományait.²¹⁹

c) Szabad parasztok: Ide számítjuk a szabadalmas területek (Jászkunság, Hajdúság, Székelyföld) azon lakóit, akik a kései feudálijzmusban jogilag lokális és kollektív nemességet élveztek, de életmódjuk szerint – csekély számú saját országos nemeseik kivételével – parasztként voltak, továbbá a mezővárosokban és falvakon szétszórtan lakó szabadmeneteli parasztokat és az agiliseket. Az előző két kategóriához képest ők nemcsak közvetítők, hanem tömegekben a népi kultúra hordozói is. Nemcsak a mezővárosban, a falvakban lakóknak is a jobbágyparasztsággal szemben bizonyos előnyük volt a helyi önkormányzatban (egyház, iskola, bíróság). Gyakorta nagy anyagi javakkal járó privilegiumokkal rendelkeztek vagy béreltek (legelők, erdők), szabadabb volt a mozgásuk és vagyonbirtoklásuk. Mindez kulturális és társadalmi előnyöket biztosíthatott számukra. A néprajzi szakirodalom különösen az alföldi szabadalmas területek lakóit a későfeudális és a dualizmuskori időszakban nemegyszer mint a paraszti polgárosulás megtestesítőit említi.²²⁰ Ezeknek a közösségeknek a helyi társadalma, mivel feudális függőségük lazább volt, továbbá gazdasági, demográfiai okokból vagyoniilag sokkal inkább differenciálódott, mint az úrbéres népességé. Bonyolultabbá tette a ké-

pet, hogy a vagyoni tagozódás mellett érvényesült az örökölt privilégiumokkal járó rendi eredetű megoszlás is, s a kettő gyakran nem fedte egymást. Mind a vagyoni helyzet rétegzettsége, mind a feudális hagyományok hozzájárultak ahhoz az alapján véve közlekedésföldrajzi és társadalomtörténeti okhoz, hogy a szabadalmas lakosság hátrányos útviszonyai és elmaradt termelési viszonyai miatt nem tudott olyan mértékben kapcsolódni a XIX. századi agrárkonjunktúrákkal járó lehetőségekhez, mint jogi helyzetének előnye engedte volna. Közvetítő szerepük a velük egy településen élő nem szabadalmas rétegek és a közeli környező aprófalvak irányába egyértelmű. Távvolabbi viszonylatban kérdéses. Ugyanez mondható el a Székelyföldnek a vármegyei területekkel határos vidékeire is azzal a megjegyzéssel, hogy mint látni fogjuk, Erdélyben a társadalmi és kulturális mozgások szinte korszakunk végéig jóval mérsékeltbben bontakoztak ki, mint a magyar nyelvterület nyugati és középső vidékein, tehát még körültekintőbben kell mérlegelnünk, mint az Alföldön.

2. A későfeudális-kori földesúr-jobbágy viszony látszólag betagolható volna a nemesség kultúráközvetítő szerepébe, mégis külön tárgyaljuk, mert itt más tartalmú kapcsolatról van szó. A kapcsolat erőssége, tartalma (milyen volt az úrbéres minőség) és szabályozottsága, (Erdélyben nem bocsájtottak ki úrbéri rendeletet. Horvátországban és a Bánságban 1780-ban hirdetik ki az 1767-i magyarországit) a kötelező szolgáltatások súlya, módja, a jogi kötöttségek, a majorsági gazdálkodás aránya, a jobbágytelek nagysága stb. mind mutathattak táji különbségeket és hozzájárulhattak ahhoz, hogyan tagozódott belülről a jobbágyság, majd felszabadulása után a helyi agrártársadalom. Itt kell azzal is számolnunk, hogy egy-egy vidék lakosságán belül milyen arányban lehettek képviselve a jobbágyság rétegei, továbbá más csoportok (agilisek, libertinusok), s az előző pontban említett kisnemeselek és a szabadalmas népeség.

3/4 } 1857-ben az ország 13,6 millió népségének hozzávetőlegesen háromnegyede tartozhatott parasztsághoz. Túlnyomó többsége nem sokkal korábban úrbéres viszonyban állt földesúrával. A jobbágyfelszabadításkor döntő volt, hogy a jobbágy telki földet vagy valamiféle szerződés alapján majorsági (nem úrbéres) földet művelt. Az utóbbiak, akiket majorsági vagy udvartelki zselléreknek, cenzualistáknak, kontraktualisták, telepítvényeseknek stb. neveztek, kisémmiződtek, mert a kezelésükben lévő gazdaságokra nem terjedtek ki a felszabadító törvények és rendelkezések. Bérleti viszonyukat hosszú huzavona után csak a századvégre rendez-

ték.²²¹ Varga János számításai szerint 1848-ban a zsellérek már a jobbágyság nagyobb felét tették ki, a házas zsellérek 39,5, a házatlanok 7,17 %-ot, míg a telkes jobbágyság 39,50 %-ot. Az utóbbiak sem alkottak egységes réteget. Mindössze 8–10 %-uk lehetett egész telkes vagy nagyobb földdarab gazdája, 45 %-uk féltelkes, 40-42 %-uk negyedtelkes és kb. 5 %-uk nyolcadtelkes. Differenciáltságuk előrevetítette a kapitalizmuskori parasztság hármás tagozódását, a nagygazda-középparaszti-kisparaszt megosztást.²²²

3. A közigazgatási hovatartozás, ha tartósan fennállt, szintén befolyásolhatta a kulturális és társadalmi differenciálódást.²²³ A közigazgatási határok gyakran igazodtak természetföldrajzi elemekhez (domborzat, vizek), ekkor általában erősebbnek bizonyultak a táji-műveltségi különbségek, de előfordult az ellenkezője is. Például a Székelyföld zárt hegyi medencéi, Csík, Gyergyó, Kászon, Háromszék természetrajzi elemekkel határoltak, de az alföldi szabadalmas kerületek (Jászkunság, Hajdúság) nem. Az utóbbiak határai alig ragadhatók meg kulturális-néprajzi határvonalként.

4. A vallás. Az 1918 előtti Magyarország Európa vallásilag legösszetettebb országa volt. Minden nagy nyugati és keleti egyház jelentékeny hívet számlált itt. Keleti Károly 1871-ben kiadott statisztikája szerint a nagyobb egyházak híveinek aránya a következőképpen oszlott meg:

római katolikusok	7 558 558	48,66 %
görög katolikusok	1 599 628	10,30 %
görögkeletiek	2 599 319	16,73 %
evangélikusok	1 113 508	7,20 %
reformátusok	2 031 243	13,15 %
unitáriusok	54 822	0,36 %
izraeliták	552 133	3,60 %

Egyik valláshoz tartozók sem voltak abszolút többségben. Ugyanakkor a történelmi országrészek viszonylatában jelentős arányeltolódások mutatkoztak. Például Erdély és Horvátország nélkül a római katolikusok 52,93 %-ra rúgó abszolút többséget alkottak, de magában Erdélyben csupán 12,53 %-ot tettek ki, ami alatta maradt az ottani reformátusok arányának (14,15 %) és nem sokkal haladta meg az evangélikusokét (9,98 %). Viszont Magyarországon a három protestáns felekezet együttes százalékos aránya még a nem protestáns Horvátország nélkül sem érte el a római katolikusok felét (23,88 %).²²⁴

A történelem folyamán sajátos összefüggések alakultak ki a vallások és a nemzetiségek között. A római katolikusokon belül túlnyomó maradt a magyar elem, de mellette jelentős volt a horvát (szinte minden horvát katolikus), a német és a szlovák részarány is. A görögkeletiek a szerbek és a románok, a görögkatolikusok a románok, ukránok (ruszinok) és a magyarok, az evangélikusok a németek, a szlovák és a magyarok között oszlottak meg. A reformátusok és az unitáriusok szinte teljes számban magyarok voltak.²²⁵ 1910-re viszonylag csekély eltolódások mutatkoztak az egyes felekezetek között. A római katolikusok és az izraeliták aránya nőtt, a protestánsoké és a keleti egyházakhoz tartozóké csökkent.²²⁶

A vallásnak változatlanul nagy szerepe, az egyházaknak fontos befolyása volt az országban. Minthogy az egyes felekezetek lehetőleg endogámiát kívántak híveiktől, a vallási hovatartozás erős kulturális kötődéssel, olykor jellegzetes társadalmi vagy vagyoni réteghez tartozással járt együtt. A Komárom megyei Kocs község törzslakossága református volt, a római katolikusok jórészt a múlt századtól mint uradalmi cselédek, mesteremberek, pásztorok vándoroltak be. A reformátusok egy hányada eredetileg kisnemesként élt. Közülük kerültek ki a módosabb gazdák. A vallási különbség az élet számos területén elkülönülést váltott ki még a két világháború között is.²²⁷ A vallási hovatartozás általában befolyásolhatta a szokásokat, a mentalitást, és ezek közvetítésével az ízlést, az értékrendet. Az azonos vallásúak közösségei egymás szomszédságában gyakran egymástól eltérő kulturális jelképeket választottak identitásuk kifejezésére. Műveltségük foka is különbözhetett. A Tápió menti Pánd reformátusainak viselete a századelőn elütött a környék zömében katolikus falvainak hagyományos paraszti öltözetétől. Egyszerűbb, kevésbé színes, általában polgárosultabb volt amazokénál.²²⁸

5. Jelenlegi ismereteink birtokában sok kérdés megválaszolható, de nem mindig tudjuk megmagyarázni az azonosságokat és különbözőségeket. Az objektív okok mellett számolnunk kell szubjektív, elsősorban *lélektani tényezőkkel* is, amelyeket egyáltalán nem vagy áttételekkel tudunk a fősorolt okokkal kapcsolatba hozni. Például különösen szembeűnő és visszatérő ez a probléma a parasztnak nevezett magyar népművészet helyi változatainak kivirágzásánál. Valószínű, hogy a példaként sokat hivatkozott mezőkövesdi és kalocsai díszítőművészet az 1880-as évekre egyaránt a paraszti lét másságának hangsúlyozásaként lett színesebb. Kérdés, miért pont ezeken a helyeken és miért a mondott időben? Más

helységekben miért nem következett be ugyanez vagy ha igen, miért máskor? Különösen fogós feladat lehet a legszélsőségebben a matyóknak megnyilvánuló gyors divatváltások megnagyarázása. Nemcsak itt, más helyeken is a közösségek organizmusának rejtett mozgatóival állunk szemben, amelyek föltárására esetenként kell kísérletet tenni.

Az azonosságot és eltérést kifejező jelenségek

Végezetül át kell tekintenünk, melyek azok a legfontosabb jelenségek és jelenségcsoportok, amelyek egymásra vonatkoztatva, a fentebb vázolt három szakasz elkülönítéséhez segítséget nyújtva egyidejűleg a fönnálló táji különbségek megragadását lehetővé teszik?

Elméletileg természetesen bármely jelenség alkalmas a megoszlás bemutatására, a valóságban azonban bonyolultabb a helyzet. A zónális struktúrákat megrajzoló néprajzi vizsgálatok térképező módszeren alapulnak. Az atlasz térképek adatait egy bizonyos időszakaszra vonatkoztatva a kijelölt, földrajzilag körülhatárolt térségben minden kutatópontra azonos szempontok alapján gyűjtik össze. Ez a széles körben alkalmazott, termékeny módszer a jelenségek sajátosságai és különféle, itt nem részletezhető történeti okok miatt – régióként eltérően – nem alkalmas minden néprajzi jelenség szemléletes ábrázolására. Elsősorban az anyagi kultúra, kisebb mértékben a szokások, hiedelmek, társadalomnéprajzi elemek térképezésével találkozunk a szakirodalomban.²²⁹ Főként hiányzik például a magyar szövegfolklor kartografikus földolgozása. Tárkány Szücs Ernő pedig a magyar népi jogszokások monográfiájának írása során kénytelen volt megállapítani, hogy anyaga földrajzilag nem oszlik meg.²³⁰ Az anyagi kultúra túlsúlya nyomatékkal jelzi, hogy morfológiai tényezők bemutatására és tárgyalására különösen megfelel a térképező módszerrel rendszerezett anyag. Áttekintésünk azonban nem morfológiai különbségek és zónális struktúrák megrajzolására, nem típusalkotásra, nem az egyes néprajzi jelenségek vagy jelenségcsoportok térbeli elterjedésének bemutatására, elemzésére, magyarázatára, hanem egy társadalomtörténeti folyamat, a paraszti polgárosulás nyomán követésére vállalkozik történeti néprajzi vizsgálat keretében. A kutatás iránya nem a térképezhető néprajzi anyagból indulva az adódó társada-

lomtörténeti tanulságok levonása felé tart, hanem fordítva, a kiválasztott és az adott korszakra jellemzőnek tartott társadalomtörténeti folyamatnak a népi kultúrára és társadalomra hatását, az általa okozott változásokat igyekszik megragadni táji megoszlásban. A két irány nem mereven ellentétes, de szempontunkból határozottan különbséget kell tennünk a kiindulásban. A néprajzi térképek és a néprajzi atlaszok önmagukban nem szolgáltatnak elégséges érvet a táji tagoltság megrajzolásához, igazán jelentékeny eredményeket akkor hoznak, ha értelmezésükhöz a kutatás különböző természetföldrajzi és történeti tényezőit is figyelembe vesz. Az általunk ismert munkák között – úgy tetszik – a finnországi „kulturterületek” elhatárolásában Ilmar Talve vont be századokra visszamenően legtöbb nem néprajzi természetű magyarázó tényezőt. Ezek jórészenek, nincs kapcsolata a finn népi kultúra polgárosulásával, mert jóval korábbi művelődéstörténeti és történeti néprajzi tanulságul szolgál. Gondolok itt a kenyérsütés, a tejkultúra vagy a szénaszáritás – ezek mind kiragadott példák – és finn nyelvterületen századokon át változó vámhatárok vagy a svéd–orosz határ befolyásának kapcsolataira.²³² Kiemelkedő módszertani alapossággal készült magyar monografikus tanulmányokra térve, ugyancsak megállapíthatjuk, hogy az elkülönülő zónák és az ábrázolt változások mindegyike nem függ össze a polgárosulással: Paládi-Kovács Attila teherhordó eszközökről és kerek járművekről, Bodó Sándor az *iga* és a *járom* táji rendszerezéséről készített dolgozatai számos néprajzi tanulságot mutatnak. Szolnok Lajos a rostkikészítés történeti és táji típusait különítette el. Barabás Jenő a csűrök osztályozásánál ugyancsak rámutathatott történeti mozzanatokra, illetőleg funkcionális eltéréseik vagy hiányuk kapcsán a gazdálkodás természetföldrajz által befolyásolt táji eltéréseire,²³³ de nem a polgárosulás átalakító hatására. Természetesen törekszünk, hogy a fölemlített vagy hasonlóan morfológiai beállítottságú művek tanulságait is, ahol lehetséges, felhasználjuk. A lehetőség példájául szeretnénk még egy szemléletes illusztrációt bemutatni. Balassa Iván 1950-ben rendszerezte és tipizálta a Néprajzi Múzeum favillagyűjteményét. Az akkor ismert adatokat térképre vetítve, a Duna vonalától nyugatra a toldott ágú, keletre többségében a hasított ágú szerszámok elterjedését lokalizálta.²³⁴ Bő negyedszázad múlva a rétgazdálkodás kapcsán Paládi-Kovács Attila foglalkozott ismét a kérdéssel. Továbbfejlesztve és finomítva az előzmény megállapításait, rámutatott a favilla-típusok szomszéd-népi és még távolabbi kapcsolataira, a helyi fejleménynek tekinthető alakjaira is.²³⁵ Sze-

rintünk a gazdag néprajzi képet még egy fontos magyarázattal lehet bővíteni, ami az egyes típusok nyugat-keleti megoszlásának okára is rávilághat. Állításunk további és mélyebb történeti vizsgálatot igényel, ezért csupán gondolatfölvetésnek tartjuk, de véleményünk szerint a hasított és természetes ágú típusokkal szemben a toldott ágú megjelenése összefügghet az erdők pusztulásával, fogyásával, a racionálisabb gazdálkodással, a háziiparosi szemlélettel. Az előző típusok készítése fiatal fák bőségét és kivághatóságát feltételezi, az utóbbi, farönkök takarékosabb felhasználásával lehetséges. Az utóbbi mozzanatnál a polgárosulás folyamatának áttételes hatásával is számolhatunk a készítők körében. Állításunkat támogatja, hogy a toldott ágú villa hozzánk alpesi közvetítéssel, nyugatról és viszonylag későn került.

Alább a vizsgálatunkba bevonható, legközvetlenebbül és legtöbb eredménnyel alkalmazható néprajzi jelenségeket igyekszünk számba venni. Ezek többsége a népi kultúra expresszív területein található.

1. Korszakunk paraszti tudatában egy településhez vagy egy közösséghez tartozás legkifejezőbb képviselője a *viselet*. Matyó vagy hóstáti az, aki matyó vagy hóstáti viseletet hord.²³⁶ Egy kései megfigyelő írja a kívülállónak, gyakran a szakembernek is egységesnek tetsző kalotaszegiokról: „Egyszer a hunyadi piacon egy menyecske – fogadásból – minden arrafelé járó kalotaszegi nőről megmondta, hogy melyik faluból jött. Próbából ellenőriztem, és igaza volt. Faggatni kezdtem, mondaná meg, honnan ismerte fel, s akkor kiderült, hogy a sok hasonlóság mellett mindeniken meglelte azt a sajátosságot, amely csak az illető falu öltözetanyagára, viseletére jellemző.”²³⁷ A szélesebb értelemben vett köztudatban, sőt a nemzeti tudatban mindmáig az ünnepi viseletek jelentik leginkább a regionális különbségeket, ami egyébként világszerte ismert, egyetemes jelenség ott, ahol hagyományos viselet valamilyen formában él. Az öltözködés olyan területe a népi kultúrának, amely sokféle közvetlen jelentést hordozhat, nemcsak a kisebb vagy nagyobb tájegységhez tartozást. Érzékenyen tükrözi a stílus- és ízlés-változásokat, így hű tanúja a XIX–XX. századi műveltségbeli mozgásoknak is.²³⁸ Vagyoni állapot, kor, vallás, nemzetiség jelzője is lehet.

2. A *diszítóművészet* a ruhadíszítés sokfajta módjával szorosan kapcsolódik az öltözködéshez. Más területei, speciális ágazatai (szövés, fafaragás, bútorfestés, kerámia stb.) ugyancsak élénken mutatják a stílusváltozásokat és divatokat, amelyek gyakran táji különbségekként jelennek meg. Újkori történeti differenciálódása a magyar néprajzban legrészletesebben kidolgozott.²³⁹

3. A lakáskultúra elemei több szálon összefüggnek a díszítőművészettal (pl. lakástextília alkalmazása, bútorok festése és formája stb.), de összességükben többet jelentenek összetevőiknek külön-külön szám-bavételénél, egyenkénti érvényesülésénél. Az előzőkhöz hasonlóan a la-káskultúra ugyancsak érzékeny ízlés- és divatjelző. A változás nemcsak a helyiségek díszítésében és a berendezés alaprajzának módosulásában, hanem olyan funkcióváltásban is jelentkezik, mint amilyen a „tisztá” vagy „parádés szoba” megjelenése.

4. A tisztaszoba létesítése építkezésben bekövetkezett változást is feltételez. A lakóhelyiségek számának növekedése teszi lehetővé a dif-ferenciáltabb berendezést, azaz a korábban köznapi lakásfunkciót be-töltő helyiség kizárólag ünnepi célra történő felszabadítását. Az épít-kezés, akár a lakáskultúra híven tükröz minden jelentősebb gazdasági és társadalmi változást. Nemcsak a lakóhelyiségek száma szaporodhat, hanem az udvari gazdasági építményeké, ezek használata is differenciá-lódhat. A lakóépület külső megjelenését az újabb és korszerűbb építő-anyagok (pl. tetőfedés), díszítmények (pl. vakolatdíszek) mint jól ér-zékelhető stílus- és divathullámok, egyúttal polgárosulási törekvések megmutatkozásai formálhatják.

5. A táplálkozás – fontosságához képest – viszonylag kevésbé vizsgált területe a magyar néphagyománynak. Tájji megoszlásáról a köz-vélemény is tud, sőt nemzetközi viszonylatban gyakran etnikus specifi-kumot tulajdonítanak neki, a nemzeti jellegzetességek egyik hordozó-jaként tartják számon. A magyar anyag táji differenciáltságának eddig csak vázlata látott napvilágot.²⁴⁰ Kellő előmunkálat híján áttekinté-sünkben a szükségesnél kevesebbet hivatkozhatunk rá. Itt jegyezzük meg, hogy a közelmúltban készített történeti összegzések a parasztság életmódját, az öltözködést, a lakberendezést, az építkezést és a táplál-kozást leíró néprajzi tanulmányok alapján mutatják be.²⁴¹

6. A parasztság XIX. századi változásainak rövid áttekintése során gyakran volt szó a gazdálkodásról. A termelőerők és a termelési viszo-nyok fejlettségi foka nem kevésbé mutatója a paraszti polgárosulás folya-matának, mint a művészeti jellegű területek, ha látványosságban le is marad mögöttük. A XIX. század derekától tájilag differenciáltan hatol-tak be a parasztgazdaságba a mindinkább szaporodó újítások: gépek, új vagy fejlettebb kivitelezésű eszközök, termelékenyebb munkamódok, az új állatfajtákkal és növényfélékkel járó termelési tapasztalatok. A tör-téneti szakirodalom körvonalazta például a háromnyomásos rendszer

visszaszorulását, az ugar eltűnését, az önellátó vegyes gazdasággal szemben a piacra orientált vegyes gazdaság típusának tájlag megoszló terjedését.²⁴²

7. A népzene a népi kultúra legexpresszívebb területei közé tartozik. Csupán a példa fontosságáért utalunk ismételtén Bartók Béla úttörő vizsgálatára, mely a dialektusterületeket elkülönítette egymástól.²⁴³ A nagy stílusváltás jelenségét előtérbe helyezve, mintát adott más művészeti ágak vizsgálatához.

8. A díszítőművészet mellett ennek az útmutatásnak értékes eredményeket hozó, legkimunkáltabb területe lett a néptánc. Mivel erről is esett már szó, ugyancsak csupán emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy dialektusainak és aldialektusainak megállapítása Martin György érdeme.²⁴⁴ A táncot, akár a zenét, szintén világszerte etnikus specifikum hordozójaként tartja számon a közvélemény. A tudományos kutatás viszont kimutatta, hogy a tánc a kulturális divatokra legérzékenyebb területek közé tartozik. A gyors elsajátítás azonban nem akadályozza, hogy egy-egy nép vagy népcsoport ne érezze magáénak a nem sokkal korábban befogadott idegen eredetű táncfajtat.²⁴⁵

8. A szöveges népköltészet: Magyar viszonylatban az előző két területhez képest kevés kísérlet történt táji megosztásának vizsgálatára, amit valószínűleg az anyag eltérő természete magyaráz.²⁴⁶ Szempon-tunkból egyáltalán nem elhanyagolható, ha egy vidéken a népköltészet régies rétegeibe tartozó darabok nagy számmal maradtak fenn vagy az archaikus műfajok eleveinek.

9. A szokások, a viselkedés, a magatartás formái szintén kifejezhetnek táji különbségeket. A magyar anyagban nem annyira az emberi élet fordulóíhoz és a kalendáriumi ünnepekhez fűződő szokásokra gondolunk elsősorban, mint inkább a paraszti életet általánosságban kormányozó és szabályozó mindennapi szokásrendre. Ezért is soroltuk azonban melléje a viselkedést és a magatartást. Korszakunkban – a későbbi néprajzi gyakorlattól eltérően, amikor ez elmaradt – még megszokott része a népjellemzés a néprajzi leírásnak. Komoróczy Miklós a századelő alkalmi, ám jószemű gömöri néprajzos monográfusa többek közt a következőket írta a megye nyitottabb, lankásabb vidékein lakó magyarságról: „Az idegennel, a kaputis emberrel szemben tanúsított tartózkodása, bizalmatlansága és gyanakodása a legmagasabb mértékben megvan, noha maradinak, teljesen zárkózottnak éppen nem mondható, különösen, ha sikerült arról meggyőzni, hogy ez vagy az csak hasznára

szolgál.” Ellenben a megye északi, elzárt völgyeiben, magas hegyvidéken élő szlovákságról így nyilatkozott: „Vallásosak, jámborak, sőt alázatosak, de közömbösek minden iránt, ami a haladásnak és újításnak a jellegével elibük kerül. Önmegtágadása, nélkülözése, szorgalma és munkában való kitartása szinte csodálatra méltó, de viszont lelki és szellemi korlátolt-sága lehangoló.”²⁴⁷ Eltekintve a nemzetkarakterológia nyomaitól és az előítéletektől, világos, hogy a két nemzetiség polgárosulási hajlandóságának különbözőségeit sikerült a szerzőnek rögzítenie. A rokon leírásokban az ilyesfajta jellemzést rendszerint az „erkölcs” címszava alatt közölték. Mindenek előtt a családi életet, a házasságon kívül született gyermekek arányát, az alkoholfogyasztást, a mulatozási és verekedési hajlamot, a munkakedvet és munkaszeretetet, a vallásosságot, az emberi kapcsolatok tartásának erősségét, a parasztságnak az „úri középosztály”-hoz való viszonyát vették tekintetbe. Aligha vitatható, hogy a felsorolt tényezők szemléletesen tanúsíthatják az életszemlélet és az életmód változásait. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy archaikus és idealizált paraszti magatartástípus bomlása, és elemeinek lazulása, amit korszakunk leírásai, akár a népi kultúra esztétikai értékeinek eltűnését, egyértelműen romlásnak minősítenek, a polgárosulás hozta változások velejárója.

Végezetül hangsúlyoznunk kell, hogy tudatában vagyunk: a felsorolt területek csupán egy részét ölelik föl a néphagyománynak. Azonban igyekeztünk úgy kiemelni ezeket a területeket, hogy összefüggéseikben lehetőleg az egészset képviseljék, és így elképzelésünk, valamint mai ismereteink és tudásunk szerint az általunk rajzolandó kép lehetőleg megközelítse, ha el nem is érheti, a teljességet.

Jegyzetek

1. Kósa László, 1975, 16–18.
2. Horváth János, 1927, 226–249; Bartucz Lajos, 1936, 10–15; Laziczius Gyula, 1936, 15–16; Tálasi István, 1948, 2–6; Kósa László, 1975, 8–12.
3. Szeder Fábián, 1819, 26.
4. V. ö. Bakó Ferenc, 1968 több tanulmányát és előadását.
5. Csaplovics János, 1822, III. 52.
6. Berzsenyi Dániel, 1968, 384.
7. Csaplovics János, 1829, I. 204.
8. Horvát István, 1825, 44.

9. Orbán Balázs, 1868 – 1873.
10. Pintér Sándor, 1880.
11. Jankó János, 1892, 1893, 1902.
12. Bátky Zsigmond, 1905, 216–217.
13. Összegejtve I. Györffy István, 1942.
14. Györffy István, 1925.
15. Cholnoky Jenő é. n. 32–33, 99–133; Kogutowicz Károly, 1930, 1936; Szilády Zoltán, 1935.
16. MN¹ I. 30.
17. Viski Károly, 1938.
18. Viski Károly, 1939/a, 350–351.
19. Viski Károly, 1940; 1941.
20. Ortutay Gyula, 1940/a, 165–185; Gunda Béla, 1943.
21. Jankó János, 1897, 2; Bátky Zsigmond, 1905, 208.
22. MN¹ I. 26, 27, 30, 31, 32.
23. MNL I. 745 (Sárkány Mihály szócikke).
24. Viski Károly, 1938, 1.
25. A magyar nyelv értelmező szótára II. 487.
26. pl. Szentmihályi Imre, 1958, 6; Sándor István, 1975, 778.
27. Diószegi Vilmos, 1968.
28. Tálasi István, 1980, 227.
29. Balassa Iván – Ortutay Gyula, 1979, 27 skk. – Itt jegyzem meg a bibliográfiai teljesség kedvéért, hogy Filep Antal, 1980 a kérdéskör terminológiájának egy részét áttekintette. Azonban éppen közösen kiadott könyvünket nem említette meg, az általam javasolt elnevezésekkel és fogalmakkal pedig nem foglalkozott.
30. Kodolányi János, 1958.
31. Barabás Jenő, 1958, 26.
32. Gunda Béla, 1963, 8–9.
33. Gunda Béla, 1980.
34. Barth, Fredrik, 1969.
35. Kloss, Heinz, 1969, 71; Hasonló álláspontot foglalt el K. Kovács László, aki a magyarországi nemzetiségeket kívánta etnikai csoportoknak nevezni (Műveltség és Hagyomány V. 1963, 16–17).
36. MNL IV. 7–8. – V. ö. még Balassa Iván – Ortutay Gyula, 1979, 29.
37. Szabó László, 1979, 10.
38. Andrásfalvy Bertalan, 1980, 48–50.
39. Nádas Éva, 1980.
40. Zentai János, 1967, 1972.
41. Bárth János, 1979.
42. Paládi-Kovács Attila, 1968, 1982.
43. Szentmihályi Imre, 1977.
44. Andrásfalvy Bertalan, 1973/a.
45. Barabás Jenő, 1958, 23.
46. Első szemléjük: Kádár László, 1941.
47. Lexikális és néptörténeti szempontú összefoglalásuk: Kósa László – Filep Antal, 1975.

48. A kérdés részleteivel foglalkozó tanulmányom a kézirat anyaggyűjtésének lezárásakor sajtó alatt volt, utóbb megjelent: Kósa László, 1985.
49. Tálasi István, 1977, 52–53; Imreh István, 1979, 122–126.
50. Horváth, Petrus, 1801, 8.
51. Pintér Sándor, 1880, 13–14.
52. Barabás Jenő, 1968, 17–19; Kósa László, 1975, 25–30; Bakó Ferenc, 1980, 131–134.
53. Lükő Gábor, 1936, 6–11.
54. Bártl János, 1979.
55. A Börzsöny néprajza, 1977.
56. Moldován Gergely, 1913, 10–14.
57. Vladutiu, Ion, 1973 több helyen; Butura, Valer, 1978, 13–44, különösen: 13–14 és 41–44 foglalkozik ezekkel a fogalmakkal, de nem ad egyértelmű meghatározásokat. Akár a magyar néprajzi tájak, a román zónák és *tarak* hol igazgatási, hol földrajzi, hol történeti stb. múltra vezethetők vissza és kevésbé néprajzi jellegzetességekre, Butura öt nagy tájegységen belül (Erdély, Moldva, Munténia, Olténia, Dobrudzsza) 53 zónát (köztük számos a 'tara' elnevezést viseli) és további 15 alzónát (*subzona*) különböztet meg. – Hasonló alapu a bolgár felosztás is: Vakarelski, Christo, 1969, II. térkép.
58. Frolec, Vaclav, 1979/a; Markus, Michal, 1980.
59. Barabás Jenő, 1958, 23–24; Gajek, József, 1976 a zónális struktúrák meghatározásánál is használja ezeket a terminusokat.
60. Novak, Vilko, 1983, 261–262.
61. A szomszédos Ausztria néprajzának föltárásában a nagymúltú tartományok nyújtotta kereteknek jelentékeny szerepe volt, pl. Geramb, Viktor, 1926; Graber, Georg, 1934.
62. O'Neill, Timothy, 1977.
63. Sihvo, Pirkko, 1978, 7–14; Talve, Ilmar, 1979, 16–17 közötti térkép, 319 skk; Antilla, Veikko – Talve, Ilmar, 1980, 8.
64. Vilkuna, Kustaa, 1975.
65. Bátky Zsigmond, 1905; Gunda Béla, 1943.
66. MN¹ I. 30.
67. Viski Károly, 1938, 1–2.
68. Barabás Jenő, 1963, 115–116.
69. Barabás Jenő, 1980, 32; Paládi-Kovács Attila, 1980/a, 72–73.
70. A hazai kartográfia kezdeteiről: Solymossy Sándor, 1920; Barabás Jenő, 1963, 25.
71. Bartók Béla, 1924, VIII. Az előzmények áttekintése: Martin György, 1977, 31 (az első lábjegyzetben).
72. Jagamas János, 1977, különösen: 36–37; Olsvai Imre, 1975, 410–426.
73. Martin György, é. n.
74. Györffy István – Bátky Zsigmond – Viski Károly, 1929, VIII–IX.
75. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 53–88.
76. A magyar háztípusok első bemutatása: Bátky Zsigmond, 1930; Bruno Schier „házvidékek”-ről szóló munkájának tanulmányszerű ismertetése: Bátky Zsigmond, 1934.

77. MNL V. 204–205.
78. Erixon, Sigurd, 1937, 1938.
79. Barabás Jenő, 1963, 55 skk.
80. Barabás Jenő, 1963. A Magyar Néprajzi Atlasz céljáról: Barabás, 1967/a.
81. Wiegelmann, Günther, 1964.
82. Talve, Ilmar, 1973–1974.
83. Balassa Iván, 1960, 163; 1973, 386.
84. Szolnoky Lajos, 1972; Paládi-Kovács Attila, 1979; Füzes Endre, 1984.
85. Andrásfalvy Bertalan, 1978/a, 240; 1980, 51.
86. Fél Edit, 1948, 22–24.
87. Andrásfalvy Bertalan, 1978/a, 240–241.
88. Andrásfalvy Bertalan, 1980, 55.
89. Hofer Tamás, 1980, 34–35.
90. Barabás Jenő, 1980, 34–35.
91. Paládi-Kovács Attila, 1980/a, 67.
92. Itt jegyzem meg, hogy az általam az MNL V. kötetébe (146. o.) írt *tájé* szócikk a hagyományos történeti-népi tájselemléttel foglalkozik, tehát az alfejezet kérdéskörébe nem tartozik bele.
93. Faragó Tamás, 1984, 9.
94. Tóth Tibor, 1980/b, 240.
95. Faragó Tamás, 1984, 14.
96. Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984.
97. Barabás Jenő, 1958, 22.
98. Hofer Tamás, 1972, 72.
99. Barabás Jenő, 1958, 23; 1967/a, 123; 1980, 32; MNL IV. 7–8.
100. Tálasi István, 1980, 228.
101. Szükséges hangsúlyozni, hogy nem a térképező módszer által használt hasonló fogalmakról van szó. Különbösen pl. a *zóna* vagy a *sáv* kifejezéseket a magyar szakirodalom nem használja következetesen és általánosan.
102. K. Csilléry Klára, 1969.
103. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969.
104. Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 34–42; Hofer Tamás, 1975, 407–409.
105. Gyimesi Sándor, 1968, 160; Gunst Péter, 1975/b, 46–47; Vörös Károly, 1977, 8–11; Hanák Péter, 1978, 486–501; Vörös Antal, 1984, 305.
106. Balogh István, 1965/a, 375–428; Varga Gyula, 1965, 318–348; Für Lajos, 1979, 1976; Vörös Antal, 1976; 1978; Orosz István, 1979, 1106–1108.
107. Barabás Jenő, 1967/a, 127.
108. V. ö. Tálasi István, 1973, 11.
109. Almási István, 1979, 12–14.
110. Békefi Antal, 1077.
111. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972, 13 skk; 1979, 15 skk; 1981, 17 skk.
112. K. Csilléry Klára, 1952; Lackovits Emőke, 1975.
113. Viski Károly, 1938. 1.
114. V. ö. Vörös Antal, 1984, 303. A valós problémánál súlyosabb kritikával.
115. Barabás Jenő, 1963, 103.

116. Tálasi István, 1980, 228.
117. Hofer Tamás – Fél Edit, 1975; K. Csilléry Klára, 1983.
118. V. Ö. Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 34–42.
119. Erre utal pl. Barabás Jenő, 1973 a mezőgazdaság XIX. századi innovációs centrumainak fölvázolásánál. L. még a Duna-Tisza köz XVI–XVII. századig visszanyúló tűzhely-történetének összefoglalását: Sztrinkó István, 1984, 466.
120. Diószegi Vilmos, 1968; Barna Gábor, 1982/b.
121. Szabó István, 1965/a, 28–29; Hofer Tamás, 1977, 66–67; Sárkány Mihály, 1983, 32–35.
122. Balogh István, 1973/a.
123. Andrásfalvy Bertalan, 1956.
124. Pl. Résző Ensel Sándor, 1866, VII.; Orbán Balázs, 1868, 210–211; Majland Oszkár, 1905. V.; V. ö. még; Vajkai Aurél, 1947, 46–48.
125. Herman Ottó, 1887, I. 526; Jankó János, 1893, 196.
126. Gunda Béla, 1944, 1958; Barabás Jenő, 1963, 97–100; Dankó Imre, 1975.
127. Erdei Ferenc, 1941.
128. Erdei Ferenc, 1937, 55.
129. Erdei Ferenc, 1938, 191 skk; 1941, 81–82.
130. Értekezésemben nem foglalkozom sem a fiatal Erdei falukutatásával, sem parasztságkoncepciójával, mert tárgyán kívül esik. A fiatal Erdei Ferenc eszmerendszerére l.: Huszár Tibor, 1979; a tanyás gazdálkodáshoz kapcsolódó paraszti polgárosulás modelljéről: Dénes Iván Zoltán, 1980; a falukutatók és a népi írók paraszti polgárosodással kapcsolatos nézeteiről: Némédi Dénes, 1985, 158–235, Erdeiről további oldalakon is: 241–249.
131. Erdei Ferenc, 1941, 64, 80, 91.
132. Dénes Iván Zoltán, 1980, 335.
133. Szilágyi Miklós, 1981 véleményemtől némileg eltérően, nálam élesebben fölvetve hiányolja Erdei munkásságának néprajzi „visszacsatolását”. Részletesebben azért nem foglalkozom vele, mert gondolatfölvetése korszakomtól jórészt távol eső közelmúltbeli állapotokra vonatkozik.
134. Erdei Ferenc, 1937, 261–262; 1938, 53.
135. Ortutay Gyula, 1937, 44–48, 75–76. V. ö. Némédi Dénes, 1985, 219–221.
136. Balogh István, 1971.
137. Balogh István, 1946.
138. Balogh István, 1965/a, 1965/c, 1973/b.
139. Kósa László, 1984/c.
140. Erdei Ferenc, 1941; Szabó István, 1940. Erdei kései hatása a parasztság és az alföldi tanyás gazdálkodás összetartozásának hangsúlyozása: Szabó István, 1965/b, 22.
141. Szabó István, 1961, 1965/b.
142. Szabó István, 1965/a; Sárkány Mihály, 1983, 24–27. Ugyanezt a gondolatsort fejti ki rövidebben: Sárkány Mihály, 1984.
143. Az egész időszakra: Szabó István, 1965/b, 20–23 és Vörös Károly,

- 1973/a, 209–214; 1980. A parasztföld jogi helyzetéről: Hársfalvi Péter, 1965, 147–160. A korai örökváltásokra: Barta István, 1961.
144. Für Lajos, 1960.
145. Vörös Antal, 1966, 164–167; 1984, 299.
146. Orosz István, 1963.
147. Orosz István, 1962; Bali János, 1966; Fegyő János, 1966.
148. Orosz István, 1965, 107–144.
149. A magyar folklór 1848-tól napjainkig tartó akkulturációjáról Voigt Vilmos, 1978 írt. Szempontjainak többsége az egész népi kultúrára érvényes. A termelési tapasztalatok gyarapodására: Balogh István, 1965/a, 402–412, 416–418, 425–426; általában a paraszti művelődésről: Balogh István, 1965/c; a laicizálódásról. Kósa László, 1983.
150. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 49–51; Hofer Tamás, 1975, 408; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 9, 34–42; Baloghné, Horváth Terézia, 1983, 52.
151. Vörös Károly, 1977, 10.
152. Szabolcsi Bence, 1954; Martin György, 1977; Hofer Tamás, 1977, 1982.
153. Szuhay Péter, 1980. – A parasztgazdaság hagyományszerűségéről általában: Balogh István, 1965/c, 491–495.
154. Bartók Béla, 1924, XIII–XLVI; Martin György é. n. 42–66; Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 39–52; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 30–53; Hofer Tamás, 1975, 407–409; Katona Imre, 1979/a, 173–181, 1979/b, 330–344.
155. K. Csilléry Klára, 1977, 17–18. V. ö. még K. Csilléry Klára, 1952, 85–87.
156. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 42–48; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 30–33. L. még Fél Editnek az MNL-be a hímezésekről írt szócikkeit (a régi dunántúli és felföldi hímezések: IV. k. 319–325).
157. Hofer Tamás, 1975, 408.
158. Erdei Ferenc, 1941, 90–96.
159. Barabás Jenő, 1963, 102.
160. Fél Edit, 1955, 14–16; Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 49–51; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 34–53; Fél Edit, 1976, 53–54; Martin György, é. n. 60–66; 1977; K. Csilléry Klára, 1977, 19–24; Katona Imre, 1979/a, 182–186; 1979/b, 344–346.
161. Szabolcsi Bence, 1954.
162. Vörös Károly, 1977, 6.
163. Gergely András, 1980, 721–725.
164. Kósa László, 1985.
165. Barta István, 1961; Vörös Károly, 1980, 521–522, 556–557; Hársfalvi Péter, 1982, 25.
166. Hanák Péter, 1978, 488–490.
167. Erdei Ferenc, 1941, 81–83, 93–103.
168. Szabó István, 1965/b, 18–25; Gyimesi Sándor, 1968, 156–157; Gunst Péter, 1975/b; Vörös Károly, 1977; Hanák Péter, 1978, 499–501; Vörös Antal, 1984, 305–309.

169. Erdei Ferenc, 1941, 82, 116.
 170. Fél Edit – Hofer Tamás, 1963; 1969/a; 1972; 1974.
 171. Balogh István, 1980.
 172. Orosz István, 1973/b, 186.
 173. Rácz István, 1980/b, 50–64.
 174. Katona Imre, 1965.
 175. Kiss Lajos, 1939; 1943/a; Katona Imre, 1983/a.
 176. Összegző igénnyel: Szabó László, 1982/b.
 177. Korai szemléletes példa: Bátky Zsigmond, 1900, 27–28.
 178. Barabás Jenő, 1963, 63–64, 120–124; 1966.
 179. Barabás Jenő, 1963, 63–126, különösen: 125.
 180. Barabás Jenő, 1963, 72–89, különösen: 74–76, 82.
 181. Korda Imre, 1886, 25.
 182. Hunfalvy János, 1867/a, 11–54; Vasdinnyey Pál és Seidl József, 1928; Hanzély János, 1960, 68–80; Ruzitska Lajos, 1864, 15–29, 57–69.
 183. Orosz István 1979, 1067–1070.
 184. Hofer Tamás 1972.
 185. Hofer Tamás, 1977, 63–64; K. Csilléry Klára, 1977, 15; Vörös Károly, 1980, 537–547.
 186. Pach Zsigmond Pál, 1963.
 187. Gyimesi Sándor, 1975, 192.
 188. Thirring Lajos, 1963, 259.
 189. Gyimesi Sándor, 1975, 200–203.
 190. Deák Ernő, 1979, 73–88, a püspöki székekelyeket is közéjük sorolja, s így 82 helységet számlál össze.
 191. Bárándy János, 1842–1844, I. tábla.
 192. Deák Ernő, 1979, 101–110, 200–204; Vörös Károly, 1980, 550–556.
 193. Csizmadia Andor, 1962, 9–43.
 194. Bárándy János, 1842–1844, II–V. tábla.
 195. Vörös Károly, 1973/a, 220–221; 1980, 520–521.
 196. Ruzsás Lajos, 1974/a, 25.
 197. Szűcs Jenő – Ruzsás Lajos, 1966, 38; Gyimesi Sándor, 1975, 192.
 198. Kőváry László, 1847, 116–117, 166, 167.
 199. Idézi Rapp Jakab, 1927, 26–27.
 200. Gyimesi Sándor, 1975, 146–148, 148–149; Lásd még: Deák Ernő, 1979, 122–131; Katus László, 1979, 1134–1136.
 201. Ruzsás Lajos 1974/a, 26.
 202. Keleti Károly, 1871, 410.
 203. Dávid Zoltán, 1963–1964, 126–127.
 204. Gyimesi Sándor, 1975, 162–164.
 205. Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984, 300.
 206. V.ö. Gyimesi Sándor, 1975, 28.
 207. Gyimesi Sándor, 1975, 48, 192.
 208. Vörös Károly, 1973/a, 220; 1980, 521, 554; Bárándy kritikája: Benda Gyula, 1973.
 209. Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984.

210. Hofer Tamás, 1980, 106–107.
211. Idézi Ilia Mihály – Juhász Antal, 1971, 223.
212. Gyimesi Sándor, 1975, 47–55, 153–159, 166; Vörös Károly, 1980, 554–556.
213. V. ö. Voigt Vilmos, 1978, 605–612; Hanák Péter, 1978, 410–411.
214. Kresz Mária, 1956, 50, 84–86; Hofer Tamás, 1975, 405; Hofer Tamás - Fél Edit, 1975, 43; K. Csilléry Klára, 1977, 17; Kósa László, 1984/b, 330.
215. V. ö. Hanák Péter, 1978, 426–435.
216. Andrásfalvy Bertalan, 1973/b: a baranyai Hegyhát német és magyar lakói mentalitásának összehasonlításánál a századfordulóra vonatkozóan bemutatja a magyaroknak végsősoron nemesi előképre visszamenő attitűdjeit.
217. Vörös Károly, 1980, 503–507.
218. Paládi-Kovács Attila, 1981/b.
219. Kósa László, 1984/b.
220. Pl. Balogh István, 1969, 48; Szabó László, 1978/b, 148, 164.
221. Szabó István, 1948; Für Lajos, 1960.
222. Varga János, 1967, 109–141; Szabad György, 1979, 601–602.
223. Barabás Jenő, 1963, 83.
224. Keleti Károly, 1871, 343.
225. Katus László, 1979, 1161–1163.
226. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 42. k. 8^x-9^x . A felekezeti arányok változásaira: Schneller Károly, 1930, 329–336, 423–424, Karner Károly, 1931, 4 skk.
227. Fél Edit, 1941, 1–7.
228. U. Kerékgyártó Adrienn, 1985, 590.
229. Barabás Jenő, 1963, 133 skk.
230. Tárkány Szűcs Ernő, 1981, 55–59.
231. Paládi-Kovács Attila, 1980/a, 68–69.
232. Talve, Ilmar, 1973–1974.
233. Barabás Jenő, 1967/b; Szolnoky Lajos, 1972; Paládi-Kovács Attila, 1973/b; 1981/a; Bodó Sándor, 1981.
234. Balassa Iván, 1950, 20.
235. Paládi-Kovács Attila, 1979, 269–279.
236. Egri László, 1978, 67; Fél Edit – Hofer Tamás, 1979, 26.
237. Vasas Samu, 1978, 175.
238. Szemléletesen kidolgozott példa Kecelről, a Duna-Tisza közről: Gergely Katalin, 1984.
239. Hofer Tamás, 1975; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975; K. Csilléry Klára, 1977.
240. A táplálkozás gyorsan változó divatjelenségeiről. Kisbán Eszter, 1963. Ugyanő írt szócikketek idevonatkozó tanulságokkal az MNL-be: *nemzeti étel* (III. 707), *táplálkozási táj* (V. 204–205).
241. Hanák Péter, 1978, 492–501; Vörös Károly, 1980, 537–544.
242. Varga Gyula, 1965, 287–348; Balogh István, 1965/a, 375–428, Für Lajos, 1976, 230–229; Vörös Antal, 1976, 51–65, 74–131, Orosz István, 1979, 1063–1093.

243. Bartók Béla, 1924. VIII.
244. Martin György, é. n.
245. V. ö. Belényessy Márta, 1958, 112–120.
246. Katona Imre, 1979/a, 192–194; 1979/b, 346–347; 1979–1980: a néprajzi tájakat áttekintő cikksorozat számos helyen tartalmaz idevonatkozó utalásokat; 1982, 320, 329–330.
247. Komoróczy Miklós, é. n. Gömör, 170.

Az Alföld az okleveles emlékekben legkorábban felbukkanó tájneveink közé tartozik (1452). A középkorban még az ország „alvidékét”, a központi igazgatási székhelyektől délre eső területeket jelentette az északi Felfölddel szemben. A későbbi századokban tevődött át a megnevezés a Duna-Tisza menti síkságra.¹ Alább a legszélesebb földrajzi fogalmat használjuk, melyet Nagyalföldnek vagy Magyar-Alföldnek is neveznek. Határai keleten és északon a környező hegyvidékek, nyugaton és délen a Duna.

Ez a hatalmas táj éppen síksági mivolta miatt, más nagy tájakhoz viszonyítva földrajzilag legkevésbé tagolt. Vannak ugyan enyhén kiemelkedő részei (Duna-Tisza közti homokvidék, Nyírség), de elsősorban nem ezek, hanem a környező hegyekből érkező folyók és az általuk kialakított hajdani mocsarak, alacsonyabban fekvő területek a fontos felszíni tagoló elemek. A viszonylagos földrajzi egyneműség azonban nem jelent néprajzi egyöntetűséget. Az Alföldre, mint nagytájra is érvényes az ismert tétel, hogy a kulturális jelenségek határai és a földrajzi határok legtöbbször nem azonosak. A néprajzi szakirodalom nem egyszer utal az Alfölddel szomszédos területeken a néphagyomány „alföldies” jellegére. Az újkorban a szomszédos hegyaljai tájak, hegyi medencék, dombságok valóban sok, nem jelentéktelen, sőt meghatározó jelentőségű szállal kapcsolódnak az Alföld műveltségéhez, ezért áttekintésünkben az Alfölddel szomszédos nem síksági tájak egy részét, mint „kulturális öblöket” együtt tárgyaljuk, mintegy a nagytájjal összetartozó peremvidéket.

A nemzeti tudatban az Alföld a legmagyarabb vidékként él. A néprajzi irodalom „központi nyelvterületként”, a magyarság demográfiailag legerősebb vidékeként említi.² Az első nézet a múlt században a nemzeti romantika tájdivatában alakult ki,³ majd később, elsősorban alföldi származású költők és írók működése nyomán, Petőfitől Móricz Zsigmondon át Veres Péterig és Szabó Pálig újabb és újabb érzelmi töltést kapott. A szaktudományi vélemény részint azt a valóságot tükrözi, hogy a nagytáj a magyarlakta vidékek földrajzi közepét foglalja magába, részint a XX. századi magyar néprajzi kutatás bizonyos „Alföld-centrizmusára” is, melynek Györffy István nagyhatású életműve volt a csúcsa, utal. Valójában az Alföldön a nagy magyar tömb mellett jelentős nemzetiségi vidékeket is találunk. Az a nemzetiségi-nyelvi megoszlás, mely korszakunkra jellemző, szinte teljes egészében a XVIII. század öröksége, közvetve pedig a hódoltságokra nyúlik vissza.

Ismert történeti tény, hogy a térjeszkedő török hatalom elől a XV. századból egyre sűrűbben kértek Magyarországra bebocsátást a Dunától délre eső vidékek szláv menekültjei. A dél-észak irányú népmozgás később a magyarországi hódoltság növekedésével párhuzamosan és fokozatosan kiterjedt. Az ország déli részének eredeti középkori népessége, ha nem esett erőszakos harci cselekmények áldozatául, túlnyomórészt elhagyta lakhelyét és ÉNy-É-ÉK irányban, mintegy legyezőszerűen szétterülve keresett biztonságot. A XVIII. században mindez fordított irányban zajlott le, de a korábbi helyzet nem állt vissza. Az a néhány helység, mely az Alföld közepén reliktumként átvészelte a háborúkat, nem képezett elegendő tartalékot az elvesztett népesség pótlására. Így az Alföld déli vidékeinek és keleti peremének korábbi kizárólagos magyarsága megszűnt, sőt a síkság törzsökösnek tekintett belső területeire is kerültek nem magyar népelemek.⁴

Délszlávok közvetlenül a hódoltság után, a XIX. századi állapotnál jóval északabbra is jelentősebb csoportokban éltek. Utóbb délre húzódtak és a Duna mentén, meg a Csepel-szigeten csak szórványaik maradtak (szerbek, ráchorvátok). A bunyevácok Szabadka, Baja és Zombor térségében, a szerbek DK-Bácskában és a szomszédos bánági vidékeken találhatók. A Bánágban a szerb községek füzérszerűen egészen Csanád megye déli részéig húzódnak.⁵

A déli területek benépesülésében legnagyobb szerepet a németek kapták. Egyik nagy csoportjuk a tolna-baranyai német tömb szomszéd-ságában a Ny-Dny-Bácskában, a másik a Bánság középső részén települt le. Jelentékeny számban kerültek Szatmár megyébe, Nagykároly környékére. Ezeken kívül az Alföld számos pontján keletkeztek szórvány telepek: a Nyírségben, Békésben, a Duna-Tisza közén, Pest szomszéd-ságában.⁶

Szlovák szigeteket találunk Békésben, és Csanád megyében, továbbá Nyíregyházán, a Dél-Bácskában (Petróc környéke), a Dél-Bánságban, valamint a Duna-Tisza közén (pl. Kiskőrös). Észak-Pest megyében és Dél-Hevesben ugyancsak keletkeztek szlovák telepek.⁷ Néhány községet jelentenek Dél-Bácskában a ruszinok (ukránok) és ugyancsak kislétszámúak a bánsági katolikus bolgárok (palyánok).⁸

A keleti peremvidéken a hegyek lábánál a Dunától Máramarosig húzódó román sáv déli részét német, északi részét magyar csoportok közbeékelődése szakítja meg.

A vallási tagolódás jóval változatosabb az etnikainál. A legnagyobb összefüggő homogén vallási tömböt alkotja az észak- és középtiszántúli reformátusság. Az egész magyar nyelvterületet figyelembe véve is itt él a legtöbb református. Észak és nyugat felé haladva mind több római katolikus településsel találkozunk. A Jászság, Jászkisér kivételével katolikus, a Duna-Tisza köze északi és középső területe vegyesen katolikus és református vallású. Maga Szeged, valamint az egész bácskai és bánsági magyarság a kevés, főleg tiszántúli eredetű telepesközség kivételével, melyek reformátusok, római katolikus.

Kisszámú evangélikust és reformátust nem számolva, az alföldi németek szinte mind római katolikusok, akár a bunyevácok és a bolgárok. A szlovákok viszont épp fordítva: kevés kivétellel, – akik katolikusok – evangélikusok. Az evangélikus magyarságot csupán a nyugat-dunántúli eredetű orosháziak képviselik.

A szerbek egységesen a görögkeleti ortodox egyház tagjai. A románok megoszlanak a görögkeleti és a görögkatolikus vallás között. A ruszinok görögkatolikusok. Az északkeleti részek magyar görögkatolikusai részint ruszin eredetűek.

Az Alföld egyes tájai között a néprajzi és művelődéstörténeti különbségeket messzemenően befolyásolták az újkori történeti események. Több alapvető jelenségcsoportot figyelembe véve, a Gyula – Debrecen – Miskolc közt húzható képzeletbeli vonal két karakteresen különböző egységre osztja a nagytájat. Az eltérések azonban nem élesek, a kelet-északi kisebb és a nyugat-déli nagyobb tömbön belül más-más súllyal egész korszakunkban viszonylagosan azonos vagy párhuzamba állítható kulturális és társadalmi elemek figyelhetők meg.

Alapvető történeti meghatározó, hogy míg a nyugat-déli területek hosszabb ideig a török hódoltság része voltak, a másik tömb nem vagy csak kis része néhány évtizedig tartozott bele. A hódoltság és a török háborúk, mint különfajta gazdasági és kulturális változások előidézői, közvetve előzményét jelentik sorozatnyi XIX–XX. századi néprajzi jelenségeknek. Ezért kissé többet kell itt időznünk. A nyugat-déli tömböt nagyhatárú és jelentékeny népességű agrártelepülések, a keleti-északi területet aprófalvak jellemzik. Kivételt csupán néhány hajdúváros és Nyíregyháza képez. Ez a folyamat a későközépkori mezővárosiasodással megindult, mégis a majdnem kétszáz esztendeig tartó megszállás és a gyakori katonai cselekmények adták a döntő motivációt a későfeudális kori településhálózat kialakulásához. A beköltözőkkel földuzzadt népességű helységek sikeresebben tudtak ellenállni a több oldalról rájuk nehezedő gazdasági és politikai nyomásnak. Az elhagyott falvak pusztái pedig kiterjedt legelőt biztosítottak a legfontosabb gazdasági ágazathoz, az állattartáshoz. A hódoltság alá nem eső vidékek településhálózatának formálódását eleve az is befolyásolta, hogy a középkorban nem tartoztak az ország fejlettebb mezőgazdasági területei közé, következésképpen itt nem kezdődött el a mezővárosokba való magyarányú tömörülés, később pedig nem ösztönöztek védelmi okok sem.

Az egymást semlegesítő hatalmak (királyi Magyarország, török birodalom, Erdély) ütközése tette lehetővé, hogy az alföldi nagy mezővárosokban (pl. Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen) kialakuljanak és megszilárduljanak a nagylétszámú közösségek öngazgatási formái, melyek több-kevesebb változással voltaképp a modern polgári közigazgatás bevezetéséig hatottak, működtek. A viszonylagos önkormányzat gyengítette a magánföldesúri függést, aminek további kulturális és társadalmi

következményei lettek. A helyzet kedvezett a reformáció elterjedéséhez, majd svájci irányának széleskörű meggyökerezéséhez. A XVII. században pedig az ellenreformáció viszonylagos hatástalansága példázza, hogy a királyi Magyarország központi változásai a térségben kevéssé éreztették hatásukat. Korszakunk népi kultúrája jellegét tekintve nem közömbös, hogy a kelet-északkeleti alföldi tömböt a nagy távolság és a hódoltság éke szinte teljesen elszigetelte a nyugat-magyarországi igazgatási és kulturális központoktól, ugyanakkor tudvalevő, hogy ebben a térségben az erdélyi fejedelemség vonzása érvényesült.

A későfeudális társadalmi rétegződés szempontjából lényeges vonás, hogy a török hódoltság elűzte területéről a birtokos nemességet, ez a „hiány” a vármegyék újjászervezése után sem pótlódott a korábbihoz hasonlóan. Az újabb történeti kutatások azonban a korábbiaknál is jobban hangsúlyozzák, hogy a Felső-Magyarországra menekült megyei igazgatás és birtokosok változó erősséggel, de alkalmanként mélyen behatolva a hódolt területekre, érvényesítették hatalmukat.⁹ Az ország más területét jellemző kisnemesi lakosság is a török-megszállta vidékeken túl lakott, többek közt azért is, mert jelentékeny csoportjai armálissal történő nemesítések folytán a törökellenes harcok hátszágában keletkeztek. Az Alföldről lévén szó, Nyugat- és Északmagyarországot most nem tekintve, északkeleten és keleten sorozatnyi kisnemesi közösség egy-egy tájegységnek (Nyírség, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Szilágyság) jellegadó társadalmi rétege maradt a feudalizmus utolsó évtizedeiben is. A volt hódoltságban hasonló példa viszonylag kevés akad (pl. Alsódabas, Gyón, Áporka és Majosháza Pesttől délre). Viszont a mezővárosokban szétszórtan viszonylag nagyszámú nemes élt, akik a közösség önkormányzati szervezetével szemben külön jogokat igyekeznek kicsikarni (pl. Nagykőrös, Nyíregyháza, Berettyóújfalú). A nemesi vármegye és általában a birtokos nemesség befolyásának csökkenése az alföldi szabadparaszti törekvések eredményességében is megmutatkozott. A lehetőséget biztosító tényezők közt itt is fontos szerepe volt a hódoltságnak: a nyugati igazgatási központoktól való távolság (l. parasztvármegyék)¹⁰ és a katonapolitikai szükségletek (hajdútelepítések) egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a XVII–XVIII. században az Alföld nagy területein megkísérelték a parasztok a földesúri kapcsolatok lazítását, amit azonban a Jászkunság és az „öreg” hajdúvárosok elértek és megtartottak, az a korábban „hajdújoggal” élő nagyszámú északkeleti településnek nem sikerült.

A Jászkunság a hosszú ideig tartó hódoltság alatt sem halványult

el az Árpád-kori kiváltság emléke, amidőn azonban a békeidők beálltával is érvényesíteni akarták, az uralkodó nem járult hozzá.¹¹ A közvetlen indok reális volt, a nagyarányú népességkeveredés után a lakosság már nem a valamikori kiváltságoltak leszármazottja. 1702-ben elzalogosították, majd eladták a területet, de a jobbágysorba süllyedt népesség nem törődött bele sorsába és 1745-ben megváltotta magát. Ez volt a nevezetes *redemptio*, mely több mint egy évszázadra, sőt csökkent mértékben később is befolyásolta a területek társadalmi szerkezetét.

A Bocskai hajdútelepítése (1606) és a Rákóczi Ferenc által kiállított utolsó hajdúszabadságlevelével (1708-ban Tarpa számára) között eltelt évszázadban jutott hozzá hajdúszabadságot biztosító szerződéshez az észak-keleti Alföld és peremvidékei szinte minden jelentékeny településre. Az erdélyi fejedelmek, akik az okmányok nagyobb részét kiadták, így biztosították haderejük egy részét. Amidőn azonban a szatmári békével lezárultak a függetlenségi, vallási és rendi háborúk, a földbirtokos nemességnek egyszeriben nem állt érdekében, hogy katonai erő biztosításáért eltérje a szabadparaszti-hajdú közösségeket. Még a Bocskai által kiváltságolt helységek is csak arra hivatkozva tudták némi áldozattal megőrizni státusukat, hogy azokat az országgyűlés becikkelyezte. A többi település szerződése magánjoginak minősült és érvényét veszítette.¹² De nem felejtődött el a hajdúszabadság vonzó emléke, sőt az északkeleti terület társadalmi mozgolódásokat motiváló egyik tényezője volt a későfeudalizmusban. A békésszentandrásai parasztfelkelőket például Rákóczi neve meg a hajdúszabadság vágya is mozgósította, és nem véletlen, hogy szövetségeseik a sorsukkal elégedetlen szerb granicsárok, katonaparasztok voltak.¹³

A hajdúhagyományok szívós továbbélésének szemléletes példája az ún. bihari hajdúk pere az Esterházyakkal. Ezek a helységek, köztük Nagyszalonta, 1848-ig meg-megújulóan próbálkoztak a XVII. századi jogállásuk visszaszerzésével. Törekvésüknek eredménye végül is az volt, hogy a földesúr sosem létesített itteni uradalmában majorsági gazdálkodást. Nyilvánvalóan nemcsak a bizonytalan jogi helyzet miatt, hanem mert a községek gazdasági értéke és nem utolsósorban a közlekedési-szállítási nehézségek nem tették azt kifizetővé.¹⁴

Szabó Pál írta szülőföldjére emlékezve: Biharugrát, a volt jobbágysalut és a szomszédos Körösnagyharsányt, a valamikori hajdútelepet egymás mellé állítva: „Alig kifejezhető, mennyire különbözik egymástól ez a két község”.¹⁵ Igaza volt, de a néprajzi kutatás mindeddig elhanyagolta

annak vizsgálatát, vajon a mentalitásbeli és házassági elkülönülés mellett 1848 után volt-e kulturális vetülete a hajdúszabadság halványuló emlékének. Sajátos példa Kismarja, melyet Bocskai jutalmazott meg szabadparaszti (de nem hajdú) kiváltsággal, s azt 1828-ig sikerült is megőriznie. A múltbeli szabadalmak illúziói még a két világháború között is éltek a falusias kisszerűségbe süllyedt helyi társadalomban. Mezővárosi szimbólumok kultikus tiszteletében, endogámiában, általában konzervatív társadalmi beállítottságban testesültek meg.¹⁶

A későfeudális társadalomfejlődés vidékenként eltérő különbségei nagytáji viszonylatban korszakunkban is befolyásolták a népi műveltség változatainak alakulását. Ugyancsak fontos szerepe volt az időben párhuzamosan lejátszódó néptörténeti folyamatoknak is. Wellmann Imre a Duna-Tisza köze északi vidékein, a dombvidékbe hajló síkságon végzett aprólékos vizsgálatokkal állapította meg, milyen nagy szerepe volt a határhasználat és a földművelési rendszerek alakulásában annak, hogy az illető helység folytonosan lakott volt a hódoltság és a felszabadító háborúk alatt vagy hosszabb-rövidebb időre elnéptelenedett. Igaz, hogy Wellmann a XVIII. századdal foglalkozott, ám a népmozgások konszolidációja után kialakult határhasználati változatok korszakunk elejéig élhettek, hiszen az érintett vidéken a kötött gazdálkodás akkor bomlott föl.¹⁷

A hódoltság okozta demográfiai változások következtében korábban egymástól nagy távolságra lakó, különböző vallású és nemzetiségű telepések kerültek egymás mellé. Akár a folytonosan helyben maradt törzslakosság mellé, akár teljesen új helységekre telepedtek le a jövevények, felvetődik a kérdés, vajon ki adja az új közösség kultúrájának fő motívumait, esetleg minden korábbtól elütő, más néprajzi kép formálódik ki. Nehézséget okoz az is, hogy valójában a törzslakosság korabeli kultúrájára is csak visszakövetkeztethetünk.

A kiegyenlítődés mikéntje kronológiailag először a Bocskai által telepített öreg hajdúvárosok esetében merülhet fel a XVII. század elején, hiszen lakosságuk sok irányból, a Tiszántúl vidékeiről és Dél-Magyarországról tömörült össze. Az időbeli távolság azonban olyan nagy, hogy korszakunk elején már nincs néprajzi nyoma ennek a hajdani sokrétűségnek. A Jászság és környéke, a két Kunság, az alföldi reliktumok egy évszázaddal később, a nagy délre vándorlás kezdetén kerültek hasonló helyzetbe. A néprajzi gyűjtés azonban ennek a folyamatnak a kulturális maradványaiból nem sokat regisztrálhatott. Ismeri például a kunsági

református törzslakosság és a mellé települt jázsági vagy felföldi római katolikus népesség – nem utolsósorban a külön felekezethez tartozásból adódó – másságát.¹⁸ Viszonylag több az esélye a Dél-Tiszántúl és Bácska magyarsága ilyenirányú kutatásának (legújabbban a csépai és keceli monográfiák),¹⁹ mert többségükben később, a XVIII. században kerültek mai lakóhelyükre. Különösen eredménnyel kecsegtetnek a legfrissebb, gyér előzmények után meglepően gazdag bácskai folklórgyűjtések (szokások és hiedelmek), de rendszeres összehasonlító vizsgálatuk még nem történt meg.²⁰ Végül a XIX. századi eredetű bánági magyar telepek kulturális kiegyenlítődeséről kései keletkezésük és diaszpórahelyzetük miatt valamivel többet mondhatunk.²¹

A sokfajta kulturális elem újkori integrációja mellett az Alföldön megfigyelhető egy ellenkező folyamat is, mely az egységesülő állapotokat újabb, más irányú hatóerőkkel ugyancsak tájilag differenciálja. Nem csupán a kelet-északi és a nyugat-déli tömb elkülönüléséről van szó, hanem a központi területekre és peremekre tagolódásról is. A kettő nem azonos. A paraszti polgárosulást tartva inercének, alább azt kívánjuk bemutatni, hogy a Nagy-kunság, a Hajdúság a Nyírségbe is belenyúlva, valamint Nyíregyháza; másfelől a Jázság, a Kiskunság és közvetlen környezete, a Dél-Tiszántúl nagyobbik nyugati fele és a Bácska korszakunkban elválnak a szomszédos tájaktól. Másfelől tekintve, szinte az egész keleti-északi tömb, az Erdély felé eső folyóvölgyek és medencék, az Alföld északi pereme, sőt bizonyos mértékben a Dunamellék különbözik. Ha nem is mutatnak egynemű képet ezek az utóbb felsorolt vidékek, de az általában már előljáróban elmondható róluk, hogy a központi területek kulturális „erőterének” számos jelenségét nem, vagy késve és átformálva fogadták be.

Az elkülönülés mindig egységesüléssel párhuzamosan jár. Ugyanakkor megfigyelhető a nagyobb kiegyenlítődtött területeken belül a kisebb vidékek sajátos arculatának formálódása is. Ezek a fentebb jellemzett folyamatok, jóllehet esetenként egyidejűleg játszódtak le, ritkán ütköztek, mert más-más síkokon bontakoztak ki, létrehozták áttekintésünk tárgyát, az alföldi népi kultúrára a XIX. század második felében jellemző táji tagoltságot. A következőkben egy kiemelkedő mintán, az agrárvárosok és a tanyagazdálkodás példáján szemléltetjük, hogy egy komplex történeti-néprajzi jelenség hogyan befolyásolta az életmód egységesülését és miként hatott szétválasztólag a központ és a peremek kultúrája között.

Az Alföld néprajzi viszonyait tekintve, vajon miért szánunk külön fejezetet a tanyának? Más oldalról megfogalmazva a kérdést: miért mutatkoznak jelentős néprajzi különbségek a tanyás és nem tanyásodott alföldi vidékek között? Ha a múltba fordulunk, több olyan általános tényező áll a tanyásodás hátterében, melyek a későfeudális korszak alföldi gazdasági és társadalmi viszonyait jelentősen befolyásolták. Ha viszont a tanyásodás következményeit és velejáróit vesszük számba, a kultúrát és a társadalmat átfogó egész rendszer tárul föl előttünk: a tanya nemcsak települési forma, hanem üzemként gazdálkodási forma, és ezekből következően, életforma is. A tanya birtokosai és birtoktalan cselédei gazdagon differenciált társadalom pontosan meghatározott rétegeinek tagjai. A tanya különállása vagy szoros egybeszerveződése a várossal, eltérő szokásokat és mentalitást is maga után vonhat.

Rácz István az alföldi tanyák kialakulását több kedvező előzmény egyidejű jelentkezésében jelölte meg. A hódoltság után a régi és az új településeken további nagy népességkoncentráció ment végbe. Ennek következménye – az aprófalvas vidékkel szemben – a nagykiterjedésű határ. A település magjától tetemes távolságra eső földek azonban a feudális viszonyok között önmagukban még nem váltanak ki tanyásodást, ahhoz előnyös földhasználatra vonatkozó jogviszonyok is kellenek. Az Alföld közepén a Jászkunságban, a hajdú városokban, néhány szabad királyi városban, a Dél-Tiszántúlon, a Tisza-menti kamarai kerületben ezek a lehetőségek adottak voltak. Továbbá sorozatnyi kisebb-nagyobb mezővárosban, mely már a XVIII. században lazább kapcsolatot alakított ki földesurával (pl. Békés megyében) megteremtődtek a tanyásodás feltételei, hogy aztán a jobbágyfelszabadítás után kiterelvényesedjék a tanyavilág. De a lakosok nem éltek mindenütt a lehetőségekkel, mert vidékenként és helységenként változott a földhasználat és a birtoklás módja. Ahol nem vezették be a nyomásos rendszert, ott szabadon és korábban kialakultak a tanyák, másutt először a távoli pusztákon bontakozott ki a tanyásodás, de legtöbbször találkozunk a saját határon belül tanyás (szabadhasználatú) és nyomásos (kötött használatú) földek együttesével is.²²

Ezek a változatok további magyarázat nélkül is érzékeltetik, hogy a tanyásodásnak milyen sokféle formája, történeti és táji típusa született

meg. Ahol a feltételek adottak voltak, a magyarok mellett a szlovákok (Békéscsaba, Szarvas stb.), a szerbek (Nyugat-Bácska), a németek (Gyula, Mezőberény) és a románok (Gyula) is azonos alapformájú tanyás életmódot alakítottak ki.²³ Ha hozzávesszük azt, hogy a megközelítően kétszáz esztendő alatt, melynek mintegy negyede korszakunkra esik, földrajzilag több hullámban terjedt ki az alföldi tanyás terület, igen színes, rétegzett, komplex jelenség áll előttünk. Jellegadóan, meghatározóan része az Alföld újkori néprajzi képének. A tanyarendszer egyértelműen paraszti alkotás, az alföldi paraszti gazdálkodás korabeli fejlődésének velejárója, noha nem kiváltója. Kialakulását jelentékenyen befolyásolták az eddig felemlítettek mellett olyan fontos történelmi tényezők is, mint a XIX. században a szántóterületek rohamos növekedése (vízrendezés és legelőföltörés), vele összefüggésben a gabonakonjunktúra, a népességnövekedés, továbbá 1848 után az alföldi városok viszonylag kedvező birtokmegoszlása, majd a belterjes kultúrák elterjedése.²⁴

Az egykori alföldi szabadalmas területeket a tanyás mezővárosok kiterjedése földrajzilag megközelítően fedi, és csekély kivétellel az általunk meghúzott Gyula–Debrecen–Miskolc vonaltól nyugatra esnek. Legfontosabb kivételt jelent Nyíregyháza, a hajdúvárosok pedig a határvonalon helyezkednek el. A hajdani szabadalmas területek helységei szinte egytől-egyig tanyás települések, a tanyás városok és községek hálózata azonban jóval túlnyúlik a hajdani szabadalmas területeken. Néprajzi problematikájuk szempontunkból viszont vagy teljesen azonos, vagy sok fő vonásában hasonló. Szétválasztásuk körülményes és fölösleges lenne, ezért a következőkben, amidőn a Közép- és Dél-Alföld nagyobb táji egységeit szemléljük, egyszersmind tanyás településekről is szólnunk.

Az alföldi várossűrűség a településhálózat újkori történeti változásainak következményeként viszonylag alacsony. Különösen feltűnő még a feudalizmus utolsó éveiben is a terület nagyságához képest a szabad királyi városok kis száma és e privilégiumok elnyerésének kései időpontja. Néprajzi szempontból kiemelt figyelmet érdemel Szeged (1708) és Debrecen (1715), mert folyamatosan a nagytáji központok szerepét töltik be, és felmérhetően hozzájárulnak a paraszti kultúra változásaihoz.²⁵ Újvidék (1751), Zombor (1751) és Temesvár (1783) részint az Alföld és a magyar nyelvterület szélén, nagyobb részt idegen etnikai környezetben fekszenek, ezért részletesebben nem foglalkozunk velük. Ahhoz azonban, hogy megértsük a Bácska és a Bánság parasztkultúrájának néhány általánosan szembeötlő vonását, ismernünk kell újkori történe-

tük fontosabb mozzanatait. Ruzsás Lajos két típusát különbözteti meg (a Dél-Dunántúlt és Szegedet is ideértve) a jelentős dél-magyarországi településeknek: 1. A szűk határukat, amelyek emiatt a kereskedelemre és az iparra vannak utalva és a múlt század végére tetemes kereskedelmi tőkét halmoztak föl (pl. Temesvár, Újvidék, Baja, Zombor). 2. A szintén tökefelhalmozó nagyhatáru agrárvárosokat, (pl. Szabadka, Szeged). Rohamos XVIII., és még inkább XIX. századi fejlődésüket, amely gyorsan feleltette a török elűzése utáni reménytelennek látszó helyzetüket, alapján a jogi előnyökkel járó kamarai igazgatásnak köszönhetőek. Erre, valamint kedvező földrajzi helyzetükre és a XVIII. század végétől mutatkozó mezőgazdasági konkunktúrákra támaszkodva a XIX. század első felében kiterjedt vidékek gabonabegyűjtő központjaiként virágoztak.²⁶ A dinamikus, sokoldalú és nem korlátozott városi élet nyilvánvalóan befolyásolta a környezet – elsősorban magyar, német és szerb – parasztlafvainak a polgárosulás irányába mutató változását.

Szabadka 1779-ben, Arad igen későn, 1834-ben jutott szabad királyi privilégiumokhoz. Vegyes nemzetiségű környékük magyar népi kultúrája kevéssé ismert. Megjegyzendő, hogy midőn 1886-ban megszűnt ez a jogállás, délmagyarországi viselői majdmind megkapták helyette az önálló törvényhatósági jogot, ami változatlan fontosságukat jelzi.

Alföldi viszonylatban szóba jön még Pest, fővárosként külön figyelmet fordítunk közvetlen környékére és Szatmárnémeti is, de ez az utóbbi város egészen más típusú, nem agrárjellegű, és a tanyás központú területektől távol, egészen a peremen helyezkedik el. Voltaképp már a garnizonváros, Temesvár is inkább ide sorolható, akár a síkság és a környező hegyvidékek találkozásánál futó „vásárvonal” többi, nem a legmagasabb fokon privilégizált, változatos múltú és szerepkörű városi települése, melyek gyakran igazgatási székhelyek, de többnyire kétféle termelésű tájak jellegzetes árukicserélő helyeiként szereztek jelentőséget: pl. Nagyvárad, Ungvár, Miskolc, Eger, Gyöngyös stb.

Az agrárvárosok, legyenek azok a korszakunkban feudális eredetű, büszke szabad királyi címet viselő vagy más különfajta előjogokat élvező mezővárosok utódai, megegyeznek abban, hogy lakosságszámuk, ha ingadozik is pl. a Kecskemét és a Kalocsa nagyságrend között, viszonylag magas, sokkal magasabb, mint az ország más vidékeinek hasonló rangú településeié. A kereskedő- és iparosréteg mindenütt kisebbségben van, sőt a lassan változó társadalmi szerkezetben sok helyen még később is kisebbségben marad.

Az alábbi táblázat ezeket az arányokat kívánja szemléltetni az 1900. évi népszámlálás adataival.²⁷

	ősterme- lésből élők %-a	iparból élők %-a	kereskede- lemből élők %-a	napszá- mosok %-a
		a teljes lakosságból		
Szabadka	59,0	12,4	4,5	6,3
Hódmezővásárhely	67,5	13,6	3,2	4,3
Kecskemét	57,9	15,4	4,8	4,1
Cegléd	64,1	16,7	3,5	1,2
Nagykőrös	71,8	13,2	3,0	1,6
Kiskunfélegyháza	67,5	14,0	3,8	3,2
Kiskunhalas	74,4	8,2	2,4	1,6
Jászberény	61,4	15,3	3,1	5,9
Karcag	72,2	9,9	3,4	2,5
Hajdúböszörmény	76,7	9,2	3,0	2,6
Hajdúszoboszló	77,6	9,3	3,0	1,2
Nyíregyháza	46,2	20,3	5,2	2,5
Gyula	47,7	25,5	3,3	2,8

Az utóbbi két helységben – jöllehet agrárvárosok – a mezőgazdasági lakosság aránya 50 % alatt van, amit sajátos fekvésük és gazdaságtörténeti múltuk magyaráz (utóbb erre visszatérünk). Megjegyezve, hogy az iparból élők kategóriája igen vegyes összetételű lehet, az egyedül dolgozó kisiparostól a gyári szakmunkásig, szükségesnek tartjuk, hogy más tájegységek különböző típusú városaival: dunántúli és felföldi mezővárosok és polgárvárosok, adatait összehasonlításként felsorakoztassuk:

Rimaszombat	10,4	31,9	8,1	5,8
Kassa	2,1	36,5	9,0	5,6
Érsekújvár	26,5	27,3	7,3	3,5
Veszprém	10,7	33,7	8,5	8,7
Pápa	22,1	36,2	10,6	4,9
Kaposvár	12,8	29,5	7,6	14,5
Eger	34,3	24,5	7,4	1,3

A feudális múltat tekintve – a példákat csak típusként kiemelve – változatos az alföldi kép: kiváltságolt jászkun és hajdú városok, a földesurakkal laza kapcsolatot tartók („Három város”), érseki és püspöki mezővárosok (pl. Kalocsa), kamarai mezővárosok (pl. Zenta), a birtokosaitól szorosabban függő kisebb, uradalmi mezővárosok (pl. Gyula) mellett olyan települések is találhatók a sorban, melyek sosem nyerték el az oppidum címet, pedig gazdasági és társadalmi életük révén rászolgáltak volna (pl. Mezőberény). Ezek a különbségek azonban korszakunk elejére már alig éreztetik hatásukat a paraszti életben. A sokféle jogi állapot emléke talán egyetlen nevezőre redukálódva van jelen, a viszonylagos függetlenség sok áttétellel magatartást és kultúrát formáló hagyományában. Ugyanis a volt hódoltsági területeknek az ország egységes gazdasági, társadalmi, kulturális vérkeringésébe való visszakapcsolása során újjáéledő települések földesurai az Alföldön többnyire már nem tudták olyan szoros jogi kötelekekkel magukhoz fűzni a jobbágyokat, mint az más, a hódoltságtól sosem érintett vidékeken általában szokásban állt. Leggyakrabban a különfajta szolgáltatások pénzbeli lerovásával (taxa), megváltásával éltek, ami a gazdasági és közélet bizonyos fokú autonómiájának megszervezésére adott lehetőséget a jobbágyközösségeknek ott is, ahol ezt semmifajta írásos szerződés nem biztosította. Jellemzően írja 1834-ben a következőket Német-Gyula jegyzője: „Az urbarium béhozattatása előtt privilégizált városnak tartották némellyt azt nem értők, amellyet onnan következtettek, hogy azelőtt valami csekély árendafizetés mellett ők bírtak minden regale beneficiumot és pusztákat, mely az Urbarium béhozattatásával is igen hosszas időig náluk hagyódott.”²⁸ Figyelmeztetnünk kell azonban, hogy ebben az esetben nemcsak az újranépesítő jobbágyoknak adott kezdeti kedvezmények hallgatolagos továbbéléséről volt szó, hanem a szállítási és piaci nehézségekről is, melyek miatt a földesurak kevesebb figyelmet fordítottak az Alföld távoli vidékén lévő birtokra. A példa nem egyedülálló. De ahol hasonló nehézségek nem, vagy alig merültek föl, ott sem került gyakran sor a feudális viszonyok szigorítására. A földesuraknak szüksége volt készpénzre. Továbbá elnézték, hogy a jobbágytelek szabad adás-vétel és örökösödés tárgya, mielőtt azt az országgyűlés megengedte volna (1836), ami már kifejezetten a polgári tulajdonosi tudat kialakulását vetítette előre.²⁹ De ha például tilalmazták is a földügyleteket, a jobbágyok – a fennmaradt szerződések és végrendeletek tanúsága szerint – megtalálták a módját a kiegyezésnek pl. a dél-tiszántúli Mezőberényben és Gyomán.³⁰ Kecskemétről írták 1853-ban, hogy sosem volt

„úrbéri birtok”, csak „censust fizetett” gazdáinak, „ennél fogva a telkek sem osztattak ki uraságok által, mint szokott volt történni jobbágyi helyeken”, hanem „szabad adásvétel” folyt.³¹ Ez az állapot egyébként a forradalom előestéjén a város önmegváltakozásához vezetett.

A múlt század második felében, amidőn már akadálytalanul érvényesülnek a városok valódi jelentőségét kiemelő tényezők, átrendeződik és kiegyenlítődik a fentebb idézett tarka kép. Az 1880–1910 közötti igazgatási rendezések valósággal rendet vágnak a fél évszázaddal korábban még városi címmel büszkélkedő helységek között. A kiépülő út- és vasúthálózat is nagymértékben hozzájárul, hogy sok település táji központjellege beszűkül, majd teljesen meg is szűnik. A Csepel-sziget nagymultú vezető településéről ezt írják 1890-ben: „Ráczkevi képezi a sziget kereskedelmi középpontját, bár e tekintetben régi nagy jelentőségét elvesztette”. „Az élénkebb kereskedésnek a közlekedési nehézségek nagy mértékben útjában állnak. Különösen Ráczkevi kereskedése hanyatlott a baloldali Dunaág elzárása óta, minthogy hajó a sziget területén manapság nem köthet ki. Baj, hogy a vasút távol esik a szigettől.”³²

Az Alföld peremtájának vehető Csepel-szigetnél méginkább meggyőző a községgé süllyedés súlyosságáról, hogy 1910-re a Kiskunságban csak Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza, a Nagyunságban Karcag, Túrkeve és Kisújszállás, a Jászságban csupán Jászberény, a Hajdúságban pedig Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló és Hajdúnánás mondhatta magát városnak. A városi települések száma a kiegyezés után az Alföldön, mint nagytájon a következőképpen alakult: 1869:68; 1880:52; 1890:50; 1900:48; 1910:50.³³

Jelentősebb emelkedésre korszakunkban kevés olyan példa akad, mint az 1753-ban újralapított Nyíregyházáé, melynek jobbágy népessége gyorsan gyarapodott és gazdagodott, majd elragadta a megyeszékhelyt a nemesi fészek Nyékallótól.³⁴ A másik példa a Békéscsabáé, mely a szomszédos Békés és Gyula rovására folyamatosan érvényesítette az előlük megszerzett közlekedéscsatornájának előnyét. Igaz, csak 1918-ban lett nagyközsegből végleg várossá.³⁵

E vázlatos áttekintés után mit is mondhatunk az alföldi tanyás mezővárosokról összefoglalóan? A magyar néprajzi és szociográfiai irodalom – mint utaltunk rá – elsősorban Erdei Ferenc fiatalkori munkásságának hatására, lakóit hosszú ideig a XIX. század paraszti polgárosulás vezető erői között tartotta számon. Az újabb kutatások azonban árnyaltabb és dialektikusabb állásfoglalást tartalmaznak. Mindenek előtt a gazdálkodás

extenzivitásának és intenzivitásának valamint a tanyának a viszonyáról van szó.

A XVIII. század végén a magyar mezőgazdaság történetének egy intenzív fejlődési szakaszába érkezett, aminek az Alföld nagy részén a tanya lett az üzemhelye. Az egykori állattartó szállások kezdtek földművelő tanyákká átalakulni, maga a folyamat azonban csak a jobbágyfelszabadulás után, különféle feltételek megteremtődésével bontakozott ki teljes szélességében. Azonban ez nem volt feltétlenül intenziválódás, akkor sem, ha a korábbi állattartásra szakosodást most a nagyarányú gabonatermesztés vette át.³⁶ Számunkra Orosz István megfogalmazása foglalja össze a XIX. századi tanyásodás lényegét: „A tanyás gazdálkodás bizonyos feltételek között és bizonyos területeken az extenzíven gazdálkodó parasztüzem szükséges és lehetséges kelleke, de nem szűnik meg, hanem jellegében alakul át az intenziválódás folyamán. Önmagában tehát nem a tanya válik intenzívvé, hanem a paraszti gazdálkodás, amelynek egyik kelleke a tanya.”³⁷ Ebből természetesen következik, hogy ahol nem alakult ki a tanyás település, ott is bekövetkezhetett a parasztgazdaságok belterjesedése (Dunántúl), továbbá az is, hogy a legintenzívebb tanyai termelés helye a „kertes tanya” (szőlő-gyümölcs-zöldség) mellett egyidejűleg megfért az Alföldön az extenzíven gazdálkodó, hagyományos állattartó-gabonatermesztő tanya is.³⁸ Ha azonban az egész települési-gazdálkodási komplexumra, az alföldi tanyás helysége, legtöbbször tanyás mezővárosnak vagy agrárvárosnak nevezett településre gondolunk, a dualizmus kori megtorpanás ellenére mégis meg kell állapítanunk, hogy a tanyai üzem is hozzájárult ahhoz, hogy itt a gazdaság és a társadalom változatosabb és bonyolultabb, bár nem feltétlenül magasabb fokú szerveződése jöjjön létre, mint a falvakban, ami néprajzi elhatárolásukat is indokolja.

A múlt század második felében a paraszti életben megmaradni akaróknak országosan a belterjes irányba való orientálódás, az állatfajta-, növényféle-, eszköz-, technológia-, sőt termelési profilváltások kínálkoztak segítségül. Az Alföldön ezek mellett 1848 után éppen elsősorban az általunk körülhatárolt déli és középső területeken néhány évtizedig még az ármentesítések és a legelőföltörések lehetővé tették az extenzív fejlesztést, ám a század végére ezek a lehetőségek bezárultak. A tanyás agrárhelységek és közvetlen környezetük – mint a következőkben látni fogjuk – különféleképpen, néhol igen élénken reagáltak erre a kihívásra.³⁹ Társadalmilag a korábnál is erőteljesebben polarizálódtak. A szellemi útkeresés terei a vallásos szektáktól az agrárszocialista mozgalmakig

húzódtak szét. A változások kulturális vetülete pedig nyomon követhető a parasztstílusok kivirágzásában és hanyatlásában, az új stílusú táncok és népzene nagy divatjában és több más párhuzamos jelenségben.⁴⁰

Elméletileg minden hagyománytartó közösséget, önálló települést néprajzi értelemben is közösségnek tekinthetünk. Az alföldi mezővárosok lokális társadalmi – az eddigi vizsgálatok tanulsága szerint – karakteres népi műveltségük okán különösen jogosultak, hogy így szemléljük őket. Bár a későfeudális eredetű mezővárosi parasztközösségek korszakunkban fokozatosan széthullottak, tradicionális kultúrájuk fölbomlása évtizedekkel később következett be, némely helységben és vidéken pedig korszakunk végéig eleven maradt. Ilyenformán egy-egy mezőváros népi hagyományai a magyar népi kultúra táji-helyi változataiként külön is felfoghatók. Áttekintésünkben azonban nincs lehetőség ezeknek a változatoknak a sorozatos részletező bemutatására. Ha a lélekszámot tekintjük, fájlalnunk kell a hiányt, mert aránytalansághoz vezethet, hiszen korszakunk derekán – 1890–1910 – között a legtöbb jelentős alföldi agrártelepülés több tízezres lakossággal elérte vagy meghaladja jeles néprajzi tájak (pl. Ormánság, Sárköz, Hétfalu stb.) lélekszámát. 1910-ben az öt sárközi községnek (Tolna megye) 13.102 magyar lakosa volt (a teljes lakosság 13.785). A Brassó megyei Hétfaluban ugyanakkor 12.155 magyar lakott (a teljes lakosságszám 20.713 volt). Összehasonlításképpen néhány kiragadott példa ugyanebből az évből: a túlnyomólag földműves lakosságú Nagyszalonta 15.943 lakosából 15.206, Zenta 29.666 lakosából 27.221, Karcag 22.996 lakosából 22.866 volt magyar anyanyelvű.⁴¹ Mégis azt kell mondanunk, hogy nem annyira színes és markáns ezek népi kultúrája, mint a kis néprajzi vidékeké, különösen a nyelvszigeteké, ami némiképp enyhíti afeletti hiányérzetünket, hogy áttekintésünkben külön-külön nem foglalozhatunk velük.

Egy másik szempont is fölment bennünket a részletesebb bemutatás kötelessége alól. A városokra, gyakran mint táji centrumokra tekintünk, de az alföldi városok többsége, eltérően a nagyobb dunántúli, felföldi és erdélyi városi településektől, nem egy kisebb vagy nagyobb vidéknek, több vagy kevesebb falunak, hanem rendszerint csak néhány községnek, sőt elsősorban saját parasztnegyedeinek és kiterjedt tanyavilágának a központja, pl. Orosháza, Túrkeve vagy Hajdúböszörmény. Hadd említsünk két nagyon szemléletes példát korszakunkból. Kiskunfélegyházáról írta monográfiájában, Szerelemhegyi Tivadar: „Mivel földművelés a lakosság főfoglalkozása, ipara csak a befogyasztás előállítására szorítkozik s kivitelre

nem dolgozik, csekély azon iparcikk, mely a szomszéd vásárokon eladatik. Félegyháza iparosai nem is tekintik az ipar tökéletesítését céljuknak s az arra szorulóok csak a megélhetésre használják, s ha valamely csekély vagyona is szert tettek, mesterségüket abban hagyják s vagy földművelésre vagy pedig kereskedésre adják magukat vagy legtöbben korcsmát nyitnak kényelemszeretettől s így nincs az iparosnak sem erkölcsi, sem anyagi támogatása. Vállalkozás is eme hiányok miatt semmi sincs.” Galgóczy Károly Nagykőrös helyzetét elemezve több okot tárt föl éspontosabban ábrázolta az ok-okozati viszonyt is: „Két nála népesebb város közt (Kecskemét és Cegléd – K.L.), minden vele hasonló viszonyú földműves községtől is távol, mindenfelől nagy pusztáktól körülvéve, különböző viszonyú vidék híján, nagy részben csaknem kizárólag saját belterületi és saját pusztai népességére utalva úgy szólván egyedül áll. Világos, hogy fekvés és viszony, iparos és kereskedelmi fejlődésének soha sem kedvezett.” Hozzáteszi még, hogy Budapest elszívó hatását is érzi a város.⁴²

Messzemenően kivételt képeznek a már kiemelten említett Debrecen és Szeged.⁴³ Nagytáji – tehát az egész Alföldre kiterjedő jelentőségű – központok szerepét töltik be, távoli kulturális kisugárzásuk miatt részletesebben kell foglalkoznunk velük. Mellettük később még Hódmezővásárhelyt valamint a „Három város” néven emlegetett Kecskemét – Cegléd – Nagykőröst vesszük szemügyre közelebről, mint sajátos és páratlan városeyüttest.

Nagytaji központok: Szeged és Debrecen

Egyetlen magyarországi város népi kultúráját sem ismerjük olyan részletesen, mint Szegedét. Egyúttal példa arra, hogy egy kiemelkedően nagylélekszámú település is megalapozhatja és fenntarthatja népi kultúrájának kohézióját. A középkor vége óta legjelentősebb tiszai kikötő és fontos átkelőhely, olyan nagyobb tájegységek találkozási pontjában fekszik, amelyeknek a XIX. század folyamán fokozatosan formálódott ki egymástól különböző arculatuk. Itt már nem mutatnak élesen elütő vonásokat. Ellenkezőleg, a város közvetítésével egymásba simulnak, a XVIII. századi Alföld későbbinél homogénebb kultúrájának alapzatán. A Duna-Tisza köze, benne a Kiskunság homoki szőlős-gyümölcsös-tanyás vidéke éppúgy belenyúlik a szegedi határba, mint a Tisza másik partján az ala-

csenyebben fekvő Körös-Maros közti síkság. Határos a nagy gabonatermesztő, sertésenyésztő Bácskával és Bánsággal, s végül van saját zöldség (paprika) kultúrája is.

Szeged a török kitakarodása után visszanyerte és fokozatosan növelte azt a gazdasági jelentőségét, melynek már a középkor végén is a birtokában volt.

A XVII. század végén kis „frontier telep” egy nagy katonai erőd mellett, száz esztendő múlva forgalmas kereskedelmű, élénk szellemű település, az említett dél-magyarországi városi központok között előkelő helye van. Voltaképp annak köszönhette nagyívű fejlődését, hogy nem vagy alig voltak folytonos társadalmi tradíciói. Igen kicsiny volt a hagyományoszerűséghez ragaszkodó polgári mag, s vele szemben a minél teljesebb gazdasági és kulturális nyitottságot vallók vezették a várost. Kihasználták a közeli nagy kamarai területek, uradalmak termékkínálatát, a nagymultú átkelőhely és kikötő voltából adódó földrajzi előnyt, és folytonosan korszerű gazdaságpolitikai elveket követve, jelentékeny kereskedelmi és mezőgazdasági tőkét halmoztak föl.⁴⁴ Szeged csekély törzslakossága a XIX. század elejére jelentékenyen földuzzadt, és néprajzilag is jellegzetes negyedeket alkotva egyedi városszerkezetet hozott létre. Az elsősorban polgári és katonai elemeknek otthont nyújtó *Palánk*hoz délről a klasszikus paraszti negyed, az *Alsóváros*, északról pedig az inkább iparosok lakta *Felsőváros* tapadt, később pedig újabb, agrárnépességet befogadó városrészekkel bővült (pl. *Rókus*).⁴⁵

Kovács János századeleji népjellemzése, noha nem mentes a szubjektivitástól, érzékletesen tükrözi a két nagy, Szeged népéletét meghatározó városrész mentalitás- és kultúrakülönbségét. A felsővárosi ember „közlékeny, értelmes, nyílt tekintettel, gyors eleven észjárással és a kultúra iránt nagyobb fogékonysággal bír”, míg az alsóvárosi „lassan gondolkodó, mintha fontolgtató volna, inkább zárkózott, bizalmatlan és tartózkodó, sőt félszeg, nehezen halad, erősen ragaszkodik a régihez” – írta. A továbbiakban ilyen tulajdonságpárosítással jellemezte őket: mulatozásra hajlamos és vidám alaptermészetű – vallásos; pazarló – takarékos; nyílt és őszinte – nem mindig egyenes viselkedésű; alkalmazkodó – szokásaiba belerögzült; élelmes és vállalkozó szellemű – nehézkes, óvatos stb. Nem hiába fogalmazta meg a helyi szólás: „Alsóváros: jámbor város, Felsőváros: kényes város.” Csupán egy ponton, a munkabírásban és munkaszeretetben szavazott nekik azonos értékelést Kovács. A szubjektív karakterológia is elárulja, hogy a Tiszával szoros kapcsolatot tartó

Felsőváros (majd a túlnyomórészt belőle kirajzott Rókus) tanulta el a legújabb divatokat és képviselte Szeged vállalkozó szellemét, míg a Bálint Sándortól oly szeretettel megörökített Alsóváros a paraszti és vallási tradíciók hív őrzője maradt.⁴⁶

A modern út- és vasúthálózat kialakulása után helyzeti energiái csak növekedtek. A dualizmus idején szaporodó gyárjai mellett, nagyszámú kisiparosa dolgozott, akik közt a bőr- és ruházati kézműipar, valamint a fafeldolgozás és közlekedési iparágak specialistái különösen jelentős helyet foglaltak el, nemcsak a helyi szükségleteket, hanem távoli vidékek igényeit is ellátták.⁴⁷ A XVIII. században a természetföldrajzi adottságokat kihasználva jelentékeny dohánykultúra virágzott föl a városban és környékén.⁴⁸ A főlhalmozódott kertészeti ismereteket a XIX. század elejétől fellendülő, korszakunkban már országos fontosságra is szert tevő fűszerpaprika-termesztés hasznosította.⁴⁹ A szőlő- és gyümölcsstermesztő kertkultúra, mely ha nem is dicsekedhetett olyan valóban az országhatárokra jóval túlnyúló hírnévvel, mint a paprikatermesztés, de úgyszintén országos jelentőségű volt, a múlt század folyamán alakult ki. Az egész Duna-Tisza közt tekintve Szegeden kezdtek először hivatalosan is foglalkozni a futóhomokok megkötésével (XVIII–XIX. sz. fordulója). Ebben a munkában – különösen 1850 után – nagy szerepet kapott a homoki szőlőtelepítés. Fölbomlottak a városközeli zárt szőlőskertek és fokozatosan „kihúzódtak” a homokos határba. Sok gazdaság mellett tanya is létesült. Ennek a folyamatnak a legerőteljesebb szakasza a múlt század utolsó évtizedeire esett, akár a város környezetében elterülő egykori nyomásföldek, a „feketék” tanyásodásának befejeződése. A hatalmas határ távoli nyugati és északi területein a megisméltő parcellázások és kisbérlet-létesítések után egyidejűleg tanyaközpontok is létrejöttek, melyek állandó kapcsolatot tartottak fenn az anyatelepüléssel, de a maguk külön életét is éltek.⁵⁰ Ilyen például az egykori Átokháza, a később önálló községgé lett Ásotthalom.⁵¹

Korszakunkban, akár a többi nagy alföldi helységé, Szeged polgársága, de különösen agrártársadalma is nagy mértékben polarizálódott: városias életmódú százholdas gazdáktól a XX. század elején is parasztos öltözetet hordó kisbirtokosokon át, a nincstelen földművesek, dohányosok, kubikusok, fuvarosok, pásztorok, tanyán „rekedt” cselédek, nap-számosok különböző csoportjáig.⁵² Szerves paraszti élete (Alsóváros, tanyavilág) tartotta fenn a XX. század első felében is a nagy városi múlttal ellentétesen látszó gazdag népszokásbeli és túlnyomólag újstílusú folklór hagyományait.⁵³

A túlnépesedést és az ezzel járó társadalmi feszültséget a belterjes kultúrák térhódítása és a földmunkás specialista réteg kialakulása mellett a XVIII–XIX. században mindvégig segített levezetni, hogy a város a közeli és távolabbi szomszédságában fekvő, viszonylag ritkán lakott területekre sűrűn bocsájtott ki telepesrajokat. Helyi szóhasználat nyomán a szegedi eredetű telepéseket „szögedi nemzet”-ként ismeri a néprajzi szakirodalom. Bálint Sándor 145 helységet sorolt a „szegedi nagytáj”-ba. (B.S. szava) származásuk révén. Együvé tartozásuk az anyavárosban maradt rokonokkal ápolt, nemzedékeken áthúzódó kapcsolatokban, az ő-ző nyelvjáráshoz való ragaszkodásban és a közös folklórkincsben, különösen a római katolikus vallásos hagyományban fejeződik ki leginkább.⁵⁴ Ide kapcsolódik Bálint Sándor egyik sokat hangoztatott megállapítása Szeged népi kultúrájának talán legarchaikusabb tartományáról. A szegedi és környékbeli népi katolicizmus nagyobb számban olyan archaikus vonásokat örökölt meg, amelyek a tridentinai zsinat előtti, középkori szakrális életre utalnak. Hatásuk a kései dallamvilágban is fölvillan.⁵⁵ Hasonló jelenséggel leginkább a csíki katolikusok közt találkozni, mivel Csík is, akár Szeged vidéke a reformációt elfogadó és hódoltságai területekkel volt elszigetelve a katolikus egyházi központoktól.⁵⁶

Visszatérve a kirajzásra: mintegy másfélszáz éven át tartott és több hullámban zajlott le, ami azt is jelenti, hogy nemcsak a város belső negyedeiből keltek útra más-más időben újabb és újabb telepes csoportok, hanem a már egyszer a tanyákra és a szomszédos községekbe költöztek indultak útra távolabbi vidékekre. A bánági és dél-tiszántúli telepek sorát pontosabban lehet követni, mert ezekbe rendszerint csoportosan kerültek a „szögedi nemzet”-ből. Északra, a Duna-Tisza köze homokhátságán inkább szétszóródva kerültek szegedi származású telepések, de még a Jászságba is eljutottak, ahogyan azt a Balogh István által bemutatott tanyai nagygazdanemzetség példája szemléletesen képviseli.⁵⁷

A bánági községeket még érinteni fogjuk, a nagyváros közvetlen környezetének néhány települését azonban a hagyományosabb népetel őrzőiként, a divatok későbbi átvevőiként vesszük szemügyre olyan expresszív területeken, mint az öltözködés és a lakáskultúra.

A ruházat és alapanyagainak házi előállítása Szegeden nagyon korán, még 1850 előtt lényegében megszűnt.⁵⁸ Korszakunkban már vásárolják vagy csináltatják az öltözetet, de saját paraszti ízlésüknek megfelelően. Az anyagok gyáriak, bolti forgalomból származnak, a forma hagyományos maradt. A ruhatár ünnep és hétköznap, évszakok és alkalmak

szerint, sőt színekben a katolikus liturgiához is igazodva igen változatos volt. Összetettsége jele, hogy még korszakunk vége felé is föltűnt benne főleg pásztorok vagy távoli tanyalakók használatában egy-egy régies posztó vagy bőrruadarab (pl. *szürkankó, ködmen*).⁵⁹

Az alsó- és felsővárosi, továbbá a tanyai és a közeli községbeli viseletek úgy hasonlítottak egymásra, mint majd látni fogjuk a Mátra és a Cserhát térségének színesen öltözködő falvainak viseletei: kapcsolatuk nagyon erős volt, de mindegyiknek akadt egy vagy több jellegzetes vonása, mely elsősorban egymásközi jelzésként azonnal megkülönböztette őket a másiktól. Így Szőregen a más vallású, más nemzetiségű szerbek viselete (és szokásai) karakteresebbnek tűntek föl, mint a magyaroké, de mindkét nép igazodott a Szeged által diktált polgárosulást sugárzó divathoz.⁶⁰ Dorozsma féltékenyen ápolta jászkiskun tudatát. Kistelek népe még a XVIII. században kiszakadt a szorosabb közösségből, ezért egyénesebb alkatú népi kultúrát alakított ki, mint például Sándorfalva, melyet az 1879-i árvíz után elsőként algyőiek szálltak meg.⁶¹

Egészen különleges helye van a szegedi, Szeged környéki műveltségügyesben Tápénak. A negatív indukció példája. Korszakunkban a tápéiak a velük összeépült szegediektől tudatosan megkülönböztetik magukat. Ez a törekvés nyilvánvaló különbségeket fedett és újabbakat szült, de tagadhatatlan, hogy a régi szegedi népi kultúra nem egy eleme élt tovább Tápén mint eredeti tápéi tulajdonság. A különvalóság történeti alapja az, hogy Tápé 1848-ig Szeged jobbágyfaluja volt, tehát „kötelező” volt számára különbözni. Utóbb a másságra vágyás rögzült a tápéiakban és társult a várossal szemben „a jó erkölcs” képviselésének hitével, a városi szokásoktól és mentalitástól való évtizedes lemaradással. Legfőbb külső jele a különbözőnek látszani vágyásnak a szegedinél világosabb tónusú és színesebb női viselet volt, amely egyúttal piaci „márkájául” is szolgált a tápéiaknak.⁶²

Szemléletes különbségeket tárt föl Juhász Antal a tápéi és sándorfalvi mentalitás különbözőségeiről, mely egyúttal a folytonos településű egykori jobbágyközösség és egy legújabbkori paraszttelep zártságának és nyitottságának példája is. Hiába származtak lakóik azonos tájról, lényegében azonos népi műveltséget is hordoztak, adott helyzetük mégis alapvetően meghatározta magatartásuk különbözőségét. A tápéiak endogám, a sándorfalviak exogám házassági kapcsolatokra törekedtek. Az előzőek nem, az utóbbiak szívesen küldték lányukat városra cselédkedni. Az előbbieket idegenkedtek a mezőgazdasági újításoktól, gépektől, az utób-

biak, nagyon korán a környék legkeresettebb cséplőmunkásai lettek. Mindkét községben sok volt a nincstelen, kisérdő ember, de míg Tápé híres gyékénymunkájából, Sándorfalva inkább alkalmi, napszámmunkákból próbálta előteremteni a megélhetést.⁶³

Az építkezés és lakáskultúra hasonló szimptomákat mutat, mint az öltözködés. A régiebb divatok itt is a tanyákra és a távolabbi községekbe szorultak ki már korszakunkban is. Elváltató ereje volt az 1879-i árvíznek, hiszen ekkor Szeged paraszti negyedeinek utcahálózatát új terv alapján jelölték ki és – bár engedve a hagyományoknak – megszabták az építkezés mikéntjét. Az új Szegedet mesteremberek építették föl, „piktorok” mázolták a parasztszobákat is, a bútorok között pedig az árvíz után már elvéve akadt régebbi stílusú, helyét a városi élet jellegzetes képviselői foglalták el (*suglót, almárjom*), a tiszta szoba pedig a tanyák és a legszegényebb rétegek kivételével általános volt.⁶⁴

Debrecennek szorosan Szegedet követő bemutatása először talán erőltetettnek tűnhet föl, ám nemcsak népességi nagyságuk, hanem sokkal inkább a már említett nagytáji kisugárzás feltétlenül indokolja – a nagy földrajzi távolság ellenében is – ezt a sorrendiséget. Belőle fakadóan pedig alkalom nyílik több tanulságos összevetésre, hiszen a két nagy alföldi város újkori történetében, legalább is azokon a területeken, melyek népi műveltségüket döntően befolyásolták, más utakon járt. Ha Szegeden a kulturális nyitottságot lehetett kiemelni, Debrecenben ellenkezőleg, inkább a bezárkózás tendenciáját. Legalább is a törzslakosságot illetően, ami egyidejűleg azt jelenti, hogy – mint alább látni fogjuk – Debrecenben karakteresebben kialakult egy, a történeti múltat és tudatot ápoló csoport, a cívisek. Szeged ki tudta használni a kezdeti „frontier” állapotból adódó fölhajtó erőt. Debrecen nem kamatoztathatta változatlanul a korábbi időszakban élvezett helyzeti előnyeit. Igaz, megváltozott az ország gazdaságpolitikája és a politikai viszonylatrendszere is, ami az egyik települést előnyösen, a másikat inkább hátrányosan érintette. Lényeges különbség, amit előre kell bocsájtanunk, hogy Szeged az újkori Alföld kulturálisan legnyitottabb vidékeinek szinte metszéspontjában fekszik, Debrecen táji háttérét ellenben a Kelet-Északkelet Alföld, a szomszédos dombvidék és hegyvidékek, konzervatívabb kultúrájú, elzártabb vidékek alkotják. Debrecen alig bocsátott ki telepesrajokat, vonzáskörét eredetileg annak köszönhette, hogy a vízjárta, alacsonyabban fekvő síkság és a környezetéből homokos felszínével kiemelkedő Nyírség határvonalán települt. Szegedhez hasonlóan már a későközépkorban gazdasági jelentő-

ségre tett szert, majd a pusztásodással és a török háborúk következtében elnéptelenedő községek határát megszerezve a XVI–XVII. században a jövedelmező szarvasmarhatartás legfontosabb magyarországi centrumává vált. A Rákóczi szabadságharc bukása után azonban fokozatosan vesztett korábbi jelentőségéből, ami társadalmának átalakulásában szemléletesen megmutatkozott: a kereskedő és kézműves elem aránya csökkent. A népesség „el”- vagy „visszapasztosodott”. A XIX. század első felében ugyan jelentékeny a kisipara, különösen a ruházati, lakáskultúrával és élelmézzel foglalkozó ágazatok, de agrártelepülésnek számít.⁶⁵

Debrecen irányító és ízlésformáló befolyására jellemző, hogy a Tiszántúlon és az északkeleti peremvidékeken egész sor tárgyfeleség hordozta a *debreceni* jelzőt: kapa, eke, szekér, taliga,⁶⁶ szűr,⁶⁷ bútor, mézeskalács, pipa, szappan, perec.⁶⁸ A szűrszabók, szűcsök, gubacsapók,⁶⁹ asztalosok, fazekasok termékei keresett és utánzott áruk voltak a Tiszántúlon, sőt egy-egy ruhadarab Erdélybe is eljutott.⁷⁰ Ugyanekkor megjegyzésre méltó, hogy a debreceni és tiszántúli szűrszabókat a múlt század közepén is dél-erdélyi szász üzemek látták el posztóval.⁷¹ A XIX. században az Alföld leghíresebb országos vásárait évente tíz alkalommal Debrecenben tartották meg. Az ország távoli sarkaiból és külföldről is rendszeresen érkező iparcikk-kereskedők portékái folytonosan közvetítették távoli vidékek, ipari központok divatváltozásait, amit a város befogadva, átdolgozva szétsugárzott. Korszakunkban kezdték megrendezni az elsősorban ló- és szarvasmarhakereskedelemben szakosodó hortobágyi „*húdivásárt*”.⁷² A jelentékeny áruforgalom, a távolról érkezett eladók ellenére a debreceni kereskedelem a XIX. században, különösen annak második felében, mégis stagnált. A külföldi vásárolók elmaradoztak, a debreceni kézműipar mindinkább a város és környezete ellátására szorítkozott, a gyáripar lassan bontakozott ki.⁷³

Néhány, a polgárosodás fokát jelző területről külön is kell szólnunk. Az egyik a debreceni festett bútor, melynek kapcsán K. Csilléry Klára a várost „az alföldi asztaloság legfontosabb központjára”-nak mondja. Debrecenből maradtak fenn a később Alföld szerte jellemző bútorfajták legkorábbi darabjai. Igaz, hogy korszakunkban már nem készítik a mértéktartó színezéséről ismert debreceni bútort, helyét a parasztházakban, a kialakult tisztaszobában is fokozatosan átveszi a modern városi bútorzat, de hatása még ekkor is tovább él a kisebb központokban.⁷⁴ Hasonlót lehet elmondani a kerámiáról is azzal kiegészítve, hogy moha a fazekasság a múlt század második felében már hanyatlott, de termelt és

iparostestülete 1920-ig működött. Domanovszky György az általa „közép-tiszai stíluscsoport”-nak mondott fazekasközpont-egység legjelentősebbjeként, meghatározójaként jellemezte a debrecenit, amelynek ihletése, divatja olyan nevezetes további központokra hatott termékenyen, mint Sárospatak, Miskolc, Mezőcsát, Tiszafüred, Gyöngyös, Pásztó, Eger.⁷⁵

A helyi stílusok legfontosabb hordozói, megrendelői Debrecen társadalmának legjellegzetesebb rétegét, a szabad királyi város polgárjoggal bíró, eredetileg inkább iparos-kereskedők korszakunkban már túlnyomólag földműves örökösei, a fentebb említett cívisek alkották. Ők voltak a jellegzetes termékeket előállító ruházati ipar elsősorú fogyasztói is. A szegedihez hasonlóan Debrecenből is van korabeli népjellemzés. Igaz, a következő idézet korszakunk előtti keltezésű, sőt maga a jellemzés voltaképp még korábbi esztendőkre vonatkozik, a cívis életmód és mentalitás megmerevedése miatt azonban érvényesnek tartjuk korunkban is. Szűcs István Debrecen történetírója szerint „... hajlamukra nézve szorgalmasak, takarékosak és nyílt szívűek. Ruházatuk tisztességes, fennhájás nélküli, a közrendű férfiak többnyire kék színű posztót s gubát viseltek, nejeik szép, de egyszerű magyar öltözetben jártak s Chrysostomus nélkül is tudván, hogy a selyemruhák szépek ugyan, de utoljára is férgek termékei. Tertullian intéséhez képest, igazság selymébe, ájtatosság finom fehér vásznába s a szemérmesség bíborába kívántak öltözködni; vagyonukat nem hivalkodásra, hanem saját övéik hasznára fordították, gyermekeiket korán dolgozóra szoktatták s jó erkölcsökben nevelték. Éppen ez okból a debreceni polgár általában munkás, rendes előéletű, szigorú erkölcsstanától vezéreltetve többnyire nemcsak cégéres bűnöktől tartotta magát távol, hanem még a könnyelműség vétkeit is gondosan kerülte, sejtve, hogy egyetlen egy hét meggondolás nélkül és szórakozással eltöltve, a munkája után élő embert örökre tönkre jutthatná a legundokabb tettek fertőjébe taszíthatná.”⁷⁶

A kebelbeli historikus nyilvánvaló elfogultsága mellett több dologra is fény derül ebből a szövegrészletből. Viseletük, akár lakáskultúrájuk és provinciális klasszicizáló elemeket fölmutató lakóházépítkezésük a magyar paraszti kultúra legkarakteresebb változatainak egyike. Maga a viselet a szomszédos és közeli jászkunsággal rokon. Korszakunk kezdetén még hordták az önkényuralom idején szinte az egész országban divatos magyarosnak mondott férfi zsinóros, a nők pruszlikos, pártás, selyemkötényes földig érő harangalakra szabott szoknyás öltözetet. A századvégre azonban kezdtek elhagyni, és a férfiak a posztó után az egyszerű fekete szövetet

ügy öltötték magukra, mint a nők a nagyon mértéktartó, paraszti külsőt őrző, de helyi jellegzetességet már alig mutató darabokat. A színesedés és „kifehéredés” itt már csak a fenti idézetből is áradó szigorú puritanizmus miatt sem következett be, és valószínűleg akadályozta fokozódó magukba zárkózásuk is.⁷⁷

Balogh István írta meg a cívis réteg kialakulásának, életmódjának és elmúlásának történetét sok részletre kiterjedő figyelemmel és olyan határozott kritikával, amely magába foglalja a kései leszármazott tiszteletteljes vonzalmát is az egyedi karakter iránt.⁷⁸ A korszakunkban jellemző bezárkózó magatartás megformálódásában része volt a város gazdaságfejlődési útjának, annak, hogy a lakosság tőkét nem fektethette ipari és a XVIII. századtól egyre kevésbé fektette kereskedelmi vállalkozásba. Tagadhatatlanul sújtották a távolsági szállítás nehézségei, a piac korlátozottsága és az ellenreformációs intézkedések is, hiszen a város és a református egyház hosszú időn át szorosan összefonódott. Végül a szabad királyi Debrecen polgársága rendi csoportként szerveződött meg a XVIII. században, a leszármazottak pedig 1848 után fokozatosan veszítve társadalmi tekintélyükből és gazdasági tehetőségükből – éppen a múlt század harmadik harmadában – már föltűnő görcsösséggel és valóságos xenofóbiával ragaszkodtak múltjukhoz és származásukhoz. Egymás közt házasodtak, gondosan ápolták szokásaikat, ahogyan egy másik jellemző hangúlyozza „óvatosak” voltak minden újdonsággal szemben.⁷⁹

Konzervativizmusukat tükrözi Debrecen korabeli mezőgazdasága. A hajdan bőségesen jövedelmező nagyállattartásnak (szarvasmarha) még a XIX. század derekán is alárendelt szerepet játszott a földművelés. A problémát azonban nem ez a pusztta tény okozta, hanem mindkét ágazat extenzív jellege. A földművelés intenziválódásának késedelme akadályozta az állattartás belterjesedését is.⁸⁰ A sertéshizlalás kiszélesedése a múlt század második felében következett be. Határa az alföldi városok közt Szabadkát követve nagyságban a második, korszakunk végén 166.284 kh vagyis 957 km² volt, amint a város első szociográfusa megjegyezte: az ország legkisebb megyéjénél (Esztergom) csak 120 km²-rel kisebb.⁸¹ A múlt század második felében még a bő évszázaddal korábban kialakult szabályos övezetek szerint művelték: szőlők, belső legelők, szállások, pusztai legelők.⁸² A legkülső öv, a kint telelő nyájak legelőjét szolgáltató Hortobágy volt. Itt élt a debreceni társadalom legarchaikusabb műveltséget őrző kicsiny csoportja, a pásztorok. Régies öltözkük, szokásaik, hiede-

lemviláguk és maga az állattartás módja meg eszközkészlete okán még korszakunk után is mintegy rezervátumként fogható föl a Tiszántúl népi kultúrájában a Hortobágy.⁸³ A díszítőművészet a városban élő parasztság körében már a múlt század első felében megszűnt, itt századunk elején is virágzott a régies pásztorművészet.⁸⁴

Debrecen népi társadalmában korántsem találkozunk annyi fajta foglalkozási csoporttal, olyan városnegyedenkénti különállósággal, mint a korabeli Szegeden, de a civisekkel ellentétes póluson nemcsak a teljesen elkülönült pásztorok kicsiny kasztját találjuk, hanem a határ keleti felét borító erdők és erdei kaszálók gondozóit, az irtással és telepítéssel foglalkozó *vákáncsosokat* is. Ők nem annyira kulturális javaik expresszív vonásaival, mint igen nagy szegénységük által megőrzött primitív körülményeikkel (pl. földházak) alkottak néprajzi egységet a helyi társadalomban.⁸⁵

A napszámosokból, agrárproletárokból verbúválódott vákánccsóság elméletileg az a réteg volt, amely kedvező feltételek esetén valamilyen belterjes kultúrát alakíthatott volna ki. Ámde Debrecenben nem történt olyan sorozatos parcellázás és kisbérletosztás, mint Szegeden a homoki szőlő- és gyümölcsstermesztés kibontakozását előkészítendő. Bizonyára éghajlati, egyéb földrajzi tényezők is hozzájárultak a konzervatív gazdaság szerkezet mellett ahhoz, hogy belterjes növénykultúra nem jött létre. Az 1880-as évek állapotának leírója beszámolt arról, hogy a városszéli Libakertben mintegy 30 holdon specializálódott kertészek zöldségfélétet termesztenek. Jellemzőnek találjuk, hogy nem szántóföldön, csak száraz kertészeti módszerekkel és csupán helyi piacra termeltek. Sőt nem is sokfélét, mert a szomszédos községek (Hajdúhadház, Téglás, Monostorpályi, Derecske, a Nyírség falvai) munkamegosztásban szállították a debreceni piacra zöldséget. A távolabbi szállítók között foglalt helyet Szeged a fűszerpaprikával.⁸⁶ A Libakerttel azonos övezetben fekvő zárt szőlőskertek sem terjeszkedtek túl a helyi igények kielégítésén.

Végezetül vissza kell még térnünk Szűcs István jellemzésének egy vonatkozására. A szöveg stílusa veretes régies hangvételével emlékeztet arra, hogy Debrecen a XVI. században a nagytáji központtá emelkedés kezdetén a tiszántúli, sőt a következő időszakban nevezetessé váló kollégiuma révén, melyet Dunántúlról is látogattak, az egész magyarországi reformátusság vezető centruma lett. Utaltunk a civisek és a református vallás szoros kapcsolatára. Az itteni egyháznak a XVIII. század második felében fokozódó ortodoxiája nemcsak támogatta, indukálta is a civis

társadalom különállását és konzervativizmusát.⁸⁷ Óhatatlan, hogy a cívisek szorgalmáról, takarékoságáról, puritán erkölceiről olvasva ne tegyük föl a kérdést, volt-e közülük a nevezetes „protestáns etika”-hoz? Tökehiány, korszerű árutermelő és vállalkozó szellem híján hiába ismerték a puritán eszményeket és gyakorolták az erényeket, az egy ponton túl nem segítette tovább életvitelüket. Debrecen civis társadalmát – írja Balogh István – „... műveltsége, kulturális igénye a parasztság fölé emelte; gazdasági élete differenciáltabb a jobbágy faluénál; jogi állása szerint egyénileg szabadabb; életformája mégsem urbánus, hanem paraszt-polgári. Ez a sok negatívum jelzi, hogy a magyar polgári fejlődés a XVIII. század eleje óta fokozatosan elmaradt a nyugati sorstársaké mögött.”⁸⁸

Kulturális és népességi terjeszkedés: a Jászság

Az Alföld középebe ékelődő, a vármegyéktől független egykori szabadalmos területek (Jászkunság, Hajdúság) nem igazodtak sem természetföldrajzi, sem etnikai meghatározókhoz, a XIX. század első felében azonban épp közjogi és földrajzi helyzetük által befolyásoltan fő néprajzi vonásaik megegyeztek. Túlnyomólag nagyhatárú helységek tartoztak hozzájuk. Gazdasági alapjukat a rideg vagy félrídeg módon tartott állatállomány biztosította, de nem volt jelentéktelen gabonatermesztésük sem. A két ágazathoz tartozóan megvoltak az állattartó és földművelő szállások. A települések külső képe falusias, a központban emelkedő néhány középületet széles paraszti lakóövezet veszi körül. Igazgatási szervezetük azonban, legtöbbjük mezővárosi rangja miatt meglehetősen differenciált. Az építkezés, a lakáskultúra, a viselet helységenként kevéssé egyedi arculatú. A XIX. században bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások ezt a viszonylagos kulturális egységet differenciálták.⁸⁹

Kulturális és demográfiai dinamikusa miatt külön figyelmet érdemel a Zagyva és a Tarna alsó folyása mentén fekvő Jászság. Az Alföld újkori néptörténetének ma még kellően föl nem derített talánya, honnan származott az a demográfiai erő, mellyel a Jászság a XVIII. század elejétől másfélszáz éven át páratlan módon résztvett a Közép- és Dél-Alföld újrapépesítésében.⁹⁰ Valószínű, hogy az adott korszakban, a történetileg kialakult földrajzi helyzetben kell keresnünk ennek a szerepnek az előz-

ményét. A ritkán lakott vidékek benépesítésének feltételei ugyanis a XVIII. század elején a Rákóczi-szabadságharc, a rác és a török veszély miatt még nem voltak biztonságosak, viszont az északi, túlnépesedett vármegyék lakossága már érezvén a „földszagot” (Fodor Ferenc), megkezdte a délre húzódást, de a mai Jászság területén megtorpant, egy időre megállapodott, összetorlódott. Az a tény, hogy a terület a XVIII–XIX. században újabb helységeket népesített be, önmagában nem csak a Jászságot jellemzi. Gondoljunk Szeged idézett szerepére, valamint arra, hogy a Nagykunság és a Dél-Tiszántúl helységeiből származó csoportok is hívtak életre új községeket.⁹¹ A jászsági népességkoncentráció nagy feszítő ereje azonban a többieknél határozottabb telepési öntudatot formált, melynek a vállalkozói kedv és a római katolikus vallás voltak a lényeges pillérei.

A Dél-Tiszántúl és a Duna-Tisza köze jászsági származású katolikuságának népi kultúrájában máig ható nyoma van eredetének, amire a néprajzi szakirodalom gyakran utal, bár a pontosabb körülírással még adós. Egész gazdálkodási rendszert, mentalitást és magatartást villant fel például a következő kiskunsági vélekedés: „A régi kálomista embör valamikor csak a szőlőben dolgozott hómokkal...”⁹² Valóban, a jászsági „jövénnyek” voltak elsősorban azok, akik sokféleképpen próbálkoztak hasznot húzni a homokföldből. Vállalkozásuk a földműves életmód olyan változatát jelentette, mely elütött a városközei fekete földeket többre becslő törzsökös reformátusok gazdálkodási szokásaitól (pl. Cegléd, Kiskunhalas). Az újonnan érkezettek idegensége, mely az említett módon a római katolikus vallással és sok helyen az állandó tanyán lakással párosult, fokozta a kétféle népesség másság-tudatát.⁹³ A katolikus = jász azonosítással azonban óvatosnak kell lennünk. Nemcsak a szegedi és kecskeméti kirajzású Duna-Tisza közti katolikus népesség miatt, hanem a jászságiakkal párhuzamosan és elvegyülve délre nyomuló Észak-Pest és Nógrád megyei katolikusokra is gondolva, akiket a néprajzi szakirodalom gyakran differenciálás nélkül palócoknak említ.⁹⁴ Cegléd például a XVIII. század második felében még majdnem teljesen református lakosságú, a XX. század elejére viszont a betelepülő jászsági eredetű és másvidéki katolikuság száma nemcsak meghaladja a reformátusokét (1900–1920 között), de a szomszédos Nagykörössel és Kecskeméttel ellentétben „ő”-zö nyelvjárását is semlegesíti.⁹⁵ A jászsági-észak-magyarországi katolikus telepések hullámai a Bácska és a Bánság déli pontjaiig elérték.

Különállási elvüket – elsősorban érzelmi és vallási alapon – a ne-

vük ellenére jázságiakból a XVIII. században újraéledt Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma, Kunszentmárton korszakunkban még tartották.⁹⁶ De sokkal inkább jellemző a környezettől való különbözőzés azokban a községekben, amelyek a jázságiak által birtokolt kiskunsági pusztákon a XIX. század második felében keletkeztek: Jászkarajenő (1866), melynek lakói a helységnevválasztással is utalni kívántak eredetükre; Kerekegyháza (1862), Kocsér (1877), Lajos és Mizse (1878) stb. Ezeknek a községeknek külső képe máig őrzi, hogy akár a dél-magyarországi falvak, szabályos mérnöki tervek (utcahálózat) alapján épültek fel. A jázsági telepések nemcsak délebbre, hanem a szomszédos Dél-Hevesben, Szolnok környékén, a Tápió mentén is gyarapították a lakosság számát. Az anyaterülettel közvetlenül határos helységekben már korántsem tűnik föl olyan másnak a jázsági eredet, mint a távolabbi, „idegen” környezetben.⁹⁷ A Jászság népi kultúrája harmonikusan belesimul a szomszédos tájak népi kultúrájába. Ezért is bonyolult feladat a Jászság néprajzi képének speciális jellemzőkkel való leírása.

Elemzésünket továbbá nagyon megnehezíti, hogy a Jászság néprajzáról nemhogy 1920 előtről, de a közelmúlt két évtizedét kivéve sincs kellő néprajzi gyűjtés és publikáció. Elsősorban Szabó Lászlónak, valamint az általa szervezett munkaközösségek tagjainak köszönhető, hogy szinte a „huszonnegyedik órában” elvégzett kutatások föltárták a Jászság tradicionális népi műveltségét. Ámde a korábbi mulasztásokat nem lehetett minden ponton pótolni és az újabb néprajzi vizsgálatokból körülményes visszakövetkeztetni korszakunkra, hiszen azok leggyakrabban későbbi évtizedek állapotát rögzítették. Továbbá a meglévő eredmények nem mindig alkalmasak szempontjaink szerinti elemzésre.

Nem hagyható figyelmen kívül a Jászság igazgatástörténeti múltja, az, hogy a vidék középkori eredetű, majd a XVIII. században megújított (vagy újonnan kapott) előjogokat élvezett. A kérdés számunkra nem is ennek a ténynek az elfogadásában vagy elutasításában rejlik, hanem befolyásának értékelésében. Nem tartozik tárgyunkhoz, ezért alább csupán esetenként érintjük, de általában megállapítható, hogy a kutatás nem mindig tanúsított kellő óvatosságot a kései néprajzi kép és a Magyarországra a középkorban betelepült jász etnikum közötti feltételezett kapcsolatot keresve.

Fodor Ferenc, aki geográfiai alapon, de néprajzi és történeti szempontokkal és anyaggal telített monográfiát írt a Jászságról, így vélekedett a lakosság kontinuitásáról: „„*Jász fajról*” beszélni egészen tudománytalan

dolog volna, hiszen vérségi összetételükben rendkívüli keverték. *Jász népi-
ség, jász etnikum azonban van. A Jászság tehát nem faji, hanem etnikai
sziget.* Egészen tévesek viszont az olyanféle megállapítások..., hogy a nép
zömében a jász ősök ivadéka.”⁹⁸ (A kiemelések Fodortól származnak —
K.L.). Szerzőnk nyilvánvalóan nem a mai értelmében használja az „etni-
kum” szót. Más kérdés, hogy amit ért rajta, a népi jelleg vagy néprajzi
jelleg miből tevődik össze a Jászságban. Szabó László, ha vékony szálon
is, éppenséggel a középkori ősöktől való leszármazás tényét hangsúlyoz-
za, és érvként alkalmazza a jászságiak történeti-társadalmi tudatának ma-
gyarozatául.⁹⁹ Mi sem állítjuk, hogy a középkori kiváltságolt állapot
emléke elenyészett volna a XVIII. század elejére, de fennmaradásában
alighanem a táj közelebbi és távolabbi környezetének „történelmi emlé-
kezete” vitt jelentősebb szerepet, mert a szabadabb életre vágyó (több-
ségükben nyilván szökött jobbágyok) beköltözők aránya tetemesen
meghaladta a törzslakosokét, akikről különben sem lehetett tudni a török
hódoltság elmúltát közvetlenül követő esztendőkből (1699. évi összeírás),
hogy eleik mikor érkeztek lakhelyükre. Az 1702. évi elzalogosítás éppen
azon a tényen nyugodhatott, hogy a helyben lakók már nem egyenes le-
származottai a hajdan kiváltságoltaknak.¹⁰⁰

Döntő jelentőségű azonban a visszahatás, a megváltkozás (*redemp-
tio*) lett 1745-ben. Igaza van Fodornak, midőn „népkialakító tényként”
értékeli,¹⁰¹ mert a következő másfél évszázad, tehát az újkori népi kul-
túra kialakulása és virágzása idejére a legfontosabb összetartó erőként
működött, továbbá megszabta a birtokviszonyokat. Azok sem vonhat-
ták ki magukat befolyása alól, akik nem vettek részt benne (*irredemptu-
sok*), sőt a későbbi bevándoroltakra is hatott, miként az 1867 után — a
magyar közjogi gondolkodásra oly jellemző — „redempcionális per”
vagyis az állami kártérítés kezdeményezésének mozgósító hatása mu-
tatta.¹⁰²

A kiváltságolt állapot kiváltságos helyzetbe hozta a Jászság népét
azon a hatalmas vándormozgalmon belül, amely délről északra törzsterü-
letén át tartott a XVIII–XIX. században. E nélkül a jászságiak mozgása
beleolvadt volna a „palóc”-nak mondott népesség mozgásába. A jászsá-
giak ellenben a redemptiokor üresen álló kiskun pusztákat szereztek, ame-
lyek közvetlenül ezután a vagyongyarapító állattartás színhelyei, ké-
sőbb pedig a kirajzások befogadói lettek.¹⁰³

A redemptio által szerzett előnyök védelme hozta a historizálást,
mely a történeti tudat erősítését sikeresen hivatott teljesíteni.¹⁰⁴ Rá-

épült az az öngazgatási szervezet, amely a vármegyébe olvasztásig tartópillére volt a helyi társadalomnak.¹⁰⁵ Mindez együtt a hozzátartozó szimbólumokkal, értékrendszerrel és eszményekkel elválasztotta néprajzilag is a Jászságot környezetétől. Szabó László a polgári korszakból karakteres sorozatokat örökíttette meg.

Különös meggyűléke ez a sorozat a feudális eredetnek és a polgári kor tekintélyteremtő elvének. Vitathatatlanul középkori elem alig akad benne (Lehel kürtje, Csörzs árok), annál több a későfeudális, mely a redemptio tényével valahogyan összefügg (kerületi székház, a jászberényi templom csúcán a magyar királyi korona, a jászapáti kettős tornyú templom). Bizonytalannak érezzük az „alukusságot” és a katonai hagyományokra büszkeséget, mert részint nemcsak az egykori „vérrel adózók” tradícióihoz tartozhatnak és konkrétan kevésbé lehet megragadni őket. A közös teherviselésnek, áldozatvállalásnak – amit ugyancsak idesorol Szabó László – itt nyilvánvaló a rendi fogantatása. Az eddig felsoroltak azonban szimbolikus értékek, sokkal pontosabban határozzák meg, hogy ki a „jász” vagy „igazi jász” az anyagi vonatkozások. A munka és gyarapodás kultusza a polgári értékrend felé mutat, amire költik és ahogyan teszik ezt, sokszor a nemesi presztízsképzésre emlékeztet: családi pad vásárlása a templomban, kripta építés, útszéli kereszték, fogadalmi szobrok emelése, fogatok kiállítása, viseleti darabok, a lakóházépítésnél bizonyos jobb anyagok (cserép vagy bádóg a tetőn) alkalmazása, négy-hat ablakos házak, tornác. Vitatható, hogy a hallgatag, méltóságteljes viselkedés, a kötelező politizálás, a gazdáknak a közügyek iránti érdeklődése és a szegényebb sorsúak keresztkoma-meghívásának illemből elfogadása mennyire a rendi világ emléke vagy sem. A községek neve elé illesztett *Jász*-előtag megkérvényezése épp korszakunkban zajlott. Egy csoportba tartozik a feudális előjogok elválasztása utáni történeti tudat virulásával, amely az említett redempcionális per ötletét szülte és a birtokjog ápolását ébrentartotta. Végül is ezeknek az értékeknek és jelképeknek összessége feudális gyökere és színezete ellenére mégis egyfajta polgárosuló paraszti eszményt fejezett ki korszakunkban.¹⁰⁶ Maga az eszmény, úgy tetszik, az egész jászsági parasztság előtt ott lebegett, noha az értékek valóságos tulajdonát csak jórészt az egykori redemptus leszármazottakból álló birtokos parasztság, a „kiszgazdaosztály” mondhatta magáénak.¹⁰⁷

Az eddig mondottak a Jászság lakosságát az egykor nem szabadalmas falvak népétől választották el. Elvileg a Jászkunság más területein is kialakulhattak hasonló helyzetek, amelyek meglétéről vagy hiányáról azon-

ban sajnos párhuzamos vizsgálatok híján nincs tudomásunk. Sőt elképzelhető hasonló értékrend az alföldi nagymezővárosok, parasztvárosokon belül is. Mi választja el akkor a Jászságot a vele határos Nagykunságtól? Az erre a kérdésre adandó választ talán még nehezebb megtalálni, mint az előzőre.

Elválasztó tényező volt a jászságiak buzgó katolicizmusa (csak Jász-kisér volt református többségű) a túlnyomólag református Nagykunsággal szemben.¹⁰⁸ Megkönnyítette expanziójukat, hiszen a szervezett délre telepedésben a reformátusok csak II. József uralkodásától vehettek részt. Valószínűleg az aulikusság bizonytalanul megnyilatkozó közösségi érzelme is összefüggött vele, mert 1848 előtt – köztudott – a bécsi udvar szívesebben támaszkodott, ha egy igazgatási egységen belül megegyezett, a protestánsokat mellőzve római katolikus alattvalókra. Nem tartjuk valószínűnek a központi hatalomhoz vonzódás XIV. századi kezdeteit az ellenkező póluson álló kunokkal szemben. Ugyanígy a katolikus hiten maradásnak okait sem ebben vagy a kun-jász pogány kultuszok eltéréseiben keressük, hanem valóban az egri püspökség és a ferences kolostorok működésében.¹⁰⁹

Szabó László a Magyarországon megtelepülő jászokat eleve inkább földművelőknek véli, mint a kunokat, s ennek bizonyítékát látja a kapitalizmus kori paraszti gazdálkodás különbözőségében is. A Jászságban nincs a nagyállattartásnak akkora súlya, mint a Nagykunságban maradt, ellenben a gabonatermesztés intenzívebb.¹¹⁰ Pedig Fodor Ferenc könyvéből világosan kibontakozik a szétválás folyamata. A XVIII. század közepén a Jászság is az Alföld nagyrészére jellemző gazdálkodást űzi: távoli pusztáin tartja vagyona nagyrészét képező csordáit. Jól lehet követni a gazdasági szükségből, a népesség gyarapodásából következő legelőltöréseket, tagosításokat, parcellázásokat, melyek fokozatosan tüntetik el az anyatelepülések majd a puszták legelőit, és szorítják istállózásra az állattartókat. Ez a folyamat éppen korszakunk elejére kiterjedt tanyásodással, az említett új községek elszakadásával fejeződött be.¹¹¹ További kutatások hiányozván, nem tudjuk, hogy az a tüneményes nagyságrendű vagyonszerzés, amely az együttdolgozó nagy családi munkaszervezet munkaerején alapult és fő jövedelemforrását a sertéshizlalásban találta meg, amelyet egy szerencsésen megmaradt irategyüttes alapján Balogh István elemzett, mennyire lehetett gyakori akár a Jászságban, akár a múlt század második felének más alföldi vidékein. A jászszentlászlói Tápai család tőkés gazdálkodása azonban mindenképpen példája a lehetőség-

nek.¹¹² Ha az egyik oldalról korszakunkban hiányzik a Nagykunságra még jellemző extenzív nagyállattartás; a másik oldalról negatívum, hogy hiába keressük a belterjesebb, kertészeti igényességű növénykultúrákat, melyek a Duna-Tisza-közén virágoznak és sokszor éppen jászági telepések lettek mestereik. A dohánytermesztés igazán nem fejlődött azzá, a jászdózsai fokhagymatermesztés pedig ugyancsak inkább lokális jelentőségű maradt.¹¹³

A Jászságban és környezetében a kései néphit-vizsgálatok gazdag anyagra leltek, amit a buzgó katolikus vallásosság is támogat.¹¹⁴ Korai gyűjtések elmaradása miatt a népi kultúra több expresszív területéről halvány a képünk. A múlt század közepének „nemesi visszfényű” öltözete, mely az alföldi mezővároséval volt rokon, korszakunkban már megszűnt. A parasztviselet nagyon egyszerű. Északabbra a Mátra térségének színes viseleteitől elválnak, de alföldi környezetében már nem.¹¹⁵ Korszakunkban a jászági parasztok nem önellátók a ruházatban, díszítőművészetük nem eleven, a kisipari ágazatok is erősen hanyatlanak (pl. szűcsmesterség, szűcshímzés). Népzenejük eredetisége háttérbe szorul. „Szembeötlük, hogy a népművészetnek úgyszólván alig van olyan területe, ahol az alkotó közösség és a használó közösség egymással megegyezne” – írja Szabó László. Csupán a szövés-fonást és megszorítással a vessző- meg gyékénykötést tartja kivételnek.¹¹⁶

*A pusztai nagyállattartástól a homoki kertkultúráig:
a Kiskunság, a Három Város és környezetük (Duna-Tisza-közi
homokhátság)*

A Kiskunság néprajzi problematikája a telepések révén szorosan összefügg a Jászságéval, mégis ez a tájegység épp akkor vett alapvetően más gazdálkodási irányt, amidőn a jászági eredetű népesség jelentős számban telepedett le pusztáin, illetőleg a környező vidékeken. Történetileg egyszerű a hajdani szabadalmás Kiskunságot elkülöníteni, mert bár nem összefüggő terület volt, de a Csepel sziget magasságától a Duna-Tisza-közén átlós irányban, Szeged közvetlen közeléig húzódó darabjai pontosan meghatározhatók. Annál körülményesebb az elválasztás néprajzi szempontokból, hiszen az egykori kiskunsági territórium egy homogén

természetföldrajzi tájba ékelődött bele. Hagyományos kultúrája hasonló vagy azonos a környező vármegyei területekével. Ez magyarázza, hogy történetileg ugyan helytelenül, de a XX. században más szempontból többé-kevésbé jogosan a Duna-Tisza-köze nagy részét (a Bácskától északra) Kiskunságnak emlegeti a köznyelv.

Ez a mozzanat és fejezetünk címadása társadalmi és kulturális nivellálódásra utal, legalább is arra, hogy vizsgálatunk szempontjából elsődleges figyelmet érdemelnek azok a jelenségek, amelyek a nagykiterjedésű táj különböző történeti háttérű részei között a kiegyenlítődés felé mutatnak.

Nemcsak hajdani közigazgatási különállásról van szó. A Kiskunság, akár a Jászság, elvált környezetétől szabadalmas voltával. Itt is lezajlott a redemptio, és itt is bekövetkeztek társadalom- és kultúraformáló hatásai, noha ezeknek ismeretében olyan részletes vizsgálatokra különösen értékrendi vizsgálatra, mint a Jászságban történt, nem támaszkodhatunk. A Kiskunság is a történeti tudat tervszerű erősítésével és historizálással védekezett egy esetleges újabb kiváltság-elvétel ellen, sőt ha lehet, még büszkébb volt státusára, mint a jászságiak, amit a Baksay Sándor által feljegyzett mondóka is bizonyít:

Nagykun kényes,
Kiskun fényes,
Jász elmehet.

A kunok a központi hatalomhoz való jobb viszonyuk ellenére is hagyományosan lenézték a jászokat.¹¹⁷ Valószínűleg a legfontosabb oka volt a jászságiaknak az előző fejezetben bemutatott vállalkozó szellemű terjeszkedése, az, hogy amit a kunságiak „ranton alulinak” tartottak a gazdálkodásban, a jászságiak, főleg a telepések végbe vitték (pl. az említett homoki földművelés). A kiskunsági törzslakosság egyébként defenzív helyzetben volt velük szemben, hiszen demográfiai okokból pusztáik egy részét eleve át kellett engedniük, ők maguk pedig a XIX. század folyamán a hagyományos gazdálkodás korlátai között rekedtek.

Jóllehet épp a hagyományos gazdálkodás — erre alább visszatérünk — a kiskunsági mezővárosokban és a Három Városban szinte teljesen hasonlóan alakult, az a tény, hogy az utóbbiak úrbéres helységek voltak, több vonásban elválasztotta őket. Míg a jászkunsági privilegizált lakoságnak a feudalizmus utolsó szakaszában egyik legfontosabb törekvése volt a kiváltságok őrzése, azok esetleges megosztásának is az elhárítása,

a Három Város, arra törekedett, hogy a rendi szerkezeten belül előjogokat szerezzen.

A néprajzi és szociográfiai irodalomban gyakran találkozunk az alföldi nagy agrártelepülések azonos kategóriába sorolásával. Pedig épp a Három Város Szegeddel és Debrecennel összevetve népi kultúráját illetően olykor lényegesen eltér. Valószínű, hogy a földrajzi fekvés és a földesúri fennhatóság a fő okok, amelyek még a néphagyomány XX. század eleji alakulásában is érezhető különbségeket hoztak létre. Nincs elegendő összehasonlító anyagunk és ilyen irányú vizsgálat sem született, ezért részletes okfejtés helyett csak utalni lehet arra, hogy itt hiába keressük a Szegeden tapasztalható dinamikus fejlődést. A helyi társadalmakban sem alakult ki annyiféle foglalkozási csoport habár vagyoni tagolódás, a belterületen lakók és a tanyaiak, valamint a katolikusok és reformátusok között jellegzetes különbségek tapasztalhatók.¹¹⁸ Hiányzik az a nagyterületre kisugárzó tájközponti hatás is, amit Debrecennél láttunk és a Szegednél megfigyelt óriási benépesítő erő. Különösen Kecskemétre gondolva föltűnő, hiszen a „híros város” mind lakosságszámban, mind óriási határát tekintve méltó párja volt Szegednek és Debrecennek. Ezért tartjuk helytelennek a Három Város törzslakosságát „cíviss”-nek nevezni, akár az 1848-at megelőző, akár a követő időszakban.¹¹⁹ A cíviss szó rendi eredetre utal, Debrecenben pontosan körülhatárolható, kiket fed, a Három Városban legfeljebb „cívisses” mentalitásról, kultúráról lehet beszélni a múlt század második felében egyre inkább befelé forduló gazdaságra gondolva.

A XVI–XVII. században gazdasági-politikai-jogi együttműködésük miatt nevezték Három Városnak az említett településeket. A XX. századi szociográfia (Erdei Ferenc) és a néprajzi irodalom arra hivatkozva elevenítette föl ezt az időközben feledésbe sülyedt fogalmat, hogy a hódoltságot folytonos lakossággal átvészelő városok újkori fejlődése számos közös jellemzőt mutat. A kései feudalizmusban azonban előbb a különbségekre is rá kell mutatnunk ahhoz, hogy egyéni arculatuk kialakulását megértsük.

Kiemelkedik a sorból Kecskemét, a múlt század derekán Pest és Debrecen után az ország harmadik legnépesebb települése. A hódoltságtól folyamatosan hatalmas területű pusztákat bérel, elpusztult falvak, mezővárosok határát (Pest, Csongrád és Heves vármegyékben). 1848 letelejére sikerült a földesúri hatalomtól megváltakoznia, a vezetői már a szabad királyi város rangjának megszerzésére gondoltak, amit aztán a forra-

dalmi események levettek a napirendről.¹²⁰ A nagy vagyon, a függés megszüntetése és az átgondolt birtokpolitika a városnak korszakunkban jelentős előnyt biztosítottak. Az alap az volt, amiről 1853-ban nem kevés büszkeséggel írták, hogy „saját határával együtt a város használ és bír 153.796 holdat vagyis 10 □ mérföldet, mire legalább is két kis német fejedelemség bőven elférne.” Igaz, ennek épp egyharmada (49.819 kh) nem művelt homokos legelő, de akad nem kevés erdőség, szőlő, halászható víz is. A lakosság pedig mündelhez csupán 36.564 lélek. Az ipar, bár céhei vannak, és a kereskedelem azonban jelentéktelen (1138 kézműves, 36 bolt). A város magjában lakó gazdák lakóháza és lakásberendezése olyan fejlettséget mutat (építőanyag, építési formák, bútorfajták), ami Cegléden és Nagykőrösön ilyen széles körben sosem alakult ki és terjedt el.¹²¹

A múlt század közepén még föl-föllobbant a hagyományos rivalizálás Nagykőrös és Kecskemét között, pedig a gazdasági verseny már korábban eldőlt közöttük. Nagykőrösnek is voltak hatalmas pusztabérletei és külső birtokai, de ezeket nem tudta mind megtartani. Sokat hadakozott földesuraival és a beköltözött nemesekkel, 1820-ban sikerült magát megváltania, de sem földrajzi helyzete, sem vagyoni és népességi ereje nem volt a további emelkedéshez. Jelentéktelen céhes ipara után nem alakult ki komolyabb korszerű ipari termelése. Gazdaságának szerkezete hasonlóan összetett volt, mint a kecskeméti, ám agrárnépességének vezetői inkább bezárkóztak, rájuk illik elsősorban a „cívisek” jelző a három település lakói közül.¹²² „Nemcsak a nép alsó rétegei közt, hanem osztálykülönbség nélkül a lakosság zöme közt általában nagy mértékben érezhető bizonyos tartózkodás minden újítástól. Megszokott állását, eljárását, állapotát, megszokott eszméit, gondolkozását a nép zöme nehezen hagyja el; újdonságokon nem kap” — írja róluk Galgóczy Károly.¹²³ Kultúrájuk — noha itt még korszakunk első felében is viszonylag homogénnek mondható református lakosságról van szó, — hasonló a mindig vegyes vallású szomszédos Kecskemétéhez. Szembetűnő — különösen a nemesi eredetűeknél — a provinciális klasszicista stílusban való építkezés, amit a legtehetősebb gazdák is követnek.¹²⁴

A három város közül Cegléd volt kulturálisan a legszínvonalosabb. Leginkább befolyásolta fejlődésének útját, hogy itt volt a legszorosabb a földesúri függés, legkisebb a határ, legkevesebb a pusztabérlet. Pest megye északi részén a hódoltság után országos viszonylatban ugyan lazábban, de itt sokkal erőteljesebben formálódott a feudalizmus, mint délebb-

re. Cegléden is a földesúr, előbb a budai apácák, majd a vallásalapítvány nemcsak pénzszolgáltatást, hanem robotot is követelt, amit nem sikerült taxára váltani. Végül 1836-ban tudták kiárendálni a ceglédi jobbágyok az uradalom földjeit.¹²⁵

Mielőtt a homokhátság falvaira térnénk, még össze kell foglalnunk a Három Város és a kiskunsági mezővárosok hagyományos népeletének közös jellemzőit is. Gazdaságuk alapját az extenzív állattartás, ennek részben rideg csordái adták (főleg szarvasmarha és juh), amihez szintén extenzív gabonatermesztés járult. Elsősorban a városok közelében fekvő nem homokos, kötött talajú földeken az ún. „feketék”-en, fordulószabdákot folytattak. A távolabbi határban mind állattartó szállások, mind mezei kertek formájában nagymultú tanyákkal találkozunk.¹²⁶ Az archaikus pásztorélet szomszédságában olyan ugyancsak régies eszköz-készletű és munkamódozatú foglalkozás is virult, mint a változatos felszínű határ mocsaras, állóvízes, erekkel tarkított lecsapolatlan részén a halászat. Ennek maradványait még a XX. század első felének néprajzi gyűjtése is megtalálta.¹²⁷ Akár a Hortobágyon, a Duna-Tisza-közén is a pásztorok voltak az elsősorú letéteményesei a művészkedésnek. Ők hordták a régies viseleteket is. A mezővárosi parasztok korszakunkban az őket kiszolgáló, jórészt helybeli iparosoktól vásárolták ruházatukat és lakberendezésüket már a korszakunkat megelőző évtizedekben is. A nők már szinte kizárólag bolti anyagból varrattak maguknak. Részben importból szereztek be a bútorokat (pl. komáromi láda, ácsolt láda).¹²⁸ Fontosabb művészeti központok, stílusközpontok nem alakultak ki. Az alkotó népművészetnek talán csak egyetlen területe maradt igazán eleven, a református sírjel-készítés. Ez azonban jóval túlterjedt a Kiskunság és a Három Város határain, és egészen a közelmúltig virágzott.¹²⁹

A paraszti polgárosodás félreismerhetetlen jegeit mutató mezővárosi parasztkultúra perifériáin nemcsak a pásztorművészkedés, hanem a folklór néhány területe is képviselte az élő népművészetet, amint azt kései népdal-, tánc- és hiedelemjegyzések tanúsították.¹³⁰

A kisebb helységek, Jászkunságon kívüli homoki falvak a XVIII. században jórészt a Duna-Tisza-közzel északon határos domb- és hegyvidékről népesültek be. Résztvett ebben a folyamatban éppúgy mint a Kiskunság és a Három Város népesítésében a Dél-Dunántúl lakossága is.¹³¹ A jászságiak pedig nemcsak saját pusztáikat tették állandó lakott helyekké, hanem a térség számos helységében megjelentek. Amíg azonban a kunsági mezővárosokban és a Három Városban az előjogok és az erős mezővárosi

közösségek a többféle származású népességet vagyis a csatlakozó jövevényeket viszonylag gyorsan egységbe kovácsolták, és leginkább csak a vallás jelentett ezen belül megosztást, a kisebb helységekben – nem lévén adott hasonlóan határozott keret – ez a folyamat lassabban zajlott és néprajzi szempontból nem mindig nevezhető karakteresnek az eredménye.

Az újabb részletes levéltári kutatások derítettek rá fényt, milyen bonyolult népmozgások zajlottak le térségünkben a XVIII. század első felében, amíg egy-egy új település népességének törzse ki nem alakult. Az újra- vagy benépesülés általában „több lépcsőben” zajlott, vagyis az északról fölkerekedők nem mindig telepedtek le azonnal véglegesen, hanem több helyen próbálkoztak, ha valamilyen okból nem tetszett, továbbköltöztek. Bárth János az 1734-ben újraült Kecel példáján szemlélteti egyes helyet kereső családokra és magányosokra bontva ezt a folyamatot.¹³² Nem lehet csodálkozni, hogy a sokféle szokást, nyelvjárást, viselkedést képviselő emberek huzamosabb ideig nem tudtak egységes kulturális arculatot kialakítani. Kecel esete különben tipikus példája a Duna-Tisza-közön újránépesülő helységeknek. Nemcsak az imént idézett folyamat okán, hanem a XIX–XX. század fordulójára végre megszülető sajátos népi műveltségével is, mely úgy egyéni, hogy három nevezetes multú táj (Kiskunság, Bácska, Kalocsa környéke) találkozási pontjában fekszik. Kultúrája hasonlít is valamelyest mindre, de egyidejűleg el is üt környezettől. Homoki gazdálkodást folytat, belterjes mezőgazdasági ágazatokat teremt, ám népi műveltségének helyi színeivel és nyelvjárásával kiérdemli a környezettől a „kecelies” jelzőt. Az eredményhez azonban mindvégig szükséges volt annak a nyitottságnak a megtartása, ami az újratelepülésnél létrejött. Megmaradt a széleskörű házassági kapcsolatokban, a gazdálkodói vállalkozási kedvben, a városi ételdivatok elfogadásában és a külsőre még parasztos, de anyagában, készíttetési módjában már polgáris viselet századvégi kialakításában. A nagylétszámú parasztközösségnek nem képződött zárt kasztja, konzervatív irányba tájékozódó magja.¹³³

A későbbi keletkezésű községek, pl. a Kunszentmiklós pusztájából éppen korszakunkban benépesülő Szank-Móricgát sem jutnak el az egységesülésig. Parasztságuk ugyanazt a kemény munkát végzi az addig jobbára extenzív állattartással hasznosított vagy parlagon hagyott homok termővé tételéért, mint másutt a homokhátságon. Lehetőségük szerint alkalmaznak mezőgazdasági újításokat, nem köti őket a hagyományos művelési mód. Ugyanígy tanyaházaik berendezése és öltözködésük, továbbá szokásuk, társadalmi életük is lazábban tapad a tradíciókhoz. Azonban

a nagyobb részét szétszórva, egymástól jelentősebb távolságokra lakó majsai, lacházi, félegyházi stb. eredetű csoportok műveltsége között nem jön létre kiegyenlítődség.¹³⁴

Fejezetünkben a korábbi kiskunsági és Három Város-i kultúrát szemlélve eddig is többször utaltunk a múlt század második felében bekövetkező változásra, az újratelepülő falvaknál pedig még több szó esett róla. Ez a gazdálkodásbeli profilváltás éppen korszakunkban ér csúcspontjához. Nem korlátozódik az egykori szabadalmas területekre és a mezővárosokra, hanem ténylegesen átjárja az eddig is pásztázott homokvidéket. A gazdasági irányváltás lényegét tömören meg lehet fogalmazni: a jobbára legeltető állattartás súlyát átveszi az intenzív szőlő-gyümölcs-zöldség termesztés, mellette pedig kisebb mértékben intenziválódik a szántóföldi gabona-kukorica-takarmánytermesztés, meg a kezes állattartás. Természetesen ez a folyamat is helyenként, kistájanként másképpen megy végbe, de egészében elválasztja korszakunkban a Duna-Tisza-köz nagy részét környezetétől.

A XVIII. századra visszanyúló kezdetek nyomán az 1850-es évektől indult meg nagyobb ütemben a homok szőlővel és gyümölcsfákkal történő beültetése. Az észak-déli irányban kiépülő vasútvonal (1853-tól) nagyot lendített az új tevékenységen, biztosította a termés piacra szállítását. A század vége felé a filoxera-vész pusztítása adott újabb lökést a homoki szőlőtelepítésnek. A homok belterjes hasznosítása a tanyásodás újabb hullámát hozta. A belterjes kultúrák telepítésében előljártak a nagyobb helységek, ahol bővebben volt fölosztani való legelő. Ide tartozik, a már bemutatott Szeged határának nagy része és a bácskai Szabadka is.¹³⁵ Párhuzamosan a szőlő- és gyümölcs-területek növekedésével ugyan ezen a területen, de sokkal szűkebb körben megjelent a szántóföldi és telepszerű zöldségtermesztés is. (Maga a jelenség túlmutat a homokvidék határain a szegedi és kalocsai fűszerpaprikával és a Duna-melléki zöldségtermesztéssel.) Akár a szőlőt és a gyümölcsöt, ezt is a városi piac kiszélesedése vonta maga után. Korábban csak saját szükségletre termesztettek zöldségféléket a ház körüli kertekben, a századfordulón a nagyobb arányú termesztést jellemző módon két olyan külső, jellegzetes technikát képviselő kertészeti csoport ösztönözte döntően, melynek léte szorosan összefüggött a magyarországi városiasodással. Az egyik a céhes és német eredetű kertészet, a másik a múlt század hetvenes éveiben Magyarországon meghonosodó bolgárkertészet.¹³⁶

Területünkön – Szegedhez hasonlóan – Kecskeméten következett

be a legnagyobb arányú homoki szőlősítés. Mint mindenütt, de itt különösképpen a vállalkozó szellemű polgári birtokosok kezdeményezték és fektettek bele nagyobb tőkét, alakították ki a nagyüzemi termesztést, a tömegesítés pedig a kiskövidű parasztok, a kisbérilők, az agrárszegénység munkája volt.¹³⁷ Kecskemét tudta kihasználni a Három Város közül legjobban a korán megépült vasútvonal előnyeit és azt, hogy fokozatosan – bár kisebb jelentőségű – vasúti csomóponttá lett. Sorra vásárolta meg korábbi pusztabérleteit, az utolsót 1913-ban, amiket parcellázva vagy kisbérletbe adva részben – ilyen módon lekötött – saját népessége, részben a Szeged térségéből, a környékbeli helységekből és a Jászságból még mindig érkező vállalkozók kaptak meg.¹³⁸

A homoki gazdálkodás az anyatelepüléstől lazán függő, sőt szinte teljesen elszakadó farmtanyákat tette meg a külterületi lakott hely uralgó formájává. Lakói a piaci viszonyokat kényszerűen figyelemmel tartó, kis területeiket monokultúrásan vagy ahhoz közelítően művelő, fejlett kisárutermelői tudatú parasztok, akik eltávolodtak az önellátó vegyes gazdálkodás modelljétől.¹³⁹ Egyidejűleg az életmódbeli és mentalitásbeli eltávolodás is bekövetkezett – a Jászságnál idézett homokművelésre vonatkozó szolás értelmében – köztük és a kötött talajokon változatlanul gabonát és kukoricát termesztő birtokos parasztok között, akiknek – mint fentebb említettük – korszakunkban mind gazdálkodása, mind szokásvilága egyre inkább hagyományszerűvé vált.

Ezt a társadalmi átalakulást és megoszlást Nagykőrösön és Cegléden mélyítette a kulturális változatosságot hozó vallási különbözőség. Mindkét helyen a városban lakók többsége maradt református, az állandóan a tanyákon élők többsége római katolikus. 1910-ben Nagykőrösön a belterületen 76,94 % – 18,50 %, a külterületen 44,86 % – 54,02 % volt e két felekezet aránya. Cegléden valamivel kiegyenlítettebben alakult ez az arány, pedig ott a nagykőrösi többséggel szemben a reformátusok már alig néhány fővel kevesebben voltak a katolikusoknál: belterület: 47,91 % – 44,24 %, külterület: 43,83 % – 53,36 %.¹⁴⁰

Dacára a kedvezőtlenebb előzményeknek a két város közül Cegléd sorsa alakult szerencsésebben, amiben fontos része volt az egészen korai vasúti összeköttetésnek és jelentős csomóponttá válásnak (1848, 1853), bár igaz, hogy a város Budapest közelsége miatt ezt az előnyt sosem tudta teljesen érvényesíteni. Az uradalom maradványaitól nagyon lassan, egy hosszadalmas úrbéri perrel majd fokozatos vásárlásokkal (1909-ig) szabaddá váltak meg. Itt Nagykőröshöz és Kecskeméthez képest alig parcelláztak.

Ezért legkésőbb csak az első világháború előtt indult meg a nagyarányú homoki szőlőtelepítés. A várostól északra eső fekete földeket 1892-ig fordulókban használták. Az *aklok* (szálláskertek) nem sokkal az első világháború előtt épültek be. Ennek megfelelően a tanyásodás is mérsékeltebben bontakozott ki. Egyoldalú szemtermelés és kellő legelő híján nagyarányú sertéshizlalás folyt.¹⁴¹ A parcellázások elmaradása nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a századfordulón Cegléden nagy erővel jelentkezett a földmunkásmozgalom. Cegléd ezzel nemcsak a Három Város sorából (Kecskeméten 1868-ban zajlott le az Asztalos-féle megmozdulás), hanem az egész szélesebb térségben kiemelkedett.¹⁴²

Nagykőrös bezárkózása és lemaradása korszakunkban méginkább folytatódott.¹⁴³ Igaz itt a zöldségtermesztés (elsősorban uborka) jó eredményeket mutatott fel. (Cegléden csak a két világháború között jelenik majd meg néhány bolgárkertész.)¹⁴⁴ Nagykőrös elsősorban hátrányos közlekedéscsoporthelyi helyzetét sínylette meg. Ettől függetlenül a korszak monográfiája itt is regisztrálta a növekvő paraszti polgárosulást, amit elsősorban a gazdaréteg igényesebb építkezésén és lakberendezésén, valamint viseletének városiasodásán fedezett fel.¹⁴⁵ Végül is a gazdasági profilváltozás és a lokális társadalmak differenciálódása előbbre vitte a paraszti polgárosulást az egész tájegységen, habár figyelmeztetnünk kell rá, hogy az intenzív kultúrák művelői korántsem mind kerültek polgárparaszti módba, sőt az agrárszegénység számát gyarapították.¹⁴⁶

Az első világháborúig komoly ipar sem a Három városba, sem a kiskun mezővárosokba nem települt. Leginkább malmokkal és mezőgazdasági terméket feldolgozó üzemekkel találkozunk. Ugyanakkor mindenütt kifejlődött a falusiasnak maradó negyedek központjában a városi polgári élet magja, amely középületek emelésével, egyesületi élettel, bankalapításokkal, egészségügyi intézmények létesítésével, alapítványokkal, új iskolákkal stb. jelentkezett. Az egykori kiskun mezővárosok – habár hasonló utat követtek, mint a Három Város – mégis lemaradtak mellettük. Sőt a két legfejlettebb (Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas) mögött a többi helység községsorba süllyedt.

Az Alföld közepének egykori szabadalmas területei közül korszakunk végére – a széttartó fejlődés következményeként – a Nagykunság és a Hajdúság őrzött meg legtöbb vonást a múlt század derekának régies néprajzi képéből. Magyarázatul talán az előző tájegységeknél is nagyobb figyelmet kívánnak a későfeudális társadalmi viszonyok. Balogh István a Hajdúságról szóló könyvében nyomatékkal írja: „A hajdúságnak önálló, minden más magyarországi területi népcsoporttól elütő karaktere a szatmári békével kezdődő és az 1848-as átalakulással záródó másfél évszázadig tartó rendi korszak alatt alakult ki.¹⁴⁷ Ugyanez elmondható az 1745-ös redemptio közbeiktatásával a szomszédos Nagykunságra is. Tudati következményei korszakunkban végig érződnek. A néprajzi szakirodalom mindkét területet, akár a Kiskunságot és Jászságot, a nagy alföldi városokkal együtt az újkori parasztpolgárosodás megvalósítóiként tartja számon. Nézetünk szerint a Nagykunság és a Hajdúság arra példa, hogy ez a polgárosulásnak induló parasztkultúra miként rekedt meg és konzerválódott.

Mindkét vidéken az 1775–1825 közötti félévszázadban több hullámban zajlottak le társadalmi mozgolódások, melyek a redemptio nyomán létrejött birtokosi hierarchiát a kevésbé tehető rétegek javára meg akarták változtatni.¹⁴⁸ Eredményük csekély volt. A Nagykunságban a redemptusok szilárdan megtartották pozícióikat, a társadalmi feszültséget pedig a bácskai „kivándorlás” vezette le.¹⁴⁹ Hiába voltak a redemptusok a magyar társadalom első, nagy tömegben saját pénzükön fölszabadult jobbágyai, életmódjukat és szokásaikat az adott rendi szerkezetbe beilleszkedve alakították ki és mereven ragaszkodtak hozzájuk. Hasonló mondható el a katonai hagyományait ápoló, kollektív nemességére büszke hajdúságiakról is, akiknek társadalmában azonban az egykor Bocskai által letelepített „törzsökösök” vagy „hajdúnemesek” nem tudták a jászkunságiéhoz hasonló örökletes kiváltságokat megszilárdítani, mert nagyobb volt a társadalmi mobilizáció, és vagyoni differenciálódás, a XVIII. század végén az akkor vagyonos réteg (köztük bevándorlók is) kisajátította a korábban közösen érvényes jogok többségét. A feudális kiváltságok birtokosai természetszerűleg a viszonyok megmerevítésére törekedtek, hiszen fellazításukkal veszthettek volna.¹⁵⁰ Társadalmi változásokat akarva nem a polgári átalakulásért, hanem a rendi szerkezeten belül a hajdúk

kollektív nemességének kiterjesztéséért, a hajdúsági jobbágyok részéről a hajdú státus elnyeréséért folyt a küzdelem. Ugyanakkor a hajdúk történelmi hagyományaiiban erősen élt a függetlenségi harcok emléke, ezért támogatták az 1848/49-i szabadságharcot.¹⁵¹ Ápolták a Bocskai-kultuszt is, amüt korszakunkban meglehetősen áthatott a historizálás. A Nagykunságban ennek párhuzamaként szintén találkozzunk a dicső múlt és a szabadalmas jogállás emlékének ébrentartásával, habár a kutatás közel sem tárta föl még annyi mozzanatát és összetevőjét, mint a Jászságban és Kiskunságban.¹⁵²

1848 mindkét vidéket viszonylagos földbőségben találta. De éppen a földbőség, továbbá a helyi társadalmak konzervatív beállítottsága, a vezetői birtokos rétegek töretlenül érvényesülő érdekei magyarázzák, hogy a XIX. század második felében végrehajtott tagosítások, melyek számoltak az egykori szabadalmas vidékek sajátos helyi jogszokásaival és jogviszonyaival, voltaképp a XVIII. század végén kialakult birtokviszonyokat szentesítették.¹⁵³

A Nagykunság nagy része a vízrendezések előtt időszakosan vízjárta vidék volt. A természeti körülmények az állattartáson kívül már ezért sem kedveztek a mezőgazdasági árutermelésnek. Továbbá az év legnagyobb hányadában nehezen járható utak szállítási nehézséget okoztak. A vasutak kiépülésével (Szolnok–Debrecen; 1853–1857) nem sokat változott a közlekedési helyzet, mert a nagykunsági és hajdúsági helységek többségét a fővonalak elkerülték, egy sem vált jelentős csomóponttá. A lassan intenzívalódó gabonatermesztés, mely a vasúti összeköttetésnek mégis látta hasznát, és a külterjes állattenyésztés mellett nem bontakozott ki jelentősebb gazdasági szakosodás.¹⁵⁴ Nem kivételek a Nyírség-széli, ún. homoki hajdúvárosok sem, melyek természetföldrajzi körülményeik folytán kialakíthattak volna belterjes kultúrákat. A dohánytermesztés már a másféle mezőgazdaságú Nyírséggel kapcsolatos. A hajdúhadházi káposzta-termesztés a szűkebb vidék számára volt jelentős.¹⁵⁵

Bellon Tibor a Nagykunság példáján mutatott rá arra, hogy az egykori szabadalmas vidék sem 1848 előtt, sem a következő évtizedekben nem tudta igazán kihasználni azt a társadalmi előnyt, amüt a feudalizmusban a szabadparaszti lét, utóbb pedig a feudális környezet felszámolódása után ennek esetleges „tőkéje” jelentett.¹⁵⁶ Az utóbbi két évtizedben a Hajdúságban sorozatnyi helytörténeti tanulmánykötet látott napvilágot, ezért az ottani párhuzamos folyamatot sokkal részletesebben ismerjük. Orosz István Hajdúnánás és Hajdúböszörmény, Varga Gyula

Hajdúszoboszló, Oláh József Hajdúdorog és Hajdúhadház újkori agrártörténetét elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a Hajdúság gazdasági élete a dualizmus korában visszamaradt.¹⁵⁷ Nem egyhelyben topogás történt, hanem ellentétes tényezők egyidejű érvényre jutásából bontakozott ki a végsősoron elmarasztalható helyzet. A szabadparaszti lét 1848 előtt önmagában itt sem jelentett korszerű polgárosulást, ez csak a jobbagyfelszabadítás után és a szabad birtokforgalom megvalósulásával indulhatott el. Az említett földbőség következményeként nagy lehetőségei voltak az extenzív fejlesztésnek. Ennek keretében valósultak meg a technológiai újítások, fajtaváltások, eszközváltások a mezőgazdaságban, de ugyanakkor az extenzív fejlődésnek tulajdonítható a változások lassúsága (ugaroltatás, a tagosítás, gazdaságosabb állatfajták tömeges megjelenése, az új növénykultúrák befogadása és a gépesítés késése stb.) Növekedett az állatállomány, kiterjedt a szántóterület, gyarapodott a lakosság, ám a gazdálkodás szerkezete alapján véve korszakunkban nem változott. Hajdúszoboszlóról olvashatjuk a bizvást általánosítható összegző megállapítást: „Szoboszló mezőgazdasági képe a XIX. század második felétől igen változatos.” „A gazdálkodás sokszínű, de összességében talán éppen ezért kezdetleges. Már kialakulása idején elmaradt, mert időközben belső létezésének gondjaival küzd, nem képes megoldani a korszerű termelést.”¹⁵⁸ A Hajdúság agrártársadalmában is lezajlott az országszerte ismert kapitalizmuskori birtokpolarizálódás, s ezzel a birtokszerkezet a piacra termelés, a tőkés üzemszervezet szempontjából kedvezően alakult. Nem volt ugyan magánföldesúri nagybirtok, de a 30 – 200 hold közötti gazdaságok jelentékeny csoportot alkottak. Ha azonban a nagyobb birtokosok kilétét nézzük, kiderül, hogy szép számmal akadnak köztük értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak, olyanok, akik részint státusszimbólumnak, részint befektetésnek tekintették birtokukat vagy „középosztályi” életmód fenntartásának támaszául használták, de progresszíve nem gazdálkodtak, vállalkozó szellemről általában nem tettek tanúságot.¹⁵⁹

Nem meglepő ezek után, hogy a mezőgazdaságból élők aránya az első világháborúig alföldi mezővárosi mértékben is igen magas maradt. Emlékeztetünk a már idézett adatsorra, hogy 1900-ban Karcagon 72,2, Hajdúböszörményben 76,7, Hajdúszoboszlón 77,6 %-kal részesültek a lakosságból az őstermelők.¹⁶⁰ Az ipar jórészt kézművesekből, kisebb gyári üzemekből állt, alacsony színvonalon mozgott.¹⁶¹

Ha arra gondolunk, hogy a táji elkülönülés korszakunkban voltaképp negatívumokkal határozható meg: nem következett be az erősen,

a mindenképpen piacra orientált profilváltás, aminek tanúi lehettünk a Duna-Tisza-közén, és nem tapasztalhattunk a jázságihoz hasonló vállalkozói kedvet sem, fölmerül a kérdés, végül is miért beszélhetünk ebben a térségben szintén paraszti polgárosulásról, habár ezt már előljáróban megrekedőnek minősítettük? Mielőtt – bár kutatások hiányában részlegesen – választ próbálunk adni arra, kívánunk utalni, hogy mind a Nagykunság, mind a Hajdúság rendi állapotában – a Kiskunsághoz hasonlóan – széttagolt territoriális egység volt. A XIX. század utolsó harmadában azonban éppúgy nem szabad izoláltan jellemezni részeit, mint nem tehetjük a Kiskunság esetében sem. Ha eddig mégis ezt a gyakorlatot követtük, történt azért, mert jórészt kiváltságos állapotokkal összefüggő jellemzőiket mutattuk be. Nem lehet azonban az általuk nyilvánvalóan befolyásolt környezetüket kihagyni a képből. Sőt mindenek előtt Debrecen kiemelt, ízlést és divatot adó példáját sem kell elfelednünk. Kelet felé az eltérő földrajzi adottságú Nyírség pereme határolja az összetartozó tájegységet (részben már a történeti Hajdúság egy részét is magában foglalva). Délről-délkeletről a Sárrét húzódik, melynek felszíne a XIX. század első felének nagy vízrendezési munkálatai előtt hasonló volt a Nagykunságéhoz, ám – alföldi értelemben – aprófalvas volta, a szabadalmak hiánya és több más, később érintendő vonás elválasztja tőle. Más fejlődésű vidék helyezkedik el a Körösök vonalától délre is, benne Kunszentimárton, a területileg hajdan nagykunsági, de XVIII. században jászókkal újratelepült helység, melyet a szomszédságával, a Tiszazuggal együtt a Dél-Tiszántúlon fogunk érinteni. Tájegységünk továbbá olyan, eltérő társadalmi múltú településeket foglal magába, mint például Balmazújváros, egykor taxás uradalmi mezőváros,¹⁶² a Tisza melletti nagybirtokok egyre inkább zsellérlakta falvainak sora (pl. Tiszacsegén 1895-ben a földbirtoknak csak 11 %-a volt parasztagdák kezén),¹⁶³ és a Tisza túlsó partján Szolnok. Az utóbbi külön figyelmet érdemelne, hiszen régi, fontos folyami átkelőhely. Ám a múlt század közepe előtt jellegtelen és eléggé jelentéktelen kamarai mezőváros volt. Forgalma és tünevényes gyorsaságú fejlődése két eseménytől adatolható, a vasút korai megjelenésétől (1848) és a központi fekvés után az újonnan alakuló Jásznagykun-Szolnok vármegye székhelyéül kijelölésétől (1876).¹⁶⁴ Nem tudni, hogy ez a különböző történeti háttérű vidékek találkozási pontjában épült város milyen befolyást gyakorolt a közvetlen környezet és a távolabbi környék falvaira. Egyelőre hiányzik egyik szomszéd községének olyan tüzetes vizsgálata is, mint amilyen a Duna-Tisza-közén Kecelt típusú településnek jellemezte.

Térjünk most vissza alapkérdésünkhöz, a szétválás és a paraszti polgárosulás kapcsolatára! Kevés olyan terület mutatkozik, mint a tanyásodás, ahol határozott különbségeket észlelhetünk. Amidőn az 1930-as években Erdei Ferenc a nagykunsági tanyákat vizsgálta, úgy találta, hogy az extenzív gabonatermesztés, a farmtanyák hiánya és az egykori állattartó szállások hagyománya miatt azok az általa fölállított tanyafejlődési kronológiában nyomatékosan a XIX. század első felének állapotára emlékeztetik. A Hajdúságban is észlelte a kései tanyásodás jeleit.¹⁶⁵ Nyilvánvalóan hatott rá Györffy István klasszikus tanulmánya a nagykunsági tanyáról,¹⁶⁶ de utólag a levéltári kutatások és a további néprajzi vizsgálatok lényegében igazolták vázlatos észrevételeit. A közös földhasználat hosszú ideig tartó kötöttségei, a fordulós határoknak a múlt század vége felé történő felszabadítása, viszonylag kései tagosítások és a kertesség hagyománya miatt, valójában csak a múlt század közepi gabonakonjunktúra hatására, szélesebb körben pedig a századvégen épültek ki a két neves történeti táj határában a földműves tanyák.¹⁶⁷ Például Hajdúböszörményben, ahol 1888-ban tagosítottak, még századunk közepén is sikerült a néprajzi kutatásnak rekonstruálni a tanyalétesítések előtti földművelés gyakorlatát a várostól távolabb eső szántókon.¹⁶⁸ A külterjes állattartás, akár a Hortobágyon, ugyanúgy a környező pusztákon is, azért bírt korszakunkban kiemelkedő szereppel, mert nagy területeket hagytak meg legelőnek, s ez a tény ismételtén visszautal a mezőgazdaság színvonaláról általában mondottakra.¹⁶⁹

Másfajta állapotot tükröz az építkezés. A kép differenciáltabb abból a szemszögből, hogy inkább tanúsítja az extenzív gazdasági fejlődés által hozott gyarapodást, amire a paraszti polgárosulás valóságos jelei alapozódhattak. Györffy István, aki a századelőn a Nagykunság és környéke népi építkezését írta le, elsősorban az archaikus formák iránt érdeklődött, de nem kerülték el figyelmét a városias hatásra jelentkező változások sem.¹⁷⁰ A későbbi néprajzi vizsgálatok a következő, számunkra figyelemre méltó dolgokat regisztrálták:

1. Mindenütt megjelentek korszakunkban a hagyományos építkezéstől elütő külső formák és anyagok (pl. fordított ház, téglá és cseréphasználat). Egy helységen belül igen változatos esztétikai megoldások jöttek létre. A szerkezet lényegében nem változott. A kezdetlegesebb hajlékok vagy a tanyavilágba, a legelőkre vagy a zárt szőlőskertekbe szorultak vissza.¹⁷¹

2. Az esztétikai változatosság a század első felének divatos stílusából, a klasszicizmusból sokat merített. A mezővárosi kőművesmesterek

tehát 60–80 évvel később követték ezt az előképet (ámbitusok, oszlopos tornácok, homlokzatok).¹⁷²

3. A legmódosabb parasztok a helyi polgári lakosság ízlését követve gyarapították az (egykori) mezővárosok és a községek központjában képződő kisvárosi épületmagot, ám a települések külseje továbbra is erősen falusias maradt.

Az építkezésnél tapasztalható régi és új divat hozta kettősség, illetőleg a különböző korokból származó épületek megépítkezések váltakozása tanulságosan párba állítható Csilléry Klára igen szemléletes tiszai bűtorkutatásával. Szerzőnk az 1810 és 1950 közötti időszakra vonatkozóan rekonstruálta a lakberendezés történeti rétegeit; a kezdet házilag készített darabjaitól, a festett asztalos bútoron, a történeti stílusjegyeket hordozó provinciális bútorokon át a modern szobabútorig (az 1920-as években adják először a gazdagabbak kelengyébe). Habár zsellérfaluról van szó, valószínű, hogy mintaként nagyobb térségben érvényesnek vehetjük a tiszai eredményeket.¹⁷³

A más vidékekhez viszonyítva meglehetősen szegényes díszítőművészet és az öltözet erősen Debrecen hatása alatt állt. Részben utánozták az ott látottakat a helyi mesterek, részben a debreceni vásárok vagy vásárok biztosították az ellátást. A szűcs- és szűrszabóipar még korszakunkban is bőven termelt, noha már hanyatlott. Gazdarétegek viselete karakterességében nem érte el a debreceni mintát, egyszerűbb volt. Csupán az asszonyok főkötője mutatott némi változatosságot, de akár az előző fejezetekben áttekintett vidékeken, a megvarratott kelmék túlnyomólag gyáriak voltak az 1880-as években.¹⁷⁴

A népművészet ágazataiból említésre méltó a századfordulón már halódó tiszafüredi kerámiaközpont, amely – mint utaltunk rá – Debrecen kisugárzásának jellemzőit viselte.¹⁷⁵ A térség déli részén, Mezőtúron az Alföld második legnagyobb fazekas központjában ekkor még jellegzetesen paraszti stílusban javában dolgoztak, sőt iparművészeti irányba haladni próbáltak.¹⁷⁶ Ugyanakkor igen archaikus technikával készültek a nádudvari feketecedények.¹⁷⁷

A népköltészetből – ha a feltűnően kevés korabeli gyűjtés tanulságaként nyilatkozni lehet – korán kikoptyak a klasszikus, régies műfajok. A hiedelmek elhalványultak. Bizonyos ünnepi népszokások, a lakodalom lefolyása viszont meglepően színes és eleven maradt mindvégig.¹⁷⁸ Föltűnő a vallási élet racionalizálódása, amit talán magyaráz, hogy ez a vidék a magyar reformátusság legnagyobb egységes tömbjét foglalta magába a XVI. század második felétől.

A társadalom megoszlása a többi központi alföldi területekhez hasonló polarizálódást mutat,¹⁷⁹ aminek azonban a konzervatívabb vonások miatt – úgy tetszik – szembetűnőbb a kulturális vetülete. Ugyanis a parasztpolgárius minták után igazodó, a folklórt elimináló módos gazdák mellett itt, a Hortobágyon és a határos pusztákon találjuk az alföldi viszonylatban egész korszakunkban a lakossághoz mérten legmagasabb arányszámú pásztorságot, mely kasztszellemeivel, művészkedő hajlamával, hiedelemvilágával, díszes férfi öltözetével, táplálkozási szokásaival és szakismeretével az alföldi népi kultúra archaikus rétegének jellegzetes képviselője még az első világháborút közvetlenül megelőző esztendőkből is. A kontrasztot fokozza, hogy – s ez szintén ismert az Alföld más központi területeiről – a pásztorság a tanyai cselédséggel és városszéli napszámosrétegekkel együtt, melyek szintén hagyományörzőek, egymásrautalt kapcsolatban él a nagygazdákkal, a mikrotársadalmakon belül az ő gazdasági szövetségük a legszorosabb.

A megnyitottabb alföldi vidék, a Dél-Tiszántúl

A Dél-Tiszántúl, a Körösök, a Tisza, a Maros és az Aradi-Hegyalja által közrefogott síkság az Alföld földrajzilag legkevésbé tagolt, nagyobb összefüggő területe. Közös meghatározó történeti és néprajzi sajátosságai miatt hozzászámoljuk a Tiszazug községeit sőt a túlpartra eső Csongrádot is. Hagyományos tájnévvel nem tudjuk meghatározni. A gyakran emlegetett irodalmi eredetű Viharsarok név kései, és csupán a nyugati felét jelöli. A XVIII. század elején szinte teljesen lakatlan, a század végére nemzetiségileg és vallásilag kevert terület, melynek magyar lakossága is egymástól távol eső vidékekről származik: A Körösök mentén fekvő települések (Gyulától Gyomáig) református lakossága a szomszédos sárréti-bihari magyarsággal közvetlenül tart kulturális és nyelvjárási rokonságot.¹⁸⁰ A délnyugati községek között sok a „szögedi nemzet” kirajzása. (Dombegyház, Földeák, Kígyós, Simonyifalva).¹⁸¹ Hódmezővásárhelyen és Makón hódoltság előtti a törzslakosság. Észak-magyarországi (pl. a gyulai, szentesi, makói római katolikusok) és dunántúli (pl. az orosházi evangélikusok) eredetű településlakossága is van a vidéknek.

Északi és keleti részére jelentékenyebb számban szlovákok és németek, a keleti felére románok és kevesen szerbek kerültek.¹⁸²

Az, hogy a XVIII. század első felének nagy vándormozgalma tömegeket hozott ide, hasonlóságot sejtet a Körösöktől északra és a Tiszától nyugatra eső vidékekkel. Csakhogy az említett folyókon túl jóval több helyen szolgált folytonos népességintegráció katalizátorául és természetesen számbelileg is nagyobb a törzslakosság. Itt, délebbre a középkori állapotokhoz képest a Rákóczi-szabadságharc befejezéséig húzódó pusztulás teljesebb volt. A nemzetiségek nagyarányú betelepődése is ennek a jele és elválasztja a Dél-Tiszántúlt az északabbi területektől.

A nagyterjedésű térségben feltűnően hiányoznak olyan fontos kultúráközvetítő tényezők, mint a szabadalmas területek, bár példájuk hatott, mert a Kunszentmártonnal határos Öcsöd 1848 előtt megpróbálkozott jászkun privilégiumokat perelni magának, Sarkad pedig egykor hajdúszabadsággal bírt. (Igaz, ez utóbbi helység már inkább egy másik tájegységhez, a Sárrét-Körös völgy vidékéhez tartozik, mint ide.) A kismemesi lakosság gyér volt. A nagyobb településeken elvegyülve élt, csak ritkán alkotott jelentékenyebb közösségeket (pl. Csépan). Végül valóban (iparos foglalkoztatottságú) folytonos városi lakosság a közelben csupán Szegeden maradt meg és igen kicsiny számban.

Mi magyarázza mégis a hallatlanul nagy iramú fejlődést, amelyen a Dél-Tiszántúl mintegy kétszáz esztendő alatt, de különösen a múlt században átment? Nem lehet egyetlen okot megjelölni. Mai ismereteink szerint több tényező együttes hatása idézte elő azt az állapotot, amelyet fejezetcímünkben a „legnyitottabb” jelzővel igyekeztünk érzékeltetni. Közre játszhatott a birtokszerkezet, a birtoklás módja (jogviszonya), a nagy népességi beáramlás. Bizonyára hozzájárult a terület földrajzi nyitottsága. Fontos, hogy nem akadt olyan társadalmi tényező, mely a parasztságon belül konzerválólólag úgy hatott volna, mint a szomszédos területeken a kasztokat kialakító redemptio vagy Debrecenben a civis hagyomány. Sarkítottan fogalmazva: a hagyománytalanság azaz egy hiányállapot lehetőségek kialakulására adott alkalmat. A lendületet pedig a fejlődéshez alapvetően az az örökifejtés biztosította, mely világszerte mentális velejárója volt az új területeket, különösen üres területeket birtokba vevő telepeseknek.

Ha Szeged XVII. század végi helyzetére elfogadtuk a helytörténetírástól a frontier jelzőt, több-kevesebb érvénnyel alkalmazhatjuk az egész Körös-Maros közre is, melynek a középkor vége óta Szeged számított az

egyik fontos, ha ugyan nem a legfontosabb gazdasági központjának. Megjegyzendő, hogy a frontier jelleg ráillik a Marostól délre, a Bánság síksági és dombsági vidékeire, valamint a Bácskára is. Ebből a szempontból, újkori történetének számos szálával a Dél-Tiszántúl az egykori Dél-Magyarországgal fűződik össze. Hadd utaljunk néhány olyan lélektani tényezőre, amelyek nézetünk szerint kísérői azoknak a helyzeteknek, amelyekben sokfelől, sokféle hagyományú, nyelvű, vallású, vállalkozó kedvű vagy kényszerből vállalkozó (telepes) ember sereglük össze egzisztenciát teremteni. Nem tagadva a szociális problémák nyomasztó erejét, nem tarthatjuk véletlennek, hogy épp Dél-Magyarországon – beleértve most teljes egészében a Dél-Tiszántúlt is – hódítottak először nagy tömegeket a szocialista eszméiségű földmunkásmozgalmak, a vallási szekták, s itt vált – a Hódmezővásárhely-Szabadka tengely mentén – hagyománnyá az öngyilkosság.¹⁸³ Elvben a társadalmi nyomor ugyanabban vagy másik időszakban más tájakon is okozhatott volna hasonló tüneteket, mint ahogyan ki is váltott hasonló reakciókat. A folytonos létű és lakosságú, ezért stabilabb közösségek azonban jobban ellenálltak, a létbizonytalanság problémáit kiegyensúlyozottabban vezették le, mint a még évtizedek után sem igazán egységesült helységek lakossága. Erre a jelenségre alább még visszatérünk.

A legnehezebb arra választ adni, vajon a dél-alföldi övezetben miért a Dél-Tiszántúlon halmozódott föl a legtöbb feszültség. Valószínűleg azért, mert a nagyobb térségben itt állott be legelőbb a földuzzadt népesség és az azt már – az adott körülmények között – eltartani nem tudó mezőgazdaság közötti feszültség. (Végső választ csak a ma szinte kizárólagosan nem Magyarországhoz tartozó délebbi vidékek társadalom- és gazdaságtörténetének részletes ismeretében lehet majd adni.) A Dél-Tiszántúlnál maradván, az a XVIII. században nagyjából két egyenlő részben néhány magánföldesúr (Haruckern, Károlyi), illetőleg a kamara birtokába került. Az előző egységhez a nyugati és északi, az utóbbihoz a keleti és déli részek tartoztak. A magánföldesúri uradalmak övezetében jórészt nagyhatárú helységek, a kamarai birtokokon kisebb községek jöttek létre. A nagyhatárú helységekben nem mindenütt és sokszor jókora késéssel alakultak földesúri majorságok, a szolgáltatásokat leggyakrabban pénzösszeggel (taxa) váltották meg.

Látni fogjuk, hogy ez a jogi körülmény mennyire befolyásolja majd a kapitalizmuskori gazdaság helyzetét. Nem kevésbé így történt a kamarai területeken is. Mindkét övezet sorsában döntő változást hozott a napo-

leoni háborúk által előidézett helyzet. Nemcsak a gabonakonjunktúra, hanem a kincstár elszegényedése is. A gabonakonjunktúra az egész területen a majorsági gazdálkodás kialakításának törekvését hozta magával.¹⁸⁴ A csanád-aradi, hatalmas összefüggő kamarai birtokok tekintélyes részét pedig elkezdték magánföldesuraknak kiárúsítani.¹⁸⁵ Dél-Tiszántúl más vidékein is keletkeztek, de összefüggő tömböt Kelet-Csanádban alkottak – a korábban pusztabérletként hasznosított vidéken – az ún. telepítvényes falvak, melyek jórészt dohánytermesztésre és közösségként (tehát nem családonként és magánszemélyenként) szegődtek, a kincstárral egyfajta bérleti viszonyt alakítva ki. (Létrejöttek magánföldesúri telepítvények is.)¹⁸⁶ Az eladott Arad vármegyei kamarai birtokok jórészt nem régi földbirtokos családok, hanem polgári származású elemek vásárolták meg, akik rendszerint ebből az alkalomból szereztek nemességet. Ezek az új nemesek gyakran épp a háborúból meggazdagodók, igen határozottan kezdték kialakítani majorságaikat és azokban a legmodernebb üzemszervezetet meg agrotechnikát vezették be. A korábbi földbőséget élvező jobbágság lehetőségeit korlátozták, robotra szorították, bér munkára kényszerítették, „albérleti” rendszerben műveltették vele földjeiket.¹⁸⁷

Az 1830–40-es évtizedre az utóbb említett két típustól határozottan elvált a harmadik, a békési-csongrádi nagyhatáru helységek sorsa, amelyek a földesúrral kapcsolatos ügyek és az áruértékesítés intézésére erős önkormányzatot hoztak létre.¹⁸⁸ A viszonylagos földbőségre és függetlenségre támaszkodva maguk is kihasználták a konjunktúrát és elsősorban a Károlyi-uradalmak területén többen éltek az örökváltság lehetőségével. Így váltotta meg magát 1837-ben Szentes, Szarvas, Békéscsaba és Csongrád 1845-ben, 1836-ban Orosháza, és hosszas huzavona után jutott el a megváltás küszöbéig 1847-ben Hódmezővásárhely és Makó is.¹⁸⁹ Jövedelni forrásuk két ágazatból táplálkozott éppen úgy, mint az eddig szemlézett területeken. Az egyik a rideg- és félrideg állattartás (elsősorban szarvasmarha és juh), a másik a múlt század első kétharmadában kisebb visszaesésekkel tartós gabonakonjunktúra.¹⁹⁰ A vidék központi piaca a viszonylag jó útvonalakon elérhető – itt sem futóhomok, sem kiterjedt mocsarak nem akadályozták a közlekedést – Szeged volt.

A telepítvényes községek útja másként alakult. Amidőn 1850 után az állami dohánymonopólium bevezetésével az addig jól jövedelmező dohánytermesztés visszaesett, a kamarai birtokok és a magánföldesúri telepítvények kertészeinek nagy része elvesztette megélhetését. A bajt növelte, hogy nem lévén úrbéres minőségű az általuk művelt föld, a job-

bágyfelszabadításból kimaradtak. Egy részüknek el kellett távoznia lak-
helyéről. A többség tisztázatlan jogi helyzetét az 1873. évi telepítvényi
törvény kívánta rendezni, ám a megváltás lehetősége igen súlyos terhet
rakott rájuk. A törlesztés kötelezettsége lekötötte anyagi erejüket, nagy
munkaerőfelesleget és társadalmi elégedetlenséget szült.¹⁹¹

Ugyanakkor, a jobbágyfelszabadítás után a volt úrbéres helységek
többsége élvezte a viszonylag kedvező birtokmegosztás és a feudális-rendi
háttérrel rendelkező törzsökös birtokosok hiányát. Jellemző, hogy a
Körösre, a Tiszára és a Marosra – mintegy félkörívben – „támaszkodó”
helységek sora, Gyulától nyugat felé haladva majd visszakanyarodva Ma-
kóig, Ópécskáiig ekkor alakította ki tanyavilágának nagy részét. Tanyás
gazdálkodás folyt a terület szívében, Orosházán is. A kedvezőbb jogi
viszonyok miatt itt már a feudalizmus utolsó évtizedeiben is előrehala-
dottabb állapotban volt a tanyásodás, mint a Nagyunságban és a Haj-
dúságban.¹⁹² A mezővárosokban és nagyobb községekben tagosítások
és legelőelkülönítések, majd a legelőfelosztások és a megmaradt uradalmi
földek kiparcellázása még évtizedekig biztosította a nemzetiségtől függet-
len azonos gazdálkodást, az extenzív fejlődést.¹⁹³ Például Gyulán, Békés
vármegye székhelyén és a terület legpatinásabb uradalmi központjában
1906-ra (töredékében 1918-ra) fölszámolódott a Wenkheim–Almássy
birtok. Egy részét fokozatosan kiparcellázták, más részét a város vette
meg legelőnek, amivel a helység egyetlen nagybirtokosa lett. Ugyanakkor
a környező kisközségekben a nagybirtok aránya változatlanul magas mar-
adt: Kétegyházán 62 %, Dobozon 77 %, Újkígyóson 91 %, Gyulaváriban
82 %.¹⁹⁴ A nagyarányú birtokforgalom erőteljes differenciálódáshoz
és a volt úrbéres helységekben is jelentékeny agrárszegénység kialakulá-
sához vezetett.

A mezőgazdaságban megélhetést nem találó népesség egy része – tör-
ténétírásunkban köztudott – évtizedeken át a vízrendezések, vasút- és
útépítkezések nyújtotta munkalehetőségekkel élt. Közülük került ki a
vidék egyik jellegzetes társadalmi-foglalkozási csoportja, a földmunkát
végző legöntudatosabb, specialista réteg, a Békés és Csongrád megyében
sűrűsödő kubikkusság.¹⁹⁵ Ha lehet fokozatokat fölállítani – összehasonlí-
tó vizsgálatok híján –, úgy tetszik, az Alföld középső és déli területein
az agrárvárosokban kialakuló társadalmi és vagyoni polarizáció, talán a
Dél-Tiszántúlon alakította át leginkább a helyi közösségeket. Hódmező-
vásárhely társadalmát ismerjük a legtüzetesebben. A nem csekély népes-
ségű gazdaréteg mellett az agrárszegénység rendkívüli sok foglalkozási,

szakosodott vagy átmeneti munkaformákat vállaló tömege élt. Vásárhely rétegzettsége nem volt olyan nagy sugarú, mint az iparosodottabb és kereskedőközpont Szegedé, de agrárnépessége színesebben és mélyebben differenciálódott.¹⁹⁶ A múlt század végén a földmunkák és építkezések megfogyatkozásával a több, mint száz esztendeje torlódó problémákból, az életformaváltás nehézségeiből állott elő az a feszültség, amely a földmunkás- és szegényparasztmozgalmakat ezen a vidéken fölélenkítette. Párhuzamos volt vele ugyancsak a világnézeti útkeresés jeleként a nagy egyházaktól elforduló vallásos szekták jelentkezése. A nazarénuosok és baptisták országos viszonylatban is első csoportjai a múlt század utolsó harmadában a Dél-Tiszántúlon bukkantak föl, Hódmezővásárhelyen, Gyulán és a tájegységünk határához közeli mezővárosban, Nagyszalontán. Végül a nagyon összetett okozatú föltűnően nagy öngyilkosság-gyakorlás, mint létprobléma, ebben a vonatkozásban ugyancsak ide sorolható.

Ezek a jelenségek a Dél-Tiszántúl arculatát úgy változtatták meg, hogy környezetétől egyre inkább elütő jelleget öltött. Ilyen irányba hatott a szociális feszültség oldásának a társadalmat kevésbé fölzaklató próbálkozása, a belterjes kultúrák terjedése, amiben a környező tájaknál – még a Duna-Tisza közti homokhátságnál is – nagyobb nyitottságot, változékonyabb vállalkozói kedvet mutatott a Dél-Tiszántúl. A már említett, a dohánykertészek intenzív szántóföldi termelési tapasztalataival is gazdagodó szegedi fűszerpaprika és a makói hagyma szántóföldi termesztése korszakunk kezdetén vett nagyobb lendületet.¹⁹⁷ A XIX. század vége felé a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazatokon kívül sem bontakozott ki olyan iparosítás, mely a megszaporodott agrárnépességnek munkát adott volna,¹⁹⁸ és noha a gabonatermesztés és az állattenyésztés változatlanul központi szerepű volt a további mezőgazdasági szakosodás különböző ágai jelentették a kiutat.¹⁹⁹ Egész sornyi jelenség tartozik ide. Az 1870-es évektől bolgárok, majd nyomukban magyarok kezdtek foglalkozni az étkezési paprika és a primőr zöldség öntözéses termesztésével, a jó adottságokkal rendelkező Szarvas, Szentés, Békés és Gyula határában szántóföldi kísérleteken és törpebirtokokon.²⁰⁰ (Később, a két háború között a melegágyi öntözéses hajtás meghonosításával még magasabb fokot értek el.) Közben tovább intenzíválódott a makói hagyma és a szegedi paprika művelési technikája is. Az általános tanyai baromfitenyésztés, a galambászat, növekvő takarmánytermesztéssel a szarvasmarhatartás és a sertéshizlalás, bár kevésbé karakteresen,

mint a növénykultúrák, szaporítják a sort.²⁰¹ Közbevetőleg megjegyzendő, hogy a nagyarányú sertéstartásban előljártak az uradalmak. Korszakunk közkedvelt fajtájának, a zsírsertés mangalicának a kisjenői főhercegi gazdaságban volt az első törzstenyészete.²⁰² Az újabb és újabb területek keresése szinte hagyományú vált, mert korszakunk után is jelentkeztek speciális ágazatok, mint Apátfalva és Magyarcsanak környékén az új- és fojtott burgonya termelése (Trianon után az elveszett bánági specialista falvak pótlására),²⁰³ valamint a meggyesegyházi földimogyoró termelése. Végül a múlt század utoljától az Orosháza-környéki sóprúciroktermesztés gazdagítja a sort.²⁰⁴ Mindez a paraszti termelési tapasztalatok nagyarányú növekedéséhez, korszerűbb technológiák és eszközök elterjedéséhez, általános belterjedéshez, az újításokra való hajlam érzékenyüléséhez vezetett. Nem tekinthető véletlennek, hogy az 1911-ben született Erdei Ferenc, aki elsőként fogalmazta meg a modern paraszti polgárosulás problémáit, éppen Makóról indult. A korszerűbb mezőgazdasági termelésre való törekvés, habár szűkebb keretek közt, nemcsak nyers piaci árut, hanem a kisipari ágazatokkal összefogva olyan termékeket is produkált, melyek méltán emelkedtek országos hírnévre: csabai és gyulai kolbász, magasra sütött búzakenyér.

Erdei példája, az általa képviselt makói „hagymások”, általában a piacra termelők ismételten földidéz a fejezet elején említett hatalmas arányú változást, amely átformálta a mentalitást, a paraszti öntudatot és természetesen a kultúrának nemcsak a gazdaságba eső, hanem más területeit is. A változások a kortárs szemlélőkből gyakran váltotta ki rosszálló és rezignált véleményeket. „Bizony-bizony maholnap a régi szokások és erkölcsök elenyésznek. Ma már csak itt-ott lehet látni azokat a szokásokat, erkölcsöket, mulatságokat, játékokat, tréfákat, öltözeteket, ünnepélyeket, melyek a régiek köznapi életét megédésítették és kellemessé varázsolták.”²⁰⁵ Ez a nosztalgikus mondat azt is elárulja, hogy nem annyira egy idillinek vélt világ teljes elsüllyedéséről volt szó a századfordulón, hanem inkább a kulturális jelenségek, a műveltség összetevőinek gyors és nagyarányú differenciálódásáról, széthúzásáról. Ebben az együttesben egymás mellett találjuk a vallás buzgó és a szocialista eszmék harcos híveit, a szenvedélyesen politikáló olvasóköroket²⁰⁶ és az „evilági hívságokat” elutasító kiségyházi közösségeket. Békéscsaba néprajzos monográfusa jellemző vonásként fontosnak tartja megenlíteni, hogy a nép milyen szorgalmasan és sokat olvas. Igaz, jórészt kegyes vallásos műveket nevez meg, mert az általa festett falusias-patriarkális képhez

ez illett.²⁰⁷ A néprajzkutatók pedig korszakunk után évtizedekkel is nemzetiségi különbségek nélkül archaikus hiedelmeket gyűjtettek össze.²⁰⁸

Az összetett képződmény elemzése okából még egyszer vissza kell térnünk az újra népesülés utáni fő problémához, a kulturális és életmódbeli egységesüléshez, amivel szemben a századfordulóra kifejlődött helyzet más irányú mozgásokat mutat.

A XVIII. század első feléből Szentseről följegyezték, hogy az utcán megismerni a dunántúli és a tiszántúli származású embereket, eltérő viseletükről.²⁰⁹ Korszakunkat nem sokkal megelőző időben, az 1850-es években készült színes ábrázolásokon azonban már nemcsak az öcsödi, a makói és a gyulai magyarok láthatók szinte azonos öltözetben, de nagyon hasonlóan örökítették meg ugyanakkor a gyulai németeket, a békéscsabai szlovákokat, sőt a kétegyházi románokat is. Az alföldi mezővárosi polgárosuló paraszti öltözet darabjait hordták mindnyájan, akár az eddig bemutatott alföldi tájegységek legtöbb helységében, legfeljebb a divat mértékében és fokaiban különböztek, ami egyúttal etnikai és falusi-városi különbségeket is kifejezett.²¹⁰ Területünk népi kultúrája, ha nem is egyenletesen, de viszonylag gazdagon dokumentált. Éppen a viseletleírások szemléltetik jól az integrálódási folyamatot, s egyúttal a századvégre már egységesen bekövetkező változásokat.

„A mostani nép tökéletesen magyarosan öltözködik” – írta a szarvasi szlovákokról 1872-ben Zsilinszky Mihály, amivel kifejezte, hogy már régen nem hordják az első telepések felsőmagyarországi jellegzetességeket őrző ruháját, hanem a zsinóros posztó férfiöltözet, a sokszoknyás, vállkendős, ingvállas női öltözet járja.²¹¹ Ugyanez volt a helyzet más, ismert viseletű békési és Csongrád megyei helységekben. A meghatározó változást a leírások és az utólagos kutatások egyöntetűen a jobbágyfelszabadítás utáni két évtizedre teszik. Ekkor szorult vissza, sőt helyenként már ekkor eltűnt a ruhakészítésből a parasztság magakészítette öltözete. Helyét teljesen átvette a ruhakészítő kisipar és a gyári kelme. Legtovább és korszakunkban a nagyobb mezővárosokban is mindvégig viseltek bőrből készített ruhadarabokat (pl. reprezentatív öltözetként a himzett subát) és egyre szűkülő körben a cifraszűrt. Kendert még termeltek a parasztok, de szőni már legtöbbször a takácsok szőttek, a pamutvászon egyeduralmukodóvá vált a ruházatban. A férfiak nyári viseletében, különösen a tanyán dolgozók és a cselédek körében, a viszon ing és gatyta tovább divatozott, mint a városi rétegeknél és csoportoknál. Az utóbbiak ünneplő

viseletéből kopott ki legelőször, véglegesen átadva a helyét a posztónak és a századfordulón már sok helyen a legegyszerűbb fekete, csizmanadrágos, fehéringes, nyakkendő nélküli paraszt divatnak. A női ruházat a férfiakénál is jobban polgárosult, a 60-as 70-es évektől már mindenütt találkozunk korban „divatos”-nak számító darabokkal, melyek elnevezése igen nagy tarkaságot mutat.²¹²

A párhuzamos és összefüggő folyamatok zajlottak le a lakáskultúrában is. Megkülönböztetett figyelmet érdemel Hódmezővásárhely, az egész területen a különböző népművészeti ágazatok legjelentősebb központja. A XIX. század első felének mezőgazdasági konjunktúrájával és a parasztként felemelkedés vágyának mozgó erejével, mely az örökváltásokban érte el a csúcst, magyarázhatók Hódmezővásárhely és a szomszédos vidékek népművészetének kiugró, jellegzetes teljesítményei.

A kunsággal rokonságot tartó hódmezővásárhelyi, makói, orosházi szőrhímzés a magyar hímzéskultúra legszebb, régies rétegébe tartozik, de akár a kunsági, nem korszakunk tárgya. A múlt század második felében már nem készítik.²¹³ Az ágyruhák, különféle lakástextilek változatlanul tartozékai a berendezésnek, de ezek egyszerűségükkel, dísztelenségükkel tűnnek ki, akár a korabeli viselet, különösen gondolunk itt a vászonruházatra, melynek díszét elsősorban a redők és a szabás adta.²¹⁴

A XVIII. század első felére nyúlik vissza, a XIX. század derekáig virágzott a hódmezővásárhelyi festő asztaloság és bútorkészítés, de korszakunkban már ennek is csupán maradványaival találkozunk, melyeket évtizedről évtizedre nagyobb arányban szorítottak ki a díszetlen egyszerű asztalosbútor modern városias divatot képviselő tartozékai (szublótok, szekrények, kasznik, díványok, esztergált függőnytartó rudak stb.). A századfordulón a kisbirtokos parasztgazdák életmódjához – a korabeli adatokból kitetszően – általánosan és kötelezően hozzátartozott a tisztaszoba. Bútorfajtákban, motívumkincsben és festési technikában azonos volt a hódmezővásárhelyivel, de színvilágban eltért tőle a pár évtizeddel tovább készített békéscsabai és tótkomlói szlovák festett bútor, mely a környék magyar helységeinek lakberendezéseit is gazdagította.²¹⁵

A hódmezővásárhelyi fazekasság a múlt század második harmadában élte virágkorát. Korszakunk indulásakor már elkezdődött a visszaesése, azonban 1880 körül még mindig Magyarország legnagyobb fazekasközpontja volt a város. Nemcsak a legtöbb mester dolgozott itt, hanem készítményeik formában, színben és fajtaféleségben is országosan a legnagyobb változatosságát mutatták.²¹⁶

Noha a mezővárosok megtartották a falusias külsőt, a gazdaház-építkezés is magán hordozta a jobbágyfelszabadítás utáni korszak fölévelését. Miután a tanyákkal a határba kikerült a gazdasági udvar, a belsőségen tágas, tornácos, magas homlokzatú, a történeti stílusok (barokk, klasszicizmus) provinciális visszfényét megörökítő épületeket emeltek. Mint jellegzetesen helyi változat emelkedik ki a békéscsabai szlovákok homlokzati tornácos háza. A kőműves mesterek által épített új lakóépületek egy részébe még szabadkémény és kemence került, náddal fedték tetejüket, de a század vége felé már egyre gyakoribb lett a szilárdabb és nem tűzveszélyes anyagok felhasználása.²¹⁷

Ha a fentiekhez összegzésül hozzávesszük még a gazdag motívumkincsű szűcsipart,²¹⁸ a fátlanság ellenére itt-ott fölbukkanó faragásokat, leginkább a fejfa-állítás egyébként Tiszántúl szerzte egyszerű gyakorlatát²¹⁹ és a kutatás által már csak nyomokban föllett pásztorművészetet,²²⁰ meg kell állapítanunk, hogy a Dél-Tiszántúl népművészete – olyan elszigetelt eseteket nem tekintve, mint pl. a tótkomlói szlovák falpingálás – nem borult paraszti virágzásba. Ágazatai nem éltek sokkal túl társadalmi alapjukat, a jobbágyi sorból kitöréssel járó prosperitást, mint sokfelé a magyar nyelvterületen. A birtokos parasztság itt a század elején – az Alföld középső területeihez hasonlóan – már nem reprezentált paraszti holmival, hanem fokozottan polgári vagy inkább kispolgári előképeket tekintett lakáskultúrája és öltözködése mintájának. Nem maradtak olyan archaikus életmód-szigetek sem, mint a Jászkunságban, a Hajdúságban, a Hortobágyon leginkább a pástortársadalom. A nagytömegű agrárszegénység anyagi kultúrája és életmódja több nyitottságról és mozgékony-ságról tett tanúságot, mint más vidékeken. Bizonyára ez az oka, hogy az új népművészeti stílusokat különösen kedvelő közvélemény a Dél-Tiszántúlt, mint néprajzilag egyhangú, közelebről népművészetiileg érdektelen tájként tartotta vagy tartja még napjainkban is számon. Más oldalról közelítve a kérdést: a mutatós vagy vonzó népművészet itt már azelőtt letűnt, hogy beleszövődhetett volna a folklórszimbólumokat számon tartó nemzeti tudatba. Szerencsésnek mondható a Dél-Tiszántúl a népköltési gyűjtések korai kezdeteit tekintve, hiszen Török Károly jórészt hódmezővásárhelyi gyűjtése (1865–72) egy nagy mezővárosi folklóját őrizte meg, habár az már akkor is az egyszerűsödés, „kopás” előrehaladott állapotát mutatta.²²¹ Valamivel később Kálmány Lajos a vidék néhány községében jóval archaikusabb anyagot jegyzett le. Bartók Béla első út-törő népzenei gyűjtései itt zajlottak le (1906–1918: Békés, Csorvás,

Gyula, Vésztő).²²² Bár épp a Bartók által megmentett anyagban a népzene régi stílusrétege is képviselve van, általában elmondható: a Dél-Tiszántúlon századunkban lejegyzett népköltési szövegek, táncok és zene alapján, hogy a vidék, akár az eddig jellemzett tájak, szintén a magyar folklór új stílusának igazi hazája.²²³

Az eddigiekben a kulturális egységesülésnek elsősorban a társadalmi, a természeti környezettel és gazdálkodás módjának kiegyenlítődéssel kapcsolatos következményeiről esett szó. Hogyan alakultak a viszonyok nemzetiségek, az eltérő tájakról települt magyarok és a vallások között? A Körös menti vegyes nemzetiségű tanyás helységekből a magyarok és nem magyarok, sőt a különböző vallások elkülönült negyedekbe tömörültek. Ezért találunk Gyomán Németvárost, Mezőberényben Németvéget és Magyarvéget, Gyulán Magyar-, Német-, Kis- és Nagylórávárost. Ugyanígy jellegzetes negyedek alakultak ki szinte az összes többi mezővárosban vagy mezőváros nagyságú községben hol vallási, hol társadalmi megoszlást jelezve valamint településtörténeti sorrendiség tanújaként. A Szeged–Debrecen közötti térségben egyedülálló, alföldi viszonylatban jelentős tradicionális városmagot kifejlesztő Gyula a legösszetettebb. Itt a kicsiny zárt földszintes beépítésű belvárost, mely a megyeszékhelynek és az uradalmi központnak köszönheti létét, az említett negyedek szinte mint külön falvak vagy hóstátok veszik körül. Mind Gyulán, mind más, negyedekre tagolódó helységekből – jóval nagyobb nagyságrendben ebbe a típusba tartozik Szeged is – a közösségi életnek olyan megnyilvánulásai, mint pl. az ünnepi vagy az élet nagy alkalmait érintő szokások, a közösségi lét más megnyilvánulásai: öltözködés, építkezés, ízlés stb. településrészenként egyéni arculattal szerveződtek.²²⁴ Túl azon, hogy az említett módon a mezővárosok lakosságának érdekközössége a jobbágykorszakban megkívánta az egységes föllépést kifelé, belső, társadalmi életükben megőrződtek az elkülönülés jegyei. Mezőberény példáján szemlélhetjük az eltérések kétféle típusát. Itt a viselkedés korszakunkban már nagyon kevés etnikailag köthető különbség mutatkozott. Egy fejlődési skálán elképzelve a németek bizonyultak legpolgárosultabb és legegyszerűbb öltözetűeknek, a szlovákok a legkonzervatívabbak voltak mind az ízlésben, mind az anyagok és színek világosabb, tarkább használatában.²²⁵ Ezzel szemben a németek táplálkozásában az egészen kései néprajzi vizsgálat is talált olyan elemeket, amelyeket valószínűleg előző hazájukból hoztak magukkal, míg a magyarok és a szlovákok táplálkozása inkább egymásra hasonlít,²²⁶ föltehetőleg, mert a kiegyenlítődésközöttük már az

odatelepülés előtt fennállott. A szlovákok hiedelemvilágának részletes elemzése egyfelől számos archaizmust, másfelől a magyarokkal élénk kölcsönhatást mutatott ki, feltehetőleg ugyancsak még az Alföldre település előtt elkezdődött.²²⁷

A nyelvhez erősen kapcsolódó szokások hasonlóságuk ellenére – ezáltal is mezőberényi vizsgálatra utalunk – lokális különbségeket mutattak a legutóbbi időkig.²²⁸ Ahol a nemzetiségi különállást gyökereiben más vallások is támogatták, mint a románoknál és a szerbeknél a görögkeleti, ott ez a tagolódás a polgárosodás fokmérőjeként és még karakteresebben alakult.²²⁹ Vele szemben jóval enyhébben mutatkozott meg a településtörténeti eredetű eltérés. Szentesen a *Felsőpárt*, és az *Alsópárt-Kisér*, Gyulán a *Magyarváros* és az *Újváros* római katolikusai, illetőleg reformátusai között a századelőn még jól megkülönböztethető nyelvjárási különbségek állottak fenn, melyek egyaránt a reformátusok tiszántúli, a katolikusok észak-magyarországi származásából adódtak, ám jelentékenyebb néprajzi és a polgárosulás fokozataiban értékelhető eltérésekről már nem tudunk.²³⁰ A dunántúli eredetű (1744) orosháziak nyelvjárásában, táplálkozásában és viseletében az 1960-as években folytatott kutatás halvány, az eredeti településterületre utaló nyomokat talált, amelyekről föltehetjük, hogy korszakunkban még karakteresebbek lehettek.²³¹

A két évtizeddel később készített csépai (Tiszazug) monográfia falun, tehát elvileg tradicionálisabb környezetben mint egy nagymezővárosban, és határozottan a kibocsájtó terület hagyományainak továbbélését is keresve, jóval több elemet talált, melyek valószínűleg a XVIII. századi telepésekkel kerültek az Alföldre „az északi magyar, palócnak tartott kultúrából”: táplálkozás, ünnepi és életfordulóhoz kapcsolódó szokások, hiedelmek stb. és sorozatnyi nyelvi adalék, mely eredetileg ugyancsak tárgyi eltéréseket takart. Mindez itt sem jelentette azt, hogy a közösség kultúrája a XX. századra ne tagolódott volna be harmónikusan a környezetébe, s ne nevezhetnénk azt polgárosuló *alföldinek*.²³²

Legvégül eltérő fejlődése okán külön foglalkozunk az Arad megyei vidékekkel. Választ kellene adnunk arra, hogy a korábbi összetartozás után éppen korszakunkban miért nem erősödött a homogenizálódás a tájegység nyugati és keleti fele között. Sajnos feleletül, kellő helytörténeti és néprajzi ismeret hiányában, néhány példára támaszkodva, csupán gondolatokat lehet fölvetni.

A századvég közgazdasági monográfiája a korabeli irodalomból terjedelmével és részletességével kiemelkedő, anyaggyűjtésének egyenetlen-

sége miatt mégis heterogén képet ad Arad megyéről. Több-kevesebb korszerűséggel vagy erre törekvéssel gazdálkodó nagy- és középbirtokok mellett a paraszti gazdaságok egyoldalú szemtermeléssel foglalkoznak. Állattenyésztésük elmaradott, csak sertéstartásnak van néhány helyen nagyobb súlya. A takarmánytermesztés és a belterjes kultúrák igen alacsony színvonalon állnak. Kivételt képezne a híres arad-hegyljai borvidék, amelyen azonban ekkortájt folyt a filoxeravész utáni rekonstrukció. A leírás nem ad fölvilágosítást az uradalmak és a parasztgazdaságok kapcsolatáról. Az utóbbiak gépesítési foka alacsony, lassan javuló. Kelet felé haladva, különösen az erdős, hegyes románlakta vidékeken a gazdálkodás és az életmód nagyban archaikus.

Gaal Jenő szakíró tisztában volt vele, hogy az uradalomalapítások és gabonakonjunktúra kora elmúlt. A parasztgazdaságok, ha gyarapodnak is, azt az extenzív fejlesztés és elsősorban a családi munkaerő nagyfokú igénybevétele teszi lehetővé. Ő takarékossgal is magyarázta, mi inkább hagyományszerűséget és életmódbeli igénytelenséget mondunk, ha arról olvasunk, hogy a parasztcsaládok kiadása és befektetése minimális volt. A magyarok és németek közt nem sok különbség lehetett a gazdálkodás módjában, de a románok még náluknál is konzervatívabbnak mutatkoztak. A két Pécskán például, míg a magyarok tanyákat építettek, a románok idegenkedtek ettől a formától. A szakíró sokat panaszkodik az „erkölcsök romlására”, mely leginkább az alkoholfogyasztás növekedésében, továbbá a hatósággal szembeni engedetlenségben nyilvánult meg és nyilvánvalóan a hagyományos élet kereteinek lazulását jelezte. Ugyanakkor az előrehaladt birtokaprózódás ellenére az aradi vidéken valóban nem nőtt meg az agrárproletáriátus száma, különösen nem a munkaalkalmat hiába keresőké. Úgy látszik, a bérleti rendszer és az uradalom munkaerőszükséglete kiegyensúlyozta a kínálatot, amit a népesség-növekedés állított elő. Így nem csoda, ha azt olvashatjuk: „A munkásvizonyok általában nem kedvezőtlenek Arad vármegyében; azok a mozgalmak, melyek agrársocializmus név alatt ismeretesek, csak a Békésvármegyével határos eleki járás magyar községeiben mutatkoztak eddig, de sokkal enyhébb alakban, mint másutt.” Pedig orosházi agitátorok 1891-ben az Orosházáról kirajzott Újfazekasvársádon kísérletet tettek az eszmék elterjesztésére, ámde sikertelenül.²³³ A párhuzamosnak vett vallási jelenség viszont ugyanekkor sikerrel hódított. A baptista vallásnak nemhogy a magyar, sokkal inkább a román falvakban akadtak hívei.²³⁴

Arad a gabonakonjunktúrát kihasználó délmagyarországi szabad-

királyi városok közt utolsóként kapta meg rangját (1834). A tájegység szélén az alföldi átlagtól egészen eltérő, alacsony mezőgazdasági arányszámot foglalt magában. Mezőgazdaságból élt itt a lakosság 8 %-a (valószínűleg a múlt században hozzácsatolt Gáj falu népe), iparból 36,6, kereskedelemből 9,1 %-a. Ekkor már jelentős nagyipara, sőt nehézipara (vagongyár) is volt Aradnak. A reformkortól rohamos magyarosodás és népességnövekedés zajlott le a városban, 1910-ben a 63.166 lelket számláló lakosságnak 73 %-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.²³⁵

A dva volt egy nagyobb magyar városi-polgári központ, ám a környék csak szórványokban volt magyar. Így a város kulturális kisugárzását legfeljebb sejtethetjük. Fényes Elek az 1830-as években tizenkilenc mezővárosról adott hírt Arad vármegye területéről.²³⁶ A viszonylag magas szám nyilvánvalóan összefügg a század első felének mezőgazdasági konjunktúrájával, mert a helységek túlnyomólag uradalmi központok. Ugyanígy a gabonakereslet visszaesése is magyarázhatja, hogy az 1870-es évek igazgatási rendezései után kivétel nélkül mind visszasüllyedtek községi sorba.

Egy 1871-ben kelt néprajzi leírás tömör, szemléletes képet nyújt a megye népviseletéről. A németeké a legpolgárosultabb, a magyaroké kevésbé, mindkettő megfelel a közép alföldi, dél-tiszántúli korabeli mezővárosi-falusi divatnak, jórészt már nem háziiparban előállított anyagból készült. Kárhoztatja a városi cselédségből hazakerülőket, akiknek hatására „a selyem veszedelmesen szaporodik”. Ugyanakkor a románok öltözete szinte teljesen maguk készítette anyagokból állt.²³⁷ Somogyi Gyula, a megye méltatlanul elfeledett néprajzos monográfusa, közvetlenül az első világháború előtt részletesen megörökítette a népviseletet. Sajnos, nem lehet pontosan tudni, mikor írt a két Körös közti hódoltság előtti folytonosságot őrző és mikor a délebbi telepés magyarokról, de az öltözködésben mindenképpen erőteljes városiasodásról adott képet. Hasonlóan alakult a németek és kisebb mértékben a síkvidéki románok öltözködése is. A síksági románok női viseletének darabjai közt találunk például az erdélyiekétől elütően több szoknyát, pruszlikot és vállkendőt.²³⁸ Ezek a románok egyébként a román etnikum legnyugatibb ágához tartoznak. Hasonló lépcsőzetes eltérések vehetők ki mindkét leírásból az építkezés és lakásberendezés körében is. A hegyvidéki románok egészen archaikus körülmények között laktak még a század elején is.²³⁹

Az utóbbi mozzanat a földrajzi tényező fontosságára figyelmeztet, ám valószínű, hogy a tájegység keleti felének régies néprajzi képe az et-

nikai különbözőséggel, a peremhelyzettel és a várostalansággal legalább ilyen szorosan összefüggött.

A Bácska és a Bánság

E két nagy történelmi vidék jellemzéséül az eddigi fejezetcímekhez hasonló tömör összefoglaló jelzõt vagy mondatot nem sikerült találni. Múltjukban összeköti õket egymással és egyben a nyugati, az északi és keleti, szomszédos tájaktól el is választja, hogy a hosszú ideig tartó hódoltság következményeként kontinuus magyar lakosság itt nem maradt. Magyar népességük telepes eredetű. Mind a telepes eredet, mind a területnek a felszabadítás utáni külön osztrák igazgatása korszakunkig érõ hatással volt a Bácska és Bánság kulturális és társadalmi képére.

A hódoltság után újratelepülõ Bácskában, eltérõen az északibb fekvésű alföldi területektõl, a magyarság sosem nyerte vissza középkori etnikai súlyát. Korszakunkban mindvégig 1/3 – 1/3 – 1/3 arányban lakták magyarok, németek és különfajta délszlávok, illetõleg szlávok (szlovákok, rutének). A magyarok elsõsorban a keleti és az északi részekben alakítottak ki jelentõsebb telepeket, melyek lakossága több irányból távolabbról érkezett: például az elsõ hullámban Jankovára, a késõbbi Jánoshalmára, (1733), Bezdánra (1743) Tolna, Baranya, Somogy, Veszprém megyékbõl, majd a Tisza mentére Magyarakanizsára (1750), Zentára (1755), Adára (1760) fõleg a Jászságból és környékérõl, Temerinre (1783), Moholra (1805), Bácsföldvárra (1806) Észak-Pest, Heves és Nógrád megyékbõl. Leginkább eltérõ az eredete a II. József által engedélyezett (1785–86), néhány református helységnek: Pacsér, Ómoravica, Feketehegy, melyeknek nagyobb részben nagykunsági, kisebb részben jászsági és kiskunsági származású a lakossága.²⁴⁰

Itt nem egészen az a kérdés, ami az eddig szemlézett, a hódoltságtól erõsebben vagy kevésbé megbolygatott vidékeken felvetõdött, hogy a kisebb-nagyobb számú törzslakosság és a melljük költözõk között hogyan zajolhatott le a kulturális kiegyenlítõdés, hanem mi az eredménye a helységenként is nagyon sokfelõl jött, a településtörténeti irodalom tanulása szerint évtizedekig mozgásban lévõ, folytonosság nélküli telepesek arculata egységesülésének. Eddigi ismereteink szerint kielégítõ válasz csupán az életmód néhány jól tanulmányozható területén adható.

A fentebb említett történeti különállás hagyományával szemben a Bácska földrajzilag és magyar lakossága érkezésének irányát tekintve – természetszerűleg – néprajzilag is összefügg az északabbi Duna-Tisza közti területekkel. Korszakunkban a Bácska a Bánság síksági vidékeivel együtt hagyományosan az ország, sőt az egész Monarchia éléstárának számított. A Bácskával azonos területű Bács-Bodrog megyének 1909-ben 73,66 %-a volt szántóföld, ami a korabeli Magyarország vármegyéi közt a legnagyobb arányt jelentette. A szomszédos Torontálnak a második hely jutott 71,12 %-kal. Ámde az éléstárstatus nagyon egyoldalú és korszerűen fejlettnak nem mondható gazdaságot takart: „A gazdálkodás módja Bács-Bodrog vármegyében, általánosságban szólva, a lehető legkülteresebb, mondhatni rablogzálkodás. Búza, kukorica, ez a főtermény (...) takarmánytermelésről alig lehet szó. (...) A nép zöme felettébb hátramaradt a mezőgazdasági, állattenyésztési és minden termelési ágban.” Az idézett szerzők a lótenyésztés színvonalát dicsérik és „lévén a tengeri termelés eldorádója”, a sertésenyésztést, mely a világpiac változását képes követni és a mangalica mellett már hússertéseket is nevel. Külön megjegyzik, hogy a németiség egy részére a paraszti konzervatívizmusról tett megállapítások nem vonatkoznak. Ők szorgalommal, munkával igyekeznek a nem mindig kedvező körülményeket ellensúlyozni. Állattenyésztéssel, takarmányvetéssel, gépesítéssel kísérleteznek. Végül elkülönítik a parasztoktól az uradalmak korszerű üzemvitelét, csakhogy a Bácska éppenséggel a középnagyságú parasztbirtok hazája volt, nem a nagybirtoké.²⁴¹

Az Alföldön általánosnak mondható extenzív paraszti gazdálkodás egyik táji változatával kell tehát nemzetiségi különbségek nélkül számolnunk, amit a nagyhatású helységek tanyásodása is hangsúlyoz.²⁴² Mi lehet az oka mégis, hogy a birtokos parasztságnál ugyanekkor meglehetősen fejlett, a polgáriás ízléshez igazodó lakáskultúrát, jellegzetes építkezést (ekkor már sok téglaházzal, cseréptetővel, díszes vakolatdíszes oromfalakkal, sok helyiséggel)²⁴³ és határozottan parasztos, de mértéktartó, viseletet találunk a vidék helységeiben. Föltűnően hiányzik a színes, reprezentatív népművészet. Olyasféle régi stílusú emlékeit sem ismerjük, mint amilyeneket a Dél-Tiszántúlon számba vehettünk. A folklór helyzetéről kevesebb ismeretünk van. A jórészt kései, a két háború között és a XX. század derekán folyt gyűjtések a központi népköltészeti műfajoknak az Alföld középső vidékein tapasztalt állapotáról, az új stílusok, „fiatalabb” műfajok teljes uralmáról adnak képet.²⁴⁴ Gombos, Doroszló, Bácsstopolya szokás- és hiedelemmonográfiáinak gazdagsága

összehasonlító vizsgálatát eddig nem végezték el. Talán a részletesebb elemzések mélyebb, a telepese lakosság származási helyére utaló rétegeket is felszínre hozhatnak és pontosabban rámutathatnak a többnemzetiségű közeg kölcsönhatására.²⁴⁵ Nem közömbös a római katolikus vallás homogenizáló szerepe sem, ha arra gondolunk, hogy a németek szinte teljes számban (csekély evangélikus és református kivételével), a délszlávok jelentékeny tömegben (sokacok, bunyevácok) a magyarok túlnyomó többségéhez hasonlóan római katolikusok voltak. A szigethelyzetben élő, jászkunsági eredetű reformátusok vallási alapokra támaszkodó különbözős-tudata ebben a környezetben nem meglepő, noha mélyebb kulturális következményeit nem ismerjük.²⁴⁶

Vissza kell még térnünk a viselethez, mert mint sok más vidéken, itt is érzékeny jelzője a polgárosulás fokának. A nemzetiségi tarkaságban pedig különösen kiemelkedik identifikáló szerepe. Habár a századvég néprajzi leírásának szerzői valószínűleg nem voltak ennek tudatában, jellemzéseiből elég hitelesen kiderül a különböző nemzetiségi csoportok kulturális nyitottságának sorrendje. Általánosságban elmondható, hogy a viselet a század végén már nem használ háziipari anyagokat. Kisparosok állítják elő, de míg a férfiak nyáron vászon inget és gatyát, bocskort húznak, télen subát és más bőrruhadarabokat, télen pedig az eddig megismert mezővárosi öltözethez hasonlót, a nők többnyire drága gyári anyagokból varratott ünnepi holmiban páváskodnak, ami a vagyoni lehetőségek és a nemzetiségi különbségek kifejezésére is alkalmasnak bizonyul. „A női nem általában hódolni látszik a kor selymeskedő divatának” – írta 1886-ban Ó-(Magyar)Kanizsa helytörténész monográfusa.²⁴⁷ A németek viselete volt a legegyszerűbb, leginkább mértéktartó, egyben legközelebb álló a polgári divatokhoz. A világosabb színeket (nők) inkább kedvelték a magyarok és velük együtt a szabadkai bunyevácok, akik anyagi kultúrájuk és vallásuk révén közel álltak a magyarsághoz. Házassági kapcsolataik sem voltak ritkák időszakunkban. A szerbektől sem lehet elvitatni, hogy asszonyaik, leányaik kelmékben, szabásmintákban tartózkodtak volna a városi divatoktól, ámde a gazdagabb színösszetétel és a Balkán felé mutató pazar ékszerzettség megkülönböztette őket.²⁴⁸ Vallási és rétegbeli (sok volt köztük a módosabb birtokos paraszt) elkülönülésük különben is karaktert képviselt. A magyarok között találunk egy kisebb, világosabb viseletet kedvelő nyelvsziget-csoportot (Gombos, Doroszló, Bácskertes) Nyugat-Bácskában.²⁴⁹ Valószínűleg a Duna menti gazdagabb kiállítású, újabb paraszti stílusú öltözetet hordó falvak (Kalocsa kör-

nyékétől indulva déli irányba) „folytatásának” tekinthetők. Ellenben a Tisza mellett a kissé visszafogottabban öltözködő Horgos föltehetőleg közeli mintákat követett, Tápéét és Apátfalváét, a nagyvárosok közelében különállásukat hangsúlyozó falvakét. Említésre méltó, hogy a föl-sorolt négy bácskai helység lakói korszakunk után legtovább hordták a női viseletet a magyarok között. A bácskai sokacok, szlovákok és rutének (ukránok) az összetett népcsoport-együttesben a leginkább régiesnek mutakozó (de nem régies) öltözetet hordták. A mentalitásukról szóló, kétségtelen, hogy a szubjektív vonásokat sem nélkülöző, jellemzések is alátámasztják megállapításunkat. A bácskai szlovákok nemzeti tudata jóval erősebb volt a századvégen, mint a dél-tiszántúliaké. Ez azonban az adott helyzetben felvidéki szellemi-érzelmi orientációt jelentett és a kulturális befelé fordulást ösztönözte.²⁵⁰

Arra a kérdésre, hogy a polgárosulás vonásairól tanúskodó paraszti kultúra honnan merítette az ösztönzést a közvetítő közegekben kell választ keresnünk. Két igen jelentős tényezővel számolunk, a Bácskába eső szabad királyi (Szabadka, Zombor, Újvidék), a privilegizált városokkal (pl. Baja) és a kelet-bácskai szabadalmas, tiszai kamarai területtel.

A dél-magyarországi eredetileg kamarai igazgatású, majd királyi címet elnyerő, szabadabb jogállású városok a XVIII. század végétől kezdődő, háromnegyed évszázadig tartó gabonakereslet elsőszámú haszonélvezői voltak, míg Pest végleg el nem hódította tőlük a kereskedelmi funkciókat.²⁵¹ Aligha állunk messze a valóságtól, ha a paraszti kultúra fejlettségének a fokát, részben kulturális kisugárzásukkal, részben a falvakat termelésre serkentő konjunktúrával hozzuk összefüggésbe.

A többségben magyarlakta Tisza menti kerület valamelyest függett a vármegyétől és jogai korlátozottabbak voltak, mint például a Jászkunságé, de szintén szabadalmakat élvezett, magánföldesurakkal nem kellett osztoznia. Az eredetileg 1751-ben adományozott és többször megújított kiváltságok hihetetlenül rövid idő alatt tömegeket vonzottak ide a XVIII. század harmadik negyedében, ezért védekezésül itt is kialakult egy szűkebb, a redemptusokhoz hasonló réteg, ami azonban sosem vált olyan tradicionálissá és bezárkózóvá, mint jászkunsági párhuzama.²⁵² Igaz, 1848 után az itteni nagyarányú társadalmi tagozódás egyik pólusának, a gazdagparasztságnak magjává vált. Aránylagosan sokat szerzett meg például a fölöstott legelőkből. A gabonakonjunktúra hatására már 1848 előtt föltüntek az övezetek szerint használt nagykiterjedésű határookban a földműves szállások is, és ekkor szorult háttérbe a külterjes

állattartás.²⁵³ Korszakunkban azonban a búzakereslet már túljutott csúcspontján, a századvégi dekonjunkcióra tart, jöllehet ez – mint láttuk – nem változtatott Bácska gazdasági szerkezetén. Nemcsak a mezőgazdaság extenzivitására, hanem az iparosítatlanságra is gondolunk. A bácskai magyarság zöme által lakott Szabadkán és a Tisza parti agrárvárosokban, nagyközségekben, ekkorra alakult ki egy viszonylag gyöngye urbanizációról tanúskodó, mégis jellegzetes kisvárosi-mezővárosi élet, mely inkább a XIX. század első felének fellendülésére, mint jelenükre támaszkodott.²⁵⁴ Ám a fontosabb vasútvonalak Baját éppúgy elkerülték, mint Zentát és a Tisza menti helységeket. Az utóbbiak föltűnően későn (1889–1899) jutottak mellékvonalhoz is, ami behozhatatlan hátránnyal járt.

Legvégül az újabb, tagoló elemekre is rá kell mutatnunk, melyek a XIX. század vége felé mutatkoztak az életmód és gazdálkodás területén. A kertkultúrák csökkentebb arányban tűntek fel. A szőlő- és gyümölcs-termesztés csak az északi sávban, elsősorban Szabadka homokos határrezsén virágzott fel a Duna-Tisza-közi szőlő- és gyümölcsstermesztő homokhátság szerves tartozékeként.²⁵⁵ A néhány észak-bácskai dohánykertész község a dél-tisztántúliaknál és szeged környékieknél kevésbé kamatoztatva belterjes földművelő ismereteit (pl. Bácskertes, Telecska, Adorján).²⁵⁶ Horgos fűszerpaprika termesztése viszont csak akkor tett szert nagyobb jelentőségre, amikor a trianoni határ elzárta a Bácskától a hagyományos szállítót, Szegedet.²⁵⁷ Pedig az intenzív növénykultúrákhoz az olcsó munkaerő adva volt. Utaltunk rá, hogy a társadalmi polarizáció itt nem kevésbé következett be, mint az északibb vidékeken. Miközben a holdjait százakban számláló bácskai nagygazda típusa a század végén „országos hírű”-vé vált, a városok külső negyedeiben és a tanyákból tömörült községekben a nagyszámú szegényparaszt és agrárproletár a vidék kirívó iparosítatlansága miatt egyre nagyobb társadalmi feszítőerőt halmozott föl, s időnként mozgólódásaival is hallatott magáról. Hogy a szántó-földi kertészeti termesztés lehetősége nem volt kizárt, azt az Újvidék környéki németek (pl. Futak) példája is bizonyítja, akik a századfordulón Magyarországon elsőként foglalkoztak primőrburgonyával és szállították a Monarchia, sőt Berlin piacaira.²⁵⁸ A Bácska nagy része azonban a kukoricatermesztéssel kapcsolatosan – a korábbi pásztorkodó nagyállattartás helyett – az intenzív hizlaló sertésenyésztésre szakosodott. Ez a tényező elsősorban a Bánság nagykiterjedésű síksági részeivel, kisebb részben a Dél-Tisztántúllal kapcsolja össze.

A Maros-Tisza-Duna és az erdélyi hegyek gerince által határolt Bán-

ságba, mely legutoljára szabadult föl a török uralma alól (1718), németek, románok, szerbek és más kisebb nemzetiségi csoportok mellé Magyarországról csak a külön igazgatás megszüntetése után (1778) települhettek le magyarok. A bánsági magyar községek jelentős számának szegedi eredetűek a lakosai, a „szögedi nemzet”-hez tartoznak. Viszonylag sokan jöttek a Dél- és a Középtiszántúlról, sőt észak-alföldiek és dunántúli eredetűek (Sárköz) is találhatók köztük. Az 1883-ban létesített három ún. aldunai székely község Bukovinából származó telepeseit is figyelembe véve, elmondható, hogy ha nem is egyenletesen, szinte az egész magyar nyelvterület résztvett a Bánság benépesítésében. Néptörténetileg hasonló képlettel állunk szemben, mint a Bácskában, de a bácskai magyarsághoz hasonlítva a bánsági – néhány nagyobb települési „folt” kivételével – nem alkot összefüggő nyelvterületet. Az újratelepülés óta mindmáig szórványlakosság. Pedig a beköltözések az első világháborúig folytak (pl. Újszentes (Vadászerdő): 1891-ben, Nagybodófalva 1893-ban, Igazfalva 1894-ben alakult). A magyar telepítések története, főleg pedig néprajza igen hézagosan ismert. A korábbi dél-magyarországi akcióktól eltérően ezeknek a helységeknek csak a kisebb részét létesítette a kincstár, inkább magánbirtokosi kezdeményezésekre keletkeztek.²⁵⁹

A hagyományos életmód és gazdálkodás parasztpolgáriás-mezővárosias bácskai mintáinak, melyeket elsősorban a volt kamarai kerület helységei formáltak ki, a szomszédos torontáli magyarlakta helységekben falusiasabb változatait találjuk meg, de a magyar községekben sokkal inkább az etnikai peremtáj-jelleg uralkodó, amit keletebbre haladva a még nagyobb mértékű szórványosodás és a magyar városi-mezővárosi lakosság fokozatos gyérülése, a kulturális elszigeteltség hangsúlyoz. (A bánsági domb- és hegyvidéken már nagyon kisszámú a magyar elem.)

A származásilag túlnyomóan alföldi magyarok nyomán nem kérdéses, hogy az egységesülő bánsági népi kultúra jellege „alföldies”. Sajnálatosan kevés ismeretünk van azonban róla. A peremhelyzet általában előidézheti az anyaterület kulturális elemeinek makacs őrzését, kérdés, milyen mértékben? A képletet bonyolítja, hogy a bánsági magyarok zöme akkor hagyta el korábbi hazáját, amikor ott az Alföldre jellemző újkori néprajzi folyamatok kibontakoztak vagy kezdtek kibontakozni, de az új helyen ennek esetleg még nem voltak meg a feltételei. A telepések nagy része az anyatelepülések szegényebb rétegeiből került ki. De nem tudjuk, vajon mit hoztak magukkal tárgyokban és értékekben. További nehézség, hogy akár a Bácskában vagy a Dél-Tiszántúlon egy-egy új hely-

ség lakossága ritkán verbuválódott ugyanabból a településből. Tekintve a letelepülés rövid múltját, egy-két nemzedék alatt falurészek, utcák, sőt családok viszonylatában is maradhettek fenn jellemző, eltérő hagyományok. Végül nem lényegtelen tényező, hogy a múlt század első felének gabonakonjunktúrája – akár Bácskában, akár Arad térségében – a túlnyomólag németek lakta bánsági mezővárosok és nagyközségek fejlődésén nagyon lendített, ami a népességszám növekedésében és a falusi-mezővárosi iparúzóknak rohamos fejlődésében (céhek tömeges alakulása) tükröződött. Ha az előbb a magyar városi lakosság hiányát említettük, utalnunk kell a nem magyar közvetítő rétegek lehetséges befolyására is.

Legnagyobb magyarlakta központnak a nagytájjal közvetlenül határos, sok magyar községtől igen távoli Szeged és Arad számít. A nagyon tarka nemzetiségű Temesvárott 1910-ben nem a magyarok alkották – a 72.555 lakosból 28.552-en voltak (39,3 %) – a legnagyobb lélekszámú csoportot. A többiek arányszáma a következőképpen alakult: németek: 31.644 (46,6 %), románok: 7.566 (10,4 %), szerbek: 3482 (4,8 %).²⁶⁰ Temesvár a többi dél-magyarországi nagyvároshoz hasonló gyorsütemű fejlődésen ment át a XIX. században, amit mindenkori garnizonvoltának és a gabonakeresletnek egyaránt köszönhetett. A század közepe, majd különösen a kiegyezés után azonban külön úton haladt tovább. Rövid idő alatt Dél-Magyarország kiemelkedően legnagyobb ipari központjává vált. „Temesvár város közgazdasági jellegét a gyáripar szolgáltatja. Ebben a tekintetben főleg a nagyipari vállalatok sokfélesége és az egyes telepek nagysága és különleges volta következtében a hazai városok közül Budapesten kívül csupán Pozsony hasonlítható össze vele” – írta a századelő közgazda-monográfusa.²⁶¹ 1900-ban a lakosságnak mindössze 2,8 %-a élt őstermelésből, míg iparból 33,7, kereskedelemből 10, közlekedésből 8,1, közszolgáltatásból 8,2 %. Föltűnően magas volt a napszámosok aránya (12,9 %), a véderőről már esett szó (7,3 %), míg a nagyvárosi léttel együttjáróan a házcselédek 5,8, az egyéb kategóriák 11,1 %-kal részesedtek.²⁶²

A nagyszámú magyarság ellenére sem lehetett jelentékenyebb magyar kulturális kisugárzása a környezetére. Magyarságára az 1930-as évek helyzetéből következtethetünk vissza, amikor a kisebbségi kulturális élet föllendüléséről tudósítanak, és a korárból élénkebb magyar művelődésről.²⁶³ Az 1910-ben mintegy húszezer lakost számláló (szinte arányosan harmadolva magyarok, németek, románok) Lugos ugyancsak nél-

külözte a magyar környezetet. Versec és Fehértemplom pedig erősen német jellegűek voltak.

Paládi-Kovács Attila jórészt temesközi községekben, a település-építkezés és a termelés körében végzett vizsgálatai ismételten igazolták azt az etnográfiai tételt, hogy a szellemi kultúrához viszonyítva az anyagi kultúrában jóval kevesebb a száma a migrációt túlélő elemeknek. (Mivel a vizsgálat közelmúltban történt, feltehető, hogy korszakunkban más volt az arányuk.) Az új környezethez való alkalmazkodás és a ki-egyenlítődés jelei a gazdálkodás módja és eszközkészlete, az építkezés azonossága, mely nyelvileg is kifejeződik a „bánáti ház”, a „bánáti kapa”, a „bánáti kocsi” stb. szóösszetételekben. Ugyanakkor egy-egy helyen a nagykunsági eredetről valló állattartási szavak és tejfeldolgozási rendszer (Végvár), távoli vidékekre utaló teherhordási módok is megmaradtak egészen az 1960-as évekig. Sőt, elszigetelten egy-egy dél-dunántúli és észak-magyarországi kulturális elemmel is találkozott a kutató olyan községekben, mint például Omor, ahol írásos források hiányában a szegedi származástudat és az „ő”-zö nyelvjárás nem hagy kétséget a lakosság alaprétegének származása felől.²⁶⁴

Korszakunkbeli, jól használható magyar néprajzi leírás kevés akad. Az aldunai székely telepek első néprajzi tanulmányozója alig egy évtizeddel a költözés után még látta a Bukovinából elhozott tulipános ládákat és piros női csizmákat, amiket a besztercei szászoktól szereztek be. Látott festékeseket, vászonszöttéseket és hímzéseket, följegyezte, hogy a telepesházak részeit eredeti nyelvjárásban nevezik meg (*hiu, eresz* stb.), és föltűnt neki, hogy kenyér helyett még mindig kukoricalepényt fogyasztanak, de csalódásának adott hangot a hiába keresett székelykapuk és a ruházat miatt, ami lengyel, orosz, ukrán, román elemekből áll, sőt már az új környezet németsege is hatott rá.²⁶⁵

Századunk első két évtizedében még eleven népélete volt a Bánságnak. A különböző nemzetiségű csoportok a változatos egymásmelletti-séget expresszív műveltségi jegyeik hangsúlyozásával kísérték, ebben az együttesben azonban – nyilván kései betelepülő voltukkal magyarázhatóan – az archaikus székelyek kivételével – föltűnően jellegtelennek látszanak a magyarok. „Hogyan él a nép? Egy-két újabb telepítvényen szegényesen, a régebbieken jól és nagyobb része módosan.” – foglalta össze a véleményét a torontáli magyarokról a vármegyei monográfia.²⁶⁶ A közgazdasági leírások mégis tele vannak panasszal. Akár a Bácskában, a legnagyobb probléma itt is az egyoldalú szemtermelés, a búza-kukorica

egyhangúan váltakozó vetése a síksági és dombosági részekben. (A túlnyomólag román Krassó-Szörényi hegyvidék eltérő, archaikusabb viszonyaival nem foglalkozunk.) Torontálban a vetésterület 90 %-át töltötte meg ez a két növény 1904-ben. Éles ellentét mutatkozott a budapesti piacon legjobban keresett „bánáti búza”, valamint a „magyar kiskánaán”, „az ország magtára” címeikkel büszkélkedő táj és az alacsony színvonalú paraszti gazdálkodás között. Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a nagybirtokok gazdálkodását, hinnünk kell a korabeli leírásoknak, melyek haladottabb voltukat kiemelik, bár hibáztatják is őket azzal, hogy sokáig konzervatív módon, a földet kizsarolva gazdálkodtak, a parasztok „primitív” gazdálkodása voltaképp egy korábbi uradalmi állapot változatlan követése. Épp a század első évtizedében indulhatott meg valamifajta átalakulás, amit a nagybirtokok fokozottabb trágyázása, műtrágyahasználata, intenzívebb állattenyésztés jelez. A nagybecskereki cukorgyár létesítése (1910) is megbontotta az egyhangú vetésszerkezetet.²⁶⁷

A parasztok közt a Bácskához hasonlóan, itt is a németeket dicsérik a szakírók: „A sváb jól, de okosan él”; „A sváb okszerűen gazdálkodik.”²⁶⁸ A mesterséges takarmánytermesztésnek, a hússertés terjedésének, a tejgazdaságoknak (Tolnába, Baranyába járnak tapasztalatért és tenyészállatért), itt-ott a belterjes kertkultúrának (újburgonya), a hitel-szövetkezeteknek és tejszövetkezeteknek a magyarországi németek sztereotíp jelzőivel illetett svábság az elsősorú letéteményese (gyakorlatias, megfontolt, szorgalmas, takarékos, a hatósággal szemben engedelmes stb.). Torontál megyében a németek után a magyarokat és a kisszámú horvátot állították a paraszti gazdálkodás következő, alacsonyabb fokozatára, végül a legelmaradottabb minősítést a szerbek és a románok kapták.²⁶⁹

A gazdálkodás fejlettségével majdnem szinkronban állt a lakáskultúra, a különben meglehetősen azonos formájú építkezés, de főleg a viselet polgárosultsága.²⁷⁰ Az egyik póluson a ríktő színektől tartózkodó, sok helyen „úri nők divatját hordó”, de fejviseletében azért a parasztos hagyományt tartó német nők, a pantallóban járó német férfiak, a másik póluson a ruházatukat szinte kizárólag maguk, háziipari módon és nyersanyagokból előállító románok állnak. Az északi szerb szórványok férfi öltözete „kékbeli” és „zsinóros”, néhány vonásában hasonlít a korábbi alföldi mezővárosi öltözetre, a déli vidékek szerb férfiai viszont a románokhoz hasonlóan több háziipari anyagból készült darabot viselnek. Mind a szerb, mind a román nők ünnepi viseletéhez hangsúlyosan hozzá-

tartozik a drága felélszerezettség kirívóan a németektől eltérő külsőt nyújtva.²⁷¹ A románok erdélyi és olténiai kapcsolataira a közelmúlt szakirodalma is rámutatott,²⁷² ugyanakkor a temesvári és lugosi szücsök ornamentikája határozottan emlékeztet az északibb, magyar szücsmesterség motívumkincsére.²⁷³ Tudunk a két távol álló, de egymás mellett élő népcsoport, a németek és a románok népzenei kapcsolatairól.²⁷⁴ Ugyanakkor a népszokások különössége, nem kivéven a születésszabályozást alkalmazó, befelé forduló németeket sem, korszakunkban még igen karakteres lehetett.²⁷⁵

A magyar népköltési gyűjtés múlt századi egyenetlensége a Bánságra szerencsés kivételként nem vonatkozik. Kálmány Lajos jóvoltából gazdag gyűjtemény maradt fenn különösen a szegedi eredetű községekből. Kálmány akkor járta ezeket a falvakat, amikor még a telepítés – bár nem nagy arányban – folyt, és sok helyen a korábbi első telepések idősebb nemzedékével találkozhatott. Anyaga ilyen formán az anya-települések, főleg Szeged folklórijának is a tükre, nemcsak az új közösségeké.²⁷⁶ Több mint félévszázados megszakitás után, az 1960–70-es években Kálmány nyomában járó gyűjtők (Katona Imre, Tóth Ferenc, Paksa Katalin) – nyilvánvalóan a diaszpóra és a peremhelyzetnek köszönhetően – még megtalálták a régisebb tündérmese és a klasszikus témájú ballada nyomait is, ami viszonylag lassú kulturális kiegyenlítődésről vall.²⁷⁷ A gazdag katolikus szakrális folklór, az új stílusú népdal és a hiedelemmondák virulása pedig a szomszédos bácskai és déltisztántúli területeknél évtizedekkel korszakunk lezáródása után is jóval elevebb folklórról tanúskodott.

Különlegességük okán kell még egyszer szólni a Pancsova melletti székely falukról (Székelykeve, Hertelendyfalva, Sándoregyháza), melyek kulturálisan legkevésbé integrálódtak környezetükhöz. Az a műveltségállomány, amit bukovinai nyelvsziget-létükből magukkal hoztak, nemhogy polgárosultabb lett volna a bánságinál, mint a román környezetbe került középföldi telepések esetében véljük, hanem archaikusabb volt. Igaz, Bukovinában is soknyelvű közegben éltek, éppúgy, mint itt, és itt sem érintkezhetek anyanyelvükön városi polgársággal, akár ott. Az új helyen azonban merőben más földrajzi környezetben (ártér) és ezzel összefüggően más gazdálkodási feltételek között anyagi kultúrájuk alaposságait gyorsan megváltoztatni kényszerültek, de megmaradt a környezetnél gazdagabb régies folklórijuk, hímzésük, ami teljesen társtalan a Bánságban, és székely öntudatuk. Az utóbbi biztosította megmaradásukat, ugyanakkor másságukat nyomatékosítva távoli diaszpórahelyzetükben elszigeteltségüket is fokozta.²⁷⁸

Eddigi alföldi szemlénk a nagytáját általunk bevezetett kettéosztó vonal (Gyula–Debrecen–Miskolc tengely) szempontjából a nyugat-déli nagyobbik tömböt, egyúttal a központi területeket tekintette át. Az utóbi megállapítás azzal a módosítással érvényes igazán, hogy a Bánság – mint hangsúlyoztuk – már peremtájnak számít a magyar népi kultúra egészét figyelembe véve. A következőkben a kisebbik alföldi, a kelet-északi tömbre kerítünk sort, továbbá az egész Alföldet övező peremvidékeként számba vehető területekre. Semmiképpen nem szándékunk a vizsgálatban a központ-perem megoszlás erőltetése. A nagyobb és kisebb tájegységek néprajzi és földrajzi helyzete egymáshoz képest viszonylagos. Tagadhatatlan, hogy a Nyírség peremjellegzetességeket mutat a távolabbi, belső alföldi területekhez hasonlítva, pereinvidéknek mégsem tekinthető, hiszen sem földrajzilag, sem etnikailag nem az, kulturálisan pedig éppenséggel a kelet-északi tömbként megnevezett terület centruma, és ilyen értelemben átmenetet képez valóban szélső helyzetű tájak irányába.

A továbbiakban először a Nyírseggel és a vele több-kevesebb azonosossággal összefonódó környezettel foglalkozunk. Ezután rátérünk azoknak a folyóvölgyeknek a magyarságára, amelyek az Alföldet és Erdélyt elválasztó domb- és hegyvidéket tagolják, és amelyek kultúráját a néprajzi irodalom gyakran mint Erdély felé átmenetet említi. Más problematikát jelent az észak-alföldi sáv „háttérében” a Felfölddel, valamint a Duna-melék a Dunántúl szomszédságában.

A Nyírség mindenek előtt földrajzi fogalom. Ezért mostani néprajzi közelítésünkben elhagyjuk eddig érintett részeit, a nyugati szélén épült Debrecent, melynek az egész területre kisugárzó kulturális hatását ezzel korántsem vitatjuk, és szomszédságában az ún. homoki hajdúvárosokat. Az Észak-Tiszántúl mélyebben fekvő, folyó menti területeiből kiemelkedő magasabb, homokos hátság felszínét lankák és zizenyős mélyedések teszik változatossá. A múlt századi vízrendezés előtt, mely a talajvízszintet jelentősen leszállította, malmokat hajtó vízjárásai voltak.²⁷⁹ A kései néprajzi kutatás itt archaikus halászszerszámokat és -módokat talált.²⁸⁰ Az eredeti növénytakaró összefüggő erdőségekből, illetőleg ligetekből állt, s talán ennek köszönhető, hogy a kései emléktárgyakban primitív vadfogó eljárások és növényi gyűjtögetés is előbukkant.²⁸¹

A felsorolt természetrajzi sajátságok nagyban hozzájárultak ahhoz,

hogy a Nyírséget és környezetét alkotó alacsonyabban fekvő, jórészt ezért eredetileg méginkább vízjárta területeket együtt tárgyaljuk: a Rétköz, a Bodroghköz, Bereg és Ung síkságainak nagy része, a Szamosköz, az Érmellék és a két Sárrét. Felszínüket hátságokkal váltakozva terjedelmes mocsarak vagy időszakos vízállásos helyek nagy kiterjedésű erdőségek, ligetes rétségek borították. Szervesen e sorba tartozna történetileg a Hortobágy melléke is, mielőtt füves pusztává vált volna. A fentebb mondott okból azonban itt még egyszer nem érintjük, s így a mélyebben fekvő övezet megközelítésünkben nem fogja teljesen körbe a Nyírséget.

Elsősorban a felszíni sajátosságok okolhatók azzal, hogy a területen nem alakult ki nagymultú központi városi település. Elkerülték a fontosabb utak is. Nemcsak Debrecen, hanem a kisebb vonzaskörű központok is kívül esnek rajta vagy éppen a határán fekszenek. Jórészt a kelet-alföldi vásárvonal városairól van szó. A más-más történeti fejlődésű települések közül még a leginkább agrárjellegű Gyula őstermelésből élő lakossága sem érte el már 1900-ban sem az 50 %-ot (47,3). A többiek pedig egyáltalán nem mezőgazdasági jellegűek. Az ugyancsak megyeszékhely és egyben egyházigazgatási központ Nagyváradon akkor mindössze 7,6 %-a foglalkozik a lakosságnak mezőgazdasággal, ellenben 32,4 %-a iparral, 12,5 %-a kereskedelemmel. Az uradalmi központ és szintén megyeszékhely Nagykárolyban ezek a számok a következőképpen alakultak: 14,9; 38,3; 9,1 %. Valamivel eltérően a közeli Szatmárnémetin: 22,5; 30,5; 11,7 %-kal találkozunk. Beregszász — ugyancsak megyeszékhely — erősebben mezővárosi jellegű volt: 27,7; 25,2; 9,6 %. S végül érdemes a távolabb eső, kimondottan ipari település, Nagybánya foglalkozás szerinti összetételére is vetni egy pillantást: őstermelésből 15,3; bányászatból: 24,8; iparból 24,5; kereskedelemből 5,6 %-a élt 1900-ban a lakosságnak.²⁸²

Gyér hálózatot alkottak azok a mezővárosok is, melyek a korszakunk előestéjén lezajlott országos közigazgatási változások következtében elvesztették státusukat és címükben is falvakká süllyedtek. A távoli városi központokkal és az egységes centrum hiányával magyarázható, hogy a Nyírség területén a történelem folyamán mindig több megye osztozott. A hiány tette lehetővé Nyíregyházának a térségben egyedülállóan gyors fejlődését a múlt század második felében. A Nyírségbe ékelődő nagy-kiterjedésű nyíregyházi határban tanyákkal, sőt a tanyástelepülés sajátos formájával, tanyabokrokkal, csoportosan épült tanyákkal találkozunk. A helységet 1753-ban túlnyomólag szarvasi szlovák telepések alapították

újra. Balogh István kutatásaiból tudjuk, hogy az általánosnak mondható alföldi mezővárosi övezetes határhasználat és a nyírségi környezet nyomáshatárainak példája helyi leleményként keveredett a nyíregyháziak gazdálkodásában. A terjedelmes szállásföldeket már kezdettől csak ideiglenesen lakott szállásokról tudták művelni, ám ezek a nyomásos gazdálkodás miatt eleve „bokrokban” épültek föl. Ugyanakkor a külső legelőkön nem alakulhattak ki állattartó szállások, mert azok igen távol estek a várostól és földesúri tulajdonból bérelték őket. Következésképp az extenzív állattartás sem nyomta rá a nyíregyházi gazdálkodásra bélyegét úgy, mint a délibb nagyhatáru mezővárosokban.²⁸³ Ez a körülmény hozzájárult, hogy a kisebb, zártabb falvakat jellemző nyomásos művelés ellenére sem alakult archaikusabbá a város néprajzi arculata. Valószínű, hogy az újratelepülés ténye itt is nagy lendületet adott, akár a Dél-Tiszántúlon vagy a Bácskában. A telepések már kezdetben előnyös szerződést kötöttek földesuraikkal (Károlyiak, Desseffyiek), akik nem létesítettek itt majorságot és segítettek néhány évtizeden belül vásártartási jogot szerezni. Az önkormányzat lehetőségeivel élő paraszti közösség szívós és feszített pénzügyi politikával, pusztabérletekkel és a gabonakonjunktúrát kihasználva 1837-re megváltotta önmagát. A felfelé ívelés igen korai vasúti összeköttetéssel (1858), vasúti csomóponttá válással és a megyeszékhely megszerzésével folytatódott (1876), hogy aztán kellő súlyú ipar híján az agrárkereslet csökkenésével a századvégre megtorpanjon.²⁸⁴ Korszakunkra Nyíregyházán a környező falvaknál jóval polgárosultabb parasztréteg alakult ki, mely már ekkor nagyobb számú magyarsággal keveredett. (Kezdetből intenzív kapcsolatot tartottak fenn a közeli hajdúvárosokkal.) 1900-ban mezőgazdaságból 46,2, iparüzésből 20,3, kereskedelemből 5,6 %-a élt a lakosságnak.²⁸⁵ Ez a parasztság sok vonásban hasonlított az alföldi mezővárosok hasonló helyzetű rétegeire. Népi kultúráját viselkedési és öltözködési puritánság és mértéktartás, mezővárosias-falusias életmód és építkezés, „megkopott” szokásvilág és folklór jellemezte.²⁸⁶

Nyíregyháza rövid multú városi létének környezetére gyakorolt hatásáról nincsenek adataink. Rátérve a nagyobb tájegység további kulturális közvetítő elemeire, Nyíregyházán és a hódoltságtól bolygatatlan településeken a nagyobb számmal kisnemesi közösségek éltek 1848 előtt. Ezek a módosabb gazdarétegbe olvadva is több nemzedéken át ápolták különállási tudatukat.²⁸⁷ Az Erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország közötti határhelyzet következményeként a Bodrog-Hernád közti területtől délre széles sávban a Körösökig sok településen kötöttek a föl-

desurak és fejedelmek hajdúegyezséget jobbágyaikkal. Itt jött létre az utolsó ilyen szerződés is Tarpán 1708-ban. Magánjoginak minősülve a XVIII. század elején ezek a kontraktusok mind megszűntek, de a szabadparaszti lét emléke változatlanul erősen hatott.²⁸⁸ A nyíregyháziak törekvései mögött is meghúzódott csöndes hajtóerőként az elpusztult helység hajdúszabadalma,²⁸⁹ de ami nekik sikerült, az már nem ment a korábban említett derecskei Esterházy-uradalom²⁹⁰ és a negyecsedi Károlyi-uradalom jobbágyainak. Az utóbbiak a kiegyezés után a legelő-elkülönítés során kerültek tettelesen szembe a földbirtokossal, csak az újabb lecsapolások nyomán kiszáradó, nekik juttatott területek békítették meg őket.²⁹¹ A sárrétszéli Vésztőn utólag balul kiűtött számítgatással a jobbágyok elmulasztották a lecsapolt mocsarakat telkesíttetni, így az úrbéri per nyomán az ecsedihez hasonlóan itt is az uradalom járt jól. A gazdaságtörténeti irodalomban eddig alföldi kapitalizmuskori viszonylatban csupán az akasztó-vésztői nagybirtok viszonyait dolgozta föl a kutatás. Virágzó vegyes gazdálkodást folytattak, iparszerűen űzött ágazatokkal, amit a századvég dekonjunktuurája sem vetett vissza. Az érintett közösségek lakossága ellenben a krónikus földhiány miatt napszámra és földmunkára szorult, alacsony életszínvonalon élt.²⁹²

Különös példaként említettük Kismarját. Kiváltságaikat fokozatosan nyírbálta meg a nemesi megye. A kishatárú helység élettere az állattartás extenzív korszerűtlenné válásával beszűkült, a lakosok azonban még akkor is (a két világháború között) féltékenyen őrizték egykori mezővárosi multuk rekvizitumait, amidőn arról már rajtuk kívül senki sem tudott. Ezért a néprajzi és történeti kutatás nem a vállalkozó szellem és a kiemelkedés, hanem a bezárkózás példájaként foglalkozhatott velük.²⁹³

A múlt század második felében ezeken a területeken is jelentős életforma-váltás zajlott le. A Fertő-Hanság zárt vidékét nem tekintve a Kárpát-medencében ezek a tájak őrizték meg legtovább évezredes ártéri-mocsári jellegüket. A nagy vízrendezés és mocsárlecsapolás utolsóként érte őket. A XIX. század végső évtizedeiben már rezervátumként őrzik azt az életmódot (főleg a Rétköz, Bodrogek, Ecsedi-láp és a Szernye környéke),²⁹⁴ mely félévszázaddal előbb még jóval nagyobb alföldi területet (pl. a Nagykunság és a Sárrét egy részét) jellemzett,²⁹⁵ sőt a XVIII. század végéig Magyarországon számos más távoli tájkán is föltalálható volt hasonló ökológiai adottságok mellett (pl. Csallóköz, Szigetköz, Rábaköz, Sárköz stb.). Nem a keveseket érintő, de a néprajz által olyannyira kiemelt halász-pákász életformára gondolunk, hanem az extenzív ártéri

gazdálkodásra, melyben a vízjáráshoz igazodva a természeti javak sokoldalú felhasználása folyt: réti állattartás,²⁹⁶ ártéri gyümölcsstermesztés,²⁹⁷ halászat,²⁹⁸ földművelés,²⁹⁹ méhészkedés.³⁰⁰ Semmi sem mutat arra, hogy az egymástól nagy távolságra eső vízmenti területek életmódja a nagy vízrendezések kezdete előtt lényeges vonásokban különbözött volna. Ellenben a vízrendezés okozta változások után lehetőség nyílt az egyéni arculat kialakítására.

A lecsapolások után bekövetkezett termékszerkezet-változásról – bár statisztikai adatok nélkül – szemléletes képet ad Kiss Lajos tanulmánya a rétközi földművelésről. A főtermény az addig a szigeteken és a dombosabb térségekben termelt rozs helyett a laposabb szárazulatokon terjeszkedő búza lett. Eltűnt a kétszeres, a tatárka, a vótér és a köles. Megnőtt a kukorica, a burgonya és a napraforgó vetésterülete. A különböző főzelékfélék és a vetett takarmányok is (bükköny, lednek, lucerna) teret nyertek.³⁰¹ Különleges gazdálkodást próbáltak bevezetni a víztelenített tőzegtalajokon (*rétiföd, püfő, kotu*), legtöbbször cukorrépat, burgonyát, káposztát ültetve bele.³⁰² A laposabban fekvő területeken még korszakunk előtt megindult a kukorica nagyarányú térnyerése, pótolva az Északkelet-Alföldön és a szomszédos hegyvidékeken századokon át gyakorolt makkoltatást.³⁰³ Azonban igazán nagyarányú kiterjedése a Tiszántúl északi felében egy nagyobb arányú termékszerkezet-átalakuláson belül csak a trianoni béke után, a nagy déli kukoricatermő-vidékek elcsatolása után következett be.³⁰⁴

A nyírségi homokon a talajvíz leszállását követően szintén a gabonaművek törtek előre, különösen a rozs.³⁰⁵ A mezőgazdaság általános, különösen a kisgazdaságok alacsony színvonala miatt azonban még a két világháború között sem hagyhattak föl a három nyomásos-fordulós gazdálkodással járó parlagolással (ugar, rozs, burgonya). Nem tudták ugyanis kellően följavítani a talajt. Mind a Nyírségben, mind a lapályos Szamosközben elegendő legelő és rét hiányában is szükség volt az ugarra. A századelő közigazdasági monográfusa szerint csak a legnagyobb uradalmak vegyes gazdálkodását lehetett korszerűnek minősíteni. A középbirtok is elmaradt a kívánalmaktól, s leginkább egyszerű bérleti rendszerben művelték.³⁰⁶ A Nyírségben a XVIII. század végétől megvalósuló szakosodási irányt jelentett a dohánytermesztés, és korszakunkban is tovább diszlett főleg a táj déli felében.³⁰⁷ Az 1890-es évektől lendült föl intenzíven a táji adottságokat ugyancsak kihasználó burgonyatermesztés, leginkább a nyugati és az északi nyírségi vidékeken. Kiterjedése szorosan

tapadt a vasúti szárnyvonalak megépítéséhez és a galíciai piacok keresletéhez. Nyomában a szesz- és keményítőgyártás is megjelent.³⁰⁸ A napjainkban nevezetes nyírségi mezőgazdasági termékek közül a harmadik, az alma csak 1920 után számottevő. Az almáskertek és egyéb nemesített gyümölcsök ültetése szintén összefügg a trianoni békével bekövetkezett helyzettel, amelyben nélkülözni kellett az addig hagyományos szállító hegyvidéki, folyómenti tájakat.³⁰⁹ Az imént idézett szabolcsi közigazda 1900-ban még így írt: noha „... talajánál fogva a vármegye a gyümölcsstermelésre mintegy predestinálva van, a gyümölcsstermelés terén ma még csak elmaradottságról írhatunk.”³¹⁰ Mindehhez helyenként a napraforgó, a főzőtök és mélyebb területeken a káposzta intenzívebb termesztése járt (ilyen a Hajdúságnál a már említett hajdúhadházi példa is). Ezek, akár a derecskei hagyma- és zöldségtermesztés mindvégig kisebb körzetben voltak jelentősek.³¹¹ Végül a képhez tartozik a nagymultú érmelléki szőlőművelés, mely azonban korszakunkban megmaradt a szűkebb, jórészt paraszti keretek között.³¹²

Többször hivatkoztunk eddig is az általános fejlődés tényére. Oktalanság volna ezt a Nyírség és környezetében vitatni. A földrajzilag-közgazgatásilag igen tagolt tájegységről a helytörténeti irodalom hasonló tagoltsága és részleges földolgozásai miatt azonban alig lehet összegzően nyilatkozni. Orosz István Berettyóújfalu kapitalizmuskori agrártörténetéről szóló részletes tanulmánya végső megállapításai, melyeket a szakirodalom további utalásai alátámasztanak, mégis alkalmat adnak általánosításra. Akkor is, ha a térségben az átlagosnál nagyobb falusias településről (eredetileg mezőváros) van szó, amely azzal is kiemelkedik a hajdan mocsaras-vízjárta környezetű helységek sorából, hogy igen erős szabadalmashajdú hagyományokat ápolt még korszakunkban is, továbbá nagyon korán jutott vasúti fővonalhoz (1858). Orosz eredményeit nyomatékosítja, hogy ha egy jelentékenyebb multú és helyzeti energiájú település fejlődése oly csekély volt, mint látni fogjuk, akkor a félreeső, egykori jobbágyfalvakban ugyanebben az időszakban még kisebb eredményekkel lehet számolnunk.

Orosz részletes adatsorokkal mutatja be, hogy Berettyóújfalu a tőkés átalakulás idején mindvégig megőrizte mezőgazdasági jellegét, és az ön-ellátó vegyesgazdálkodásból alig lépett ki. A lecsapolások dacára a növekedő népesség miatt földszűke uralkodott. A szántóföldi növénytermesztés szerkezete alig változott. Az ipari növények és a termesztett takarmányok behatolása nem volt jelentős. A munkaeszközök fejlődtek, de a gépesítés alacsony fokon maradt. Az ugarhagyást fokozatosan föladták, de

megfelelő talajerőutánpótlásról nem tudtak gondoskodni, mert a viszonylag fejletlen növénytermesztés mellett az állattartás sem tudott kibontakozni. Ezzel magyarázható, hogy a II. József által elrendelt kataszteri felmérés idején a gabonafélék hozama az elvetettnek 4,4-szerese volt, az 1870-es években pedig csupán ennek négyszerese. A fejlődés extenzív tartalékokra támaszkodott.³¹³ Hasonló állapotokkal találkozunk a közeli Sápon, Derecskén és Bárándon is.³¹⁴ Ilyenformán megkockáztatható a föltevés, hogy korszakunkban a közeli hajdú és nagykun városok gazdálkodásától a sárréti és az északibb, egykor vízjárta vidékek gazdálkodása külterjességben nem sokban különbözött, hacsak az állattartás nagyobb arányaiban nem, mivel az Alföld közepén a legelőknél inkább bőviben voltak.

Sajátos – egyúttal viszonyítási pontul szolgáló – szigetet alkotnak tájegységünkben a szatmári németek (svábok). Az 1920-as években Vállaj község monográfusa ezt írta a sváb parasztokról: „Alapjelleme az anyagiasság. (...) Takarékosága a zsugoriságig fokozódik. A pénz túlzott tisztelete az oka maradiságának is. Jómódú nép és mégis rosszul táplálkozik.” A romantikus árnyalatú értelmezésnek aligha lehet igaza, ha a pénzszeretetet, mint erkölcsi tulajdonságot és negatívumot értékeli. Noha ez a népcsoport az ugyancsak a XVIII. század első felében Magyarországra került délalföldi és déldunántúli társaihoz képest hamarabb kezdett magyarosodni, nemzetisége, nem utolsósorban a református szomszédságban római katolikus vallása miatt befelé fordult. Környezeténél fejlettebb kisárutermelői tudatot alakított ki. Az előbb idézett szerző is megjegyezte, hogy amit lehet piacra visznek. De az szintén kiderül az idézetből, hogy előnyüket elsősorban szorgalmukra és munkakultuszukra, továbbá életmódbeli igénytelenségükre alapozzák, nem pedig mezőgazdasági profilváltásra vagy nagyobb arányú modernizációra. Tehát, hogy konzervatívak, rájuk épp úgy igaz, mint általában környezetükre. Teljesítményük mégis elég volt ahhoz, hogy korszakunk végére hatalmas, két utcai szobás házakat építsenek, óriási csűröket emeljenek, nagyobb arányban kisiparokkal is foglalkozzanak.³¹⁵

A fiatal Móricz Zsigmond, a „Magyarország vármegyéi és városai” monográfiásorozat szakírója így nyilatkozott szülőmegyéje, Szatmár népéletéről: „A magyarság néprajzi képe nem valami színes. Megvan ugyan a vármegyének a maga önálló jellege, de ezt mélyebben futó erek és idegek adják meg, amit a felületes néző nem láthat meg az első pillanatra.” Móricz nem mondja meg világosan, mire gondol. A szövegkörnyezetből

következtetni lehet, hogy a „népjellemre”, a korában még divatos „népkarakterre”, ennek körülírásába azonban nem vágott bele. Talán ha későbbi írói munkásságának parasztalakjaira gondolunk, kiderül, mit is érthetett „idegek”-en és „erek”-en, de ez messze vezetne tárgyunktól. Többet mond leírásának következő tétele, melyben kifejti, hogy Szatmár, „az ország-
nak legezárta alföldi részei közé tartozott, sőt részben az ma is.” Ennek megállapítása alapot adott neki, hogy a szatmári magyarságot mint idegen befolyástól érintetlen népcsoportot méltassa. „Legtisztább”, „leg-
egyszerűbb” a szokásvilága, az életmódja, öltözete, nyelvjárása, kisebb tájegységei egymástól alig különböznek.³¹⁶ Ha el nem is fogadható, de megbocsájtható a lokálpatrióta romantika, azzal pedig nemcsak szatmári vonatkozásban, hanem szinte az egész, fejezetünkben tárgyalt tájegységre gondolva egyet érthetünk, hogy az egyes kisebb vidékeket körülményes egymástól kulturális vonásokkal pontosan elhatárolni.

Nem segít a reprezentatív díszítőművészet, mert más nagyobb tájegységekhez képest új vagy régi stílust legfeljebb halványan képvisel. Korszakunkban az egész területen szöttek és fontak, de az utólagos feldolgozások a mai Hajdú-Biharban és a Magyarországhoz tartozó Beregben egynemű, csupán apró részletekben eltérő motívumkincset regisztráltak. Az előbbiből még leginkább a román községek anyaga válik ki.³¹⁷ Az újstílusú, de egyszerű furtai hímzés egyedül áll.³¹⁸ Neves bútorkészítő központot – a közeli Debrecenen kívül – területünkön nem ismerünk. Móricz leírásában „a lakások berendezése nem nagyon fényes, inkább hűvös és szigorú benyomást tesz az emberre”. A századelőn a módosabbaknál már megtalálható a tiszta szoba és sok helyen állnak benne újabb városi hatásra utaló bútordarabok, mint pl. a *komót*.³¹⁹ Domanovszky megkülönböztet a kerámiában „felső tiszai stíluscsoport”-ot, ennek alkotói azonban többségükben nem magyarok. A városok nagymúltú faze-kascélheiről kevés ismeretünk van.³²⁰ Kétségtelenül jellemzők Szatmárra, Beregre és Ungra a fafaragások, faépitkezések, különösen a pompás, a monumentális egyházi emlékek. Ezek általában emlékeztetnek a terület időközben letarolt nagy erdőségeire és a magas hegységek közelségére. Ámde a szakrális építmények sok évtizeddel, esetleg egy-másfél századdal korábban készültek korszakunk kezdeténél. Nagy számban fönmaradásuk ellenben arra vall, hogy míg más vidékeken épp ebben az időben a fatornyok helyett kőtornyokat emeltek, a templomokat bővítették, a festett famennyezeteket lemázolták vagy lebontották, itt a szegénység és a konzervatív ízlés megtartotta őket.³²¹

A lakóházépítkezésben olyan archaizmusokat is regisztrált a néprajzi kutatás, mint a sárréti nádház és a szabolcsi földház.³²² Egyébként a terület viszonylag bő népi építkezési irodalma kevés a belső táji tagoltság szempontjából lényeges változatosságot mutatott ki. Akár a lakáskultúrában, az építkezésben is megfigyelhető az egyszerűség. A volt mezővárosokban is teljességgel falusias külső. Ezen a képen a nagyobb számú, ám sokszor igen szegény kisnemesi réteg nem sokat változtatott. Kétségtelen, hogy a módos gazdává lett leszármazottak, ha tehették, életvitelben, építkezésben, lakberendezésben igyekeztek költségesebb, polgáriasabb formákat és részleteket is megvalósítani. A klasszicizmus provinciális részletei – a bihari vidékeket kivéve – azonban inkább a köznemesi kúriákon tűntek föl. Korszakunk divatosan terjedő építkezési elemeként említhető az esztergályozott, faragott faoszlopos tornác.³²³

A tájegységi egyöntetűségnek talán legárukodóbb ágazata a viselet. A Dunántúlon találkozni fogunk olyan lecsapolt, egykor mocsaras környezetű területekkel (Rábaköz, Sárköz, Drávaszög), ahol a színes-parasztos népviseletet a fölszabaduló víztelenített területekhez jutás vagy éppen a használatukból való kirekesztés segítette kialakítani. A Nyírség körüli övezetben viszont szinte kirívó példaként csupán a rétközi Ajakon találkozunk hasonló, hangsúlyozottan parasztos, színes öltözködéssel. Ennek kialakulásában része volt az 1860-as években letelepedett, jászági-hevesi eredetű dohánykertész alapnépesség környezettől ekülőnlése igényének is.³²⁴ Föltehetően ugyanígy született meg az ajakiak falpingálási szokása is.³²⁵ A társtalanság oka pedig abban kereshető, hogy amidőn ezeket a vidékeket elérte a vízrendezés, életformájuk megváltozott, csekélyebb anyagi többletbe juthattak, már elmúlt a színes paraszti stílusok kibontakozásának kora és lehetősége. A viselet másutt igen mérték-tartó maradt. A múlt század utolsó harmadának följegyzései a módosab-bak, illetőleg az ünneplőbe öltözettek ruházatát a férfiaknál kék vagy fekete posztóöltözetként írja le. Télen bőrből készült darabokat is hordanak. Ezzel együtt kiegészítőik az Alföld középső területei mezővárosi divatának (Debrecen, Hajdúság) szegényesebb változatai. A Sárreten és Biharban reprezentatív darab a cifraszűr, amit a Nyírségben kevesebben, egyre inkább csak a pásztorok hordanak, még északabbra pedig a legjellem-zőbb meleg felsőruha, a guba. Már Móricznak fölűnt, hogy a felsőruházatot vásárolják, az alsót mindkét nem házilag szőtt vászonból állítja elő. Ezt azért is fontosnak tartja megjegyezni, mert a hegyvidéki románok maguk készítette holmiban járnak. Az avasiakkal szemben – akikről még

a következő fejezetben szólunk – a magyarok öltözködése kirívóan dísztelen is. A másik pólus a svábok sötét, nagyon egyszerű polgáriás öltözete. Szinte egyetlen tartozéka, a női főkötő mutatta századunkban a nemzeti-ségi hovatartozást. A fiatalabb magyar nők a múlt század vége felé még archaikus fehér ünneplőben jártak, aminek piros csizma, kaláris, cifra vállkendő és más díszek lehettek az ékesítői. Utóbb sötétebb tónusú, kékfestőből, egyéb bolti anyagból varrott lett a ruhájuk, de korszakunkban nem terjedt el köztük a sokszoknya.³²⁶

Annak a mai köznapi tudatunkban élő ténynek, hogy az 1950–70-es évek Magyarországnak épp az e tájat jórészt fölölélő Szabolcs-Szatmár megye volt a gazdaságilag és kulturálisan legelmaradottabb vidéke, nyilvánvalóan előzménye a Móricz által megemlített elzártság, nehezebben megközelíthetőség is. Következménye pedig az, hogy az utóbbi félévszázad néprajzi kutatása a Debrecen, Nyíregyháza és a hajdúvárosok körzetéből keleti-északkeleti irányba haladva mind több régies vonást rögzített az eddig említetteken kívül más területeken is.

Móricz Zsigmond úgy tapasztalta, hogy „... sok babona nincsen. A kálvinisták között kevés a babonáság.”³²⁷ Ellenben a vele azonos vidékre való és nála csupán pár évvel fiatalabb köznemesi származék, Benedekfalvi Luby Margit néprajzi gyűjtései gazdag hiedelemvilágot tártak föl, amit a későbbi kutatások tovább gyarapítottak. Különösen kiemelkedő a szabolcs-szatmár-beregi népszokások színessége és sokrétűsége,³²⁸ a népköltészet XX. századi elevenléte és gazdagsága. Vonatkozik ez a megállapítás elsősorban a prózai műfajokra, a tündérmese, a különböző műfajú monda bőségére és egyáltalán a mesélés szokásának ép fönmaradására.³²⁹ Változatos a szatmári, szamosközi tánckultúra is, mely a legutóbbi évtizedekig gazdagon megőrizte a régi stílusú (pl. eszközös) táncokat és az új táncstílus kiforrott korai változatait.³³⁰

*Az Erdéllyel határos területek: Szamos völgye, Szilágyság,
Körösök völgye*

A Nyírséget kelet felől félkörben közre fogó hajdani mocsaras területek a vizet Erdélyben vagy az Alföldet és Erdélyt elválasztó hegyvidékeken eredő kisebb-nagyobb folyókból kapták. A folyóvölgyek a történe-

lem folyamán természetes közlekedési útvonalakul szolgáltak, ami fölveti a kulturális kapcsolatok kérdését. Az utóbbiak meglétével a néprajzi irodalom évtizedek óta számol például olyan reprezentatív, múlt századi ruhadarab terjedése kapcsán, mint a cifraszűr volt³³¹ vagy a román pásztorok alföldi teletetése.³³² Ráműtettek a kapcsolatok nagy múltjára is.³³³ A közelmúltban Gunda Béla Szatmár hagyományos népi műveltségének „etnogeográfiai helyzeté”-vel foglalkozva vette számba az eddigi eredményeket. A tájegységet az Alföld középső területei, az északkeleti hegyvidék és Erdély vonzásában mint sajátosan önálló arculatú néprajzi vidéket határozta meg. Archaikus jelenségek csoportját sorolta föl, amelyeket ő vagy más kutatók erdélyi eredetűeknek vagy az erdélyi területekkel kapcsolatos kulturális javaknak minősítettek: kandallós tüzelő, jármos csűr, szilvaaszaló egy formája, kukoricacséplőkas, gabonás kamara, kettős udvar, szalmával rakott magas fedélszékű ház stb.³³⁴

Gunda igen gazdag, messze a tájegységen és környékén túl tekintő anyagra támaszkodva hangsúlyozza, hogy még nagyon sok további vizsgálatra van szükség, az erdélyi műveltségi kapcsolatok összegzéséhez. Alább mi is csupán egy-egy területen jelezhetjük a két nagytáj magyar népi műveltsége közötti összefüggéseket. Az eddigi eredmények arról vallanak, hogy elsősorban – ez az összetevő ugyanis nincs teljesen kizárva – nem a két nagytáj kölcsönhatásával kell számolnunk, hanem az Alföld által képviselt, nyugati irányból érkező újításoknak – feltehetően – a XVIII. század végéig többé-kevésbé homogén „alföldi-erdélyi” régiesebb műveltségállapotra való rárétegződésével. Itt csupán előlegezzük meggyőződésünket, amire munkánk összefoglalásában bővebben visszatérünk, hogy a korszakunkban a két nagytáj között tapasztalható néprajzi eltérések sok vonatkozásban ennek a folyamatnak az eredményei. Azt a jól ismert tételt, hogy a nyelvi-etnikai határok nem feltétlenül esnek egybe a néprajzi határokkal, ezúttal erőteljesen zavarja, hogy az Alföld és Erdély közötti sávban az etnikai-nyelvi határok földrajzi és ökológiai határokkal egyeznek vagy azokhoz közel állnak. Magyar–román viszonylatban a nyelvi-etnikai különállás különben is nagyon karakteres, így ha a korábbi néprajzi szakirodalomban legtöbbször szembeállítják a két nép másságát, azt nem csupán a tudománytörténetben megrögződött szemlélet magyarázza, hanem az etnikumokhoz az adott időszakaszban valóságosan nagyon erősen tapadó divatok, újítások, változások vagy épp fordítva, azok elutasítása, kultúrhistoriai archaizmusok határozott őrzése.

A szemléletesség kedvéért, az „Alföld öblei” kifejezést alkalma-

zom a hegy- és dombvidékekbe benyúló folyóvölgyekre, melyek mind kulturális, mind etnikai, mind pedig földrajzi tekintetben mást képviselnek, mint környezetük.

Északról délre haladva először a Tisza völgyébe Máramarosba kell bepillantánunk, melynek szórvány magyarságáról azonban alig van néprajzi ismeretünk. Korszakunkban csupán öt, középkori eredetű különleges jogállásuk után hajdan koronavárosoknak nevezett helységben találkozunk folyamatosan helyben lakó nagyobb magyar népességgel. Ezek közül Máramarossziget volt a legvárosiasabb, Técső és Huszt határozottan mezővárosi jelleget őrző, míg Visk és Hosszúmező falusias települések voltak. Korszakunk kezdetén ezek a magyarok a termékeny folyóvölgy adottságait kihasználva földműveléssel, a vízmenti gyümölcsök használatával, cserekereskedelemmel, sófuvarozással foglalkoztak. Házuk tája és viseletük pontosan párhuzamba állítható a közeli szamosközi és beregi területek korabeli állapotával. Leírójuk kiemeli „jó erkölcsüket”, vallásosságukat, általában patriarkális szellemük épségét, ami közvetetten a polgárosulás hiányáról is vall. Harminc évvel későbbi jellemzőjük hasonló képet mutat, de már megjegyzi, hogy gazdaságuk intenziválódik, amin valószínűleg korszerűbb eszközhasználatot érthetett, megemlíti írni-olvasni tudásuk magas fokát és táplálkozásuk elfogadható színvonalát. Ezek a tulajdonságok a többséget alkotó ruszinokkal és románokkal összehasonlítva nyerne árnyaltabb jelentést. Különösen a ruszinok éltek igen primitív viszonyok között. A románok közt az egykori kisnemesi falvak még a századelőn is megtartottak valamit a korábbi jogi előnyökből származó többletből. Mindkét nemzetiség körében magas volt az analfabétizmus, életmódjukat erősen befolyásolta a kedvezőtlen természeti környezet, elzárt településeiken a famunka és a háziiparok nagy szerepet játszottak megélhetésükben, ruházatukat szinte teljes egészében maguk állították elő.³³⁵

A Szatmári-síkság keleti végéhez csatlakozó, a Túr folyócska vízgyűjtő területét alkotó, erdős és irtáseredetű településeket magába foglaló medence, az Avás vagy Avasság központjában magyarul a községek fekszenek: Avásújváros, Kőszegremete, Vámfalu, a környező hegyvidékeken tőlük kulturálisan erősen különböző román szórvány falvak találhatók. A polgárosulás irányába mutató jelenségeket elsőként befogadó helyi vásáros központ nagy szerepet játszott abban, hogy a múlt század utolsó harmadától a zárt vidéken fokozatosan terjedtek el gazdasági újítások (a nyomásrendszer átalakulása, új növényfélék és állatfajták megje-

lenése, velük együtt technológiák és eszközök meghonosodása), táplálkozási és öltözködési szokások. A völgyi faluk kisiparosai a környező archaikus kultúrát megtartó, jórészt maguk készítette, régies színes viseletben járó avasi románok (*vasányok*) más irányú igényeit szintén kiszolgálták a korszakunkat követő évtizedekben is (pl. fazekasság).³³⁶

A nyelvi és a földrajzi határok átjárhatóságát példázza a néprajzilag kevésbé ismert Szilágyság. Maga a tájfogalom összetett: eredetileg csupán a Szilágycseh és Zilah vonzásában fekvő, a Bükk és a Meszes közé ékelődő dombvidéket, a Tövishátat és közvetlen környezetét nevezték Szilágyságnak. A múlt századi megyerendezés (1876) után az elnevezés határai – különben a néprajzi jellegnek is többé-kevésbé megfelelően – kiszélesedtek, kiterjedtek Kraszna község, Zilah és Szilágysomlyó kisvárosok körzetének kis hegyi medencéire és a síksági zónára is, melynek Tasnád és a már Biharban fekvő Margitta a helyi központja.³³⁷

A magyar népi kultúra táji változatainak szempontjából azért figyelemre méltó a Szilágyság, mert az Alföld nagy magyar tömbje és az Erdély belsejében élő magyarok között legközvetlenebbül képez kapcsolatot. A kapcsolat azonban viszonylagos, nem folytonos, mert már a Szilágyság is magyarok és románok által vegyesen lakott vidék, a Meszesen túl pedig románok között nagy területen szóróványmagyarság lakik.³³⁸ A Szilágyság kapcsolatszerepét akkor értékelhetjük igazán, ha innen délre tekintünk, ahol hatalmas hegyvidékek (Bihar-hegység, Erdélyi-Érchegység) és homogén románlakta zóna választja el az Alföldet és Erdélyt, ahol eddigi ismereteink szerint nem találkozunk a szilágysági magyaroktól képviselt, hasonló átmenetet képező néprajzi jelenségekkel.

A mai Szilágyság területe vagy annak részei a történelem folyamán időnként az erdélyi fejedelemséghez tartoztak, ezért néprajzi munkákban is nem egyszer Erdélyhez sorolódnak.³³⁹ Erdélyben találkozni fogunk a történeti Erdély határán fekvő – egyébként 1876 után Szilágymegyébe eső – Zsibó helységről elnevezett uradalommal, amely a jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedekben fejlett allodiális gazdálkodásával a nagyfejedelemség legkorszerűbben működő uradalma volt. Ettől eltekintve a XIX. században a térségben sem a nagybirtok, sem a parasztbirtok nem mutatott föl figyelemre méltó eredményeket, sőt a század eleji összeírások tanulsága szerint színvonala alacsony volt. Megjegyzésre méltó viszont, hogy 1848 előtt az uralkodó robotoltatási szolgáltatás mellett a későbbi Szilágymegyét alkotó részekben előfordult a kilenced is, ami az archaikusabb erdélyi feudalizmusban teljesen ismeretlen maradt.³⁴⁰

Az újabb és tüzetesebb vizsgálatok egyre több adalékkal szolgálnak arra, hogy a XIX. század elejétől, amidőn az Alföldön a többször említett, új kulturális áramlatok kezdtek kibontakozni, a Szilágyság fokozatosan ezek áramába került. Felülrétegződéssel az erdélyi népi műveltséggel rokon vonásai régiessé váltak. Ezért is tárgyaljuk az Alföld peremterületei között és nem Erdély áttekintésénél.

A frissen szervezett Szilágy vármegye terjedelmes monográfiájának szerzője, Petri Mór meglehetősen bő fejezetet juttatott a néprajznak, ahol a szokások és a táplálkozás mellett kitüntetett helyet kapott a népviselet. Faluról falura haladva szemléletesen és jó szemre vallóan írta le az öltözködést: különbséget tett a magyarok ünnepi és hétköznapi darabjai, téli és nyári ruhadarabjai között, melyek bolti kelmékből és szabóműhelyekből, illetőleg saját előállításból kerültek ki ebben az időben. A volt kismemesi községek viselete állt legközelebb az alföldi mezővárosi posztóviselethez. A románság sok helyen követte a magyarok által mutatott divatot, de túlnyomólag még saját készítésű öltözetben járt.³⁴¹ Petrire alapozva Nagy Jenő viseletkutatásai szemléletesen rajzolják meg, hogy a kismemesi eredetű szilágysági magyarok közvetlenül, illetőleg a velük korszakunkban gyakran azonos réteget alkotó módosabb, egykori úrbéres gazdák divatteremtő ízlése nyomán, hogyan honosodtak meg az Alföld irányából származó ruhadarabok. A női viseletben a színes rojtos vállkendő és a rövidebb, de több szoknya, mely az Alföldön mindenfelé elterjedt, de Erdélyben ismeretlen maradt, a Szilágyságba még elkerült. A kelet-északi tömb jellegzetes öltözetdarabja, a guba, itt is közönséges lett. A női kisbunda, a cifraszűr, a vitézsújtásos fekete posztóujjas, a gombos mellény, a XIX. század folyamán ugyancsak a síkság felől kerültek be a szilágysági népi öltözetbe, míg a szűk ujjú férfiling, a fehér posztónadrág (harisnya), *szokmány*, *daróc* és a *bujka* erdélyiesnek számít. Az alföldies elemek átütő hatását bizonyítja, hogy belülők nem egyet a szilágysági románság is átvett, a magyarságnál korszakunkban jóval régiessebb darabokat tartalmazó ruhatárába.³⁴²

A nagyobb körzetben számottevő céhes-kézműipari multtal rendelkező Zilah volt a szűkebb Szilágyságot ellátó legfontosabb ruhaipari központ. Emellett jelentékeny mennyiségű díszedényt készítettek a zilahi és a közeli désházi fazekasok. Vásárlóik nemcsak a Szilágyságból, hanem a Meszesen túli vidékekről, sőt nagy számmal Kalotaszegről kerültek ki. A szilágysági falvak más irányú kézműves tevékenysége nem kellő mértékben ismert. A bútorkészítés meglehetősen jellegtelen maradt, kiemel-

kedő központja, stílusa nem volt. Akár Szatmárban és a szomszédos észak-erdélyi területeken a monumentális faépítkezés és a faragás számos kiemelkedő alkotásával találkozunk.³⁴³ A hímzések és szöttesek világában is ötvöződtek a régi és az új stílus képviselőiként a két nagytáj jellegzetes vonásai. Az új stílusú, lyuggalásos, szabadrajzú fehér hímzések, a Szilágyságtól keletre élő magyarok körében már nem vertek gyökeret. A régi szilágysági hímzésállomány egyszerűbb mintái leginkább Kalotaszeggel mutatnak rokonságot.³⁴⁴ Egy másik területre áttérve: a szilágysági dallamok összegző vizsgálatára viszonylag későn, 1950 után került sor. Tanulsága szerint többsége szokatlanul nagy számban tudott népies műdalokat. Az eredeti népdalok az új stílusú és a magyar nyelvterületen általánosan elterjedt, de leginkább a Bartók által III. (alföldi) dialektusnak nevezett dallamcsoporthoz állnak közel, azon belül is elsősorban az északeleti irányba mutató kapcsolatok a legerősebbek. Viszont figyelemre méltó, hogy azok közül a dallamok közül, amelyek csak egy dialektusterületre jellemzőek, legnagyobb számúak itt az erdélyiek (IV. dialektus).³⁴⁵

A kép rétegzettségéhez tartozik még egy példa, mely ugyan a kultúra expresszív területeitől távol esik, de egy korábban Erdéllyel kapcsolatos jelenség visszaszorulását szemlélteti. A háztípust meghatározó – Szatmárban már említett – kandallós tüzelő a múlt század derekán még a Tiszántúl középső és északi részén általános volt, de a századfordulóra már eltűntette a búbos kemence és a néprajzi gyűjtés csak nyomokban tudta regisztrálni. Ugyanez a folyamat a Szilágyságban és Erdélyben a két világháború között zárult le. Sőt Erdélyben már a gyári öntöttvas tüzelőknek adta át a helyét a kandalló.³⁴⁶

A Sebes-Körös völgye a Szilágyságnál nyitottabb. Míg az utóbbit elkerülték a fő közlekedési utak, minek következtében népi hagyományai több ágában a régies elemek élettartama a XX. század első felében meghosszabbodott, ez a folyóvölgy az Árpádkor óta fontos Erdélybe vivő út, mely különös jelentőségre tett szert azért, hogy a második erdélyi vasutat itt építették meg 1870-ben.

A vidék nagyhatókörű és multú vásáros és igazgatási központja Nagyvárad.³⁴⁷ A kelet felé szűkülő völgybe, mely a ma már elhalványuló Rézalja nevet viseli a középkori magyar lakosság megritkulását Várad török kézre kerülése (1660) indította el, a hadi cselekményeknek állandóan kitett völgyi magyarság a XVIII. század elejére számban összezsugorodott. Két kisebb, helyi jelentőségű centruma van a Körös-menti falusorban lakó magyarságnak: Telegd és Élesd. Látni fogjuk, hogy Erdélyben

Kalotaszeg fogadott be legtöbbet az újkori alföldi kulturális hatásokból. Ez a folyamat a Sebes-Körös völgyén bonyolódott. A jegkeletibb rézalji magyar település, a közelmúltig a legrégiesebb magyar kerámiát előállító Rév³⁴⁸ és a legnyugatibb kalotaszegi községek között mintegy 60 km-nyi széles havasi-álhavasi, románok laktá zóna fekszik, azonban nem tudunk róla, hogy ennek települései jelentékenyebben játszottak közvetítői szerepet. Ezt az Alfölddel különfajta kapcsolatot (időszaki munkavállalás, cserekereskedelem) tartó kalotaszegiek bonyolították le.³⁴⁹ A Sebes-Körös völgyének magyar népi kultúrájában talán ezért hiába keresünk a szilágyságihoz fogható mértékben átmeneti vonásokat. Régebbi rétegeiben (viselet, építkezés, lakáskultúra, táplálkozás, ünnepi szokások) még leginkább a Fekete-Körös völgyi magyarsággal mutat hasonlóságot, de az alföldi bihari részekről elűtő sajátosságai velük ellentétben már a századforduló táján elhalványultak. Összefüggő képét utólagos néprajzi gyűjtések nem rekonstruálták.

A Fekete-Körös völgyét a magyar szakirodalom Györffy István nyomán kétirányú kulturális kötődésben említi, vagy Erdélyhez vagy az Alföldhöz sorolja. Györffy 1912-ben följegyezte a köröstárkányiak – különben igazolhatatlan – székely eredéthyagományát, és a nyelvészeti irodalom alapján rámutatott, hogy a Belényes környéki falvak nyelvjárása a nyugat-délnyugat-erdélyi magyarok nyelvjárásával tart rokonságot.³⁵⁰ Elképzelhető, hogy ezek az összefüggések a koraközépkori magyar településtörténet mozzanataira utalnak, néprajzi adatok azonban nem szolgálnak alátámasztásul, és vizsgálatuk áttekintésünk körébe nem tartozik bele. A völgy az Alföld felé nyílik, Erdély irányába hatalmas, hágókon is alig járható hegységek zárják el, ahol sosem élt számottevő magyar lakosság. A legközelebbi magyar faluk, Gyulafehérvár és Nagyenyed környékén légvonalban is százötven km-re esnek.

A középkorban kialakult Bihar vármegye a régi Magyarország egyik leghatalmasabban centrális elrendezésű közigazgatási egysége volt. Ebben a szerkezetben rendhagyó helye van a Fekete-Körös zárt felső völgyének. Távol esik Nagyváradtól, a megyeszékhelytől, Belényes központtal teljesen önálló egységgé fejlődhetett volna, ha épp egy Erdéllyel összekötő, jól járható hágó kiegészítette volna földrajzi fekvését.

A századelőn a folyó torkolatvidékétől a folyás mentén fölfelé haladva szemléletesen rajzolódik ki az Alföldhöz kötődő néprajzi jelenségek változó képe. A Fehér-Körössel közrefogott erdőháti (lunkasági) községek (pl. Erdőhegy, Bélzerind, Ant, Vadász) a közeli Nagyszalontával együtt

a Körös-menti Dél-Tiszántúl és a Sárrét szinte megszakítás nélküli néprajzi és népességi folytatását képezik. Maga Nagyszalonta 1910-ben 35 777 kh-as határával és 15.206 lakosával nagyságrendben messze kiemelkedett a környező apró települések közül. Társtalanul tipikus alföldi mezővárost testesített meg a bihari hegyek közelében. A határ egy részét a múlt század utolsó harmadáig állandó vízállások és rétek borították, egy másik részét extenzív nagyállattartással hasznosították. Tanyákat ekkor még nem építettek. Korszakunk elején kezdte az itteni régi tájfajta sertést kiszorítani a mangalica, s egyidejűleg a makkoltató hatalmas erdősegeket is letarolták. Ekkor szűnt meg a közeli Árpádon, Bélyenyéren, Erdőgyarkon és Ágyán a faszerszámkészítő háziipar. Megfelelt az alföldi mezővárosoknak a nagyszalontai viselet, az építkezés és a néhány régies darabot megőrző, ám korszakunk végére már „megkopott” és az új stílus körébe sorolható folklór is. Erőtéljes szabadparaszti-hajdú hagyományai úgyszintén az Alföld középső területei felé orientálták Nagyszalontát.³⁵¹ A síkság szélén fekvő községcsoport, Tenke, Bélyenyér, Gyanta archaikusabb állapotot őrzött meg, és átmenetet képez a legrégebbi Belényes környék hét településéhez (pl. Köröstárkány, Vársasfenes, Magyarremete, Körösjánosfalva). A két utóbbi falucsoport kulturális állományát meghatározta, hogy a XVII. század vége óta nyelvszigetként élnek.³⁵²

Györffy szavait idézve általában elmondhatjuk: „Minden kulturális haladás az Alföld felől jön s a tanulékony és újításra hajlandó Fekete-Körös völgyi magyar legelőször fogja fel s használja ki az újabb kultúrhatásokat a maga javára”.³⁵³ A Körös felső völgyének népe igen intenzív munka-migrációs kapcsolatban állt 1920-ig Dél-Bihar és Békés síksági területeivel. 1770-től folyamatosan ismerünk írásbeli adatokat arról, hogy aratásra szegődtek vagy fuvaroztak.³⁵⁴ A Szilágyságnál a nagytájak közötti zónáról elmondottak ebben a térségben – megfelelő adatbehelyettesítésekkel – szinte minden vonatkozásban megismételhetők. Kisebb területről lévén szó, korán kialakult a többi községnek „divatot diktáló” falu szerepe, melyet Köröstárkány töltött be. Már 1883-ban említik cserpes háztetőit és lakosainak nagy szorgalmát, földszerző és munkakultúráját, ami a későbbi megfigyelésekben is visszatér.³⁵⁵ Az építkezés külső formái, köztük a városiasnak számító oldalával „L”-alakban utcai homlokzatot képező ház, a fedeles téglakapu bádgorborítással, a tiszta szoba, a kandalló helyett a búbos kemence,³⁵⁶ továbbá a ló igázása szarvasmarha helyett, a kasza használata az aratásban a sarló helyett, mind olyan változások, melyek a múlt század 60–70-es éveitől az első világháborúig

zajlottak le községenként öt-tíz-tizenöt évnyi eltéréssel. Györffy gyűjtésekor a fekete viseletet a felső-völgyben csak a legnyugatibb-fekvésű Belényesiújlakon hordták. A megrövidült sokszoknyás öltözet, az elmaradhatatlan vállkendő a női öltözetben (1890-es évektől viselték a felső-völgyben), az újstílusú dalok és táncok túlsúlya jellegadóan ugyanerről a terjedési folyamatról tanúskodik. Viszont a férfiviselet néhány nagyon archaikus darabja (a rövid szürféle, a *daróc*, az egyenes szabású, bő ujjú ing, a rövid gatyka, a szűmadrág, a *berhe*), a táplálkozási szokások archaizmusai (napi kétszeri étkezés, a delelés és a dús ünnepi étkezés hiánya), a román hatásokat bőven befogadó hiedelmek és szokások gazdagsága (pl. próbaházasság), sőt település- és gazdálkodásbeli mozzanatok (pl. a falukapu megléte), mind az archaikus rétegek markáns képviselői korszakunk folyamán.³⁵⁷ A felülrétegződés – a friss elemeknek és Györffy korabeli vizsgálatainak köszönhetően – jól megragadható. A szilágysági kulturális állapotnál jobban szembetűnő a Fekete-Körös völgyében, hogy a régies hagyományok korábban többnyire azonosak voltak a szomszédos alföldi területeknek az újkori parasztstílusok és életmód diadalra jutása előtti állapotával. A nyelvsziget-létezés és a természetföldrajzi különbségek differenciálták őket. A felső-völgyi faluk korszakunk második felében már egyedüli sajátosságokként föltűnő kulturális elemek okán ebből a nézőpontból az archaikus alföldi népelet rezervátumaként tekinthetők.

Györffy István viseleti és építkezési tanulmányainak a magas hegyeségi román környezetre és az Alföld széli településekre vonatkozó észrevételeit utóbb más irodalmi források bőven alátámasztották. Az alsó-völgygel szomszédos erdőháti (lunkasági), a Fehér-Körös völgyéhez közelebb eső magyar falvakban az első világháború előtti években hasonló, öltözködési és lakberendezési újításokat figyeltek meg.³⁵⁸ Az igen bő és részletes, különösen viseleti és díszítőművészeti leírásokban gazdag román néprajzi tanulmányok még a közelmúltban is archaikus képet rajzoltak a dél-bihari, Belényes és Vaskóh környéki, valamint a szomszédos zarándi románságról. Tagadhatatlan az Alföld felé mutató viseleti, általában kulturális divatok előrehaladása a románok között, egészen a baptista vallás rohamos századeleji terjedéséig, amit erőteljesen hangsúlyoz, hogy az Alföld és hegyvidék hagyományos kapcsolatrendszerében természeti körülményeik miatt ők a magyaroknál sokkal inkább rászorultak a háziiparokra (főleg famunkák), a gyümölcskereskedelemre, a munkamigrációra. Ez a kérdés azonban tüzetes összehasonlító vizsgálatra vár.³⁵⁹

A keleti peremtájjal szemben az Alföld északi peremvidékének áttekintése bonyolultabb feladat. Először azért, mert a már ismételt említett XVI–XVIII. századi többirányú népmozgás a Felföld és az Alföld népi műveltségének mindenképp előtt a közeledését segítette elő. Másodsorú figyelemre méltó, hogy az ökológiai határ korántsem olyan éles, mint keleten, ahol alacsonyabb domboságok után magas hegyvidékek következnek. Harmadszor – a kisebb nemzetiségi szigeteket nem tekintve – itt nincs etnikai-nyelvi határ. Végül: az Alföld északi pereme kulturálisan és történetileg heterogénebb egységekből tevődik össze. Alább, amennyire egyetlen néprajzi irodalmuk engedi, ezeket tekintem át.

Az előző fejezetben alkalmazott metaforát, az „Alföld öbleit”, noha földrajzilag hasonló módon helyezkednek el a hegyvidéki és a dombosági tájak közé benyúló folyóvölgyek, nem alkalmazom, mert ezek a Felföldbe mélyen behúzódva annak szempontjaim szerint szervezettebb részét alkotják. Sokkalta intenzívebb, nyíltabb útvonalaknak bizonyultak nemcsak a nagyobb távolságok áthidalásában, hanem a kölcsönösség kiépülésében is, mint a keleti peremen. Így ezekkel az „öblökkel” a Felföld áttekintésében foglalkozom. Egyedüli kivételként adódna az abaúji Hegyköz kicsiny, zárt medencéje, ami azonban szoros összeköttetésben áll a Tokaj-Hegyaljával. A Hegyalja voltaképp része a peremvidéknek, ugyanakkor viszont mezővárosai egy hosszú összefüggő, nyugaton Váctól induló, a hegyek lábánál épült várossornak utolsó, keleti tagjai. Természetföldrajzi, gazdaságtörténeti és – mindkettővel összefüggésben – kulturális jellemzők hangsúlyozzák hasonlóságukat. Habár vásáros központ szerepüket épp az eltérő termelésű tájak találkozásából nyerték, tehát mind a hegyvidék (dombvidék), mind a síkság néprajzi képébe beletartoznak, a gazdasági alapjukat biztosító bortermelés miatt a Felföldnél vesszük számba őket.

Ebben az áttekintésben a Tokaj-Hegyalja nyugati szomszédságában fekvő síksági tájnal (Taktaköz, Harangod) kezdődik az Alföld északi peremvidéke. Népi kultúrájáról kevés összefüggő ismeretünk van, Nemeskürty természetföldrajzi hasonlóságok, hanem például a szabadalmas paraszti múlt is összeköti a Hajdúsággal és a Nyírséget övező lapályos területekkel. Gazdasági központjai viszont – a hegyaljai bortermelő mezővárosokat is megelőzve – Miskolc.³⁶⁰

A heterogén jelleg miatt az egész zónában nehezen elkülöníthető egységek közül egyetlen egyről, Mezőkövesdről, lehet az ellenkezőjét elmondani: a magyar néprajzban annak a néhány kulturális egységnek a körébe tartozik, melyet a legrészletesebben ismerünk. Erőteljesen színes diszítóművészetével nagyobb körzetben elkülönül, különben mutatós példája a két nagytáj közti átmenetnek is. Györffy István ezt írta róla: „A régi Tisza menti, Duna-Tisza-közi népéletnek (...) valóságos muzeális példája a matyó népélet.”³⁶¹ Megállapítása azonban nemcsak Mezőkövesdre, hanem több-kevesebb eltéréssel az egész zónára, sőt nyilvánvalóan a keleti peremtájra, s majd látni fogjuk, bizonyos vonatkozásban a Duna-mellékre is érvényes. Habár a néprajzi gyűjtések nem egyenletesek, tanúsítják, hogy korszakunkban az északi peremvidék számos olyan vonást őrzött meg, mely a központj alföldi területeken korábban teljesen eltűnt vagy elhalványodott. Talán legszembetűnőbb, hogy a kétbeltales (szállás-kertes) településforma, mely a Jászságot és a Hajdúságot a XIX. század első felében még olyannyira jellemezte, aztán eltűnt, századunk elején az északi peremvidéken vagy élénken élt vagy nyomaiban jól fölidézhető volt.³⁶² A kétbeltalességhöz – épp Györffynek köszönhetően tudjuk – sajátos életmód és teljes gazdasági rendszer járult. Így ő, aki Mezőkövesdet és lakóit, a matyókat az Alföld középső területei felől, először a gazdaság és az építkezés tárgykörében közelítette meg, szükségszerűen észlelte az alföldinek (néha nomádnak) nevezett, voltaképp síksági jelleget. De azt sem tagadta, hogy az építkezésben északi irányba mutató kulturális elemek érvényesülnek.³⁶³ Más kérdés, hogy az osztott települések észak felé folytatódó változatait, a hegyvidéki szálláskertet és a csűrös kertek formáit ő még nem ismerte föl.³⁶⁴ Györffy indíttatásra Herkely Károly monográfiájában tetemesen bővítette és a kölcsönösséget figyelembe véve rendszerbe foglalta ezeket az észrevételeket. Elismerve a településforma, a földművelés és az állattartás természetföldrajzi meghatározottságú alföldinek mondott jellegét, hangsúlyozta, hogy a szokások, a vallási élet és a viselet „palóc” kapcsolatra vall. Elemzése egy-egy területen finomabb különbségeket is kimutatott. A matyó táplálkozáskultúra kötődését általában inkább északi irányban jelölte meg, ugyanakkor kiemelte, hogy az állatokat gondozó, életük nagy részét a tüzelőslakban leélő férfiak sütőfőző eljárásai alföldiek. A lakóház és építés technikája szélesebb alföldi földrajzi övezetbe tartozik, de már beosztása (főleg a hálókamrára gondolt), berendezése (körbefutó lóca) közelebb áll a palócsághoz, állapította meg.³⁶⁵ A közelmúlt dél-borsodi és dél-hevesi népi

építkezéskutatások nemcsak megerősítették, hanem tovább gazdagították eredményeit pl. az istálló- és csűrformával, a ház középoszlopa (*boldoganya*) és az ún. palóckemence nyomainak széleskörű föltárásával.³⁶⁶

Mezőkövesd fontossága tárgyunk szempontjából nemcsak nagytájak közötti átmeneti jellegében áll, hanem – mint előljáróban jeleztük – rendkívüli karakteres díszítőművészetében és népviseletében, amely pontosan korszakunk kezdetére alakult ki, majd korszakunkban élte virágkorát. Felfokozott expresszivitásával hívta föl magára a figyelmet, aminek nemcsak a már említett részletes ismeret, hanem a századforduló folklórizmusában a kalotaszegi népművészet után betöltött fontos szerep is következménye lett.³⁶⁷

A részletes ismereteknek köszönhetően mind a hímzések, mind a viselet fejlődéstörténete szakaszonként megrajzolható volt. Györffy István a férfiviselet változásain szemlélte, hogy az egymást követő nemzedékek a jobbágyfelszabadítás után miként formálták az 1848 előtti, a nagyobb térségben azonos, a későbbiekhez képest jellegtelen öltözetet egyre díszesebbre és drágábbra. Előbb a nemesi-mezővárosi mintákat követte, majd az 1880-as évektől megtalálta saját parasztos kifejezési formáját, új stílusát és színvilágát a mezőkövesdi viselet. Olyan egyedülálló tulajdonságokat fejlesztett ki, mint például a férfiak ruhadarabjait borító gazdag hímzés vagy a nőknél az, hogy az ing nem vált alsóruhává, hanem más kelméből varrva önmaga lett felsőruha. Ugyanakkor a cifraszűrt és a subát is hordták. Különösen a női viselet a századvégtől az 1930-as évekig szinte öt-tíz évenként váltott divatot, mind díszesebbre és bonyolultabbra alakulva.³⁶⁸

A viselettel párhuzamosan és összhangban változott a hímzés, szövés, általában a lakáskultúra. A kutatás eddig nem foglalt világosan állást, hogy a kultúra expresszív területein megnyilvánuló egységes ízlésnek melyik ága ösztönzött elsődlegesen. Maguk a mezőkövesdiek csak azt tartották matyónak, aki *matyósan* öltözködött. A néprajzi irodalom egy része viszont a közeli Tardot és Szentistvánt is matyónak nevezte és nevezi, mert sok vonatkozásban kétségtelen követték a mezőkövesdiek szokásait és divatját. Azonban a mezőkövesdiek ezt az azonosítást nem ismerik, szomszédait, ők a hajdan mezővárosi lakosok, falusiaknak tekintették, *tatároknak*, *galóknak* gúnyolták.³⁶⁹ Tény, hogy a múlt század utolsó harmadáig a szomszédos borsodi falvak (nemcsak Tard és Szentistván, hanem Bogács, Cserépfalu, Cserépváralja, Noszvaj) hímzései még nagyon hasonlítottak a mezőkövesdire. Utóbb ezek is színesedni kezdtek, de

sem színeikben, sem motívumkincsükben nem közelítették meg a mezőkövesdinek hallatlan változatosságát, differenciáltságát és pompáját. Következésképp régiesebb és egyszerűbb valójukban maradtak meg korszakunk végéig.³⁷⁰ A színesebb kelmékre való áttérés és a motívumok zsúfolása, a színekben tobzódás a hűzésben, partnerre talált a festett miskolci bútorban, melynek a mezőkövesdiek lettek korszakunkban fontos megrendelői.³⁷¹ Ugyanekkor váltotta föl a hagyományosnak számító kék-zöld alapszínű, gyöngyös-pásztói kerámiát a színesebb tiszafüredi cserepek lakásdíszítő divatja.³⁷²

Feltehetőleg a jobbágyfelszabadítás után föltörő társadalmi energiáknak, a paraszti öntudat reprezentálásának köszönhető a mezőkövesdi színes népi kultúra kialakulása. Nehezebb választ adni arra a kérdésre, hogy miért pont itt ment mindez ilyen feltűnő módon végbe. Az alapvető ösztönzés rugói közül egyet ismerünk biztosan. Mezőkövesd homogén római katolikus, minden forrás szerint különösen buzgó vallásos³⁷³ népe többé-kevésbé egységes református környezetben élt. A matyó név is innen eredt. Nagyobb táji háttérrel, gúnynévi jelentésmennyelattal a reformátusok hívták így a közéjük telepedett vagy a közelemben lakó, általában szegényebb római katolikusokat. Mindez még nem magyarázza meg, miért lett kultusszá az öltözködés, mely erőn felüli anyagi áldozatot követelt a matyók többségétől és méltán bélyegezte más, hasonlóan túlhajtott paraszti öltözködési divattal együtt az 1930-as évek jeles falukutatója „cifra nyomorúság”-nak.³⁷⁴ Társadalompolitikai szempontból jogos volt a túlzott reprezentálás elmarasztalása, ugyanakkor igazat kell adnunk Fél Editnek és Hofer Tamásnak is, akik hangsúlyozták, hogy a pompával az anyagiak hiányát igyekeztek ellensúlyozni a matyók, és lélektanilag nem is sikertelenül. Nem annyira a drágaságok beszerzésének és a ruha felöltésének érzésére kell gondolnunk, hanem arra a közösségi szellemre, az összetartás tudatára, amely gazdag szokás- és kapcsolattrendszerrel fűződött egybe, s amelyet jelképnek értelmezve mind a díszes öltözet és a hímzések hordozóinak, mind a külső szemlélőnek kifejeztek.³⁷⁵

Pedig a fiatalabb felnőtt matyó korosztályok éppen korszakunk kezdetétől, az 1880-as évektől hosszú hónapokra kiszakadtak ebből a gyorsan túlnépesedő és zselléreskedő közösségből. A korabeli ország távoli sarkaiba, a Dunántúlra és az Alföldre többhónapos bérmunkára mentek uradalmakba, *summásnak* szegődtek.³⁷⁶ A hosszú ideig tartó munkamigrició nyomán — kiegyenlítődési tendenciáit feltéve — várható lett volna

kultúrájuk expresszív szféráinak egyszerűsödése. Ez azonban nem következett be, sőt a mezőgazdasági munka idején minimumra leszorított fogyasztással biztosítottak anyagi alapot arra, hogy az év másik felében otthon a színes paraszti stílusnak annál lázasabb igyekezettel hódoljanak.³⁷⁷ Ennek a stílusnak az elemei – mint láttuk – zömükben nem nagy múltúak voltak, a magyar népi kultúra újabb rétegeibe tartoztak, de a tradicionális, patriarkális vonásokat őrző helyi társadalom (hadas település, rokonsági rendszer, mély vallásosság stb.) a XX. század első felében is rögzítette, szorosan összetartotta őket. A kulturális különbözőni vágyás és a kétségtelenül meglévő vállalkozási szellem ellenére a társadalmi konzervativizmus szükségszerűen szült endogám tendenciát. Jellemző, hogy az 1910-ben 17.202 lakost számláló Mezőkövesd lakossága egy helyi központban találkozott (templom, piactér, főtér), és ott leste el egymástól az újabb divatokat, amiket módja és lehetősége szerint követett, ám a szomszédos utcák lakói sem mind ismerték egymást közelebbről.³⁷⁸

A már eddig is érintett Dél-Borsod és Dél-Heves lakossága, az előbbinél különösen a matyók ellenpárjaként, a reformátusok, korszakunkbeli paraszti kultúrája kevésbé ismert. Pedig például olyan pompás díszedénygyártó kerámiaközpont működött itt, mint a debreceni fazekasság vívmányait továbbéltető és egyéni helyi stílussá tévő mezőcsáti. Igaz, ennek virágkora megelőzi korszakunkat, de mesterei az első világháború idején is dolgoznak.³⁷⁹

A központi terület és a peremtáj fejlődési fáziskülönbségeit gazdagon szemlélteti a mindmáig legrészletesebb magyar falumonográfia, melyet Fél Edit és Hofer Tamás Átány dél-hevesi községről készítettek. Ahhoz, hogy az 1950-es évek elejéig Átány népi kultúrája és társadalmi határozottan régiesebb vonásokat őrizzen meg szomszédságához viszonyítva, kétségtelenül hozzájárult vallási elszigeteltsége, hogy népességének többsége jórészt római katolikus környezetben református volt. Jóllehet a paraszti polgárosulás fogalmánál kialakításánál felhasználtuk az átányi eredményeket, itt mégsem foglalkozhatunk velük, mert korszakunk végpontjánál évtizedekkel későbbre vonatkoznak.³⁸⁰

Dél-Heves óriási területeit foglalta el az egri római katolikus püspökség és káptalan birtokai, melyek átnyúltak a Tiszántúlra északi és déli irányban egyaránt. A hódoltság utáni birtokjogérvényesítésnek az ellenreformációs vallási türelmetlenség miatt többször lett lakosságcsere a következménye, mely az utókorra néprajzilag észlelhető következményekkel is járt. Az önként vagy kényszerből eltávozó reformátusok he-

lyébe a környékből vagy távolabbról, északról katolikusok költöztek.³⁸¹ A kutatás egy különösen kiemelkedő példára, az egykori hajdúváros, Polgár esetére hívta föl a figyelmet. Újratelepítő lakói 1720 körülől folyamatosan érkeztek Nógrád, Heves, Hont, Bars vármegyékből. Noha a hajdúszabadalmak rájuk nem vonatkoztak, erős parasztközösséget alkottak és a káptalannak 1848-ig sem sikerült megvalósítania a helységben a robotoltató majorságot.³⁸² A századforduló vármegyei monográfusa egyenesen „palóc telep”-ként írta le Polgárt. Lakóinak másságát, környezetüktől különböző voltát és összetartozását emelte ki. „Palóc” voltukat nyelvjárásukban, házformáikban, a környezet egyszerű öltözetétől elütő, bár polgárias szabású, de tarka kelmékből varrt női viseletében jelölte meg.³⁸³ A kései néprajzi gyűjtés megerősítette a különböző jelleget, egyben azonban kiemelte, hogy ez nem csupán az eredetre, hanem a Bükkaljával fenntartott hagyományos erős gazdasági kapcsolatokra is visszavezethető.³⁸⁴

Kisebb kitérőnk után az északi peremtáj nyugati feléhez fordulva, meg kell kerülnünk a Jászság már tárgyalt északi részét. Közbevetőleg említésre méltó, hogy a néprajzi kutatás itt az eltérő jog-történeti háttérű, síksági környezetben is regisztrálta az északi területek befolyását.³⁸⁵ Az Alföldre lenyúló Galga völgyi településeket a Felföld keretében tekintjük át, a majdnem teljesen síkvidéki Tápió mentét egy közelmúltban készült táji monográfia jóvoltából zónánkba sorolva vesszük szemügyre.

Szembetűnő e táj várostalansága, azonban ha arra gondolunk, hogy a Budapest (Keleti pályaudvar) – Szolnok vasútvonal 1883-tól hosszanti irányban átszeli, mindjárt lerövidülnek a távolságok. Nemcsak a főváros számít gazdasági központnak, ahová munkát vállalni, cselédnek állni mennek és ahol piacoznak a Tápió mentiek, hanem Szolnok is, sőt piacszempontból a földrajzi közelségben fekvő Cegléd és Jászberény. Korszakunkban mégsem alakult ki itt szakosodott mezőgazdaság és a vidék nem tartozott bele Budapest egyre szélesedő zöldövezetébe. Bár gyakori és rendszeres volt a piacozás, de a helységek termékei, a kisebb mértékű szőlő- és gyümölcsültetvényt kivéve nem szereztek hírnevet. 1880 után csupán emléke élt a kétbeltelkes településekhez kapcsolódó legeltető, extenzív nagyállattartásnak, helyét kiterjedt három nyomásban, majd fordulóban termesztett gabona és kukorica foglalta el. A kisparaszti esz-közanyagban az aratásra használt sarló, a kézicsép éppúgy megvolt a századvégén mint újdonságként a henger, és megjelent 1890 körül a cséplőgép is, de a szántóföldeken a vetett takarmány csak az első világháború

után hódított igazán.³⁸⁶ Az építkezést inkább az Alföldre jellemző elemek uralták. A szabadkémény általános volt, az északi tájak tüzelőtípusa a századfordulón már eltűnt.³⁸⁷ Ugyancsak északi kapcsolatokra utal a sokszoknyás, főkötős női viselet. A szomszédos Galga völgyi községek színességét és változatosságát azonban nem érte el. A századfordulón már tartózkodóbb megjelenés, gyári anyagok és paraszti szabásminták jellemezték, de ebben a formában is alkalmasnak bizonyult például a pándi katolikusok és reformátusok megkülönböztetésére. A férfiak öltözete ugyanekkor még egyszerűbb volt, méginkább városi minták után igazodott, ami munkavállalásukat tekintve, érthető.³⁸⁸

Az átmeneti terület minősítést erősíti az ételkészítés egynéhány eljárása és a táplálkozási ízlés is. A Közép-Alföldre jellemzőnek tartott jelenségeket csak Nagykáta és Tápiógyörgye községekben figyeltek meg. Archaikus vonásokat sem nélkülözve elsősorban északra, kisebb részben a keletre eső Jászsággal rokonnak mondott elemeket tartalmazott.³⁸⁹ Észak felé mutatnak az emberi élet fordulóinak szokásai, a régiesebb rokonsági terminusok és a házassági kapcsolatok is.³⁹⁰ A jeles napok és a hiedelemvilág szinte egyenlő arányban a palócnak mondott vidékekhez és a Jászsághoz közelítik a Tápió mentét.³⁹¹ Mivel a terület a hódolttság megszűnte után elsősorban északi irányból, a Jászsággal párhuzamosan és ahhoz hasonlóan kapta újonnan érkező népességének nagy részét, a kulturális kapcsolódások fő irányai nem meglepők.³⁹²

A Dunamellék

Az Alföld nyugati peremét megközelítőleg sem lehet olyan biztonsággal kulturális peremtájnak és átmeneti területnek nevezni, mint az előző két fejezetben a keleti és az északi alföldi sávot. Földrajzilag és történeti múltjában viszonylag egynemű, a Duna mellett déli irányba elnyúló, a vízrendezés előtt vizenyős, mocsaras, a magasabban fekvő homokhátságtól elváló terület alkotja, melyet Dunamellékként is emleget a történeti és néprajzi irodalom. Az Alföld központi vidékeihez mérve – kétségtelen – némi árnyalati különbséggel és helyi módosításokkal megismételhető, amit Györffy Istvántól a matyók hagyományainak „muzeális” vonásairól idéztünk. Legalább is a nem egyenletes néprajzi irodalom rá-

mutatott a Dunamelléken a török hódoltságot törzslakosságukkal túlélt helységek kultúrájának régiesebb vonásaira. Másként vetődik föl a kérdés, ha a táj Dunántúlhoz fűződő kapcsolataira gondolunk. Az Erdély-lyel határos sáv vitathatatlanul archaikusabb nagytáj felé képez átmenetet, de hogy az átmeneti jelleg nem jelenti feltétlenül ezt a lépcsőfokot, arra épp a Dunamellék lehet példa. Azért kell fenntartással fogalmaznunk, mert a néprajzi kutatás mindaddig alig érdeklődött a Duna két partjának összefüggései iránt, habár a nagy folyónak a nemzeti tudatban élő tájhatároló szerepével szemben rámutatott, hogy az nem feltétlenül képez néprajzi határt is. „A Tolna megyei és a Kalocsai Sárköz területe között a Duna soha sem volt igazi választóvonal. A két hasonló természeti adottságú és történelmi fejlődésű táj lakói gyakran érintkeztek egymással. Többször előfordult, hogy Kalocsa és Baja környéki határperekhez Decsról, Ócsényból hívtak tanukat. (18. sz.) Az emberek mindkét oldalról átjártak a Dunán. Élénk gazdasági kapcsolatot tartottak fenn a szomszéd vidék lakóival” – írja Bárh János a feudalizmus utolsó szakaszáról.³⁹³ A 17. századtól ismert, hogy a Dél-Dunántúl magyarsága a következő száz évre átnyúlóan folyamatosan résztvett a Duna-Tisza-közének népességutánpótlásában. Az újjátelepülő Kalocsa is kapott dunántúli telepeket, nagyobb számban költöztek a Kiskunságba, sőt Szegedre, Hódmezővásárhelyre is.³⁹⁴ A zombaiak orosházi letelepedése 1744-ben pontosan beleillik ebbe a folyamatba. A Dunántúl keleti sávjának áttekintésekor vissza fogunk térni bővebben erre a kérdésre. Nyomatékosításul annyi még ide kívánkozik, hogy a két part közötti kulturális kapcsolatok legszembetűnőbb jele volt a legutóbbi időig a dunántúli sárközi falvak és a balparti Érsekcsanád meg Szeremle díszes ünnepi viseletének erős hasonlósága.³⁹⁵

Vegyük szemügyre közelebről a terület archaikus vonásainak problémakörét! Az északi részeken, beleértve a Csepel szigetet is, a főváros közelsége jelenti a legfőbb polgárosító tényezőt. De különösen a hagyományos paraszti építkezésben szembetűnő milyen következetesen ragaszkodtak pl. az Alsónémediben és a szomszédos Ócsán, Dabason a megszokott építőanyagokhoz és formákhoz. A tüzelőberendezések is nagyon lassan, fokozatosan változtak.³⁹⁶ Az akkulturációs hajlandóság visszafogottsága több okra mehet vissza. A Csepel-szigeti magyar helységeknél (Makád, Ráckéve, Szigetszentmiklós) okként föltehetjük a nemzetiségi elszigeteltséget, a környezetükben letelepült szerbek és németek esetében is lehet ugyancsáról szó. Az imént említett Alsónémedi és a

valószínűleg hódoltság előtti lakosságmagot megtartó Ócsa légvonalbeli közelségük ellenére rossz közlekedési viszonyaik miatt maradtak sokáig elszigetelten. A Csepel-szigetiek és különösen még délebbre a Duna parti községek (Uszód, Ordas, Foktó, Dunapataj) a múlt század második felében a rendszeres hajójáratokat kihasználva hordták áruikat (konyhai zöldség, baromfi) a pesti piacra.³⁹⁷ Ugyanekkor Alsónémedi és Ócsa még csupán közvetve kapcsolódott be a nagyvárosi piac forgalmába. A budapesti tejszükséglet tekintélyes részét ellátó, közelebb lakó soroksári németek számára neveltek fejős teheneket és készítettek nagymennyiségű szénát. Mészárosaiknak borjút, pékjeiknek gabonatermésüket adták el. Különben maguk a századelőig ritkán mentek árusítani a fővárosba.³⁹⁸ Három nyomásban, meglehetősen külterjes módszerekkel művelték határukat. Majd a két világháború között kapcsolódtak be a világvárossá növekedett Budapest szélesedő zöldövezetébe, mint belterjes növényi kultúrák (zöldségfélék, burgonya) művelői.³⁹⁹

Alsónémedi szokáséletének kései feldolgozása mind az emberi élet fordulóihoz, mind a kalendáriumi ünnepekhez való erős ragaszkodást tükrözi. Különös élnökségről tanúskodnak a vallással kapcsolatos szokások, ami a református és katolikus lakosság, kulturális polarizáltságának és egyúttal a vallás azonosságtudatot konzerváló hatásának lehet a jele.⁴⁰⁰ A viselet változása ugyancsak Alsónémediben hű tanúja az ízlés polgárosodásának. Miközben az 1890-es években alkalmanként munkába, saját maguk készítette bocskort húztak és az 1920-as évekig igényelték alsónemű varrásához a finomabb, de mégis takács szötte vásznat, az 1910-es években a fővárosi cselédkedésből visszaérkező lányok és a munkába vagy piacra járó férfiak városi ízlést kezdtek terjeszteni. A férfiak öltözködése még korszakunkban elhagyta a vászon nyári és munkaruhadarabokat, a nők hosszabb ideig, a két háború közötti évtizedekig ragaszkodtak a parasztos formákhoz. Előbb kékfestőből és kartonból, majd helybeli boltosoktól vásárolt anyagokból varrattak parasztos formájú viseletet. A soroksári gazdasági kapcsolatok az öltözködésben is megmutakoztak. A századvégen a német községben divatja múlt a kecskeméti készítésű himzett subának, ezeket az alsónémediek vették meg hétköznaplónak.⁴⁰¹

A délebbi régió egyik müntheadó helysége, Dunapataj népi kultúrájában, melyet a kutatásból hasonló történeti múltú szomszédainál valamelyest jobban ismerünk, ugyancsak kettősség bontakozik ki. Különösen kitetszik ez a vele északról határos Hartával összevetve. Harta pro-

testáns német szigettelepülés másik ízlésformáló példája, a Dunapatajhoz hasonlóan ugyancsak mezővárosi múltú és szintén vele szomszédos, Solt volt. Solt nyitottságára jellemző, hogy Dunaföldvárval szemközt régi folyamátkelő helyen fekszik és a filoxera által elpusztított szőlővidékének korszakunkban lezajló rekonstrukciója itt a teljes átalakítás, az újítások hatása alatt gyorsan ment végbe.⁴⁰² Hartát Fél Edit falumonográfiájából sokkalta jobban ismerjük. Konzervatív beállítottságának tanújele, hogy a harmincas évekbeli kutatás nemcsak a folklórban, ami megfelel az általános tapasztalatnak, hanem az öltözködésben, a teherhordásban (fejnehordás), az építkezésben (csűr), a településben is talált valószínűen kirajzási területekről származó elemeket. Egyébként általában hasonlultak környezetük anyagi kultúrájához, például átvették a református faragott fejfát, kialakítottak egy a Dunamellékre jellemző, mégis sajátosan helyi bútorfestő stílust és az eredeti német alkotórészek mellett átvettek parasztviseletet is. Ebben nagy része volt az imént viszonyítási pontként említett Dunapatajnak, ahová napszámba és szolgáltni jártak. Onnan hozták magukkal az öltözet újabb divatját (suba, harisnya, ing, mennyasszonyi öltözet stb.), ami egyébként azt is jelentette, hogy ami Dunapatajon már divatjármúlta, Hartán még használatos volt.⁴⁰³ Patajt nem csupán Harta nyelvi elszigeteltsége és szerényebb gazdasági körülményei emelték ki, hanem valószínűleg mezővárosi múltja és a hagyományos dunai forgalomban való részvétele, valamint a XIX. század első felének évtizedeiben még majdnem az egész Dunamelléken gyakorlatban lévő pusztabérletek használatát.⁴⁰⁴ Egy jószemű geográfus, Simonyi Jenő 1882-ben azt írta, hogy „több százan” dolgoznak a patajiak közül a gőzhajózási társaságnál, a környéken itt a legtöbb takaréktűzhely és annyi a varrógép, hogy közönséges házi eszköznek számít.⁴⁰⁵ (Az utóbbi Alsónémedin még a századelőn is elvétve akadt paraszti kézen.)⁴⁰⁶ Ám a földrajzi elemzésből az is kiderült, hogy a közlekedési hálózat kedvezőtlen alakulása hátráltatja a vidék fejlődését, s az utókor – a vasútépítés félbemaradásával – igazolta ezt a feltevést.⁴⁰⁷ Erdei Ferenc szociográfiájában ezért láthatta „mozdulatlannak” ezt a világot. A kései néprajzi gyűjtések valószínűleg ezért is találhatták meg a két világháború között Dunapatajon a szálláskertek nyomát, a határbeli szállásokat, a tüzelősólat és több más archaizmust.⁴⁰⁸ Hiányzott az a dinamikusabb paraszti világ, ami korszakunkban a szomszédos, kétségtelenül kedvezőbb helyzetben lévő, de előnyös fejlődési feltételekkel ugyancsak nem rendelkező Kalocsát jellemezte.

Kalocsáról előljáróban ugyanazt kellene elmondanunk, amit általá-

nosságban Mezőkövesdről, mert ugyancsak a legjobban ismert magyar néprajzi egységek közé tartozik és hasonlóan példázza, miként emelkedett ki környezetéből éppen az 1880-as évektől parasztosan újstílusú műveltségével egy közösség. Már az alaphelyzetben több párhuzamosság fedezhető föl: eltérő vallási, illetőleg nemzetiségi környezetben nagytömegű római katolikus lakosság. Innen ered a szállásokon lakók neve is, a *poła*, mely először a szűkebb és nagyobb környezetben a reformátusoktól eredően a katolikusok gúnyos melléközöngéjű neve volt.

Pest és Baja között Kalocsa városi tekintélye kiemelkedett érseki mezőváros-státusával, ami uradalmi székhelyt, kulturális központot is jelentett. Mindazonáltal a XVIII. században újratelepült helység eleinte kedvező kontraktusokat kötött földesurával és pusztabérleteken gazdálkodhatott. Ez a helyzet csak a jobbágyfelszabadítás előtti évtizedekben szigorodott, mintha a szomszédos Dunántúl szervezettebb földesúri gazdálkodásának példája hatott volna.⁴⁰⁷ Ekkorra azonban már kialakult a település szerkezete, mely legfeljebb a nyíregyházi bokortanyákkal állítható párhuzamba. Földrajzi (vízjárta környezet) és úrbéres jogi okokból (fordulós gazdálkodás) szálláskertjeit nem építhette ki a belső település gyűrűjeként, hanem azokkal – csoportosan építve fel – távoli határrészek, ármentes hátságaira szorult. A változatos felszín és az egykori vizes területek különben Kalocsa térségében, s tőle délre a megosztott településrészek típusai egész sorának adtak otthont. A kalocsai szállások a XIX. század második felében váltak ideiglenes lakóhelyből egyre nagyobb mértékben állandóan lakott helyekké. A paraszti lakosság jelentékeny része költözött ki ide, miközben a városban az iparos és polgári elem aránya megnőtt. Kalocsa azonban olyan mértékben sem fordult befelé, mint Mezőkövesd, hanem a város és vidéke szoros kulturális összetartozását valósította meg, aminek az sem mondott ellent, hogy a szállásokon végleg kintmaradó családok épületcsoportjai a múlt század végétől kezdtek önálló falvakká válni: Szakmár (1898), Öregcsertő (1915), Drágszél (1922).⁴⁰⁸ Ezeknek hagyományos kultúrája ugyanis nem önállósult. A mintegy huszonöt szálláscsoport szorosan tapadt az anyavároshoz, melynek „kitelepipített” korábbi divatrétegeit képviselték, majd alakították tovább, ezzel is kiemelve a potának nevezett népesség határait.⁴⁰⁹

Akár Mezőkövesden, itt is az 1880-as évektől következtek be döntő változások a díszítőművészetben. A korai kalocsai hímzések a Dunántúlon és Alföld-szerte elterjedt fehérhímzések változatai egy ideig lyukhímzés formájában, majd fekete-piros-kékkel színeződve készültek. A század

vége felé kezdődtek a gyors és döntő változások, melyek során a helyi parasztstílus „kivirágzott”, kiszínesedett.⁴¹⁰ A díszítőművészet egyes területei itt is egymást indukálva alakították ki a környezethez képest más jelleget. A komáromi bútor alapján kibontakozott puhafa-bútorfestés, majd a falpingálás együttesen játszottak közre a hímzések és ezzel egyidejűleg a korábban egyszerű vászon-posztó viselet átalakulásában. Nem sokkal később ez utóbbi hatott rájuk vissza.⁴¹¹ Kalocsán azonban sokkal szerényebb mértékben zajlott le ugyanaz a folyamat, mint Mezőkövesden. Csucsára is később ért, az első világháború után, amidőn már a matyó ízlés a dekadencia küszöbére érkezett. Ami fontos különbség, sem viseletben, sem a lakásbelsőben nem halmoztak föl olyan nagy értéket, mint Mezőkövesden. Nem jellemezte őket a divathoz igazodásnak az a már szinte szabályozatlanná vált görcse, ami korszakunk végén a matyókat.

Aligha vitatható, hogy ezúttal is a jobbágyi sorból szabadulás reprezentálása a helyi színes hagyomány megteremtődésének egyik főoka. Ám ismét fölvetődik a kérdés, miért pont itt történt meg mindez? A válasz – akár Mezőkövesdnél – szintén több tényező és ugyancsak nem lehet teljesen kielégítő. A távolabbi okok között valószínűleg számolnunk kell a kalocsai lakosság XVIII. századi nemzetiségi elemeivel is (délslávok), s talán ez is hozzájárult a potáknak a környezettől eltérő nyelvjárásához. Nagyon fontos volt a már említett vallási elkülönülés. A kalocsaiak öntudata, mentalitása és viselkedése elsősorban erre támaszkodva vált el szomszédaitól, különösen a potákat szintén „öntudatosan” lenéző dunapatajiaktól.⁴¹² Már a geográfus Simonyi is rögzítette ezt a különbséget, amit ő még a nemzeti erkölcsök – alighanem eltűnt – eltéréseiben is megjelölt. Viszont már 1882-ben elvált a színes ruha és egyszerű öltözködés, sőt a lakberendezésben a más-más bútordarabok kedvelése Kalocsa és Dunapataj meg Ordas viszonylatában.⁴¹³ A kalocsaiak buzgó katolicizmusa⁴¹⁴ mégsem lehetett az élet minden területén meghatározó. Például kiemelkedően nevezetes, újstílusú táncaik kapcsolatai a Duna túlsópartjának református sárközi falvaihoz kapcsolják őket.⁴¹⁵ A vidék nagymúltú, korszakunk kezdete előtt sok évtizeddel megalapozott belterjes kultúrája, amely a színes viselet anyagi alapjaihoz is hozzájárulhatott, a fűszerpaprika és a piacozó, távolra fuvarozó zöldségtermesztés nemcsak a városban és szállásain, hanem valláskülönbség nélkül más szomszéd községekben (Foktő, Uszód, Dunapataj, Érsekcsanád stb.) és a Duna jobb partján is folyt.⁴¹⁶ A Dunamente déli részén kétségtelen a vallás kulturális szembeállító szerepe, de van más természetű példánk is. Érsek-

csanádon a református őslakosok és a később beköltözött katolikusok egyazon stílusban öltözködtek. A fiatal asszonyok fátyolhordása és az, hogy a déli kapcsolatra utaló díszes lázsiásokat csak a reformátusok viselték ünnepi öltözetükhöz, pontosan betartott szabályként különböztette meg őket.⁴¹⁷

Jegyzetek

1. Bátty Zsigmond, 1915; Viski Károly, 1938, 9–10.
2. Tálasi István, 1946.
3. Horváth János, 1927, 238–246.
4. A nagy demográfiai folyamatról számos rész tanulmány készült. Összegzőként azonban máig leginkább Szabó István könyve: 1941/c, 82–163 ajánlható.
5. Juga Velemir, 1913; Sarosáczy György, 1973.
6. Hutterer Miklós, 1973, 104, 108–110; Bleyer, Jacob, 1928.
7. Erős kritikával használható: Sirácky, Ján, 1966. Továbbá: Filová, Božena, 1975; Bednarik, Rudolf, 1975.
8. Miletics, L., 1897; Czirbusz Géza, 1913/b; Telbizov, K., 1963.
9. Ilegyi Klára, 1976; Szakály Ferenc, 1981.
10. Szakály Ferenc, 1969.
11. Kormos László, 1967, 44, 47–48; Fodor Ferenc, 1942, 164, 174, 194; Tálasi István, 1977, 35–50.
12. Dankó Imre, 1955; 1959; Szabó István, 1956; Rácz István, 1957; Szendrey István, 1980, 7–72.
13. Esze Tamás – Várkonyi Ágnes, 1952, 130.
14. Szendrey István, 1958; 1968.
15. Szabó Pál, é. n. 59.
16. Varga Gyula, 1979, 10–27.
17. Welmann Imre, 1967, 363–397.
18. Tálasi István, 1946, 6; 1977, 281–290; Szabó László, 1979–1982, 181.
19. Barna Gábor, 1982/a; Bärth János, 1984/a. Ezekre a monográfiákra az egyes tájegységeknél visszatérek.
20. Pi. Jung Károly, 1978; Kovács Endre, 1982.
21. Bálint Sándor, 1973; Paládi-Kovács Attila, 1973/a.
22. Rácz István, 1980/b, az okokra l. különösen: 99–113. Továbbá: Orosz István, 1980, 194, 198; Szabad György, 1980.
23. Ponyiczky Zoltán, 1911, 20, 23–29; Erdei Ferenc, 1942, 142 skk.
24. Két fő típusáról: Für Lajos, 1980; Rácz István, 1980/b. Az általános fejlődésben elfoglalt helyére figyelmeztet: Für Lajos, 1983, 243–245.
25. A legújabb várostörténetek részletesen elemzik a települések gazdaság- és művelődéstörténetét: Rácz István, 1981; Farkas József, 1985. Ezek közelebbi idézésére azonban tárgyunk szempontjából nincs szükség.

26. Ruzsás Lajos, 1966.
27. Thüring Gusztáv, 1912, 132–133.
28. Komáromy Miklós, 1834, 6.
29. Tárkány Szűcs Ernő, 1983, 155–156, 162–163.
30. Szilágyi Miklós, 1973/b, 198–199; 1977, 590–592.
31. Vahot Imre, 1853, 107.
32. Pápai Károly, 1890, 28)29.
33. Deák Ernő, 1979, 127–131.
34. Hársfalvi Péter, 1982.
35. Szabó Ferenc, 1970.
36. Hoffmann Tamás, 1977; Für Lajos, 1980, 217; Rácz István, 1980/b, 132–141.
37. Orosz István, 1980, 170.
38. Für Lajos, 1980, 217–218, 220, 230, 236.
39. Szilágyi Miklós, 1977, 630–649; Tálasi István, 1983, 87–88.
40. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 33–67.
41. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 42. k. 46–47, 284–385, 292–293, 180–181, 190–191.
42. Szerellemhegyi Tivadar, 1882–1884, 294; Galgóczy Károly, 1896, 102; Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984, 31.
43. Szabó László, 1978/c.
44. Gergely András, 1985.
45. Bálint Sándor, 1976, 57–108.
46. Kovács János, 1901, 128–131.
47. Bálint Sándor, 1977, 29–92, 223–246, 315–409; Juhász Antal, 1962.
48. Bálint Sándor, 1976, 129–133, 137–139.
49. Bálint Sándor, 1962.
50. Juhász Antal, 1975; 1983; Bálint Sándor, 1976, 117–129; Für Lajos, 1983, 39–45.
51. Juhász Antal – Szécsy György, 1970.
52. Szeged korabeli, néprajzi szempontokat is magába foglaló társadalomrajza nem készült még el. A sokféle vagyoni rétegre és foglalkozási csoportra azonban jól lehet következtetni Bálint Sándor nagy monográfiájából: Bálint Sándor, 1976, 57 skk, 443 skk; 1977, 29 skk (az iparral foglalkozó fejezetek nagy része).
53. Kálmány Lajos, 1881; Bálint Sándor, 1933; 1980, 83–573; 1983; Paksa Katalin, 1980.
54. Bálint Sándor, 1976, 129–252. (Mivel Bálint Sándor néprajzi-néptörténeti szempontból földolgozta, mintegy összegezte és a Bácska-Bánság tárgyalásánál is vissza kell térni rá, fölöslegesnek ítélem itt a délmagyarországi telepítések történetét részletezni.) A vallási központ összetartó erejére l.: Bálint Sándor, 1983. Szeged mint Dél-Magyarország kulturális központja; Reizner János, 1895, 11–15, 56–61.
55. Paksa Katalin, 1980. 600.
56. Bálint Sándor, 1980, 321.
57. Bálint Sándor, 1974; Balogh István, 1980.
58. Juhász Antal, 1985.
59. Kovács János, 1901, 208–235; Bálint Sándor, 1977, 263–313.

60. Ferenczi Imre, 1977/a–b.
61. Györy Jenő, 1937, 19–22; Juhász Antal, 1976, 479–488; Id. Juhász Antal – Juhász Antal, 1978, 257 skk.
62. Ilia Mihály – Juhász Antal, 1971, különösen a 219–222. oldalakon. Bálint Sándor, 1977., 263–313 sok példát idéz a viseletre vonatkozóan. T. Knotik Márta – U. Varga Marianne, 1971.
63. Id. Juhász Antal – Juhász Antal, 1978, 384.
64. Kovács János, 1901, 130; Bálint Sándor, 1976, 253–337.
65. Balogh István, 1973/a, 63–133; 1981, 286–308.
66. Balogh István, 1965–1966.
67. Györfly István, 1930, 116–154; Béres András, 1955.
68. Összefoglalóan és történeti adatokat közölve ír a tárgyról: Balassa Iván, 1979; 1982.
69. N. Barta Károly, 1939; Kresz Mária, 1979, 53.
70. Györfly István, 1930, 21–22; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 337–338.
71. Miskolczy Ambrus, 1982, 415.
72. Szimics Mária, 1938; Dankó Imre, 1972–1974; 1976/b, 50–80.
73. Balogh István, 1973/a, 80 skk; Szűcs Ernő, 1976; Mózes Mihály, 1976, 94–106; Gyimesi Sándor, 1982–1983.
74. Zelizy Dániel, 1882, 269; K. Csilléry Klára, 1972, 62.
75. Domanovszky György, 1981, 180–181.
76. Szűcs István, 1872, III. 882.
77. Zelizy Dániel, 1882, 271–272; Sági Lajos, 1979.
78. Balogh István, 1946; 1973/a.
79. Zelizy Dániel, 1882, 260–262. A korabeli magatartásra és kultúrára: Balogh István, 1973, 172–295.
80. Rácz István, 1982, 30.
81. Kovács Gábor, 1917, 10.
82. Balogh István, 1958.
83. Ecsedi István, 1914; Barna Gábor, 1979. Tanulmánykötet a Hortobágy néprajzáról: Gunda Béla, 1972–1974.
84. Lükő Gábor, 1940; Béres András, 1958.
85. Balogh István, 1936.
86. Zelizy Dániel, 1882, 638–640.
87. Balogh István, 1946, 69–73.
88. Balogh István, 1973/a, 130.
89. A viszonylag terjedelmes helytörténeti és néprajzi irodalomból csupán néhány fontosabb műre utalok: Györfly István, 1922; Tálasi István, 1936; Fodor Ferenc, 1942, 299–307; Balogh István, 1969/a, 103–148; Bellon Tibor, 1973.
90. Fodor Ferenc, 1942, 228–238.
91. Nagy-Kálózi Balázs, 1943. Továbbá Szapáryfalva, Újszentes, Nagybodófalva bánsági községekre gondolok.
92. Tálasi István, 1977, 197.
93. Korda Imre, 1886, 25–26; Petróczi Sándor, 1961, 71–80; Tálasi István, 1977, 116–117.

94. Diószegi Vilmos, 1968; Barna Gábor, 1984/b.
95. Sárkány József, 1928, 133; Petróczi Sándor 1961, 78–79.
96. Győry Jenő, 1937, 7–11, 23; Tálasi István, 1977, 236 skk.
97. Fodor Ferenc, 1942, 228–238; Szabó László, 1973, 321–322; 1982/a, 306–314; Tálasi István, 1977, 48–50, 119–120.
98. Fodor Ferenc, 1942, 164.
99. Szabó László, 1982/a, 21–22.
100. Fodor Ferenc, 1942, 97–98, 164–184.
101. Fodor Ferenc, 1942, 184.
102. Fodor Ferenc, 1942, 210 skk; Erdész Sándor, 1974/b; Szabó László, 1978/b.
103. Fodor Ferenc, 1942, 273–308.
104. Szabó László, 1978/a; 1981, 137–142.
105. Szabó László, 1982/a, 24–34.
106. Szabó László, 1978/b.
107. Fodor Ferenc, 1942, 222–223; Szabó László, 1978/b, 155–160.
108. Fodor Ferenc, 1942, 219, 222–223; Szabó László, 1982/a, 214 skk.
109. Szabó László, 1979–1982, 99, 160–163; 1982/a, 210–214, 312–314.
110. Szabó László, 1979–1982, 102–106; 1982/a, 154–155.
111. Fodor Ferenc, 1942, 273–314.
112. Balogh István, 1980.
113. Szabó László, 1973.
114. Cs. Pócs Éva, 1964; Gulyás Éva, 1976.
115. Fodor Ferenc, 1942, 226–227; SZMNA, 327–350; Szabó László, 1978/b, 159, 162.
116. Szabó László, 1978/b, 178.
117. Győry Jenő, 1937, 6–11, 23; Janó Ákos, 1965, 79–83; Tálasi István, 1977, 51–111, 105–106, 115–117 (Baksay Sándort Tálasi István idézi); Illyés Bálint, 1980, 1–26.
118. Szabó István – Szabó László, 1978; Novák László, 1982/a, 141–164; Kocsis Gyula, 1982, 252–257.
119. Erdei Ferenc, 1937, több helyen.
120. Lipóty Sándor, 1935.
121. Vahot Imre, 1853, 95, 119–120; A céhekről és az iparról: Szabó László, 1933.
122. Novák László, 1978; Szabó István – Szabó László, 1978.
123. Galgóczy Károly, 1896, 137.
124. Imrényi-Szabó Imre, 1944.
125. Petróczi Sándor, 1961, 50–61; Welmann Imre, 1965, 195–196; Spira György, 1965; Novák László, 1982/a, 141–159, 165–174; Kocsis Gyula, 1982, 215–223.
126. Madarassy László, 1912; Papp László, 1936; 1940; Szabó Kálmán, é.n.; Tálasi István, 1936; Mészáros István, 1943; Makkai László, 1957; Nagy Czirók László, 1959; Petróczi Sándor, 1961, 65–70; Novák László, 1978, 146–158; 1982/a, 179–180.

127. Szabó Kálmán, 1937; Janó Ákos, 1965, 97; Vorák József, 1965, 130–133; Szilágyi Miklós, 1973/a.
128. Vahot Imre, 1853, 99–101; Galgóczy Károly, 1896, 139–141; Szabó Kálmán, 1924; Papp László, 1930; Győry Jenő, 1937, 11–14; Horváth Zoltán, 1943; Janó Ákos, 1965, 98–101; Vorák József, 1965, 142–143; Sztinkó István, 1980; Lükő Gábor, 1982; Novák László, 1982/b.
129. Biczó Ilona, 1908; Novák László, 1980.
130. Gönyey Sándor, 1947; Nagy Czirok László – Vargyas Lajos, 1954; Barna Gábor, 1978.
131. Petróczi Sándor, 1965; Tálasi István, 1977, 37–42; Novák László, 1978, 12–18.
132. Bártlí János, 1984/b, 91–131.
133. Kisbán Eszter, 1984 (különösen: 790–791); Gergely Katalin, 1984 (különösen: 794–795); Őrsi Julianna, 1984, 821–831, 848; Kuczy Károly, 1984, 1045.
134. Égető Melinda, 1978; Janó Ákos, 1982.
135. Galgóczy Károly, 1896, 531–533, 540–549; Benda László, 1929; Szabó Kálmán, 1930; Janó Ákos, 1965, 90–94; Für Lajos, 1983, 16–73; Pintér János, 1983.
136. Galgóczy Károly, 1896, 549–552; Boross Marietta, 1983, 80–90, 225–228.
137. Gesztelyi Nagy László, 1930; Für Lajos, 1983, 68–73.
138. Erdei Ferenc, 1937, 73–74; Für Lajos, 1983, 60–68.
139. Für Lajos, 1983, 95–130.
140. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. k., 561, 563; Galgóczy Károly, 1896, 134; Petróczi Sándor, 1961, 77–80; Szabó István – Szabó László, 1978, 368–373.
141. Kocsis Gyula, 1982; Für Lajos, 1983, 67–68; Szabó Attila, 1985.
142. Nagy Dezső, 1960; Pölöskei Ferenc, 1962, 80–106; Krajnyák Nándor, 1968; Farkas József, 1982.
143. Szabó István – Szabó László, 1978.
144. Surányi Dezső, 1981.
145. Galgóczy Károly, 1896, 102, 109, 139–141.
146. Für Lajos, 1983, 123 a tanyásodás kapcsán hívja föl erre a tényre a figyelmet.
147. Balogh István, 1969/a, 47.
148. Komonyi Lászlóné, 1954, 12–39; Szabó Lajos, 1966, 13, 25, 40; Kormos László, 1967, 54; Balogh István, 1969/b, 72–74; Varga Antal, 1972; Rácz István, 1973/a, 107–120; Komoróczy György, 1975, 257, 271–276; Bellon Tibor, 1979, 62–65.
149. Nagy-Kálózi Balázs, 1943.
150. Balogh István, 1969/a, 59–68; Orosz István, 1973/a, 383–384; Rácz István, 1973/a, 112–113; 1973/b, 264, 279.
151. Rácz István, 1973/b, 289.
152. Ferenczi Imre, 1962, 226–227; Bellon Tibor, 1979, 186–188.

153. Balogh István, 1969/a, 70–74, 121–123; Bellon Tibor, 1973, 33–55; 1979, 62–68, 86–88.
154. Kiss József, 1961, 590–598; Bellon Tibor, 1973, 110–122.
155. Enyedi József, 1962.
156. Bellon Tibor, 1973, 178–183; 1979, 66–68. Lásd még Balogh István Bellon *Nagykunság* című könyvéről írt ismertetését: Ethn. 1980. 312–314 és Petrov István, 1976, 22 skk.
157. Zsoldos István, 1969, 52–65; Oláh József, 1971; 1972; Orosz István, 1973/a–b; Varga Gyula 1975/b; Bencsik János, 1983.
158. Varga Gyula, 1975/b, 431.
159. Orosz István, 1973/a, 398; 1973/b, 187.
160. V. ö. e fejezet 27. jegyzetével! Balogh István, 1969/a, 88.
161. Zsoldos István, 1969, 60–64; Szűcs Ernő, 1971, 178–188; 1972, 193–204; Szabó István, 1974, 92–95.
162. Varga Antal, 1958, 110, 132.
163. Papp József, 1967, 89.
164. Kaposvári Gyula, 1974; Az újratelepedésre és az újratelepülők sokféleségére: Szabó István, 1974, 47–67.
165. Erdei Ferenc, 1942, 203–209.
166. Györffy István, 1910.
167. Orosz István, 1973/b, 143–149; 1980, 193–195; 1982; Béres András, 1971, 148–153; Szabó István, 1974, 84–91; Bellon Tibor, 1979, 148–166.
168. Hofer Tamás, 1956/a–b.
169. Málnási Ödön, 1928; Földes László, 1962, 30–35; Béres András, 1971, 145–148; Bencsik János, 1971, 17–68; 1974/b, 24–50; 1983, 205–206; Orosz István, 1973/b, 159–168, 177–178; Ujváry Zoltán, 1975, 534–544.
170. Györffy István, 1908–1909.
171. Vargha László, 1974, 81–82; Bellon Tibor, 1979, 162–178. Kiemelkedően dokumentált a Hajdúság népi építkezése: Dankó Imre, 1964; 1968; 1970/b; 1972; 1979; Dám László, 1972–1974; 1979.
172. Miskolczy László – Vargha László, 1942; Vargha László, 1954.
173. K. Csilléry Klára, 1952.
174. Györffy István, 1930, 77–110, 111–125; Dorogi Márton, 1962; SZMNA 327–350 (csak részben vonatkozik területünkre).
175. Füvessy Anikó, 1979; Domanovszky György, 1981, 184–185.
176. Kresz Mária, 1971; 1978; Domanovszky György, 1981, 196–197.
177. Béres András, 1965; Szabadfalvy József, 1972, 297–304.
178. Szívós Béla, 1891; Berze Nagy János, 1907; Ujváry Zoltán, 1967; 1975, 568–597; Balogh István, 1969/a, 276–289; Enyedi József, 1972; Bellon Tibor, 1979, 206–238.
179. Kiss József, 1962; Balogh István, 1973/a, 87–97; Orosz István, 1973/a, 383–390; Veliky János, 1973; Gazdag István, 1975, 325–334; Bellon Tibor, 1979, 62–69.
180. Kósa László, 1974, 479–480.
181. Bálint Sándor, 1963.
182. Szabó Ferenc, 1980.

183. Kiss Ferenc, 1942; Simon Péter, 1962, 181–218; Böszörményi Ede, 1977; Szigeti Jenő, 1978, 57–76; Hódi Sándor, 1979, 28, 31–32; Virágh Ferenc, 1979.
184. Hanzó Lajos, 1960; Szántó Imre, 1970; Kovács Ágnes, 1979, 418–431; Herczeg Mihály, 1980, 112–127; Rákos István, 1984, 515–551.
185. Kovách Géza, 1976, 88–101.
186. Miklya Jenő, 1962, 24–26; Takács Lajos, 1964/a, 95–126; Oltvai Ferenc, 1964, 24–40.
187. Kovách Géza, 1976, 56–63, 101–159.
188. Szilágyi Miklós, 1973/b, 182–209; 1977, 620–635; Tárkány Szücs Ernő, 1983/b.
189. Reizner János, 1892, 76, 78; Szántó Imre, 1970, 70–75; Barta László, 1979.
190. Szilágyi Miklós, 1973/b, 183–194; 1977, 627–635; Szabó Ferenc, 1974, 116–124; Rákos István, 1984, 469–492.
191. Gaal Jenő, 1898, 200–202; Miklya Jenő, 1962, 53–69; Pelle Ferenc, 1965, 20–50; Gyimesi Sándor, 1965, 189–206.
192. Balogh István, 1962, 630–631; Rákos István, 1984, 456–468.
193. Ponyiczky Zoltán, 1911, 20; Szabó Ferenc, 1974, 133–134.
194. Scherer Ferenc, 1938, II. 305–308, 318, 416.
195. Katona Imre, 1957; 1965, 406–432; Pogány Mária, 1966, 58–112.
196. Kiss Lajos, 1939; 1943/a (a megírás évszámai előtt harminc-negyven esztendővel korábbi állapotról); Herczeg Mihály, 1981; Katona Imre, 1983/a, 58–83; Rákos István, 1984, 555–569.
197. Bálint Sándor, 1962, 28–33; Tóth Ferenc, 1969, 60–80.
198. Dankó Imre, 1970/a; Szabó Ferenc, 1974, 144–147; Tálasi István, 1983, 127–129.
199. Szabó Ferenc, 1974, 132–144; Virágh Ferenc, 1981.
200. Szalva Péter, 1959, 16–40; Kósa László, 1967/b, 500–504; Palov József, 1985, 76–78, 85–86.
201. Kiss Lajos, 1925; Bálint Sándor, 1956; Nagy Gyula, 1968, 60–78, 104–140; Szabó Ferenc, 1974, 141–143.
202. Gaal Jenő, 1898, 120; Kovách Géza, 1976, 106.
203. Kósa László, 1980, 194.
204. Szabó Ferenc, 1963.
205. Zsilinszky Mihály, 1900, 482.
206. Zsilinszky Mihály, 1900, 508.
207. Rell Lajos, 1930, 175–176.
208. Kiss Lajos, 1959, 48–51, 151–171; Horváthová, Emilia, 1970; Krupa András, 1974.
209. Sima László, 1914, 219.
210. Szilágyi Miklós, 1976, 16–16.
211. Zsilinszky Mihály, 1872, 150.
212. Veress József, 1886, 16–17, 56–57; Zsilinszky Mihály, 1900, 484–487; Szeremlei Samu, 1911, 170–189; Rell Lajos, 1930, 156–162; Fél Edit – Varga

Marianna, 1965, 432–445; Hentz Lajos, 1973/a, 292–317; Hentz Lajos, 1984, 644–670.

213. T. Knotik Márta, 1970; 1971.

214. T. Knotik Márta, 1966; 1968; 1969.

215. Veress József, 1886, 32–33, 37, 38, 39, 40–41; Zsilinszky Mihály, 1900, 484; Szeremlei Samu, 1911, 161–169; Rell Lajos, 1930, 139–141, 147–148; Vajkai Aurél, 1974, 168–179; K. Csilléry Klára, 1983/a.

216. Kresz Mária, 1954; 1965; Kiss Lajos, 1964, 289–406.

217. Kovács Gyula, 1929, 24–27; Tábori György, 1967; Hentz Lajos, 1973/b, 275–281; Vajkai Aurél, 1974, 179–205; Tálasi István, 1983, 117–119; Sisa Béla, 1983, 574–594.

218. Dorogi Márton, 1960; Kiss Lajos, 1964, 243–285; Juhász Antal, 1969; Fazekas István, 1982.

219. Banner János, 1971.

220. Linder Lászlói 1940.

221. Török Károly, 1872.

222. Kálmány Lajos, 1877; Csende Béla, 1982.

223. Somogyi Gyula, 1912, 307 skk; Kiss Lajos, 1927; Martin György, é.n. 210–217.

224. Szilágyi Miklós, 1970; 1973/b, 211–224; 1977, 636–640; Tóth Ferenc, 1974, 46, 48, 70–71.

225. Hentz Lajos, 1973/a, 292.

226. Banner József, 1973/b (különösen 369); Tábori György, 1973/b; Hathy Tibor, 1973/b, 348, 351.

227. Krupa András, é.n.; 1974; 1976; 1980.

228. Banner József, 1973/a; Hathy Tibor, 1973/a.

229. Ferenczi Imre, 1977/a.

230. Molecz Béla, 1931, 256.

231. Fél Edit – Varga Marianna, 1965, 445–446; Morvay Judit, 1965, 408, 414, 419, 426.

232. Barna Gábor, 1982/b (különösen: 592–593).

233. Gaal Jenő, 1898, 49–60, 70–207 (az utóbbi részen belül az idézet a 73., az oroszbaí agitátorok említése a 114. oldalon található).

234. Kollárov Mózes István, 1912, 425.

235. Thirring Gusztáv, 1912, 132–133; Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 42. k. 340–341; Somogyi Gyula, 1913, 16–37, 62–96.

236. Fényes Elek, 1836–1841, IV.

237. Varga János, 1871, 24.

238. Somogyi Gyula, 1912/a, 292–295; 1912/b, 372–375; Kollárov Mózes István, 1912, 430–434.

239. Varga János, 1871, 25; Somogyi Gyula, 1912/a, 284–292; 1912/b, 370–372; Kollárov Mózes István, 1912, 429–430.

240. A terület településtörténete hézagosan föltárt, az utóbbi évtizedek tanulmányai ellenére még mindig elsősorban a németekre vonatkozó adatok ismertek: Iványi István, 1892, 246–250; 1913; Iványi István – Dudás Gyula, 1896, 413–

- 483; Reiszig Ede, 1909, II. 172–175; Bodor Antal, 1914, 9–38; Nagy-Kálózi Balázs, 1943; Mészáros Sándor, 1965, 16–18; Bárth János, 1974; Gyetvai Péter, 1978: 1979.
241. Szobonya Bertalan – Günther Ferenc, 1909, 390, 391, 392, 397–399; Bodor Antal, 1914, 50, 53.
242. Czirbusz Géza, 1913/a, 81; Kósa László, 1972; Pénovázt Antal, 1975; 1979, 35–54.
243. Iványi István, 1892, 586–587; Czirbusz Géza, 1913/a, 53–65; Jaga Velemir, 1913, 156–176; Pénovázt Antal, 1979, 11–34; Karsai Ferenc, 1982, 18, 28–29; Harkai Imre, 1973; Rudinski, Antun, 1984.
244. Burány Béla, 1972; Burány Béla – Fábri Jenő, 1969; Burány Béla – Fábry Jenő – Tripolszky Géza, 1966; Kiss Lajos, 1982/a.
245. Jung Károly, 1978; Borus Rózsa, 1981; Kovács Endre, 1982.
246. Dévay Lajos – Gyarmati Sándor, 1936, 115–116.
247. Appel Ede, 1886, 60.
248. Appel Ede, 1886, 60; Iványi István, 1892, 582–586; Frankl István – Jankó János, 1896, 378–395; Czirbusz Géza, 1913/a, 66–80; Rapp Jakab, 1927, 65; Karsai Ferenc, 1982, 18–19.
249. Kálózi Aranka, 1981; Schilling István, 1981.
250. Frankl István – Jankó János, 1896, 395–422; Bednárík, Rudolf, 1966, 176–199.
251. Rapcsányi Jakab, 1934, 69–84, 141–149; Ruzsás Lajos, 1966, 28–33.
252. Gyetvai Péter, 1979.
253. Égető Melinda, 1974/b.
254. Kósa László, 1972.
255. Karsai Ferenc, 1982, 36–40; Für Lajos, 1983, 5.
256. Lábadi Károly, 1983.
257. Bálint Sándor, 1962, 121–122.
258. Péterfy Tamás, 1922, 5–6.
259. Böhm Lénárd, 1867, 157–177; Szenkláray Jenő, 1879–1882, 249–273, 419–463; Bodor Antal, 1907; 1914, 9–38; Buchmann Károly, 1936, 104–106, 110–115; Oberding József György, 1937, 3–7; Szvoboda Béla, 1940; Tócsk Gyula, 1942; Orgonás Mihály, 1942; Bálint Sándor, 1973; 1976, 21.
260. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 42. k. 364–365.
261. Lendvai Jenő, é.n. 272 skk.
262. Thüring Gusztáv, 1912, 132.
263. Oberding József György, 1937, 16.
264. Paládi-Kovács Attila, 1973/a.
265. Szmik Antal, 1896.
266. Streitmann Antal – Kaufmann István – Czirbusz Géza, 1911, 143.
267. Jeszenszky Ignác, 1904, 6–16; Martin Andor, 206–230; Szentiványi Ferenc, 1912, 5–11; Ottlik Péter, é.n. 153–170; Kósa László, 1980, 193.
268. Alexics György – Czirbusz Géza, é.n. 136–137.
269. Martin Andor, 1911, 226–230; Czirbusz Géza, 1913/a, 81–107; Dam-mang, Andreas, 1930, 66–107; Hagel, Hans, 1967 (1934), 10–16.
270. Alexics György – Czirbusz Géza, é.n. 134–135; Czirbusz Géza, 1913/a,

- 56–65; Gehl, Hans, 1973, 36–51; Căcăra, Nicoleta – Cică, Vasile, 1978; Lammert, Erich – Gehl, Hans, 1978.
271. Streitmann Antal – Kaufmann István – Czirbusz Géza, 1911, 152–153, 157, 158–166; Alexics György – Czirbusz Géza, é.n. 131, 128, 135–136, 145; Czirbusz Géza, 1913/a, 66–80; Gehl, Hans, 1973, 203–273; 1975, 151–185; Lapedus, Eutimiu, 1978.
272. Dunăre, Nicolae, 1974; Maluchov, Mirjana, 1985.
273. Taram, Nicolae, 1974; Vita-Subu, Rodica, 1974.
274. Ilabenicht, Gottfried, 1978.
275. Streitmann Antal – Kaufmann István – Czirbusz Géza, 1911, 155, 162, 167 skk; Alexics György – Czirbusz Géza, é.n. 128, 145, 148 skk.
276. Kálmány Lajos, 1882; 1891; 1914/b.
277. Paksa Katalin, 1970; Tóth Ferenc, 1975.
278. Thomka Viktor, 1939, 258–260; 326–327; Ujváry Zoltán, 1968; Penavín Olga, 1972; Kiss Lajos – Bodor Anikó, 1984.
279. Kis Lajos, 1938.
280. Sztirpszky Híador, 1904; Kiss Lajos, 1943/b.
281. Márkus Mihály, 1937.
282. Thirring Gusztáv, 1912, 132–133.
283. Balogh István, 1970.
284. Éble Gábor, 1898, 36 skk; Cservenyák László, 1969; Hársfalvi Péter, 1982, 11–25, 54–55, 118, 165.
285. Thirring Gusztáv, 1912, 132.
286. Márkus Mihály, 1943/a (különösen: 146–147, 147 skk; 237–266); Erdész Sándor, 1969.
287. Nyárády Mihály, 1935; Hársfalvi Péter, 1960; Flórián Mária, 1978, 8–9, 45–56; Orosz István, 1981, 255–266.
288. Áttekintés a hajdútelepekről: Rác István, 1969, 114–141 és a 120. o. utáni térkép; Dankó Imre, 1955; 1959; 1972; Szendrey István, 1971; 1980, 15–72.
289. Hársfalvi Péter, 1982, 11.
299. Szendrey István, 1968.
291. Éble Gábor, 1912, 78, 82–83; Berey József, 1937, 54–64, 73–75.
92. Rákos István, 1973, 130–136; Szabó Ferenc, 1973, 150–156, 161–171; Oláh József, 1975, 18–33.
293. Varga Gyula, 1978, 15, 28–32, 58–59, 150.
294. Lovassy Gábor, 1931, 19–24, 36–41; Babus Jolán, 1959; Kiss Lajos, 1961; Balassa Iván, 1975/a, 30–65; Farkas József, 1982, 129–177.
295. Szűcs Sándor, é.n.; 1977.
296. Morvay Péter, 1940; Balassa Iván, 1975/a, 81–121.
297. Györfly István, 1911; Luby Margit, 1931.
298. Morvay Péter, 1937; Nyárády Mihály, 1938.
299. Kiss Lajos, 1929/a; 11–28; Farkas József, 1982, 70–78.
300. Szabadfalvi József, 1956.
301. Kiss Lajos, 1929/a, 14–19, 32–37.
302. Nyárády Mihály, 1939/b, 69–73; Kósa László, 1980, 137–138; Farkas József, 1982, 85–86, 108–109.

303. Szabadfalvi József, 1968; Balassa Iván, 1973/b.
304. Gunst Péter, 1970, 59–60.
305. Nyárády Mihály, 1930.
306. Simitska-Endre, 1900, 260–261; Westsik Vilmos, 1939, 57; Kósa László, 1980, 132–133; Domahidy Sándor, é.n. 298.
307. Dobrossy-István, 1978/a.
308. Nyárády Mihály, 1956, 108; Kósa László, 1980, 100–108.
309. Kuknyó János, 1975, 46–59.
310. Simitska-Endre, 1900, 271.
311. Varga Gyula, 1975/a.
312. Varga Gyula, 1976; Mózes Teréz, 1981.
313. Orosz István, 1981, 278–288, az idézett számadat: 282–283.
314. Molnár Ambrus, 1968; Dankó Imre, 1976/a, 437–477; Szendrey István – Nyakas Miklós, 1980; Varga Gyula, 1985, 309–312, 315, 318–321.
315. Márton Béla, 1928, 221; Müller, Karl, 1932 (történeti tárgyú, a máramarosi és szatmári bányász németiséggel is foglalkozik).
316. Móricz Zsigmond, é.n. 258.
317. Csizsár Árpád – Felhősné Csizsár Sarolta, 1983; V. Szathmári Ibolya – Varga Gyula, 1984.
318. Béres András, 1968.
319. Móricz Zsigmond, é.n. 264.
320. Domanovszky György, 1981, 188–190.
321. Deák Geyza, 1910; Domanovszky György, 1936; 1937; Nyárády Mihály, 1960; Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János, 1975, 36–83, 91–95, 99–106, 129–179.
322. Kiss Lajos, 1936; Szűcs Sándor, 1943.
323. Móricz Zsigmond, é.n. 258–264; Lőherer Andor, 1908, 24; Szabó László, 1968; Erdész Sándor, 1974/a, 135–148; Dám László, 1975; 1982; 1984; Flórián Mária, 1978, 47–56; Varga Gyula, 1979.
324. Nyárády Mihály, 1964.
325. Muraközi Ágota, 1972.
326. Osváth Pál, 1875, 46–49; Lehoczky Tivadar, 1881, II. 192–193; Móricz Zsigmond, é.n., 254–265, 275; Luby Margit, 1927; Kiss Lajos, 1929/b; Györffy István, 1930, 46–76; Nyárády Mihály, 1939/a, 212–216; Mertz Margit, 1943 (különösen: 68–82); Erdész Sándor, 1974/a, 127–134.
327. Móricz Zsigmond, é.n. 269; Luby Margit, 1936; Csallány Géza, 1973; Erdész Sándor, 1974/a, 226–259.
328. Luby Margit, 1935; Ferenczi Imre – Ujváry Zoltán, 1962.
329. Buday György – Ortutay Gyula, 1935; Ortutay Gyula, 1940/b; Kovács Ágnes, 1964; Erdész Sándor, 1968; Ferenczi Imre – Molnár Mátyás, 1972.
330. Martin György – Pesovár Ernő, 1958; 1980, 29–36; Martin György, é.n., 172–192.
331. Györffy István, 1930, 21–22, 50, 56–57. Módszertanilag fontos megjegyzés a szörlívmzésről: Fél Edit – Hofer Tamás, 1983, 80.
332. Béres András, 1972–1974; Gunda Béla, 1976.
333. Kós Károly, 1972/a, 19; Balassa Iván, 1982.

334. Gunda Béla, 1984, 47–53, 57–59, 69 (bő irodalomjegyzékkel).
335. Szilágyi István, 1876, 263–273, 277–281, 285–290; Nyegre László, 1906, 8–11.
336. Czirbusz Géza, 1900, 228–240; Bănăteanu, Tancred, 1958; 1963; Kós Károly, 1980/a, 388–443.
337. Duka János, 1976.
338. Goia, Ioan Augustin, 1982.
339. Viski Károly *A magyarság néprajzában* indoklás nélkül a „felföldi csoportok” közé sorolta a Szilágyságot (MN² 24–25), más összefüggésben viszont az Alföldhöz (Viski Károly, 1938, 17). – Balassa Iván – Ortutay Gyula, 1979, 39; Dománovszky György, 1981, 204.
340. Trócsányi Zsolt, 1966, 92–94, 225–229, 279.
341. Petri Mór, 1901–1904, I. 669–679.
342. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1974, 179–207. L. még: Gönyey Sándor, 1943.
343. Márton Gyula, 1948; Kovách Géza, 1956; Bobu-Florescu, Flores – Mózes, Tereza, 1967, 185–188; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1974, 9–12, 35–56, 58–72, 104–123.
344. Györfly István, 1924; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1974, 124–178; Fél Edit, 1976, 56.
345. Jagamas János, 1977, 37; Almási István, 1979, 9–16.
346. Kósa László, 1970, 82–86; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1974, 29–33.
347. Tóth Zsuzsanna, 1979.
348. Mózes Teréz, 1976; 1980.
349. Jankó János, 1892, 5; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 256–260, 337, 346; Kós Károly, 1980/a, 379–381.
350. Györfly István, 1912, 1.
351. Viski Károly, 1917; 1919; Szendrey Zsigmond – Kodály Zoltán, 1924.
352. Györfly István, 1913; 1915/b; Jakó Zsigmond, 1941, 167–171; Mezősi Károly, 1943, 230–236.
353. Györfly István, 1913, 499.
354. Györfly István, 1915/a, 21–22; Kósa László 1967/a, 28–36.
355. Györfly István, 1915/a; Kós Károly, 1976, 29–42.
356. Vállaji Sipos Imre, 1883, 22, 43; Összegzően: Kósa László, 1967/a, 24.
357. A viselőtről: Györfly István, 1912; Kós Károly, 1976, 49–63; a hiedelmekről: Györfly István, 1916.
258. Somogyi Gyula, 1913, 266–270, 276, 292–295.
359. Zderciuc, Boris, 1965; Dunăre, Nicolae, 1957; 1965/a; Mózes, Tereza, 1975; Godea, Ioan, 1981.
360. Dankó Imre, 1955; Bencsik János, 1982.
361. Györfly István, 1929, 144, 146, 147.
362. Kocsis Gyula, 1971; Bakó Ferenc, 1978, 16–17; 1982, 30–32; Balassa M. Iván, 1980, 117–120.
363. Györfly István, 1929; 1933. Istvánffy Gyula (1897, 119–126) és mások Györfly előtt palócoknak tartották a matyókat.

364. V.ö. Bakó Ferenc, 1978, 17–20.
365. Herkely Károly, 1939, különösen összefoglalása: 128–129.
366. Balassa M. Iván, 1980, 132–133; Bakó Ferenc, 1982, 18–20, 28–29.
367. Fludorovits Zsigmond, 1913, 219–220.
368. Györfly István, 1930, 164–168; 1956; a viselet különböző korszakbeli állapotáról: Istvánffy Gyula, 1897, 31–45; Fludorovits Zsigmond, 1913, 219–248; Herkely Károly, 1939, 71–87.
369. Györfly István, 1929, 137–145; Sándor István, 1975, 774–775, 778–782; Fél Edit – Hofer Tamás, 1979, 5–6.
370. Herkely Károly, 1939, 68–71; Fél Edit – Hofer Tamás, 1975; Fügedi Márta, 1978.
371. Istvánffy Gyula, 1897, 8–30; K. Csilléry Klára, é.n.
372. Morvay Judit, 1955; Fűvessy Anikó, 1981.
373. Istvánffy Gyula, 1897, 102–107; Herkely Károly, 1939, 109–121; Sárközi Zoltán, 1975, 97–103.
374. Szabó Zoltán, 1938.
375. Fél Edit – Hofer Tamás, 1979, 29.
376. A summásokról általában: Sárközi Zoltán, 1965.
377. Sándor István, 1956.
378. Herkely Károly, 1939, 26–27; Fél Edit – Hofer Tamás, 1979, 6.
379. Domanovszky György, 1953.
380. Fél Edit – Hofer Tamás, 1969/a; 1972; 1974.
381. Bakó Ferenc, 1982, 5–12.
382. Nyakas Miklós, 1974, 164–173, 189–226.
383. Kálnay László, 1900, 171–173.
384. Bencsik János, 1974/b.
385. Szabó László, 1973, 320–322.
386. Ikvai Nándor, 1985, 171–173, 189–212, 243, 252–253, 293, 311.
387. I. Sándor Ildikó, 1985.
388. U. Kerékgyártó Adrien, 1985, 551–553, 572–576, 590–592.
389. Bereczky Ibolya, 1985, 540–541.
390. Örsi Julianna, 1985.
391. Barna Gábor, 1985, 804–808; Gulyás Éva, 1985, 840–841.
392. Kocsis Gyula, 1985, 119–136.
393. Bárh János, 1974, 292.
394. Tálasi István, 1977, 37–43; 1983, 110–111; Iványosi Szabó Tibor, 1985.
395. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 39–40.
396. Ebner Sándor, 1927; Imrényi-Szabó Imre, 1944.
397. Galgóczy Károly, 1877, III. 14, 18, 305–306, 312, 316, 319; Simonyi Jenő, 1882, 310; Pápai Károly, 1890, 23, 28–29.
398. Galgóczy Károly, 1877. III. 348.
399. Novák László, 1980/a, 279–281.
400. P. Madar Ilona, 1980.
401. U. Kerékgyártó Adrien, 1980.
402. Égető Melinda, 1974/a.

403. Fél Edit, 1935 (különösen: 2, 8, 9, 11, 53–60, 64, 66, 69, 72, 93). A bútorfestésről l.: Boross Marietta – Imre Mária, 1982, 7–157 (különösen: 147–148).

404. Ilyen pusztabérletei voltak például Dunavecének: Lukácsy Imre, 1924, 47–53 és Kalocsának: Bárth János, 1975/a, 39–40. A vízzel kapcsolatos foglalkozások a Duna menti községek életéhez szorosan hozzátartoztak: Simonyi Jenő, 1882, 311; Kuczy Károly, 1976.

405. Simonyi Jenő, 1882, 303, 306, 312; L. még Galgóczy Károly, 1877, III. 316.

406. Erdei Ferenc, 1937, 222–238; Fél Edit, 1937/a, 350 skk; Hofer Tamás, 1964.

407. Bárth János, 1975/a, 29–34.

408. Bárth János, 1975/a, 67–146, a szállások típusairól: l.: Bárth János, 1975/b.

409. Bárth János, 1979.

410. Bárth János, 1978.

411. Novák József Lajos, 1909; Bárth János, 1979.

412. Bárth János, 1978.

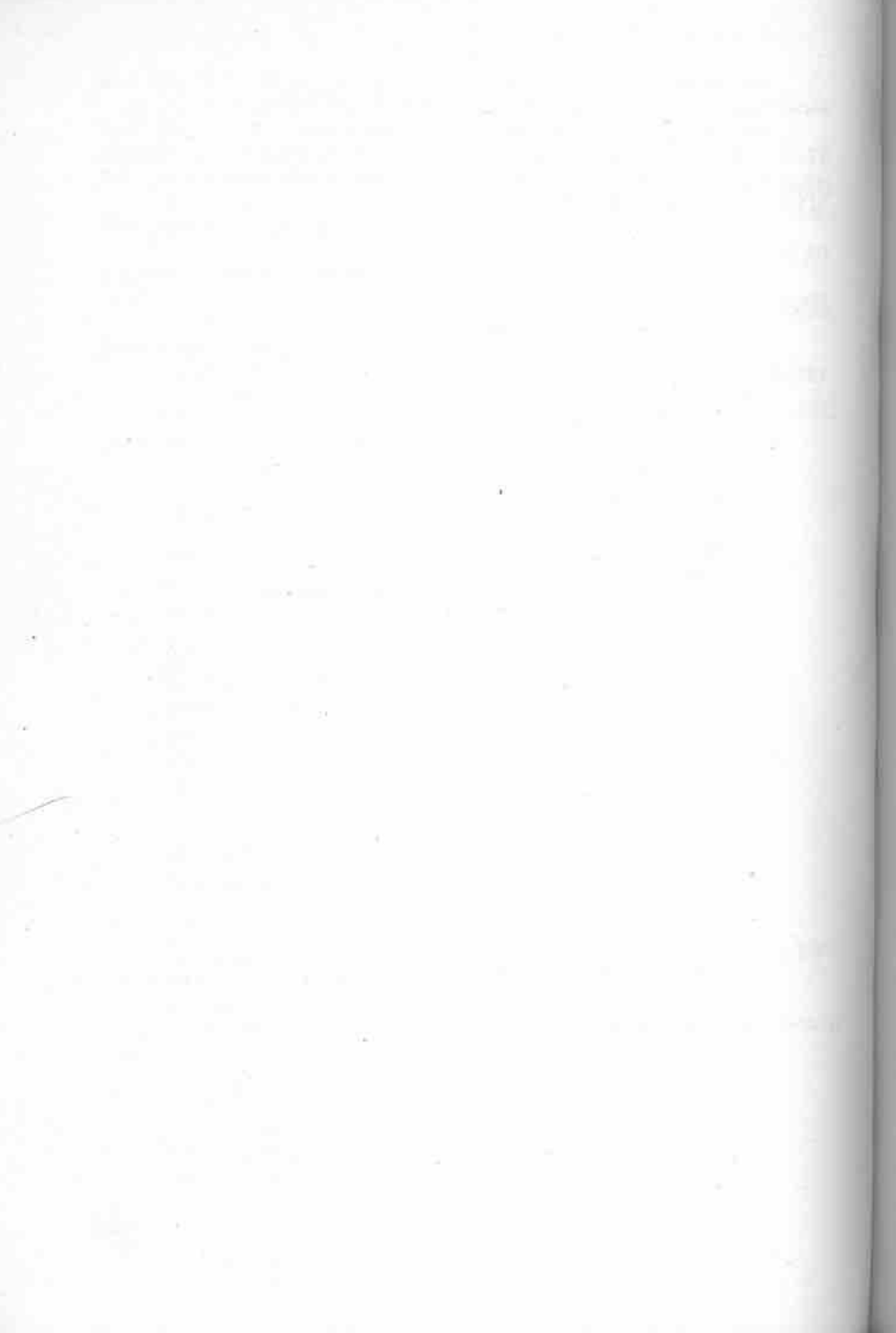
413. Simonyi Jenő, 1882, 294–297, 300–310, 314–315.

414. Eckert Irma, 1937.

415. Martin György, é.n. 154–168.

416. Bálint Sándor, 1962, 117–121.

417. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 38.

A Dunántúl, mint nagytáj földrajzi körülhatárolása nem ütközik nehézségbe. Északon és Keleten a Duna, délen a Dráva, Nyugaton az Alpok keleti nyúlványai képezik a határát. A néprajzi és történeti határok azonban a Dunántúl esetében sem vágnak egybe a földrajziakkal. Északnyugati részére tekintve különösen szembetűnő, hogy a Duna jobb partján a folyó menti síkság mind a történeti fejlődés, mind a népi műveltség tekintetében több hasonlóságot és azonosságot mutat a bal parti területekkel, mint a távolabbi Dél- és Kelet-Dunántúl tájaival.¹ Ha azonban a teljes Kisalföldet a nagyobb léptékű kulturális tagolódás földrajzi viszonyok és történeti múlt szempontjából nézzük, mégis inkább az előbb említett dunántúli vidékkel tart rokonságot, nem pedig a tőle keletre és északra elterülő hegy- és dombvidékkel. A határokat azonban itt sem szabad élesen értelmeznünk, mert a Komárom–Nyitra–Léva–Párkány által határolt terület – mint látni fogjuk – sok átmeneti jellegzetességet mutat kelet felé. Ugyanez a helyzet Budapesttől délre, ahol a Duna markáns földrajzi határvonalat képez, de néprajzilag korántsem mondható róla ugyanez. Másként vetődik föl a kérdés számunkra nyugati és déli irányban, ahol a Dunántúllal voltaképp a magyar népterület is véget ér. Bár az etnikum és a néprajzi jelenségek elterjedése ezúttal sem azonos, a magyar népi kultúra táji változatainak szempontjából a kapcsolatok tényére történő rámutatással itt elérjük célunkat. Nem sokat módosít ezen a drávántúli szórvány magyarság ténye sem. Az Árpád-kori, folytonos népességű négy Vuka-menti község a közeli Drávaszög magyar népi kultúrájával mutat legtöbb rokonságot. A többi szlavóniai magyar telep a XIX–XX. században keletkezett, a szomszédos dunántúli területekről való elvándorlással. A nagy területen való szétszórtság és a táj jelentős történeti múltja ugyan indokolná, hogy teljesen külön egységként beszéljünk ról, azonban viszonylag kis számuk, az erős kapcsolatok és nem

utolsósorban a néprajzi ismeretek szűkössége miatt célszerűbb a Dunántúlhoz kapcsolódva foglalkozni velük.

Népességi mozgások, nemzetiségek, vallások

Korszakunk települési és népességi viszonyainak kialakulása, akár az Alföldön, a Dunántúl és a Kisalföld nagy részén is a hódoltságra nyúlik vissza. Annak legnagyobb kiterjedésekor, Érsekújvár török kézre kerülése (1663) után a Kisalföld keleti részét is nagyobb arányú pusztulás fenyegette. Ugyanakkor a Bakonyra és a Balaton vonalára támaszkodó végvári vonal mögötti terület viszonylag kisebb háborús zaklatásoknak volt kitéve.

A török háborúk azonban a Dunántúlon nem okoztak olyan méretű, mértékű népességi és települési átrendeződést, mint a Dunától keletre, az Alföld középső és déli területein. Erősen megritkultak a települések a Duna jobb partjának hadi útja mentén, a nagy erődök (Buda, Esztergom, Székesfehérvár) és a legfontosabb végvárak (pl. Várpalota, Tata, Komárom, Győr) környékén. Szemléletesen példázza a huzamos hadiállapot által történt elnéptelendést a Győrtől délre-délkeletre eső Komárom térségéig terjedő Duna menti vidék elnéptelenedése, amelynek nyugati része éppen a lassú regenerálódás miatt kapta a *Győri-puszták* (később Győr megye pusztai járása) nevet, ellentétben a sűrű településhálózatú, jóval kevesebb harci cselekményt látott Rábán túli tájjal.² A Duna jobb partján az Alsó-Csallóközben föltűnően gyérebb a községek száma, mint a Felső-Csallóközben. Az utóbbi az Árpádkortól folytonosan szinte sértetlenül megtartotta a jellegzetes aprófalvas formát, melyet a nemzeti osztdással keletkezett „falu-bokrok”, a Karcsák és a Patonyok reprezentálnak. A déli rész községeinek nagy határai részint a természetföldrajzi viszonyok, részint a Komáromért vívott XVI–XVII. századi harcok következtében alakultak ki.³

Az aprófalvas településhálózat változó sűrűséggel különben a Nyitra vármegyétől a Muraközig húzódó, egykori nyugat-magyarországi széles térséget általában jellemzi. Ellenben Tolna, Somogy, sőt Zala megyék egy részén (Göcsej) a XVIII. század első felében még nem elhanyagolható településmozgás zajlott le, melynek során az irtáseredetű falvak egy része

helyet változtatott, saját határán belül másutt épült föl újra.⁴ Korszakunkban azonban már huzamosabb ideje véglegesen megszilárdult a településrendszer.

Különben az egész Dunántúl és Kisalföld résztvett a XVIII. században a hódoltságban elnéptelenedett alföldi vidékek újratelepítésében. A XVI. században sokan menekültek a Kisalföldre, ennek a népmozgásnak a mozzanatai azonban kevéssé ismertek. A XVII. században ugyanez a terület számos rajt bocsátott ki, melyekből nemcsak a Dél-Délkelet-Dunántúlra, hanem a Bácskába (elsősorban nyugati felére), sőt a Tiszántúlra (pl. Orosháza, Szentés) is jutottak.

A pusztulás és az elköltözés miatt Tolnában és Baranyában nagy területek maradtak lakatlanul a XVIII. század elején, melyeket több hullámban német telepesek szálltak meg olyan sűrűn, hogy nagyobb kiterjedésű összefüggő népterületet hoztak létre (XIX. században keletkezett német névén: Schwäbische Türkei). Németek költöztek nagy számban a Dunántúl északkeleti vidékeire, a Budai-hegység és a Vértes környékére is. A nyugat-magyarországi peremvidéken, a mai Burgenlandban már a középkortól laktak. További szórványos telepeik keletkeztek még a XVIII. század folyamán a Bakonyban, a Balaton északi partján és Somogyban is.⁵

A XVI. században az Adriai-tenger mellékéről a török elől menekülő horvátok a nyugat-magyarországi sávban telepedtek le (gradistyei horvátok). Falvaik sora Pozsony megye hegyentúli részéig, sőt azon túl Morvaország és Alsó-Ausztriáig húzódott.⁶ A XVI–XVII. században keletkeztek a Dráva és a Mura alsó szakaszának bal partjának horvát települései is, míg a muraközi horvátok és a vendek (szlovének) valószínűleg már a honfoglalás kora óta majdnem azon a területen éltek, ahol a XVIII. században találjuk őket. A Pécs környéki bosnyák és sokac, valamint a tolna-baranyai, sőt az északabbi Duna menti szerb községek népessége részint a Száván túlról menekült a török elől, részint az előbb említett népességi vákuum kitöltésére költözött be.⁷

A XVII. századi háborúskodások és a jobbágyparaszti vándormozgalmak következtében a Kisalföld északi peremén a magyar–szlovák nyelvhatár délebbre húzódott. Elszakadt például Nagyszombattól, melynek még a XVII. század elején jelentékeny magyar polgári lakossága és magyar falusi környezete volt. A szlovákság javára változott meg a népesség aránya Nyitrától délre, Vágsellye–Nagysurány–Verebély vonalán. Ekkor lett nyelvszigetté a zóboralji magyarság.⁸ A szlovákság északke-

let-dunántúli szórványközségei (a Gerecsében és a Pilisben) a XVIII–XIX. században keletkeztek.⁹

A Dunántúl és a Kisalföld vallási képét a római katolikusok túlsúlya jellemzi. A reformátusok néhány kisebb táj (Ormánság, Sárköz, Belső-Somogy, Őrség) kivételével nem alkotnak összefüggő falucsoportokat, de már korszakunkban is szinte kivétel nélkül minden településen katolikusokkal vegyesen laknak. Kisebb-nagyobb közösségeik a nagytáj szinte teljes területén (legkevésbé a Rábán túl és az észak-nyugati tájakon) megtalálhatók. Az ellenreformációnak leginkább kitett Nyugat- és Közép-Dunántúlon meg a Kisalföldön túlnyomó részük kisnemesi státusának vagy valamifajta szabadalmas előjogainak köszönhető, hogy elkerülte a rekatolizáció. Jellemzőes református gazdaréteg lakja néhány város hóstátjait (Veszprém, Szekszárd, Komárom, Tata).

Az evangélikusok többsége a Rábán túl helyezkedik el és a reformátusokhoz hasonló okból többségük kisnemesi eredetű. Elszórtan vannak közösségeik a Balaton északi partvidékén, az Őrségben, a Muraközben, Somogyban és Tolnában is. Győr egyik elővárosának (Újváros) jellegzetes paraszti csoportja szintén evangélikus. Korszakunkban mindkét protestáns egyház híveinek elhelyezkedésére jellemző, hogy az egyes települések módosabb, törzsökös gazdaréteget alkotják, míg a katolikusok a bevándorolt, főleg cselédkedő lakosok.¹⁰

A vallás és a nemzetiségi hovatartozás összekapcsolódása a horvátok, a szlovákok és a szerbek esetében teljes, az előbbi két nemzetiség római katolikus, az utóbbi a görögkeleti egyházhoz tartozik. A reformátusok túlnyomó többségben, az evangélikusok jelentékeny számban magyarok. A reformátusok közt két-három tolnai német közösség található, a nem magyar evangélikusok többsége a nyugat-dunántúli és tolnai németek közül került ki. Kevés szlovén is evangélikus. A magyarok és a németek nagy többsége római katolikus.

Városok és uradalmak

Az Alfölddel, különösen annak középső és déli területeivel összehasonlítva a Dunántúl és a Kisalföld társadalmi fejlődése a feudalizmus utolsó időszakában jóval kiegyenlítettebb társadalmi képet mutat. Ennek

fő oka, hogy a magyarországi feudalizmus a Dunántúlon érte el a legérettebb és legfejlettebb formákat.

Mindenek előtt jellemző az újkorban a szabadalmatlan területek és csoportok hiánya. Az Őrség példája mutatja, hogy azok a kora-árpadkori gyepű- és határvédő közösségek, melyeknek a XV–XVI. századig a státusa nem alakult át kisenemesivé, minden későbbi igyekezetük ellenére jobbágyokká lettek. Különösen a XVII. század második felétől, a majorsági gazdálkodás megerősödésétől fokozatosan elvesztették azokat az előnyöket, melyek lazább földesúri függést biztosítottak számukra.¹¹ A török veszély növekedésével a földesurak több végvárban vagy ostrom lehetőségének kitett erődített helyen kötöttek jobbágyaikkal hajdúszabadalmakat vagy azokhoz hasonló jogokat tartalmazó szerződéseket. Elengedték a szolgáltatásokat és az adókat. A kedvezményezetteknek például Körmenten korlátozott örökösítési joguk is volt. Mindezt rendszeres katonai szolgálatot kellett teljesíteni. A fenyegetettség elmúltával azonban ezek az egyezségek elvesztették érvényüket, mert magánjogi szerződések voltak. A földesurak több-kevesebb ellenállás mellett fölmondták őket és igyekeztek a korábban megadott előnyöket is mind visszavenni.¹² Az eddigi kutatások fényében úgy látszik, a keleti országrészben sokkal erősebben megmaradt az egykori „hajdúszabadság” mentalitást, magatartást formáló, társadalmat mozgósító emléke, mint a Nyugat-Dunántúl térségében. Bizonyára hozzájárult ehhez az „öreg hajdúvárosok” eleven, vonzó példája és a földesúri majorság erősségének különbözősége is. A nyugatmagyarországi hagyomány példajaként említjük, hogy a Dráván túl fekvő, de még Zala vármegyéhez tartozó Légrádon, ahol a katonáskodó lakoságnak 1537-től voltak előjogai, még az 1860-as években is kapitánynak titulálták a választott bírót.¹³ Ugyanerről tudunk másfél évszázaddal később a közeli Csáktornyról is. A sopronnyéki németek az 1620-i lakompaki csatában való részvételtől számítják azt a korszakunkban még fennálló szokást, hogy a nőtlen fiatal férfiak kék „hajdú” egyenruhában, katonai alakzatban, fegyverrel és zászlóval vonultak föl az úrnapi körmenetben. Hagyomány szerint Esterházy Miklóstól kaptak rá fölhatalmazást, és valószínű, hogy valamifajta katonai szerződés alapozta meg a békés népszokássá szelidült „kiváltságot”.¹⁴ A falvakban és városokban szétszórtan élő, különböző eredetre visszamenően szabadmenetelű parasztok és libertinusok arányáról, társadalmi és kulturális súlyukról átfogó adataink nincsenek. A XVIII. században beköltözött nagyszámú német telepes szabadköltözöködést élvező jogállása valószínűleg hozzájárult a később sok helyen megmutatkozó jobb gazdasági eredményekhez.¹⁵

Az érett feudális viszonyokban mindenek előtt azt értjük, hogy a Dunántúlon és a Kisalföldön a korabeli országot tekintve 1848 előtt a legfejlettebb fokot érte el a majorsági gazdálkodás, a jobbágyi viszonyokat pedig az 1767. évi urbáriális rendelkezések hatékonyan szabályozták.¹⁶ Az utóbbi hatásának elemzése tárgyunkon kívül esik, legfeljebb egy-egy esetben számolhatunk közvetlen eredményeivel, de aligha tévedünk, ha kiegyenlítő befolyására általában fölhívjuk a figyelmet. Egyik oka lehetett, hogy korántsem volt olyan szűniesen rétegzett a XIX. századi népi társadalom, mint az Alföld középső és déli területein. Az a nagyfokú differenciáltság, mely az említett vidékeken, elsősorban a nagylélekszámú településeken, azután az urbáriális rendelkezéseket elkerülő szabadalmas területeken részint a népesség jogállásával, részint a gazdálkodási rendszerrel (tanyásodás) kapcsolatosan kialakult, itt az aprófalvak és a sűrűn elhelyezkedő nagybirtokos majorságok világában hiányzott. Ez a hiány nem jelentette a társadalmi polarizáltság hiányát is: korszakunkban határozottan elkülönültek a birtokos parasztok és az uradalmi cselédség, annak ellenére, hogy az utóbbi vágya a gazdarétegbe emelkedés, az előbbi legnagyobb féelme a komenciós cselédsorba süllyedés reális esélyeket hordozva, sokszálú kapcsolatrendszerként képviselt. A társadalmi kiegyenlítő törekvés hangsúlyozása a gazdarétegnek a Dunántúl áttekintése során rendszeresen elének kerülő kulturális magatartását és gazdasági teljesítményének színvonalát kívánja alátámasztani, nem pedig tagadni a korábban is meglévő, de korszakunkban egyre fokozódó társadalmi feszültségeket, melyek századunk elején arató és cselédsztrájkokhoz vezettek.¹⁷ A XIX. században mindvégig növekedett nagytájunkon is a nincstelen földművesek, a zsellérek, a majorsági zsellérek, majd utódaik, az uradalmi cselédek és a napszámosok száma és összetett társadalmi problémája. Legtöbb vidéken még településileg is elkülönültek a birtokos paraszti rétegtől. Csak egy részük lakott a falvakban a kastély közelében, de ebben az esetben is gyakran falu szélén. Még gyakrabban pedig a zárt településektől távolabb a pusztákon, a majorokban külön, számára emelt, bérébe beszámított lakásokban élt. Az uradalmi cselédség – különösen korszakunk második felében – a magyarországi társadalmi nyomornak éppúgy egyik megtestesítője volt, mint az Alföldön az idénymunkából élő agrárproletáriátus és a felföldi községekből idénymunkákra járó mezőgazdasági munkások. Igaz, a dunántúli cselédség szervezettsége és politikai-társadalmi tudata elmaradt az agrárszocialista eszméktől áthatott alföldi rétegektől.¹⁸

A Dunántúl és a Kisalföld parasztságában külön csoportot képviselnek a már említett városok hóstátjaiban, továbbá Esztergom, Pápa, Székesfehérvár, a túlnyomólag német Óbuda stb. paraszti negyedeiben élő földművesek. 1900-ban a dunántúli törvényhatósági városok közül legnagyobb arányban, több, mint 25 %-ban, Székesfehérvárott laktak őstermelésből élők. A rendezett tanácsúak között a kicsiny bortermelő Ruszt vezetett 74,3 %-kal, de még Esztergomban is (nyilván Szentgyörgymezőnek tulajdoníthatóan) 34,6 % volt ez az arány. Az iparban, a kereskedelemben dolgozók és a napszámosok összlakosságából való részesedésével összevetve így alakult néhány város foglalkozási megoszlása, (az adatok csak a jelzett faktorokra vonatkoznak):¹⁹

	ősterme- lésből	ipar- ból élők	kereskede- lemből	nap- szá- mosok
Székesfehérvár	25,3 %	28,9 %	7,0 %	3,9 %
Győr	6,3 %	37,2 %	9,7 %	7,5 %
Pécs	7,6 %	30,8 %	7,8 %	11,3 %
Komárom	8,1 %	30,6 %	8,2 %	4,2 %
Sopron	15,3 %	23,6 %	8,6 %	4,4 %
Esztergom	34,6 %	26,1 %	5,6 %	1,2 %
Kaposvár	12,8 %	29,5 %	7,6 %	14,5 %
Ruszt	74,3 %	11,3 %	2,4 %	1,2 %
Szekszárd	52,6 %	17,3 %	4,5 %	1,3 %
Szombathely	4,8 %	35,0 %	8,9 %	8,9 %
Pápa	22,1 %	36,2 %	10,6 %	4,9 %

Sajnálatos, hogy a néprajzi kutatás tradicionálisan polgáriank számító városok parasztcsoportjait alig vizsgálta. Pedig az a körülmény, hogy nagyobb létszámú iparos-kereskedő, sőt korszakunkban már gyári munkás lakosság közvetlen szomszédságában éltek, életmódjukra, polgárosulási lehetőségeikre befolyással volt, ugyanakkor a falusi népesség irányába közvetítő szerepre minősítette őket. Különben hagyományos kultúrájukat tekintve ezek a csoportok sem nevezhetők homogénnek. Nemcsak a már példaként idézett vallási megoszlás miatt, hanem mert soraikban olykor szép számmal találunk kisnemesi eredetű családokat is (komáromi szekeresgazdák). A kisnemesi lakosság nagy része azonban

falvakban élt szinte az egész nagy tájon szétszóródva. Itt is, mint az ország keleti felében a hajdani hódoltság szomszédságában és azon túl a királyi Magyarország megyéiben (különösen Komárom, Pozsony, Sopron, Vas, Zala) volt nagy a számuk, míg Mosonban és az egykor hódoltatott területeken, elsősorban délkeleten jóval kisebb.²⁰

Az eddig számbavett jelenségek többnyire az egész területet, mind a Kisalföldet, mind pedig a teljes Dunántúlt fő vonalakban egységesen jellemzik. Másként áll a helyzet a városhálózat tekintetében. Ha rápillantunk a térképre, azonnal föltűnik, hogy a nagytáj majdnem két nagy alkotó elemével azonosan, egy „városias” és egy „kevésbé városias” részre oszlik.

A Kisalföld, hozzávéve peremvidékeit is, különös tekintettel az osztrák és morva határszélre, a kései feudalizmus évtizedeiben és korszakunk teljes időszakában Magyarország legsűrűbben városi hálózatú területe. Ha van is kisebb vidéken nagyobb számú, egymáshoz igen közel eső város csoport, mint pl. a Szepességben vagy a Dél-Alföldön, a városi települések jogi helyzetének és funkcióinak olyan gazdag változatossága, mint itt tapasztalható, másutt nem fordul elő.²¹

Pozsony, Győr, Esztergom nagyimúltú igazgatási és jórészt egyházi központok, melyek korán elnyerték (vagy visszanyerték) a szabad királyi város rangját is. A Kiskárpátok tövében a hegyaljai bortermelő helységek legfontosabb piacainak, Bécs és Pozsony közelségének köszönhetően, hogy bár lélekszámra és nagyságra nem voltak jelentékenyek, a XVII. században ugyancsak megkapták a szabad királyi státust. Típusában hozzájuk sorolható a délebbre fekvő Ruszt és Kőszeg, sőt Sopron is, bár ennek igazgatásközponti és kereskedelmi múltja már jóval korábban jelentősen hozzájárult városi tekintélye megerősödéséhez. Nagyszombat, a Morvaországba irányuló kereskedelemnek a középkor vége óta fontos állomáshelye átmenő forgalmának köszönhetette ugyanezt a kiváltságot. Míg Komárom, mely viszonylag későn, 1745-ben jutott hozzá, előbb fontos erődként, majd a vízi és szárazföldi kereskedelem jelentős központjaiként szerzett gazdagságot és hírnevet.

A szabad királyi városok sorában jelentős eltérések adódtak mind történelmi jelentőségben, mind gazdasági erőben és lakosságszámban az 1848-at közvetlenül megelőző időszakban. A főváros szerepét betöltő Pozsony és a hozzá közeli Ruszt lakossága Bárándy János adatai szerint 38.000, illetőleg 1300, és nem is szoltunk még a funkciók különbözőségeiről.²² Az alsóbb rendű városok még szélesebb skálán helyezkedtek el.

Köztük találjuk a nagymúltú és a rövid városi pályára visszatekintő Nyitrát, illetőleg Szombathelyt, a két püspöki várost. A „földesúri jobbágyos polgárvárosok” mind uradalmi székhelyek: Érsekújvár, Léva, Németújvár, Körmend, Sárvár, Sümeg, Tata, Keszthely, Pápa stb. Némelyiknek igazgatásközponti funkciója is van: Magyaróvár Moson, vagy a bányavárosként ismert Aranyosmarót Bars megye székhelye. Az uradalmi központ jelenléte részint összeköti, részint elválasztja az alföldi és a dunántúli „polgárvárosokat”.²³ Az Alföldön a nagy lélekszám és a nagy határ mellett gyakran másodlagos jelentőségű, hogy a helység uradalom székhelye-e vagy sem. De ahol több funkció egybeesik, mint az érseki mezőváros Kalocsán, azok természetsszerűleg erősítik egymást. Az ezekben a helységekben letelepedő kézművesek, kisiparosok és kereskedők elsősorban az uradalom szükségleteit elégítették ki. Falusi vonzáskörük inkább földrajzi helyzetüktől, vásáraik látogatottságától függött. Kétségtelen azonban, hogy a nagyobb uradalmak székhelyei egyszersmind nagyobb geográfiai erőterű települések is, a két lételem nehezen választható el egymástól.

Sokkalta kevésbé érvényesek az elmondottak a városi hierarchia még alacsonyabb fokán álló bérlős és úrbéres mezővárosokra. Ezek valóságos szerepköréről térségünkben keveset tudunk. Feltűnő azonban, hogy a nyugat-magyarországi vármegyékben, melyek területének egy része nem esik a Kisalföld síkságára, a késői feudalizmusban mily nagyszámú mezővárosnak föltüntetett település van. Bárándy Nyitra megyében 24 bérlős, 9 úrbéres mezővárosról tud. Ugyanezek a számok Pozsony megyében 15–15, Mosonban 2–9, Sopron megyében 27–13, Vasban 9–29, Zalaiban 12–16 arányban alakultak. Az első csoportban találjuk például Pozsonypüspököt, Dunaszerdahelyt, Galántát, Rajkát, Nagycenket, Kapuvárt, Csornát, Csepreget, Szentgotthárdot; a másodikban többek közt Csallóközsütörtök, Diószeg, Nagymegyér, Guta, Lébény, Harka, Szany, Szil, Fertőszentmiklós, Olad, Vasvár, Ikervár, Jánosháza foglal helyet. Fenntartásainktól eltérően itt el kell fogadnunk Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatási eredményeit, melyek még a negyed vagy ötödrendű központok között is csupán néhányat tüntetnek föl a térség bérlős és úrbéres mezővárosai között.²⁴ Közelebbi vizsgálatok híján két statisztikai szempont eleve szűk kisugárzásra utal. Az aprófalvas Vas megyében Bárándy adatai szerint egy szabad királyi, egy püspöki és 4 földesúri-jobbágyos polgárvárosra, valamint kilenc bérlős és huszonkilenc úrbéri mezővárosra, azaz összesen negyvennégy városnak nevezett településre hatszázhuszonnégy

falu jutott. Sopron megyében a három szabad királyi város, huszonhét bérlős és tizenhárom úrbéri mezőváros mellett százkilencvennyolc falut találunk. Az egészen más léptékű településhálózattal bíró Mosonban viszont a két polgárvárosra, két bérlős és kilenc úrbéri mezővárosra mindössze harminchét falu jutott. Ezek a számok azt jelentik, hogy Vasban a királyi és püspöki várost levonva 17,8 %-a, ezeket is hozzáadva 21,6 %-a volt „város lakó” a népességnek. Sopron megyében a három királyi város nélkül 30 %, azokkal együtt a népesség 39 %-a élt „városok”-ban. Végül Moson tizennégy mezővárosának lakossága a megye népességének 37 %-át tette ki. (Az ekkor még igen csekély számú pusztai lakost nem vettük figyelembe.) Bárányi adatsorainak nem teljes megbízhatóságának tudatában is megdöbbentők lehetnének ezek az arányok,²⁵ ha a korabeli városnagyság határait vizsgáló irodalom nem figyelmeztetett volna a jogi státusz és a városi funkciók betöltésének ellentmondására.²⁶ Tudjuk, hogy a szóban forgó mezővárosok túlnyomó része a modern urbanizáció minimális jegeit sem mondhatta magáénak. Korszakunk népi kultúrájának alakulására gondolva mégis jelentőséget kell tulajdonítanunk a paraszti lakosságú kismezővárosok sűrűségének, éppen saját paraszti lakosságuk miatt, noha azok vásáraikkal és néhány iparosukkal valószínűleg alig vonzották környezetük lakosságát. Azaz nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy bár falusias körülmények között, az 1880-as évek előtt néhány évtizeddel, mégis a felsorolt vidékek lakossága igen nagy százalékban lakott mezővárosi jogokkal bíró településen. Paraszti szinten – mind a tudatban, mind az életmódban – ennek még a századvége is meg kellett mutatkoznia.

A másik statisztikai szempont a települések népességszámának alacsonyága, ismételten arra figyelmeztet, hogy önmagukban a kismezővárosoknak nem lehetett széleskörű a hatásuk. De ha nagy számukra gondolunk, meg kell állapítani, hogy együtt befolyásolhatták a népi kultúra színvonalának alakulását. A lakosságszám, a városi funkciók és a múltból öröklött előjogok között egyenes összefüggés nem állt fenn. A három megye legkiemeltebben privilegizált városai közül egyedül Sopron volt viszonylag nagy lélekszámú: 14.000. Kőszegen 6200-an, Kismartonban (mezővárosi tartozékaival együtt) 5700-an, Szombathelyen 4600-an, Ruszton mindössze 1300-an laktak Bárányi szerint. Az utóbbi adat különösen kiemeli a jogi hierarchiában elfoglalt helyek ellentmondásait, hiszen a polgárvárosok és a bérlős mezővárosok, de még sok úrbéri mezőváros is sokkalta nagyobb lélekszámúak voltak, mint az ugyancsak mezőgazdaságból élő Ruszt. Néhány példát sorolunk föl: Sopron vármegyé-

ben Nagymarton 4570, Kapuvár 3920, Csorna 3990, Csepreg 2380, Vasból Pinkafő 2520, Kőrmend 2300, Sárvár 2200 lakossal bérlős mezővárosok. Mosonban mindkét polgárváros és bérlős mezőváros kétezer lelken fölül számlált. Ugyanitt a kilencből négy úrbéri mezővárosnak állt kétezer fölött a lakosság száma. Az úrbéres mezővárosok átlaga azonban mindhárom vármegyében jóval alacsonyabb volt. Vasban Szentelek (2154) és Jánosháza (2194), Sopron megyében Szany (2492), Fertőrákos (2300), Szil (2080) érték el ekkoriban a legnagyobb lélekszámot. A másik vélet az egészen alacsony lakosság. A bérlős mezővárosok között Kiscellen (630) és Loretóban (354) éltek a legkevesebben. Kirívó néhány Vas megyei úrbéri mezővárosi címet viselő helység lakosság száma: Martyánc (256), Egervár (266), Vashidegkút (300), Olad (390), Vasvár (490). Akár az ország más vidékein, itt is a dualizmus kori közigazgatási rendezések mutatták meg a tényleges helyzetet. Természetesen időközben változtak az általános társadalmi és gazdasági feltételek is. A Kisalföldön és tágabb környezetében mindössze Pozsony, Győr, Komárom és Sopron lettek törvényhatósági jogú városok. A többi egykor szabadkirályi város a rendezett tanácsú fokozatot kapta meg, köztük az alig gyarapodó Ruszt is, és hozzájuk csatlakozva Pápa meg Szombathely. A többi reménytelen földesúri polgárváros és a hozzájuk fölzárkózni kívánó kisebb mezőváros egyelőre vagy végleg kénytelen volt megelégedni a nagyközségi státussal. A szerencsésen kiemelkedőkkel az egyes tájegységek áttekintésénél találkozni fogunk. Egyébként részletes helytörténeti-településtörténeti studiumok kellenének a nagy többség további sorsának, fejlődési esélyeik lehányatlásának bemutatásához. Erre azonban itt nincs térünk. A kisebb települések törvényszerűen lassú fogyásnak indultak vagy stagnáltak. Példaként említjük a rábaközi Mihályit, mely Bárándy táblázatában szerepel története legnagyobb lélekszámával, 1730 lakossal. Fényes Elek 1836-ban 1616 mihályiról tud (Rusztnak ekkor 1190 polgára volt). Mihályi 1869-ben vált meg mezővárosi címétől, ekkor még 1574-en éltek itt, 1910-ben már csak 1310-en. (Ugyanakkor az ugyancsak Sopron megyei Ruszt lélekszáma 1535-re emelkedett.)²⁷

Ha a szűkebben vett Dunántúlt tekintjük, a Kisalföldhöz és környezetéhez viszonyítva ritkább városi-mezővárosi hálózattal találkozunk a feudalizmus végső szakaszában. A nagyobb múltú városi településeket, mint a szabad királyi ranggal bíró Pécsét és Székesfehérvárt, valamint a terület peremére eső Budát, továbbá a püspöki város, Veszprémet nem veszi körül a kismezővárosok olyan sűrű raja, mint nyugat-, északnyugat-ma-

gyarországi társaikat. Még feltűnőbb, hogy a Dél-Délnyugat-Dunántúl városai mennyire kevésbé rétegzett együttest alkotnak. Az egész hatalmas térségben tulajdonképpen egyetlen valóban történelmi-városi múlttal rendelkező helység akad, az említett Pécs szabad királyi, egyszersmind püspöki város. A Drávától a Balaton északi csücskéig végignyúló, a nagytáj kétharmadát felező Zala, továbbá Veszprém és Fejér vármegyék a Duna nagy kanyarulatával közrefogott északkeleti vidékkel együtt a Dunántúlt várososság szempontjából kettéosztó átmeneti sávot rajzolhatjuk meg. Az ide is sorolható helységek egy részét már említettük, pl. Sümeg, Körmendet, Sárvárt, Szentgotthárdot, Esztergomot. Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Keszthely, Veszprém, Várpalota, Székesfehérvár, Óbuda és Szentendre különböző privilégiumokkal ellátott városok alkotják az átmenetinek nevezett sáv városhálózatának gerincét. Most a nyugati megyékkel szembe állítva, figyelmünket közelebből a három délkeleti megyére fordítjuk.

Baranyában a két polgárvárosban, az öt bérlős és hat úrbéri mezővárosban lakók a megye népességének 13,5 %-át, Pécsét is hozzászámítva (13.000 lélek) 18,5 %-át teszik. Somogyban a mezővárosok népének aránya 20,6 %, annak ellenére, hogy itt mindössze két polgárvárost, egy bérlős mezővárost, viszont huszonhét úrbéri mezővárost talált Bárándy. Tolna megyében az arányok tetemesen eltérnek a másik két megyében tapasztaltaktól. Itt a három polgárváros, öt bérlős és tizenkét úrbéri mezőváros lakossága 41,8 %-kal részesedik a megyééből. Az okok részben a településszerkezetben kereshetők: a török háborúk alatt elpusztult vidékek lakosságát nagy számban németekkel pótolták, akik a középkori telephelyeknek csupán egy részét újjították föl. A népesség sokkalta inkább koncentrálódott, mint Somogyban és Baranyában, ahol nagy területeken aprófalvakban laktak. (Baranyában 337, Somogyban 282, Tolnában csak 87 falu volt Bárándy szerint. A puszták csekély népességét itt sem vettük figyelembe.) A másik ok ennél is lényegesebb. A XIX. század első felében a tolnai Duna-kikötők és a folyóhoz közel eső helységek egy része élvezte a gabonakonjunktúra, elsősorban a víziszállítás előnyeit. Határozottan megkülönböztethető két övezet. A polgárvárosok és a bérlős mezővárosok majd mind a part közvetlen közelében feküdtek: Paks, Dunaföldvár, Szekszárd, illetőleg Tolna, Bátaszék, Bata, Bonyhád, Simontornya, míg az úrbérik a megye belsejében. Az első két csoport, akár a Nyugat-Dunántúlon, itt is uradalmi központ. Fényes Elek is jól megkülönböztette azokat a helységeket, amelyek „szép szabadsággal di-

csekedhetnek”, azaz csupán dézsmát kell adniuk, ellenben földjeikkel szabadon rendelkezhetnek, kereskedelmük és vásáraik nevezetesen (pl. Szekszárd, Dunaföldvár, Bátaszék, Bába), Döbrököz, Ireg, Ozora, Pincehely és társaiktól, melyekről hasonlókat nem jegyzett fel.²⁸ A kiegyezés után lefokozó igazgatás-átrendezést azonban a tolnai helységek sem kerülhették el. Csupán a már korábban megyeszékhellyé lett, bortermelő Szekszárd emelkedett közülük rendezett tanácsúvá, a többiek nagyközségek-községek lettek. Igaz, a Duna mentiek így is megtartották élenkebb kereskedelmi forgalmukat, noha a gabonakereslet lehanyagolása évtizedekre megpecsételte sorsukat. Még Dunaföldvár is megmaradt falusias településnek, pedig ide a régi átkelőhely helyére állandó hidat építettek. Ugyanakkor például a valamikor szintén forgalmas kikötőnek számító Tolna mezővároska a Duna szabályozása után – távol kerülve a főágtól – elvesztette jelentőségét.

Baranyában Mohácsot is a dunai kereskedelem élte. A déli zóna másik forgalmas és dinamikusan fejlődő helysége a Zalához tartozó Nagykánizsa, a horvátországi kereskedelem legfontosabb közvetítő mezővárosa volt. (Élénk fejlődését majd csak a trianoni határ töri meg.) A pécs-nagykánizsai út mentén fekvő Szigetvár „földesúri-jobbágyos polgár város” lakóitól a XVIII. század végén ugyan birtokosaik számos régi jogot elpeleltek, de a település igazán akkor kezdett jelentőségéből veszíteni, amikor az 1868-ban megépült vasút Barcsra helyezte át a Dráván túlra irányuló forgalmat. Az 1848-at közvetlenül megelőző esztendőben Somogy harminc mezővárosa önmagában igen nagy számnak tetszik, de ezek hatalmas területen szétszórva fekszenek és jogállásuk túlnyomórészt alacsony. Szigetváron kívül akkortájt kezd a vele hasonló nagyságú Kaposvár jelentőséggel bírni. (3520, ill. 3710 lakos.) Az utóbbira bővebben vissza fogunk térni, mint a nagykiterjedésű, homogén földrajzi és gazdasági adottságú táj 1867 után rohamosan fejlődő, központi fekvésű helységére. Somogyban található a három megye két legkisebb mezővároskája is, Böhönye 560 és Bükösd 340 lakossal. Egyébként a nyugat-magyarországitól eltérően a mezővárosok általában nagyobb népességűek. Például Szekszárdnak 10.850, Dunaföldvárnak 10.400, Mohácsnak 10.050, Paksnak 8580, Tolnának 6824 lakosa volt Bárándy táblázatai szerint.

Ruzsás Lajos a XVII–XVIII. században megerősödött nagybirtok súlyát mérlegelve három zónára osztotta a Dunántúlt: 1. Vas, Sopron, Moson, Győr; 2. Zala, Veszprém; 3. Somogy, Baranya, Tolna, Fejér megyékre. A nagybirtok mindháromban nyomasztó fölényben állt a ki-

sebb birtokos kategóriákkal szemben, legkevésbé azonban a Közép-Dunántúlon. Délkeleten és Délen volt a legnagyobb az aránya, míg Nyugaton kiegyenlítődöttebb szerkezet alakult ki.²⁹ Ez utóbbi történelmi előnyként élvezte a török háborúktól és a hódoltságtól mentességét a hatalmi központok áthelyeződését, és azt, hogy Nyugat-Magyarországon a szomszédos osztrák tartományok és Csehország kínálta piaclehetőségeket korán fölismerve és kihasználva, legelőbb bontakozott ki nagy mértékben az árutermelésen alapuló földesúri majorsági gazdálkodás. Ide nyúlik vissza, hogy amíg a XIX. század derekán vitathatatlanná nem vált az ország elsőrendű gazdasági centrumának Budapestre (Pest-Budára) helyeződése, és más vidékeken is megindul a modern iparosítás, Magyarország gazdasági súlypontja a nyugati és északnyugati területekre esett. A keleti-délkeleti rész viszont az újratelepítéssel járó energiákat hasznosíthatta, majd a mezőgazdasági konjunktúrákból profitálhatott. Bár nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, megemlítjük, hogy a Dél-Dunántúlon – akár a Dél-Alföldön – már a hódoltságot megelőzően mutatkozott a parasztek körében a kor viszonyai között – miénktől természetesen eltérően – polgárosulásnak nevezhető jelenség. Részint a Dunán és a Dráva mellett a Balkánra, részint Észak-Itáliába és Dalmáciába irányuló kereskedelem erősítette meg, válthatta ki a városokba húzódást. Valószínűsíthetően máig élő emléke, hogy a dunántúli (főleg dél-délkelet dunántúli) birtokos parasztság a legutóbbi időkig szívesen nevezte önmagát *pogárnak*.³⁰ Ide tartozik amit a dunántúli hajdúsággal kapcsolatosan már említettünk, hogy a végvárakban a földbirtokosok ún. *praesidium oppidum*okat létesítettek, azaz a katonáskodó mezővárosi polgároknak szabadalmakat biztosítottak. A Bárándy által „földesúri jobbágyos mezőváros”-nak besorolt helységek többsége ilyen múltra tekintett vissza. Amint azonban ugyancsak szó volt róla, ezeket a jogokat a földesurak jórészt visszaperelték, a nagyarányú dunántúli mezővárosalakulásra és általában a városfejlődésre magyarázatul csak egyik összetevőként szolgálhatnak.³¹

A XVIII. század közepéig, második feléig nagytájunkon általános jelenség volt a földesúri hatalom erősítésére törekvés nemcsak a valamikori előjogok megnyirbálásában, hanem a szolgáltatások fokozásában is. A nagybirtokosoknak még csupán a kisebb része törekedett rendszeres árutermelésre, inkább a pénzjáradékokat igyekeztek növelni és ezért voltak hajlandók jobbágyaikkal olyan szerződéseket kötni, amelyek vásártartással mezővárosi státust biztosítottak. A fordulat a századvégi gazda-

sági-háborús konjunktúrával következett be. Ekkor néhány család (Esterházyak, Batthyányak) valóságos „mezővárosítási” politikát kezdett folytatni, csakhogy még inkább érdekelte tegyék jobbágyaikat a termelésben. Kereskedőkre, iparosokra is nagyobb arányban volt szükségük, mint korábban. A nyugat-magyarországi kismezővárosok nagy száma ide vezethető vissza.³²

Ismert, hogy az újkori magyarországi városfejlődésben milyen alapvető szerepe volt a kereskedelmi tőkének. Ez a Dunántúlon – a táji adottságoktól változó súllyal – a börtermelésből, a gabonából és az állati termékekből (gyapjú, szarvasmarha) került ki. Az 1880-as évekig a filoxera vészig a Dunántúlon a tőkeképződésben különösen szerepet játszott a börtermelés. Múltjában és jelentőségében megelőzte a gabonakereskedelmet, amely a víziutak, majd a kiépülő vasút- és úthálózatokhoz is idomult.³³ A városok gyűjtőhelyül szolgáltak a mezőgazdasági termékeknek, ily módon a városfejlődés az uradalmak és a városok egymásrautaltságára támaszkodott korszakunkat megelőzően. Bennünket azonban végső soron az érdekel, milyen hatással volt ez a fejlődés a parasztság kulturális és társadalmi átalakulására?

Bármennyire is korlátozott kézműipari és kereskedelmi tevékenységet jelentett a rohamosan szaporodó kismezővárosok számára egy szabadalomlevél vagy kontraktus, mégis befolyásolta a paraszti kultúra alakulását. Hasonló kapcsolat állhatott fenn az uradalmak és a paraszti műveltség viszonylatában. Sajnálatos, hogy ezeket az összefüggéseket a kutatás eddig alig tárta föl. A kapitalizálódó és a kapitalista nagybirtok működését és létét – politikai okokból – változó előjelekkel egyoldalúan értékelte az irodalom. A két háború közötti uradalomtörténetírás nem vett figyelembe szociális szempontokat.³⁴ Viszont a radikális közgazdasági írók és a szociográfusok az egészségtelen birtokszerkezet ellen és a földreformért küzdve, gazdasági és társadalmi fojtogató szerepét állították előtérbe. Ez a szemlélet a néprajzi munkákba is behatolt. Kiss Géza ormánsági monográfiájában a születésszabályozás közvetlen okát a paraszti terjeszkedést akadályozó nagybirtokban látta. Nem észlelte és nem elemezte a jelenség összetettségét.³⁵ A második világháború után hosszú ideig az elnyomó-kizsákmányoló és nem a korszerűen termelő, de legalább korszerűsége törekvő arculata volt előtérben az uradalmaknak. Csak lassan bontakozott ki a reális, az ország társadalmi szerkezetét anakronisztikusan meghatározó és egyidejűleg a nagyüzem előnyeit nyújtó szervezet dialektikus képe.³⁶ Olykor azonos szerzőnél is megfigyelhető

a változás,³⁷ majd az utóbbi két évtizedben egyértelműen uralkodóvá vált a történetírásban a gazdasági egység működése és hatása mindenoldalú föltárásának követelménye.³⁸

Mégis mindezidáig inkább példákat tudunk felsorakoztatni az uradalmak paraszti életmódot változtató befolyására, mint akár csak vázlatos összegző képet rajzolhatnánk. A kortársak által mintaszerűként emlegetett somogyi Hunyady-uradalom kései feudális és korai kapitalista történetéről írva teszi fel a kérdést Mérey Klára: „Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy ennek a korszerűen fejlett mezőgazdasági üzemnek részint a szomszédságában, részint – a robot munka révén – a területén élő és dolgozó jobbágyosság életére miként hatott ki a gazdálkodási mód változása, miként reagált a parasztság a lassan kibontakozó mezőgazdasági technikai „forradalom”, a „modernizálás” korszakára? Valóban tanítója, oktatója, példamutatója volt-e az uradalom a jobbágyoknak vagy pedig kegyetlen munka kizsárolója, életerő elvonója.”³⁹ A válasz differenciál a jobbágyokkal az összeütközést kerülő, munkaerejüket juttatásokkal és ügyes politikával kézben tartó, de az ellenszolgáltatást szigorúan behajtó üzemvezetés váltakozó arculatával, mely korlátozásai ellenére biztonságot és példát is nyújtott jobbágyainak.⁴⁰ Hasonló derül ki az ugyancsak jól vezetett mernyei egyházi nagybirtokról a feudális rend utolsó szakaszában. Épp a külterjesség fölszámolása során fokozták a terheket, egyszersmind azonban támogatták is egy telhetősebb jobbágyréteg kialakulását.⁴¹ A legtöbb nézeteltérés a telki állomány körül, illetőleg a telken kívüli jobbágyi művelésben állott különböző eredetű földek hovatartozásában merült fel. Az allodiumot, a saját kezelésű gazdaságot növelni kívánó földbirtokosok a XVIII. század végétől sok helyen kiperelték a jobbágyokat irtásaikból. Ilyen esetet ír le néprajzi monográfiájában Takács Lajos. A Tolna megyei, irtvány eredetű Várong község az 1850-es években veszítette el jól jövedelmező paraszti kezelésű irtásait, ami azonban gazdálkodása változásához vezetett: bekövetkezett a háromnyomásos rendszer, majd az ugar bevetése. Ez a mozzanat föltétlenül belterjes irányba mutat, bár a szerző szerint a parasztság nagyobb jövedelemtől elesvén, ugyanekkor el is szegényedett. Talán megkockáztatható állítanunk, hogy ebben demográfiai okok és technológia változatlan alacsony színvonala is közre játszott.⁴² Ugyanakkor Takács Lajos írta le néprajzi szempontok szerint, hogy az irtásokon terjeszkedő nagybirtok a Kisbaltaton környékének községeit hogyan „szorította bele” a lábba és kényserítette annak változatos, szinte tervszerű kiélésére. Itt az történet, hogy

egyfelől addig használatlan területeket vontak be a művelésbe, másfelől a lúp hasznosítása fölelevenített primitív gyűjtögető-zsákmányoló eljárásokat is, vagy azok élettartamát meghosszabbította.⁴³

A jobbágyfelszabadítás után a feudális eredetű kisbirtokokat, elsősorban a majorsági zsellérek által művelt földeket igyekeztek megszüntetni vagy a birtokrendezések, racionalizálások során egyre szűkíteni, amint az a csákvári Esterházy uradalomban történt.⁴⁴ A korszerűsítési eljárások, amelyek nemcsak a birtokrendezésekben, hanem számos más területen jelentkeztek, azonban az uradalmak mindennapos közelségként is hathattak a kisgazdaságokra. Amíg csupán üzemszervezeti eltérés állt fenn a majorsági kezelésű és a jobbágyi föld között, de a technológiák és az eszközök megegyeztek, nem valószínű, hogy a földesúri birtok mintagazdaságként és esetlegesen gazdálkodási igényeket serkentő példaként tűnt volna föl, de amidőn a XVIII–XIX. század fordulójától az „okszzerűség” fogalma és gyakorlata szélesedni kezdett, ezáltal a különbségek kiterjedtek és mélyültek, az említett lehetőség folytonosan fennállott. A telkes jobbágy, de különösen az önállóvá lett birtokos paraszt „elleshetett” bizonyos munkamódokat, eszközöket, beszerezhetett növényféléseket és újabb fajtákat, melyeket a maga üzemében is hasznosítani vagy honosítani tudott, mint az a fent említett Várongon is megfigyelhető volt a XIX. század második felében.⁴⁵ A növénytermesztés területén valószínű, hogy a vöröshere, a cukorrépa és talán más takarmányok dunántúli paraszti terjedésében szerepe volt az uradalmaknak. A kapásnövények soros művelésének eszközeit (ekekapá, sorhúzó) és azok nemcsak általános, hanem speciális használatát feltehetőleg szintén nagybirtokon láthatták először a parasztgazdák. A burgonyával való megbírátkozásnak uradalmi példák nyomán több esetét ismerjük a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről. Általában az újkori kapáskultúrák és a belterjes művelés terén volt több lehetőség az eltanulásra (esetleg újabb növényfajták meghonosítására), mert művelési ismereteik nyitottabbak és lazábbak voltak, mint a hagyományos kötöttségű gabonatermesztés. A somogyi homoktalajon a csillagfürt zöldtrágyaként való alkalmazása szintén uradalmi hatásról tanúskodik.⁴⁶ Az állatfajtaváltásban és a tejgazdaságok terjedésében is szerepük lehetett az uradalmaknak. Ha másképpen nem a vármegyei gazdasági vagy más szakirányú egyesületek útján, amelyek, jórészt nagybirtokos befolyás és irányítás alatt állottak, am meggyéknként és időszakonként eltérően törekedtek a paraszti gazdálkodás színvonalának emelésére is, például tenyészállatok közvetítésével.⁴⁷

Nem hanyagolhatjuk el a kiegyezést követően lassan szaporodó gazdaiskolák, időszakos gazdátanfolyamok szerepét sem.⁴⁸ A fennálló üzemszervezeti eltérések és az anyagi lehetőségek különbözőségei azonban mindenkor korlátozottságot jelentettek a parasztnak.

Paraszi polgárosodási lehetőségek és korlátozottságok szorításában

A lehetőségek és a korlátozottság dialektikája magyarázza a dunántúli parasztkultúrák újkori alakulását. Igaz, hogy a dunántúli és a kiskisalföldi jobbágyparasztság magánföldesúri kötöttségei miatt kevésbé tudta függetleníteni magát a nagybirtok jelenlététől, mint például az alföldi szabadalmatlan területek lakossága, de piaci lehetőségei, különösen a nyugati és északnyugati vidékeken, bővebbek voltak és azokat jobban ki is használta, mint az előbbieket, akik feudális kiváltságaik valóságos vagy vélt előnyét nem mindig tudták nagyobb perspektívájú piaccgazdálkodásra váltani.

Bármennyire is gyenge volt a városiasodás foka a nagyszámú kiskisalföldi és környékbeli mezővárosokban vagy a Délkelet-Dunántúlon, mégis képviseltek a sűrű hálózat kézművesei és kisiiparosai polgárosulási törekvéseket. Velük együtt, a valóságos városok hatását is számítva, a gazdaságilag erősebb kismemesi lakosság jelentős közvetítő réteget képezett, melynek hatása vidékenként más-más változatot mutatva föl, nem múlt el nyomtalanul a múlt század paraszti világában. Ehhez járult még egy sorozatnyi tényező, a magyarországi kapitalizmus kifejlődését megalapozó történelmi időszakasz olyan elemei, amelyeket a népi kultúrához közvetlen kapcsolódás vagy a kutatás hiánya miatt eddig nem említettünk vagy éppen csak érintettünk. Katus László e megalapozó szakasz első felét, a kiegyezést megelőző visszafogottabb társadalmi-gazdasági fejlődést (1849–1867) elemezve, rámutatott, hogy a Dunántúl a polgárosulásban már korszakunkat megelőzően is Magyarország nagytájainak sorában legelől állt. A tőkés gazdálkodás előzményei és feltételei a mezőgazdasági konjunktúrák piacszélesítő lehetőségeit felismerve itt az ország átlagánál nagyobb mértékben teremtődtek meg. A nyomáskényszer és az ugar fokozatos felszámolása már ekkor megindult. A tagosítás előrehaladt. A bérmunka és a korszerű mezőgazdasági eszközök meg gépek al-

kalmazása jóval nagyobb volt az országos átlagnál. Noha a nagyipar ekkor még nem lendült föl, a kisipari ágazatok virágoztak, lendületesen fejlődött a vasúti hálózat és a hitelélet. Korszakunkat közvetlenül megelőzően még három olyan tényezőt lehet megfigyelni, mely a tőkés fejlődés jellemző mutatója. A korábbi ütemes demográfiai növekedés a terjedő születésszabályozás miatt lelassult, a lakosságnak nem mezőgazdasági ágazataiban foglalkoztatottak arányszáma emelkedett, végül az országos átlagot meghaladó volt az írni-olvasni tudás is.⁴⁹

A nyomáskényszer és az ugarhagyás felszámolása a paraszti gazdálkodás alapjait érintette és egy nagyon lényeges szemléleti változás velejárója volt. A parasztság lassan követte a kapitalizálódás lehetőségeit. A múlt század második harmadának végéig tartó gabonakonjunktúrát még a Dunántúlon is túlnyomólag hagyományoszerű gazdálkodással használta ki. Mikor azonban a gabonakeresletnek végeszakadt, váltani, új, jövedelmező, belterjes ágazatot kellett keresni és ezt már az ugarhagyó gazdagokkal nem lehetett végbevenni. A kiutat a belterjes, az új tájfajtákon alapuló (vasi, soproni, kiskárpátoki, Kapos völgyi) szarvasmarhatenyésztés és több vidéken elihöz kapcsolódóan a városi és nagyvárosi szükségletet kielégítő tejgazdaság jelentette (Moson, Fertő-vidék, Bonyhád környéke). Már a paraszti legeltetés korábbi beszűkülése ebbe az irányba terelte a gazdákat. Az ugar bevetése önmagában még nem jelentett volna változást, ám a fokozódó istállózáshoz vetett takarmányokra és korszerű váltogazdálkodásra volt szükség. A vetésforgó bevezetése jobb talajismeretet, a különböző parcellákon szétszórt növénytermesztés arányainak érzékelését, a tej- és húsgazdálkodásra alkalmas fajták érzékenysége körültekintőbb tartásmódot, a takarmánynövények, de még a rendszeres rétgazdálkodás is szakszerűbb kezelést követeltek meg. Egészében a gazdálkodónak nagyobb szaktudásra és az áttekintő-szervező képesség magasabb fokára volt szükség. Vörös Antal – néprajzkutatók által rögzített szemléletes adatokat is idézve – kimutatta, hogy épp korszakunk kezdetén változott meg Dunántúl szerte a parasztság értékrendje, gazdálkodási szemlélete és mentalitása. Mindenek előtt a munkautem módosult. Már nem „urbáriumosan”, hanem „látástól vakulásig” dolgoztak. Nem számított szegénynek a napszámosmunka. A nők, a gyerekek és az idősebbek szélesebb körű foglalkoztatásával fölbomlott a hagyományos, nemek és korcsoportok közötti munkamegosztás. A korabeli források által élelmesnek mondott, az előző nemzedékeknél vállalkozóbb szellemű parasztgazda már nemcsak az öröklött javakat, hanem a szorgalommal szerzett birtokot és vagyont is vele egyenlően értékelte.⁵⁰

Az istállózó marhatartás mellett vidékenként fellendült a lónevelés is, bár ebben az ágazatban korántsem mutatkoztak olyan széleskörű eredmények. A századvégtől Dunántúl szerte falvakban is népszerű volt a Dunától keletre legfeljebb városi nehézfuvarozásra alkalmazott nagytestű, hidegvérű muraközi ló. Még egy állattenyésztő ágazatot kell megemlíteni, a Nyugat-magyarországi sávban nagyban folytatott baromfitenyésztést, melyre külön, nagyvárosi keresletet (Bécs, Bécsújhely, Baden) ellátó kereskedelmi tevékenység, a tyukászat („tikászat”) alapozta működését.⁵¹

A hizlalás és tejgazdaság, általában az állattenyésztés mellett az újabb belterjes növénykultúrák a Dunántúlon kevésbé karakteresen jelentkeztek, mint az Alföldön. Igaz, nincs is még föltárva olyan részletességgel a történetük, mint a Dunától keletre eső síkság körzetei. Jelenlegi ismereteink alapján úgy látszik, hogy a cece-bogyiszlói étkezési paprikatermesztés, a Fertő-vidéki és szigetközi zöldségtermesztés, a Vág alsó folyása mellett a káposzta jelentősége mögötte marad a szeged-kalocsai fűszerpaprikának, a Békés–Csongrád megyei öntözéses zöldségtermesztésnek vagy a Duna-Tisza közei zöldséges kertek gazdasági súlyának. A nagymúltú bortermelés és a falvak elmaradhatatlan szőlőhegyei meg gyümölcsösei mellett korszakunkban csak Buđa környékén és a Duna-kanyarban alakult ki jelentékenyebb új gyümölcskultúra. Ez a filoxeravész utáni kezdeményként, kifejezetten a közeli világvárosivá nőtt piac vonzásában jött létre. Csupán emlékeztetünk arra, hogy a Duna-Tisza-közi homoki szőlő-gyümölcskultúra épp a tradicionális szőlővidékek pusztulása nyomán virágzott föl igazán.

A kapitalizálódó magyarországi parasztság párhuzamos, egyaránt a belterjesség irányában haladó teljesítményeiről van szó, melyek átütötték a hagyományos gazdálkodás szerkezetének falát.⁵² Ha mégis lényeges különbségüket kell meghatározni, azt a Dunántúl és a Kisalföld javára a nagyobb anyagi erőt képviselő és az egész gazdálkodási rendszer megváltozását rendszerszerűen maga után vonó állattenyésztésben lehet megjelölni, az ugyancsak nagy munkabefektetést és szervezést igénylő, azonban többnyire csak egy-egy ágazatot jelentő, belterjes növénykultúrákkal szemben, melyek a gazdálkodási rendszeren belül elszigetelten maradhattak.

Eddig a lehetőségekre és kihasználásukra figyeltünk, most térjünk rá a korlátozottságra! A dunántúli parasztság sem vonhatta ki magát a korszakunkban még országszerte a paraszti életmóddal együttjáró hagyományörző szemlélet érvényessége alól, és a népi kultúrát még a polgáro-

sulásban legelőbbre jutó vidékeken is enyhén konzerváló attitűd jellemezte. Oka volt ennek a korabeli Magyarország feudális vonásokat őrző társadalma és nyilvánvalóan érzékelték – bár nagyfokú tudatosságról aligha beszélhetünk –, a sikeresen profilt váltó, az uradalmaktól tanuló birtokos parasztok is, hogy részint az árutermelő majorságból tőkés nagyüzemmé lett szomszédok, részint az ország gazdasági szerkezete miatt lehetőségeik – ez 1848 után fölcsillanó távlatok ellenére – kevésbé vagy jobban korlátozottak. A bevezetésben már rámutattunk ennek a folyamatnak a szakaszaira. Előbb az önálló paraszti önkifejezés népművészetben is megmutatkozó törekvései jelentkeznek. Kresz Mária kutatásaiból tudjuk, hogy a múlt század első felében a Kisalföldön és Nyugat-Magyarországon az alföldi nagyobb mezővárosokkal egyidőben jelenik meg a polgárosultabb paraszti ízlésre valló viselet.⁵³ Ugyanabban az időben Vas és Veszprém megyére lokalizálhatóan keletkezik a cifraszűr divatja, mely a következő évtizedekben szinte az egész magyar nyelvterületet meghódítja.⁵⁴ Sajátosan egyedí példája ezeknek az évtizedeknek az önálló stílust és divatokat teremtő, dunántúli pásztorművészet. Díszítési technikái között a régies geometrikus ékrovás éppúgy megtalálható, mint a karcolt díszítés, a domború faragás és a különösen jellemző spanyolozás, melynek első datált darabjait éppen Sopron és Vas vármegye síksági részéről ismerjük 1830-as, 1840-es évekből.⁵⁵ A táplálkozási ízlés változásában is mutatkoztak olyan vonások, amelyek különösen a Dunántúl északi felében rendszeres újításokként jelentkeztek.⁵⁶ A XIX. század derekától több vidéken „kiszinesedett” a viselet, ugyancsak a paraszti stílus fellendülését képviselték a század első felétől a bútorfestő központok, a cifra árut készítő fazekasműhelyek is. A falura és kismezővárosba húzódott céhes mesterek jelentékenyen kivették a részüket ezeknek a megnövekedett paraszti igényeknek a kielégítésében.⁵⁷

A század harmadik harmadában a polgárosulás újabb szakaszát talán épp a viseletek változása tanúsítja legszemléletesebben. A színes öltözködés és vele együtt a színes lakásberendezés szigeteken virul (kiemelkedő eseteit a Sárközben és a Rábaközben fogjuk látni), nagy területeken általánossá lesz a kevés különbséget mutató szürkébb, a helybeliek minősítése szerint is „városias” öltözködés és a fehérhímzés.

A lehetőségek és korlátozottságok változó kettőssége, mely korszakunkban és az azt megelőző évtizedekben formálta a Dunántúl és a Kisalföld népi kultúráját, számos archaikus vonást megőrzött a polgárosuló műveltség és a korszerűen urbanizálódó városok közvetlen közelében

is. Érvényes ez a megállapítás a paraszti gazdálkodás tekintetében igen fejlettnak ismert Kisalföldre is, amint arra Filep Antal például építkezés- és lakáskultúrávizsgálatai rámutattak.⁵⁸ A néprajzi szakirodalom az Ormánság, a Zselicség, Belső-Somogy, Göcsej és az Őrség falucsoportjainak kultúráját – többnyire megegyezően – környezetéhez viszonyítva régiesnek tartja. Mégis összegzően, előljáróban azt kell mondanunk, hogy bár a Dunántúl és a Kisalföld felszíne földrajzilag jóval tagoltabb, mint az Alföldé, népi kultúrája a nagytáji egységen belül, valószínűleg elsősorban újkori társadalmi fejlődésének köszönhetően egyöntetűbb, kiegyenlítettebb képet mutat. Nem találkozunk azzal a tagoltsággal sem, amelyet Erdélyben a nyelvi elkülönülés hozott létre, mert a magyar nyelvhatár itt legtöbb helyen határozott. A Dráván túli szórványokat nem tekintve, alig van jelentékenyebb magyar nyelvsziget (Zoboralja, Felsőőr vidéke). A Dunántúl viszonylatában nem tudjuk megragadni ugyanazt az Alföldön felvázolt határozott differenciáltságot, mely egyértelműen nagytáji központokat, központi területeket és összefüggő peremtájakat alkot.

Kisalföld és Nyugat-Magyarország

A Kisalföldet a szűkebb Dunántúlhoz képest nem lehet központi területnek nevezni, de az eddig elmondottakból is kitetszhetett, hogy a nagyobb térség, sőt a teljes magyar lakta terület népi kultúrája változásaiban jelentősége volt. Többször utaltunk környezetére, mely vele műveltségileg és történetileg összetartozik. Különösen értendő ez a megállapítás a nyugati határszélre, Zala, Vas, Sopron, Moson, Pozsony és Nyitra vármegyék nyugati felére, az egykor három részre szakadt országból, a Királyi Magyarországnak a török becsapásoktól és a rendi-függetlenségi harcoktól legkevésbé érintett magjára. A Szokolca térségétől a Muraközig húzódó sáv közös történeti sorsát és fejlődését erősítette a következő századokban az osztrák tartományokkal és Morvaországgal való közvetlen szomszédság, az egyre bővülő kapcsolatrendszer, amiért indokolt Nyugat-Magyarországgként külön történeti tájnéven említeni. Etnikai változatosága miatt elsősorban magyarok lakta területeit és az ezekkel szomszédos vidékeket tekintjük át.

A Kisalföld éppúgy több kisebb-nagyobb egységre bontható, mint

más hasonló nagyságrendű tájak. Az arányos tagolást azonban a jelenlegi kutatási eredmények alapján nem lehetne kielégítően elvégezni, mert a Kisalföldre a szűkebb Dunántúlnál is inkább vonatkozik amit előre becsajtottunk, hogy természetföldrajzi, történeti és kutatástörténeti okokból kevésbé tagolódik, mint az Alföld vagy Erdély. Ezért mostani fejezetünkben törekszünk ugyan szétválasztásra, de a körülhatárolandó egységeket külön címmel nem emeljük ki.

Az első tájegység, Moson megye sem hagyományos történeti, sem néprajzi, sem pedig természetföldrajzi határok segítségével nem ragadható meg. Az agrártörténet számon tartja nemcsak környezetéhez képest, hanem az egész korabeli Magyarország viszonylatában egyedül álló birtokviszonyait. Mosonban nagyon szemléletesen érvényesült, hogy a Mária Terézia uralkodása idején megindított úrbéri szabályozás megszilárdította a telkes jobbágyok anyagi viszonyait, egyúttal megalkotta a jobbágyszábadítás utáni birtokos paraszti réteg előzményét. Ekkor a megye községeinek 34,69 %-ában (17 helység) a telekátlag egy egésznél magasabb volt. A jobbágyság 38,07 %-a birtokolt egy teleknél nagyobb földterületet, ami az úrbéres földek 57,74 %-ának felelt meg. Például Miklós-halmon 2,14, Hegyeshalmon 1,87, (Moson)Szolnokon 1,80 volt a telekátlag. Az utóbbiban és Moson helységben 13-13 jobbágy bírt 4,75 nagyságú telket, ami 95 holdra rúgott. Ezek a számok messze meghaladták mind a dunántúli, mind a magyarországi mutatókat.⁵⁹ Korszakunkat közvetlenül megelőzően (1878) az alsó birtokkategóriák a következőképpen alakultak.⁶⁰

		az összes %-a	Magyarországon %-ban
– 5 holdig	6667 birtok	54,2	58,1
5– 15 holdig	1775 birtok	14,3	25,9
15– 30 holdig	1658 birtok	13,4	10,5
30– 50 holdig	1143 birtok	9,2	3,2
50–100 holdig	820 birtok	7,0	1,2
100–200 holdig	127 birtok	1,0	0,4

Az ismertetett statisztikában a legkisebb birtokok egykori zselléréké voltak, a többi gazdaparasztké. A századelőre (1913) a birtokos parasztok kezén lévő föld még inkább növekedett. Az országban egyedül-

álló módon a mosoni Puchtinger családnak 898 kh, a Rébl családnak ugyanott 619 kh volt a kezén. Az 1820 lakosú Miklóshalmon a 26 száz kh-nál nagyobb birtokból 25, Mosonszolnokon 21-ből 20 volt parasztké.⁶¹ Ha közbevetőleg egy pillantást vetünk az Alföldre, közelebről Hajdúnánás birtokviszonyaira, földidézódik, hogy például ott is voltak ugyanebben az időben többszáz holdas paraszti birtokok.⁶² Míg azonban ezeket szinte a holtvagyon megtestesüléseként idéztük, Mosonban a kisparaszti gazdaságok is rentábilisak voltak. A virágzás több szerencsés körülmény hosszú idejű, folyamatos találkozásának köszönhető.

A megye kedvező földrajzi viszonyai ebben éppúgy közre játszottak, mint az, hogy a háborús események általában elkerülték, a középbirtok lényegében hiányzott a feudális struktúrából, nem volt egyházi nagybirtok sem. A két latifundium, a herceg Esterházy családé, de különösen a főhercegi uradalom nagyvonalúan bánt jobbágyaival. Viszonylag mérsékelték voltak a szolgáltatások és bőkezűen mérték ki az úrbéri területeket, továbbá a nem telki állományba tartozó úrbéri minőségű területek is tetemesen nagyok voltak. A mosoni parasztok a XIX. század folyamán rendszeresen kihasználták a közeli piacokat, elsősorban Bécs és Alsó-Ausztria ellátásában vettek részt. Megfelelő anyagi alapokra támaszkodva sikerült gazdálkodási profilt váltaniuk. Amíg a gabonakereslet tartott, elsősorban búzát termeltek. Moson városa a fontos gyűjtő és átrakódó hely feladatkörét látta el, a Duna szolgált közlekedési útvonalul. Majd igen korán a vasút is átszelte a megyét (1855)⁶³. Az 1880-as évektől a búzapiac visszaesésével átmeneti válságba kerültek a Moson megyei parasztok, de hamarosan megtalálták a kibontakozást. Még nem sokkal korábban a távolsági szállításhoz nélkülözhetetlen loállomány jelentette az állatállomány zömét, szarvasmarha kevés volt,⁶⁴ a század végén a szarvasmarhatenyésztés és a tejgazdaság vette át a vezetést. Intenzív szántóföldi takarmánytermesztéssel és istállózással, valamint ezzel párosultan hússertés- és baromfitenyésztéssel foglalkoztak. Példaadóként szerepet vitt a főhercegi uradalom hatalmas tejgazdasága, szervezőként (tejszövetkezetek) pedig 1896-tól a Magyaróvári Szarvasmarhatenyésztő Egyesület Ujhelyi Imre vezetésével.⁶⁵

A gabonakonjunktúra majd a tejgazdálkodási irányvétel hatása jól lemérhető a népi műveltség változásain. Moson volt a korabeli ország egyetlen német többségű vármegyéje. Német parasztsága (*heidebauerék*) jöllehet középkori telepés volt, sok vonásban más dunántúli német csoportokéhoz hasonló, puritán népi műveltséget, viszonylag egyszerű vi-

seletet mondhatott magáénak, mely itt a németlakta városok és az összefüggő nyelvterület közelében a többi tájegységhez képest előbb polgárosult. A fejlett öntudatú árutermelő parasztság – mint láttuk – több, mint egy harmadában mezővárosi lakos volt 1848 előtt. 1864-i adat szerint a tagosítások véghezvitelében Moson járt elől, a községek 92 %-ával, 1871-ben pedig Keleti Károly itt regisztrálta az országban legkevesebb analfabétát (16,88 %).⁶⁶ A múlt század derekától kezdtek épülni a telkek hosszában több szobás és mellékhelyiséges, választékosan berendezett, majd L-alakú, végül a századvégtől a földszintes zárt beépítésű jellegzetes mosoni utcatorok.⁶⁷ Ekkor jelentkezett a ruházzkodás városiasodása is. A Szigetközben és a déli síkságon lakó magyarokra a kiemelkedő agrárgazdasági mutatók nem vagy mérsékeltbben voltak jellemzők.⁶⁸ Életmódjuk polgárosulása azonban sok területen párhuzamosan alakult a németekével.

Elsősorban a Szigetközre gondolunk, mely a Duna bal oldalán elhelyezkedő, szomszédos Csallóközzel együtt a kistáplási medence középső, mély területén fekszik. Nagyságban ugyan különböznek, mert a Csallóköz a Duna legnagyobb szigete és egyben a kontinens legnagyobb folyami szigete, azonban hasonló természeti adottságaik, történeti és kulturális hagyományaik miatt indokolt együttes tárgyalásuk. A természeti viszonyokkal magyarázható, hogy a sűrűn városias tágabb környezetben a két nagy sziget szinte várostalan táj. A XIX. század elejéig a Csallóköz északi, magasabban fekvő részének kivételével (*Főtáj, Föltáj*) a többi szigetvidék nehezen megközelíthető, lapályos, vízjárta, változó folyamágakkal, rétekkel, mocsarakkal határolt terület volt.⁶⁹ A Szigetközben mindössze két úrbéres mezővároska, Hédervár és Halászi helyezkedett el. A Csallóköz északi végében nagyobb városi hagyományokkal rendelkezett az egykor földesúri jobbágyos polgár város, Somorja, de korszakunkban már megszűnt dunai kikötő lenni, majd a vasút is elkerülte és még inkább hanyatlott, miután szerepét az aprófalvak sorából a századfordulón kiemelkedő, központi fekvésű Dunaszerdahely vette át. Ennek vonzásköre azonban korlátozott maradt, mert nem tudta legyőzni a szigetek hagyományos gazdasági orientációs centrumait, melyek a vízjárta táj peremén feküdtek. Jól kifejeződik a vonzásköri megosztottság a vármegye-rendszer alakulásában. A Felső-Csallóköz Pozsony, a Felső-Szigetköz Moson, az Alsó-Szigetköz és a közeli Csillizköz a Csallóközből Győr, végül az Alsó-Csallóköz Komárom megyéhez tartozott. Moson gabonakereskedelemben játszott szerepéről és Magyaróvárról már esett szó.

Pozsony a késői feudalizmusban Magyarország fővárosa volt, és különböző felszínű, eltérő adottságú termelési tájak, több etnikum találkozási pontjában fekszik. A Felső-Csallóköz falvainak biztos, folyamatos piacot biztosított még azután is, hogy elveszítvén fővárosi státusát, fejlődése lelassult, viszont a közeli falvak mezőgazdaságának éppen korszakunkban nőtt meg az eladható feleslege. A népi kultúra alakulásában megmutatózó kisugárzó hatását azonban részleteiben nem ismerjük.

A köz- és egyházigazgatási, valamint hadászati jelentőséggel a középkor óta bíró Győr a napóleoni háborúk gabonakereslete idején indult ütemesebb fejlődésnek, mint a távolsági kereskedelem központja, átrakódó és gyűjtőhelye. A termény- és állatforgalomban megszerzett szerepének fontosságából a század közepe után, akkor kezdett veszíteni, amikor Pest vált a magyarországi búzakereskedelem elsőszámú központjává.⁷⁰ A magyar búza azonban ekkor még újabb, délnémet piacokat hódította és Győr kereskedelmi forgalma igazán csak a tengerentúli gabona megjelenésével került válságba. Ekkorra már jelentékeny kereskedelmi tőke halmozódott fel a városban és Győr a Dunántúlon szinte egyedülálló módon (Pécs állítható még vele párhuzamba) nőtt át a céhes ipar válságát is legyűrve kereskedő városból ipari várossá. Időközben a település mind demográfiai, mind a polgári társadalom intézményeit, mind külső urbanizációs képét tekintve megerősödött.⁷¹ 1900-ban lakosságának mindössze 6,3 %-a élt östermelésből, míg iparból 37,2, kereskedelemről 9,7, közlekedésből 8,9 %.⁷² A hiedelmek szívósságát ismerve talán túlzás Fehér Ipoly megállapítása 1874-ből, hogy a Győr megyei „nép niután a falvak a városhoz általában közel esnek, kevésbé babonás”, de véletlen sem lehet ez a megjegyzés. Ugyanő még szembeállította a parasztok hagyományos és az uradalmak okszerű gazdálkodását. Az előbbiek ekkor még az extenzív fejlesztés szakaszában is képesek voltak búzafelületet termelni. A tagosítás már végbement, de még nem alakult ki a belterjesebb, az ipari növénytermesztéssel és szarvasmarhatenyésztéssel foglalkozó új irány. Az 1870-es évek végén a Győr környéki parasztok hagyományos viseletében a férfiaknál a kék és fekete posztó uralkodott. Negyedszázaddal később mindkét nem hagyományos öltözetét a sötét színek, különösen a nőket városi divat után igazodó ruhadarabok jelentették.⁷³ A Kisalföld keleti határvidékén a Komárom, de leginkább Tata vonzásába tartozó Kocson az 1930-as években készült falumonográfia, melynek anyagából csak közvetetten lehet korszakunkra következtetni. A ruházkodás változásai azonban jól dokumentáltak. Ekkor még – a később fölbom-

lott – református, kismemesi eredetű gazdaréteg volt a hangadó. A nők „francia kalapot” és kesztyűt, polgáris sötét ünneplő ruhát hordtak. A férfiaknál rétegenként változva előfordultak bőrruhák (bunda), vázongatyák is, de már a századelőn az egyszerű sötét, csizmás öltözet vált általánossá és csak az emléke élt a díszesebb, parasztosabb viseletnek. A szemes kályha helyén az első „masina” (vaslapos rakott tűzhely) megjelenése 1883-ban, a téglafalú, oszlopos tornácú házak elterjedése, az új ételdivatok és nem utolsósorban a racionális vallásos életszemlélet, melyben a hiedelmek perifériára szorultak, erőteljes paraszti polgárosulásról tanúskodnak.⁷⁴

A Csalóköz keleti sarkában ugyanakkor az azonos nevű vármegye mértani középpontjában épült Komáromnak kézművességénél fogva jelentős szerepe volt a Kisalföld XIX. századi népi kultúrájának alakulásában. A város közlekedéscsúszójai fekvésének köszönhetően helyzeti energiáját. A vízi és szárazföldi utak találkozása a búza- és faáruforgalom Győrrel egyenrangú központjává tette. Korszakunkban azonban már túl volt a virágkorán, sőt éppen fekvése volt hátrányára, mert a vasút a költségesen áthidalható folyók miatt sokáig elkerülte. Gyárípara csak az első világháború előtt kezdett kibontakozni. Társadalomszerkezete mégis hasonlított Győréhez, mert 1900-ban mezőgazdaságból a lakosság 8,1, iparból 30,6, kereskedeleméből 8,2 %-a élt. Csakhogy amíg Győrben az iparból élők jórésze gyárüzemi munkás volt, itt a hasonló arány hagyományos kis- és kézműipari ágazatokból tevődött össze.⁷⁵ Maga a város megtartotta földszintes zárt beépítésű házsorait, ami a múlt század végén már nem elsősorban iparos-polgár-, inkább agrárjellegű sugallhatott a külső szemlélőnek. Pedig csupán egyetlen paraszti életmódúnak minősülő csoportja volt, a szekeresszéké, akik kismemesi eredetükkel, sajátos közösségi szokásaikkal, díszes nemeses ruházatukkal, református vallással különültek el, az utcák és városrészek szerint is tagolódó más foglalkozási csoportoktól, a nagy céhes múltú halászsoktól, hajósoktól, ötvösöktől, molnároktól, ácsoktól, asztalosoktól.⁷⁶ Mennyiség, elterjedési terület és díszítőstílus továbbhatása szempontjából Komárom volt a legnagyobb magyarországi festettbútorkészítő központ. A múlt század végén azonban már legnevezetesebb terméke, a láda készítése sem volt jelentős, pedig félvszázaddal előbb a Dunán nagy tételekben Szerbiába és Bulgáriába is eljutott.⁷⁷

A gabonafuvarozással és hajóvontatással foglalkozó szerekség valamint a vízimolnárság Győrben és környékén, a két sziget majdminden

táján virágzó mesterség volt, számos faluban is tanúsítva a búzakonjunktúrát.⁷⁸ Ezért ha a keleti országrész vízjárta területeinek hagyományával a néprajzi rekonstrukciós kutatások alapján összevetjük, eltérő képek bontakoznak ki előttünk. Keleten a pákászat, halászat, a réti életmód mellől hiányzik a hajózás, a nagytekintélyű molnárság, révészség, nyugaton viszont a gyűjtögető gazdálkodás emlékei kisebb hangsúllyal kerültek elő. A néprajz által olykor romantikus titokzatosságba burkolt bodrogközi, vagy sárréti pákással szemben itt a zsákmányoló gazdálkodást, gyűjtögetést úzót éppen nem hízegő mondókával gúnyolták ki: „Sokat fárad a vadász / Mindig vizes a halász / Rongyos az aranyász.” Pedig a két utóbbi mesterség a korábbi századokban tisztes megélhetést nyújtott, a két sziget országos nevezetessége volt.⁷⁹ Természetesen a különbségek földrajzi és történeti okokra is visszavezethetők, hiszen a Duna évszázadok óta nagyforgalmú víziút, míg a Tisza vízrendszerének hajózása sosem volt jelentékeny. Egyedül a réti állattartás gyakorlata, a szilaj-, fél-szilaj mód mutat nagyobb hasonlóságot,⁸⁰ de századunk első éveire a Csallóköz belsejében fekvő falvaknak már nincs leelőjük. Mindenütt tagosított, ugart nem hagyó gazdaságokat találunk. A kisparaszti és a középnagyságú birtok az uralkodó forma. A két sziget, főleg a Csallóköz a múlt század derekára „megszabadult” a Duna ellenőrzetlen vizeitől és nagyobb mértékben bekapcsolódhatott a környező városok piaci forgalmába. Az istállózó állattartás mellett belterjes növénykultúra csak kisebb fontosságú alakult ki.⁸¹ Paraszti életét minden téren a polgárosulás irányába mutató egyszerűsödés, a dekoratív népművészet szinte teljes hiánya, a folklór új stílusainak súlya jellemezte.

A két központi fekvésű sziget környezetében további, egykor vízjárta, mély fekvésű területek helyezkednek el, melyeken túl nyugati-délnyugati, illetőleg keleti-északkeleti irányban előbb síksági, majd domb-sági vidékek vezetnek a Kisalföld peremét alkotó hegyaljai tájakig. A Csallóköz és Komárom térsége hagyományos népéletéhez, gazdasági és társadalmi képéhez sok tekintetben hasonló volt a Vág és a Kisduna által közrezárt Mátyusföldéé. Helytörténetét alig ismerjük, néprajza egyoldalúan föltárt, elsősorban folklórájával foglalkozott a kutatás. Parasztságának viszonylag korán kezdődött polgárosuló törekvéseire enged következtetni a nagy, XIX. században már korszerű eszközökkel és módszerekkel dolgozó uradalmak jelenléte, melyek mellett a parasztság is bekapcsolódhatott az árutermelésbe. Hagyományos gazdasági kapcsolatai a közeli Nagyszombathoz és a hegyaljai bortermező városokhoz, továbbá az azok-

kal szomszédos falvakhoz fűzték. A kétféle termelésű táj közötti árucse-re és munkamigráció útjai átlépték a közbeeső magyar–szlovák nyelvhatárt, és a nyelvi kevertség miatt német, valamint horvát nyelvszigeteket is érintettek. A gazdasági és etnikai különbségek következményeit a kutatások még nem derítették föl. Erőteljesebb paraszti árutermelésre utal a mezővárosok viszonylag nagy száma. Ezek közül magyar viszonylatban elsősorban Szenc, Galánta és Vágsellye játszhattak műveltségközvetítő szerepet. A mezővárosok egyidejűleg uradalmi központok is voltak, az agrárnépesség jelentékeny hányada a nagybirtokok cselédségéhez tartozott. De akadt a csallóköziekhez kapcsolódó zárt kisnemesi közösség is. (Réte). A Mátyusföld magyarok lakta déli-délkeleti része természeti adottságai, vízjárta, folyómenti területei okán is együtt említendő a Csallóközzel. A Vág alsó folyása mentén elhelyezkedő községeknek (Negyed, Vágfarkasd) hasonló nagy határuk, kiterjedt legelőjük volt, mint az alsó-csallóközi falvaknak. Ennek megfelelően a tagosításokig jelentős volt külterjes állattartásuk.⁸² Korszakunkban a túlparti Kamocsával együtt szakosodottan kapcsolódtak a komáromi piachoz. Elsősorban káposztát, továbbá egyéb zöldségféléket dereglyékkel szállítottak le a Vágon.⁸³ A Mátyusföld a szomszédos csallóközi vidékkel együtt az újkori hangszeres magyar népzene hazája volt. Kodály Zoltán századeleji gyűjtései, majd a következő évtizedek folytatólagos vizsgálatai majdminden területen a magyar folklór új stílusának uralkodó jegyeit találták meg.⁸⁴

Azt, hogy Kodály Galánta környékén kezdte népzenei gyűjtéseit, életrajzi események indokolják, a folytatás a közeli Zobor-vidéken már csak részben tekinthető ennek. Ismerős lévén a tájon, hallhatott a nyelvszigetben élő Nyitra környéki magyarokról, kisebb publikációkat is olvasott róluk, kutatásainak elhatározásában azonban minden valószínűség szerint a korabeli magyar néprajzban az archaizmusokat őrző peremterületekre irányuló figyelem lehetett a döntő. A Nyitra város közelében fekvő mintegy tizenöt magyarlakta település, melyet a szakirodalom kistájként Zoboralja néven is emleget, a korai Árpád-kortól a magyar nyelvterület szélén helyezkedett el, az utóbbi kétszázötven évben pedig nagyobb nyelvszigetet képez, melyet csupán falvak vékony láncolata köt össze a déli összefüggő magyar területtel. Sem Kodálynak, sem a nyomában járóknak nem kellett csalódnuk, s noha a kistáj népi kultúráját részletesen nem ismerjük, jellegadó, expresszív elemei föltárultak. Téves általánosítással és nyelvjárási sajtások alapján ezeket a falvakat egy ideig „palócok”-nak mondták és ezzel keletre mutató kapcsolataikat

hangsúlyozták. Tagadhatatlan, azonban, hogy korszakunkban az építkezés (tűzelőberendezés), a lakásbelső, a gazdálkodás határozott vonásokkal a Kisalföld központi területeihez közelíti ezeket a településeket. Nem változtat a tényen az, hogy a nyelvsziget-létezés elsősorban folklórnkat, az egész magyar nyelvterület szempontjából kiemelt figyelmet érdemlően, konzerválta. Kodály Zoltán századeleji gyűjtései a XVI–XVII. századi virágénekekre emlékeztető lírai dalokat, párosítókat, siratókat, szokásénekeket rögzítettek.⁸⁵ Szembetűnő a jelesnapi szokások gazdagsága. A XX. század elején együttesen egyetlen más magyar vidéken nem fordulnak elő ilyen változatosságban. Kapcsolataik az északi szláv területek felé mutatnak, más részről a keletre fekvő felföldi magyar népcsoportok körében is fellelhetők.⁸⁶ A kutatás még nem döntötte el, hogy az igen korai szláv–magyar együttélés vagy a későbbi befolyás alakította ki ezt a képet. A lakodalmi folklór hasonló gazdagsága valószínűleg szintén a tartós nyelvszigetben élés miatt maradt fenn a legutóbbi időkig. Archaikus módon még az 1940-es években is a zoboralji lakodalmi rítusok nagy részét énekelték és nem szavalták, mint más vidékeken.⁸⁷ A kései népballada-gyűjtés nemcsak a nagytáj, hanem az egész magyar nyelvterület viszonylatában régies szövegeket talált.⁸⁸

Nem utolsósorban a jellegzetes, de a folklórnál jóval kevésbé régies hímzések és színes viselet az oka annak, hogy a zoboralji magyar népi műveltség karakteresebben tűnik föl, mint a délebbre fekvő magyar vidékéké. Sajátosságai (színei és a ruhadarabok kettőzése), elválasztják mind a szlovák, mind a keletre eső felföldi magyar csoportok hagyományos öltözködésétől, azokkal mégis összefügg, mert típusában újkori parasztviselet, melyet a nők rövidebb sok szoknyája, változatos fejdísz, tarka színvilágán belül érvényesülő falvankénti és társadalmi rétegenkénti differenciálódás jellemez.⁸⁹ A városi ruhadívat térhódítását pontosan rögzítette Nyitra megyében a Mátyusföld egy vékony sávjára és a Zoboraljától délre eső területekre érvényesen is a századvég alkalmi etnográfusa: „... a ma már könnyen megközelíthető városok látogatása, nem különben a cselédségből visszakerültek módivadászata megszülte a fényűzési hajlamot... a nyitramegyei menyecskék is szinte elengedhetetlennek tartják a selyemben, sőt bársonyban parádézást. A középosztály viseletének utánzása a városokhoz közelebb eső helységekben lépésről lépésre terjed.”⁹⁰ Eltekintve a parasztság drágább ruhaanyagok felé forduló ízlésváltozása ellen országszerte megnyilvánuló korholó hangtól, elsősorban a női öltözködésről van szó az idézetben. Ez változott az évtizedekkel korábban

jórészt sajátkészítésű anyagokból varrott, egyszerűbb megjelenésű viselettel szemben. A férfiak hagyományosan kék és fekete posztó öltözete, melyet magyarok és szlovákok Északnyugat-Magyarországon sok helyen ezüst gombokkal, ezüst csattal és mentelánccal ékesítettek, ekkor még sok helyen megvolt. (Nyitra, Érsekújvár, Komárom, Vágfarkasd stb.).⁹¹

A városi divatok és a parasztos öltözetek terjedése figyelhető meg a szomszédos barsi és honti síkságon és dombságon egy húsz esztendővel korábbi leírásban is. A Zsitva és a Garam folyása közötti Cserhátnak mondott vidék viseletét jellemzi a szerző legegyszerűbbnek: dísztelen férfi posztóruha, sötét színek uralkodása a női öltözködésben. A Garam mente „fényűzőbb”: itt a posztóruhát az előbb említett ezüst díszek ékesítették, asszonyok is hordtak ezüstgombos attilát, hozzá selyem szoknyát, harisnyás cipőt. Végül a legkeletebbre eső, zárt Szekince-völgyben ekkor, az 1870-es évek végén még mindkét nemnél gyakori volt a bőruha-darab, a saját maguk szőtte vászonnemű, sőt a férfiaknál a fehér posztónadrág is előfordul.⁹² Bár adatok hiányában teljes biztonsággal nem állíthatjuk, valószínű, hogy a század utolsó negyedében a gyári anyagok és a polgári divatok általános elterjedése nyomán különültek el és teremtettek egyéni karaktert a már említett zaborvidéki, valamint a Kelet-Kisalföldön a bény-kéméni és a Komárom környéki színes-paraszti öltözetek.⁹³ Egyik esetben sem tudjuk magyaroztatni, vajon miért ezek a községszociális csoportok öltöttek korszakunkra módos ünnepi viseletet. Komárom környékén gondolhatunk a vízrendezés nyomán felszabaduló területek nyújtotta gazdagodási lehetőségre.⁹⁴ Martos, Izsa, Komáromszentpéter, Hetény, Madar községekről van elsősorban szó. Felvetődhet a református vallás elkülönítő szerepe is. A századelő monográfusa Komárom közelségére hívja föl a figyelmet a selyem-, bársony anyagok használatát indokolva.⁹⁵ Kérdés azonban, hogy Komárom közelségében, miért csak a túl a dunai és nem is a csallóközi területen fedette be pénzét a parasztság igen drága ruhaneműbe és alakított ki nagyon differenciált jelrendszerű viseletet? Reformátusok más közeli községekben is laktak, ármentesítéssel másutt is szabadultak föl értékes területek. A Bény környékiek teljesen katolikusok (mintegy 6-8 falu), természeti körülményeik mások voltak és ők Esztergomban szereztek be a kevésbé gazdag, de ugyancsak dekoratív női ünnepi öltözethez a gyári kelméket. Valószínű, hogy a helyi viszonyok között a felsorolt tényezők közrejátszottak, de az is elképzelhetőnek látszik, hogy a jelenség okát nagyobb összefüggésben kell keresnünk. Gáborján Alice a martosi és

bényi viseleteket a palócok közt említi,⁹⁶ ami nem fogadható el, de az összefüggéseket tekintve úgy látszik, hogy az északi magyar népterület legújabb korban is virágzó paraszti viseleteinek legnyugatibb megnyilvánulásaival van dolgunk. Az a viszonylag nagy terület, mely Léva, Érsekújvár, Komárom és Esztergom négyszögében fekszik, nemcsak a népviseletben mutat átmenetet a Dunántúl–Kisalföld és a Felföld között. Martoson a komáromi asztaloság kisugárzásában a viselethez színben, hangulatban hasonló festett bútorokkal, textilekkel, szerényebb motívumvilágú hímzéssel berendezett lakásbelső is kialakult, bár a századeleji etnográfusi leírás – igaz, az egész megyéről – megjegyezte: „Bútorzata a népi, kismemesi és városi elemek keveredése.” A komáromi láda kiszorulóban van, a koporsóformájú kemencét is fölváltja a cserépkályha.⁹⁷ A kemence alakja a Kisalföld északi felén általános volt, még a Zoborvidéken is, ahol az északi részekre jellemző szobából fűtött kürtöskemencét fejlettebb formaként korszakunkban váltotta föl. A korszakunkban közlekedési csomópontként fejlődő, egyébként agrárjellegűnek maradó, színes mezővárosi folklórt őrző Érsekújvárott jellegzetesen faragott kiskapuk tanúskodtak a paraszti ízlésről. A Kelet-Kisalföld népi építkezése a szabadkéménnyel a Duna mentének divatjához igazodott, de itt az oszlopos, tornácos, rangosabb építkezések kevés nyomát találjuk.⁹⁸ A Dunántúl irányába mutat a barsi-honti, részben kismemesi eredetű reformátusoknál viszonylag korán elkezdődött születésszabályozása.⁹⁹ Ugyanezen a vidéken a múlt század végén uradalmi példák nyomán a közép- és nagyparaszti gazdaságokban búza alá már műtrágyát is szórtak.¹⁰⁰ Gazdálkodásuk figyelmet érdemlő szakosodásáról azonban nem tudunk.

A Győr és Komárom térsége közötti észak-dunántúli sávot Kocs község és Győr város környéke kapcsán már érintettük. Győr megye pusztai járása, délebbre pedig a Bársonyos, szomszédságában Sokoronák és Sokoraljának nevezett földrajzi kistájak húzódnak itt. A néprajzi gyűjtés viszonylag keveset foglalkozott településeikkel. A hozzáférhető anyagból, úgy látszik, nem rajzolódik ki jól érzékelhető táji tagolódás.

A Kisalföld tengelyétől nyugatra eső területen, a Fertő tó keleti és déli térségében elhelyezkedő mély fekvésű táj a XIX. század derekáig Magyarország legnagyobb összefüggő vízjárta vidékei közé tartozott. A tó déli és keleti partján fekvő községeket említi a szakirodalom Fertő-vidékként. Nyugatról ehhez kapcsolódik a Hanság nagyterjedésű mocsara, tőle délre a Rábaköz, ehhez északkelet felől csatlakozva a Rábca és Mosoni-Duna mellékágai, egykori vízfolyásai között a Tóköz helyezkedik

el. Korszakunkban a tájak paraszti életében a lecsapolások és rendezések, továbbá az uradalmak korlátozó intézkedései következményeként már nem volt jelentősége a vízi foglalkozásoknak és a lápoknak. A Fertőn használatban maradtak archaikus halászó eszközök, de a Tóköz apró tavain és erein számottevő halászat nem folyt.¹⁰¹ A századvégen a Fertő a közeli községek lakosságának „figyelmet is alig érdemlő keresetet biztosított”.¹⁰² A Hanság széli községek némelyikében (Sarród, Bősárkány, Acsalag) szegényebb családok nádvágással és gyékényfonással is foglalkoztak.¹⁰³ A múlt század utolsó negyedében ezeken a vidékeken is és környezetükben a gabonatermesztés és az istállózó állattenyésztés képezte a birtokos paraszti megélltetés alapját. A dél-mosoni falvakban kialakultak a tejgazdaságok, itt található a sajtjáról híres Ilmic. A Rábaközben és Sopron síksági körzetében a szarvasmarhanevelésnek, hizlalásnak ekkor már nagy múltja volt. A reformkorban, a tájegység természetes igazgatási, kulturális és gazdasági központjában, Sopronban rendszeresen jó piaca van a bűzának, a szarvasmarhának, a sertésnek és a baromfinak. Az osztrák tartományokból érkező kereskedők vásárolják meg.¹⁰⁴ A mosoni tejgazdasági kezdeményezés egyidejűleg Sopron és Vas megyékben táptalajra talált mind a nagyüzemekben, mind a parasztgazdaságokban.¹⁰⁵ A fajtaváltás és a marhahizlalás szerencsésen találkozott egy új iparinövénykultúrával, a cukorrépatermesztéssel. A dombvidéken komlóra és lenre is szakosodtak. A századvégen Sopron megyében öt cukorgyár működött. Részint nagybirtokokat béreltek, részint paraszti termelőkkel kötöttek szerződést. Jelentékeny volt a sárvári cukorgyár termelése is. A színvonalas paraszti áruterelés, állattartás és takarmánygazdálkodás jele, hogy a század végén a Rábán túli területen már nem volt ugarhagyás.¹⁰⁶ A Fertő déli partján az 1880-as évektől néhány községben (Hegykő, Fertőhomok, Fertőboz, Hidegség) intenzív zöldségtermesztésbe kezdtek, mely elsősorban Sopron és a tó nyugati partján épült városias jellegű települések szükségletét elégítette ki.¹⁰⁷ Mindamelllett műveltek hagyományosnak számító gazdálkodási ágakat is. A két egykori szabad királyi város, Sopron és Kőszeg életében változatlanul fontos volt a bortermelés.¹⁰⁸ Ehhez nagymúltú terményfuvarozás kapcsolódott. A vasúthálózat kiépülésével ugyan sokat veszített jelentőségéből, de az első világháborúig még rendszeresen bonyolította a közeli ausztriai valamint a nyugat-magyarországi hegyvidék és síkság termékcseréjét (gabona, faáru, bor). A két vidék között munkamigráció is létezett, de sem ennek, sem a kereskedelemnek a mértéke meg sem közelítette korszakunkban azt az élénk

forgalmat, amit az Alföld és a Felföld, valamint Erdély között párhuzamosan megfigyelhetünk.¹⁰⁹ A nagyszámú kismezővárosban és leginkább Sopronban dolgozó kézművesek és céhes iparosok mellett¹¹⁰ a paraszti háziiparoknak már korszakunk előtt sem lehetett az ország más részeihez mérhető nagyobb jelentősége. A hegyvidéki kedvezőtlenebb természeti körülmények között élő falvak népe részint amerikai kivándorlásban keresett megoldást, részint a szomszédos Ausztriában munkát vállalva pótolta megélhetési alapját. A mezőgazdasági bérek megalázóan alacsonyok voltak. 1891-ben 25.788 Sopron megyei lakos kereste kenyerét az osztrák tartományokban. A korabeli közgazdasági leírás szembeállítja a megye hegyvidéki német és síksági magyar népének mentalitását. A németek, kedvezőtlenebb körülményeik miatt is kényszerítve, inkább vállalkozó szelleműek. Elsősorban ők keresnek távolban munkát, feleségükre és gyermekeikre hagyva addig gazdaságukat, amit a tradicionális, nemek közötti munkamegosztáshoz ragaszkodó magyarok ritkábban tettek meg. A németek – ugyancsak földrajzi okokból is – Bécs, Bécsúj hely, Baden bei Wien, Vöslau, Mödling piacainak számon tartott gyümölcs- és szénaszállítói is ugyanebben az időben. A „közmondásosan élelmes”-nek mondott magyarok viszont nemcsak marhát hizlalnak, hanem számontartják a bécsi tőzsde gabonaárait is. Mind a magyarok, mind a németek az első világháborúig rendszeresen küldték szolgálni leányikat Bécsbe és Pozsonyba.¹¹¹

A kiegyezés után Sopron és Vas megyében is lezajlott a városi települések hierarchiájának átrendeződése. Győr erőteljes fejlődésével a mérsékelt ipartelepítés miatt Sopron nem tudott lépést tartani, bár hagyományos központszerepét, vonzáskörét és az ausztriai átmenő kereskedelemben-szállításban elfoglalt helyét változatlanul megőrizte. Vas megyében a püspöki város, Szombathely az egész térség legdinamikusabban fejlődő települése jól kihasználta a vasúti csomópontból adódó előnyöket és kamatoztatta évtizedekkel korábban elkezdett ipar- és kereskedelepártoló politikáját. 1787 és 1918 között Szombathely lakossága több, mint tizennégyszeresére, a közlekedésföldrajzi és gazdasági okokból visszamaradó, szomszédos Kőszegé ugyanezen idő alatt csaknem egészen kétszeresére nőtt. A vasi kismezővárosok közül kiemelkedik Sárvár, ahol több, mint tízszeresre emelkedett a népesség száma. Itt is a vasúti csomópont kialakulása, az ipartelepítés és nem utolsósorban a korszerűsített uradalom húzóereje játszott közre, az 1870-es évektől, amikor megindult modernebb településfejlődés. Hasonló, de mérsékelt-

tebb erejű folyamat játszódott le a Nemesdömölk volt nemesi község és Kismáriacell szabadalmas mezőváros egyesüléséből létrejött Celldömölkön is, ahol ugyancsak a vasút adta a fő lökőerőt.¹¹² A kis mezővárosok többsége azonban elvesztve címét, falusias jellegű maradt. Bár sok helyen így is megjelentek az urbánus élet csirái. Például Csepregen 1887-ben kaszinó működött, gyógyszertárat és négy együletet találunk. Monográfusa a lakosságának többségét alkotó agrárnépességről írva a tradicionális paraszti értékrend fölbomlását örökítette meg: „a birtokhoz túlságig ragaszkodó, haszonleső, különben nyájas, de nem előzékeny; vendégszeretetet, mely a magyarnak ősi tulajdona, nem igen ismer; életmódja egyszerű, de iszákosságra, rendetlenkedésre hajlandó”, (nemi) „erkölcsaik a középszerűség lépcsőjén állnak.” Ezek után nem csoda, hogy szerzőnk megrója a városka leányait és fiatalasszonyait, mert „fényűzésre rendkívüli sokat adnak” és általában költséges ruhát hordanak, a férfiak „magyaros”, zsinóros egyszerű öltözetével szemben.¹¹³ A zsinóros posztóviselet ebben az időben még előfordult csizmával hordva, az idősebb szombathelyi *purgerék* ruhatárában is, akik ekkortájt még parasztos elevenességgel ülték meg a kalendáris ünnepeket, lakodalmakat, szőlőbeli mulatóságokat. Vas megye magyarlakta tájain évszázadunk első évtizedében is közönséges volt, de a női viselet általában a városi divatokhoz, formákhoz, kelmékhez igazodott, kevésbé képviselte a parasztos jellegét.¹¹⁴

A Kisalföld nyugati fele és környezete területén egyetlen magyarlakta kistáj különül el expresszív népi kultúrával, a Rábaköz. Jeles példája a dunántúli paraszti polgárosodás kibontakozásnak, ugyanakkor a környező, jelentős nagybirtokok kettős, korlátozó-ösztönző befolyásának is. A vizes területek lecsapolása itt akkor következett be, amidőn a paraszti közösségekben megvolt az igény társadalmi különállásuk erőteljesebb kulturális kifejezésére. Ennek történeti gyökerei mélyek. A többség ugyan jobbágyközség volt, de az egyik kistáji központnak, Kapuvárnak a lakói a XVII. században hajdúszabadsághoz hasonló státust élveztek. Nem hagyható figyelmen kívül a falvak evangélikus kisnemesi rétegének szerepe sem. A vidék Esterházy birtokai és egyházi uradalmi korszerű gazdaságokként kapcsolódtak be a kapitalista mezőgazdasági termelésbe, paraszti terjeszkedésnek, földvásárlásnak alig maradt tere a korban „kis Kánaán”-nak emlegetett Rábaközben. A múlt század végén Sopron megye síksági, elsősorban rábaközi részein országos viszonylatban igen magas volt egy hold föld ára. Az itteni magyarok fokozottan ragaszkodása a földbirtokhoz, társadalmi polarizációjukat, proletarizációjukat siettetete.¹¹⁵ A ka-

puvári és környékbeli (Vitnyéd, Garta, Csorna, Szany stb.) viselet, hozzákapcsolódóan az aprólékosan és gondosan varrott fehér hövelyi hímzés, a régi dunántúli hímzésekből kifejlődött változatos motívumkincsű, több színben készített újabb rábaközi hímzések, a kapuvári festett bútor, a klasszicista hatást idéző oszlopos-tornácós házak, a dóri kerámia és az új-típusú táncok alkotják annak az újstílusú rábaközi parasztkultúrának a fő elemeit, amely a XIX. század szembeszökő ellentmondásai között virágzott föl.¹¹⁶

A jellegzetes rábaközi viselet a XIX. század első felében a kisipari és gyári termékek felsőruha alapanyagként megjelenésével kezdett elválni környezetétől. Fokozatosan díszesedett: míg környezetében a posztó, a kékfestő és más sötét anyagok váltak a paraszti öltözködés fő kelékeivé, itt több szín került divatban, hímzéssel ékesítettek, sajátos formákat alakítottak ki (pl. mindkét nem fejfedője), de rang és korjelzőnek a suba és a szűr is megmaradtak. Drága kelmék alkalmazása 1870 és az első világháború között vált leginkább reprezentatívvá. Különös, hogy míg a női öltözet viszonylag polgárosultabb, egyszerűbb maradt, a férfiaké az általános dunántúli és alföldi formától eltérően – főleg módosabb ünnepi változatában – szerfölött díszessé és gazdaggá alakult. Mint minden drága kiállítású paraszti öltözetet, a kapuvárit (rábaközit) is a tehetősebbek hordták. Kapuvárott a parasztságnak már 1828-ban majdnem 40 %-a zsellér volt, a század végén a birtokos gazdák rétege még inkább összezsugorodott. A terjeszkedés korlátai és az uradalmak példája készítette őket, hogy marhát hizlaljanak, belterjesebb művelést igénylő és ipari növényeket vessenek (dohány, cukorrépa, sörárpa), a befolyt jövedelmet föld helyett ruházkodásba és lakáskultúrába fektették. Az őket követő szegényebbek munkára (iparba és uradalmakba) járással teremttették elő a kellő összeget.¹¹⁷ A bútorasztalosság¹¹⁸ és a hímzések a viselettel egyidőben éltek virágkorukat. Az építkezés átalakulása az 1860-as évektől kezdődött: a sárfalat, szalma vagy nádtetőt, több lakószobás, L-alakú cseréptető épületek váltották föl.¹¹⁹ Egyidejűleg eltűnt a festett faragott mestergerendák, kapubálványok, kerítések, ajándékba készített mángorlók, színes járombélfák, más cifrán díszített tárgyak divatja.¹²⁰ Végül a táncoknak, akár a Szigetközben, a Csallóközben és a Kelet-Kisalföldön, itt is a verbunkok képezik egyik jellemző típusát.¹²¹ A táncokhoz hasonlóan a hímzéseknek, a ruházkodásnak, különösen pedig az építkezési stílusnak megvan a Dunántúl nagy részére kiterjedő tá-

volabbi rokonsága, de a vázolt együttesben csupán a Rábaközben találkoznak.

A nyugat-magyarországi térségben még egy olyan egységet találunk, mely nem expresszív kulturális jegyekkel, de bizonyos fokig néprajzilag és elsősorban történetileg, mégis elkülönül környezetétől. Földrajzilag körülményes meghatározni, mert az Árpád-kori Magyarország nyugati örvidékének újkori maradványait magába foglaló Őrség két (három) falucsoportra oszlik: a déli, a tulajdonképpeni Őrség eredetileg tizenhatszáz településére, ezt emlegetik Alsó-Őrségként is, valamint a Felső-Őrségre. Az utóbbi a szűkebb Dunántúl egyetlen magyar nyelvterülete, melybe a Vas megyei Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget és Vasjobbágyi, továbbá kissé távolabb a Sopron megyei Felsőpulya és Középpulya tartoznak bele. Lakosságuk kis száma ellenére társadalmilag (mezővárosi, jobbágyfalui és kisnemesi eredetű) és vallásilag (római katolikus, református, evangélikus) rendkívül összetett. Elkülönülésük alapja határőrző hagyományuk tudata. Míg azonban a felső-őrségek jelentékeny hányadának sikerült, az országos nemesek sorába emelkednie és sokan voltak köztük agilisek is, az alsó-őrségek a XVII. században a Batthyányak jobbágyai lettek és történeti tudatukat elsősorban vélt vagy valós kiváltságaik visszaszerzéséért vagy maradék előjogaik védelméért folytatott küzdelmük alakította.¹²² A felső-őrségek több évszázada belső nyelvterületben élnek, ami nyelvújásukat különösen archaikus állapotban konzerválta.¹²³ Ugyanez nem mondható el sem anyagi kultúrájukról, sem folklórjukról, mert azok minden területen összefüggnek a közeli nagy magyarlakta tömb műveltségével. Gazdálkodásuk, földművelésük, építkezésük, viseletük, általában az életmódjuk korszakunkban megfelelt a nyugat-dunántúli magyar parasztságénak, ugyanígy nem különültek el életmódjukkal a környező nyugat-magyarországi németektől sem.¹²⁴ A négy egymás közelében fekvő település központjában, Felsőőrött, amely a kiegyezés után járási székhely volt, mérsékelt urbanizáció fejlődött ki. Parasztságának polgárosulása az 1880-as években kapott nagyobb lendületet.¹²⁵ A korábban Ausztria és a Kisalföld között szekerező, famunkát végző, szarvasmarhát nevelő és azzal kupeckodó lakosság részben okszerűbb gazdálkodásba, takarmány- és iparinövénytermesztésbe fogott, részben városi, vasúti munkára szegődött vagy viszonylag nagyobb arányban vándorolt ki Amerikába. Egy századeleji megfigyelő írta, hogy amíg az 1880-as években Felsőőrré két budapesti hetilapot járatnak, ekkor már 30-40 napilapot fizettek elő a felsőőri gazdák: „semmi csodálmivaló sincs hát abban, hogy a fonós-

ték..., hogy a tollfosztók kimúlóban vannak, hogy a balázsjárások, szentiváni tüzek, az elpusztíthatatlannak látszó babonák, sőt a lakodalmi szokások is ma már nevenséges ostobaságok a nép előtt...”.¹²⁶ A szerző túlzott, mert a néprajzi gyűjtés több évtizeddel később is regisztrálta a hagyományok életét, de nyelvsziget-létből következhető kulturális archaizmusokat nagyobb számmal nem talált.¹²⁷ Az Alsó-Őrségben a földrajzi fekvés és az eltérő történeti út miatt más volt a helyzet.

A Zala forrásvidékénél fekvő Őrség beletartozik a Kisalfölddel összefüggő nyugat-magyarországi sávba. Hangsúlyossá teszik ezt hagyományosan élénk néprajzi kapcsolatai a szomszédos stájer és szlovén vidékekkel. Feltűnő hasonlóságokat mutat az építkezés és a település: szerek, kerített és hajlított házak, a Rauchstube kései előfordulása, de a nyelvhátáron átnyúló megfeleléseket megtaláljuk a gazdálkodásban és a táplálkozásban is.¹²⁸ A hasonlósági tényezők alapjai között fontos helye van a földrajzi viszonyoknak, az alpokalji fekvésnek, a dunántúli átlaghoz képest tetemes csapadéknak, a rendkívüli sovány földeknek, a természetes növényzetnek, melyek a kései feudalizmusban erőteljesen befolyásolták a szaporodó őrségi népesség életviszonyait. A nyugat-dunántúli vármegyékben a jobbágykor végén a telki illetőségénél általában nagyobb úrbéres föld volt az úrbéresek birtokában, más kérdés, hogy a lefolytatott perek után mennyi maradt ebből valóban paraszti kézen. Vitathatatlan azonban, hogy előnyt jelentett a jobbágyfelszabadítás utáni osztozáskor. Az Őrségben a mostoha viszonyokat elismerve és a kiváltságokra is tekintettel a Batthyányak olyan bőkezűen bántak a paraszttal, hogy egy egésztelkes állomány száz holdra emelkedett az elkülönülésnél.¹²⁹ A kedvező birtokviszonyok lendületet adtak az őrségi paraszti gazdálkodásnak, még jobban serkentették a hagyományos vállalkozói kedvet, ami azonban nem tudta teljesen kiküszöbölni a természeti feltételek okozta nehézségeket. A sűrűbb munkamigrációk, a kivándorlás és a szomszédos nem magyarországi vidékekkel való még intenzívebb érintkezések (pl. piacozás Grácba), végül a kezdődő születésszabályozás félreérthetetlenül jelzik a gazdasági problémát, egyúttal a polgárosuló irány erősödését is.¹³⁰

A néprajzi szakirodalom nemcsak a stájer és szlovén kapcsolatokra mutatott rá, hanem a szomszédos magyar vidékhez fűző hasonlóságokra is: Dömötör Sándor „az Őrséghez tartozó külső községekről” ír, Kardos László feltűnőnek tartja Göcsejjel a néprajzi rokonságot, Tóth János Vas megye középső és nyugati részét, Göcsej és Hetés egy részét és a vasi Hegyhátat egyetlen népi építészeti egységben látja.¹³¹ Ez a különben

néprajzilag természetes beágyazottság ráirányítja figyelmünket az Őrség dél-dunántúli kapcsolataira és típus-párhuzamaira. A felsorolt gazdasági és társadalmi körülmények mellett a nagyobb városi központ közelségének hiánya, a rossz közlekedési adottságok, nem utolsósorban a vallás (ebben a déldunántúli zóna több református jellegű kistáji szigetéhez hasonló az Őrség) hozzájárult – a mozgékony és vállalkozói kedv ellenére – bizonyos táji elzárkózáshoz, amely a nyugat-magyarországi képen átlagosnál nagyobb számmal és súllyal őrzött meg néprajzi archaizmusokat. Az Őrségben és környezetében korszakunkban még jelentősége volt a gyűjtögetésnek, a vadászatnak, az erdei legeltetésnek.¹³² A sok csapadékot egy sajátos művelési eljárással, bakhátas szántással igyekeztek ellensúlyozni, ugyanakkor a múlt század végén már műtrágyáztak. A munkaeszközváltás viszonylag gyors ütemben zajlott le, de nem tűnt el teljesen a speciális szerkezetű, nyugat-magyarországinak nevezett eke sem.¹³³ A múlt század elején még gyakori égetéses irtás maradványaként egyéb irtási módok korszakunk után is fellelhetők voltak.¹³⁴ A burgonya előretörése fokozatosan szorította ki a róka farkú kölest és a hajdinát.¹³⁵ Akár Vas megye más vidékein, itt is korán levetették a részben saját készítésű anyagból kiállított ruhát, s helyette új paraszti viselet nem alakult ki.¹³⁶ A díszítőművészet szegényes, egyedül a Dél-Dunántúlt vásáros útjain szerte bejáró fazekasok munkái jelzik egy újabb paraszti stílus kifejlődését, illetőleg a ki nem alakult általános irány lehetőségét.¹³⁷ Az erdőterületnek köszönhetően változatosak a paraszti házimunkában készült faragások, itt és a környéken szép emlékei maradtak meg a monumentális faépítkezéseknek.¹³⁸

Kiragadott példáink a polgárosuló törekvések és az archaizmusok egymásmellettségét kívánták érzékeltetni. Két részletbemenő kutatás nyomán e kettősség és a korszakunkbeli változások alaposabban ismeretek. Kardos László a táplálkozást, Bíró Friderika a gazdagon dokumentált építkezést és lakáskultúrát vizsgálta. Kardos az 1940-es évekig követi a folyamatot, korszakunk szempontjából nem differenciál, de így is kibontakozik az őrségi konyha „forradalmi” változása: a táplálkozási igények növekedése, a korszerű kenyérsütés, új nyersanyagok meghonosodása (fűszerek, főzelékfélék) a konzerválásban és tejtermékek fogyasztásában való előrehaladás, az ünnepi társasétkézések szintelenedése, az edények anyagának kicserélődése, a tüzelőberendezés megváltozása stb.¹³⁹ Bíró Friderika határozottan elkülöníti a jobbágykor és az 1860–70-es évektől számított polgári kor építkezését és lakberendezését. A tájegység kon-

zerváló hajlama tette lehetővé, hogy a kései kutatás pontosan kimutathassa az egymásra és egymás mellé rétegződött divatokat és történeti rétegeket. A vizsgálat igen gazdag anyagából csupán néhány jellemzőt emelünk ki. A kerített és hajlított házak helyén megjelentek az „egyvégebe” épített, több helyiséges, a kástut és pajtát is megszüntető, vagy áthelyező, többnyire már cserepes téglaházak. Nyugat-magyarországi német kőművesek hozták a tornácos „filagóriás” lakóépület és az istállózás megnövekedett jelentőségét hangsúlyozó „lábás” istállók divatját. Az ácsolt, ritkán faragott-festett bútorokat korszakunkban már egyértelműen felváltotta az olcsó asztalosbútor (ágyak, szekrények, *ómariumok*, *sifonérok* stb.). Átalakult a hagyományos berendezés a szobában és a konyhában egyaránt. A füstös konyhát a szabadkémény, majd zártkémény követte. A konyhai, a szobai és a házkörüli élet lényeges módosulásait okozták ezek a változások.¹⁴⁰

Dél-Dunántúl: Göcsejtől Sárvízig

A Zala folyó, a Balaton déli partja, a Sió és a Sárvíz, valamint a Dráva közé eső déldunántúli vidéken nagyjából egyenlő távolságra találunk olyan összetartozó falucsoportokat, melyek népi kultúráját, többnyire valamilyen expresszív elem, leginkább a viselet és a hímzés alapján a néprajzi kutatás külön számon tartja. Ha két szélső pontot, a nyugat-magyarországi tájként vizsgált Őrséget és a Duna menti Sárvízet vetjük össze, egészen eltérő képet látunk, de a közjük eső területen láncolatot alkotnak a néprajzilag rokonítható vidékek, melyeket a Kisalfölddel és a Nyugat-Dunántúllal összehasonlítva a paraszti polgárosodás valamelyest visszafogottabb mértéke együttesen jellemez. Amennyiben arra gondolunk, hogy a magyar néprajzot hagyományosan vonzották a mutatósabb népművészetű és kevésbé polgárosuló települések, ennek közvetett bizonyítékát szolgáltatják az előző fejezetben áttekintett tájaknál a Dél-Dunántúl egyenletesebb kutatottsága és a táji tagoltság vizsgálatára tett kísérletek is. Igaz, a néprajzi tájakat elkülönítő rendszerezések megyénként más szempontok alapján eltérő értékű eredményeket hoztak. Kecsenyi Edit a történeti Zala vármegye nyugati felében Göcsej és Hetés mellett még két kisebb, népviseletével és hímzésével elkülönülő falucso-

portot különböztetett meg, a Kisbaltontól délre eső Zalakomár és vidékét, valamint a Dráva-Mura torkolatvidékétől nyugatra fekvő eredetileg kurialista Nemespátrót és a vele szomszédos néhány szintén evangélikus törzslakosságú települést, melyek Zala és Somogy határán fekszenek.¹⁴¹ Zentai János a magyar néprajzi szakirodalomban társtalan módon kísérelte meg Baranya néprajzi tagolódását megrajzolni. Kísérlete azon, a kartográfiai módszerből származó előfeltevéseken alapul, hogy egy körülhatárolt terület szignifikánsok segítségével teljes egészében kisebb jellegzetes egységekre bomlik. A kiemelt megkülönböztető jegyek között találjuk a népszokásokat, a vallási hovatartozást, nyelvjárási jelenségeket, a közösségek tagjainak bevallását hovatartozásukról, a házassági kapcsolatokat, a hagyományörzés mértékét és a „tárgyi megkülönböztető jegyek”-et, melyek közt az építkezés és a szöttesek mellett elsőrendű szerepet kapott a viselet. Zentai összesen tíz csoportot határolt el. Köztük egy akadt, amit korábban a néprajzi irodalom egyáltalán nem különböztetett meg. Ezt, a „közép-baranyai”-t találta legjellegtelenebbnek vagyis egyedül jellegtelennek. Bár a teljesség igényéhez képest a kritériumokat igen változó mértékben tudta adatolni az egyes egységekben, és ez a kísérlet eredményét több ponton kérdésessé teszi, nagyobb részük vizsgálatunk számára is tanulságos. Elsősorban a hagyományörzés foka és a viseletek alakulása látszik a polgárosulás bonyolult jelenségének nyomkövetéséhez általános érvényű jelzőnek. Mindkettő felhívja a figyelmet a terület népi kultúrája sokrétűségére és fejlődésbeli fázistolódásaira.¹⁴² Végül Knézy Judit somogyi tanulmányai azok, amelyek valóban közel állnak áttekintésünk céljához. Ő a jobbágyfelszabadítás előtt és a kapitalista fejlődés időszakában a gazdálkodás és életmód összefüggéseit szem előtt tartva, történeti távlatba helyezve sokoldalúan elemezte a néprajzi tájegységek kialakulását, illetőleg változásait, s így a mai megyében hét területet különített el, melyek egy kivételével (a Marcali-hát községei) igazodnak a korábbi táji-történeti tagolódás előfeltevéseihez.¹⁴³

Az egész Dél-Dunántúl korszakunkbeli kiemelkedően leggazdagabb leírt része — Gönczi Ferenc monográfiájának köszönhetően — Göcsej és a hozzákapcsolódó Hetés. Ez a munka részletességét tekintve a teljes magyar nyelvterületen is egyedülálló a századelő néprajzi szakirodalmában. Kerek, jól áttekinthető képet ad, melyhez képest a környező és távolabbi vidékek ismerete mozaikként hat vagy a későbbi gyűjtések miatt a rekonstrukciók problémáit hordozza. Gönczi függetlenítette

magát a kortársi néprajzi szemlélet művészetközpontúságától, nem akart mindenáron archaizmusokat sem találni. Valójában – mai kifejezéssel élve – jelenkutatást végzett, s mivel anyagát 1895 és 1914 között gyűjtötte, rögzítette az időközbeni változásokat. Szerencsés közelben volt még a jobbágyfelszabadítást követő átalakulás szakasza is, amiről ugyan-csak bőven kapott tudósítást. Az élet számos területére kiterjedő vizsgálatból – ezúttal a bőséggel küszködve – jellemző példákat igyekszünk kiemelni. A göcsejiek „lelki tulajdonai”-nak leírásában egymásnak feszülnek a jobbágyparaszti és a polgárosulást mutató mentalitás elemei. Az előző, patriarkálisabb lévén, idilli színezetet kap: vendégszerető, a bajba jutotton önzetlenül segítő, vidám, mulatozást kedvelő, nagy önbizalmú, nyílt, önérzetes volt a göcseji ember „régebben”. A gyűjtés idején viszont „úrral szemben” zárkózott, ravaszkodó, sőt úrgyűlölő, a mások kára iránt közömbös, s noha megmaradt vendégszeretőnek és „megbízható jellemű”, tetteiben nehézkos, kötekedő és perlekedő hajlamú. Kétségtelen, hogy a divatos jellemtanok hatása alól nem tudta magát teljesen kivonni Gönczi, magyarázata is ellentmondásos. Hiszen csak részben okolja a kedvezőtlen változásért a „súlyos anyagi viszonyokat”, szerinte épp az előnyös tulajdonságokat fenntartó jobbágykor megaláztatásai szülték a negatívumokat. A munkához való viszonyban és értékelésben még inkább tükröződik az ellentmondás. A göcsejiek már „nem urbáriomosan” dolgoznak, hanem szorgalmasan. Aki takarékoságával kiválik közülük, annak nem bántják a javait, mint a jobbágykorban tették. A szorgalom ellenére a munkamód nagyon konzervatív. A takarékoság vagyonszerzési vágygal párosul, de befektetni nem igen szeretnek, viszont ha megteszik, jól kihasználják. A polgáris viselkedésformák mellett találko-zunk – itt végső soron – nemesi eredetűekkel is: szeretnek szépen öltözködni, idetartozik a perlekedési viselkedés, talán a hazafiság erősödése is és a vallásosság külső kifejezéseként a családot és nevet megörökítő útszéli emlékkeresztek állításának szokása. A munkamegosztás szigorúan hagyományos: korok és nemek szerinti.¹⁴⁴ Az okszerű gazdálkodásnak a századfordulón a parasztok között még nem sok jele volt. Már nem parlagoltak és igyekeztek az ugart is hasznosítani, rendszeresen trágyáztak, de többen még idegenkedtek az új eszközöktől (vasgerendelyes eke, henger). A hajdina egykori népszerűsége elmúlt. Újdonságot jelentett a zöldségfélék, vetemények terjedése. A tagosítások és az ugar eltűnése a legelők összeszűkülését vonta maga után, de olyan intenzív istállózás és marhatenyésztés, mint a Dunántúl túlnyomó részén Göcsejben a század-

előn nem alakult ki. Göcsej domborzata és éghajlata sok azonosságot mutat a szomszédos Őrségével, az éghajlati adottságok a síksági Hetésével is hasonlóak. A gazdálkodás modernizálása ezért fokozottan nehézségekbe ütközött.¹⁴⁵ Gyengébb jövedelmezősége magyarázza a századelőn a hagyományos módon épült faházak nagy számát. Köztük sok volt a kerített és hajlított, túlnyomólag füstöskonyhás épület is. Az erdős vidéknek megfelelően a fából emelt melléképületek és szakrális építmények szép példáit regisztrálták a néprajzi gyűjtések.¹⁴⁶ A lakásberendezés egyszerűsége szintén emlékeztet az Őrségre. A festetlen, többségben maguk által ácsolt-faragott bútorok hagyományos rendjét egyelőre általában a *sublat* törte meg.¹⁴⁷ Plánder Ferenc 1838-ban még azt írta, hogy a göcseji nők kizárólag maguk-fonta-szötte ruhát hordanak. A férfiak vászonneműje is házikészítésű, a bőr és posztóruhákat iparosoktól vették. Gönczi már többnyire elbeszélésből írhatta le a jobbágykor viseletét. Vászonruhát már csak nyári munkára hordtak. Még leginkább a Hetésben talált egy-egy archaikusabb darabot. A házi szövés ekkortájt kezdett kiszorulni, de még sokan szövettek takácsokkal. Elterjedt a festőanyag, bár az öltözet nem vált sötét tónusúvá. Gönczi szerint a göcsejiek viselete „úriásba hajlik”, szó szerint ugyanezt írta, ugyanebben az évben a szintén polgárosuló vendvidéki szlovénekről is.¹⁴⁸ A mutatós mintás szöttek mellett elsősorban a Dunántúl szerte elterjedt újstílusú fehérhímzések meglétéről tudunk Göcsejből és környezetéből. Ezek vagy ezek hatása formálta Zalakomár és környéke, valamint a Kisbalaton szomszédságában Sármellék és a szomszédos községek erősen polgárosult paraszti viseletét. Mindkét helyen korszakunk elején vagy valamivel előbb alakulhattak ki azok a jellegzetes vonások, amelyek megkülönböztették őket a tágabb környezet hagyományos öltözködésétől.¹⁴⁹ A mivesebb fafaragást ugyan csak az egész nagytájra jellemző spanyolozott pásztormunkák és a talán a Vas megyeieknél is változatosabb festett házoromzatok képviselik.¹⁵⁰

Gönczi monográfiája hallatlanul gazdag szokás- és hiedelemanyagot tartalmaz, de viszonylag szegény szöveges folklórban. Ez a tény részben egybevág azzal, hogy a Dél-Dunántúl folklórja – a gyűjtések tanulsága szerint – elevebb volt korszakunkban, mint a nagytáj más vidékeié. Az archaikus regölés szép szövegei kerültek elő éppen Zalából. Vikár Béla és Sebestyén Gyula századvégi és századeleji klasszikus dunántúli gyűjtései is túlnyomólag a Dél-Dunántúlról valók. Viszont Somogyból és Baranyából korszakunkban és később is jóval változatosabb népköltési kincs került elő, mint Göcsejből.¹⁵¹ A jelenségek magyarázatánál

Gönczi Ferenc gyakran hivatkozott a vidék elmaradottságát okozó elzártságra, nehezen megközelíthetőségre. Különösen a tájegység „szívét” jelentő szegekről hangsúlyozta ezt, melyek részben református és kismesemesi eredetű lakossága költekező, gazdaságtalan, magába forduló életformája negatív példaként szerepel.¹⁵² Föltűnő Göcsej és környéke várostalansága. Leginkább a határhoz közel fekvő Nagykanizsa kisugárzó szerepével lehet számolni. Ez a város forgalmas kereskedelmével és a kiegyezés idején föllendülő iparával Pécs majd Kaposvár után az egész dél-dunántúli zóna legfontosabb gazdasági és vásáros központja.¹⁵³ Zalaegerszeg, akár Nagykanizsa és Keszthely még végvári múltjának (kettő közülük praesideális hely volt) köszönhette városi múltjának gyökereit, de korszakunkban a Dunántúl hasonló igazgatási szerepet betöltő városaihoz képest kicsiny és jelentéktelen település. Igaz, hogy a párszáz lelkes apró falvak között a paraszti igényeket kiszolgáló céhes, majd kézműiparával nagyobbugarú helyi¹⁵⁴ jelentősége van. Végezetül összehajtható, hogy a szempontunkból gazdagon és egységesen jellemzett Göcsejt és környezetét elzárt fekvése, kedvezőtlen közlekedéscsatornái helyzete ellenére sem kerültek el a Dunántúl szerkezetében megnyilvánuló polgárosuló tendenciák, de épp a fent említett körülmények okozták, amit a történeti irodalom is megerősít, hogy a Dunántúl átlagában Zala megye, s annak különösen nyugati, nagyobbik fele a legelmaradottabb volt.¹⁵⁵

A Balaton déli partja és a Dráva között elterülő, egységesen Somogy-nak nevezett táj a kései feudalizmusban Göcsejhez hasonlóan elmaradottság és nehezen megközelíthetőség hírében állt. Nagy-Apáti Kis Sámuel 1822-ben arról panaszkodott, hogy az észak-dunántúli vármegyékben lenéznek és műveletlennek tartják a somogyit, pedig – érvel – az egyszerűség és a természetesség is lehet érték.¹⁵⁶ Fényes Elek tömören fogalmazta meg, milyen tényezők jellemzik és befolyásolják a vármegyével azonosított táj állapotát: „Somogy vármegyének a hajókázható Dráva és Mura folyóvizek, a Balaton tava mellett való fekvése; továbbá majd minden terményekben való gazdagsága, első tekintettel arra mutatnak, hogy itt a kereskedés igen élénk; pedig nem így van! Ennek okát, elmulasztván a magyar kereskedést közönségesen akadályoztató okokat, főképpen a következőkben kell keresni, úm. a csekély népességben, a nemessebb szorgalmat, a gyáraskodást űző népesebb városok, és így a fogyasztók tökéletes hiányában; a Dráva vize korlátlanosságában, mely a felfelé való hajózást lehetetlenné tette, vagy legalább költségessé és veszedelmes-

sé teszi; végre a rossz utakban.”¹⁵⁷ Mindezek némi módosításokkal a Dél-Dunántúl jelentős területeire általánosíthatók, és Somogyban jórészt magyarázzák, hogy a népi kultúra polgárosulása miért késett vagy korszakunkban miért csak egy bizonyos fokot ért el. Az 1848 előtt a szét-szórót harminc apró somogyi mezőváros közül korszakunkban a megyeszékhelyt, Kaposvárt kivéve egynek sem sikerült, nemhogy korszerű várossá emelkednie, de még valamilyen szintű urbánus központi magot is csak a nagyobb szabadalmas múltú Szigetvár tudott teremteni. Említettük, hogy az 1868-ban megépült vasút viszont Barcsra helyezte át a Dráván túli kereskedelem addig Szigetvárra eső súlypontját, így az hamarosan nagyközséggé süllyedt. Vonzásköre beszűkült. A nagy távolság miatt Pécs hatása Somogy nagy részén kevésbé érvényesült, bár déli felétől korszakunkban mindvégig szekereztek piacára a parasztok. Délnyugat-Somogyban Nagykanizsa számított a leglátogatottabb vásáros helynek.¹⁵⁸ Barcs egykor úrbéres mezővároska nagy ütemben fejlődött: Bárándy 1320 lakosáról tudott, 1900-ban 5396-an lakták. Társadalmában ekkor a polgári elem, az iparból, kereskedelemből és közlekedésből élők aránya 53,9 % volt messze meghaladva a megyei átlagot (15,2 %), de még Kaposvárért is (44,1 %). Azonban átmenő forgalmat bonyolított le, jelentős ipara nem alakult ki és a fejlődését visszavető trianoni határ meghúzásáig nem lett város.¹⁵⁹ Kaposvár dualizmuskori városiasodása egyedülálló példa a Dunántúl történetében. Gyors és eredményes kibontakozását több körülmény szerencsés találkozásának köszönhette. Múltja nem sokat lendített kibontakozásában, az Esterházy-uradalom mezővároskája központi funkcióit mindenek előtt központi fekvésének köszönhette. Nem volt vetélytársa a kiegyenlített településhálózatú megyében, melyből egyaránt hiányoztak a privilegizált helyek, a Zalában megtalálható szerek (szegek) és a dél-baranyai apró falvak. Döntő jelentőségű volt számára a vasút- és úthálózat kiépülése. Egyrészt a flumei kereskedelmi vonalon feküdt, másrészt az élénken kapitalizálódó somogyi nagybirtokok terményeit szállító alsóbb rendű útvonalak itt futottak össze.¹⁶⁰ Maga a város is egy hatalmas kapitalista mezőgazdasági nagyüzemnek, a környék tőkés bérletben lévő uradalmából a Hitelbank által létrehívott Mezőgazdasági-Ipari Rt-nek lett a székhelye. A földrajzi helyzet kialakította a közlekedési csomópontot, ez viszont magával hozott további városi funkciókat, jelentékenyen növelte az ipart és a kereskedelmet, gyarapította a polgári-kispolgári elem súlyát, intézmények, hivatalok, egyesületek alapítását.¹⁶¹

A nagyterjedésű somogyi táj a Dunántúl egészét tekintve nagyjából azonos felszínű, domborzatú, vízrajzú, de akár erre az egységére, akár a településhálózat kiegyenlítetttségére gondolunk, tévedés volna azt hinni, hogy Somogyon belül nem különböztethetők meg kisebb, néprajzilag elváló tájegységek. Legalább három zónát lehet kirajzolni, melyek átnyúlnak Tolna és Baranya nyugati, az utóbbi déli vidékeire is, amelyek magukba foglalnak jellegzetes népi kultúrájú kistájakat. A zónahatárok többnyire nem élesek. Kialakulásuk a paraszti árutermelésen alapszik. Igaza volt Fényes Eleknek, amikor a kereskedelmet hiányolta, az valóban nem volt az 1830-as években országosan számottevő, de az utólagos helyi kutatásokból az is kiderült, hogy a megye „majd minden terményekben való gazdagságát” a parasztság a jobbágykor utolsó évtizedeiben sokoldalúan kihasználta. Szarvasmarhával, gabonával, borral, dohánnyal, gyümölcszel, háziipari termékekkel, ha nem is rendszeresen és nem is távoli piacokon, de a közeli, kisebb forgalmú vásárhelyeken megjelentek és leginkább egymás között kicserélték áruikat. Az említett zónák akkor különültek el határozottabban, amikor a kapitalizálódás során az egyes vidékek folyamatosan és rendszeresen rátértek az árutermelésre, majd több helyen karakteresebb gazdasági profilt alakítottak ki.¹⁶² Pontosán megfelel ez a folyamat az országos viszonylatban nyomasztóan nagyterjedésű somogyi nagybirtokok útjának. Ezekben Nyugat-Magyarországhoz és a Kisalföldhöz képest – elsősorban közlekedés-földrajzi okok miatt – később indult meg a majorsági gazdálkodás, a reformkorban kezdtek áttérni az okszerű gazdálkodási módokra majd a jobbágyfelszabadítás után következett be a modernizálás és kapitalista átalakulás.¹⁶³ A parasztok tanultak a versenytársaktól és ők is igyekeztek szűkös lehetőségeik szerint korszerűsíteni, ezzel párhuzamosan céltudatosan kialakítani a maguk jellemző magatartását. Eredményként Somogyban nyerte el leginkább a *pógárnak* nevezett gazdaréteg sajátos vonásait. A széttartó fejlődés folyamata nagyon összetett volt, számos mozzanatát még nem ismerjük: különböző földrajzi tényezők épp úgy közrejátszhattak, mint az úrbéres múlt és olyan tényezők is alakították, mint a drasztikus születésszabályozás. Az első zónába a Dráva menti horvát falvakat és Baranyában az Ormánságot soroljuk. A második zóna magába foglalja Belső-Somogyot, a Zselicséget, a velük szomszédos Szigetvidéknek nevezett kistájat és a Villányi-hegységtől délre elterülő dravasági magyarlakta helységeket. Végül a harmadik zónában találjuk Külső-Somogyot, a Kapos-völgyet és a Balaton mellékét.

Belső-Somogy korszakunkban hagyománytartóbb volt, mint Somogy más magyar lakta vidékei. Szuhay Péter a Dráva menti horvát (velük nem foglalkozunk bővebben) és a szomszédos református alapnépeségű magyar falvak összehasonlító történeti vizsgálatában mutatta ki, hogy az utóbbiaknál a jobbágykorszak végén bontakozott ki egy a korábnál okszerűbb gazdálkodással és polgárosuló életmóddal összefonódó értékrend. Feladták önellátó jellegű gazdálkodásukat, amely legfeljebb külterjesen tartott állatokat tudott piacra vinni, és bekapcsolódtak a megnyíló rendszeres árutermelési lehetőségekbe.¹⁶⁴ A jövedelmi többlet fokozatosan a paraszti reprezentáció emelkedésével, korszakunkban már parasztos-polgáriának nevezhető izlés térhódításával és kiegyenlített életformára törekvéssel járt együtt. A talpas-favázas zsupos épületek helyére téglából cserepes, több helyiséges magas oromfalú házakat emeltek, kicserélték a többnyire házilag készült bútortárat asztalosmunkára.¹⁶⁵ Viseletükben háttérbe szorult a maguk szötte vászon, habár a századfordulójáig a férfiaknál a hímzett bőrruha-darabok és a szűr gyakran előfordult.¹⁶⁶ Velük szemben a Dráván inneni horvát falukban jóval korlátozottabb mértékű piacgazdálkodás és a hagyányszerűség erősen feudális jellegű, tehát a magyarokénál korábbi változata figyelhető meg. Amit a magyarok, legalább is tehetősebb rétegeik igyekeztek életükből eltüntetni, ahhoz ők vagy ragaszkodtak vagy nem állt módjukban, hogy kicseréeljék korszerűbbre, divatosabbra, mi által a régiesebb kulturális réteg horvát, az újabb magyar etnikus színezetet nyert. A fentebb fölso-
rolt területeken azonban egyértelműen megfigyelhető a horvátoknak a mintául is tekintett magyar falvak irányában megmutatkozó gazdasági és kulturális orientációja. A XIX. század utolsó harmadában az elért életvitel szinten tartási törekvése a magyar lakosság egyre mélyülő műveltségi és társadalmi konzerválódását hozta magával: kulturális befelé fordulás, születésszabályozás, reprezentálás.¹⁶⁷ Szuhay egy viszonylag keskeny sávban végezte el az összehasonlítást, de legfontosabb megállapításai, elsősorban a kialakított életvitel megtartásának konzervatívizmusból forduló törekvése, általánosíthatók az egész zónára. Ennek a dél-dunántúli sávnak a múlt század második felében gyűjtött vagyona és tekintélyre támaszkodó társadalmi „csúcsteljesítménye”, ha lehet egyáltalán a nagyobb egységen belül szűkíteni a kört, a már említett dunántúli *pógár* legkarakteresebb alakja. Reformátusságán alapuló racionális világlátása, önképviseleti vágya, politizálási hajlama hajtásaként Belső-Somogyból indult 1909-ben a módos parasztság által vezetett,

rövid időn belül országos jelentőségre szert tévő, Nagyatádi Szabó István-féle kisgazda mozgalom.¹⁶⁸ A kisebb település-csoportok közül sajátos erősebben polgárosuló egységként említhető Csurgó környéke, ahol Dél-Somogyban legkorábban alakultak hitel- és tejszövetkezetek és legelőbb tértek át a parasztgazdaságok a tejgazdaságra.¹⁶⁹ A néprajzi irodalom bizonytalan a Szigetvár környéki Szigetvidéknek nevezett tájegység elhatárolásában. Az építkezési, viseleti és más szórványos adatok alapján úgy látszik nem indokolt a Belső-Somogytól való néprajzi leválasztása. Hasonlóan körülményes a földrajzi egységként jól meghatározható Zselic néprajzi különállásának alátámasztása. Elsősorban a természeti feltételekkel összefüggő életmód figyelmeztet az itteni községek kulturális másságára. A dombosabb és erdősebb vidék korszakunkban más megélhetést nyújtott és zártabb maradt (legeltetés; erdőhasználat; az építkezés és lakberendezés változásainak későbbi kibontakozása), mint a síksági vagy enyhén dombos, sokszor rétes, mocsaras területekkel tarkított Belső-Somogyban volt. Azonban maga a Zselic sem egységes. Az északi-északkeleti részek katolikus és a nyugati református falucsoport között nemcsak a vallás, hanem a nyitottabb Kapos-völgy, illetőleg a módosabb Belső-Somogy szomszédsága is különböztet. Ugyanakkor a délkeleti-déli rész nemzetiségileg vegyes, elsősorban német lakossága a Dráva mente és Pécs felé orientálódott a századfordulón fellendülő, intenzív szarvasmarhatartásával és gyümölcsstermesztésével.¹⁷⁰

Kutatások hiányában Külső- és Belső-Somogyot korántsem tudjuk olyan határozottan elkülöníteni, mint a Dráva menti horvátokat a szomszédos magyaroktól. Sztérválásuk valószínűleg akkor indult meg, amikor a belső-somogyiak a jobbágyparasztit fölváltó gazdaparaszti életmódot és műveltséget konzerválni kezdték. Külső-Somogy általában véve nyíltabb maradt, de ugyanakkor nem állítható, hogy itt hiányoztak volna korszakunkban a népi műveltség konzervatív vonásai és parasztság nagytáji viszonylatban kiemelkedően előrehaladt volna a polgárosulásban. Gabonát, bort, gyümölcsöt, kukoricát, takarmánynövényeket rendszeresen szállítottak az elérhető kisebb-nagyobb piacokra és vásárokra. Borjú- és csikóneveléssel is széles körben foglalkoztak.¹⁷¹

A népi műveltség expresszív szférái tanúsítják Külső- és Belső-Somogy néprajzi összetartozását. Igaz, ezek többsége kifejezi a Dél-Dunántúl nagy részével, Baranyával, és a Tolna szomszédos területeivel hasonlóságot is. A viselet azonos típusba, a magyar népviseletek újabb paraszti rétegébe tartozik, mely régies elemeket is megtartott. A helyi

változatok különbözőségében szerepe van, hogy az archaikus ruhadaraboknak az öltözködésben mekkora a jelentősége, mennyire jellegadóak. Például a viseletéről leginkább számon tartott belső-somogyi községben, Csökölyön a fehér vagy sáfrány sárgára színezett gyászruha a nőknél, az egyszerű, gallértalan és kezelő nélküli ing a férfiaknál a régies vonások súlyát emeli ki. Hímzett szűrt is viszonylag hosszú ideig hordtak.¹⁷² A római katolikus külső-somogyi népviseletek két jellegzetes csoportját, a karádit és a törökkoppányit szerényebb és mértéktartóbb kiállítás, kevesebb régies jegy jellemezte, mint általában a drágább anyagokat, bonyolultabb főkötőformákat használó (Csököly) belső-somogyi női öltözködést.¹⁷³ Nagyon változatos mintázatú volt a szövés szinte egész Somogyban. Korszakunkban már jórészt takácsok pamutfonalat szöttek, de fennmaradt a paraszti kender-, sőt a lenvászón szövése is. A férfi és női felsőruhákat gyakran hímezték. A hímzéseket gazdag parasztos mintakincs jellemezte, akár Zalában és Baranya több vidékén itt is döntő befolyása volt a polgári hatásokat közvetítő fehérhímzéseknek.¹⁷⁴ A Nagyberek környékén néhány horvát eredetű településközségben a századfordulón zajlott le a nyelvváltás (a legismertebb közülük Buzsák). Fehérhímzésre visszamenő, újstílusú színes hímzéseiknek felvirágzásához hozzájárult, hogy a század végi népies-szecessziós divat idején az itteni asszonyok rendszeresen dolgoztak megrendelésre. A hímzések, szöttesek és öltözködés helyi sajátosságai valószínűleg az elmúló nemzetiségi különállásra is emlékeztetni kívánták a községek szűkebb szomszédságát.¹⁷⁵ Göcsej kapcsán már szó esett arról, hogy a Dunántúlon a déli vidékeken, elsősorban Somogyban jegyezték le a leggazdagabb és legváltozatosabb népköltészetet. Anyaga nem oszlik meg kisebb tájegységek között. A somogyi népi dallamvilág viszont környezetéhez viszonyítva nagyobb számú régies vonást őrzött meg a XX. század első feléig és aldialektusként tartja számon a népzene kutatás.¹⁷⁶ Hasonlót lehet mondani a vele szorosán összefonódott táncnépről is. Dél-Zalától Baranyáig nagy területen a magyar néptáncok régi rétegeit regisztrálták a gyűjtők. Ezek legfontosabb típusa a kanásztánc ugrós válfaja épp Somogyban terjedt el legszélesebb körben. Ugyanakkor az újstílusú táncok itt nem értek el olyan népszerűséget, mint a Kisalföldön vagy az Alföld középső területein.¹⁷⁷ Korszakunkban a dunántúli pásztorművészetből már kimúlóban van a spanyolozás előbb a karc, majd a századfordulótól a figurákat és növényi ornamentikát ábrázoló domború faragás az uralkodó technika. Somogyból és Baranyából nagyszámú díszes pásztorművészeti tárgy (tükrösök,

dobozok, szelencék, botok, székhátak) ismert. Az itt tevékenykedő, egyéni stílust kialakító, neves faragó, idősebb Kapoli Antal (1867–1957) munkásságának első szakasza korszakunkra esett.¹⁷⁸

Külön kell említenünk a Somogy tengelyében fekvő, Kaposvártól keletre elterülő Kapos-völgyet és a nyugatra eső Vízmente községeit, mint a táj leginkább polgárosuló, vállalkozó szellemű vidékét. A Vízmente parasztsága az állandó és biztos kaposvári piac közelségéből profitált. A nem mezőgazdasági népesség ellátása baromfival, zöldségfélével, gyümölcscsel, tejjel és tejtermékekkel jelentős részben az ő feladatuk volt. Gabonával, tenyészállatokkal és cukorrépával is jelentkeztek a kaposvári terményátvevő helyeken és üzemekben.¹⁷⁹ A Kapos-völgyiek hátrózottabban szakosodtak, a századfordulótól országos fontosságú szarvasmarhatenyésztést és tejgazdaságot alakítottak ki. Ez az intenzív mezőgazdasági kultúrájú vidék átnyúlt Tolna megyébe is, Szakály, Hőgyész, Döbrököz, Kurd környékére. A Kapos-völgyi községek kedvező helyzetben, viszonylag jelentékeny telki állománnyal és uradalmiak kevésbé fejlett majorsági gazdálkodásával érték meg a jobbágyfelszabadítást.¹⁸⁰ A kishatárú, erdőben és legelőben amúgy is szűkölködő községekben korán megtörténtek a tagosítások, gyorsan lezajlott a szarvasmarha fajtaváltása, fölthagytak az ugarral és takarmányvetéssel párosult istálló marhahatárral kezdtek foglalkozni. A jó minőségű rétek, a lótarás hagyományának fölglyült tapasztalata, a közlekedéscsökkentő földrajzi helyzet, Kaposvár iparának (cukorrépatermelés) és piacának közelsége mind sietteték a tejtermelésre való átállást és a tejszövetkezetek megalakulását.¹⁸¹ A gazdasági irányvétel mindazonáltal már nem teremtett ezekből a falvakból önálló szint képviselő néprajzi egységet. Hagyományos kultúrájuk, ha polgárosultabb, halványabb is lett, Külső-Somogyhoz sorolható.

Szándékosan nem követtük mereven a zónahatárokat és nem igazodtunk a megyebeosztáshoz sem, de áttekintésünk nyugat-keleti haladási irányát próbáljuk megtartani, ezért csak most kerítünk sort Ormánságra, habár azt a Dráva menti horvátokkal egy sávba soroltuk. Nem lehet azonban a két terület és népcsoport közé egyenlőségjelet tenni. Az ormánságiak az egész nagy térséggel együtt a vízrendezések eredményeképpen a múlt században viszonylag korán eljutottak a polgárosulás egy kezdeti fokára, ami a horvátokról nem mondható el. Mindkét vidék etnikai peremterület, de míg az ormánságiak egy nagymúltú középkori népességcsoport kontinuum leszármazottai, a horvátok újkori betelepülők. Az ormánsági törzslakosság a századfordulóra meglehetősen homogén

gazdatársadalmat alkotott, amelynek bevándorlók munkáskezeire volt szüksége, a horvátok pedig mélyen differenciált lokális társadalomban éltek, szegényebb rétegeik nagyobb távolságra eljártak mezőgazdasági munkát vállalni. Mégis kétségtelen, hogy a Dél-Dunántúlon korszakunkban ezek a népcsoportok képviselték a legarchaikusabb paraszti kultúrát. A kutatás még teljesen nem tárta föl, mikor különült el az Ormánság a szomszédos vidékektől.¹⁸² Az 1880-as években már kifejlődtek a legfontosabb elválasztó jegyek: a beházasodás (a környező református közösségekkel szemben is),¹⁸³ a korszakunkban már nagyon archaikusnak számító, fehér, dísztelen viselet, amely nem öltött parasztos vonásokat és bizonyos, hogy korábban Baranyában és Somogyban nagy területeken általános volt, szembeötlő lett a környezet egyre színesedő és polgárosodó öltözködése mellett,¹⁸⁴ és az általános kulturális befelé fordulás, amely meghaladta más dél-dunántúli magyar közösségek hasonló viselkedésének mértékét.¹⁸⁵ Egy elért gazdasági színvonal megtartásáról volt szó itt is, de nehezebb körülmények között, mint Dél- és Közép-Somogyban, ezért kellett hamarabb elzárkózni és előbb, de kegyetlenül, következetesebben alkalmazni a születésszabályozást, mint Dél-Dunántúl más – főleg protestáns – közösségeiben. A hirhedt „egykezés” a századelőn már életviteli normává, sőt görcsre vált, s néhány évtized múlva valóban a törzslakosság pusztulását okozta.¹⁸⁶ Akkor is folytatták, amikor már például a lakáskultúrában (talpas házak helyett oszlopos-tornácós rangos gazdaházak)¹⁸⁷ és földbirtokban vagyont halmoztak föl. Az okok között számba vehetjük a kedvezőtlen földrajzi és etnikai peremhelyzetet, az aprófalvas településszerkezetet, a régies gyűjtögető-halászó módokat fenntartó rétes, elégtelenül szabályozott, vízjára környezetet,¹⁸⁸ a közeleli piacok hiányát, a nagybirtokokat, melyek a községek határának mintegy felét elfoglalták. A Dráva és a Feketevíz egykori mocsarai között meghúzódó tájegység reliktum volta és a drasztikus születésszabályozás kétes hírneve vonzották a néprajzi és szociográfiai kutatást. Így környezeténél bővebben ismert az Ormánság hagyományos népelete: az említettek mellett változatosan szép szöttesei, melyeket a századfordulón többnyire már takácsokkal dolgoztató vagy a házivásznat elhagyó szomszédos vidékekkel szemben korszakunk végéig készítették,¹⁸⁹ népköltészetéről és hiedelemvilágáról is jóval többet tud a néprajz környezetünk-
nél.¹⁹⁰

A szomszédos Baranya és Tolna megyehatárai éppúgy nem képeznek néprajzi határokat, mint Somogyé, de összehasonlítva kiderül, hogy

Somogyénál tagoltabb népi kultúrájuk. Az okok között egyaránt kereshetjük a változatosabb felszínt (domborzat és vízrajz), az erőteljes nemzetiségi megoszlást és a hódoltság tartós hatásából adódó eltérő történeti fejlődést. Pécs, a nagymúltú püspöki és megyeszékhely, kulturális és ipari központ, a XVIII. század végén erősödő és öntudatosuló polgársága földesurával hosszas küzdelemben nyerte el a szabad királyi város rangját, jelentősége az egész Dél-Dunántúl szempontjából fontos, mégsem fogta úgy egységbe Baranyát (és Tolnát), mint korszakunkban Kaposvár szinte az egész somogyi tájat. Pécs vonzasköre a Mecsektől északra és keletre valamelyest megoszlík Szekszárd és a XIX. században forgalmas Duna menti mezővárosok között.¹⁹¹

A Villányi-hegységtől délre fekvő Drávaszöveget a fejlődésben korán megrekedt Ormánság választja el a Belső-Somogy-Szigetvidék összefüggő tömbjétől, magát, ezt a tájegységet is kettéosztja a közbeékelődött német-délszláv vidék egy homogén nyugati és etnikailag vegyes, de inkább magyarlakta délkeleti-déli részre. Baksay Sándor jellemzése, akár Dél-Somogyra is reáillenék, kiegyenlített paraszti polgárosulás fokán élő, vállalkozó szellemű népnek írja le az itt lakókat: „... társadalmilag kiképződött értelmes faj, mely háztartásában, szokásaiban, viseletében sokat ad magára, olvas és tanul, közügyek iránt érdeklődik; sok köztük a kész szónok, és sok, aki irodalmi ismereteivel, fogalmazásbeli könnyűségével meglep.”¹⁹² Népi műveltségükről viszonylag keveset tudunk. A születés-szabályozás is összekapcsolja őket a déli csoportokkal. Pécs, Siklós, Mohács, délen Eszék közelségét viszonylag jól kihasználták. Földrajzi fekvésük, természeti környezetük – néhány folyómenti község kivételével – kedvező volt az intenzív állattartáshoz és a minőségi borok termeléséhez. Baksay viseletükről tett megjegyzéseiben „atillás és dolmányos magyarság selymes fehér népe” elismerő jelzővel illette őket. A férfiak télen szűrűt és bundát is hordtak, még ekkor az asszonyok finoman hímzett főkötői a tájegység népének összetartozását is kifejezték.¹⁹³ A díszes ünnepi viseletet azonban a századelőn már elhagyták, de például a peremhelyzetű Kopács halászfaluban a kései gyűjtés még színes mesekincset vett számba.¹⁹⁴

Baranya és Tolna eddig nem érintett magyar vidékeit fölfoghatjuk a külső-somogyi zóna kulturális és gazdasági folytatásának, ám a Schwäbische Türkeinek nevezett nagy német vidékben elhelyezkedve annyira mozaikszerű együtttest nyújtanak, hogy egységesen alig lehet róluk beszélni. A német szomszédságot sem ismerjük kielégítően. Az egyszerű né-

met viseletet kiemelik a források,¹⁹⁵ a mentalitás- és gazdálkodásbeli különbségekről alább még lesz szó. Bizonyos, hogy helyi természet- és közlekedésföldrajzi adottságaiktól függően és több-kevesebb eltéréssel ezek, a néprajztudomány által külön számon tartott egységek meglehetősen kulturális nyitottságot tanúsítottak korszakunkban. Általában nem zárkóztak el új hatások elől, paraszti reprezentációval igyekeztek kitűnni környezetükből. Valószínű ez az oka, hogy a Péctől nyugatra, délre és keletre fekvő magyar községeket – bár fogyatékosan, de – elsősorban viseletükről és építkezésükről ismerjük. A Mecsek-aljának, Mecsek-Hegy-aljának, Geresdhátnak, Közép-Baranyának (Zentai János) nevezett településcsoportok mezővárosias-városias lakóházépítkezését Pécs állandó piaca és városi kisugárzásai magyarázhatják.¹⁹⁶ „Mindenben városi szokásokat” vettek föl, „divatot úznek”, írja róluk a millennium évének monográfiusa. Kesereg a korábbi egyszerűbb öltözet levetése miatt: Püspökbogád, Hosszúhetény asszonyai és leányai ünnepnapkor olyan tarták, mint az „exotikus madarak”.¹⁹⁷ A viseletek századeleji színességének oka lehetett a városközelség ismert, különbözőn akarást kiváltó hatása és az idegen nyelvi környezet is.

A Mecsektől északra eső magyar–német vegyeslakosságú, sőt korszakunkban német többségű Hegyhátról és Völgységről jóval többet tudunk. Távolabbról a Kaposvölgyével, Belső-Somogygal, a vele szomszédos Tolnai dombsággal és a Sárközzel összefűzik őket néprajzi jelenségek. A Hegyhát falvai a Mária Terézia féle urbáriális rendezés, majd az erdőhasználat megszigorítása, végül az elkülönözés következményeként a feudalizmus utolsó szakaszában kedvezőtlen helyzetbe jutottak. A külterjes gabonatermesztésből és állattenyésztésből élőket a bor jó értékesítési lehetősége mentette meg. Terjedelmes szőlőtelepítés következett, majd amikor az 1870-es években a bor ára lezuhant, gyümölcsstermesztéssel, fuvarozással és famegmunkáló háziiparokkal próbálkoztak. A kibontakozást a századfordulón a háromfordulós, takarmánytermesztő belterjes szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság hozta meg.¹⁹⁸ Hasonló folyamat játszódott le a völgyeségi német és magyar települések életében is, de itt, a déli részeken, a Mecsek északi előterében a múlt század első felében megnyitott bányák is szerepet kaptak az életmód átalakulásában. A lakosság egy hányada kétlaki életmódba kezdett. A völgyeségi és hegyháti gazdasági irányvétel megkönnyítette a tájnak Külső-Somogyhoz hasonlóan nyitottabb, változásokra a Dráva felé eső zónánál érzékenyebben reagáló magatartása.¹⁹⁹ Nyugatról a Kapos völgyi szarvasmarhatenyésztés magas

színvonala, keletről az éppen a Völgységben kialakult bonyhádi tájfajta ösztönözte a hegyhádi közösségeket hizlalást és tejgazdálkodást folytató istállózásra. Tejszövetkezeteik Tolnában és Baranyában az elsők között alakultak meg.²⁰⁰ Akár a Kapos-völgyben, itt is több kedvező és hasonló feltétel (birtokszerkezet megoszlása, a német parasztok hagyományos tejtermékfogyasztási szokásai, a felszántott legelők, melyek istállózásra szorították a gazdákat, a dohánykertészet belterjes tradíciója) járult hozzá a tájtermelési körzet kialakulásához.²⁰¹

A változásokban tehát nagy részük volt a németeknek. Baksay Sándor – valószínűleg szólásmondást idézve – azt írta a déldunántúli magyarokról, hogy az ekét és a négy ökröt szeretik, a németek viszont a kapát hozták magukkal, azaz a szorgalom, a fáradságos belterjesebb munka egyik jelképét.²²² A magyarok és a németek másként reagáltak a válságokra. A különböző magatartásformák és értékrendek befolyásolták a népcsoportok kapcsolatának alakulását. A Hegyhát és a Völgység nagy részén – mint említettük – a nagy német nyelvszigeten belül, mely dunántúli viszonylatban természetesen kisebbség volt, kisebbséget alkottak a magyarok. Ebben a térségben másként vetődik fel a magyar–német kölcsönhatás, mint a Nyugat-Dunántúlon, ahol a két nyelvterület pontosan érzékelhető határvonalon érintkezik egymással. A történeti és szociográfiai irodalom a magyarok közé ékelődött kisebb-nagyobb német népcsoportokat általában fejlettebb gazdaságú és polgárosultabb egységeknek említi. Ezzel a minősítéssel az Alföldön is találkoztunk.²⁰³ Ám máig sincs egységes válasz arra, vajon honnan erednek a különbségek, a kezdeti előnyökből, melyek a magukkal hozott műveltségi fokból vagy a telepítés kedvezményeiből és a „hagyománytalanságból” fakadtak, az időközben kifejlődött telepes mentalitásból, vagy a vagyont egyben tartó törzsöröklési rendszerből? Valószínű, hogy egy tényező helyett, legtöbb helyen többel kell számolnunk, legalább is helyenként egynek-egynek a túlsúlyával, esetleg történeti időszakonként eltérően másokkal. A Hegyhát és a Völgység magyar–német kapcsolatairól különböző módszerű, több évtizedes időkülönbséggel készült és más mélységű összehasonlító tanulmányok szólnak, melyek azonban másságuk ellenére egyenértékű modelleket szolgáltatnak. Andrásfalvy Bertalan a hegyhádi és völgységi magyarok és németek viszonyában az eltérő kultúrák „kihívását” találta meghatározónak, mely a magyaroknál a ceremóniális költségek szaporításában, (öltözködés, ünnepek tartása, lakáskultúra stb.), a nemek közötti munkamegosztás szigorú betartásában, ugyanakkor lazább munkaritmus-

ban, kedélyesebb életvitelben nyilatkozott meg. A németek értékrendje ezzel szemben a munka túlhajtott kultuszában, szigorúan takarékos életvitelben, a családi munkaerő legésszerűbb kihasználásában fejeződött ki. A kétfajta értékrend szembekerülése a magyarok lassú visszaszorulását és szegényedését vonta maga után a vizsgált időszakban, korszakunk középső szakaszán.²⁰⁴ Varga Anna a Völgység nyugati peremén Kölesd magyar nagyközség (1877-ig mezőváros) és a vele közvetlenül szomszédos Kistormás német falu viszonyában – igaz, korszakunk után – az 1930-as években azt tapasztalta, hogy a német települést a kulturális és társadalmi befeléfordulás, míg a magyart a nyíltság jellemezte. A németek szellemi kultúrájukhoz, népköltészetükhöz és szokásaikhoz élénken ragaszkodtak, de az anyagi kultúra területén egyre inkább a magyarokhoz igazodtak, még viseletükben is – melyet önazonosságuk legfontosabb külső kifejezésének tartottak –, jelentkeztek a magyar hatások.²⁰⁵ Míg Andrásfalvy vizsgálatában egyértelműen a német fél bizonyult polgárosultabbnak, a piac változásait rugalmasabban követte, nem kötődött annyira a gyakran előrelépést gátló hagyományokhoz, mint a magyar lakosság, Kölesd és Kistormás viszonyában a magyarokta hajdani mezővárosból származó polgárosult hatások formálták át a német közösség arculatát. Elképzelhető, hogy a két minta táji és kronológiai különbségek figyelembe vételével nagyobb térségben általánosítható, de Dél-Baranyában hasonló vizsgálat nem készült.

A németek a gazdaságba, földvásárlásba, építkezésbe fektették a hasznot, a magyarok reprezentációs törekvései sem teremtettek színes, expresszív vonásokban gazdag népi műveltséget. Leghívebb tanúi ennek a parasztos, de mértéktartó viseletek, amelyek a közeli rokonságban állnak más dél-dunántúli viseletekkel, például a karádiak és a törökkoppányiakéval, a pinczehelyiek-döbrököziekével, és azonos típusba tartoznak más távolabbi öltözetekkel, akár a jóval díszesebb Pécs környékiekkel vagy puritánabb dél-somogyiakkal.²⁰⁶ A Sárköz mellett csupán a hozzá közel eső, de mégis más formájú sióagárdi jellegzetesen újstílusú viselet és hímzés számít kivételnek. Az 1880-as évektől lett egyedivé. Az uradalmakban dolgozók és a paprikával foglalkozó, leginkább üzleti szellemű sióagárdiak újították, változtatták gyors ütemben az első világháborúig, sőt a két világháború között is. Élénk színeivel és virágmotívumaival hatásában leginkább a kalocsai ünnepi viseletre emlékeztet, azonban a kutatás eddig nem mutatott ki köztük közvetlen kapcsolatot.²⁰⁷ Említést érdemel, hogy a Mecsek környékén korszakunkban a községek nagy

hányadában működtek háziiparosként fazekasok, és néhány jelesebb központban is dolgoztak (Magyarhertelend, Óbánya, Újbánya, Mórág, Szekszárd), ám színes edényeik valójában csak a Sárközben szolgáltak vagyonzelző fölhalmozásra.²⁰⁸

A Sárközzel foglalkozó írások gyakran idézik Baksay Sándor szépirodalmi ötvözetű, de néprajzilag is találó mondatait: „Tanult, iskolázott, olvasni szerető, hazai történetben, vallási kérdésekben jártas, énekes, dolgos, kényes, táncos, könnyen élő nép, kinek a munkát és a vagyont a hegy és a víz, a rétek és a mezők olcsón és bőven szolgáltatják; a nők kitűnő és fáradhatatlan szövő-fonók; kár, hogy eredetileg gyönyörű népviseletüket ízléstelen színessé torzították. A fiatalság, ha ki akar öltözködni, egész szekrény patyolatot és selymet szed magára s fejére a régiebb egyszerűen szép díszes párta helyett egész kosár virágot illeszt.”²⁰⁹ Függetlenül attól, hogy a századközepén gyermekeskedő Baksay még látta a jobbágykori fehérvászon déldunántúli viseleteket és azok mérsékelt ékességei feleltek meg puritán ízlésének, a sárközi parasztviselet magyar viszonylatban a leggazdagabb és legpompásabb volt. Akár az eddig soroltak, szervesen beletartozott ez is a déldunántúli öltözködés típusába, amint első tudományos leírója, Kovách Aladár fogalmazta: „a sárköziek új divatja a régi alapokon épült, saját lelkükből fakadt, s eredeti, újkori népviselet.”²¹⁰ Az egész sárközi népi kultúra sok szállal kötődött környezetéhez, de a különböző elemek együttes találkozása sehol nem alkotott olyan színes, hordozóinak mentalitásával együtt a jobbágykorból való felszabadulást és az anyagi javakban való bővelkedést kifejező műveltséget, mint a sárközi ünnepi viselet.²¹¹

A népi kultúra felvirágzása, egyidejűleg a környezettől elkülönülés 1860 után következett be. Andrásfalvy Bertalan monográfiája részletesen bemutatja, hogy Dunaföldvártól délre a Dráva torkolatán túlig milyen széles vízjárta sáv kísérte a Dunát a szabályozásig. A parti helységek változatos módon halászattal, vadászattal, gyűjtögetéssel, réti állattartással, gyümölcsstermesztéssel, faizással hasznosították és nagy hányadában műveletlenül hagyták ezt a hatalmas területet.²¹² Az érintett községek sorsa akkor fordult meg, amikor a múlt század közepén szárazra került a mocsarak és rétek nagy része, helyettük termékeny szántókhoz és jóminőségű legelőkhöz jutottak. Különösen vonatkozik ez a változás a Sárközre, ahol Őcsény szántói 1855 és 1895 között mintegy ötszörösére, Decsé csaknem hatszorosára, Alsónyéké négy és félszeresére duzzadtak, és párhuzamosan csökkent, változott a rét, a legelő, az erdő és haszno-

síthatatlan terület aránya.²¹³ A földbőség az 1860-as évektől nagyszámú római katolikus bevándorlót vonzott a református alapnépességű szűkebb Sárközbe (Báta volt eredetileg is katolikus többségű), ekkor bontakozott ki a sárköziek születésszabályozása és endogám házassági tendenciája. Korábban nagy távolságra házasodtak a német népességgel elváltított református szórványokkal (Váralja, Szekszárd, Zengővárkony, Pécsvárad, Nagypall, Váralja, Mohács, Belvárd), sőt a Duna túl oldalán szeremelekkel és érsekcsanádiakkal is. Kulturális kapcsolataik a házassági-rokoni kapcsolatok elhalványulása után is maradtak.²¹⁴ A sárközi falvak intenzíven bekapcsolódtak az éppen kibontakozó kapitalista piaci lehetőségekbe, mely még extenzív gabonatermesztéssel is hasznot hozott. Ugrásszerűen javuló anyagi viszonyaik így képeztek alapot különleges népművészet megteremtésére, különböző javak felhalmozására: tornácos téglapépületek, az öltözetek anyagának és díszítésének drágasága, a lakástextilek (szőttesek) pompája, a ruha alkalomhoz szabott felöltésének változatossága, kiállítása, a ruhatár számszerű nagysága.²¹⁵ A ruhatár harmonikusan egyesítette a régies, gyakran későközépkorra visszamenő és a XIX. század második felének új divatjait képviselő darabokat és elemeket. Az öltözködés színeivel és gazdagságával összhangban áll a sárközi lakáskultúra, mindenekelőtt a szintén változatos motívumvilágú szőttés és hímzés.²¹⁶ A festett virágos bútorok nem helyben készültek, legtöbbit a közeli Baja és Szekszárd asztalosaitól vásárolták, de eljutott ide is a komáromi láda, és szívesen hoztak a német lakosságú, balparti Hartáról mennyezetes ágyat.²¹⁷ A kerámiát ugyancsak távolabbi helységekből szerezték be, Bajáról, Mórágryról, Szekszárdról, Siklósról és Mohácsról, melyek termékei stílusegységet alkottak.²¹⁸ A gyors gazdagodással kialakított műveltséget egyenletesen szinten tartották mintegy ötven esztendőn keresztül. A birtokstruktúra megmerevedésével, az endogám tendenciák fenntartásával és a születésszabályozással az 1880-as évektől az 1930-as esztendőig, ha nem is változatlanul, de az elért keretek között magas fokon konzerválódott a színes kultúra. Érthető, hogy ebben a polgári-parasztos környezetben aránytalanul kevés népköltészeti alkotást jegyeztek le a gyűjtők, annak ellenére, hogy az expresszív műveltség erőteljesen vonzotta a néprajzi kutatást. Annál gazdagabb volt a falvak ünnepei és munkával összefüggő szokásvilága és folklórában különleges helyet kapott táncélete.²¹⁹ Az utóbbi elválik az archaikusabb déldunántúli táncoktól. A régiesebb leánykörtáncokkal és a csárdás változataival részint az újabb stílust képviseli, részint a Duna-mente táncművészetéhez kapcsolódik.²²⁰

Ahhoz, hogy a Sárköz népi kultúrája olyan lett, mint amilyenként vázoltuk, hozzájárult a közeli Szekszárd nemcsak a kerámia és a bútór szállítójaként, hanem, mint állandó felvevő piac, mint a sárköziek szőlőbirtokának helye, mint a megyeszékhellyel járó gyarapodó városi szerepkörből adódóan korszerű ízlésformáló is. Szekszárd mindenek előtt a bornak köszönhetette tőkáját és fejlődését. Ez a tény önmagában is besorolja a dunántúli agrárjellegű városok közé, ami azt jelenti, hogy jelentékeny iparosrétege — korszakunkban is — nemcsak mesterségéből, hanem szőlőjéből is pénzelt. A szűk igazgatási mag mellett a múlt század második felében három hóstátjellegű negyede volt: a református jellegű Fölsőváros, a katolikus Alsóváros és az alsóvárosiakból meg a bevándorolt magyarosodó németekből alakult Újváros. A század vége felé ezek a viszonylag zárt egységek már felbomlóban voltak, ami párhuzamosan zajlott a kézműves életforma válságával és a Duna menti mezővárosok többségétől, azok hanyatlása miatt átvállalt városi funkciók megerősödésével.²²¹

Kelet-Dunántúl és a Bakony

A Duna mente és — az elhalványuló, de a református egyházigazgatásban még élő néven — Dunamellék mindkét partot magába foglaló, részletesebb néprajzi vizsgálatok hiányában pontosan meg nem határozható táji-történeti egység. Az Alföld nyugati vidékeinél már szembesülnünk kellett azzal a kérdéssel, hogy a Duna mennyiben képez néprajzi határvonalat.²²² Most a jobbpartról ismét, ezúttal kissé bővebb terjedelemben keresünk rá választ.

A két part összetartozását emeli ki egy viszonylag kevésbé kutató szempont, a folyó kulturális közvetítő „csatorna” volta. Nemcsak olyan közvetlenül jól tapintható mozzanatokra gondolunk, mint a komáromi bútór kereskedelme, mely vízi úton bonyolódott és stílusában hatott a faddi, kalocsai, hartai, sőt korábban, úgyszintén a XVIII. század végén a hódmezővásárhelyi bútorasztalosokra, hanem még-mélyebb és korábbi összefüggésekre is.²²³ Filep Antal mutatott rá ilyenekre a kisalföldi ház szomszédos házvidékekkel való kapcsolatait vizsgálva: utalt az Ausztriába és Dél-Morvaországba nyúló szálakra. Északkelet-Kelet Dunántúlon át összefügg ez a típus az Alföld középső és déli tájai-

nak vele majdnem azonos háztípusával. Nem csupán egy-egy kulturális elemről, hanem jól meghatározható egységről van szó, melynek folytonossága a későközépkortól igazolt.²²⁴ Hasonló jelenségcsoportok fölmutatásával adós a kutatás. A dunai kereskedelem kultúráközvetítése nem állt meg délen sem a magyar nyelvterület határán. Eljutott az aldunai országokba a komáromi láda is, s talán még jellemzőbben a mohácsi kerámia. Közele fontos piacain túl (Zombor, Apatin) dereglyékkel a századelőn tízezer számra szállították Horvát-Szlavónországba, Szerbiába és Bulgáriába, pedig ekkor már tetemesen fogyott a mohácsi fazekasok száma.²²⁵ Az élénk gabona- és fakereskedelem, a vontatás és fuvarozás állandó kapcsolatot teremtett a folyómenti települések között. Azok a feudálisban több szabadalommal bíró tolnai-baranyai mezővárosok, melyekről fejezetünk elején esett szó, a dunai forgalomban játszott közvetítő-átmenő szerepkörüknek köszönhették előnyüket. Mohács egykori püspöki mezőváros, földesurai székhelye, Pécs után Baranya második legnagyobb helysége volt a XIX. században. Lakossága elsősorban külterjes állattartásból pénzelt a folyómenti fekvés haszna mellett és erre támaszkodva folyamodott 1845-ben örökváltságért. Föllendülése azonban – a gőzhajózás elterjedésével és a várost elkerülő vasúthálózat kiépülésével – néhány évtized múlva visszaesett. 1871-ben már nem mezőváros, hanem község.²²⁶ Hasonló történt a szintén élénken fejlődő Pakssal. Tolna egyik legfontosabb terményösszegyűjtő helye lett a múlt század első felében, amint azt erős zsidó közössége is tanúsítja. Az 1820-as években már a lakosság 10 %-át tették ki, 1880-ban még 12,7 %-át, de aztán fokozatosan elköltöztek, mert a helység elvesztette korábbi jelentőségét.²²⁷ A céhes ipar sosem erősödött meg igazán a Duna menti településeken. A múlt század második felében jelentékenyebbnek mondható a kisipar, főleg a ruházatkodási és az építkezési ágak, nagyipar azonban ekkor sem telepedett le itt.²²⁸ Mind a faépítkezést föl váltó rangosabb déldunántúli tégláépítkezésről, mind a viseletek jellegadó voltáról esett már szó. A két part közti kapcsolatokat erősebben kirajzolja, hogy Tolnával és Baranyával szemben bár karakteres helyei jegyekkel különböz, de sok rokon vonást mutató viseleteket találunk Kalocsától és szállásaitól déli irányban Érsekcsanád, Szeremle, Bácskertes, Doroszló, Gombosig. Nemcsak azonos vallásúak összeházasodása áll a háttérben, hanem a parasztos divatok ettől lényegében független megjelenése, aminek okait teljesen még nem ismerjük. Nem társtalan a viselet. A már említett tánckincs, a kelet-dunántúlinak nevezett kisebb táncdialektus majdnem

azonos elterjedésű vele. A maga nemében hozzá hasonlóan tartalmazza a paraszti polgárosulás elemeit és sokféle eredetű változatos kulturális rétegeket egyesít.²²⁹ Ide kívánczok annak megemlítése, hogy a XVIII. század elejétől ismert, kalocsainak mondott fűszerpaprikatermesztés is már igen korán mindkét partra jellemző volt.²³⁰ Századunk elején Cecén és környékén belterjes étkezési paprikatermesztő körzettel egészült ki. Délebbre az eredetileg dohányos Bácskertes újabb magyar neve (eredetileg Kupuszina) szintén legújabbkori zöldségtermesztésével áll összefüggésben.

Az összetartozás jelei ellenére a térkép mégis azt mutatja, hogy Budapesttől délre egészen Zimonyig a Duna mindenütt megyehatáron halad eltérően északabbi szakaszától, ahol a főváros körül Pest megye Dunántúlra átnyúló karéját látjuk, majd pedig Esztergom, Komárom és Győr vármegyék a folyóval tengelyükben centrális szerkezetű közigazgatási egységek. Jóllehet – ismert földrajzi tényezők találkozása következményeként – csak Pest és Buda forrtak össze nagy településsé, az északabbi megyeszékhelyek és a velük szemben fekvő falvak között az első világháborúig szintén megvolt az esélye hasonló fejlődésnek. A Szentendrei-sziget gazdasági-kulturális-házasodási integrációja mindkét parttal azonos tendenciáról tanúskodik.²³¹ Ellenben délebbre csíráját sem találjuk településpároknak (kivéve a nem magyar lakta Szerémséggel szemben), sőt nem is keletkeztek az átkelőhelyeknél olyan fontosságú települések, mint a fől soroltak. Ezek a tények arra figyelmeztetnek, hogy a Kisalföldön keresztül haladó Duna, mint hangsúlyoztuk, kevésbé vagy nem néprajzi határ, mint az Alföldet és a Dunántúlt határoló folyószakasz. Föltűnő, hogy a török hódoltság alatt legtöbbet pusztult Kelet-Dunántúlon a hasonló történelmi sors ellenére nem alakultak ki olyan nagyhatárú, jelentős népességkoncentrációjú mezővárosok, mint az Alföldön, sőt vidékenként eltérően, de nagy vonalakban az eredeti településhálózat állt vissza, bár a lakosság nagy része kicserélődött. Közrejártak ebben az eltérő földrajzi adottságok, melyek a kisebb településeknek jobban kedveztek. A pusztai nagyállattartáshoz, az alföldi mezővárosok XVIII–XIX. században fontos gazdasági ágazatához hasonló településalakító tényező nem jelentkezett. A felszabadító háborúk után a Kelet-Dunántúlon hatalmas latifundiumok keletkeztek, míg a Duna-Tisza közén nagy kiterjedésű szabadalmatlan területek maradtak meg. Ezek az eltérések a későfeudális jobbágyi létet sokoldalúan befolyásolták és hozzájárultak a folyó két partjának kulturális eltéréseihez. A néprajzi-

néptörténeti szakirodalom számon tartja a Duna-Tisza-köze újránépese-
désének dél-dunántúli összetevőit. Az 1699-i jászkunsági Pentz-féle össze-
írásban a Kiskunságban 103 helybeli származású családra például 135
baranyai bevándorló család esett.²³² Azonban néhány évtized múlva
ezeknek a helységeknek a lakossága más irányokból sokszorosára duz-
zadt és elnyomta a déldunántúli hatást. Habár még Szegeden és Hód-
mezővásárhelyen is kimutatott a kutatás dunántúli eredetű kulturális
elemeket, azoknak jelentősége korszakunkban már csekély, nem pedig
meghatározó volt.²³³

A Dunántúli-Középhegység és a Duna közé eső területet, a vol-
taképpeni Kelet-Dunántúlt társadalmi összetettsége és kulturális hetero-
genitása miatt nem tudjuk néprajzilag egységesen jellemezni. Síksági
vidékét ma már Mezőföldként ismeri a közvélemény, korszakunkban
azonban még csupán Veszprém megye enyingi járása viselte ezt a ne-
vet.²³⁴ A Kelet-Dunántúlt a Duna vonalától nyugatra haladva szélesebb
térsgében is a földrajztudomány és a néprajz átmeneti területként említi
az Alföld és a Dunántúl távolabbi vidékei között. Ennek etnográfiai
bizonyítékait eddig elsősorban az építkezéskutatás szolgáltatta. A kö-
zépmagyar vagy alföldi háztípus kelet-dunántúli meglétének gyökerei
korszakunknál századokkal korábbra nyúlnak vissza, azonban a szabad-
kéménynek a füstös konyha rovására való terjedése nyugati irányba a
múlt század második felében a modernizálódás jele volt.²³⁵ A Kelet-
Dunántúl a legutóbbi idők megélenkült néprajzi vizsgálataiig a magyar
nyelvterület legkevésbé ismert vidékei közé tartozott. Az átmeneti jel-
leg, a központi fekvés valamint a reprezentatív népművészet hiánya egy-
aránt hozzájárult ahhoz, hogy a kutatás elhanyagolja. Népviseletei kor-
szakunkban polgárosult formájúak. A gyári anyagok, a képfestő, városi
divatok és egyszerűség jellemzik, legfeljebb a pásztorok öltének föl ré-
gesebb ruhadarabokat.²³⁶ A bútorzatról és lakberendezésről ugyanezt
lehet elmondani.²³⁷ Erdők hiányában nem találkozunk sem a monumen-
tális régies faépítkezés, sem a fafaragás jelentékenyebb emlékeivel. A dí-
szítőművészet ágazatai közül kiemelkedik a csákvári fazekasság, mely a
korban a Dunántúl legnagyobb és legváltozatosabb termékeket előállító
fazekasközpontja volt.²³⁸

A táj társadalmi összetételét meghatározták a nagykiterjedésű ura-
dalmak. Fejér megye Somogyot is megelőzve országosan első helyen állt
a nagybirtok területi arányát, illetően: 1895-ben az 1000 holdon felüli
gazdaságok 42 %-át, a 100 holdon felüliek 69 %-át foglalták el.²³⁹ Az ura-

dalmak között számos kitűnően szervezett volt. A XVIII–XIX. század fordulójától okszerű gazdálkodásra rendezkedtek be, ezután fokozatosan korszerűsödve foglódttak be a kapitalista gazdálkodás rendszerébe: az ercsi Lilien, az alsuti főhercegi, a tata-gesztesi és a csákvári Esterházy, a martonvásári Brunswick, a zirci apátsági, a többfelé elhelyezkedő Zichy birtokok stb.²⁴⁰ Sok helyen bérbeadva működtek. Jórészt feudális eredetű parasztbérletek is voltak, melyeket a birtokrendező racionalizálások során fölszámolni igyekeztek, mint például a csákvári uradalomban.²⁴¹ A telkes jobbágyutód birtokos parasztságnak így nem nyílt sok lehetősége terjeszkedésre, mégis kialakult egy erős nagygazdaréteg, tagjait itt is *pógárnak* nevezték, mely a kisszámú, a dualizmus idején tönkrement középbirtokokat vásárolta föl elsősorban a terület déli felén.²⁴² Az egykori, jórészt református kisnemesi közösségek itt is, a birtokos parasztság rétegét gyarapították, de ugyanúgy elkülönültek a jobbágyleszarmazottaktól egymás között házasodva és szokásaikhoz ragaszkodva, mint más vidékeken.²⁴³ Az uradalmi majorokban mindkét csoporttól távol éltek a cselédek és béresek, a „puszták népe”. Az ő zárt világukról, kultúrájukról viszonylag keveset tud a néprajztudomány.²⁴⁴ Az uradalmak idénymunkás-szükségletüket a közeli észak-dunántúli hegyvidéki, szegényebb falvakból vagy távolabbról Felső-Magyarországról, meg alföldi vidékekről (északi peremfalvak, Dél-Tiszántúl) szerződtették. A többféle eredetű hónaposmunkások, a summások Fejér megyei vállalkozásai éppen az 1880-as évektől váltak tömegessé.²⁴⁵

A jobbágyfelszabadítás előtt Fejér megyében is számos uradalmi központnak szerzett birtokosa mezővárosi és velejáróan vásártartási jogokat. Ezek egyenletesen, bár a ritkább településhálózat miatt kisebb számban helyezkedtek el a területen. Közülük egy sem emelkedett ki jelentékenyebben, még annyira sem, mint a Tolnába eső vidéken a már említett Dunaföldvár és Paks. Az egész Kelet-Dunántúl természetes városi központja, a főközlekedési utak metszéspontjában fekvő, nagy igazgatási múlttal és a XVIII. században számottevő kézműiparral rendelkező Székesfehérvár volt. A történelmi, egykor fallal kerített Belváros körül épültek falusias külsejű hóstátjai, az Alsóváros, Felsőváros és Palotaváros. Ezeknek mind megvolt a maga jellegzetes vonásokkal, lokálisan megkülönböztethető polgáris viselettel és szokásokkal bíró paraszti és a mezőgazdasági tevékenységet is végző, szegényebb iparos népessége. Összehasonlító vizsgálatukat nem végezte el a néprajz, de a legutóbbi évtized kutatásai jóvoltából föltárult a Palotaváros a századfordulón még

hagyományos életmódja. Erek és csatornák melletti fekvése miatt elsősorban tímárok, csapók, tobakosok telepedtek meg itt, míg kistápláló parasztsága már a múlt század elején a polgári lakosság zöldségszükségletének ellátására szakosodott.²⁴⁶ Korszakunkban és megelőzően Székesfehérvár tőkés fejlődését mindenek előtt a mezőgazdasági terménykereskedelemből fölhalmozódó tőke és nem az ipar biztosította.²⁴⁷

A Duna-könyökben fekvő északkelet-dunántúli hegyvidékre fokozottan érvényes, amit a Kelet-Dunántúl etnográfiai kutatatlanságáról mondtunk. A hódoltság és a Buda–Székesfehérvár–Komárom körüli harcok fölbomlasztották középkori településhálózatát, megritkították a népességét. A korábbi településsűrűség nem állt vissza, a lakosságot pedig előbb német, utóbb szlovák telepésekkel pótolták. A leginkább elpusztult Duna-kanyarban és Buda környékén is maradt azonban néhány folytonosan lakott magyar község: Pilismarót, Tinnye, Tök, Páty stb., melyek népességileg összefüggnek a Szentendrei-sziget szintén kontinuos magyar településeivel és a tudunai falvakkal is. Esztergom és Buda szabad királyi városok mellett két fontos urbanizált maggal rendelkező városa volt még a tájnak, mindkettő kamarai mezőváros, Óbuda és Szentendre. Mind a négyre jellemző a múlt század második feléig az erőteljes agrárjelleg, a kiterjedt szőlőbirtokok és a minőségi bortermelés. Céhes és kézműiparosok jövedelme részben mezőgazdaságból származott, részben a környék szükségleteit ők látták el. Esztergomban Szentgyörgymező szinte függetlenül Szenttamástól és az érseki Vízivárostól élte a maga mezővárosi életét, a budai Tabán és Víziváros is szőlősgazdák és kapások negyedének számított a múlt században. Korszakunkban azonban ezek a vonások már elhalványultak, de az időközben a fővároshoz csatolt Óbudán maradt még jellegzetes paraszti réteg.²⁴⁸ A filoxera által elpusztított szőlők rekonstrukciója csupán kis hányadban ment végbe. Helyette a hirtelen megnövekedett világváros gyümölcszükségletét (főleg csonthéjasok és bogyósok) kielégítő ültetvényeket telepítettek. Az állandó budapesti piacra szekerekkel és batyuban hordták be a gyümölcsöt, tojást, tejterméket, baromfit az egyébként meglehetősen kedvezőtlen földrajzi adottságú Buda környéki és pilisi magyar, német és szlovák falvak. Munkaerőfeleslegük is a fővárosban talált keresetre, a múlt század második felében még főként nem a gyáriparban, hanem építkezéseknél, napszámban, egyéb alkalmi munkavállalásban, fuvarozásban.²⁴⁹

Az északkelet-dunántúli hegyvidék délnyugati folytatásában a Bakkony és környezete jellegzetes példája a földrajzi okok miatt néprajzi

keretbe fogható vidéknek. Középhegységi és dombsági tájait évszázadokon át sűrű erdőségek fedték, melyeket a XVIII. századtól ritkítottak meg az irtások annyira, hogy az egykori összefüggő erdőtakaró kisebb darabokra szakadozott. Részint új, gyakran nem magyar jövevényekből telepített irtványtelepek is keletkeztek.²⁵⁰ A természeti viszonyok következménye, hogy környezetéhez viszonyítva a Bakony népi kultúráját bizonyos fokú zártság jellemezte. Ez és a múlt századi betyárromantika hozzájárult ahhoz, hogy a néprajzi kutatás az ökológiai feltételekkel kapcsolatos archaizmusoknak aránylag több figyelmet szentelt, mint a színvonalas, művészi teljesítményekben sem szűkölködő paraszti kultúrának.²⁵¹ Tény, hogy a szűkebben vett Bakonyt és környező hegyvidékét majdnem teljesen elkerülték a főközlekedési utak, délről a Balaton nagy víztükre határolta, minek következtében Veszprémen kívül jelentékenyebb városi település nem alakult ki belsejében. De Veszprém püspöki város sem mondható a nagytáj egyetlen vásáros, igazgatási, gazdasági, kulturális központjának. Több, a Bakony határain kívül eső város, Pápa, Székesfehérvár, sőt Győr, Komárom és Tata is vonzást gyakorolt a közelségében fekvő bakonyi községekre. A terület igazgatásilag mindig is megoszlott több vármegye között.

Ha a zártság következményeként kulturális archaizmusokat keresünk, azokat mindenképp az erdei élet, a gyűjtögetés és a famunka körében találjuk meg. A primitív növényi és állati gyűjtögetés és zsákmányolás formái mellett azonban párhuzamosan folyt az erdőben a szénégetés és mészégetés, valamint a kiterjedt pásztorkodás, főleg sertés-legeltetés.²⁵² A múlt század végéig élénken működtek a Dunántúlt ellátó faeszközkészítő háziipari központok (Pénzeskút, Úrkút, Csesznek, Borzavár, Bakonycsérnye, Bakonyszentkirály, Bakonybél stb.), melyek tevékenységének épp a megfogyatkozott erdők szabtak határt.²⁵³ Termékeik ekkoriban a Balkánra is eljutottak.²⁵⁴

Az erdőhöz kapcsolódó foglalkozások elsősorban az északi és középső bakonyi tájak településeit jellemezték, a Déli-Bakony, melyet XX. századi idegenforgalmi háttérű megnevezéssel Balatoni-felvidéknek hívnak, más jellegű táj. Az összefüggő erdők helyét itt nagymúltú szőlők és gyümölcsösök foglalják el.²⁵⁵ A balatoni borok hírneve más jeles történeti borvidékekhez képest (pl. Szerémség, Pozsony- és Tokaj-hegyalja) jóval később, csupán a XVIII. században kezdett emelkedni és a XIX. század első felében, derekán érte el tetőpontját. A kedvezőtlen közlekedéscsökkentés mellett az is magyarázza, hogy az előnyös termé-

mészeti adottságú, értékes, minőségi borokat adó vidéken nemhogy jelentékenyebb bortermelő város nem alakult ki, de erőteljesebb kései mezővárosi fejlődés sem ment végbe. A táj peremén fekvő hajdani polgárvárosok Keszthely, Sümeg, Várpalota végvári szabadalmas múlttal rendelkező és uradalmi központok voltak; Mór elsősorban borának köszönhette ugyanezt a rangot. Igen jellemző, hogy a bérlős és úrbéres mezővároskák is túlnyomólag borvidékeken találhatók: Tüskevár, Somlóvásárhely, Somlószőllős, Devecser a Somló környékén, Tapolca, Szigliget, Gyulakeszi, Köveskál a Tapolcai- és Káli-medencében. Tihany a halászat és a bor mellett az apátságának köszönhette címét, Zirc viszont elsősorban annak, hogy egyházi uradalom központja volt. A többségükben apró helységek a század második felében sorra elvesztették státusukat, a filoxeravész pusztítása, melyet – igaz – viszonylag gyors rekonstrukció követett, maradék tekintélyüket is elvette.²⁵⁶ Legfeljebb a szerencsésen kiemelkedő Tapolcát említhetjük kivételként. Viszonylag nyílt fekvésével, közlekedési csomópont voltával magyarázható, hogy kisebb jelentőségű terménygyűjtő központként városias településsé vált.

A mondott időszak prosperitásának emlékei az építkezésben és a lakáskultúrában még meghatározók a múlt század végén.²⁵⁷ A szőlőhegyek képét formálják a történeti stílusok – barokk, copf, klasszicizta – helyi változatait őrző, legsikerültebb egyedeikben műemlékként is becsült préházak.²⁵⁸ Ahol a bortermelés gyengébb minőségű volt, mint Keszthely körzetében, ott az egyébként Közép-Dunántúlról az újkorban hiányzó faépítkezés emlékeit, használatban maradt XVII–XVIII. századi boronafalú borospincéket vette számba a kései kutatás.²⁵⁹ A bakonyi falvak népi építésze a XIX. században harmonikus külsejű lakóház-típust hozott létre, melyet leginkább az ívelt oszlopos tornác, a művészi vakolatdíszel ékesített oromfal és a köépitkezés jellemez. Az ún. kuriális stílust kedvelték a terület kulturális arculatát jellegzetesen alakító módos kismemesi közösségek, ugyanakkor a hálalaprjz századunk első évtizedéig is sok helyen megőrizte a szemes kályhás szoba – füstös konyha beosztást, a szabadkémény pedig korszakunk első felében terjedő újításként jelent meg a Bakonyban.²⁶⁰ Kismemesi ízlést idéznek a XVIII–XIX. században készült, jórészt pásztorok által faragott székek és a festett bútorok.²⁶¹ A néprajzi monográfiával megörökített legnevesebb kismemesi eredetű község, Szentgál az Északi-Bakonyban található. 1848-ig szinte páratlan társadalmi státust sikerült megővnia, a középkori szolgáltató népek speciális feladatai közül lakói az erdőóvást és a vadászatot úzték

a késői feudalizmusban is, amikor már ez a kiváltságos forma másutt megszűnt. Az igen erősen begyökerezett nemesi hagyományok és a református vallás révén az 1940-es évekig zárt közösséget alkottak, mely az átlagos birtokos paraszti létet a nagykiterjedésű határ erdeivel és legelőivel biztosította.²⁶²

A nemesi vonásokat hordozó, zsinóros posztó, sötétebb színeket kedvelő bakonyi népviselet a múlt század második felében városi szabású lett, lassan eltűnt.²⁶³ De még a századelőn Pápán a tradicionális szokások egy részét gyakorló Alsóvárosban az idősebb parasztok hordták, sőt a világosabb és sötétebb tónus a katolikusok és a reformátusok megkülönböztetésének emlékét is őrizte.²⁶⁴ Színes újstílusú parasztviselet a falvakban nem alakult ki.²⁶⁵ Párhuzamosan tűnt el a jellegzetes pásztorviselet is, melynek nevezetes darabját, a széles gallérú, rövid, befenekelt ujjú cifraszűrt a múlt század végéig viselték.²⁶⁶ A bakonyi pásztorművészet – nemcsak a székek, bútorok faragása – a dunántúli fafaragás legszebb teljesítményei közé tartozik. A spanyolozás divatját azonban itt nem követte a domború faragás olyan kiterjedt divatja, mint Somogyban.²⁶⁷ A századfordulón a ruházat és a lakástextil már bolti anyagokból, vagy a visszaszoruló takácsok szőttéseiből készült. A keleti-bakonyból színes keresztöltéses (Dudar környéke) és fehér lyukhímzések maradtak fenn a múlt század második feléből.²⁶⁸ Jellegzetes hímzész csoportot képviselnek az újstílusú, paraszti halápi hímzések.

A Dunántúl áttekintésének végére maradt a centrális helyzetű Bakony és így különösen nem térhetünk ki az elől, hogy rámutassunk, a természeti feltételekkel összefüggő kulturális vonások kivételével nem lehet az észak-északnyugati és a dél-dunántúli területektől néprajzilag pontosan elhatárolni. Az 1880-as évekre már föloldódott az erdős vidékek hajdani elzártsága, az említett távolabbi, nagyobb városok vonzóereje megnőtt. A kapitalizmus kezdeti szakaszában az egyidejűleg olyan hagyományos kapcsolattartási mozgások is fölélnkültek, mint a Keleti-Bakony és a Vértesalja szegényebb községeinek időszakos munkavállalásai Fejér megye síksági uradalmaiban és a háziipari árusító utak, illetőleg ellenkező irányba például a Káli-medence falvainak nyugat-magyarországi borkivitele.²⁶⁹ Külön kérdéskör: vajon a Balaton milyen mértékben választotta el a két part lakosságát. A századelőn Jankó János, bő hatvan esztendő múlva Vajkai Aurél monográfiát írt a Balaton mellékének néprajzáról. Mindketten megállapították, hogy a tó léte hagyományosan nem sokban befolyásolja a lakosság életét.²⁷⁰ Halászata számos

archaikus fogási módot és eszközt őrzött meg, de kicsiny embercsoportot érintett.²⁷¹ A monográfiakészítésnek azonban mindkét esetben külső, nem néprajzi indítatása volt. Jankó egy nagy természettudományos vizsgálatsorozat, a Balaton-kutatás résztvevőjeként dolgozott, Vajkai pedig a modern idegenforgalom kívánalmaihoz igazodott. Mindketten inkább a különbségekre, mint a hasonlóságokra mutattak rá. Az újabb kutatások több vonatkozásban módosították a képet. A két part között a szántói réven és télen a jégen termékcseré folyt. Somogyból szívesen szállítottak gabonát a jó árral kecsegtető veszprémi piacra. Az északi part elsősorban borát árusította.²⁷² Jankó arról írt, hogy „a menyasszonyt nem szeretik vízen-jégen hordozni”, az anyakönyvek tanúsága szerint még a Káli-medencének is voltak házassági kapcsolatai a túlpartra.²⁷³ Halványan kirajzolódik, hogy az üdülőkörzet kialakulása előtt sem lehetett egyértelműen elválasztó szerepe a tónak, inkább a távolabbi nagyobb tájak – Bakony és Somogy – közti különbségek kiegyenlítésében vettek részt a parti községek.²⁷⁴

Szlavónia és Szerémség

A Dráva és a Száva folyók közének közigazgatási hovatartozása és neve a magyar történelem folyamán többször változott. Az Árpád-korban még csak a Zágráb környéki vidéket jelentette Szlavónia. A dél-dunántúli vármegyék átnyúltak a Dráván túlra. Az elnevezés fokozatosan kiterjedt kelet felé és a XIX. században már a Dráva torkolatáig jelölte a területet. Ezért nevezik a néprajzi szakirodalomban a Vuka-menti magyar településeket (Szentlászló, Haraszi, Kórogy) és az Eszék tőszomszédságában lévő Rétfalut szlavóniai falvaknak, jóllehet a terület Szerémséggel érintkező határvidékére esnek, és Kórogy éppenséggel Szerém vármegyéhez tartozott 1918 előtt. A Szerémség a Duna és a Száva közötti terület nagymúltú tájneve, melynek súlypontja a folyók torkolata felé esett.

A négy szlavóniai magyar község a középkori magyarlakta Dél-Magyarország lakosságának reliktumai. Az Árpád-kori eredetű sűrű magyar települések a későközépkortól pusztultak a becsapó török seregektől. Majd amikor a vidék hadszíntérré, felvonulási területté vált, északra

menekültek. Helyüket a szintén észak felé húzódó délszláv népesség foglalta el. A szlavóniai magyarok a XVII. századtól egyre zsugorodó nyelv-szigetben éltek, és ez a peremhelyzetük magyarázza, hogy a legarchaikusabb dunántúli községeknél is régiesebb népi kultúra birtokában érték meg a XX. századot. A reformációtól folytonosan megtartották református vallásukat, ami a drávaszegi és ormánsági, szintén kálvinista magyarsággal való kulturális kapcsolataikra vet fényt.

A tiszta fehér női öltözet – itt az egybe varrott felső és alsó részt nevezték *kebének* – a századvégen változott tarkára. A divatok átvételében Rétfalu járt elől, ahol már az 1890-es években a favázás házak helyét átvették a téglapületek és az öltözködés városiasra váltott.²⁷⁵ A másik három községben mindez évtizedekkel később következett be. Korszakunk végén az idősebb nők és férfiak még a régi stílusú vászon-, posztó- és bőrruhákat hordták (*szürkankó, köce, bunda*), munkában bocskort húztak.²⁷⁶ Garay Ákos 1911-ben azt írta, hogy „almárium, dívány vagy újabb módi bútordarab talán egy-két háznál van mindössze.”²⁷⁷ A századelőn a hagyományos földművelés és állattartás mellett még gazdasági szerepe lehetett a vízes területeken a halászatnak és a gyűjtögetésnek.²⁷⁸ Az első világháborút követő határváltozás valószínűleg hozzájárult, hogy a kései gyűjtések archaikus nyelvi állapotot, a népzeneben számos régi stílusú dallamot, gazdag szöveges népköltészetet és szokásvilágot tártak föl.²⁷⁹ Táncaik az északabbi Duna mente táncaival tartoznak egy dialektusba. A leánykörtáncokat a legrégiesebb magyar táncréteghez sorolta a kutatás.⁸⁰ Délszláv befolyásra ezekben a falvakban a Déldunántúlon tapasztaltnál erősebben és hosszabb ideig megmaradt a nagycsaládi vagyoni-közösség.²⁸¹

Az Eszék és Vukovár közötti négy magyar falu magyar népességének legnagyobb száma alig haladta meg a háromezretet, az 1910. évi népszámlálás viszont a korabeli Horvát-Szlavónország területén 105.948 magyar nyelvről tud.²⁸² Töredéknyi állami alkalmazottat, főleg vasutast és idénymunkást leszámítva, ezek főleg dél-dunántúli megyékből származó újkori bevándorlók. A nagy népmozgás gyökerei és története nincs kellő pontossággal föltárva. Valószínűleg már 1848/49 előtt megindult, de folyamatossá csak a jobbágyfelszabadítás után lett, és igazán nagy lendületet az 1870-es években a katonai határvidékek feloszlásával kapott, és csak az 1890-es évek elején az Amerikába irányulással hagyott alább. Okai közt a dunántúli parasztság földéhségét, munkavállalási szükségleteit kell keresnünk, más oldalról a Dráván túli te-

rületek viszonylag alacsony népsűrűsége, a kapitalizálódó uradalmak munkaerőhiánya, a kiváltságolt katonai határőrvidékek felbomlása után bekövetkezett helyi társadalmi válság, mely lehetővé tette az olcsóbb földvásárlást, ugyancsak hozzájárult.²⁸³

Mivel a Dráván túlra vándorlás nem szervezett telepítéssel ment végbe, a magyar lakosság nem alkotott összefüggő nyelvterületet. 1910-ben igen nagy távolságban, Szerém, Verőce, Pozsega és Bjelovár-Körös vármegyékben, ezeknek főleg a Dráva és a Duna felé néző vidékein szét-szóródva éltek.²⁸⁴ A Szerémség keleti részén, a Száva felé folyó patakok mentén több jelentős magyar közösség telepedett meg (Maradék, India, Ürög, Nyékinca, Herkóca), melyeknek alaprétege valószínűleg a XVIII. század végén a Bácskából származott ide.²⁸⁵

A nagyszámú, méltán „csángó sorsú”-nak nevezhető szlavóniai magyarság népi kultúrájáról, az említett Eszék közeli községeket kivéve, alig tud a magyar néprajztudomány. Alig van feltevésünk, milyen mértékben és meddig őrizhették meg az átvándorlaskor magukkal vitt korabeli dunántúli parasztkultúrát, vagy befolyással voltak-e új környezetükre.

Jegyzet

1. Kogutowicz Károly, 1930, 1936 a tájegységről szóló, mindmáig legnagyobb szabású, ún. kultúrföldrajzi munka szerzője bár a könyv címében a Dunántúlt és a Kisalföldet együtt tűnteti föl, mégis csupán a Duna jobb partjával foglalkozik. Fejezetünkben Dunántúlon ugyanezt, „szűkebb Dunántúlon” viszont a Kisalföld nélküli nagytájat értjük.

2. Nagyszámú, de szétszórót helytörténeti irodalmon és eredeti levéltári forrásokon alapuló újabb összefoglalás: Maksay Ferenc, 1976. Korabeli település- és népességtörténeti változásokról szóló további cikkek olvashatók ugyanabban a kötetben, amelyekben Maksay idézett írása megjelent: A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottságának Értesítője II. A Dunántúl településtörténete I. (1686–1768). Veszprém, 1976.

3. Makkai László, 1947, 120–128.

4. Hofer Tamás, 1955, 143–147; Takács Lajos, 1964/b, 490–493, 514–516; Maksay Ferenc, 1976, 55.

5. A dunántúli németek történetének kiterjedt, de nagyon változó értékű magyar és német irodalma van, melyet egymástól olykor igen távoli álláspontok jellemeznek. Ezért alapos kritikával forgatható. Néhány összefoglaló jellegű munka: Tóth Ferenc, 1931; Kogutowicz Károly, 1936, 60–98; Réz, Heinrich, 1935; Sche-

rer, Anton, 1955, 12–65; Riedl, Franz – Steiner, Stefan, 1962; Senz, Josef Volkmár, 1974. Az egész mai Magyarország német nemzetiségére újabb összefoglaló: Hutterer Miklós, 1973.

6. Polány István, 1938; Breu, Josef, 1970.

7. Kritikával kezelendő történeti-néprajzi összefoglalás: Sarosácz György, 1973.

8. Kovács Alajos, 1938, 561–567; Kniezsa István, 1941, 28–32; Csapodi Csaba, 1942.

9. A Dunántúl újkori nemzetiségi viszonyairól újabb, de szerény összefoglalást nyújtanak: Muzsnai Lászlóné, 1976; Szita László, 1977.

10. Pl. Gönczi Ferenc, 1937, 17; Fél Edit, 1941, 1–7; Andrásfalvy Bertalan, 1980, 51; Gergely Katalin, 1985.

11. Stahl Ferenc, 1974.

12. Iványi Béla, é.n. 125–128; Zimányi Vera, 1960; Ruzsás Lajos, 1968, 228–239; 1976, 12–17.

13. Bátorfi Lajos, 1876, 189; Haller Jenő, 1912, 45, 67–69.

14. Mohl Adolf, 1926, 108.

15. Ruzsás Lajos, 1976, 12: Felhő Ibolya, 1970 alapján végzett számítással 1767-ben az egész Dunántúl jobbágyságának kb. 35 %-át sorolja a szabadon költözők közé.

16. Vörös Károly, 1952; Felhő Ibolya, 1970.

17. Mucsi Ferenc, 1962; Erényi Tibor, 1962.

18. Király István, 1980, 321–340.

19. Thüring Gusztáv, 1912, 132.

20. Ruzsás Lajos, 1976, 7–9.

21. Gyimesi Sándor, 1975, 146–147.

22. Ahol a következőkben korabeli számadatokat idézünk és külön jegyzetet nem adunk, Bárándy János, 1842–1844 táblázatai szolgálnak forrásul.

23. Vörös Károly, 1980, 554: hangsúlyozza az alföldi és dunántúli városok uradalmi központ voltának jelentőségét. Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984, 282: viszont csekély mértékben veszi figyelembe ezt a funkciót.

24. Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984, 317 skk, 350–371.

25. Benda Gyula, 1973.

26. Gyimesi Sándor, 1975, 157–167.

27. Kiss Jenő, 1979, 13; Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 42.k. 42, 46.

28. Fényes Elek, 1836–1841, I. 308–328.

29. Ruzsás Lajos, 1976, 7–11.

30. Kubinyi András, 1972; Takács Lajos, 1978/b.

31. Ruzsás Lajos, 1974/b, 50–51; 1976, 14–16.

32. Ruzsás Lajos, 1974/a, 26–37; 1974/b, 54–55.

33. Dvihally Anna Mária, 1932, 45–49, 67–77, 99–102; Gyömrei Sándor, 1957; Ruzsás Lajos, 1963–1964; Mühl Nándor, 1964; Vörös Károly, 1973/b, 193.

34. Dunántúli példák: Bojt Lajos, 1933.

35. Kiss Géza, 1937, 369–386.

36. Szabad György, 1957.

37. Szántó Imre, 1952; 1961; T. Mérey Klára, 1956.
38. Pl. Für Lajos, 1969; Bakács István, 1972; Tóth Tibor, 1977; 1978; Magyar Eszter, 1984.
39. T. Mérey Klára, 1975, 5.
40. T. Mérey Klára, 1975, 71.
41. Tóth Tibor, 1978. 74–81.
42. Takács Lajos, 1976, 65–73. Példa más vidékeken lezajló, hasonló folyamatokra: Soós Imre, 1940; Takács Lajos, 1980, 319–324.
43. Takács Lajos, 1978/a, különösképpen: 85–118.
44. Für Lajos, 1969, 270–283.
45. Takács Lajos, 1976, 80–86, 90–92, 237.
46. Vörös Antal, 1966, 162–163; Kósa László, 1980, 174–176.
47. Vörös Antal, 1964, 96–97; 1976, 122–124.
48. Dömötör Sándor, 1960, 22–23; Vörös Antal, 1964, 96–97; 1966, 181; Sárosi István, 1979, 118; Kósa László, 1980, 178.
49. Katus László, 1978. A dunántúli vasútépítés kezdeteire: Vass Előd, 1978.
50. Vörös Antal, 1966. A tejgazdálkodásra és szarvasmarhatartásra: Bocsor Gyula, 1960, 56; Vörös Antal, 1965; 1976, 122–126; Várhidy Imre, 1978.
51. Domonkos Ottó, 1967.
52. Für Lajos, 1983, 245.
53. Kresz Mária, 1956, 106.
54. Györfly István, 1930, 191–194.
55. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 83; Manga János, 1972, 15–20.
56. Kisbán Eszter, 1970, 311–314.
57. Eperjessy Géza, 1967, 71 skk.
58. Filep Antal, 1970: 1973.
59. Felhő Ibolya, 1970, 160, 162–163.
60. Major Pál, 1876, I. 141.
61. Szirányi Péter, 1979, 142–143.
62. Orosz István, 1973/b, 184.
63. Major Pál, 1876, I. 141, 159, 172, 178, 183; Sándor Pál, 1968; Sárosi István, 1979, 118–126, 133–136.
64. Major Pál, 1876, I. 178, 182; Zwickl Pál, 1928, 102–103.
65. Vörös Antal, 1964; 1965, 493; Szirányi Péter, 1979, 142–143.
66. Keleti Károly, 1871, 360; Katus László, 1978, 8.
67. Nitsch Mátyás, 1913; Zwickl Pál, 1928; Manherz, Károly, 1979.
68. Szirányi Péter, 1979, 143.
69. Baranyai József, 1911/a, 14–16, 23–34, 115–122; Bátky Zsigmond, 1918, 340–341; Timaffy László, 1939; 1980, 7–17; Szabadi János, 1972, 6–18.
70. Belitzky János, 1932, 146–148; Bay Ferenc, 1942, 7–9; Balázs Péter, 1980, 11–48.
71. Fehér Ipoly, 1874, 644–659; Bay Ferenc, 1942, 102–104; Vörös Károly, 1965; 1971, 325–356; 399–400.
72. Thirring Gusztáv, 1912, 132.
73. Fehér Ipoly, 1874, 177, 265; Vende Aladár é.n. 95–96.

74. Fél Edit, 1941, 6–7, 39–42, 47–53, 71–80, 84–85.
 75. Szijj Ferenc, 1941, 4–9; 19–30; Thirring Gusztáv, 1912, 132.
 76. Herman Ottó, 1887, 440–466; Alapy Gyula, 1933; Machnyik Andor, 1933; Kecskés László, 1978.
 77. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 82; K. Csilléry Klára, 1972, 61; Kecskés László, 1978, 157–166; Domanovszky György, 1981, 116.
 78. Bedy Vince, 1930; Czigány Béla, 1962–1967; Timaffy László, 1980, 77–104; Gráfik Imre, 1983: több helyen említi a Duna mellett hajóvontatásra szakosodott falvakat.
 79. Nagy Erzsébet, 1903; Baranyai József, 1911/b; Alapy Gyula, 1933; Khin Antal, 1970; Szabadi János, 1972, 7; Timaffy László, 1980, 18–41.
 80. Timaffy László, 1980, 42–63.
 81. Machnyik Andor, 1935, 62 skk: elemzi az 1895-i mezőgazdasági statisztika számsorait.
 82. Hofer Tamás, 1960.
 83. Krupa András, 1970/a, 62–64.
 84. Kodály Zoltán, 1905; Bakos József, 1953; Martin György, é.n. 120–121.
 85. Kodály Zoltán, 1909; 1913.
 86. Manga János, 1942.
 87. Putz Éva, 1943.
 88. Ág Tibor – Sima Ferenc, 1979.
 89. Morvay Judit, 1957; Dodekné Chovan Ilona, 1981.
 90. Sziklay János, 1898, 182.
 91. Sziklay János, 1898, 175, 177, 179, 181–184.
 92. Sz. Kiss Károly, 1879, 219–220.
 93. Novák József Lajos, 1913, 61–67; Fél Edit, 1942; Gudmon Ilona, 1981.
 94. Aldobolyi Nagy Miklós, 1942, 42–46.
 95. Pápay Ernő, 1907, 170.
 96. Gáborján Alice, 1969/a, 40–42.
 97. Pápay Ernő, 1907, 168.
 98. Pápay Ernő, 1907, 167–168; Novák József Lajos, 1913, 54–57.
 99. Bónis György, 1941.
 100. Vadkerty Katalin, 1981, 71.
 101. Vajkai Aurél, 1940/a, 291–295; Bárdosi János, 1959.
 102. Berényi Pál, 1895, 4.
 103. Berényi Pál, 1895, 46–48; Kövér Fidél, 1930, 47–56; Élő Dezső, 1937, 18–25.
 104. Nagy-Apáthi Kis Sámuel, 1823, 60.
 105. Berényi Pál, 1895, 29, 37–41; Éhen Gyula, 1955, 19; Vörös Antal, 1964, 84, 97; 1965, 495.
 106. Berényi Pál, 1895, 20–29, 57–58; Gotthard Sándor, 1898, 412; Széles Gyula, 1970, 179.
 107. Boross Marietta, 1965, 309.
 108. Mühl Nándor, 1964; Szövényi István, 1966.
 109. Csoma Zsigmond, 1983/b.

110. Berényi Pál, 1895, 45–46; Winkler Elemér, 1921; általában ír a soproni céhek történetéről.

111. Berényi Pál, 1895, 17–19, 29–30, 61–71.

112. Porkoláb István, 1927, 137–138; Kelényi Ferenc, 1964, 309–314; Vörös Károly, 1973/b, 192–193; Naszádos István, 1978, 461–466 (összehasonlítja hét Vas megyei város újkori fejlődését); Horváth Zoltán, 1982.

113. Farkas Sándor, 1887, 494–495; Rajczy Mária Mathilda, 1943, 37–38.

114. Kárpáti Kelemen, 1894, 361–365; Ehen Gyula, 1905, 7.

115. Berényi Pál, 1895, 16–18.

116. Bátky Zsigmond, 1927; Hajós Elemér, 1941; B. Sergő Erzsébet, 1972, 1977–1978; Domanovszky György, 1981, 160.

117. A kapuvári viseletről: Horváth Terézia, 1972, különösen: 245–249. Társadalmi-gazdasági háttéréről: ugyanott 8–13. Az 1828-as állapotokról: Vörös Károly, 1955, 88–89.

118. K. Csilléry Klára, 1972, 61; Domanovszky György, 1981, 116.

119. A folyamatot száz év történeti rétegvizsgálatával bemutatja: Lackovits Emőke, 1975, 1977–1978. Főleg a Fertő-vidékről pompás példatár: Padányi Gulyás Jenő, 1937.

120. Pálos Ede, 1911.

121. Martin György é.n. 123–133.

122. Balogh Gyula, 1898; Kovács Márton, 1942, 62–70; Dömötör Sándor, 1960, 11–14; Stahl Ferenc, 1974; Deák Ernő, 1977, 185–190.

123. Imre Samu, 1971.

124. Imre Samu, 1941; Gaál Károly, 1969; 1977; Bochner, Olaf, 1977; Simon, Franz, 1981.

125. Kovács Márton, 1942, 58.

126. Varga Ignác, 1903, 3–4, 6–7. A kései feudalizmus gazdasági viszonyairól: Deák Ernő, 1977, 194–205.

127. Lásd a 124. jegyzetet és közelebbről Csákánydoroszló példáját a mágikus eljárásokról és hiedelmekről: Csaba József, 1965.

128. Kardos László, 1943, 263–266; Dömötör Sándor, 1960, 19; Bíró Friderika, 1975, 15, 31–39, 71, 91 és még több helyen.

129. Dömötör Sándor, 1960, 22; Simonffy Emil, 1971/a, különösen: 389; Bíró Friderika, 1975, 14–15.

130. Dömötör Sándor, 1960, 41–42; Bíró Friderika, 1975, 17–22.

131. Kardos László, 1943, 263; Dömötör Sándor, 1960, 17–19; Tóth János, 1971.

132. Kardos László, 1943, 13–21; Dömötör Sándor, 1960, 25–33.

133. Dömötör Sándor, 1954; Bíró Friderika, 1975, 17.

134. Takács Lajos, 1966; Bíró Friderika, 1975, 12.

135. Kardos László, 1943, 8, 43–44, 56; Takács Lajos, 1967.

136. Békefi Remig, 1884, 18–26 (a közeli Rába-Kéthely példája); Dömötör Sándor, 1960, 79–87.

137. Kós Károly, 1944; Kresz Mária, 1960, 318–320; Dömötör Sándor, 1960, 88–95; Bíró Friderika, 1975, 135–136.

138. Nagy József, 1900, 86–90; Tóth János, 1970; Bíró Friderika, 1975 (több helyen); 1980.
139. Kardos László, 1943 összefoglalása: 259–263.
140. Bíró Friderika, 1975, különösképpen: 37–136. Simon, Franz, 1981 szép sorozatokat közöl 1830-as és 1880-as évek között emelt vakolatdíszes házakról.
141. Kerecsényi Edit, 1979.
142. Zentai János, 1978.
143. Knézy Judit, 1980/a; 1981–1983; é.n.
144. Gönczi Ferenc, 1914/a, 118–131, 136–141.
145. Gönczi Ferenc, 1914/a, 555–598; Szentmihályi Imre, 1977, 28–30; Takács Lajos, 1964/b. A hajdina kései meglétére: Bödei János, 1937.
146. Bellosics Bálint, 1897; Gönczi Ferenc, 1914/a, 402–486; Barabás Jenő, 1960; 1969; Tóth János, 1965; Szentmihályi Imre, 1974; Bíró Friderika, 1980.
147. Gönczi Ferenc, 1914/a, 422–428, 627–628; Tóth János, 1965, 63–74.
148. Sente Arnold, 1898, 63–66; Bellosics Bálint, 1903; Gönczi Ferenc, 1914/b, 1914/a, 372–395, 645–649. A vendekről tett megjegyzés: Gönczi Ferenc, 1914/b, 16. A hetési viselet szerepe a táji elhatárolásban: Szentmihályi Imre, 1977, 34–37.
149. Gönczi Ferenc, 1914/a, 645–649; Kerecsényi Edit, 1957; 1960; 1975; Petánovics Katalin, 1971; Szentmihályi Imre, 1977, 31–34.
150. Gönczi Ferenc, 1914/a, 406–407; Szentmihályi Imre, 1960; Tóth János, 1965, 45–58. Malonyay Dezső, 1912. IV. több helyen közöl göcseji népművészeti alkotásokat ábrázoló képeket, de ezek nagyjából korábban, főleg Gönczi által írt dolgozatokból valók.
151. Sebestyén Gyula, 1902; 1906; Vikár Béla, 1905. Gönczi Ferenc, 1914/a, 150–373, 517–534, 599–621. Gönczi Ferenc, 1948, 9: írja, hogy sem Göcsejben, sem Hetésben nem talált egyetlen kiváló mesemondót sem.
152. Gönczi Ferenc, 1914/a, 58–67, 101–102, 116, 556–557, 561.
153. Lendvai Anna, 1977.
154. Sebők Samu, 1902, 8–9, 16–17, 87; Simonné Tigelmann Ilona, 1977; Lendvai Anna, 1979.
155. Simonffy Emil, 1971/b; 1978, 55; Katus László, 1978, 18.
156. Nagy-Apáthi Kis Sámuel, 1822, 36, 39.
157. Fényes Elek, 1836–1841, I. 208–209.
158. Baksay Sándor, 1896, 291 írja: „Egy várostalan megye, még a közel-múltban is. Még a jelen század első felében az egész szép megyének egyetlen városa sem volt. Önhatósági joggal egyetlen egy hely sem bírt... Piacai a megye három sarkán, Pécs, Kaposvár, Veszprém s főként Kanizsa, mind kívül estek a megyén. A nagyobb uradalmak székhelyei a gazdasági lakosokkal, az oltalmuk alatt álló, megszábotott számú zsidósággal a három-négy országos vásárjukkal mutatkoztak csupán városi színben – vásári alkalmatossággal.” – Szigetvárról: T. Mérey Klára, 1979/a.
159. T. Mérey Klára, 1979/d.
160. Lóczy Imre, 1975.
161. Vörös Károly, 1973/b, 196–203; Simonffy Emil, 1975; Tóth Tibor, 1975.
162. Knézy Judit, 1981–1983.
163. Hirsch Alfréd, 1903, 7–22; T. Mérey Klára, é.n., 45–71; Tóth Tibor,

- 1977; 1978; Szili Ferenc, 1977, 1978; Knézy Judit, 1981–1983. 293–304; Magyar Eszter, 1984.
164. A külterjes állattartás sok helyen megosztott településre támaszkodott: Seemayer Vilmos, 1934; 1935; Knézy Judit, 1974; é.n. 22–26; Solymosi László – Mikóczi Alajos, 1979, 177–182.
165. Kanyar József – Kerecsényi Edit – Knézy Judit, 1967, 56–65; Solymosi László – Mikóczi Alajos, 1979, 171–173; Kerecsényi Edit, 1980; Knézy Judit, é.n. 29–32.
166. Kanyar József – Kerecsényi Edit – Knézy Judit, 1967, 65–68.
167. Szuhay Péter, 1980. – Az „egyke” korai leírása Somogyból: Széchényi Imre, 1906, 69–78.
168. Erényi Tibor, 1962, 431–437.
169. Kanyar József – Kerecsényi Edit – Knézy Judit, 1967; Kerecsényi Edit, 1980; Knézy Judit, 1980/b, 143.
170. Ébner Sándor, 1933; Varga Károly, 1941; L. Imre Mária, 1973; Knézy Judit, 1981; é.n. 32–34; Tarján Gábor, 1982.
171. Knézy Judit, é.n. 40–43.
172. Malonyay Dezső, 1912. IV. 106–109; Gáborján Alice, 1969/a, 33.
173. Malonyay Dezső, 1912, IV. 124–125; Hofer Tamás, 1954; Gaálné Torma Erzsébet, 1972.
174. Malonyay Dezső, 1912, IV. 107–115. Malonyay dél-dunántúli anyagát meglehetősen rendszertelenül adta közre, ezért nem lehet pontosan idézni képsorozatait a hímcsekről. Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 88.; Komlósi Sándorné Nagy Piroska, 1979.
175. Malonyay Dezső, 1912, IV. 115–125; Kerékgyártó Adrienn – Knézy Judit, 1975.
176. Olsvai Imre, 1975.
177. Morvay Péter és Pesovár Ernő, 1954; Martin György, é.n. 139–141.
178. Füzes Endre, 1961, 1962, 1963; Sáfrány Zsuzsanna, 1974; 1977/a; Domanovszky György, 1981, 227–229.
179. Knézy Judit, é.n. 35–38; Szili Ferenc, 1977; 1978.
180. Bencze Géza, 1976.
181. Király István, 1962, 5–26; 31–32; 1978; Tóth Tibor, 1972; Knézy Judit, 1980/b, 143; T. Mérey Klára, é.n. 88–89.
182. Zentai János, 1978, 539: tíz szerző tízféle határvonalát közli egy térképen. A szakirodalmi Ormánság név eredetileg két kis táj, az Ormánság és a Bóköz területét fedi.
183. Zentai János, 1966; 1972.
184. Várady Ferenc, 1896. II. 109; Lukácsy Imre, é.n. 20–22; Kiss Géza, 1937, 99–108; ifj. Kodolányi János, 1960, 47–67. – A szintén régies, de más elemekből álló Dráva menti horvát viseletre I. Begovác Rózsa, 1982.
185. A későfeudáliskori társadalomra: Kiss Géza, 1985.
186. Az ormánsági „egyke” irodalma tekintélyesen nagy. Csupán a klasszikusnak számító Kiss Gézát (1937, 347–386) idézzük, jöllehet következtetéseit nem minden ponton osztják a későbbi szerzők.

187. Lukácsy Imre, é.n. 18; Kiss Tibor, 1943; ifj. Kodolányi János, 1960, 22–23.
188. Kiss Géza, 1937, 55–72; ifj. Kodolányi János, 1960, 29–40.
189. Lukácsy Imre, é.n., 23–24; Kiss Géza, 1937, 88–97; ifj. Kodolányi János, 1960, 68–78.
190. Kiss Géza, 1937, 132–162, 170–246, 391–425; ifj. Kodolányi János, 1960, 90–123.
191. Csizmadia Andor, 1962, 45–46; Ruzsás Lajos, 1957; 1966; T. Mérey Klára, 1979/c.
192. Baksay Sándor, 1896, 343.
193. Gönyey Sándor, 1942, 52–64; 1944/a.
194. Gönyey Sándor, 1942, 42–52; Katona Imre, 1972.
195. Várady Ferenc, 1896, II. 110.
196. Füzes Endre, 1960; Zentai János, 1978, 545–551; Andrásfalvy Bertalan, 1980, 54.
197. Várady Ferenc, 1896, II. 110.
198. Andrásfalvy Bertalan, 1982, 508–539.
199. Andrásfalvy Bertalan, 1972, 133–160; Ruzsás Lajos, 1972, különösen: 82–90.
200. Andrásfalvy Bertalan, 1972, 152–153; Király István, 1968, 497.
201. Király István, 1965; 1968; 491–497.
202. Baksay Sándor, 1896, 283.
203. Ruzsás Lajos, 1972, 71; Hartmann Rudolf, 1978, 276–277.
204. Andrásfalvy Bertalan, 1972, 126–129; 1973/b.
205. Varga Anna, 1940.
206. Kulcsár József, 1896, 228, 259–269; Varga Anna, 1940, 46; Andrásfalvy Bertalan, 1979; G. Vámos Mária, 1979; Lantosné Imre Mária, 1982/a.
207. Ódor János, 1979.
208. J. István Erzsébet, 1964; Lantosné Imre Mária, 1982/b.
209. Baksay Sándor, 1896, 278.
210. Kovách Aladár, 1907, 71.
211. Andrásfalvy Bertalan, 1956.
212. Kovách Aladár, 1904; Csalog József, 1939; Andrásfalvy Bertalan, 1975.
213. Fodor Márta, 1974; Andrásfalvy Bertalan, 1975, 107, 120, 123; Dóka Klára, 1979.
214. Kovács Alajos, 1936; Pataki József, 1937, 33–34; Andrásfalvy Bertalan, 1956, 21; 1975. 101; Zentai János, 1978, 533, 544–545.
215. Malonyay Dezső, 1912, IV. 53–102: szaktudományi értéket alig képviselő szöveg mellett igen nagy számú képet közöl a Sárköz díszítőművészetéről. – Katona Imre, 1962, 30–46; 94–133.
216. Fél Edit, 1950; Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 86–87; Andrásfalvy Bertalan – Németh Pálné, 1983.
217. Sáfrány Zsuzsanna, 1977/b.
218. J. István Erzsébet, 1964.
219. Katona Imre, 1962, 133–173, 176–206.
220. Martin György, é.n. 147–153; 1979, 82–126.

221. Tóth Zoltán, 1977, 1980, 1982.
 222. V. ö. a II. fejezet 393–395. jegyzeteivel!
 223. K. Csilléry Klára, 1972, 61–62; 1983/a, 285–286.
 224. Filep Antal, 1970, 343–345.
 225. Kresz Mária, 1972/a, 271; Sarosácz György, 1972, 32–35.
 226. Kardhordozó Kálmán, 1976; Baranya Margit, 1976.
 227. Németh Imre, 1940, 17–21, 38–40, 53–56, 60; 1976, 53–60.
 228. Németh Imre, 1976, 53–60, 231–238, 240–245; T. Mérey Klára, 1973/b, 196–198.
 229. Martin György, é.n. 147–153; 1979, 33–133.
 230. Bálint Sándor, 1962, 117.
 231. Gráfik Imre, 1979.
 232. Tálasi István, 1946, 3–4; 1977, 38–42; Nagykorösről: Novák László, 1978, 12–18.
 233. Paksa Katalin, 1980, 579–580.
 234. Lukács László, 1984.
 235. Kücsán József, 1979, 318–321; Demeter József – Lukács László, 1980, 6; Lukács László, 1982, 155. – A jellegzetesen dunántúlinak tartott zöldcsempés kályha Hartán is fölbukkant: Simonyi Jenő, 1882, 303; Fél Edit, 1936, 17.
 236. Varga Marianna, 1955; Jakab István László, 1969, 501–506; Sergő Erzsébet, 1976.
 237. Sergő Erzsébet, 1963.
 238. Kresz Mária, 1976; Domianovszky György, 1981, 199–200.
 239. Farkas Gábor, 1972, 54.
 240. Szabad György, 1957; Für Lajos, 1969; Farkas Gábor, 1972, 46–48; 1975, 1031–1044; Demeter Zsófia – Lukács László, 1980, 15–22; Vincze László, 1982. Említést érdemel a gyapjúkonjunktúra idején nagyon fejlett juhászat, mely azonban a századvégre sokat hanyatlott (Demeter Zsófia – Lukács László, 1980, 39–40).
 241. Für Lajos, 1969, 270–283.
 242. Farkas Gábor, 1972, 49–50; Sándor Pál, 1975.
 243. Dömötör Sándor, 1937, 9–10; Erdős Imre – Farkas Gábor – Kállay István, 1983, 20 skk.
 244. Demeter Zsófia – Lukács László, 1980, 74 skk életrajzokat, képanyagot és bibliográfiát közöl. – Fűrész Gyula, 1981.
 245. Lukács László, 1983; Demeter Zsófia, 1984.
 246. Gelencsér József, 1980; Demeter Zsófia, 1982 (ebben a gyűjteményes kötetben I. Demeter Zsófia, Lukács László és Gelencsér József rövid tájékoztató írásait).
 247. Farkas Gábor, 1972, 44–45, 56–61; 1975. 1035–1044; Balázs László, 1973; Somkuti Éva, 1978.
 248. Létay Miklós, 1979; G. Sin Edit, 1979; Dóka Klára, 1981, 117–120.
 249. Erdei Ferenc, 1937, 29–30; Andrásfalvy Bertalan, 1978/b.
 250. Wallner Ernő, 1941; 1942.
 251. Vajkai Aurél, 1978.
 252. Vajkai Aurél, 1938/b; 1959/b 21–26, 31–36; Tálasi István, 1939; 1942; Hegyi Imre, 1978, 42–76, 101–195; 1982.

253. Vajkai Aurél, 1959/b, 26–31; Hegyi Imre, 1978, 92–100.
254. Erdélyi Zoltán, 1959.
255. Jankó János, 1902, 251–289 (hivatkozásai természetesen a somogyi partra is vonatkoznak, mert szétválaszthatatlanok); Vajkai Aurél, 1938/a; 1964, 92–118.
256. Csoma Zsigmond, 1983/a.
257. H. Csukás Györgyi, 1984.
258. Vajkai Aurél, 1958.
259. Dornyay Béla, 1939.
260. Jankó János, 1902, 184–206; Tóth Kálmán, 1936; Vajkai Aurél, 1940/b; 1973; Lukács László, 1985.
261. Jankó János, 1902, 206–213; Kiss Ernő, 1905, 15; Malonyay Dezső, 1909, III. 172–174; Vajkai Aurél, 1959/b, 90–92; 1964, 168–172.
262. Vajkai Aurél, 1959/a.
263. Jankó János, 1902, 223–230; Kiss Ernő, 1905, 16; Vajkai Aurél, 1959/b, 98–99; 173–184.
264. Martonfalvy Elek, 1905.
265. Hegyi Imre, 1983; S. Lackovits Emőke, 1984.
266. Malonyay Dezső, 1909, III. számos képet közöl mindkét partról a pásztorviseletről; Vajkai Aurél, 1959/b, 93–98; Hegyi Imre, 1982, 267–268.
267. Malonyay Dezső, 1909, III.: a teljes kötet a Balaton környéki pásztorok művészetével foglalkozik és elsősorban a vidék jó ismerője, Sági János gyűjtőmunkáján alapul (Vajkai Aurél, 1964, 34). – Vajkai Aurél, 1964, 185–188; Domonvörsy György, 1981, 226–231.
268. Vajkai Aurél, 1959/b, 104–106; 1960.
269. Hegyi Imre, 1978, 78–91; Csoma Zsigmond, 1983/a 331–332, 338; Lukács László, 1983.
270. Vajkai Aurél, 1964, 28–41.
271. Jankó János, 1902, 302–377.
272. Csoma Zsigmond, 1983/b, 231–233.
273. Jankó János, 1902, 381; Gergely Katalin, 1985, 633–636.
274. Knézy Judit, 1978, 196.
275. Balassa József, 1894, 10–11, 13.
276. Garay Ákos, 1911, 226; Gáborján Alice, 1969/b; Penavin Olga, 1981, 108–116.
277. Garay Ákos, 1911, 247.
278. Garay Ákos, 1911, 245–246; Penavin Olga, 1981, 59–77.
279. Kiss Lajos, 1940; Penavin Olga, 1976; Ferenczi Imre, 1982.
280. Berkes Eszter, 1967–1968; Martin György, é.n. 147–153; Martin György, 1979, 39–60.
281. Penavin Olga, 1981.
282. Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam 42. k. 5^{*}; Bennisch Artur, 1913; Bessenyő Sándor, 1942.
283. Hegedűs Loránd, 1905; Király István, 1980, 313–315.
284. Margitai József, é.n.; Roknich György, 1943.
285. Lányi Mór, 1902, 4, 16–17.

A nagytáj elnevezése történelmi múltú és nagyobb kiterjedésű területet jelöl, mint ahogyan a néprajzi irodalom használja. A középkor végén Magyarország északi felét, a korabeli igazgatási központoktól északra eső országrészt hívták így. Később az ország északi, hegyvidéki tájaira korlátozódott a megnevezés, szinonímája lett a politikai-közigazgatási tartalmú Felső-Magyarországnak. Némileg zavarta a XIX. században előtérbe került Felvidék fogalom, mely először csak a szlovákok lakta vidékeket jelentette, majd 1918 után a Csehszlovákiához csatolt, volt magyarországi területek egyértelműen politikai elnevezése lett. Áttekintésünkben a magyar néprajzban általánosan használt fogalmat vesszük alapul, mely szerint a Felföld déli határa az Alföld északi pereme, északi határa a magyar–szlovák nyelvhatár, nyugaton a Garam és Duna völgyéig, keleten a Hernád völgyéig és az Eperjes-Tokaji-hegylánc térségéig terjed.¹

Minthogy áttekintésünk a magyar etnikum kultúráját szemlézi, ez az értelmezés szükségszerűen leszűkíti a nagy történelmi tájegység határait. Mivel azonban az 1918 előtti Magyarország gazdasági-társadalmi szerkezetében a Felföld déli, magyaroklakta, valamint az északi, szlovákok és kisebb mértékben németek lakta részei szervesen összefüggtek, történelmi és néprajzi vizsgálatainkban természetesen számolnunk kell a nem magyar vidékek mindenkori befolyásával is. Ez a körülmény alátámasztja az általunk körülhatárolt Felföld nagytáji önállóságát, különben a másik három nagy tájhoz viszonyítva jóval kisebb kiterjedésű egységről van szó. Felszínét tekintve folyóvölgyekkel, medencékkel és szigethegységekkel erősen tagolt hegy- és dombvidék. Eredetileg összefüggő erdőségek borították, melyek azonban korszakunk elején már meglehetősen megritkultak. A domborzat és a növénytakaró, valamint a délebbre eső vidékeknél zordabb éghajlat együttesen oka annak, hogy a felföldi tájak kevésbé

kedveznek a mezőgazdasági művelésnek legtöbb alföldi és dunántúli vidéknél. A nagytáj-egységi elnevezést éppen elsősorban geográfiai szempontok alapján töltik meg néprajzi tartalommal Paládi-Kovács Attila összegzései. Meggyőzően mutatnak rá, hogy számos egybeesés tapasztalható a domborzati (Alföld, dombvidék, középhegység), a növényzeti (pl. a szőlő és a búza északi és magassági elterjedtsége) valamint a nyelvi-etnikai (magyar–szlovák) és a kulturális határok között.² A határok azonossága vagy közelsége erősíti, hogy nagyobb számú, Felföldhöz köthető kulturális elemről és jelenségről lehessen beszélni a népi műveltség egymástól olyan távol eső területein, mint például a teherhordás és a történeti mondák.³ Kiegészítőleg két dolgot azonban meg kell jegyeznünk. Paládi-Kovács Attila is figyelmeztet arra, hogy a népi kultúra nem minden ágában mutatkoznak felföldinek minősíthető jelenségek, például a népszokásban és a hitvilágban sem. A közelmúltban pedig készült olyan vizsgálat is, mely a Felfölddel, mint önálló nagytáji kulturális egységgel nem számol: Martin György dunántúli és alföldi központú táncdialektusok között osztotta föl a felföldi táncokat, jöllehet kutatásainak előképe, Bartók Béla osztályozása, nagyjából a Felföldhöz kötötte a magyar népzene általa másodiknak nevezett dialektusát.⁴ A másik megjegyezni való az, hogy a Felföldre jellemzőnek mondott műveltségelemek túlnyomólag olyan nagymúltú táji megoszlásról tanúskodnak, amelyek kevésbé illeszthetők be paraszti polgárosulást követő szempontrendszerünkbe. Nemcsak arról van szó, hogy ezek archaikusabb része az újításra hajlamosabb központi területektől való távolabbi fekvés miatt maradt meg korszakunkban, hanem például sokszáz éves gyökerű magyar–szlovák kölcsönhatásról és fontos ökológiai tényezők rögzüléséről is. Mindazonáltal nem feltétlenül összeegyeztethetetlen jelenségekről van szó.

Kiegyenlítődött fejlődés

Szembetűnő, hogy a városok a nagytáj déli peremén, síkság és hegyvidék vásárvonalán (Vác, Pest, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sátoraljaújhely), valamint északi peremén, a nyelvhatáron, mely többé-kevésbé az alacsonyabb dombságok és a magasabb hegyvidékek találkozása (Léva, Balassagyarmat, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa), helyezkednek el.⁵

A felsorolt jelentékenyebb városok között feudális jogállásra nézve többféle akadt. A nagytáj szélső peremén fekvő Kassa (püspöki székhely is) és Pest kivételével nincs köztük nagymúltú szabad királyi város. Bárándy táblázatai szerint az értékeesebb jogokkal bíró mezővárosok (polgár városok) száma alacsony. Köztük találjuk Eger, Vác, Rozsnyó püspöki városokat, melyek közül az utóbbi bányaváros, és a feudalizmus utolsó szakaszában a szabad királyi rangot majdnem elnyerő Miskolc kamarai várost. A jelentékenyebb városi települések közül Balassagyarmat, Losonc, Gyöngyös, Rimaszombat, Sátoraljaújhely földesúri jobbágyos polgár városok. A teljes városszámot vagy az alacsonyabb minősítésű mezővárosok számát megyék szerinti bontásban azért körülményes megadni, mert a nagytáji határokat vagy a síkság-hegyvidék-, vagy a magyar–szlovák nyelvhatár metszi. Például Heves vármegyének korabeli egyetlen kamarai mezővárosa Szolnok. A honti és gömöri városi jogállású helységek többsége nem magyar lakosságú. Ha azonban egy percre figyelmen kívül hagyjuk a nagytáji szempontokat, elég egy pillantást vetni a számokra és azonnal látjuk, hogy a különfajta privilégiumokat birtokló városok száma és sűrűsége az érintett megyékben alacsonyabb, mint a Dunántúl és az Alföld nagy részén. Föltűnő, hogy Abauj vármegyében Kassa szabad királyi város után összesen egy földesúri jobbágyos polgár várost, öt bérlős és hat úrbéri mezővárost, együtt csupán tizenhárom városnak mondott települést találunk. Nógrád vármegyében még kedvezőtlenebb a helyzet. Itt tizenegy a városok száma: két földesúri jobbágyos, hat bérlős és három úrbéri mezőváros. Az Alföldre mélyen lenyúló Hevesben tizenhét, Borsodban csak tíz, Zemplénben viszont huszonnyolc város szerepel Bárándy kiutatásaiban.

A helytörténeti kutatások eddig még nem tárták föl olyan rendszerűen a felföldi mezővárosok kialakulásának tényezőit, mint a Dunántúlon vagy az Alföldön. Két körülményt azonban már itt szóba hoztunk: az eltérő termelésű tájak találkozásánál futó vásárvonalat, és a szőlő elterjedésének északi határát. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvhatáron belül és Alföld északi peremén túl szinte kivétel nélkül minden felföldi város a filoxeravészig (1880-as évek) bortermelő helység volt.⁶ A kedvezőtlenebb fekvésűek jó részben önellátásra termeltek, a kedvező adottságúak nagy távolságra is szállítottak bort. A kishatárú Gyöngyös és Eger művelhető földjeinek nagy részét szőlő foglalta el, ugyanez volt a helyzet a Tokaj-Hegyalján, melynek bortermelő kisvároskái adták a kiemelkedő zempléni városszám legnagyobb hányadát.⁷ A Felföld déli pereme volta-

képp egyik hosszabb szakasza annak a Magyarországot kissé ívben keresztvező minőségi borvidék-láncolatnak, amely a Balaton északi partján végighúzódik, a Vértes és Buda térségében, majd Pest környékén folytatódik és tart a középhegységek lábainál egészen Nagyszöllősig. Ahol a vásárvonalal találkozott, ott alakultak ki a nagyobb felföldi mezővárosok. Például Gyöngyösön tömegbort termeltek, de a város nagy földrajzi energiájú helyre települt, míg a hegyaljai mezővárosok drága, minőségi borai mellé nem társult a gyöngyösihez hasonló méretű vásári vonzaskör, ami nagyságrendbeli különbségeikhez tetemesen hozzájárult.⁸ Az említett két fejlődési hatóerő mellett vagy valamelyik helyett más városi funkciók is közrejátszhattak. Egernél az egyházigazgatási székhellyel párosult a megyeszékhely, kulturális központ is volt, akár Sárospatak. Mezővárosfejlesztő lehetett az uradalomközpont rangja is, mint Diósgyőrben, Tokajban, Szendrőn, Gödöllőn vagy Aszódon.⁹ (A városok és a bortermelés szerepére utóbb még visszatérünk.)

A nem sűrű, de nagyjából egyenletesen elhelyezkedő városhálózat aprófalvas tájakat fog közre. A török hódoltság, mely legszélesebb kiterjedése idején a terület nagyobbik, nyugati és középső részét (kb. a Miskolc–Rimaszombat vonalig) magába foglalta, bár pusztító hatással volt a népességre, a településhálózatot alapjában véve nem dúlta föl. Még Gömörben is eltűnt néhány község, azonban a háborúk után mindenütt regenerálódott az aprófalvak rendszere.¹⁰

Az egész terület részt vett — előbb, mint befogadó, utóbb, mint kibocsátó — a XVI–XVIII. századi nagy népmozgásokban, az ország déli és középső részeinek elnéptelenedésében, majd újranepepedésében.¹¹ Ennek során a magyar–szlovák nyelvhatár északabbra, majd délebbre tolódott, de végül meglehetősen szilárd maradt. Az Alföld felé irányuló legnagyobb népmozgással összefüggésben egy helyen nyomult jelentékenyebb szlovák „ék” a magyar nyelvterületbe, a Cserháton. A Hernád völgyében és Kassa környékén a XVII. századi rendi-függetlenségi harcok és a kuruc háborúk által megrikított magyarok helyét kevés szlovák és ruszin töltötte ki.¹² A magashegyvidéki, néhány kései szlovák, a kis számú Eger közeli és hegyaljai német telepes és városlakó elemet nem tekintve, az egész nagytáj megőrizte összefüggő magyar etnikumát.¹³ A nyelvhatár közelében jelentékeny magyar szórvány nincs. Az északra fekvő német alapnépességű városok kevés magyar lakossága a népi kultúra újkori fejlődését nem befolyásolta.

Hasonlóan homogén a vallási kép is, túlnyomólag római katolikus

a lakosság. A nyugati széleken Léva környékén, a Börzsöny körül és Vác térségében található református falvak vallási kapcsolatai észak-dunántúli és a hont-barsi ugyancsak kislétszámú reformátusság felé mutatnak. Kelet felé hatalmas összefüggő római katolikus tömb helyezkedik el, melyet Nógrádban evangélikus szlovák faluk színeznék. A református közösségek száma elsősorban Gömörben (itt néhány magyar evangélikus település is található), Borsodban és Abaujban sűrűsödik, de majdnem mindenütt római katolikusokkal vegyesen élnek.¹⁴ A keleti peremtájon csekélyebb számban magyar görögkatolikusokkal is találkozunk, akiknek ősei leginkább ruszinok voltak, és épp korszakunk első felében mentek át a nyelvváltáson.¹⁵

A Felföldön – nem számítva olyan, a magyar nyelvhatártól északra eső középkori alakulatot, mint a már 1802-ben megszüntetett szepesi izlándzsás szék – nem voltak összefüggő szabadalmas területek, csupán a Hernád völgyében a XVII. században kötött néhány község földesurával a hajdúszabadsághoz hasonló egyezséget,¹⁶ ezek azonban magánjogi szerződések lévén, a XVIII. század elején érvényüket veszítették. A rendi társadalomban jelentékenyebb szabadsággal bírtak viszont a nagyobb és fontosabb mezővárosok mezőgazdasági munkával, elsősorban bortermeléssel foglalkozó lakosai. Egy-egy helyen, mint Gyöngyösön, Egerben, Miskolcon és a tokaj-hegyaljai helységeken jelentékeny súlyú lokális csoportot képeztek.¹⁷ A jobbágyfalvak sorába a Felföld minden vidékén kismemesi közösségek illeszkedtek. Ezeket a Garam és az Ipoly között épp úgy megtaláljuk, mint Nógrád középső részén, a Mátrától és Bükk-től északra. Nagyobb számban laktak Borsodban és Gömörben, ahol a hajdani nemesi jogállás többször vallási különbséget (reformátusság) is jelentett.¹⁸

A földrajzi feltételek és a településszerkezet azonossága, a történeti sors hasonló alakulása egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a Felföld társadalmi és kulturális viszonyai a késői feudalizmusban, majd korszakunkban kiegyenlítődötteen alakuljanak. A városok és a kismemesi falvak arányos eloszlása a közvetítő rétegek nagyjából egyenlő befolyását feltételezi. Kevésbé ismerjük a késő feudális-kori majorsági gazdálkodásnak a hatását. A XIX. század második felében nem találunk nagyobb számmal korszerűen felszerelt és intenzíven termelő nagybirtokot, annál inkább jellemző a nehézségekkel küzdő, elmaradott középbirtok, mely a jobbágyfelszabadulás után nagy arányokban tönkremegy. Az agrárszegénységet nem is tudták munkával ellátni a felföldi uradalmak, ezért alakult

ki már viszonylag korán, a XVIII. század végétől az Alföldre irányuló, ottani nagyobb uradalmakban, majd a nagyobb parasztgazdaságokban munkát, elsősorban aratást vállaló magyar és szlovák migráció. Később a summások (az Alföldnél tárgyalt Mezőkövesd mellett számos nógrádi és hevesi községből) a dunántúli nagybirtokokra jártak egészen korszakunk végéig.¹⁹ Ismert, hogy nagymértékű volt az egész területről az amerikai kivándorlás. Főleg a keleti részeket érintette és akkor kapott lendületet, mikor az 1880-as években a filoxeravész tönkretette a megélhetés egyik fontos forrását.²⁰

A korlátozott piaci lehetőségek, valamint a földrajzi feltételek, az aprófalvas településrendszer szűk térségei egyaránt abba az irányba hatottak, hogy a birtokos parasztságban nem alakult ki sem az alföldi mezővárosokra és nagyközségekre jellemző száz vagy több száz holdas parasztbirtokos, sem a dunántúli, általában kisebb gazdaságban okszerűbben termelő *pógár* típusa. A magas népszaporulat 1848 után siettetette a meglévő paraszti birtoktestek gyors osztódását. A századvégre a szürke magyar és nyugat-európai fajták kereszteződéséből néhány uradalom és a megyei gazdasági egyesület közreműködésével jól tejelő nógrádi más néven Ipoly völgyi tájfajta szarvasmarha alakult ki az Ipoly völgyében. Hamarosan megjelent a parasztgazdaságokban is. Nógrádban 1900-ban alakultak az első tejszövetkezetek a megyében. 1908-ban még négy működött, 1911-ben már csak kettő. „A tejjgazdaság nem tart lépést a szarvasmarhatejnyésztéssel” – adta meg a magyarázatot a gazdasági monográfus. A nagybirtokokon szabadgazdálkodást űztek vetésforgóval, de a parasztok még kitartottak az ugarhagyó háromnyomásnál. Így valóban nem jöhetett létre a dunántúli vidékekhez hasonló intenzív paraszti szarvasmarhatejnyésztő körzet. A honti részen sem volt jobb a helyzet. 1905 végén 13 hitelszövetkezet működött, de a tejszövetkezetek iránt sokkal kisebb érdeklődés mutatkozott, mindössze négy létezett ekkor.²¹ Feltűnően hiányoztak az országos jelentőségű belterjes kultúrák. Kivételt a növekvő főváros, közelebről Pest tágabb környéke képez. A hatalmas budapesti piac, a múlt század utolsó harmadától a terület nyugati, délnyugati községei állati és növényi termékei számára fokozatosan bővülő, állandó és biztos felvevőhelynek bizonyult. Két jól ismert példa a rákospalotai tejtermékek és a főtí–dunakeszi paradicsom biztos helye a főváros élelmiszerfogyasztásában, intenzív paraszti gazdálkodáson alapult.²² A Budapest környékén elpusztult szőlőket, akár a Duna jobb partján, a bal parton is bogyós gyümölcskultúrával pótolták. A Felföld más vidékein, a na-

gyobb városok közvetlen környezetében kis körzetben fejlődött ki helyi jelentőségű zöldségtermesztés, mint például Losonc és Fülek környékén.²³ Egerben már a múlt század közepén fejlett volt a hidegágyas kereti zöldségtermesztés. Árújából a gyöngyösi és miskolci piacra is jutott.²⁴ Miskolcon nagyobb boltárkeresés telep látta el a múlt század végétől a növekvő városi szükségletet. A Mátra éghajlati védőhatását élvező hatvan-gyöngyösi zöldségtermelő körzet és a csányi dinnyetermesztés földrajzilag inkább az Alföldhöz sorolható, bár eladási körzetébe elsősorban a közeli bortermő helységek tartoztak.²⁵

Az eddigi kutatások alapján szempontjaink szerint nem lehet jellegzetes és éles határokkal elkülöníteni a Felföldön polgárosultabb és archaikusabb területeket, inkább elmondható, hogy az egész nagytájat erőteljesebb konzervativizmus jellemzi a kultúrában és a gazdaságban, mint az Alföld közepét és déli részét, valamint a Dunántúlt és a Kisalföldet. Kiegyenlített fejlődésére jellemző, hogy nem figyelhetünk meg olyan szembetűnően régiesebb arculatú kistájakat sem, mint például a Dunántúlon, jórészt peremhelyzetéből fakadóan az Ormánság vagy az Őrség. Ugyanakkor nem keletkeztek a sárközi falvak kiemelkedően gazdag népművészetéhez hasonló változatos viseletet és nagyobb értékű lakáskultúrát teremtő egységek sem. Mezőkövesd, bár a két nagytáj határvonalának közelében fekszik, szempontjaink szerint, mint láttuk, elsősorban az Alföldhöz tartozik. A régies vonások – szinte az egész területen – nem annyira a különleges színes kultúrával feltűnő kisebb vidékek, hanem az egyes falvak vagy falucsoportok egy-egy jellegzetes műveltség-elemében mutatkoznak meg. Hiányoznak, akár a Dunántúlon, a Szegedhez és Debrecenhez hasonló, nagysugarú városi központok. A néprajzi szakirodalom eddigi adatai szerint leginkább Miskolc, Eger, Gyöngyös ilyesfajta szerepe regisztrálható, ahol a ruházati, asztalos és kerámiaipar színes parasztos áruival felföldi és alföldi igényeket viszonylag széles körzetben elégített ki.

A síksági és hegyvidéki területek kapcsolata

A kiegyenlítődött fejlődés folytán a Felföldön hiányoznak ugyan a kulturálisan szembeállítható archaikus és központi területek, de ha az

1918 előtti Magyarország nagyobb régióit tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy az egységesnek mondott felföldi táj két, tőle több, lényeges vonásokban különböző földrajzi és gazdasági zóna között fekszik. Bár mint látni fogjuk, a kulturális jelenségek határai ezúttal sem élesek, nagytáji viszonylatban kirajzolódnak tőle északra az archaikusabb, túlnyomólag szlovák, ritkábban német lakta és tőle délre az általában polgárosultabb alföldi területek. Az okok a történelmi sorsban és az ökológiai viszonyokban kereshetők. A későfeudális korban ezek a területek egymástól eltérő helyzetet foglaltak el az ország gazdaságában, ami különösen intenzív árucseréjükben és migrációs kapcsolataikban mutatkozott meg. A hódoltság alatti relatív túlnépesedés oldódott ugyan a XVIII. századi paraszti vándormozgalmakkal, de a délre költözés később is folyamatos volt. Mind az árucserében, mind a munkavállalásban, mind pedig az elvándorlásban az Alföld és Felföld viszonylatában az utóbbi népe volt a mozgékonyabb fél. A kulturális befogadás tekintetében viszont fordítva alakult a helyzet. Egyfelől igaz, hogy a nagyarányú Alföldre áramlással a XVIII. században a letelepedő lakosság magával vitte eredeti kultúrájának számos elemét és a környezetébe építve általában új műveltséget teremtett, de az mégis a környezethez kezdett hasonlítani. Az Alföld áttekintésében több példán foglalkoztunk ezzel a kérdéssel.²⁶ Másfelől a XIX–XX. században a síksági, alföldi eredetű műveltségelemek és jelenségcsoportok – korábbinál nagyobb mértékű – északra nyomulása figyelhető meg. A kétirányú mozgás olyan nagyságrendben érintette a nagytájat, hogy népéletének egyik legfontosabb jellemzőjeként tartjuk számon.

A jelenség relatív kronológiáját még nem dolgozta ki a kutatás. Az egymást gazdaságilag kiegészítő tájak kölcsönös forgalma valószínűleg a XVIII. század derekától, a népesség vándormozgalmainak elcsendesülésével élénkült meg. Egyben a megnövekedett lakosságnak a táji munkamegosztásban való részvétele is határozott karaktert nyert. Valószínű, hogy a XIX. század második felében megfigyelhető fokozódó alföldi expanzivitást a felföldi területek növekvő szükségletei váltották ki. Amíg ugyanis a gazdaságban nem volt szükség például a kaszás aratásra és a nyomtatásra, addig be sem vezették, pedig a munkamigrációk és az árucseré során jól ismerték azelőtt is.²⁷ Másfelől a munkamigráció addig nem bontakozhatott ki, míg a gabonakonjunktúra és az extenzív fejlesztés az Alföldön (egyidejűleg a Dunántúlon is) nagyobb munkakerőt nem követelt. Részletesebb ismeretek hiányában csupán feltehető, hogy az alföldiek polgárosulással megnövekedett háziipari-cikkszükséglete

a természeti átalakulással és a nagyobb mértékű szakosodással (a kisegítő házimunkák, ágazatok visszafejlődtek a gabonatermesztő Alföldön) valamiként összefügg.

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy a síkvidéki kulturális befolyás éppúgy nem állt meg a magyar–szlovák nyelvhatáron, amiként ezt a vonalat a szlovákság délre irányuló árucseré és migrációs mozgásai szintén átlépték.²⁸ Minthogy nem történt meg a kérdés rendszerező vizsgálata, nem mindig tudjuk pontosan, vajon a magyar és a szlovák vidékek népe egymáshoz viszonyítva milyen mértékben vett részt a síkság és hegyvidék cserekereskedelmében, és milyen arányokban foglalkozott háziiparokkal. Sok adat arról vall, hogy a magas hegyi medencékben és a szűk folyó völgyekben lakó, archaikusabb műveltségű szlovákságot intenzívebben érintették az észak-dél, dél-észak mozgások. A dualizmuskori Magyarországon a szlovák lakta megyékben az említett háziiparok és a házaló kereskedés (sáfrányos, gyolcsos, kucséber, ablakos, drótos, sonkolyos) jelentékeny népességet foglalkoztattak. A földművelés a zord földrajzi viszonyok miatt kevés eredménnyel járt, korszakunk első felében a fejlettebb ipari központok sem nyújtottak elegendő munkalehetőséget, mindkét időszaki foglalkozásra a lakosság rá volt utalva.²⁹ Így nyer magyarázatot, hogy a fentebb zárójelben felsorolt foglalkozások szinte kivétel nélkül szlovák etnikai hovatartozást is hordoztak. Ha pedig biztosan tudjuk, hogy magyarok is űzték a mesterséget, mint a fazekasság esetében, az Alföldön gyakran nem tettek különbséget magyar és szlovák mester és fuvaros között: mindkettő „tót” volt, amit árusítottak, az pedig „tót fazék”.³⁰ Akad olyan szlovák néprajzi értelmezés is, amely a felsőmagyarországi háziipart és vándorkereskedelmet szlovák etnikus specifikumnak tartja.³¹

A síkvidékek mindenekelőtt gabonafeleslegüknek és más szemesterménynek (kukorica) találtak vevőket a domb- és méginkább a magasabb hegyvidékekről érkezőkben. Igás és vágómarhát, lovat is szívesen vásároltak az alföldi vidékeken. A szalonna, a háj, általában a zsiradék is keresett áru volt.³² Mindezekért különböző iparcikkek és háziipari termékek, gyümölcsök kerültek északról délre. Legkorábbi – valószínűleg – a kerámia és a kovácsoltvas-áru lehetett. A gömri fazekasok a középkor végétől szállítottak nagyobb alföldi vásárokra. Ugyanis az Alföldön nem találtak olyan agyagot, amiből tűzálló edényt lehetett volna égetni.³³ Hasonló volt a helyzete a kisvasipar áruinak, melyek mint az ekevasak, épületvasalások, kapák a mindennapos élet elenged-

hetetlen kellékeiként szolgáltak természetesen már a középkorban is.³⁴ Később a cserekereskedelem fokozatosan fejlődött, egyre differenciálódott. A XIX. század első felében a kétféle gazdasági életű vidék árucseréjének fő tárgyfeleségei között találjuk a mezőgazdasági faeszközöket, általában a faárut is, melyet az ekkor már fában szegény Alföld nem tud előállítani.³⁵ A felföldi városok és falvak manufaktúráiból és háziipart űző gazdaságaiból gyolcs, posztó, vászon, viasz, finomgyapjú, faszén, mész, üvegáru és sok más termék áramlott dél felé, melyek a síkság és hegyvidék peremén futó – említett – vásárvonal városainak sokadalmain és a távolabbi nagy vásáros helyeken cseréltek gazdát, vagy vándorárusok juttatták el a településekre.³⁶ Az árucserével párhuzamosan létezett a munkamigráció, melyre fentebb a summások és részesaratók esetében már utaltunk. A lényegesen kisebb csoportot alkotó pásztorok szintén változtatták lakhelyüket. A makkoltatás (sertés, juh) pedig a korszerű takarmányozás széleskörű elterjedéséig rendszeres gyakorlat volt.³⁷ A vasúthálózat megépítéséig az útvonalak és nagyobb vásárvárosok mellett fuvarozásra szakosodott falvak látták el a távolsági kereskedelem szállítási igényeit.³⁸ Amikor már nem volt rájuk szükség, egy ideig, a cséplőgépek múlt század végi elterjedéséig bérbé vállalt nyomtatással jutottak el az Alföld belső tájaira.³⁹

Másik nézőpontot elfoglalva, már az eddigi fősorolásból kiderülhetett, hogy a népi kultúrának nem minden elemét érintette egyenlően a két nagytáj közötti mozgás. Az alföldi eredetűnek mondott újstílusú dalok északra terjedő divatja korszakunkban megfigyelhető, Vargyas Lajos is észlelte a nyelvhatáron fekvő Áj községben.⁴⁰ Ujváry Zoltán gömöri gyűjtései pedig regisztrálták, hogy nem egy esetben Alföldön járt részesaratók és summások ismertették meg a dallamot falujukban.⁴¹ Ugyanakkor tudott dolog, hogy az újstílusú népdal majdnem az egész nyelvterületen egységes karakterű. Vargyas arról is számot adott, hogy amit ebből a rétegből szintén részben alföldi munkavállalás nyomán ismertek Ájban, az mindenütt ismert volt.⁴²

A környezeti viszonyokhoz jobban tapadó anyagi kultúra területén igen sok, a két nagytáj kapcsolatáról valló adattal számolhatunk. Az Alföld és a Kisalföld tüzelőberendezése, a szabadkéménnyel kombinált, kívül fűtős kemencekályha, részint a Garam és az Ipoly mentén, részint a Mátra és a Bükk térségében, sőt a Hernád völgyében is visszaszorítja a szobai tüzelésű lapos kemencét. Ez a folyamat korszakunkban megfigyelhető. Pontos adatok híján csak feltehető, hogy már jóval korábban

megindult.⁴³ Az intenzívebben gabonatermesztő alföldi gazdálkodás a XIX. század folyamán több eszköz és művelési eljárás felföldi használatbavételét inspirálta: a kaszás aratás terjedése a sarlós aratás, a nyomtatás terjedése a kézi cséplés rovására, ezek járulékos eszközeinek megjelenése: tarlógereblye (*bögő*), görbefogú gereblye, hosszúnyelű szórólapát stb.⁴⁴ Számbajön bizonyos ruhadarabok divatja (cifraszűr, bőgatya) pl. a bundát a Felföldön csak módosabb gazdák viseltek és a nagyobb alföldi szűcsközpontokból szereztek be.⁴⁵ A Bódva-völgyi lakodalmi étrendbe a töltött káposzta a századfordulón alföldi hatásra került be.⁴⁶ Különösen érzékeny „felvonulási terepei” voltak az alföldi eredetű kulturális javak terjedésének a tölcésrszerűen a síkság felé kiszélesedő folyóvölgyek, melyeket az Alföld bemutatásánál „öblök”-nek nevezünk, pl. a Hernád, a Bódva és a Sajó völgye. Összefoglalóan megállapítható, hogy hasonló, de az adatok gazdagságából kitetszően még élénkebben egzisztáló kapcsolatrendszerek működtek itt, mint amelyeket már az Alföld keleti peremvidékei kapcsán bemutatunk.

A „palóc kérdés” és a belső táji tagolódás

A kutatástörténeti bevezetőben foglalkoztunk vele, hogy a palócoknak nevezett magyar népesség vizsgálata katalizátornak bizonyult a magyar néprajz történetében az önálló diszciplinává válás útján. Kiderült, hogy a palócság körülhatárolása az egészen kicsiny, tucatnyi községet magába foglaló kistájtól fokozatosan egyre nagyobb egységet jelentett. Viski Károly *A magyarság néprajza* bevezető tájékoztatójában valójában a magyar nyelvterület északi részének lakóit egyöntetűen a palócok közé sorolta, amivel szentesítette a korabeli gyakorlatot, egyszersmind meghatározta a következő évtizedek szemléletét. Az északi magyarokat palócoknak nevező szemlélet voltaképpen a nyelvjáráskutatás által kijelölt dialektusterületet ültette át a néprajzba. Mivel nem kulturális (néprajzi) kritériumok alapján született meg, az amúgyis szépirodalmilag befolyásolt – tehát ugyancsak nem néprajzi indítású – palócság fogalom tisztázásához nem járult hozzá.⁴⁷ Annak ellenére, hogy az elnevezés háttere ma is bizonytalan, a magyar néprajzi szakirodalom többnyire változatlanul használja a *palóc*, *palócok*, *palócföldi* stb. megnevezést.⁴⁸

Amint eddig publikált részeredményeiből következtetni lehet, lényeges fordulatot ígér a magyar néprajz történetében legnagyobb szabású regionális vizsgálat, a „palóc kutatás”.⁴⁹ A *palóc* elnevezést továbbra sem tudjuk elfogadni valamifajta néprajzi egység megjelölésének, bár egyre több tanulmány igyekezett körvonalazni és a múltbeli, gyakran szubjektív értelmezésektől eltérően tudományos érvekkel alátámasztani, mit érthetünk Palócföldön vagy hol húzódnak a Felföld belső néprajzi tagolódásának választó vonalai. Mindmáig ugyanis nem alakult ki egyetértés. Manga János posztumusz munkája a mai Nógrád megyét tekinti a Palócföld magjának, tehát a Tarna felső völgyét a Felföldön belül fontos kulturális határnak tartja.⁵⁰ Paládi-Kovács Attila a barkók jellemzésével kapcsolatosan kartografikus módszerre támaszkodva foglalkozott a Felföld belső néprajzi tagolódásával: legkarakteresebbnek találta a borsod-heves-nógrádi katolikus és az észak-borsod-dél-gömöri református jellegű települések különbségeit a Sajó völgyének két oldalán. Hasonlóan vélekedett a Hernád völgy kulturális választó szerepéről is.⁵¹ Bakó Ferenc egy néptörténeti vizsgálat során Balassagyarmat és Putnok, valamint a Mátra-gerinc és Eger között húzott képzeletbeli egyenesek között helyezte el a „palóc centrumot”.⁵² A kijelölt vidéket „hipotetikus” Palócföldnek nevezte, ami a sokoldalú kutatás összegzésében vár végső bizonyításra, ám ezen belül több olyan mikrovizsgálatot végzett, melyek kisebb-nagyobb alegységek létezését rajzolták elénk: az Ipoly-völgy három községe, a „Jeleszi falucsoport”, a Mátra-alja.⁵³ Kutatási eredményei összecsengnek Paládi-Kovács megállapításával, aki a Sajótól keletre eső felföldi vidékek mozaikszerűségéről beszél és Manga János módszerével, aki kismonográfiájában a nógrádi és honti vidékeket tarka néprajzi összetettségben ábrázolta.⁵⁴ Mind az, hogy a korábbi ismeretek alapján nem tudunk határozottan elkülöníteni archaikusabb és nyitabb tájegységeket, mind a jelenségek elterjedésével kapcsolatos határvonalak bizonytalansága arra ösztönöznek, hogy földrajzi egységek szerint haladva tekintsük át a Felföldet. Jelenlegi ismereteink birtokában így nyílhat legtöbb lehetőség a polgárosultság fokainak, egyúttal kisebb tájegységek és településcsoportok lokális néprajzi színeinek bemutatására.

Az általunk körülhatárolt Felföld folyói az Ipoly és Garam kivételével, melyek a Dunába torkollanak, a Tiszába viszik a vizüket. Az Ipoly és a Garam völgyének kulturális kapcsolatain a Kisalföld felé való nyitottság nyomot hagyott. Ahogyan a Kisalföld bemutatásánál megje-

gyeztük, a Garam mente népi kultúrája mindkét nagytájhoz kötődik. A Zseliz és Csata községektől délre húzódó falusor Esztergom és a Garam torkolatánál fekvő forgalmas vásáraitól nevezetes Párkány mezőváros vonzásába tartozott. Itt találjuk az említett Kéméndet és Bényt, melyek lakói néhány szomszédos helység népével együtt jellegzetes parasztos viseletűek. A hegyvidék és síkság határvonalán fekvő vásárváros és uradalmi központ, Léva 20-25 km-es körzetében délre és keletre fekvő magyarlakta községek lakosságának egy jellegadó része református és kismemesi eredetű. Ezek a községek a közeli, a XIX. század közepétől emelkedni kezdő kismezővárost, Ipolyságot is központjuknak tekintik, Ipolyság azonban sosem rendelkezett nagyobb helyzeti energiával, környezetének kulturális arculatát nem formálta.

Az Ipoly völgyét nem lehet egységes néprajzi tájnak tekinteni. A jelentéktelen vízhozamú folyó nem alkalmas a vízi közlekedésre, tutajozásra sem, kelet-nyugati völgyére pedig a dél-északi irányú általános közlekedés nem támaszkodott. A Börzsöny lábánál fekvő Ipoly-menti faluk életmódját befolyásolta a nem nagy kiterjedésű, de lakatlan sűrű erdővel borított hegység. Az erdei élet, faközelítés, gyűjtögetés archaikus vonásokat őrzött meg⁵⁵, különben a déli falvak kultúráját a századvégtől inkább a nyitottság, mint az elzárkózás jellemezte, amiről az építkezés, lakáskultúra, viselet polgáris formáinak példái tanúskodnak.

Pontos párhuzamaként a közeli Garam völgyi, bény-kéméendi „kurtaszoknyás” falucsoportnak az Ipoly torkolatvidékén is kialakult egy hét településből álló községcsoport (Ipolyszalka, Letkés, Helemba és szomszédai), mely szokásaiban, parasztos viseletében és többé-kevésbé házassági kapcsolataiban is összetartott. Habár vásáros központjaik egyaránt Esztergom és Párkány voltak, és nem észak, hanem dél felé vonzották őket egyéb kulturális kötődéseik is, a közvetlen szomszédság ellenére az Ipoly mentiek jellegzetesen más női öltözetet, szembetűnően hosszabb szoknyát, színekben és formában mértéktartóbb darabokat hordtak. A férfiak viselete viszont szinte teljesen azonos volt; a századelőn már közeledtek a dísztelen polgárosult fekete ruhához, kezdték elhagyni a gatyát, és a módosabbak pantallót is öltöttek. Amennyire a kései rekonstrukció nyomán következtetni lehetett, a viselet régies rétege, a házivászonból varrott darabok kelet és észak felé mutató kapcsolatokról tanúskodtak, míg az 1880-as évek táján kialakult parasztos öltözködés polgárosultabb divatjaival a Kisalföld viseleteihez kötötte az Alsó-Ipoly-menti községeket.⁵⁶ Még egyszerűbb és polgárosultabb volt – valószí-

núleg a református vallás, valamint Budapest és Vác közelségének hatására – Szokolya és Diósjenő viselete.⁵⁷ A mezővárosi múltú, túlnyomólag németlakta Nagymaros is mintát adott. Egy gazdasági szakíró a századvégen helytelenítve említi, hogy a szegényebb községek közé tartozó szintén német Zebegényben az asszonyok a nagymarosiak selyembársony pompás ünnepi ruháit utánozták.⁵⁸ A városi települések piacot és munkalehetőséget kínáltak, de korszakunkban jelentékenyebb mezőgazdasági szakosodás a Börzsöny körül nem mutatkozott. Különösen elmondható ez az északi községekről, melyek megmaradtak a hagyományos fordulás szemtermelő gazdálkodásnál és istállózó állattartásnál amellet, hogy – az említett módon – az erdő is hozzájárult megélhetésükhöz.⁵⁹ Az építkezésben is találunk részint a Dunántúl és a Kisalföld felé mutató jelenségeket (pl. a szabadkéményes konyhát és a zöldcsempés szobai kályhát), részint városi eredetűnek mondható hatásokat (pl. a tiszta szoba a birtokos rétegnél már korszakunk elején általános lehetett, a faépítkezést fölváltotta a vályog és a téglá, megjelentek az eklektikus jellegű oromdíszek, Nagymaroson zárt földszintes beépítésű utcatorok voltak már a századelőn, a szabadkéményt különfajta zárt kéményes tüzelőberendezések váltották föl:⁶⁰ A bútorozás is változott. A szoba díszének számító komáromi ládát a századelőtől váltotta föl a *suplót* és *kaszni*, de a berendezés alapja még a hagyományos diagonális maradt.⁶¹

Van adatunk arra, hogy a Hont megyében lakó magyarok a keletre lakó palócoktól elhatárolódva magukat *huntyiak*knak mondták. Azonban rögzítője egyidejűleg azt állítja, hogy a honti magyarság „életmódjában, természetében, szokásaiban és erkölcsében ugyanazok a sajátságok tapasztalhatók”, mint a palócokéban.⁶² Valószínűnek látszik, hogy a kifejezés nem takar valós kulturális különbséget, csupán közigazgatási hovatartozást jelölő tájnyelvi alak. Vallási különbség sem sok adódik. Az összefüggő római katolikus tömbben csupán néhány Börzsöny környéki református alapnépességű közösség (Ipolybél, Peröcsény, Ipolypásztó, Diósjenő, Szokolya, Nógrádverőce) található. Míg az első három a Léva környéki református vidékhez tartozik, a másik három kapcsolatai délre, elsősorban a szintén református alapnépességű Szentendrei-szigeti faluk irányába mutatnak, de maga a sziget, mint a Dunántúlnál említődött, nem képez önálló néprajzi egységet. Mind házassági, mind gazdasági kapcsolatai kiterjednek a folyam két partjának településeire.⁶³

Ipolyságtól a folyó mentén felfelé haladva a völgy mindkét partján fekvő magyar községek ahhoz a nagyobb tájegységhez tartoznak, mely

keleten a Karancs térségéig, valamint a Zagyva völgyéig terjed. Törzsét a földrajzilag Cserhátnak nevezett dombvidék alkotja, hozzá tartoznak ennek déli, Alföld-közeli nyúlványai, a Gödöllői dombság, a Galga-mente, Pest északi szomszédsága is.

Feltűnő, amit a Felföld általános jellemzésénél már kiemeltünk, hogy a nagykiterjedésű vidék mennyire várostalan, a fontosabb közlekedési utak kikerülnek. Vác, Pest, Gyöngyös, Balassagyarmat és Losonc, a környék egykor különböző feudális privilégiumokkal bíró, nagymúltú városi települései szűkebb határain kívül, a nagytáj peremén fekszenek. A terület nagyobb részét magába foglaló Nógrád vármegyében korszakunk kezdetekor Fényes Elek adatai szerint mindössze tizenegy mezőváros volt (magyarok ebből hetet laktak). Kiemelkedett közülük a maga – különben kisszámú – 3.127 lakosával a forgalmas iparos-kereskedőváros, Losonc, mely utóbb megszerezte a rendezett tanácsú város státust (1910-ben 12.939 lakosa volt). A dualizmus idején ugyanez sikerült a kisebb mezővárosok sorából megyeszékhely voltával felemelkedő Balassagyarmatnak (1837-ben 2.981, 1910-ben 10.887 lakos), de Szécsény, mely 1837-ben majdnem akkora volt, mint Losonc (3.104 lakos) megrekedt, 1910-ben csupán 4.245-en lakták. Fülek, az egykori uradalmi központ a múlt század második felében vált ipari várossá, Salgótarján pedig csak a század elejétől fejlődött ipari központtá. A Cserhát nyugati peremén Nagyoroszi, Nógrád, (Érsek) Vadkert mezővárosokak eredeti státusukat elvesztették, épp úgy, mint a Pest megyei Aszód, Gödöllő és a Zagyva völgyének hasonló települései (Heves megyében) Pásztó, Hatvan, Apc. A Mátraalján fekvő Gyöngyös jelentősége és vonzásköre viszont fokozatosan erősödött lakosságával, mely 1837-ben 14.870 volt (a közeli, szintén mezőváros Apcé ugyanakkor 871 lélek).⁶⁴

Külön figyelmet érdemel Pest környéke. Míg a múlt század második felében a főváros nem nőtt nagyvárossá, a Pesttel közvetlenül szomszédos települések – magyarok, szlovákok és németek – népi kultúrája fő vonásaiban megegyezett a nógrádi és Észak-Pest megyei falvakéval. A külön figyelmet a világvárosi kisugárzás, elsősorban a közeli állandó piac hatása indokolja. Ezzel a kérdéssel az Alföld peremvidékeinél és az Észak-Kelet-dunántúli tájaknál is találkoztunk. A nagyváros, a Duna és különböző földrajzi adottságuk elválasztják ezeknek a tájaknak a településeit, de emiatt nem veszhetjük szem elől közös ismérveiket. Néprajzi szempontból legtöbbit a Felföldhöz kapcsolható területekről tudunk. Erdei Ferenc 1937-ben a főváros később „zöldöveget”-nek ne-

vezett környékét „gazdaságtörténeti gyűjtemény”-ként jellemezte, értvén ezen a „nyugati parasztok”-tól a „szép úri birtokok”-ig terjedő társadalmi sokféleséget.⁶⁵ Bár elsősorban a budai oldalra és a Pesttől délre eső községekre gondolt, korszakunkban hasonlót tapasztalunk a Pesttől északra és keletre elterülő dombvidéken is. Egymás mellett helyezkedtek el az áruterelésbe és állandó piacozásba különböző fokozatokon bekapcsolódott vagy inkább az önellátás szintjén megrekedt falvak. Többnyire a közlekedési lehetőségek befolyásolták helyzetüket. Például Rákospalota közvetlenül az első (1846) magyar vasút mellett fekszik, a budapesti piachoz csatlakozáshoz mégis a saját összeköttetést biztosító lóvasút megindulása (1872) adott nagy lökést.⁶⁶ Rákospalota kapitalizmuskori története egy Magyarországon széles körben soha meg nem valósult társadalomfejlődési mintát mutat. A tőkés iparosítás előtt kiterjeszten gazdálkodó, szemtermelő és állattartó, szőlőskertet művelő község volt, tehát adottságai miben sem különböztek sok száz hasonló településtől. A növekvő nagyváros két vonatkozásban is „jótékonyan” befolyásolta sorsát: 1. munkahely-biztosítással elvonta népességyarapodását (az 1890-i budapesti május elsejei fölvonuláson az Ethnographia beszámolója külön kiemelte az ünnepi parasztviseletben sereglő rákospalotai „munkásnőket”),⁶⁷ 2. állandó felvevő piacával modernizálta a termelés szerkezetét. Az eredménynek kevés párja akadt a korabeli magyar községekben a jobbágyfelszabadítástól az 1930-as évekig eltérően az országos viszonyoktól alig változott a birtokmegosztás. Nem nőtt az agrárproletariátus. Az eszközváltásokon gyorsan átésző szántóföldi gabona-termesztés mellett – különösen a filoxerapusztítás után – előretört a zöldségtermesztés, a marhahizlalást és -kereskedést fölváltotta a nyugati fajtákon alapuló tejgazdaság.⁶⁸ 1913-ban ez utóbbi ágazat már oly mértékben tömegszállító volt, hogy nem a minőséget, hanem a tej mennyiségét tartották fontosnak a gazdák.⁶⁹ Hasonlóan alakult, bizonyos késésekkel a szomszédos Fót paradicsomtermesztése a századfordulón⁷⁰ vagy még későbbben és kevésbé jellegzetesen a távolabb eső Órszentmiklóson ugyancsak a paradicsom és más zöldségfélék kultúrája. (Ide 1910-ben jutott el a vasút.)⁷¹

Ezek a változások természetesen életforma-váltással jártak együtt. Igen jellemző adat, hogy Rákospalotán az 1870-es években – nyilván a nem mezőgazdasági lakosság ellátására – telepedett le az első pék és viszonylag hamarosan fölthagytak a parasztok a saját sütéssel, majd a kendermunkával is.⁷² Ám a nagyváros közelsége sem Rákospalotán, sem

Budapest körzetének sok más településén nem tüntette el automatikusan a paraszti kultúrát.⁷³ Az okokat kereshetjük például a viseletnél abban, hogy a piacon „márka”-ként hordták, amire sokfelé van párhuzam, de nem csak ezzel kell számolnunk. A rákospalotaiakéhoz hasonló paraszti viselet Nógrádban és Észak-Pest megyében sok olyan helységben fennmaradt, ahol erre hasonló ok nem adódott. Mivel az élet más területein is ragaszkodtak a paraszti környezethez, számolnunk kell a hagyomány-szerűség erejével vagy más fel nem fedett szubjektív okokkal is: a gyors fejlődés létrehozhat elmaradt övezetet.⁷⁴ A vertfalú, szabadkéményes, nádas házakat lebontották, és helyettük nyeregterős, cilinderkéményes, tornácos épületeket emeltek, de mégis tradicionális külsővel. A bútort és berendezést is sokat megtartott a korábbiból, a közösségi szokások egy részét és a díszítőművészetet sem hagyták el.⁷⁵ Amit Erdei „gyűjtemény”-nek nevezett és különböző korok emlékeként értelmezett, az mozaikszerű elhelyezkedésével és szomszédságával erősítette Pest környék népi kultúrájának korszakunkbeli kettősségét: tradicionális paraszti életforma és hagyomány mellett piacozó-vállalkozói, divatokra érzékeny, gazdálkodási újításokat befogadó mentalitás.

A Cserhátra befolyással lévő másik két vásáros-városi központ, Vác és Balassagyarmat hatása jóval csekélyebben és kevésbé fölmérhetően érvényesült. Vác a XIX. század első felében élvezte a püspöki város jogállásából, a Duna menti fekvésből és az átmenő kereskedelemből (fa, gabona, bor) fakadó előnyöket. Céhes ipara azonban a megszűnés előtti évtizedekben már elsősorban a környékbeli falvak ellátására szorítkozott. Hiába kapott elsőként Vác vasutat a vidéki városok között, Pest növekvő konkurenciája lekötötte erejét, nem sikerült jelentékenyebb központtá fejlődnie. Mezőgazdasági területe és népessége nem volt jelentős.⁷⁶ Az 1870–80-as évekre eltűnt a sokszoknyás női és zsinóros-csimás férfi viselet. A népszokásokat, mintegy rezervátumszerűen az eredetileg külön községet képező, református alapnépességű Kisvácon még évtizedekig tartották.⁷⁷ Balassagyarmat központi fekvésének köszönhetette megveszék helyét. Korszakunkban nyolc országos vására a környék árucserélő-helye volt, de jelentékenyebb ipara a kézművesek mellett (ezek közt a viseletet készítő szűcsök, szűrszabók, csizmadiák nevezetesei voltak) nem alakult ki. A kiegyezés után a kipépülő vasúthálózatban fővonalat nem kapott és csupán kisebb jelentőségű csomóponttá lett. Tisztviselő-hivatalnok rétege növekedett, de paraszti rétege mindvégig megtartotta a szomszédos falvakkal azonos építkezését és lakáskul-

túróját.⁷⁸ A harmadik nagyobb város, Losonc történetét nem ismerjük. Kézműipara (szücsök, szűrszabók) a balassagyarmatihoz hasonlóan a környék paraszti megrendelőinek dolgozott.⁷⁹

A díszes darabokat előállító ruházati iparokat azért kell külön kiemelni, mert a Duna-völgy és a Mátra térsége közötti vidék, hozzávéve a Cserhát mellett a Karancs helységet körülvevő kisebb településcsoportot (Karancsalja), az észak-hevesi Mátraalját és az ezekkel szomszédos sávokat, korszakunkban a magyar nyelvterület legnagyobb összefüggő, színes, paraszti viseletet hordó egysége. Föltűnő, hogy más vidékekhez viszonyítva, mennyire későn, a századvégen-századelőn bontakozott ki itt az öltözködés paraszti divatja. Így a néprajzi gyűjtés és kutatás rögzíteni tudta az egyes szakaszokat, a helyi eltéréseket, a nemek közötti különbségeket, az öltözködés polgárosulásának számos szemléletes példáját nyújtva. Legtöbb községben regisztrálni lehetett főleg az idősebbek és a szegényebbek által a múlt század utolsó harmadában is hordott, a jobbágyvilágra emlékeztető, régies, vászon-, kékfestő- és bőrruházat emlékét, amit túlnyomólag maguk a parasztok állítottak elő. Egyszerűségével, szerény díszítettségével, szabásának nem nagy változatosságával meglehetősen egységes képet mutatott.⁸⁰ A helyébe lépett női viselet a nagy területhez képest szintén viszonylagosan egységesnek mondható: a lányok hajában színes pántlikák, az asszonyok fején községenként eltérő formájú és rendkívülien változatos ékű főkötő, bőjujú ingváll, díszes vállkendő, sok rövid szoknya, a színek változatossága. Azonban ez a gyári kelmékből varrt viselet legfestőiebb változataiban sem vált olyan gazdaggá és változatossá, kifejező erejűvé, mint amilyen a legpompásabb dunántúli viseletek vagy a stílusában ugyancsak rokon mezőkövesdi matyó öltözködés volt. Ellenben a stílus egységen belül többnyire a házassági kapcsolatok és a közös plébániák szabályozó elve szerint kisebb, hasonló viseletet hordó csoportok alakultak ki: pl. az Ipoly völgyén Dejtár, Patak, Ipolyvece, Érsekvadkert; Szécsény környékén Órhalom, Hollókő, Ludány, Rimóc, Nagylóc; a Galga mentén Bag, Tura, Galgahévíz, Galgamácsa, Püspökszilágy; Pásztó közelében Hasznos, Maconka; a Karancsalján Kazár, Vizslás, valamint Bocsárlapujtő, Karancsberény, hogy csak a legnevezetesebbeket emeljük ki.⁸¹ Az átalakulás folyamatát a kortársak általában negatívan értékelték, mert meglátva benne a parasztviselet végleges elmúlásának fontos fokozatát, nem akarták visszafordíthatatlan folyamat részeként elfogadni. „Ha valaki új, kirívószínű vagy cifrázatú ruhában megy a templomba, a következő vasárnap már a ruhák fele

abból a fajtából van” – írta bizonyára némi túlzással Pilinyről Nyáry Albert.⁸² Farkas Pál, a millenniumi megyemonográfia-sorozat nógrádi etnográfusa különös, de kétségtelenül találó szempontból osztályozta a megye községeinek női viseleteit: csizmát vagy cipőt húznak az ünnepi ruhához, illetőleg átmenetként a lányok már cipőben, az asszonyok még csizmában járnak. A lábbeli kapcsolatban állt a női és férfi felsőruha divatjával is. Ahol a polgárosultságot jelző cipő jutott túlsúlyra, ott férfiak áttértek a kék posztóról a feketére, az asszonyok pedig a „mesteremberes módi”-ban öltözködtek. (Megjegyzendő, hogy a legutóbbi évekig vagy olykor ma is népviseletben járó nógrádi falvak már akkor a „csizmások”, tehát a hagyományhoz jobban ragaszkodók közt foglaltak helyet.)⁸³ Farkas jó szemmel „a vasútmenti nagyobb helységeiben és a városok közelében” látta a kivetkőzés első jeleit, a módosabb családok lányait és a városból hazakerült cselédeket nevezte meg azok közt elsőnek, akik az ingvállat pruszlikra, a rövid szoknyát hosszabbra, „mesteremberes”-re cserélik.⁸⁴ Nyáry szerint a készen vett ruhákat a módosabb legények „s akik Tarjába járnak munkába” húzzák magukra, sőt „megesik, hogy vasárnap is magukon felejtik a pantallót”.⁸⁵ Valóban, a Salgótarján és Fülek környéki községekből az ingázó, nagyipari munkába szegődés korszakunk végére legtöbbször eltűntette a hagyományos paraszti férfiviseletet, míg az odahaza maradt nők változatlanul ragaszkodtak a magukéhoz.⁸⁶ A távolabbi, a Cserhát belsejében fekvő falvakban pedig tovább hordták az idősebb férfiak a vászongatyát és inget, valamint a téli meleg bőrruhákat (szűr, ködmön, guba). Volt, ahol a summáság (pl. Bujákon) vagy a vasútnál adódó tömeges munkaalkalom (Turán) járult hozzá a férfi viselet polgárosulásához. De ezek, akár a bányász- vagy vasmunka anyagi alapot is teremtettek a női viselet kiszínesedéséhez. A kettősségre, mely a két világháború között is megmaradt, nehéz elfogadható általános magyarázatot találni. Valószínű, hogy a kétlakiság (a falun lakó családok az ipari munkára járás ellenére alapvetően földművesek maradtak) és az otthon dolgozó asszonyok megnövekedett tekintélye hozzájárult. Befolyással lehetett rá a színesedés és differenciálódás hullámának már említett késétsége is, ami a paraszti lét öltözködésbeli kifejezésének kényszerét hozta. A késétség oka Flórián Mária szerint az lehetett, hogy a XIX. századi agrárkonjunktúrákból a felföldi jobbágyság, majd parasztság nem vagy alig húzott hasznot.⁸⁷ Ezért került sor más vidékekhez mérten utóbb a jobbágyfelszabadítással járó paraszti öntudat öltözködésbeli megjelenésére. Láttuk, hogy valóban nem

jelentkeztek a Felföldön a mezőgazdasági szakosodás és korszerűsödés erőteljes formái, de a helytörténeti vizsgálatok jelenleg nem nyújtanak még elég támpontot biztosabb vélemény kimondására.⁸⁸ A korabeli források egyértelműen dicsérik a „palócok” erkölcsét, vallásosságát, jámborságát, úrtiszteletét, ami magatartásuk archaikusabb, kevésbé polgárosultabb formáira utal.⁸⁹ A Bükkötől keletre eső hegy- és dombvidéken pedig nem találkozunk a női viselet kiszínesedésével, hanem vagy egyértelműen városias divatok átvétele történt meg, vagy a régi öltözködés darabjai maradtak fenn korszakunk után is. Ezek a tényezők támogatják a paraszti öntudatra ébredéssel és az anyagi alapok hiányával összefüggő magyarázat érvényét.

A népi műveltség más ágazataiban jóval körülményesebb nyomon kísérni a polgárosulás irányába mutató változásokat. A földrajzi elkülönítés sem könnyű feladat, mert a Zagyva völgye a színes viseletek elterjedésének és fennmaradásának pereme volt, innen keletebbre jóval kevesebb dekoratív ünnepi ruházatú községről tudunk, de más jelenségeknek nem feltétlenül ugyanaz a határa. A többnyire súlyos pompájú, az úrihímzés és a nemesi ízlés emlékét őrző régi felföldi hímzéseket nem követte hasonló értékű új stílusú hímzések kialakulása. Motívumkincsük általában egyhangúbb, mint sok más vidék hasonló hímzéseie, kevésbé erőteljesek. Megemlítjük az Érsekvadkert és a Szécsény környéki hímzescsoportokat, valamint a Galga völgyében Turát, ahol városi eredetű kész ducok nyomán alakult ki korszakunk vége felé az előbb fehér, majd kiszínesedő hímzés.⁹⁰ A népviseletekkel nem társultak olyan gazdagabb kivitelezésű szőttesek sem, mint amilyenek általában kísérték a díszesebb paraszti öltözködést. A szlovák népművészet egyik legjellegzetesebb megnyilvánulási területe a pásztorművészet. A magyarok lakta Felföldön vele párhuzamosan (pl. az ivópoharak, a csanakok) ugyancsak kialakult egy sajátos pásztorművészet, ami azonban mégsem teremtett annyira kiemelkedő és egymást követő változataiban megragadható stílust, mint a dunántúli pásztorművészet. Kezdetét is mintegy négy-öt évtizeddel későbbre, korszakunk elejére tehetjük. Emlékanyaga mégis hasonlóan gazdag. Általában kedvelték a domborműves alakos faragást, melyhez kapcsolódva az egész magyar nyelvterületet tekintve egyedülállóan nevezetes a szakrális tárgyú népművészet (útszéli és sirkeresztek, szentek ábrázolása). Az országosan ismert ólmozás is jelentős és gyakori díszítőeljárás volt.⁹¹ Itt is éltek kiemelkedő művészegyéniségek. Például Csábrádi János és Bertók János, akik az áttört bútorok faragásának

voltak a mesterei.⁹² A Cserháton és a Mátra térségében korszakunkban nagy számban használtak házilag vagy háziiparban készült faragott-ácsolt bútortokat. Általános volt az ácsolt láda (szuszék), az ekkor már archaikusnak számító ruhatároló használata. Lassan szorította ki a láda, a *komót*, *sifonér*, *almárium*.⁹³ A faépítkezést a múlt század végére nagybárára föl-váltotta a vályog, a sárfal és a téglá. A lapos szobai kürtős kemence kiszorulásával a Cserháton a szabadkémény és a rakott tűzhely, a masina nyert teret, egyidejűleg megjelent a „tessék szoba”, az „első ház”, azaz tisztaszoba, ami feltételezte a lakókamra megszűnését vagy legalább egy másik lakószoba építését.⁹⁴

A zene- és tánckultúrában a századfordulón már az új stílusok uralkodtak.⁹⁵ A sűrűnek nem mondható szöveges népköltési gyűjtések is az újabb műfajok túlsúlyáról tanúskodnak.⁹⁶ Viszont az ünnepi szokásokhoz és az emberi élet nagy fordulóihoz fűződő szokásokhoz, valamint a néphűthez, nyilvánvaló összefüggésben a buzgó római katolikus vallásossággal, az egyház nagy befolyásával és tekintélyével, élénken ragaszkodtak.⁹⁷ A Kiskárpátok környezetének kivételével az 1918 előtti Magyarország területén a Kárpát-medencében sehol sincs egymás közelében, viszonylag kis területen annyi népszerű búcsújáráshely, mint a Mátra körzetében (Hasznos–Mátraverebély–Szentkút, Egerszalók, Eger, valamivel távolabb Máriabesenyő).⁹⁸ Ezek a megállapítások azonban már átvisznek bennünket a Mátra és a Bükk térségének tájegységeihez, melyek népi kultúrája több vonásban eltér az eddigi áttekintett vidékektől.

A Mátra és a Bükk szigetehegységek. Habár nem képeznek átjárhatatlan földrajzi akadályt, déli és északi előterük falvainak néprajza különböző. A déli rész a már említett szőlővidékhez tartozik. Három nagyobb városi település a központja, melyeknek kulturális befolyás – amint erre már utaltunk – az északi részekben is mérhető, ugyanakkor az Alföld peremen szintén érvényesült: Gyöngyös, Eger, Miskolc. Rokonvonalait a szőlő- és bortermelés mellett, mely mindenütt jellegadó városiakó parasztságot feltételez, vásárváros voltuknak és különböző igazgatási szerepkörüknek köszönheték.⁹⁹ Gyöngyös volt a legkevésbé rangos közöttük. Sosem tudta kiheverni a csapást, mely azzal érte, hogy a vasúti fővonal elkerülte. Korszakunkban természeti katasztrófák is sújtották. Egykor virágzó kézműipara – országos tendenciákkal párhuzamosan – éppen akkorra ment tönkre, amikor a filoxera művelhető mezőgazdasági területeinek nagyobb részét borító szőlőket pusztította el.¹⁰⁰ Jelentős szürszabó és szücsipara a XIX. század első felében még széles kör-

zetbe szállított, korszakunkban már csak a közvetlenül szomszédos falvak szükségletére termelt.¹⁰¹ Gyöngyösön nagyobb számú fazekas is dolgozott, az egeri és pásztói díszes kerámiához hasonló edényeket készítve. Akár a ruházati ipar, a fazekasok is nagyobb mértékben szállítottak az Alföldre is. Magának a kerámiának a stílusa úgyszintén az Alföld, a Közép-Tiszántúl felé mutat történeti kapcsolatot.¹⁰² A város és környéke az erdőhasználatból is hasznot húzott (fakitermelés, szénégetés), de jóval kisebb mértékben, mint a Bükk-hegység erdeit élők.¹⁰³ Eger helyzeti előnye Gyöngyössel szemben abból adódott, hogy hegyaljai fekvése a Mátra és a Bükk közötti Tarna völgygel egészült ki. Eredetileg ennek a fekvésnek köszönhető, hogy püspöki, majd megyeszékhely lett, és noha Gyöngyöshöz hasonlóan elkerülte a vasúti fővonal, amikor szárnyvasúthoz jutott, nem vált végállomássá. A kézműipart és céhesipart itt, bár nem jelentékeny nagyságú, de fontos gyáripar váltotta föl a múlt század vége felé.¹⁰⁴ Eközben is megmaradt karakteres szőlőművelő lakossága, a kapás „cikrák”, akik a külvárosokban, a *hóstyákban* laktak. Viseletükről tudjuk, hogy már korán a múlt század közepén kitűnt divatos parasztságával és a tágabb környék ízlésformálója volt,¹⁰⁵ ugyanakkor a korabeli cikkírók az egeri földművesek gyatra írni-olvasni tudására és vállalkozási kedvük hiányára panaszkodtak.¹⁰⁶ A környező községek, különösen az északra fekvők azonban mindvégig falusiasabban, azaz tradicionálisabban öltöztek és közelebb álltak az önellátó jelleghez, miközben az egeri viselet fokozatosan polgárosodott, de még a századelőn is jellegzetes színfoltként él városban.¹⁰⁷ A szőlőterület rekonstrukciója gyorsan megindult és sikerrel járt. Utaltunk rá, hogy Gyöngyössel szemben, ahol a tömegtermelés került előtérbe, Egerben és környékén inkább a minőségi boroknak biztosítottak előnyt.¹⁰⁸ A filoxeravész alatt tönkrement híres kádáripár nem újult meg többé.¹⁰⁹ Az ugyancsak nevezetes ruházati kisiparok pedig, akár Gyöngyösön, ekkor már szintén csak a szűkebb környéknek termeltek és elsősorban észak felé szállítottak.¹¹⁰ Az egeri és a miskolci vásárok és piacok voltak legforgalmasabb árúsítóhelyeik a két város közé eső hegy- és dombvidék háziipari és mezőgazdasági áruinak: faszén, mész, gyümölcs, faárú. A bükki falvak lakói sanyarú földrajzi adottságaik miatt éppúgy mint az északabbi területek lakosai vándorárusként is elhordták termékeiket nagyobb távolságokra, elsősorban az Alföldre.¹¹¹ Végül Miskolc népi kultúrára gyakorolt hatását ismerjük legvázlatosabban. Már a vasúthálózat kiépülése előtt forgalmas átmenő kereskedelmi gócpont volt. Később ez a szerepe erő-

sődött, korszerű ipara is növekedett.¹¹² Ide nemcsak a Bükk-hegység árusai és a környező községek jártak vásárra, hanem a Sajó és a Hernád völgyének Alfölddel folytatott cserekereskedelme is jórészt érintette a várost. Bútorasztalosságát említettük. Korszakunkban le hanyatló díszedény készítő fazekasságát a középtiszai stíluscsoportba sorolja a szakirodalom: Sárospatak, Debrecen, Mezőcsát, Tiszafüred, Gyöngyös, Eger a legközelebbi „rokonsága”.¹¹³ Miskolcon is nagy jelentőségű volt a ruházati kisipar, elsősorban a szűcsmesterség.¹¹⁴ Mezőgazdasági népességének sorsáról az előző két városnál jóval kevesebbet tudunk. A filoxera után a település életében csökkentebb szerepet kapott a korábbi kereskedelmében oly fontos bortermelés.

A szigethegységek északi-északnyugati előterének népi kultúrájában meghatározó-alakító tényezők a minőségi bortermelés hiánya, a kedvezőtlenebb természeti környezet, a távolabbi fekvés az újkori impulzusokat indító Alföldtől és általában a városi központoktól. Ezek együttesen zártabb földrajzi fekvéssel függnek össze. A Zagyva és a Tarna vízgyűjtő területének egy részét, továbbá a Rimába és Sajóba futó patakok völgyeit magába foglaló, alacsony vízvázalstókkal tagolt, medencejellelű dombvidék néhány kisebb, hagyományos névvel illetett tájra (Medvesalja, Erdőhát, Homok) és néprajzi egységre (Mátraalja, Barkóság) oszlik, melyek többé-kevésbé fedik egymást, de szempontjaink szerint nem kívánunk hangsúlyos elkülönítést. Paládi-Kovács Attila, aki fontos tanulmányokban és könyvekben foglalkozott ezzel a területtel, különösen az Észak-Hevesben valamint Nyugat-Borsodban lakó barkókkal, a Sajó völgyével szembe állítva, a nyugati és déli kulturális határokat elmosódnak, kevésbé karakteresnek mondja. Erre a tényre a Cserháttal kapcsolatban már utaltunk. Jóllehet a Paládi-Kovács által regisztrált jelenségek jórésze független a paraszti polgárosulás folyamatától, az általa rajzolt kép nem ellentétes szempontjainkkal. Sőt amennyiben archaizmusokat találunk benne, kapcsolódik is hozzájuk.¹¹⁵

Az Alföldhöz és az alföldi peremekhez viszonyítva szemléletesen megmutatkozik a gazdasági lehetőségeiben korlátozott parasztság kultúrájának és társadalmának konzervatívizmusa. Az aprófalvas táj, földrajzi elzártságának köszönhetően, a Cserháttal és a Sajó völgyével összehasonlítva, kevesebbet szenvedett a török háborúk idején. A lakosság folytonosságát Bakó Ferenc szinte minden fontos községében kimutatta az általa „palóc centrum”-nak nevezett, jelentékeny részben itt elterülő vidéken.¹¹⁶ Különben ezen a területen lehet lokalizálni a leg-

korábban írásban feljegyzett, palócként számon tartott falvakat (Bélapátfalva, Mónosbél, Istenmezeje stb.)¹¹⁷ Az irtványeredet korszakunkban még a falvak határának és elhelyezkedésének képén jól látszott, habár a XVIII. század második felétől fölgyorsulóan fogyott az erdőtakaró, részint a legeltetés, részint a földművelés javára.¹¹⁸ De különösen a barkó falvak környezetében, a Sajóba igyekvő patakok mentén és a Bükk közelében nagyobb összefüggő erdőségek maradtak, melyek a lakosságnak fakitermelés és gyűjtögetés formájában kiegészítették a jövedelmét. Az erdőkben és a legelőkön jelentékeny extenzív állattartás, elsősorban juhtartás folyt (uradalmi és paraszti egyaránt).¹¹⁹ A legmostohább fekvésű falvak földművelésében a századelőn régies, kezdetlegesebb gazdálkodásra utaló vonások maradtak fenn: nemcsak a háromnyomás és ugarhagyás, hanem a teraszos és kapás művelés is.¹²⁰ A belső tüzelésű lapos kemencéjű, lakókamrás, északi háztípust ezen a területen korszakunkban általánosan és legtisztább típusaiban örököltette meg a szakirodalom.¹²¹ Bakó Ferenc a Mátra környékének építkezéséről írt monográfiájában a lakóház alaprajzi, anyagbeli és díszítési sokféleségét vette számba az archaikus faépítkezéstől a múlt század végén föltűnő és egyre nagyobb teret nyerő, falusi kőművesek által emelt oszlopos-tornácos, orom- és vakolatdíszes, igényes külsejű lakóházakig. De Eger viseleti divathatásokat kibocsátó szerepével szemben a rangos barokk-klasszicista városmag nemhogy a távolabbi környék falvainak, de még a hóstyák építkezésére sem hatott. A történeti stílusok dekoratív elemei majd csak a múlt század végén a hivatásos falusi mesterek működése nyomán jelentek meg a népi építészetben. Viszonylag mérsékelt volt a középbirtokosság építkezésének hatása is. A kisenemesség építkezése pedig csekély kivétellel nem hozzájuk, hanem inkább a parasztok színvonalához állt közelebb.¹²² Az okokat valószínűleg az anyagi lehetőségek hiányában, az elzártabb helyzetben kell keresnünk. A településformák néhány sajátossága ugyancsak az Alföldhöz viszonyított régiességet őrzött meg. Az osztott településekre, a községeken kívüli szállás- és csűrőskertekre, melyek nyomairól korszakunkban nyugatabbra az Ipoly völgyéből is tudunk,¹²³ valamint a hadas településre, a rokon családok által beépített *hosszúudvarokra* és közös csűrőkre gondolunk.¹²⁴ Az utóbbi kapcsolatos azzal, hogy a néprajzi gyűjtés a Mátrától északra írta le a magyar nyelvterületen a nagycsaládi rendszer egyik legtipikusabb és a jobbágykor után is hosszú ideig funkcionáló formáját.¹²⁵ Mind a korabeli, mind kései megfigyelések, akár a nyugatabbra lévő területeken, gazdag és ele-

ven szokásletről, valamint hiedelemvilágról, továbbá a népköltészet újabb stílusainak és az újkorban előterő műfajainak súlyáról adnak számot.¹²⁶ A Mátra és a Bükk északi és északnyugati előterében fekvő vidékek viszonylag egységes népeletét a múlt század végén kiépülő észak-borsodi, Ózd környéki iparvidék hatásai bontották meg. „A modern életviszonyok, a gyáripar, kőszénbányákban való foglalkozás s az Amerikába való kivándorlás máris sokakat hűtlenné tett közülük („Borsod megyei palócok”-ról van szó – K.L.) az ősi életmódhoz” – írta Istvánffy Gyula, majd panaszkolta, hogy a betelepült idegen munkások és szocialista eszmék nemcsak az életmódban, hanem a gondolkodásban, az „egész lelki világ”-ban „megdőbbentő” átalakulást vittek véghez.¹²⁷ Hasonló kétlakóság alakult ki itt, mint Salgótarján–Fülek környékén. Paládi-Kovács Attila a gyors iparosodásnak tulajdonítja a nyugatibb vidéknél már eleve egyszerűbb paraszti öltözet korai levetkőzését, a lakáskultúra átalakulását.¹²⁸ Ennek kiteljesedése azonban korszakunk után következett be.

A határozott kulturális választónak mondott Sajótól és a Rima völgyétől északra, Gömör magyar lakta tájai domborzatilag hasonlítanak a Mátra és Bükk északi előteréhez, de ez a dombvidék a múlt század végén kevésbé erdősödött, településhálózata pedig sűrűbb. A népi kultúrát formáló tényezők közül szembeötlő a katolikus barkóság szomszédságában a protestáns többség (a magyarok jórészt reformátusok, a szlovákok evangélikusok) és a táj természeti adottságaival összefüggő eltérő gazdasági szerkezet. 1867-ben valószínűleg Csaplovics sokat idézett mondata után fogalmazott a következőképpen Hunfalvy János: „Nem túlzott az állítás, hogy Gömör megye Magyarország kicsinyben”. Nem boncolgatta, mit ért ezen. Nyilván az általa közre adott megyeleírást szánta bizonyítéknak. Újabb negyven esztendő múlva a millenneumi megyei monográfia előszavában Andrassy Géza gróf már így írt: „Mi, gömöriek szeretjük szűkebb hazánkat 'Kis-Magyarországnak' nevezni, mert ami kincsek hazánk egyes vidékein elszórva található, azok mind megvannak nálunk – kicsiben.”¹²⁹ Gömörben valóban adva voltak a folyómenti termékeny síkságok, lankák és magas hegyek, kisebb-nagyobb falvak és városok, különféle gyáriparok és bányák, hatalmas erdőségek. Ezek közül a XIX. század első felében a korai iparosodás emelkedett országos hírnévre. „A nemzeti ipart tekintvén, Gömör a legelső magyarországi megyék közt fénylik” – írta Fényes Elek 1837-ben.¹³⁰ A korai iparosodás népeletbeli hatását nem kutatták. Azonban megkockáztathatjuk a föltevést, hogy miként az Alföldön a XIX. század első felének extenzív mezőgazda-

sági termelésének fellendítő hatása még a századvégi mezővárosi kultúrán is érződött, hasonlóan tulajdoníthatjuk a század második felének módosabb gömöri parasztpétkézését és a viseletet az itteni korábbi prosperitásnak.

Már korszakunkat közvetlenül megelőzően épültek nagyobb számmal kényes, oszlopos tornácos, oromfalas vakolatdíszes, provonciális klasszicista stílusjegyeket viselő lakóházak. Számuk a szobai kürtös kemencés lakókamrás faházak ellenében a századfordulóig jelentősen megnövekedett.¹³¹ Előképük pontosan megragadható. 1790 és 1860 között Gmörben föltűnően nagy számmal épültek klasszicista stílusban különböző rendeltetésű köz- és rangosabb magánépületek (templomok, kastélyok, üzemek, városházák). Ezeknek anyagi és technikai fedezetét – biztosra vehetjük, hogy – az említett ipari fellendülés nyújtotta.¹³² Az 1867-ben készült viseletleírás szerint a vászon és a kékposztó uralkodott az anyagok között. A női ruházatot fekete csipkék, aranyos-ezüstös főkötő egészítették ki. A férfiak téli öltözete zsinóros ruha volt, hordtak cifraszűrt is. A nők ékességül a rókaprémes szintén zsinóros mente szolgált.¹³³ Negyven évvel később gyári anyagok és polgári divatok nagyarányú előretöréséről olvashatunk. Délen hordják a cifraszűrt vagy a gubát, az idősebb asszonyok őrzik a rókaprémes mentét, de nem alakultak ki a hevesihez és nógrádihoz hasonló, színes paraszti viseletek. Az etnográfus mindössze hét községet sorolt föl, ahol a lányok még csizmát húznak ünnepkor, egyébként mindenütt cipellő járja, ami a kivetkőzés jelzője.¹³⁴ Szembetűnőbb a fejlődés irányvonala, ha mindkétszer az északgömöri szlovákok hagyományos öltözködésével hasonlítjuk össze a magyarokat. A 60-as években a szlovák viselet még nagybárra háziipari anyagokból készült, a századelőn viszont tradicionálisabb formáival emlékeztet a négy évtizeddel korábbi magyar öltözkedésre, de annál parasztosabb és színesebb.¹³⁵ A viselet mellett említhető, hogy a régies felföldi hímzések helyébe, melyek egyik törzsterülete volt Gömör, nem léptek újstílusú paraszti hímzések.¹³⁶ A szövegfolklórt, a népzene és a néptáncot viszont itt is, akár a déli szomszédságban, teljesen az új stílusok uralták, bár még a kései gyűjtések során is kerültek elő archaikus darabok.¹³⁷ A társadalmi változások lelassulására utal, hogy a falusi közösségekben a jelentékeny számú gömöri kisnemesség leszármazottai korszakunkon jóval túlnyúlóan is tartották a tekintélyüket. Házassági elkülönülésük, általában a származásbeli megkülönböztetés a volt jobbágyok utódaitól, szívósan élt. Egyidejűleg azonban sok helyen a viseletben,

építkezésben, lakáskultúrában a polgáris és urbanizáltabb formák meghonosítói voltak.¹³⁸

Fölvetődik a kérdés: a mezőgazdasági lakosság hogyan élvezhette az ipari föllandulást? Gömör lapályosabb részei jó gabonatermők, de arról nem tudunk, hogy búzát nagyobb távolságra piacra szállítottak volna. Valószínű azonban, hogy a hegyvidéki ipari települések ellátásában vettek részt. Rudna bányászfaluban például a bányászok is gazdálkodtak, de a paraszttal együttesen sem tudták szükségleteiket előteremteni.¹³⁹ A külső ellátás kései, századeleji modelljét szemlélhetjük a dél-gömöri káposzta-, mák- és dinnyetermelésben.¹⁴⁰ Igazán nem nagyban termeltek, de a közeli iparvidék biztos felvevő piacára számíthattak. A paraszti szarvasmarhatenyésztés nagy hagyományai ellenére korszakunkban nem emelkedett korszerű színvonalra, sőt bizonyos hanyatlása volt tapasztalható a legelők és ugarok fogyása miatt. A dél-gömöri nagybani sertésenyésztés is összefügghet a városi-ipari szükséglettel.¹⁴¹ Ellenben a Rozsnyó környéki, magasabban fekvő hegyi-erdei legelőkön extenzív juhtartó pásztorkodás folyt, mely – akár a barkósági – sok vonásában a kárpáti és az alföldi pásztorkultúra között képezett átmenetet.¹⁴²

Igaz, hogy 1848 előtt a nagykiterjedésű Gömör és Kishont vármegyében mindössze tizenhárom város volt, de azok a nyugati és déli területen, részben magyar vidéken, részben a nyelvhatáron tömörültek, és a környezethez képest sűrűbb hálózatot alkottak. Kiemelkedik közülük Rimaszombat „nevezetes szabadalmas mezőváros”. (Fényes Elek) Sokféle kézművesiparával (bútorasztaloság, ruházati ipar, fazekasság), nagymúltú kereskedelmi kapcsolataival, forgalmas vásáraival a Gömöri-medence és déli szomszédsága legfontosabb ellátója és egyik ízlésformálója.¹⁴³ Külön csoportot képeznek a táj keleti és északi részén a bányá- és a vasipari városkák, melyek közt csak a ruházati és bútorigaráért szintén említendő Rozsnyónak van e korban számottevő magyar lakossága.¹⁴⁴ A nagyobb városi múlt és tekintély jelzője, hogy a dualizmus kori igazgatásrendezések ellenére, öt gömöri helység meg tudta tartani a rendezett tanács rangját (Rimaszombat, Rozsnyó, Dobsina, Jolsva, Nagyrőce) annak ellenére, hogy lélekszámuk még 1910-ben is meglehetősen alacsony maradt (a legtöbb a magyar Rimaszombaté: 6.912, a legkevesebb a szlovák Nagyrőcéé, mindössze 1.925).¹⁴⁵ A teljesen magyarlakta, kisebb, agrárjellegű mezővárosok, Krasznahorkaváralja, Pelsőc, Sajógömör, Rimaszécs, Putnok községek lettek. Egyedül Tornaalja, a forgalmas útelágazásnál fekvő falu fejlődött nagyobb ütemben, a század elején jelentősége már meghaladta az imént felsorolt volt mezővárosokét.

Különösen jellemző Gömör lakosságának életmódjára a már említett háziiparok és kézműves mesterségek virágzása. A mintegy harminc magyar és szlovák falura kiterjedő fazekasmesterség Magyarország legnagyobb tűzállóedény-készítő központja volt. Túlnyomó részük mázatlan, egyszerű díszítésű edényeket készített, de szakosodtak is, pl. pipagyártásra. Hatalmas vásárló körzetük magába foglalta szinte az egész Felső-Magyarországot, sőt eljutottak Dél-Lengyelországba és Csehországba is, másfelől az Alföld északi, északkeleti, keleti vidékének voltak a rendszeres ellátói.¹⁴⁶ A háziipar másik nagy területe korszakunkban a fámunka volt, melynek számos ágazatát kisebb részben a magyarok, inkább a medence északi, erdősebb tájain lakó szlovákok éltették (különféle mezőgazdasági faeszközök, órsó, guzsaly, ácsolt láda, kosár, szövőszék-borda stb.).¹⁴⁷ Néhány település áruszállító és viszonteladó távolsági fuvarozásra szakosodott, és számos más, eddig nem említett árucikket (vasárut, gyümölcsöt, textilt, csipkét stb.) továbbított. Ez a tevékenység is lehetett vagyónképző erő.¹⁴⁸

Komoróczy Miklós századeleji népjellemzésében sajátosan keveredik az általános nemzetkarakterológia a helyi sajátosságok keresésével. A gömöri magyart család- és vendégszeretőnek, szorgalmasnak, kedélyesnek, józannak mondja. Idegennel, „kaputos emberrel” szemben azonban bizalmatlan, gyanakszik, „... noha maradinak, teljesen zárkózottnak és a modernebb dolgokkal szemben ridegen ellentállónak épen nem mondható, különösen, ha sikerült arról meggyőzni, hogy ez vagy az csak hasznára szolgál. E tekintetben a sajóvölgyi reformátusok és evangélikusok első helyen állnak” – írja az öntudatos katolikus szerző. Utána ugyan magyarázza, hogy kedvelt barkói és palócai csak „a maradiság látszatát keltik”, valójában náluk ez ravasz alakoskodás.¹⁴⁹ Függetlenül és a szubjektív érzésektől, mivel a Sajó völgyén bonyolódott Gömör és a déli területek forgalmának nagy része, nem meglepő az itt lakók nyitottabb beállítottsága. Kelet, majd dél felé haladva az észak-borsodi iparvidék környezetében, továbbá egyre közelebb az Alföldhöz ez a magatartás erősödött, amint arra az Ózd környéki barkók változásainál fentebb utaltunk.

A Sajó és a Boldva, valamint a Hernád által közrefogott, nagyjából háromszög alakú lankás dombvidék, a Cserehát képezi a következő tájegység magját. Hiányos kutatások miatt szempontunkból nagyon nehezen jellemezhető. Nyugaton összefügg Gömörrel, részben annak központi vidékeire emlékeztet, a keleti része a nyíltnak mondott Sajó völgyénél is

nyitottabb. A Hernád völgye Szepesség és Sáros, továbbá Lengyelország felé vezető nagyjelentőségű, régi kereskedelmi útvonal. Igaz, a múlt század második felében ezt a szerepét már elvesztette. Helyébe azonban nem kevésbé fontos lépett, a vasúthálózat kiépülésével Felső-Magyarország keleti részét kapcsolta Budapesthez. Néprajzi szempontból a Boldva és a Hernád köze az Alföld jellegzetesen északra nyúló „öble”. Korábban említettük, ezúttal csupán emlékeztetünk rá, hogy a földművelés, építkezés, táplálkozás, népköltészet köréből sorozatnyi alföldi eredetű, többnyire korszakunkban idekerült modernizálódási jelenséget rögzített a kutatás.¹⁵⁰ Ezek az ösztönzések azonban nem jelentették a paraszti gazdálkodás fellendülését. A nem kedvező természeti adottságok, a nagybirtok versenye, az aprófalvas településhálózat konzerválták a Sajó és a Hernád völgyétől beljebb eső települések életét. A Szendrő környéki falvak példáján látjuk, hogy az önellátás fokán alig tudtak fölül emelkedni. Elsősorban gabonával jelentkeztek a piacon. Bár a századforduló táján a szarvasmarha-fajtaváltás viszonylag gyorsan végbe ment, tejgazdaság nem alakult ki, sőt a korábbi hizlaló-nevelő, kupeckodó tartás elűnével hanyatlott a tenyésztés.¹⁵¹ A filoxeravész rendkívüli súlyosan érintette az addig bortermelő területeit. Abauj-Torna vármegye lélekszáma, ahová túlnyomólag tartozott, a múlt század végén és századunk elején a kivándorlás miatt alig növekedett: 1880-ban 152.750, 1890-ben 151.066, 1900-ban 156.360, 1910-ben 158.077 lakosa volt.¹⁵²

Szűk vonzáskörű, kevés lakosságú hajdani mezővárosok fűzeralakban vették körbe a Cserehátat: Nagyida, Szepsi, Torna, Szendrő, Edelény, Sajószentpéter, Szikszó, Forró, Gönc. A polgári kor igazgatási rendszerében egyiküknek sem sikerült megtartania városi címét, agrárlakosságú nagyközségek lettek. 1910-ben Abauj-Torna vármegyének egyetlen városa volt, Kassa. A Cserehát és Hernád-völgy déli része kivételével, mely a már többször érintett Miskolc vonzáskörébe tartozott, Kassa volt a vidék központja igen nagy sugarú jelentőséggel: szabad királyi város, a késő Árpád-kor óta Felső-Magyarország keleti felének legfontosabb gazdasági és kulturális centruma, megyeszékhely, 1804-től püspöki székhely is. Kutatások hiányában azonban nem tudjuk, valójában milyen befolyással lehetett környezete és a távolabbi magyar vidékek falvai népi kultúrájára. A korszakunk szempontjából fontos későfeudális időszakban lakosságában a német elem volt túlsúlyban, a dualizmus idején viszont rohamosan magyarosodott. Kultúráközvetítő szerepére hatással lehetett az, hogy a magyar–szlovák nyelvhatáron fekszik.

A filoxera minden szőlővidéken katasztrófát okozott, de talán sehol sem látszott az annyira gazdasági összeomlásnak, mint a borok világhíre miatt a Tokaj-Hegyalján.¹⁵³ Míg azonban a Kassáig fölnyúló szőlőterületeket sosem állították vissza, a Hegyalján szinte azonnal, 1894-ben megindult a rekonstrukció.¹⁵⁴ Sajátos történeti adottság, hogy a vész éppen korszakunkban zajlott le, mert próbatétele differenciáltabb képet enged rajzolni a vidék gazdaságáról, mintha a monokultúrát virágjában látnánk. Míg a zóna nyugatabbra eső szakaszán Gyöngyös mellett csupán Pata és Apc, Eger közelében Verpelét és Maklár indultak el a mezővárosodás útján, itt Meggyaszó és Sátoraljaújhely között tucatnyi bortertermelő kismezővárost találunk (Mád, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsva, Erdőbénye, Sárospatak stb.). A történeti borvidék határait hatósági fölmérések az elmúlt kétszáz esztendőben különbözőképpen, 20-28 községet magába foglalóan húzták meg. Figyelembe vették többek közt a szőlőművelés intenzív módját, a technikáját (pl. metszés mód, kései szüretelés, különleges borkészítő eljárások), a földrajzi adottságokat (hegyaljai fekvés, nemes penész), a borkivitel mértékét.¹⁵⁵ Ezeknek a tulajdonságjegyeknek számos néprajzi vonzata van, amiket tájalakító erőként, a tájhoz tartozás kifejeződéseként vehetünk számba. Ismeretes, hogy az egész zónában legkedvezőbb ökológiai feltételekre, majd az ehhez járuló közlekedésföldrajzi adottságokra épülve a török hódoltság idején vette át a Tokaj-Hegyalja az elpusztult dél-magyarországi bortertermő tájak szerepét az ország borgazdaságában. A XVI–XVII. században nagy jelentőségre tett szert nemcsak a belföldi piacon, hanem folyamatos vevőkörre talált a viszonylagos földrajzi közelségbe eső Lengyelországban és Oroszországban is.¹⁵⁶ A hegyaljai mezővárosok privilégiumai, elsősorban a vásártartási jogok túlnyomólag ekkor születtek.¹⁵⁷ Hasonló folyamat játszódott itt le, mint a nyugat-magyarországi bortertermő városokban. Azok egy jelentős hányada is a XVII. században nyerte el előjogait. Korábban nem voltak sokkal kedvezőbb helyzetben, mint a tokaj-hegyaljaiak boruk karrierjének indulásakor. Csakhogy amíg amazok az udvar és az ausztriai-csehországi piacok közelében nagyobb részben kerített királyi városokká lettek, emezek különfajta paraszti és mezővárosi kiváltságoknál többre nem jutottak. 1848 előtt többségük bérlős mezőváros volt. „A legtöbb hegyaljai községnek bizonyos városias jellege van” – írta 1924-ben a táj egyik kitűnő geográfus elemzője.¹⁵⁸ Állítását, mely néhány zárt beépítésű utcasort, emeletes házakat, szűk udvarokat, kövezett utcákat, tekintélyes pincéket takar elsősorban az Alföld földműves-

állattartó vidékei és a Felföld aprófalvai felől lehet elfogadni. A Felföld valóságos városi kultúrájának falai mögül tekintve ezek a helységek erősen agrárjellegű községek sok falusias részlettel. Korszakunkban azonban az említett települési sajátságok már csupán a múlt emlékeiként állnak. A filoxera valójában brutálisan betetőzött egy hanyatlási folyamatot, amit a hagyományos lengyel és orosz piacok elvesztése indított el, a kézműves, egyszemélyben jelentékeny jellegadó szőlőbirtokos rétegnek a gyáripár és a modern városiasodás térhódítását követő elszegényedése, tönkremenetele folytatott. Magát a vészt fekvésük szerint különbözően élték át az egyes helységek. Azok sínylették meg legjobban, amelyek közvetlenül a hegyek alatt épültek, mintegy a szőlőterület középpontjában és szántó meg rét szűkében elsősorban a boreladásból pénzeltek (pl. Tokaj, Tolcsva, Tállya, Mád, Erdőbénye). Amelyek viszont nagyobb gabonatermelésre és állattenyésztésre alkalmas határt bírtak, mint a szőlőhegyektől kissé távolabb a folyópartra települt Sárospatak, Olaszliszka, Tarcál, Bodrogkeresztúr, könnyebben viselték el a válságot, mert nem monokultúrásan gazdálkodtak. Alkalmanként egyéb tényezők is segítettek: Sátoraljaújhely a vidék legvárosiasabb települése, legnagyobb vásártartó helye megyeszékhely volt, Tokaj járási székhelyként, Sárospatak iskolája révén élvezte, hogy erősebb nem földműves lakossága maradt.¹⁵⁹ A filoxera nemcsak a betelepített területek átrendeződését, a termelési technika megváltozását hozta, hanem olyan virágzó iparágakat szüntetett meg, mint a bodnárság és a szeszfőzés (törkölyből), átalakította a szőlőbirtokos társadalom összetételét is. A nagybirtok súlya változatlanul megmaradt, mellettük a napszámosok, kapások apró parcelláit is megtaláljuk, a régi mezővárosi szőlőbirtokosok és hivatalnokok helyébe azonban idegen birtokosok, tőkésék, borkereskedők léptek. Az átalakulás és a rekonstrukció folyamata éppen korszakunk végén fejeződött be.¹⁶⁰

A Tokaj-Hegyalja Bodrogközzel és a tokaji réven túli síksági vidékekkel fennálló gazdasági kapcsolatainak kiegészítő párául természetes háttérrel a tőle északra és északnyugatra, az Eperjes-Tokaji-hegylánc belsejében fekvő településcsoport, elsősorban az abaúji Hegyköz tucatnyi faluja alkot.¹⁶¹ Azonban a közigazgatás történeti alakulása eredményeként a zempléni székhely, Sátoraljaújhely előnyösebb megközelítési lehetősége ellenére ez a tájegység másik megyéhez tartozott. Valószínűleg azért is, mert a Hegyköz a Bózsza patak medencéje, az Alföld kis térségű „öble”, egészen eltérő gazdasági adottságú, mint a Hegyalja. Magaslati fekvése

miatt hiányzik a szőlő. Ugyanakkor a földművelés számos archaikus elemét tartották fenn az ökológiai követelmények (írtás, kapás talajlazítás, teraszművelés). Lassan terjedtek az Alföld felől érkező újítások.¹⁶² Szarvasmarhatartásában az első világháború előtt lezajlott a fajtaváltás. Összeszűkült az erdei legeltetés, de az istállózás nem hozott valódi szakosodást, éppenúgy, mint a nyugatabbi vidékeken.¹⁶³ A falvak képe régies építkezési módokat, anyagokat, tüzelőberendezést, lakberendezést őrzött meg korszakunk vége után is.¹⁶⁴ A népviselethez is ragaszkodtak, de nem teremtődött színes, parasztos öltözködés.¹⁶⁵ A zártsággal összefüggésben a folklór számos területe szembetűnően virágzott a közelmúlt évtizedekig.¹⁶⁶ A hegyvidék belsejébe a XVIII. században települt szlovák és ukrán szórványfalvak népi kultúrája földrajzi valamint nyelvi helyzete miatt még archaikusabb és természetszerűleg még inkább keleti és északi kapcsolatokról tanúskodik. Megélhetésük nyíltabb fekvésű szomszédaiénál jobban támaszkodik az erdőre (faizás, gyűjtögetés, szénégetés, faeszközkészítés).¹⁶⁷ Szegénységüket tanúsítja, hogy, akár a Felföld északabbi régióiból és a Bükk hegység belsejéből, innen is rendszeresen keltek útra vándoriparosok elsősorban az élelmiszer-cserét biztosító és ipari szükségletet tanúsító Alföld felé.¹⁶⁸

Jegyzetek

1. A nagytáji fogalom változásairól: Viski Károly, 1938, 17–18; Kádár László, 1941, 13. Az egész területről részletes bibliográfia: Kocsis Gyula, 1975.
2. Paládi-Kovács Attila, 1984/a, 64–70.
3. Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 174–178.
4. Martin György, é.n., 19–26.
5. Dankó Imre, 1985/a.
6. Andorfi Márton, 1935, 28–41.
7. Kecskés Péter, 1984, 401–403; Laczkó István, 1964, 5–16.
8. Dankó Imre, 1974/b; Kecskés Péter, 1984, 401–405.
9. Orosz István, 1985, 6–14.
10. Ila Bálint, 1976, 380–381.
11. Fodor Ferenc, 1942, 173; Soós Imre, 1955; 1975, 32–40; Török Gábor, 1964, 16–23; Bakó Ferenc, 1982–1983.
12. Kovács Alajos, 1938, 567–575; Kniezsa István, 1941, 54–56.
13. Balassa Iván, 1973/c; Soós Imre, 1975, 42–40; Petercsák Tivadar, 1978, 7–8.

- 66.
14. A vallási és kulturális határok találkozására: Paládi-Kovács Attila, 1984/a.
 15. A kérdésről általában: Paládi-Kovács Attila, 1973/c.
 16. Dankó Imre, 1955.
 17. Sebők László, 1880, 7; Benkóczi Emil, 1909/b; Bakó Ferenc, 1985.
 18. Lajos Árpád, 1979; Bakó Ferenc, 1981; 1982–1983, 362–363; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 19–20.
 19. Sárközi Zoltán, 1965.
 20. Ballagi Géza, 1893, 9–11; Rác István, 1980/b, 108–116; Puskás Julianna, 1982, 98–105.
 21. Haraszthy Lajos, 1911, 174, 184–185; Toldy Zsigmond – Heller Farkas, é.n., 145–146; Zólyomi József, 1968, 462. A kisgazdaságok hagyományos állattenyésztéséről: Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera, 1977, 102–117; Zólyomi József, 1984.
 22. Novák József Lajos, 1913–1914, 221; Boross Marietta, 1956, 132, 150; 1974, 237–241.
 23. Paládi-Kovács Attila, 1982/b. – A dél-gömöri káposzta-, mák- és dinnyetermesztés némileg eltérő jellemzőkkel szintén itt említhető: Dobrossy István – Fügedi Márta, 1983, 65–73.
 24. Sebők László, 1880, 7; Cs. Schwalm Edit, 1985, 63.
 25. Boross Marietta, 1957, 260; 1959, 586.
 26. Szabó László, 1973, 321–322; Bencsik János, 1974/b, 319–323; Barna Gábor, 1982/b; Bárh János, 1984/b.
 27. V.ö. az Alföld keleti pereméről: Kósa László, 1967/a, 23–28.
 28. Markuš, Michal, 1968.
 29. Somogyi Manó, 1905, 202–205; 222–241; Markuš, Michal, 1977, 371–372; Foltanová, Lubica, 1978; Dankó Imre, 1985/b; Viga Gyula, 1984. – A kérdés általános vonatkozásait foglalja össze: Dankó Imre, 1978.
 30. Kresz Mária, 1960, 307; Szalay Emőke – Ujváry Zoltán, 1982, 18.
 31. Markuš, Michal, 1968.
 32. Manga János, 1979, 119–120; Szalay Emőke – Ujváry Zoltán, 1982, 98–99; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 79.
 33. Kresz Mária, 1960, 304–315.
 34. Illés Aladár, 1891; Markuš, Michal, 1943/b, 259–260; 1964; Szabadfalvi József, 1982, 423.
 35. Kiss Antal, 1867, 98; Paládi-Kovács Attila, 1966; Praslicková, Mária, 1979.
 36. Kiss Antal, 1867, 97–99; Viga Gyula, 1980; Szabadfalvi József, 1982, 423–424.
 37. Szabadfalvi József, 1963; 1968; Balassa Iván, 1973/b.
 38. Markuš, Michal, 1973, 97–100; Gallo, Jan, 1973; Paládi-Kovács Attila, 1982/c, 165–166.
 39. Hoffmann Tamás, 1963, 314–316, 319, 338–339.
 40. Vargyas Lajos, 1960, 9–12.
 41. Ujváry Zoltán, 1977, 54, 112; 1981, 60–61.
 42. Vargyas Lajos, 1941, 6–7.

43. Viski Károly, 1933; Gunda Béla, 1934, 10; Vajkai Aurél, 1937, 269; I. Sándor Ildikó, 1977, 357–363, 390; Bakó Ferenc, 1978, 94–97.
44. Gunda Béla, 1937/a. 70; Hoffmann Tamás, 1963, 270–271.
45. U. Kerékgyártó Adrienn, 1977, 425; Kresz Mária, 1979, 56.
46. Morvay Judit, 1950, 160–162.
47. V.ö. az I. fejezet 3., 4., 50., 51., 52. jegyzeteivel.
48. Historiográfiai visszatekintés helyett illusztrációul csupán egyetlen hangsúlyos példára hivatkozom. Rámutattam a fogalom bizonytalan tartalmára (Kósa László, 1975, 24–30). Filep Antal ugyanott összegezte a fogalom használhatóságának gondjait (Kósa László – Filep Antal, 1975, 156–158), majd véleményét megismételte (MNL IV. 161–165). Az utóbbi tőzsomszédságában Fél Edit, Martin György, Paládi-Kovács Attila a korábbi gyakorlatot követték (MNL IV. 166–169). Ellenben Manga János kismonográfiája elfogadta a korrekciót (1979, 29).
49. Bakó Ferenc, 1968.
50. Manga János, 1979, 33.
51. Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 178–179; 1984/a, 69–70.
52. Bakó Ferenc, 1982–1983.
53. Bakó Ferenc, 1977; 1981; 1983. Lásd még összegzően tőle: 1980/a, 136–142.
54. Manga János, 1979, 32–34; Paládi-Kovács Attila, 1984, 71.
55. Gönyey Sándor, 1940/a; E. Fehér Julianna, 1957; Szabó István – Szabó László, 1977.
56. U. Kerékgyártó Adrienn, 1977, különösen: 399–403; 437–441. Komoróczy Miklós megjegyzése (é.n. (Hont), 130), hogy a megyében a magyarok és a szlovákok egyaránt saját készítésű kendervászonból állítják elő legfontosabb ruhadarabjaikat, alighanem az északi vidékekre volt érvényes.
57. Herkely Károly, 1938 (a leírás jóval korszakunk után készült).
58. Lóherer Adolf, 1899, 13, 17, 19.
59. Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera, 1977.
60. Komoróczy Miklós, é.n. (Hont), 129; Gönyey Sándor, 1937, 293; 1938/a; Novák László, 1977, 270–279; I. Sándor Ildikó, 1977; Halász Péter – Suda Vilmos, 1977, 317–321, 325–336.
61. Halász Péter – Suda Vilmos, 1977, 334–336.
62. Komoróczy Miklós, é.n. (Hont), 129.
63. Gráfik Imre, 1979.
64. Fényes Elek, 1837, II. 221–223; 1837, III. 198–199. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 120, 122, 128.
65. Erdei Ferenc, 1937, 55–64.
66. Boross Marietta, 1974, 241.
67. Vikár Béla, 1980, 307.
68. Für Lajos, 1974, 201–225; Boross Marietta, 1974, 237–243.
69. Novák József Lajos, 1913–1914, 221.
70. Boross Marietta, 1956, 132, 150.
71. Morvay Judit, 1960, 139–156.
72. Boross Marietta, 1974; Novák József Lajos, 1913–1914, 227.

73. Boross Marietta, 1964; 1966; 1974, 252–255; Nyilas István, é.rr. 31, 34 (a Pest megyei németekről és szlovákokról, nem minden adatával vidékünkre vonatkozóan).

74. V. ö. Hofer Tamás, 1980, 118–119.

75. Novák József Lajos, 1913–1914, 231; Boross Marietta, 1974, 242–243, 256–259.

76. Szauder Gyula, 1938, 20–22; Petri Edit – Molnár Lajos, 1983, 295, 299–302; Alföldi Vilma – Molnár Lajos, 1983, 343–344; 349–351.

77. Tragor Ignác, 1936, 155, 181–197.

78. Balassagyarmat története, 1977, 105–112, 213–215, 220, 231–232. A szücsökről és szürszabókról: Fábíán Gyula, 1911.

79. Fábíán Gyula, 1910; 1911; Flórián Mária, 1970, 86.

80. Pintér Sándor, 1880, 73–76; Pápay Károly, 1891, 223–240; Kiskéri Balogh István, 1898, 129–130; Palotay Gertrúd, 1930; Gáborján Alice, 1969/a, 37; Flórián Mária, 1970, 93–94.

81. Kálnay Nándor, 1884, 61; Nyáry Albert, 1909, 29; Farkas Pál, 1911, 145–148; Palotay Gertrúd, 1930; U. Kerékgyártó Adrienn, 1936; Fél Edit, 1937/b; Göncy Sándor, 1938/b; 1940/b, 40–43; Flórián Mária, 1966; 1970, 91–94; Manga János, 1979, 117–139. (A 30-as évekbeli leírásokban nem válik el mindig határozotlan a kortársi és a korábbi helyzet bemutatása.)

82. Nyáry Albert, 1909, 129.

83. Farkas Pál, 1911, 147–148.

84. Farkas Pál, 1911, 144.

85. Nyáry Albert, 1909, 131.

86. Nyáry Albert, 1909, 133; Fábíán Gyula, 1910, 161–162; Flórián Mária, 1970, 91–92.

87. Flórián Mária, 1970, 91–92.

88. Manga János, 1979, 119–120: hollóközi példán szemlélteti, hogy szarvasmarháival kupeckodók hogyan halmoztak föl vagyont és miként fektették azt ruháztalba. Hasonló példákra lenne még szükség.

89. Nyáry Albert, 1906, 294; 1909, 131–132, 134; Farkas Pál, 1911, 142.

90. Fábíán Gyula, 1910, 161–162; 1916; Dajaszászyné Dietz Vilma – Manga János, 1954; Varga Marianna, 1965; Fél Edit, 1976, 55.

91. Malonyay Dezső, 1922, V. 192–194, 298–306; Manga János, 1972, 15–26; Komorovská, Marta, 1982.

92. Nyáry Albert, 1909, 138–139; Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 45–46.

93. Kiskéri Balogh István, 1898, 129; Pintér Sándor, 1909, 201–202; Nyáry Albert, 1909, 138–139; Istvánffy Gyula, 1911/a, 10–15; Farkas Pál, 1911, 152–153; K. Csilléry Klára, 1972, 63.

94. Pintér Sándor, 1880, 16–18; Farkas Pál, 1911, 148–152; Zólyomi József, 1974; Bakó Ferenc, 1974, 275–276.

95. Martin György é.n., 114–115.

96. Pintér Sándor, 1880, 34–61; 1891; Istvánffy Gyula, 1894, 35–42; Nyáry Albert, 1910; Schoen Arnold, 1911.

97. Pintér Sándor, 1880, 22–29; Findura Imre, 1885, 199; Istvánffy Gyula,

- 1894, 31–35; Nyáry Albert, 1906; 1909, 134–136, 147–150; Kürti Menyhért, 1909, 210; Farkas Pál, 1911, 164–167; Manga János, 1979, 149–242.
98. Manga János, 1962; Schram Ferenc, 1975.
99. Dankó Imre, 1974/b.
100. Sebők László, 1880, 8; Bodnár László, 1980, 444–449; B. Gál Edit, 1984, 321–332; Kecskés Péter, 1984, 401–403.
101. Györffy István, 1930, 170–171; Kresz Mária, 1979, 56–58; Flórián Mária, 1984, 387–399.
102. Benkóczyné Révész Ágnes, 1939.
103. Petercsák Tivadar, 1984, 483–493, 502–503.
104. Nagy József, 1978, 291–295.
105. Kresz Mária, 1956, 106. A hóstyák elhelyezkedéséről és népéről: Bakó Ferenc, 1985.
106. Kubinyi Ferenc – Vahot Imre, 1854, IV. 37; Mártonffy Károly, 1854, 79.
107. Benkóczy Emil, 1906/a, 234–235; 1909/b; Kürti Menyhért, 1909, 205–206; Cs. Schwalm Edit, 1985 (egy évszázad áttekintése).
108. Nagy József, 1978, 295; Sugár István, 1981, 129.
109. Nagy József, 1978, 291; Löfler Erzsébet, 1985.
110. Kresz Mária, 1979, 57; Csiffáry Gergely, 1985.
111. Lajos Árpád, 1956; 1963, 103–108; Viga Gyula, 1980; 1982; 1984.
112. Szendrei János, 1886–1911, IV. 572–765; 784–799; Gyimesi Sándor, 1970.
113. Szendrei János, 1886–1911, IV. 622–623, 645–647; Kresz Mária, 1972/b; Bodó Sándor, 1975; 1976.
114. Kresz Mária, 1979, 57.
115. Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 178–179.
116. Bakó Ferenc, 1982–1983.
117. Kósa László, 1975, 13.
118. Paládi-Kovács Attila, 1965, 12–13; 1982/a, 24–27.
119. Paládi-Kovács Attila, 1965; 1982/a, 24–47.
120. Hoffmann Tamás, 1956; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 47–57.
121. Pápay Károly, 1893; Kürti Menyhért, 1909, 195–197; Istvánffy Gyula, 1911/a, 1–9; Bakó Ferenc, 1974, 220; 1978/a (az alföldi típusú házat is leírja); Morvay Judit, 1981, 74–86.
122. A századeleji változásokról: Istvánffy Gyula, 1911/a, 9; A falusi kőművesekről, a városi és nemesi hatásokról, a történeti stílusjegyek megjelenéséről sorrendben: Bakó Ferenc, 1978/a, 132–136, 126–132, 100 skk. A faépítkezsről külön: Bakó Ferenc, 1967.
123. Egyedi példák: Igaz Mária, 1964; Bakó Ferenc, 1965. Összegzően: Bakó Ferenc, 1978/a, 17–18.
124. Nagy Benjámín, 1960; Bakó Ferenc, 1978/a, 21–22; 1980/b; Dobrossy István, 1978/b; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 83–84. A közös csűrökről: Selmecezi Kovács Attila, 1976/a, 134–138.
125. Kürti Menyhért, 1909, 203; Morvay Judit, 1981.

126. Istvánffy Gyula, 1911/b, 292–299; 1963; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 140–173.
127. Istvánffy Gyula, 1911/b, 163.
128. Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 180. A tágabb vidék századvégi viseletéről: Findura Imre, 1885, 194–197.
129. Hunfalvy János, 1867/b, LXXIX.
130. Fényes Elek, 1837, III. 135.
131. Kiss Antal, 1867, 94–95; Komoróczy Miklós, é.n. (Gömör), 164–166; Vajkai Aurél, 1976.
132. Erdélyi Géza, 1983, különösen: 59.
133. Kiss Antal, 1867, 91–93.
134. Komoróczy Miklós, é.n. (Gömör), 172–177.
135. Kiss Antal, 1867, 93; Komoróczy Miklós, é.n. (Gömör), 177–179.
136. MNL IV. 323–325.
137. Ág Tibor, 1974; Ujváry Zoltán, 1977.
138. Lajos Árpád, 1979; Cseri Miklós, 1981, 56; 1982, 268–269; Kósa László, 1984/d.
139. Boross Marietta, 1976.
140. Dobrossy István – Fügedi Márta, 1983, 65–73.
141. Putnok helytörténész monográfiája panaszok a hanyatlásról: Balogh Béla, 1894, 259. Paládi-Kovács Attila, 1977, 395–396; Dobrossy István – Fügedi Márta, 1983, 73–75.
142. Paládi-Kovács Attila, 1977, különösképpen: 407–409 és Barkóságáról: uő. 1965, 191.
143. K. Csilléry Klára, 1972, 63; Valentová, Viera, 1973, 108; Kresz Mária, 1979, 57; Paládi-Kovács Attila, 1982/a, 78.
144. Sulán Béla, 1957; Valentová, Viera, 1973, 108 skk.
145. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 232.
146. Kresz Mária, 1960, 304–315; Markus, Michal, 1973; Čomajová, Oľga, 1978; Szalay Emőke – Ujváry Zoltán, 1982.
147. Paládi-Kovács Attila, 1966; Praslicková, Mária, 1979.
148. Kiss Antal, 1867, 97–99; Gallo, Jan, 1973; Kopálová, Dana, 1981; Szalay Emőke – Ujváry Zoltán, 1982, 93–105.
149. Komoróczy Miklós, é.n. (Gömör), 170.
150. Sziklay János – Borovszky Samu, 1896, 381; Viski Károly, 1933; Gunda Béla, 1934, 10, 15; 1937/a, 70; Vajkai Aurél, 1937, 269; Morvay Judit, 1950, 160–162; Vargyas Lajos, 1960, 9, 11. Sziklay János – Borovszky Samu, 1896, 383–386: több olyan adatot közöl Abaúj-Torna megyéből, melyek a polgárosulás felé mutatnak, nem tudjuk azonban eldönteni, melyik tájegységre vonatkoznak.
151. Szuhay Péter, 1982, különösen: 137–141; Szabó Sándor, 1983.
152. Rác István, 1980/b, 110–112; Puskás Julianna, 1982, 98–105. Az abaúji helyzetet részletesebben elemzi: Csorba Csaba, 1983, 28. Megjegyzendő, hogy a szakirodalom véleménye szerint a megye szlováksága nagyobb arányban vándorolt ki, mint a magyarok.
153. Ballagi Géza (gazdasági szakember) 1893, 28–29 írja: „A hegyaljai szőlők a haldoklás utolsó stádiumába jutottak... Úgyhogy ma már elmondhatjuk, mikép a hegyaljai bor, nincs többé.”

154. Körmöczy László, 1965, 423.
155. Hézszer Aurél, 1924, 97; Laczkó István, 1964, 17–19; Bodó Sándor, 1979.
156. Laczkó István, 1964, 5–16; Körmöczy László, 1965, 417–422.
157. Hőgye István, 1981, 84–87.
158. Hézszer Aurél, 1924, 107.
159. Hézszer Aurél, 1924, 103–108.
160. Hézszer Aurél, 1924, 103–104; Balassa Iván, 1975/b. Ekkor esett vissza a nagymúltú dísz- és parasztedényeket előállító fazekasság is: Román János, 1957.
161. Néprajzi különállásáról: Szabadfalvi József, 1981.
162. Balassa Iván, 1964, különösen: 167–171; Ikvai Nándor, 1967, különösen: 174–179. Mindkét kötet jóval korszakhatárunk utáni anyagot is fölölél.
163. Petercsák Tivadar, 1983, különösen: 98–99.
164. Petercsák Tivadar, 1978, 58–68; Dám László, 1981.
165. Gönyey Sándor, 1939; Petercsák Tivadar, 1978, 75–78.
166. Petercsák Tivadar, 1978, 79–104.
167. Ujváry Zoltán, 1957; Petercsák Tivadar, 1981/a.
168. Petercsák Tivadar, 1978, 58–68; 1981/b.

A Kárpát-medence délkeleti részén fekvő, nagyterjedésű földrajzi-történeti táj magyar népi kultúrája a magyar nyelvterület más vidékeivel való folytonos és szerves kapcsolatai mellett egyidejűleg számos, sajátosan egyedi vonást is mutat, ezért hangsúlyozottan kívánatos külön bemutatása. Az Alföld peremtájainak meghatározásánál már kiderült, hogy a történetileg változó Erdély fogalmat mi ezúttal, szaktudományi célból a legszűkebben értelmezzük, mint az Erdélyi-medencét és az azt körülvevő hegyláncokat. A Kárpátoktól keletre elterülő Moldova Erdéllyel öszszetve, mind néprajzilag, mind történetileg egyenrangú egység, magyar lakossága azonban kisszámú és diaszpórában él, úgyhogy karakteres népi kultúrája ellenére sem teljesen elszigetelve, hanem Erdéllyel kapcsolatosan tekintjük át. Eljárásunkat alátámasztja az a történeti tény, hogy a moldvai magyarság Erdélyből származik, mindvégig onnan kapta etnikai utánpótlását, ezáltal összetartó kulturális szálakkal is számolnunk lehet.¹

Igaz, nem a népi kultúrára gondolt Kóváry László 1852-ben, amidőn könyvének a következő mottót választotta: „Erdély egy gazdag, de ismeretlen múzeum”, mégis elmondható, ez a kijelentés a néphagyományokra is érvényes.² A magyar szakirodalom, amennyiben minősíti, egyértelműen régiesnek tartja az erdélyi magyar népi kultúrát.³ A kérdés pontosabb megválaszolása az egész magyarságkutatáson belül azért fontos, mert a magyar népi műveltség időben és térben elkülönülő rétegeit épp régiesége okán még határozottabban kirajzolja, továbbá fényt vet kelet- és délkelet-európai kapcsolataira. A magyar lakosság többségének nyelvsziget- és szórványhelyzete miatt Erdély térben egyszerűbben és világosabban áttekinthető. Átmeneti zónákat rendszerint más etnikumok képviselnek. A másik három nagytájhoz képest mélyebb-tagoltság, differenciáltabb fejlődési sor állítható fel. Az egyes művészeti ágakban sok, nem

nagy hatósugarú helyi stílus alakult ki.⁴ A magyar néprajzi kutatás azonban jelenleg még nélkülözi azokat a bővebb ismereteket, amelyek a magyar népi kultúra egészén belül az erdélyi népi műveltség helyének kijelöléséhez teljességgel szükségesek, így e fontos, nemzeti kultúránk jellegének szempontjából sem közömbös kérdésre adható felelet ma, az előzőknél is részlegesebb lehet. Az előző nagytájakra gondolva különösen szembetetsző hiányok elsősorban onnan adódnak, hogy a jeles, de még különben nem nagy múltra visszatekintő erdélyi magyar kutatások az első világháborút követő impériumváltás után kellő szakember és intézmény híján visszaestek. A néprajzkutató Kós Károly sajnálattal emlékezik meg arról, hogy Orbán Balázs, Jankó János, Lázár István, Malonyay Dezső táji kutatásai után 1920-at követően megszakadt Erdélyben a néprajzi tájegységek vizsgálata, mert szerinte a művelődési élet irodalomközpontúsága elnyomta.⁵ A valóság az, hogy Orbán kivételével, aki nem volt etnográfus, az említett nevek viselői a szűkebb Magyarországról érkeztek. Ám még ez sem magyarázat a néprajzi kutatások megcsappanására, hiszen a hetedannyian lévő szászok, akiknek tájegységei – igaz – még karakteresebben elkülönültek egymástól, mint a magyarokéi, a két világháború között hagyományait folytatva kiterjedt és értékes honismereti-néprajzi munkát végeztek.

Viski Károly, Szilády Zoltán, Gunda Béla és mások az 1930–40-es évek Magyarországon több ízben megkísérelték Erdély magyar néprajzának vagy a teljes nagytáj népi kultúrájának a képét megrajzolni. Ezek az írások azonban nem emelkedtek túl a színvonalas ismeretterjesztés fokán.⁶ Nem sikerült ezzel a feladattal jóval később Kós Károlynak sem megbirkóznia, amidőn a romániai magyarok néprajzáról írt összefoglaló dolgozatot, mert a történeti háttér elkülönítő hatásának föltárása helyett megmaradt a leírásnál.⁷ Annál inkább várni lehetett volna tőle a mélységben differenciáltabb néprajzi képet, mert korábban ő volt az, aki nagyszerűen elvégezte a vásárcsopontok előtérbe helyezésével a romániai magyar néprajzi tájak rendszerezését.⁸ Így érzékenyen hiányolunk egy részletes és tudományos igényességgel megírt Erdély néprajzot, de legalább egy erdélyi magyarság néprajzát. Szórványosak a magyar népi kultúrát figyelembe vevő román és német (szász) összehasonlító vizsgálatok is, ami ugyancsak nehezíti a véleményalkotást. Az 1940-es évek rövid észak-erdélyi fellendülését kivéve, csak az 1970-es évek hoztak változást, amidőn sorozatban napvilágot láttak a romániai magyar néprajzkutatók 1945-öt követő évtizedes munkájának gyümölcsei. A közzétett anyag túlnyomó-

részt leíró jellegű, épp az említett tagoltságra utalóan általában a kistáji összegezés fokáig emelkedik. Nagyon gazdag, színes, többnyire nélküldőzi a beillesztést és összehasonlítást mind erdélyi, mind Kárpát-medencei tekintetben.

Erdély későfeudális korának archaikus viszonyai

Bár a régebbi és az újabb szakirodalomban is találunk összefoglaló munkákat, az erdélyi magyarsággal foglalkozó regionális történetírás sincs sokkalta jobb helyzetben, mint a néprajz. Jakó Zsigmond a közelmúltban épp annak a Kelemen Lajosnak a példáján figyelmeztetett erre, akinek életműve szemlélteti, melyen arányeltolódások következhetnek be egy kisebbség történetkutatásában.⁹ Nemcsak arra a végső soron egyéni hajlammal, alkati adottsággal magyarázható körülményre gondolunk, hogy a pótolhatatlan értékű munkát végző Kelemen Lajos az apró részlettanulmányok tudósa és nem a nagyobb összefüggések feltárója volt, hanem az ő és követői, tanítványai többé-kevésbé kényszerű témaválasztására. A művelődés- és művészettörténet mellett a társadalom-, település-, gazdaság- és népességtörténet, leginkább pedig a politikátörténet méltatlanul háttérbe szorult, éppen Jakó életpályáján is. Ösztönösen vagy kényszerből, kimondott vagy ki sem mondott külső nyomásra pedig kerültek azokat a tárgyakat, amelyek magyar–román vitákat válthattak ki. Hogy milyen gyümölcsöző lehetett volna a folyamatos kutatás és publikálás, ezt az 1970-es évek rövid, a romániai magyar könyvkiadásban termékeny szakasza tanúsítja (pl. Imreh István, Egyed Ákos, Demény Lajos kötetei). Hozzátartozik a képhez, hogy Magyarországon sem siettek pótolni a hiányokat. Sokáig sem kellő ösztönzés, sem kellő vállalkozói kedv nem volt az erdélyi kutatásokhoz, noha az 1950-es években jelentékeny munkák készültek (I. Tóth Zoltán, Trócsányi Zsolt művei).

A népi kultúrában az archaizmusok tömeges erdélyi fennmaradásának okait keresve jutottunk el azokhoz a történetírói megjegyzésekhez, amelyek az 1848 előtti Erdélyben a feudalizmus „elmaradottságára”, a szűkebb Magyarországhoz képest „fejletlenségére”, „megmerevédsére” utalnak. A kifejezések nem pontosak. Azt a bizonytalanságot tárják, hogy a nyugat-európai „legérettebb”-nek minősülő feudalizmus-

hoz képest köztudottan elmaradt Magyar Királyságon belül nem készült az egyes régiók feudális „fejlettsége”-t és „fejlettlensége”-t számbavevő tipológia. A főnálló különbségek vizsgálatára itt nem vállalkozunk, csupán annyit tehetünk, hogy idézzük a történeti irodalom idevágó néhány fontos megjegyzését, és ezek alapján, a népi kultúrával analóg módon az ennek talaját alkotó erdélyi feudalizmust archaikusnak nevezzük.

Kései feudalizmusról van szó, mégis időben sokkalta távolabbra kell utalnunk, mint általában tettük más nagytájak múltjában tájékozódva. Valószínű, hogy a magyar királyság szervezésének kezdetétől léteztek különbségek a nyugati és a keleti országrészek között, tehát előbb, mint akár az erdélyi regionális elkülönülés csirái jelentkeztek volna (vajda-intézmény). A döntő fordulat szempontunkból a XVI. században az új állam kialakulásával ment végbe. A királyi Magyarország gazdasága és társadalma folytonosságban élt, az osztrák örökös tartományokból átsugárzó hatásokat is fölvéve. A hódoltságban a török jelenléte és a meg nem szállott területre menekült földesurak déli irányban gyengülő, de mégis érvényesülő figyelme teremtett különleges helyzetet, míg Erdély törvényhozásilag és igazgatásilag önállósulva, részint konzerválta, részint másként alakította a gazdasági-társadalmi viszonyokon belül számunkra ezúttal is legfontosabbat, a jobbágy-földesúri viszonyt. Jellemző, hogy épp a két, majd három részre szakadás miatt az 1514-i törvények mennyire korlátozottan érvényesültek Erdélyben (pl. a kilenced szolgálata).¹⁰

Lényeges tényező az erdélyi földbirtokosság viszonylagos szegényesége, mely évszázadok múltán, a jobbágyfelszabaduláskor is fennállott, és alapvetően onnan eredt, hogy a piaci viszonyok kezdetlegessége miatt nem alakult ki jelentékeny majorsági gazdálkodás a XVI–XVII. századtól, nem tudtak bekapcsolódni a hódoltsági nagy szarvasmarha-üzletbe sem. Így a partiumi birtokosok és különösen a fejedelmi hatalom nagy gazdasági fölénybe került a régi erdélyi főrendű családokkal szemben. Az utóbbiak elsősorban a robot fokozásával pótolhatták a lemaradást.¹¹ A XVIII. században az előző időknél is jobban megmutatkozott az elszigetelődés. A nemességet, lévén többsége protestáns vallású, az ellenreformációs diszkriminációk is sújtották. Még az igényesebbek is bezárkózottan, szerény körülmények között félreszorítottan, erősen parlagias módon éltek.¹² Az archaikus viszonyok kései megkövesülésében nagy szerepe volt a magyarországi úrbérrendezés után az erdélyi hasonló intézkedések elmaradásának.¹³ A következmény kétoldalú volt. Igaz,

hogy az egységes szabályozás híján bizonyos jobbágyi szolgáltatások hiányoztak (kilenced), de ez más követelések (tized, dáciák stb.) bőséges eltűnésével járt.¹⁴ A XVI. században már jellemző a lokális változatoság, az, hogy szinte nem akadt két község, melynek azonosak lettek volna földesúri terhei, sőt egy-egy községen belől is eltérések mutatkoztak.¹⁵ Később ez a körülmény nemcsak nem változott, de még bonyolultabbá lett. A kilenced az 1810-es években is csak a magyarországi fejlődésen keresztül ment Partiumban bukkant föl, szórványosan.¹⁶ A szegénység miatt változatlanul leginkább követelhető ingyenmunka, robot nagyon súlyos terheket jelentett, általában meghatározatlan idejű volt.¹⁷ A szabályozatlanság következtében nem lehetett egységes telekrendszerről beszélni. A pénzjáradékok és a szaporodó természetbeni szolgáltatások egyre tarkább képet mutattak. Berlász Jenő szerint a jobbágyközösségnek gazdasági önkormányzatot és elemi joghatóságot biztosító faluközösségi szervezet a jobbágyság létharca alapját képezte. Ez igaz, de egyidejűleg archaikus tulajdonviszonyokat és kezdetlegesebb fokon szerveződő lokális társadalmat konzervált.¹⁸ Ugyanakkor csak néhány erdélyi birtoktest érte el a kisebb magyarországi nagybirtokok terjedelmét. A birtokterületek többnyire szétszórtak, egy helységben aránylag csekély nagyságúak voltak, ezért is ragaszkodtak a földesurak fokozottabban a termény- és munkajáradékokhoz. Az uradalmak túlnyomó többségében a telki állomány fölülmulta a majorsági kezelésben lévő földek nagyságát. A birtokosok a magyarországihoz hasonló módon szerezték meg a maradvány- és irtásföldeket, de jórésük bérlet formájában visszakerült a jobbágyok és zsellérek kezére.¹⁹ A paraszti földterületet alig lehetett növelni,²⁰ ami például a kedvezőtlen földrajzi adottságú székelyföldi vidékeken a népességszám bizonyos emelkedése után folyamatos moldvai és havaselvi kivándorláshoz vezetett.²¹

A XIX. század első felének erdélyi nagybirtokain – nagyságrendre tekintet nélkül – általános a korszerűtlen gazdálkodás. Az 1820-i észak-partiumi összeírás szerint még itt, ezen a határterületen sincs, nem hogy a Királyhágón túl volna háromnyomásos gazdálkodást folytató helység. Általános a kétnyomásos gazdálkodás, amit a hegyvidéki irtványi eredetű falvak szabályozatlan szántóhasználatára egészít ki. Wesselényi Miklós tudatos modernizáló törekvései nyomán kezd kiemelkedni az 1820-as években a zsigó uradalom az intenzívebb állattartás bevezetésével, a szőlő- és gyümölcsstermesztés szorgalmazásával, általában a fokozott árutermeléssel. A váltógazdálkodás 1826. évi zsigói meghonosítá-

sát tekinti a szakirodalom a korszerű erdélyi nagybirtok kezdetének,²² de még az 1846-i országgyűlésen fölszólaló Teleki Domokos a következőt mondhatta: „vegyük fel továbbá azon nem éppen gyakran előforduló kedvező esetet, hogy a helységben három forduló létez”.²³ Ezek a körülmények 1848 előtt a polgárosodás, az urbanizáció, az iparosítás útjában álló alig leküzdhető akadályokat alkottak, és a szabadságharc után is nehéz örökséget jelentettek.²⁴

Az elmaradott gazdasági viszonyok mellett a rendi társadalom-szerkezet is konzervatívabb formákat öltött. Más országrészekkel összehasonlító adataink nincsenek, de így is föltűnő a jobbágyok alacsony és a szabadparasztnak magas részaránya az adózó erdélyi társadalmi rétegekben belül: az 1821. évi összeírás szerint 49,17 % volt a jobbágy, 18,83 % a zsellér, 27,21 % a szabadparaszt részesedése.²⁵ Ugyanakkor a rendi-igazgatási egységeken belül erőteljes különbségek mutatkoznak: (Az adat-sorok nem tartalmazzák a határőrvidékek adatait. A Partium, melynek néprajzát nem Erdélynél tárgyaljuk, számunkra itt összehasonlító tényezőként szerepel.)²⁶

	jobbágy	zsellér	szabadparaszt
Vármegyék és Fogaras	56,15 %	27,26 %	3,24 %
Székely székek	34,30 %	18,97 %	32,45 %
Szász székek	12,71 %	5,84 %	67,99 %
Taxás helyek	0,53 %	1,65 %	46,37 %
Partium	55,28 %	22,91 %	5,08 %

Figyelemre méltó, hogy az együttesen vármegyeinek nevezett területek (és a Partium) „érettebb” feudális viszonyaival szemben²⁷ a székely és a szász székek mennyire őrzik középkori eredetű szabadparaszti kiváltságait. Azonban itt nem a hűbériség lazulásáról, hanem éppenséggel a korábbi rendi vonásoknak a konzerválódásáról van szó. Ugyanezzel magyarázható, hogy „az úgynevezett taxáshelyek kisebb, mintegy megyényi lakossága nem sokat változtat Erdély társadalmi képén”. 1821-ben összesen 7336 családot számláltak.²⁸ Vajon a szabadparaszti státusz a magánföldesúri terhektől való mentesség és az önrendelkezés folytán a népi kultúra szabadabb és magasabb fokú kibontakozását, sőt távlatilag a polgárosulást itt segíthette-e? A szászok XIX–XX. századi állapotára gondolva, egyértelműen igennel felelhetünk, a székek esetében bizonytalanabbak vagyunk. A szászoknak a dualizmus

korában sikerült egy viszonylag stabil, virágzó kisparaszti társadalmat alkotni. A székelyeknél – Háromszék déli, termékeny vidékét kivéve – nagyarányú elszegényedés, kivándorlás, több, kisebb tájegységük szembe-tűnő elmaradottsága áll ezzel szemben. Látni fogjuk, hogy a szászoknak milyen jelentékeny befolyása volt Erdély polgárosulására és a nagytájon belül az erdélyi magyarok népi kultúrájának alakulására. Ezért is indokolt kis kitérőt téve magyarázatot keresni XIX. századi társadalmi fejlődésükre és állapotukra. Már a letelepedéskor jelentős kiváltságokat kaptak, melyek elválasztották őket környezetüktől (XII–XIII. sz.).²⁹ Ezek védelmét csak következetes érdekvédő politikával lehetett megvalósítani, amihez Erdély kialakuló lokális rendi szerkezete – többek közt épp a szász különállás inspirációjaként – kedvező feltételeket biztosított. A magyar nemességgel és a székelyekkel kötött 1437. évi kápolnai unió, mely négy évszázadra kihatóan formálta Erdély politikai arculatát, az 1486-ban kialakított Universitas Saxonum („szász egyetem”), a nemzeti autonómia középkori szervezete, az egyházi, majd a reformációtól a vallási különállás a feudális különjogok olyan erős bástyáját teremtették meg, mely a műveltség és a nyelv kontinuitását biztosította. Sőt szempontunkból különösen fontos, hogy az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után 1919-ig a polgári berendezkedésben is megtartották iskoláztatási és kulturális különállásuk legfontosabb intézményeit. Asszimilációról pedig korszakunkban szinte aig beszélhetünk köztük, a magyarok valamint a románok között.

A szász nemzeti ébredéssel foglalkozó Sárközi Zoltán korabeli források alapján kifejti, hogy a Szászföld Erdély legpolgárosultabb vidéke.³⁰ Valóban, a forradalom előtti időszakban a szász értelmiség és általában a polgárság hangadói sok területen megelőzve a magyarokat és a románokat, olyan eszméket képviseltek, amelyek a modern nemzetté válás felé mutattak. Orbán Balázs pontosan érzékelt, amikor a szászokat „nemzettöredékként” említette, hogy szellemi életük megpezdülése a német romantika lobogásától eredt, s noha csupán kisebb nemzeti csoport, a távoli nagy német tömbhöz húzó érzések megjelentek és megerősödtek benne. A szászság századok óta a nagyfejedelemség kereskedelmének és iparának jelentékeny részét tartotta a kezében.³¹ S említsük meg ismét a szabadparaszti státusú földműves tömeget is.

A magyar–szász viszony tradicionálisan feszült volt a századról századra föllobbanó rendi érdekellentétektől, melyek a XIX. század elejétől egyre jobban nemzetivé színeződtek.³² E feszültség miatt kri-

tikával kell közelítenünk a magyarok szászság képéhez, de a korszakra jellemző nemzetjellemtan túlzásai mellett el kell ismernünk a tárgyilagosságra törekvést is. Nem szólva arról, hogy maga a kép számos fontos vonást sűrítve rögzít a kívülről egységesnek látszó „szász nemzet” belső ellentmondásaiból. Kőváry László két rövid mondata nagyon sokat tartalmaz: „Csupán az erdélyi szász az, melynek vérében látszik lenni az ipar”; „Alig van szász, aki írni olvasni ne tudna.” Dicséri szorgalmukat, mértékletességüket, gazdagságukat, de nem fukarkodik a bíráló megjegyzésekkel sem, melyek éppen a fukarságra, azután a zárkózottságra, barátságatlanságra vonatkoznak.³³ Kővárynál sokkalta színesebben jellemez Orbán Balázs: „Ki kell emelnem a szász nép szorgalmát, munkakedvét, a mely bár lassú, de folytonos, következetes munkásság által teremti elő az általános jóllétet, s ezt méginkább fokozná az, ha e nép nem lenne annyira conservatív természetű, a mely a földművelésben (...) nem engedi meg sem a kor igényei szerinti újítások, sem a célszerűbb munkaeszközök alkalmazását és honosítását; ekéik, szekereik s más munkaeszközeik ma is olyanok, mint a minők lehettek a német lovagok alatt vándorolt őseik korában.” Ezután itt is szó esik a takarékoságról, a józanságról, a rend és a tulajdon tiszteletéről, a hatóság iránti engedelmességről, majd a „rossz sajtáságokról” is, mint az „önzés”, „elzárkózás”, „zsarnoki hajlam”, „hálátlanság”, „türelmetlenség” és hasonlók. Megjegyzésre méltó, hogy Orbán szinte modern szociológusként differenciál, nem egészében vádolja a szászságot. A köznépet felmenti, és a patricius réteget teszi felelőssé, pontosabban annak hatalomvágyát.³⁴ Sárközi Zoltán kiemeli, hogy a szászok nemzeti tulajdonságaiul emlegetett korabeli jelzők többnyire ráillenek a polgárosuló parasztszakra.³⁵ A jelenség azonban összetettebb. Az, hogy korszakunk végén, az első világháború előtt – dacára a például az Orbánnál is, de maguknál a szász reformereknél is emlegetett erős magatartásbeli konzervativizmusnak – az erdélyi szászokat ismét, ha úgy tetszik, változatlanul Erdély legpolgárosultabb etnikai elemeként említhették,³⁶ a megelőző történelmi körülményeknek és a földrajzi helyzetnek, települési területük termékeny tájainak is köszönhető. A szabad paraszti lét azzal járt, hogy nem volt nemeségük, magánföldesúri nagybirtokok nem alakultak ki a szász székekben és vidékeken, ellenben a városi és falusi lakosság a feudális jogok védelmében szorosán összefonódott.³⁷ Alább még visszatérünk rá, hogy az ipar és kereskedelem üzése a városlakó elem erősségét is jelentette, jelentékeny urbanizációs bázist nyújtott, noha egész Erdélyt tekintve kis-

számú és gyenge volt. Nagyon fontos szerepet vállalt a köznép írni-olvasni tudását szorgalmazó-gondozó (1722-től vezették be a kötelező alapfokú oktatást), a puritán közerkölcstre szigorúan felügyelő evangélikus egyház. Az egységes nevelés és társadalmi összetartozás olyan nagymultú az egyházzal összeforított intézményekre támaszkodott még, mint az ifjakat szervező *Bruderschaft* és *Schwesterschaft*, valamint a szomszédsági rendszer, a *Nachbarschaft*.³⁸ Az értelmiség folytonosan tartotta a szellemi kapcsolatot a távoli német nyelvterülettel. Így sikerülhetett a középkori privilégiumokat, továbbá az osztrák abszolútizmuson belüli előnyös, bizalmi szerepet kamatoztatva a szászszágot a feudalizmusból a polgárosodásba rövid idő alatt átvezetni, noha az előző korszak viselkedési normáiból bőven maradt. Az emberi tulajdonságskálán negatív minősítést nyert nemzeti jellemvonások ezért tükrözik az egykori rendi bezárkózást, a kisebbségi mentalitást, az általános konzervativizmust, a xenofóbiát, nemcsak a polgári józanság hidegségét, „barátságtalanságát”. A születésszabályozás, a „Zweikindersystem” mely ugyancsak hozzátartozott a szász mentalitáshoz, valószínűleg szintén korábbi eredetű a XIX. századnál és összefügg a feudális előjogok, valamint a földbirtok féltésével.³⁹ A reformer szász értelmiség átgondoltan igyekezett a paraszti tudást magasabb fokra emelni, a mezőgazdaságot fejleszteni, gazdasági egyesületet alapítva, anyaországbeli telepéseket hozva és más eszközökkel.⁴⁰ Szembe találta magát népének tradicionális bizalmatlanságával, de le tudta azt győzni. Orbán barcasági utazása után is tartott az ottani szászok idegenkedése az újításoktól, nevezetesen a tagosítástól és arányosítástól, ám vezetőik hamarosan beláttatták velük annak hasznosságát. 1910-ben ezt olvashatjuk róluk: „Mert bizony 14 kath. hold átlagbirtokból általában véve csak intenzív gazdálkodással lehetne úgy existálni, mint a szász, ezen tisztességes „paraszti” módon. Holott Erdélyben intenzív gazdálkodásról csak igen kevés helyen lehet – az itteni nehéz viszonyok közt – szó.” A képhez tartozik összehasonlításként, hogy némelyik székelly faluban még ekkor sem lehetett a gazdák előtt heves tiltakozás kísérete nélkül beszélni a tagosításról.⁴¹ Végül arra is figyelmeztetnünk kell, hogy az etnikai jelleg sem igazít el teljesen, mert a szász székekben az idézett 1821-i összeírás idején mintegy 30.000-nyi szász szabad parasztes család mellett már legalább 25.000 román szabad paraszti család élt, továbbá kevesen magyarok is.⁴²

Visszakanyarodva a Székelyföldre, annak lakossága a Mária Terézia-féle határőrség megszervezése után a korábbinál társadalmilag még-

inkább rétegződött. A határőrkatonaikat is beleszámítva, 1830-ban 48,37 % volt a székely székekben a szabad székelyek arányszáma.⁴³ A vagyoni megoszlás, mely nem alakult azonosan a társadalmival, szintén differenciált volt.⁴⁴ Helyzetükre alább még visszatérünk.

Mi a helyzete a kisnemesi jogállású lakosságnak? Az egyetlen nemesek a teljes területet figyelembe véve összesen 3,58 %-át jelentették 1821-ben a lakosságnak. Az egyes rendi egységekben azonban igen különböző hányadokat tettek ki.⁴⁵

Vármegyék és Fogaras	2,83 %
Székely székek	8,21 %
Szász székek	0,02 %
Taxás helységek	0,71 %
Partium (összehasonlításul)	12,19 %

A hódoltsággal szomszédos magyarországi vidékek fejlődésén átment partiumi megyék és Kővár vidék (itt a fejedelemskori tömeges nemesítések, hajdúszabadsághoz hasonló kiváltságok következtében 32,45 % volt ez az arány) kisnemesinek magas száma az általános erdélyitől mindenestre elűtő társadalomfejlődésre utal, amit különösen megerősít, hogy a középkori rendiséget legépebben őrző szász székekben ez a réteg – mint utaltunk rá – szinte teljesen hiányzik. Még a királyi Magyarországon és a Partiumban a XVII–XVIII. században több okból tömeges nemesítések folytak,⁴⁶ Erdélyben erre nagyarányban sosem került sor. A székely székek viszonylag magas arányszámát két terület szolgáltatta: Aranyosszéken 37,18 %-ot, Marosszéken 15,63 %-ot, de Udvarhelyszéken csak 1,81 %-ot, a határőrszervezetbe tartozó Csíkban 0,08 %-ot, Háromszékben pedig egyáltalán nem találunk egyetlen nemeset.⁴⁷ A nagy eltérés oka valószínűleg a határőrszervezetben keresendő, és kétségtelen, hogy 1848 előtt az erdélyi nagyfejedelemségben és a magyar királyságban a jogtörténetileg kollektív vagy helyi nemesnek minősülő közösségek sorában a székelyek státusának volt a legnagyobb értéke. Összegzően megállapítható, hogy a népi kultúra újkori változásában oly fontos szerepet játszó kisnemesiség hatásával társadalmi súlyát tekintve Erdélyben mérsékeltbben számolhatunk, mint a Dunántúlon, a Felföldön és az Északkelet-Alföldön.

Az Erdélyi-medence földrajzi zártsága minden korszakban nagy mértékben befolyásolta népei történelmi sorsának alakulását. A magas helyekkel övezett, alig több mint fél tucat jól járható szoroson vagy folyó völgyön megközelíthető nagytáj a modern közlekedési viszonyok megteremtéséig meglehetősen elszigetelt terület volt, ami következményeszerűen járt együtt nemcsak a társadalmi, hanem kulturális viszonyok konzerválódásával is. Erdély kezdettől távolesett a magyar királyi igazgatási központoktól (Esztergom, Székesfehérvár, Buda), és a középkorban azok közé a területek közé tartozott, melyek sem gazdasági, sem társadalmi fejlődésükkel nem emelkedtek ki.⁴⁸ Geopolitikai helyzete akkor változott meg, amidőn a török függőség, a viszonylagos önállóság, az „ütköző”-jelleg feszültségeit kiegyensúlyozva, bekapcsolódott a balkáni és török kereskedelembe, és mozgósítván belső erőtartalmait, viszonylagos gazdasági fejlődésre tett szert. A nemzeti fejedelemség kora az erdélyi népi kultúra képét is alapvetően befolyásolta: például a leginkább szembetűnő területet, a magyar és szász népművészet későgótikus és reneszánsz stílusadaptációit. A XVII. század második felének népességet és gazdaságot pusztító évtizedei után a XVIII. században – immár a Habsburg-birodalom távoli keleti tartományában – meglehetősen szegénységgel, a társadalmi- és kulturális állapotok megmerevedésével találkozunk. Ez a helyzet a következő két évszázadra is döntő mértékben hatott. A dualizmus kori Magyarországon Erdély változatlanul az iparilag kevésbé fejlett területek közé tartozott, ahol csak részben aknázták ki a természeti kincseket és éltek az ipartelepítés lehetőségeivel.⁴⁹ Jellemző tény, hogy a gyors ütemben kiépülő magyarországi vasúthálózat legkésőbb érte el és a legkisebb sűrűséggel hálózta be Erdélyt. Különösen feltűnő a székelyföldi vasutak igen kései létesítése (az ún. „székely körvasút” 1909-ben épült ki), ami mélyreható gazdasági és demográfiai következményekkel járt.⁵⁰

A városok funkciói és fejlettségi foka Erdélyben éppúgy befolyásolták a népi kultúra táji változatainak kialakulását, mint az eddig bemutatott nagytájakon. A kései feudalizmus archaikus viszonyai és ennek következményei a városok állapotán is lemérhető, Kőváry László 1847. évi statisztikájából kitűnően a nagyfejedelemségben 11 szabad királyi város, 3 nemes város és 50 mezőváros volt. Az utóbbi kategórián

belül 13 taxás helységet különböztetett meg Kőváry. Különben – a nemesváros státust is számbavéve –, ezek a megkülönböztetések az országgyűlési képviselőkre és a szolgáltatások, adózások módjára vonatkoztak, nem a lakosság eltérő életmódjára vagy életkörülményeire.⁵¹ (Közbevetőleg megjegyzésre méltó, hogy 1821-ben a taxás polgárok mindössze 4,67 %-át alkották Erdély adófizető népességének).⁵² Nagyon jellemzők Kőváry kritikus megállapításai: a városok közt a különbség az, „... hogy a királyiak megérdemlik a város nevezetet, a nemes városok a mezőváros nevezetet, a taxás helyek s mezővárosok nagy része csak nagyocskafalu...”. A királyi városokról megjegyzi, hogy azokban található „némi műiparok, a többi város lakói félmesterember félföldművesek”. Nem csoda, hogy a mezővárosok „néhányat kivéve csak annyiban városzerűek, mennyiben heti – s országos vásárai piacokul kijelölik.”⁵³

1846-ban a legnépesebb erdélyi város Brassó volt, 28.000 lakossal, utána következett Kolozsvár 25.000-rel, majd Nagyszeben 21.500-zal. Ezek a helységek magyarországi viszonylatban is a nagyobb városok közé tartoznak ebben az időben, de már a sorrendben következők: Marosvásárhely (8520), Beszterce (7200), Gyulafehérvár (6300), jóval kisebbek. Kőváry sajátos szemléltető módszert alkalmazott a városhálózat bemutatására. Idézzük, mert így valóban szembevetőd a városok egymástól való távolsága és a hálózat ritkasága. A nagyfejedelemségben Kőváry számításai szerint 258 falu esik egy szabad királyi városra és 43 egy mezővárosra. Az egész terület gyér városi hálózatával szemben kiemelkedik a szász székek helyzete, ahol az előző két arányszám 47 – 16. Ugyanakkor a székely székekben 488 – 50, a vármegyei területeken még kedvezőtlenebb, 529 – 52 a hasonlítási arány. Felső-Fehér megye apró foltjain egyetlen város sincs, csupán egy található Doboka, Kraszna, Küküllő, Közép-Szolnok megyékben, Fogaras- és Kővár vidékén, valamint Aranyos- és Csíkszékben. A legtöbb városi jogállású település a feudális utolsó éveiben Alsó-Fehér vármegyében volt.⁵⁴ Az erdélyi urbanizáció fokára jellemző példaként érdemes egy pillantást vetni rá, vajon mit takar a környezetéből kiugró magas, tízennégyes szám? Gyulafehérvár régi közigazgatási és egyházi központ, mellette találjuk Nagyenyed nemesvárost, utóbb megyeszékhelyt, Abrudbánya, Vízakna és Zalatna kincstári bányavárosokat (az első kettő taxás helység). A továbbiak valójában kisebb-nagyobb falvak: Alvinc, Balázsfalva, Borbánd, Borberek, Borosbenedek, Magyarigen, Sárd, Tövis, Vajasd. Ez a vidék az Árpád-korban a magyarok által legkorábban betelepült területek közé tartozott

és a középkor végi Erdély egyik legvirágzóbb vidéke volt. A XV. századtól meg-megújuló háborús cselekmények (török becsapások, belharcok, tizenötéves háború tatárdúlások, kuruc háborúk, Hóra-féle felkelés, 1848/49) azonban az eredetileg összefüggő magyar lakosságot többszörösen megtizedelték. Így korszakunkban mind a városi, mind a falusi magyar lakosság száma alacsony. Gyulafehérvár közelsége előbb a nagytáj egyik legnagyobb közjogi méltósága, az erdélyi római katolikus püspök, majd a fejedelmi udvar közelségét jelentette. E két tényező mellett az utóbb felsorolt helységek valószínűleg annak köszönhették mezővárosi címüket, hogy a nevezetes Erdélyi-Hegyalja történeti borvidéken vagy annak közvetlen szomszédságában fekszenek. Bielz statisztikája szerint az 1850-es években Alvinc, Magyarigen, Vajasd, Borosbenedek, Borberek, Borbánd és Sárd egyaránt borterméséről nevezetes. Csupán Sárdnál jegyzi meg, hogy kőbányája is van.⁵⁵ Balázsfalva a görög-katolikus érsekség székhelye, román kulturális központ, Tövis, a Küküllők és a Maros összefolyásának közelében régóta nagyobb helyzeti energiájú hely, 1872-től fontos vasúti csomópont. A modern városfejlődésnek azonban ezek a jórészt korábbi századokból származó és csekély földrajzi-gazdasági előnyök nem bizonyultak kellő alapnak. A múlt század második felének igazgatásrendészeti intézkedései során így a mezővárosok egytől egyig jogilag is községi sorba süllyedtek. (Helyzetük Balázsfalva kivételével máig nem változott.) Az alábbi adatsorok azt kívánják szemléltetni a lakosságszám félévszázados változásaival, hogy a vidék valamikori mezővárosai mennyire győnge urbanizációs tényezőt jelentettek.⁵⁶

	1856	1910
Alvinc	1566	4185 (Borberekkel együtt)
Balázsfalva	1095	2204
Borbánd	742	1255
Borberek	338	—
Borosbenedek	733	920
Borbánd	742	1255
Magyarigen	1102	1559
Sárd	1012	1789
Tövis	1744	3589
Vajasd	686	871

A legfejlettebb és egyben legrégebb városok az Erdélyi-medence

szorosainak közelében épültek. Nem egynek, akár a Dunántúlon, távoli ókori előzménye is volt. Az ókori településhelyek hosszú szünet utáni, középkori újjáéledése is tanúsítja, hogy a földrajzilag meghatározott, legnagyobb helyzeti energiájú pontokon találjuk őket. Az ókori előzménnyel a középkorban kialakuló bár változó jelentőséggel, de volta-képp napjainkig megtartották szerepüket (pl. Kolozsvár és Gyulafehérvár, mellett Nagyszeben, Brassó, Beszterce). Utaltunk a szász városok vezető szerepére a feudalizmus utolsó szakaszának erdélyi iparában és kereskedelmében, s még később a havasalföldi kapcsolatok okán vissza fogunk térni rá. Ezúttal Kolozsvárnak a magyar reformkorban egyre erősödő, majd a kiegyezés után határozottan a sokoldalú nagytáji központ szerepét átvevő fejlődésre hívjuk föl a figyelmet.⁵⁷ Megjegyzésre méltó – ugyancsak a kései feudális viszonyokra –, hogy a tizenegy erdélyi szabad királyi város közül mindössze kettő kapta privilégiumát az újkorban: a felvilágosult abszolutizmus kegyéből az örmény Szamosújvár és Erzsébetváros (1791).

Erdélyben – más nagytájakkal szemben – kevés olyan várost ismerünk, amely kifejezetten közigazgatási központ voltának köszönhetve városi státusát (pl. részben Torda, Déva, Fogaras). A múlt század második felében egyedi eset Nagyenyed jelentőségének növekedése, mely az ekkor főleg katonai szempontból számontartott Gyulafehérvárral szemben elsősorban magyar etnikai jellegével nyerte el a megyeszékhely rangját. Hiányoztak az érseki és püspöki városok, hiszen a katolicizmus Erdélyben sosem nyerte vissza reformáció előtti súlyát, a szűkebb Magyarországon gyakori földesúri mezővárosok, általában a mezővárosok (50) száma pedig igen alacsony volt. A mezővárosok sorában egyáltalán nem találunk az alföldi nagykiterjedésű agrártelepülésekhez hasonlókat. Sajnálatos gátját alkotja kutatásainknak, hogy a Királyhágón inneni mezővárosi fejlődés viszonylag bőséges ismeretével szemben az erdélyi mezővárosok történetéről igen keveset tudunk. A magyarlakta városok történetének monográfiája többnyire hiányzik a különben is szegényes erdélyi magyar helytörténeti irodalomból. A legegységesebben magyar etnikumú székelyföldi városok történetét sem ismerjük kellően,⁵⁸ a székelység külön státusából kifolyólag azonban külön kérdéskörként rajzolódnak elénk szerepük. Marosvásárhely közvetlen elődje már a XIV. század elején kiváltságolt helység volt, a XV. században a többi székben is találunk hasonló jogállású településeket.⁵⁹ Fejlődésük azonban elmaradt, mind a jelentékenyebb vármegyei igazgatási központoktól, mind a

szász városoktól. Még a potenciálisan nagy helyzeti energiájú – az Ojtoziszoros közelében fekvő – iparával és kereskedelmével leginkább Brassóval párhuzamba állítható Kézdivásárhelyé is.⁶⁰ Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda kisebb jelentőségű igazgatási központok és ezzel összefüggően vásárosközpontok, egy-egy homogen gazdaságú táj természetes árucere-centrumai voltak.⁶¹ Egyedüli kivételként Marosvásárhely nyerte el a királyi város rangját (1616). A székely városok betöltötték környezetük számára az alacsony szintű urbanizációs-közvetítői szerepkört, de az alföldi mezővárosoknál tapasztalt demográfiai súly itt nem volt meg, hiszen lélekszámuk gyakran alig haladta meg a környező községekéit.

1910-ben Csík megye székhelyének, Csíkszeredának 3701 lakosa volt. A szomszédos felsíki járásban pl. Csíkszentdomokoson 5391, Csíkszenttamáson 2791, Csíkdánfalván 2791, Csímadarason 2255 személy lakott. A járás településeinek átlaga 1696 lakos volt. A nagyobb városi múlttal rendelkező Gyergyószentmiklósban ugyanakkor 8905 lelket számláltak össze. Itt is, akár Felesíkban egymáshoz igen közel épültek a völgy középpontjában elhelyezkedő, erdélyi viszonylatban túlzás nélkül óriásfalvakkal nevezhető települések.⁶² A gyergyói községek még nagyobbra duzzadtak, mint a csíkiak: pl. Ditró: 6987, Gyergyóalfalu: 6442, Gyergyóremete: 6207, Gyergyószárhegy: 4753, Gyergyóújfalu: 4225. A járás községeinek átlaga 3757 fő volt.⁶³ Közelebről csak Gyergyószentmiklós gazdasági szerepkörét ismerjük. A XIX. századi írásos adatokból és részben még a néprajzi adatgyűjtésből is egy igen élénk forgalmú vásáros központ képe bontakozik ki, melynek mind az Erdélyi-medence belső területeivel, mind Moldvával voltak kapcsolatai, amikre később visszatérünk. Dacára ezeknek a távolba vivő kapcsolatoknak, mégis elsősorban a szűkebb környezethez mérten volt jelentős Gyergyószentmiklós és más székelyföldi helységek kézműipara és vásárforgalma.⁶⁴ A más településszerkezetű Háromszéken is hasonló volt és lehetett a helyzet, noha például a sepsi és a kézdi járás apró falvai közül a két székhely Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely az 1910-i népszámlálás szerint jóval inkább kiemelkedett, mint az imént idézett két csíki városka. Lakosságuk 8665, ill. 6079, a járások falvainak átlaglélekszáma 1104, ill. 1288 volt.⁶⁵ Az imént az alföldi mezővárosokkal való összevetés nehézségei merültek föl, és ugyancsak elmondható, hogy a szűk hatókörű dunántúli mezővárosakkal is körülményes párhuzamot vonni. Többek közt azért is, mert itt az uradalmak aktivizáló szerepe hiányzott. Meg-

említendő, hogy ritka típust képvisel Bereck, az Ojtozi-szoros bejáratánál, amelynek mezővárosi privilégiumai nem függtek össze semmifajta igazgatás központi múlttal, hanem moldvai átjáróhelyként kapta azokat.⁶⁶

Erdély más vidékein már több olyan, különböző történeti multú települést találunk, melyek mint pl. Mocs, Doboka, Bánffyhunyard, Radnót, Dicsőszentmárton, egy-egy kisebb tájegység vásáros-gazdasági központjaiként, a környező falvak sorából kiemelkedve indultak el a mezővárosi fejlődés útján, azonban a korlátozott urbanizációs szerepkör problémái, hasonlóan a székelyföldi városoknál mondottakhoz, többkevesebb mértékkel mindnyájukra vonatkoznak.⁶⁷ A kérdés ezúttal is az, hogy a városok kicsiny agrárnépessége kulturális és életmódbeli viszonyait tekintve, mennyiben különbözik falusi környezetétől, az iparos lakossággal együtt, hogyan hat a közvetlen vidékre, de idevonatkozóan alig rendelkezünk adatokkal. Kolozsvár hóstátjainak paraszti lakossága – mint látni fogjuk – Erdély legpolgárosultabb magyar csoportjai közé tartozik korszakunkban. Hasonló, de kevésbé ismert Torda és Dés magyar parasztsága. Kolozsvár azonban a nagytáj nagyvárosa, így egészen más kategóriát képvisel, Dés és Torda is jóval régibb és karakteresebb városi hagyományokra tekint vissza, mint a felsorolt, kisebb helyi központok.⁶⁸

Végül külön típust képviselnek a bányavárosok. Legnagyobb csoportjuk az Érchegység nehezen megközelíthető völgyeibe települt. Folytonos nem agrár foglalkozású magyar lakosságot is számlálnak falaik között, sokszor azonban magyar etnikai környezet nélkül (pl. Abrudbánya, Zalatna). Így magyar néprajzi szempontból közülük csak azok figyelemreméltóak, melyek későfeudalizmuskori „elparasztosodásukkal” a népi kultúrát gazdagították: az Érchegységben Torockó, a Mezőségen Szék és Kolozs, Dél-Erdélyben Vízakna. A felsorolt helyek, bányászati jelentőségük eltüntével, a múlt század közigazgatásrendezései során mind elvesztették régi városi státusukat. Hasonló folyamat játszódott le itt is, mint a dualizmuskori Magyarország más vidékein. Erdély városszerkezete azonban vizsgált korszakunkban a modern megyei igazgatása után is lényegében középkori alaphelyzetet mutatott, mely új jelentős városi helyekkel nem gyarapodott.

Csaplovics János sokat idézett mondata, „Magyarország Európa kicsinyben”, vonatkozik Erdélyre is, melyet ugyan Csaplovics a korabeli jogi-igazgatási tagoltsághoz igazodva, nem értett bele a szűkebb Magyarországba, de az azonos és hasonló történelmi fejlődés szintű nyelvi és vallási tarkaságot hozott létre, mint az egész Kárpát-medencében. Sőt Erdélyben a nyelvi változatosság ténye fokozottabban esik latba, ugyanis itt a nyelvhatárok nem élesek, az egymás mellett élő népek történelmi szerepe pedig kiegyensúlyozottabban érvényesült, mint más nagyobb tájegységeken.

Néprajzi szempontból lényeges tényező, hogy amíg a Kárpát-medence más tájain a magyarság többnyire egységes tömböt alkot, aníbe szórványként, esetleg kisebb-nagyobb nyelvszigetként illeszkednek be más nemzetiségű közösségek, Erdélyben a románokkal és a németekkel vegyesen él. A népességi keveredést mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy bár a nagy arányokban bevándorló és szaporodó,⁶⁹ az utolsó kétszáz-kétszázötven évben abszolút többségben lévő románok több nagy összefüggő tömböt alakítottak ki (Fogarás, Naszód, Erdélyi-Érchegység, Hunyad), azonban ezeken a területeken az Árpád-kortól folytonos magyar lakossággal is találkozunk. Ugyanígy a legnagyobb összefüggő magyarlakta területen, a Székelyföldön is élnek román szórványok.

A magyarok a Székelyföldön kívül korszakunkban nagyobb nép-területet képeztek még a nyugaterdélyi Kalotaszegen, továbbá a Kis-Küküllő völgyében és környékén, valamint a Mezőségen. A két utóbbi azonban mozaikszerűen vegyes, magyar-román lakta terület. Észak-Erdély más tájain és Dél-Erdélyben a magyarság diaszpórában él, melynek több kisebb-nagyobb „sűrűsödése” van (pl. a Borsa-völgye, Sajó-völgye, ill. Barcaság, Hunyad, Enyed vidéke).

A németek (szászok) településterületének egységei korszakunkban még jól kirajzolódnak (Királyföld, Barcaság, Beszterce vidéke), de eredeti etnikai túlsúlyukat ezeken a vidékeken már századokkal előbb elvesztették. Túlnyomólag románokkal, jóval kisebb arányban magyarokkal vegyesen élnek.

A népi kultúra állapotának szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy a magyar lakosság korszakunk egész folyamán, ott is, ahol nincs magyar vidék a háttérben, jelentős városi elem. Ugyanígy nagy arányban

hagyományos városlakók, Erdély első igazi városalapítói, a szászok. A románság városba költözése a kiegyezés után ölt nagyobb mértéket, de egészen az első világháborúig tetemesen elmarad a magyaroktól és a szászoktól. Az 1910-i népszámlálás „Királyhágóntúl” tájegysége csak alig terjed túl az általunk használt szűkebb történeti Erdély-fogalomon. Ezen a területen ekkor 346.567 városlakót írtak össze, akiknek 59,36 %-a magyarnak, 16,26 %-a németnek, 23,64 %-a románnak és 0,74 %-a egyéb nemzetiségűnek vallotta magát. A saját népességszámot figyelembevéve, a magyarokból 22,40 %, a németekből 24,07 %, a románokból 5,56 % lakott városban. Egyébként a királyhágóntúli területen a teljes lakosságnak csupán 12,9 %-a volt városlakó. A két törvényhatósági jogú és huszonhét rendezett tanácsú városból tizenkilencben a magyarok, ötben-ötben a németek, illetőleg a románok alkották a legnagyobb nemzetiségi csoportot. Tizenhétben a magyaroknak, egyben a németeknek, négyben a románoknak volt abszolút többségük. Hét városban egyik nemzetiségnek sem alakult ki abszolút többsége.⁷⁰

Megemlíthetjük még az újkorban Erdélyben élt, kisebb etnikai csoportok sorában az örményeket, akik a XVII. században négy helységben telepedtek le, a töredéknyi bolgárt és a vándorló életmódot folytató kevés cigányságot. Mindezek azonban csak kisebb mértékben színezik, ám a három nagy nemzetiséghez mérve nem módosítják a néprajzi képet.

A vallási megoszlás szinte minden esetben egybevág a nemzeti-
ségi elkülönüléssel. A magyarok négy történelmi egyház között oszlanak meg. Az erdélyi reformátusok és az unitáriusok mind magyarok. Korszakunk elején a reformátusok a magyarság abszolút többségét teszik. 1910 még mindig meghaladják a szűkebb Erdélyben a római katolikusok számát: 399.312 — 375.325.⁷¹ A római katolikusok is majdnem teljes számban magyarok, mindössze néhány kis német közösséget és az örményeket kivéve, akiknek éppen korszakunkban rajzlik le nyelváltásuk.

Az evangélikus vallásúak túlnyomólag szászok. Csupán néhány százaléknyi evangélikus nem német anyanyelvű, ugyanis a reformációkor az egykor szász földesúri fennhatóság alatt lévő magyar falvak népe is az evangélikus hitre tért.

A románság korszakunkban görögkeleti és görögkatolikus vallású. A keleti egyházak hívei közt a nem román anyanyelvű kivételt csupán az az egészen töredéknyi népesség képviseli — ukránok és románok leszá-

mazottai —, akik a székelyek közt szórványban élve, az elmúlt-századokban megmagyarosodtak. A románság megoszlása a két egyház között nagyjai változatosságot mutat. A görögkatolikusok inkább az északi területen szerveződtek lelkészségekbe.

A zsidóság aránya korszakunkban Magyarország más vidékeihez hasonlítva alacsony. 1910-ben a Királyhágón túli megyékben 2,4 %, míg a Horvátország nélküli Magyarországon kerekén 5 % az izraelita vallásúak aránya.⁷² Sajátos lokális csoportot alkotnak a bözödújfalusi zsidóvallású székelyek, az egykori szombatosok leszármazottai.⁷³

A mély történelmi gyökerű erdélyi vallásbéke a háttere annak a néprajzi szempontból figyelmen kívül nem hagyható jelenségnek, hogy a magyarság körében még a XIX. század második felében is általában érvényesült az „egy falu — egy vallás” elve. Sőt, a nagyobb tájegységek többnyire homogén vallásúak, a valláshatárok pedig szinte mindig élesek. Udvarthelyszéken például jól elkülönülnek a katolikus, a református és az unitárius, Marosszéken és Háromszékben a református és a katolikus vidékek, míg Csík, Gyergyó, Gyimes és Kászon egyöntetűen katolikus. Túlnyomólag református Kalotaszeg, a Mezőség, a Kis-Küküllő-mente és Nagyenyed vidékének magyarsága. Aranyosszékben református és unitárius magyarok vegyesen laknak. Az említett evangélikus magyar szórványok majdnem teljes számban Dél-Erdélyben találhatók. Olyan község, mint a Borsa-völgyi Kide, ahol a református, a római katolikus és az unitárius magyaroknak külön, önálló parókiájuk volt, nagyon ritka. Az egyedi történelmi háttért, jelen esetben a lakosság egykori kisnemesi státusza magyarázza.

A parasztság a kapitalizmus korában. Bevezető a tájegységek áttekintéséhez

Viski Károly felosztásában az erdélyi magyarok néprajzilag két fő egységre tagolódnak, *székelyekre és vármegyei magyarokra*.⁷⁴ A megkülönböztetést a székely hagyományból vette Viski. Jól kifejezi a feudális területi viszonyok egyik lényeges elemét, a privilégiumok egykori meglétét, illetőleg azok hiányát, a rendiségben a szabadparaszti és a jobbágyi lét meghatározó voltát. Jóllehet ennek hangsúlyozottan sok néprajzi

következménye van, számunkra mégsem elégséges. Nyilvánvaló, hogy a vármegyei területek között akadnak zártabb és kulturálisan nyitottabbak, a szabadparaszti-jobbági megoszlás pedig – amint láttuk – a széki területeken belül is megvolt. Nem is szólva több más körülményről, melyet ez a jogtörténeti alapu felosztás nem magyaráz meg, nem fed. Szempontjaink szerint Erdélyben is a nyitottabb és fejlettebb, valamint a zártabb és archaikusabb területek viszonyait kell megragadnunk. Ez lehetséges, úgy tetszik azonban, nehéz feladat. A kései feudalizmus jellemző vonásait áttekintve láthattuk, hogy jelentékenyen befolyásoló kultúraközvetítő közegek széleskörű hatásával nem számolhatunk. A nem túl részletes erdélyi magyar néprajzi anyag mögül többnyire hiányzik a kapitalizmus kori helytörténet, ezért alább sokkal inkább adósak maradjunk a néprajzi jelenségek helyi történeti magyarázatával, mint az előzőekben. Az általános megállapítások sem sokat segítenek. Vörös Antal a paraszti gazdálkodás tőkés fejlődésének négy magyarországi típusát meglehetősen elnagyoltan vázolja, Erdélyről a következőt írja: „... a szász falvaknak a nyugat-dunántúli vidékekhez hasonló arányú és szintű fejlődését kivéve – a gazdálkodás és életmód terén is tovább őrizte a feudalizmus századaiban kialakult formákat.”⁷⁵ Egyed Ákos az erdélyi parasztság századfordulós állapotáról szóló kitűnő monográfiájában észleli a regionális különbségeket, ám ezek elsősorban a szűkebb, történeti és a tágabb „trianoni” Erdély-fogalom között mutatkoznak meg. Ugyanis a szerző – nyilvánvalóan kívülről ráerőltetett keretben – a századfordulóra vonatkoztatva teljesen történetietlen területegységben, a később Magyarországtól Romániához csatolt vidékekben vizsgálódik. Ezért könyvében mindvégig küszködik azzal, hogy a kijelölt területegység történetileg és gazdaságilag heterogén, ugyanakkor az ebből adódó összehasonlítási lehetőséget kihasználva Egyed eredményei differenciáltabban mutatják be a tulajdonképpeni Erdély elmaradottabb gazdasági viszonyait a Bánsághoz, Bihar és Arad megyéhez és a hajdani partiumi területekhez képest.⁷⁶

Talán túlzás a szászokat egyetemlegesen a nyugat-dunántúli parasztgazdaságokkal párhuzamba állítani, de ténylegesen igaz, hogy az első világháború előtti években a belterjes állattartás, a tejszövetkezetek, a szántóföldi takarmánytermesztés a szász gazdákat széles körben jellemezték. Az erdélyi paraszti polgárosulás kiemelkedő tényezőiként már volt róluk szó és szeretnénk is még erre a kérdésre visszatérni a Barcság kapcsán. Egyidejűleg azonban hiába keressük a belterjes zöldség- és

gyümölcskultúrákat, súlyuk minimális. Sem a természeti feltételek nem kedveztek, sem a nem mezőgazdasági népesség nagyobb száma nem ösztönzött. Egyed Ákos a századfordulóról ad keresztmetszetet, de foglalkozik a jobbágyszabadság utáni viszonyokkal és a következő évtizedek parasztságának történetével is. A kibontakozó kép ellentmondásos. Egy 1864-ben készült adóösszeírás szerint már ekkor a szűkebb Erdélyben az összes föld 65-70 %-a után a parasztság adózott,⁷⁷ később a középbirtok tönkremenésével párhuzamosan ez az arány növekedett, nem utolsósorban úgy, hogy a birtokparcellázó román bankok segítségével a román kisgazdaságok száma gyarapodott.⁷⁸ A paraszti birtoklású területeken azonban szaporodott a lakosság is, és ugyanúgy érvényesültek a differenciálódás és kisajátítás törvényszerűségei, mint a szűkebb Magyarországon láttuk. A fogyatkozó nagy- és középbirtok tökehiánnyal birkozva paraszti bérletekkel, de inkább részesműveléssel és „ledolgozási formákkal” próbálkozott. Korszerű mezőgazdasági nagybirtok a jobbágyszabadságot követő évtizedekben ugyanúgy kevés akadt Erdélyben, mint előtte, így a megművelhető földterületek túlnyomó részét – birtoknagyságtól függetlenül – paraszti technikával és eszközökkel művelték meg. Egyed Ákos ezt az időszakot nevezi „átmeneti gazdálkodás”-nak.⁷⁹ Csak a nyolcvanas években jutottak el a nagyobb birtokosok oda, hogy jelentékenyebben modernizálják gazdaságaikat és nagyobb arányban áttérjenek a bérmunkára. Viszont az úri középgazdaságok zöme változatlanul extenzív módszerekkel volt kénytelen gazdálkodni, a parasztok pedig a verseny és a fokozódó nehézségek következtében kényszerültek rá, „hogy próbáljanak változtatni az addig „átmeneti”, nagyrészt középkori jellegű gazdálkodáson.”⁸⁰

A kiegyezés utáni erdélyi paraszti társadalom és gazdaság valóságos példatára a feudális-félfeudális viszonyok és a kapitalizálódás sajátos együttélésének. A parasztságon belül megnőtt a szegényparasztság és különösen a nincstelen, földnélküliek aránya, új rétegek, csoportok jelentek meg és gyarapodtak (napszámosok, summások, uradalmi cselédek).⁸¹ A középrétegek súlya ott maradt meg, ahol egyelőre kevésbé érvényesültek a modern tőkés viszonyok. A volt székely és román határőrvidéken, valamint a szász falvakban korai feudális eredetű, anakronisztikus nagyságú paraszti közvagyonok léteztek erősen emelve a paraszti birtoklású földterület százalékos arányát. Az 1895-i mezőgazdasági statisztika szerint a közbirtokossági-községi földek aránya Brassó megyében 58,76, Szébenben 57,58, Beszterce-Naszódban 56,86, Háromszékben 45,76, Csíkban

44,26 % volt.⁸² Szintén teljes egészében legelő, kaszáló és erdő, ami az állattenyésztés és háziiparban végzett famunka szempontjából fontos tényező.

A háziipart szinte kivétel nélkül minden korabeli szakmunka – valószínűleg ipar híján – rendkívüli jelentőségűnek ítélte. Orbán Balázs sehol sem mulasztotta el megjegyezni, ahol találkozott vele. Tíz évvel később a Székelyföldről átfogó közgazdasági elemzést készítő Kozma Ferenc különösen kiemelte, akár a későbbi megyememográfiák Erdély szerte.⁸³ Valóban nagyjelentőségű volt, ha soha nem is helyettesíthette a valódi ipart. A lakosság nemcsak a nagytáj erdős, sziklás, szántóföldi művelés szempontjából kedvezőtlenebb adottságú peremlein, hanem a gabona-termesztőként ismert Mezőségen is, sok helyen rákényszerült mint kiegészítő, jövedelempótló foglalkozásra. A helyzet hasonló volt, mint Felső-Magyarországon, de az eddigi kutatások tanulsága szerint Erdélyben nem alakult ki a háziipar nyomán olyan világosan áttekinthető csere-tevékenység, mint a két eltérő természeti adottságú nagytáj, az Alföld és a Felföld között.⁸⁴ A háziiparban előállított áruk egy része a peremterületekről az Erdélyi-medence belseje felé áramlott, de nemcsak oda, a legváltozatosabb felvevő körzetek alakultak ki egész Erdélyre kiterjedően. Kós Károly igen nagyszámú, több mint 700 féle, háziiparnak minősíthető mesterséget számolt össze korszakunkat jóval később követő években az írásos források és a tereptapasztalat alapján.⁸⁵

A háziipar megélénkülése a hagyományos csere- és vándorkereskedelem formáit éllette tovább, de egyidejűleg a piacközpontok forgalmát is megpezsdítette.⁸⁶ A XIX. század vége felé a parasztgazdaságoknak is létkérdésévé vált az árutermelés, nemcsak az uradalmaknak. Meg kellett tanulniuk kapitalista viszonyok között gazdálkodni, s bár nagyon lassan, megkezdődött a paraszti gazdaság modernizációja Erdélyben is eszközváltásokkal, új állatfajtákkal és a velük járó termelési tapasztalatok elsajátításával, általában a belterjesség követelményének terjedésével.⁸⁷

Összegezve az elmondottakat, ismételten megállapítható, hogy nagyon kevés kapitalizmuskori történeti fogódzó áll rendelkezésünkre a táji tagolódás, különösen a magyar parasztság táji különbségeinek kimutatásához és magyarázatához. Csak néhány esetben tudjuk közvetlenül kitalálni, hogy korszakunkban erdélyi magyar vidékek tartósan bekapcsolódtak a tőkés mezőgazdasági árutermelésbe, piacgazdálkodásba (Kolozsvár-Hóstát, Kalotaszeg, Aranyosszék, Háromszék, Barcaság). Ugyanakkor körül tudjuk határolni a lejelzártabb vidékeket, amelyek

majdnem teljesen önellátó vegyes gazdálkodást folytattak még ebben az időszakban is (havasi, alhavasi zónák, a Mezőség nagy része). (Szintén ide soroljuk a Kárpátokon kívül eső magyar csoportokat.) Módszerünk-ből azonban eddig is kiviláglott, hogy egyáltalán nem kívánjuk a piacra-termelést kizárólagos alapjává tenni a táji tagolódásnak. A kultúra törvényei mások, láttuk, nem követik gépiesen a gazdasági változásokat. A képzeletbeli skálán, beleértve most az árutermelőként és teljes önellátóként megnevezett vidékeket is, jelenlegi szűkös anyagismeretünk miatt akár egymásutániságot kívánó sorban, akár megbízható alapokon egymásmellettségben egyenértékűséget feltételezve elhelyezni a változatos nagyságú és helyzetű tájakat csak munkahipotézisként lehet. A közbülső egységeknek a tőkés-mezőgazdasági árutermelésbe való fokozatos bekapcsolódása korszakunkban esetenként kisebb-nagyobb mértékben valószínű, de csupán alkalmanként és részlegesen tudunk rá hivatkozni. Két dologra külön szükséges a figyelmet fölhívni: 1. A felsorolt táji határok nem élesek, ha nem is törekszünk mindig zónákat megjelölni; 2. A polgárosulás és a parasztpolgár minősítések nagyon óvatosan és igen korlátozottan alkalmazhatók. Egyed Ákos a századfordulón a szélesebb értelemben vett Erdély parasztságának 5 %-át nevezi parasztpolgárnak, „akik 50-100 holdat birtokoltak, s nagyrészt a 30-50 holdas gazdák is.”⁸⁸ Ők gazdálkodnak a legkorszerűbben, közülük kerül ki a vezetőréteg, életmódjuk mégis alapvetően paraszti. Számunkra ez a meghatározás, a tulajdonképpeni nagygazdák polgárrá minősítése nem kielégítő, nem tükrözi sem kulturális állapotukat, még kevésbé a táji és etnikai megoszlást, például egy háromszéki székely és egy Szeben környéki román módos parasztgazdaság sokirányú eltérését. Kevésnek bizonyul a polgárosulásban példaként megjelölt szász parasztbirtokosok megjelöléséhez is. A következőkben egységenként igyekszünk rámutatni azokra a változásokra, amelyek az erdélyi magyar parasztnál a polgári társadalmi-kulturális állapot felé mutatnak.

Kolozsvár – Hóstát

Ha az erdélyi magyar parasztok csoportjai között korszakunkban polgárosuló paraszti közösséget keresünk, ez a minősítés vitathatatlanul

megilleti a kolozsvári hóstátiak néven emlegetett földműveseket. Mivel Kolozsvárott nemcsak *hóstáti* parasztok laktak, a körülhatárolás nem egyszerű feladat. „Kolozsvár kelet, délkelet, északkelet és északnyugat felé eső külvárosainak mezőgazdálkodással és kertészettel foglalkozó azon lakosai a hóstátiak, akik legalább ünnepeken fölveszik a hagyományos földész viseletet” – írja róluk 1978-ban egy csoportjellemzőket kutató cikk szerzője.⁸⁹ Ez a meghatározás azonban – noha lényeges vonásokat tartalmaz – szűk. Elsősorban nem azért, mert korszakunkhoz képest kései megfogalmazású. A hóstátiakat valóban jellemezte foglalkozásuk, lakóhelyük és viseletük, ám e három tényező egybeesésének további feltételei voltak: közös származástudat, mentalitás, az életmód nem említett területei, társadalmi szervezetekhez és a református valláshoz tartozás.

A származást homály fedi, annak ellenére, hogy a magukat törzsökös hóstátiaknak tartók körében él a „hajdú” eredet hagyománya, hogy valamelyik erdélyi fejedelem telepítéseként kerültek őseik Kolozsvárra. A történetírás eddig nem igazolta a szájhagyományt, ellenben a középkori városfalakon kívül a XV. század végétől majorokban, majd utcákban és kialakuló elővárosokban lakókat hívták hóstátiaknak. Legtöbben Észak-Erdély különböző vidékeiről, ismeretlen helyekről, de még a Székelyföldről is kerültek ide a város védelmét és munkalehetőségeket keresendő.⁹⁰ Helyzetüket kezdettől meghatározta, hogy Erdély egyik legurbanizáltabb települése fogadta be őket. A nem mezőgazdaságból élő városiak élelmiszerszükségletét részint saját természetével, részint távolsági fuvarozással elégeztítették ki.

Kolozsvárt 1870-ben érte el a vasúthálózat, ettől kezdve ugrásszerűen megindult modern városiasodása, ipari fejlődése,⁹¹ lakosságszáma gyorsan gyarapodott.⁹²

1787: 12.603	1880: 30.363
1830: 14.000	1890: 37.597
1857: 20.615	1900: 49.295
1864: 26.638	1910: 60.365

A vasút hamarosan fölöslegessé tette a távolsági fuvarozást, viszont a lakossággyarapodás megkövetelte az intenzív kertgazdálkodás fejlődését. A múlt század végén már nem ló-, hanem szarvasmarhatartók a hóstáti földészek. A rétgazdálkodás, melyet a viszonylag szűk határban

legtöbbször bérelt területeken üznek, istállózó tejgazdaságukat hivatott ellátni.⁹³ A század első felében, a viszonylag kisszámú városi lakosság ellátásához valószínűleg még nem volt szükség nagyobb arányú kertészkedésre. Kőváry László 1847-ben ezt az üzemágat Erdélyben igen alacsony színvonalúnak írja, a kolozsvári termelőket nem említi.⁹⁴ A század végén a marhatartás mellett már a zöldségtermesztés a másik fő jövedelemforrásuk a hóstátiaknak.⁹⁵ Intenzív termelési tapasztalataik egyik forrása volt az ekkortájt a filoxeravész következtében elenyészett, nem jelentéktelen kolozsvári szőlőművelés is. A századfordulón jelentek meg Kolozsvárott a bolgárkertészek, akiktől az élelmes földészek a szántóföldi és kerti öntözéses zöldségtermesztés technikáját és az új fajtákat hamar átvették.⁹⁶ Az életformaváltás sikeresen végbement anélkül, hogy a közösség fölbomlott vagy jellegéből lényeges vonásokat föladott volna. Sőt nagyon karakteres, szakosodott gazdálkodást hoztak létre, ami ekkortól már szoros szimbiózisban él a közeli többnyire önellátó falvakkal, ahonnan a hiányzó mezőgazdasági cikkeket beszerzi, ugyanakkor továbbra sem foglalkozik kisipari vagy háziipari munkával. Az utóbbi vonás megkülönbözteti a mezővárosi kézművesektől is, akik az év egy részén Erdélyben is földet művelnek. A hóstátiak között nagygazda vagy középparaszti birtokos alig akadt, túlnyomólag törpe- és kisbirtokosok voltak. Ez a körülmény is az intenzívebb gazdálkodás irányába vitte őket.⁹⁷

Nem tudjuk, vajon a XIX. század végére egységessé kovácsolódott kulturális és társadalmi arculat mögött meddig éltek, vagy éltek-e továbbra is rejtetten a származásra utaló eltérő hagyományok. A családnév- vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a földész-közösség – dacára jellegzetes vonásainak és endogám tendenciájának – nem volt teljesen zárt. Különösen korszakunk előtt újabb és újabb családok léptek soraiba.⁹⁸ Az azonosulás módjai és feltételei nem ismertek. Kultúrájuk több eleme a korábbi századok kolozsvári városi polgárság örökösének mutatja őket. Ilyen például a jellemző fejen való teherhordás (piacozás),⁹⁹ az egyesületekbe tartozás, legfőképpen a temetkezési egylet, a „kalandos társaság”¹⁰⁰ és a viselet. Míg a szórványos szövegfolklor-gyűjtések kevés eredményt mutatnak föl, a halottas szokások és hiedelmek igen gazdag meglétét regisztrálta a néprajz.¹⁰¹ Különösen a férfi viselet a múlt század második harmadáig falusias volt, noha a kor divatja szerint alakult: bő vászongatyát hordtak nyáron, télen azonban kék posztóruhát. A század végére átvették a századközép és az abszolutizmuskor zsinóros, „magyaros” polgári fekete öltözetét. Nők ruházata hasonlóan változott: viszonylag rövid, sok szok-

nya, vállkendő, pruszlik, sajátágosan magasra rakott kontyra kötött fejkendő, illetőleg csipkés főkötő. Téli felsőruhaként gyári anyagokból készült másféle, városias darabokat öltöttek föl. A szövés-fonással szinte minden más erdélyi magyar vidékkel szemben még az első világháború előtt fölhagytak.¹⁰²

A szoros családi üzemszervezetben üzött belterjes gazdálkodás anyagi többletét városias jellegű építkezésbe és lakáskultúrába (festetlen fényezett bútor), részint utódaik taníttatásába fektették, sőt a nagyváros „kultúrafogyasztóinak” sorába is fölzárkóztak (színházlátogatás). Mindezek során – Erdély sok vidékéhez hasonlítva ugyan szintelenebb, de jellegzetesebb polgáris-parasztos külsőt és életmódot alakítottak ki, és kitartottak mellette annak ellenére, hogy a terjeszkedő nagyváros fölbontotta összefüggő településterületeiket és a központtól egyre távolabb szorította őket.¹⁰³

Erdélyben a korszakunkbeli intenzív növénykultúrák kapcsán párhuzamként egyetlen hasonló kistájról kell még szót ejtenünk, a Nyárad torkolatvidékén félig tréfásan Murokországnak nevezett községcsoportról (Lukafalva, Illencfalva, Lőrincfalva).¹⁰⁴ Ezek azonban, úgy látszik, nem annyira a közeli Marosvásárhely városi piacának ellátását, hanem a táji munkamegosztásban kitűnő természeti adottságaikra támaszkodva, a szántóföldi zöldségtermesztést tették gazdaságuk egyik fő ágazatává. Kultúrájuk nem mutatott fel olyan jegyeket, mint a hóstátiaké. Nem is közelítette meg annak polgárosulását 1918 előtt. A hóstátiak távolabbi párhuzamokra emlékeztetnek, részint olyan nagyváros-falu kapcsolatokra, mint korszakunkban Pest-Rákospalota, Szeged-Tápé stb. piaci kapcsolata volt, de méginkább a dunántúli iparos-polgár városok gazdanegyedeiben élőkre (Győr, Székesfehérvár stb.). Jellemző, hogy a hóstátiak akkor sem hagyták el a kolozsvári piacon „reklám”-ként is funkcionáló viseletüket, amikor a Kolozsvár környéki magyar és román falvak, különösen a várossal összeépülő lakossága levetette azt.

Torda, Aranyosszék, Torockó

A két nagymultú sóvágó helynek, az 1848 előtt „nemes város” címen privilégiumokat bíró Tordának és Désnek, mint erről már esett

szó, ugyancsak volt jellegzetes földműves lakossága. Közülük elsősorban a tordaiakról van néhány, néprajzi vagy néprajzi szempontból értékelhető adatunk. Torda nem volt kerített város. A kolozsvárihoz hasonló értelemben nem alakultak ki hóstátjai, de az egykori Új-Torda – korszakunkban már nem önálló helység, hanem városrész – jellegzetes nyelvjárást beszélő parasztsága fölfogható hóstátban lakónak, és Ó-Tordán is éltek földművesek. Orbán Balázs 1889-i adata szerint a város 5/8-a mezőgazdasággal, 2/8-a iparral foglalkozott. (1910-ben a lakosság 33,6 %-a élt iparból.) Kolozsvártól délre a száz városokig az egész XIX. században Torda volt ezzel a csekély iparosnépességgel a legjelentékenyebb kézműves-központ. Orbán úgy tudja, hogy a fazekasok mázas edényeikkel Lengyelorszáig és Bukovináig eljutottak. A csizmadiák és a szűcsök elsősorban a Mócvidéknek termeltek, nagyon sokat vásároltak. A központ jellegét olyan márkanévek tanúsították, mint vásári áruként a „tordai pecsenye” és a „tordai pogácsa”.¹⁰⁵ Változatlanul fennállt a nagyon régies kézi technikákat őrző sóbányászat is.¹⁰⁶ Mindemellett éppen Orbán tudósít arról, hogy a hagyományos iparágak a legnagyobb erőfeszítéssel sem bírják a gyáriparral a versenyt. A múlt század végén a mezőgazdaságé volt a főszerep a város életében. A legfontosabb ágazatok a kiterjedt legelőkre támaszkodó szarvasmarha- és juhtartás, valamint a szőlő- és gyümölcsstermesztés voltak.¹⁰⁷

Tordán nem csupán hagyomány a „hajdú eredet”, hanem valóban, Nagyvárad török kézre került után, a védsereg nemesei és szabad katonáinak egy része, itt (és kis részben Désen) kapott letelepedési lehetőséget. A nemes „kebeles polgárok” mellett mégsem alakult ki a kolozsvári hóstátiakhoz hasonló külön paraszti „rend”, kulturális és tudati elkülönülésükről nincsenek közelebbi ismereteink.¹⁰⁸

Tordát, Aranyosszéket és Torockót Jankó János monográfiája tárgyalta együtt először a magyar néprajzi irodalomban.¹⁰⁹ Pontosán rögzítette, hogy a város, az egykori székely szék falui és a közeli völgyben fekvő két település (Torockó és Torockószentgyörgy) ha nem is azonos hagyományból eredő lakáskultúrája és viselete modern urbanizációs hatások fáziskülönbségeit, illetőleg hiányát viseli magán. Az átlagos paraszti lakóházat mindenütt hasonló osztatúnak (*ház – pitvar – hátulso ház* vagy *kamara*) találta, berendezésük viszont eltért. Tordán a helyi asztalosok által készített, egyszerű, barna, fényezett bútor töltötte meg a szobákat. Az aranyosszéki falvakban rövid gyűjtőútja során még talált Jankó festett darabokat, de állítása szerint nehezen és keveset, mert itt

a bútorzat ekkor már a tordai izlés után igazodott. Torockón pedig ugyanakkor leírta a gazdag motívumkincsű, helyi virágos-festett asztalosbútort, annak speciális darabjait is.¹¹⁰

A tordai és az aranyosszéki parasztok 1848 előtt egymáséhoz hasonló viseletet hordtak: fehér posztóharisnya, kék lajbi, „borjuszájú” gylcsing, condra, prémsapka, pörge kalap. Tordán az abszolutizmus idején zsinóros, fekete, magyaros ruhaviselet következett, majd a 70-es évektől már a polgári, „francia divat”. Az aranyosszéki falvak néhány esztendőes késéssel követhették a mintát adó várost. Jankó már szürke harisnyáról, söt pantallóról, feszes kabátról, mellényről számolt be. A női viselet elhagyta az aranyos pártát, de több hagyományos elemet megtartott. Jankó gyűjtésének idején már csak alsóneműt állítottak elő saját háztartásban szövés-fonással, minden mást vásároltak. Torockó viszont a század végén is ragaszkodott a teljes népviselethez.¹¹¹ Az első világháború előtt a nők már jórészt gyári anyagokból öltözködtek. Polgári divatok után igazodtak és felöltötték az egybeszabott ruhát a *slafrogot* is.¹¹² Az 1860-as évek végén Aranyosszéket végigbarangoló Orbán Balázs is a Székelyföld többi tájegységénél szintelenebb népeletről adott számot. Pedig ő még hagyományos öltözetben látta a falvak lakóit, és az etnikai különbségekre is rámutatott az alapvetően „székelyes”-nek mondott aranyosszéki népviseleten belül (pl. kalapforma-eltérések, a románok kihúzott inge és a katrinca, mértéktartás a magyaroknál, színesség a románoknál stb.).¹¹³

Aranyosszék XIII. századi telepítése ismert történeti tény. Későbbi sorsát alapvetően meghatározta földrajzi fekvése: nem foglal el zárt természetföldrajzi egységet, viszonylag nyitott, könnyen megközelíthető dombvidéken fekszenek falvai. A fejedelmi Erdélyben, majd 1848/49-ig lakossága a különböző háborús és polgárháborús eseményektől sokat szenvedett, pusztult. Az eredeti magyar népesség etnikailag átrétegződött. 1910-ben megvolt még ugyan a bő magyar többség, de a huszonnégykor aranyosszéki helységből kettőben már egyetlen magyar anyanyelvűt sem írtak össze, további öt gyakorlatilag szintén teljesen románlakta volt. Azon kívül, hogy Orbán és Jankó egyaránt hangsúlyozták a magyarok és románok „székelyes” viseletének hasonlóságát, a szegényes aranyosszéki irodalomból nem derül ki, hogy az együttélés milyen kulturális következményekkel járt. Orbán tesz néhány utalást arra, hogy a „Bel-Székelyföld”-től sok százados különállás a kulturális képet módosította, ami színjelzésekben, díszítésekben, kabátfélék másságában mutatkozott

meg.¹¹⁴ Lehet véletlen, hogy a vidéknek eddig nem akadt kitartó folklórista kutatója, de mivel a köztudatban sosem számított jellegzetesnek, valószínűleg ez az oka, hogy Erdély legkevésbé kutatott magyar tájegységei közé tartozik.

Erdélyi viszonylatban korai elszíntelenedésében az eddig említett Torda szerepe és a földrajzi fekvés mellett feltehetően része volt a lakosság későfeudalizmuskori rétegződésének is, amelyet ezúttal polgáriás-városias életforma felé tájékozódás kismemesi-szabadparaszti elem túlsúlya jellemzett. 1821-ben az egytelkes nemesek aránya 37,18, a jobbágyoké 4,14, a zselléreké 37,47, a szabad parasztoké 13,97 % volt (a bányászok 0,77, az egyéb kategóriák 6,47 %-kal részesültek).¹¹⁵ A zsellérek magas aránya talán előrevetíti, hogy a kizárólag földműves lakosság a századvégen mócvidéki piacokra irányuló zöldségtermesztéssel is sikerrel próbálkozott.¹¹⁶

Orbán Balázs, akinek szívéhez történelmi sorsa miatt különösen közel állt a torockói magyarság, jó érzéssel, a korban még általános jelrendszerrel bíró viselet kiemelésével jellemezte környezetében a Torockói-völgy két magyarlakta települését. Míg ezek régies és gazdag, de puritán hangulatú öltözetet hordtak, a völgy északi bejáratánál az Aranyos parti Borév románjai mezősegi román, a déli bejáratnál a gyertyánosiak Alsó-Fehér vármegyei román, végül a bedellőiek mócvidéki öltözetet viseltek.¹¹⁷ Valóban egyedi és különleges helyet foglal el az erdélyi magyar népi kultúrában az Érchegység keleti nyúlványai között fekvő Torockó és a vele közvetlenül szomszédos Torockószentgyörgy. Torockó a múlt század 70-es évei óta község, azelőtt bányavároska, a gyáripar kialakulásáig Erdély legfontosabb vasműves központja. Városi múltjának emlékét, annak néhány rekvizitumát korszakunk végéig megőrizte: „Torockó város, nagyközség”, így emlegették lakói, akik a tanácsolást helyben ma is *városházának* nevezik.¹¹⁸ Az unitárius egyház jóvoltából a helyi iskola a XVIII. század elejétől biztosította a lakosság nagy százaléka számára az írni-olvasni tudást. Ehhez párosult a magasfokú történelmi tudat, mely elsősorban a vélt középkori szabadalmak visszaszerzését szolgálta.¹¹⁹ A kézműipart a lakosság családi munkaszervezetekben és jellegzetesen szakosodott csoportokban űzte: bányászok, kohászok, kovácsok, fuvaros-kereskedők. Kiegészítésképpen apró parcelláikon földműveléssel, a fuvarozáshoz szükséges lótartáshoz rétgazdálkodással is foglalkoztak, ám folytonosan élelmiszer-behozatalra szorultak.¹²⁰ A vashányászat a múlt század derekán az ércellérek kimerülése és a nagyipar

versenye miatt kezdett rohamosan hanyatlani, de a fogyó-elköltöző lakosság teljességgel áttérve a földművelésre még évtizedekig ragaszkodott életmódjának szimbólumaihoz, ahhoz az igen összetett és gazdag népi kultúrához, melyet korábban elsősorban mozgékony kereskedő-fuvaros elemei közvetítésének és az iparból származó viszonylag biztos jövedelmének köszönhetett. A torockói viselet anyagában és szerkezetében kései, sajátosan átformált változata annak az öltözetnek, melyet a XVII–XVIII. században az erdélyi magyar nemesség, illetőleg a szász polgárság hordott. Nemesebb anyagaival és pompájával kiemelkedik nemcsak a környék, hanem általában a falusi öltözetek sorából, bár „rokonsága” Erdély számos távoli vidékén megtalálható (férfi posztóruhák, fersing, pártá stb.). A XIX. század második felében fölvirágzott helyi bútorfestő asztaloság, akár a ruházkodás, közös vonásokat mutat szász hagyományokkal. Ugyanis a vásárosok legnagyobb piacai Meggyes és Segesvár voltak, ami a földrajzi távolságot áthidaló érintkezést biztosította. A torockói hímzések közeli rokonságban néhány fennmaradt aranyosszéki darabbal ugyan a reneszánsz örökséget is hordozó régi stílusú erdélyi hímzések sorába tartoznak, bár a minták zsúfoltsága az újabb parasztstílusok hatását is jelzi, valójában itt sosem következett be a hímzésekben a stílusváltás.¹²¹

Torockó egyedi voltát még inkább hangsúlyozza az 1848-ig jobbagyközség Torockószentgyörgy hagyományos képe. Itt az udvarházat még zsupfedeles, boronafalú parasztházak vették körül – a múlt század második felében –, míg Torockón már zsendelyes és cseréptetős kőházak is alkották az utcát. Viseletük, bútorzatuk, hímzésük szorosan követte a szomszédos városkéét, de kissé szerényebb kivitelezésben, valamivel kisebb változatossággal, és a torockóiak erős történelmi tudata nélkül.¹²²

„Torockó kiváltsága szerint város, sajátlag pedig egy nagy falu. Épületeiben, népében középen áll a város és falu, falusi nép és polgárság között” – írta a torockói népeletet elsőként bemutató cikkben 1854-ben Kőváry László.¹²³ Ekkor még kevesen sejtették a vasipar hamarosan beköszöntő válságát, ami a városka státusának elvesztését, bezárkózó és ezzel együtt fokozottabban endogámmá váló lakosság elszegényedését vonta maga után. Torockó így sajátos állapotot képvisel vizsgáلتunkban. Korszakunk elején egy nagyon összetett kultúrájú, Erdély szerte szekerező, nyitott szemmel járó, öntudatos közösség műveltségét látjuk magunk előtt. A korszak végére az elszigetelődő, önmagába for-

duló falvak népe befelé tekint, életformaváltás után rossz feltételek között földet művel. A lakosság száma fogy, mint említettük, a múlthoz erősen ragaszkodnak, állapotuk megtartására törekszenek. Habár a jobbagyfelszabadítás után elméletileg esélyük lett volna valamifajta parasztpolgári fejlődésre, ám gazdasági helyzetük miatt épp az ellenkezője következett be. Jankó János elsőként jelezte, hogy kellő anyagiak hiányában egyre nagyobb erőfeszítést igényel a hagyományos női ünneplő ruha (kelengye) kiállítása és mind többen gondolnak elhagyására.¹²⁴ Malonyayék pedig már sajnálkoztak azon, hogy a férfiakon is átalakul a régi pompás öltözet,¹²⁵ noha ez még nem jelentett kivetkőzést, az a két világháború között zajlott le.

Kalotaszeg

Szembeszökően kiemelkedik népi kultúrája expresszív területeinek gazdagságával a Kolozsvártól nyugatra eső, mintegy negyven részben vagy teljesen magyarul lakta falut magába foglaló Kalotaszeg.¹²⁶ Hagyományai összetettsége és színessége valamelyest rokonítja Torockóval, elsősorban az, hogy a kalotaszegi és a torockói ünnepi viselet egyaránt a legpompásabb Erdély magyar népi öltözetei között. Kalotaszeg népi műveltsége azonban – ugyanazon időben – egészen más utat járt be, mint a torockói. Éppenséggel nem a megmerevedés jellemezte, hanem mozgalmas változások sora, mint ahogyan a kalotaszegi lakosság sem visszahúzózással, bezárkózással válaszolt a falvaiba – nem a bányászat letűnésével, hanem a mezőgazdaság fokozódó nehézségeivel – beköszöntő életforma-váltás kihívására. Ellenkezőleg: változatos módokon kereste a megélhetés új forrásait és önmaga kifejezésének új formáit.

A néprajzi szakirodalomban, de méginkább a népművészet iránt fogékony, érdeklődő közvéleményben évtizedek óta kialakult a jelenségeknek, elsősorban népművészeti alkotásoknak egy köre, melyet „kalotaszegiként” említenek. Ennek közvetlen eredője valószínűleg a Malonyay Dezső nevével fémjelzett sorozat első kötete, mely mindmáig a legnagyobb terjedelemben mutatja be a kalotaszegi népművészetet, másrészt nagyságrendileg, egy viszonylag kistáj anyagát ismertetve, páratlan a magyar szakirodalomban.¹²⁷ Közelebről megvizsgálva a kalotaszegi népművészetet, annak egyes elemei részint igen erőteljesen korábbi korszakokra, részint a vidék kultúrájának távoli kapcsolataira utalnak.

A monumentális faépítkezés (harangtornyok, toronysisakok, faragott kiskapuk) elterjedési köre jóval szélesebb mind Erdélyben, mind a szűkebb Magyarországon Kalotaszegnél.¹²⁸ Korszakunkban gótikus és reneszánsz stílushagyományokat őrző, fejlett ácstechnikát kívánó, egyházi rendeltetésű újabb fa épületeket már nem emeltek. A fejlett faragó és díszítőkézség mindennek előtt az utcai bejáró kiskapukon, a temetők fejfáin, apróbb eszközökön elsősorban szerelmi ajándéknak készült tárgyakon mutatkozott meg.¹²⁹ A kalotaszegi református templomoknak jellegzetes hangulatot kölcsönző festett deszkamennyezetek és berendezések is ugyancsak korábbiak, a XVII–XVIII. századból valók. Ismert alkotóik kolozsvári mesterek, de a XVIII. századi Magyarország nagy részén megtaláljuk párhuzamaikat.¹³⁰ Feltehetően ösztönözték és ihlették a motívumaiban régies, tömör kivitelezésében az újabb „parasztstílusok” felé mutató kalotaszegi hímzésekincsek¹³¹ gazdagodását és a helyi színes-virágos bútorfestés kialakulását,¹³² melyek korszakunkban is elevenek voltak. Mindkét művészeti ág rokonsága Erdély szerte kimutatható a helyi stílusok egyediségén túl.¹³³ A kalotaszegi kerámiakultusz korán megkívánta más tájak termékeinek importját,¹³⁴ de megteremtődött a helyi fazekasmesterség is, melynek mázas-cifrázott termékei a lokális vonásokat és városi kézművesek stílusát egyesítették.¹³⁵

A sokaktól méltán csodált viseletet viszonylag régtől, a múlt század közepétől ismerjük, de az első világháborúig viszonylag kevésbé változott. „Öltözetök szabása még nincs divat alá vetve” – írta Kőváry 1853-ban.¹³⁶ Klasszikusnak nevezhető formája és összetettsége régies, Erdély szerte megtalálható ruhadarabok pazar változatosságából állt.¹³⁷ Az övbe tűzött különös formájú szoknyát, a *muszujt* (vagy *bagaziút*) sokáig Kalotaszeg határainak kijelöléséül emlegették, míg a kutatás Erdély több vidéken, sőt távolabb is kimutatta.¹³⁸ A férfiak itt például legtöbb vidéknél előbb kezdték elhagyni a fehér posztó szűk nadrágot, a *harisnyát*, majd a rövid szürkekabátot, a *darócot* is fölcserélték a század vége felé cifraszűrre. Az alsónemű házi előállításának alapanyagként ugyanekkor kezdett meghonosodni a gyorsan általánosan elterjedt gyapotfonál.¹³⁹ A vidék versenytárs nélküli vásáros központja, az évi nyolc vásárt tartó, ízlésformáló Bánffyhunyd¹⁴⁰ a múlt század második felében helyet adott azoknak a háziiparoknak, amelyek elsősorban a ruházkodást szolgálták ki. Kiegészítőleg egy-egy községben is kialakultak háziipari központok, mint például Jákótelkén a nyári viselet elengedhetetlen tartozékának, a szalmakalapnak a készítése.¹⁴¹ A Bánffyhunyadon át Ka-

lotaszegre szétáramló divat, minden, ami „hunyadias”, sokáig megmaradt a hagyomány határozott körén belül, majd az első világháború után kezdte csak fölbontani a viselet addig harmonikusnak nevezhető egységét, de még nem szüntette meg magát a vidékre jellemző öltözetet, ez a szakasz azonban már kívül esik érdeklődésünkön.¹⁴²

Végül említsük meg a táncot is, mely nem olyan régies, mint más erdélyi magyar vidékeké. A nagytáj hagyományos táncai mellett korán meggyökeresedtek itt polgári-városi eredetű társastáncok, mint a *hétlépés*, ugyanakkor a virtuóz erdélyi férfitánc, a *legényes* legkiforrottabb formáját itt találjuk meg.¹⁴³ Ez a példa is azt bizonyítja, hogy a fölso- rolt és meg nem nevezett további jelenségek együttesen, egyidőben és viszonylag nagy sűrűségben egyedül itt fordultak elő korszakunkban, ami által Kalotaszeg jellegzetes néprajzi tájjá vált.¹⁴⁴

A vidék népi kultúrája határozott karakterének kialakulásához három, egymással kapcsolatos nagy múltú tényező járult hozzá leginkább. Az első, mely a hóstáti magyarságnak is a legfontosabb kulturális hátterét adja, Kolozsvár közelsége. Hatása nem mindig azonosan és területenként változóan érződött. Közbeiktatódva – láttuk – gyakran Bánffy-hunyad volt közvetítője,¹⁴⁵ míg a Kolozsvárral tőzsomszédos Györgyfalva talán legépebben őrizte meg öltözködési szokásait.¹⁴⁶ Az említett festőasztalosok viszont a korábbi időszakban többnyire közösségi megrendelésre közvetlenül dolgoztak. Ide tartozik, hogy Kalotaszegen elég koraiak a falusi iskoláztatásról szóló adatok,¹⁴⁷ és Erdély területén viszonylag kisebb vidéken sehol sem maradt fenn annyi román és gótikus stílusú középkori emlék, mint itt.¹⁴⁸

Ez annak a – második – tényezőnek is része, hogy Kalotaszeg az Alföldet Erdéllyel összekötő egyik fontos és igen régi közlekedési út mentén fekszik; a táj Erdélybe a Tiszántúl felől érkező és megtelepedő magyarság egyik első állandó szállásterülete volt.¹⁴⁹ Kapcsolatai az Alfölddel – különösen a legnyugatibb fekvésű Alsözegnek és Felsőözegnek – mindig élénkek maradtak. Már 1828-ban följegyezték, hogy innen aratni jártak a síkságra, holott a nagy távolságot átfogó munkamigráció ekkor még viszonylag ritka.¹⁵⁰ Amidőn a XVIII. század végétől az Alföld dinamikus kulturális impulzusokat lökött ki magából, azok egy része, amint az öltözködés tanúsítja (bőgatya, bőujjú ing, cifraszűr, stb.) ide is eljutott.¹⁵¹ (Megjegyzésre méltó, hogy ezekkel párhuzamosan a női keresztbe kötött vállkendő és a rövid sokszoknya nem került be.) A mozgékony, marhanéveléssel, kupeckedéssel, háziiparral foglalkozó

parasztok sokfelé eljutottak, kulturálisan nyitott magatartást tanúsítottak.¹⁵² Már Bartók Béla megállapította, hogy Erdélyben Kalotaszegen virágzik a leggazdagabban – vizsgálata idején – a nyugati magyar területekre jellemző új zenei stílus, mely háttérbe szorítja a régi stílust, elapasztja a hagyományos díszítést. Itt vehető legkevésbé észre az erdélyi viszonylatban általánosan régisztrálható román zenei szomszédság is.¹⁵³ Párhuzamos jelenségről nem egyről tudunk. A több oldalról érkező kulturális ösztönzések valószínűleg hozzájárultak, hogy a kedvezőtlen gazdasági viszonyok ellenére Kalotaszeg népművészete teaurálta erdélyi magyar viszonylatban a legtöbb tárgyi értéket. Ennek kicsúcsosodó szokása a kelengye és a hozomány gazdag kiállítására, vele párhuzamosan a századelőtől a birtokos rétegekben megszokottá lett *parádés szoba* (tisza szoba) berendezése.¹⁵⁴

Végül, a harmadik fontos tényező az volt, hogy a kalotaszegi népeletnek korán támadtak mecénásai és reklámozói, Gyarmathy Zsigmond és felesége Hóry Etelka. Gyarmathyné ösztönzései és megrendelései emelték ki az 1880-as évektől az erdélyi hímzések sorából és tették háziiparrá az általa „varrottas”-nak elkeresztelt kalotaszegi kézimunkát.¹⁵⁵ A szilágysági, mezősegi és Kis-Küküllő menti magyar hímzések sejtetik, hogy miként alakult volna a kalotaszegi hímzések sorsa enélkül a különben parasztosodást kibontakoztató beavatkozás nélkül. Ezek után nem meglepő, hogy az Erdélyben majdnem társtalánul paraszti stílust képviselő kalotaszegi hímzés, bútorfestés, viselet a XX. század első felében korszakunk után ahhoz a típushoz vált hasonlóvá, melynek legjellegzetesebb példáit Kalocsán és Mezőkövesden figyelte meg a kutatás. A jó megközelíthetőség (vasút, városközelség) – egyébként méltán –, megkönnyítette a korai folklorizmus kibontakozását. Így kapott a táj, mint művészeti forrás, jelentőséget a magyar szecesszióban és mint kutatási terep, a kolozsvári helytörténeti – néprajzi – helyismereti tudományok fellendülésében.¹⁵⁶

Barcaság és Háromszék

A két tájegység együttes bemutatásának legnyomósabb okai földrajziak. Délkelet-Erdély domborzati viszonyait az Olt hatalmas kanyarulata határozza meg. Két oldalán és a beléfutó kisebb vízfolyások, első-

sorban a Kelet-Háromszék tengelyét alkotó Feketeügy folyócska mellékén széles síkság terül el. A körülvevő dombvidékek mögött magas hegyek, félkörben havasok emelkednek. Ez a vidék Erdély legtermékenyebb mezőgazdasági tája.

Elegendő vizsgálati anyag híján csupán feltehetjük, hogy az Ojtozi-szoros előterétől, Felső-Háromszéktől délnyugati irányban haladva – korszakunkat tekintve – a magyar lakosság népi kultúrájában hasonló történeti fáziskülönbségeket lehetne megállapítanunk, mint Jankó nyomán tettük Torda-Aranyosszék-Torockó esetében. Erősíti feltevésünket, hogy Paul Petrescu csupán a barcasági népi építkezésben, történeti és etnikai viszonyokat is figyelembevéve, őt „szubzónát” állapított meg.¹⁵⁷ A magyarlakta települések legalább olyan változatos eredetre és múlttra tekinthetnek vissza, mint az imént említett nyugat-erdélyiek. Ha pedig a szász és román népességet is hozzávesszük, ismét ki kell emelnünk a Barcaságot az erdélyi vidékek sorából, mert etnikailag a nagytáj legösszetettebb egysége. A Feketeügy és az Olt menti székelyek nagy összefüggő egységes tömbjétől kissé távolabb fekszik Hétfalu. Szász helységek sora szigeteli el tőle a vele kulturális, vallási, történeti alapon mégis együtt emlegetett három másik barcasági magyar községet, mellyel együtt alkotja Tizfalut. A szabad és határőr háromszéki székelyekkel szemben ezek népe jobbágyként érte meg 1848-at. De e társadalomtörténeti háttér nem éles választóvonal, hiszen a háromszéki székelyek között is bőven voltak jobbágyrendűek, és a Barcasági-medence peremlein délkeleten meg északon egyaránt találunk olyan egykori jobbágyközségeket (Hídvég, Árapatak, Keresztvár, Bodola), melyek Hétfalutól különbözően nem Brassó birtokai voltak, hanem Felső-Fehér vármegye apró foltjain helyezkedtek el, éppen úgy, mint Hétfalu és az azt Tizfalura kiegészítő Apáca, Barcaújfalu, Krizba. Az Olt folyása mentén egyre szórványosabban folytatódik a sor: Ürmös, Alsórákos, Olthévíz, tovább egészen Fogaras város szomszédságáig, Halmágyig. Ezt a láncolatot színezi az evangélikus vallás külön összetartó fonala, ami hosszú ideig szász egyházi fennhatóságot jelentett függetlenül attól, hogy szász főlesuraság alá tartoztak vagy sem. Ezért emlegetik olykor *csángónak* a halmágyi evangélikus magyarságot is, akik magukat egyébként *szászmagyarnak* mondják. Különbözik ez a község legalább annyi okkal, mint a fölsoroltak, a dél-erdélyi apró magyar szórványok közé is sorolható.

A Nicolae Dunare által szerkesztett mongoráfia épp az összetett-ségre célozva, hangzatosan a „három román ország metszéspontjának”

nevezi a Barcaságot.¹⁵⁸ Minden esetre kis területen a románság szembe-
ötölő kulturális változatokat mutat föl. A korszakunkat közvetlenül meg-
előző évtizedekben Brassóban (Bolgárorszeg) élt az erdélyi románok legön-
tudatosabb és legvagyonosabb kereskedő-polgár csoportja, akik a kései
feudalizmusban a havaselvei kereskedelem jelentékeny szálait tartották
kezükbén.¹⁵⁹ Orbán Balázs is észlelte, hogy az ugyancsak módos, hét-
falusi juhosgazda románságra fontos kulturális hatással vannak, mint
közvetítő, kisugárzó közeg.¹⁶⁰ Érvényesült ugyanez a barcasági szász
községekben cselédként beköltöző, de szorosan a szász parasztok mel-
lett élő románoknál. A Töröcsvár környéki románság népi kultúrája vi-
szont már kevésbé tükrözi a Barcaság magasfokú városi és polgári-parasz-
tosnak nevezhető műveltségének közelségét. Ők is használtak festett
bútort, díszes kerámiát, de öltözetük egyszerűbb darabokból állt. Hava-
si, havasalji táj ez, s ugyanúgy a Déli-Kárpátok irányába is mutatnak
kapcsolatai, mint Belső-Erdélybe.¹⁶¹ Még szembetűnőbb a különbség,
ha a Bodzafordulót és a Háromszékkal határos, de a Kárpátok magas,
lakatlan hegláncával elválasztott havaselvei Buzeu vidéke román népi
kultúráját tekintjük.¹⁶²

A kedvező földrajzi adottságokat kihasználva az összes szász csoport
közül a barcaságiak váltak a XIX. század végére a legpolgárosultabb szász
parasztokká. A termékeny síkság mellett természetesen velük kapcsolat-
ban is számolni kell Brassó régi urbanizációs hagyományaival, divat és
ízlésformálásával. A korabeli szász források és Dorner Béla, aki az első
világháború előtti években azon fáradozott, hogy a közeli Háromszék
székely gazdáit közvetlenül, szervezett látogatással is tanuljanak a barca-
sági szászoktól, a korabeli erdélyi viszonyok átlagát tekintve valóban
meghökkenítő urbanizációs fokról adhatott számot. A Brassó környéki
szász községekben szinte mindenütt emeletes községgháza és iskola, villany,
telefon, távirda, nyilvános fürdő, polgári kaszinó, népkönyvtár, községi
vágóhíd, betonozott padlójú községi bikaistálló stb. található. Ugyan-
akkor fogyasztási és tej-szövetkezetek, állatbiztosító szövetkezetek, ta-
karékpénztárak és más egyéb alkalmi társulások fogják át a szász etniku-
mot a változatlanul eleven egyházi és a hagyományos falusi társadalmi
intézmények mellett.¹⁶³ Hogy a polgárosultság nem új jelenség, hanem
mély gyökerű, többek közt a lakáskultúra elemei (évszamos festett bú-
torok) és a XVIII. századi, XIX. század eleji évszamos lakóházak sora
jelzi. A barcasági szászok szokásaikban erősen hagyománytartók, de szá-

zadunk elején – más vidékekkel szemben – viseletük egyszerűbb, polgárosultabb, népművészetük halványabb, részben el is tűnt.¹⁶⁴

A barcasági szászok számát korszakunkban haladta meg a barcasági magyaroké. Orbán Balázs 1873-ban „Brassó-vidéken” 24.443 magyarról, 25.927 németről, 32.611 románról tudott. 1910-ben a szinte azonos Brassó megyében 35.372 magyar anyanyelvűt, 29.542 német anyanyelvűt, 35.091 román anyanyelvűt számláltak össze. (Brassó adatait levonva sem lényegesen mások az arányok.)¹⁶⁵ Mégis a barcasági szászokról összehasonlíthatatlanul gazdagabb történeti, helyismereti, néprajzi irodalom született, mint a barcasági magyarokról. Ami az utóbbiakról szól, az is túlnyomólag legkarakteresebb csoportjukkal, a hétfalusi csángókkal foglalkozik.¹⁶⁶

Brassó és Hétfalu szimbiózisának a története ezidáig töredékesen és hézagosan van föltárva. Különösen hiányzik a kései feudalizmus viszonyainak részletesebb ismerete.¹⁶⁷ A népi kultúra azonban vitathatatlanul őrzi a brassói világi vagy egyházi fennhatóság és a szász, nem különben a román szomszédság nyomát. A szász evangélikus egyház-szervezetbe tartozás a múlt század derekáig egyfelől szász egyházi szokásokat, liturgiát, német nyelvű istentiszteletet, társadalmi intézményeket és szokásokat (pl. legény- és leánytársulatokat)¹⁶⁸ jelentett, másfelől a vallás miatt az írni-olvasni tudásnak korszakunk küszöbén az erdélyi magyarok közt a legmagasabb fokát, mely már az idelátogató Orbán Balázst elismerő szavakra fakasztotta. Szerinte a magyarok 80-90 %-a tudott ekkor (1873-ban) írni-olvasni, a férfiak valószínűleg kivétel nélkül.¹⁶⁹

A reformkori nyelvi mozgalmak távolra is elhatoló hullámai mellett alighanem a szász példák is ösztönözték a tízfalusi magyar evangélikus lelkészeket „egyházi, erkölcsi és népnevelési jogfejlesztés és magyar nyelv művelése” céljából – erdélyi magyar viszonylatban meglehetősen korán, – 1842-ben együletet alapítani. Ennek munkássága nyomán mind a tíz evangélikus községben az iskolák mellett hamarosan közkönyvtárak és olvasóegyletek alakultak.¹⁷⁰ Jóllehet korszakunkhoz képest igen kései állapotot tükröz, mégis jellemzőnek tarthatjuk az írásbeliség kiterjedtségére korábbi időpontra is, hogy a barcasági magyar népköltészeti gyűjteményben szokatlan nagy arányban kerültek be nem szóhasználatból lejegyzett, hanem korszakunkbeli vagy még régiebb kéziratokban fennmaradt szövegek: házhomlokzatok feliratai, köszöntők, szokások betétei, lakodalmi rigmusok, sírfeliratok stb.¹⁷¹ Mindemellett

a századvégi, első hétfalusi gyűjtések tanulsága szerint a tündérmesék és a hiedelmek az írni-olvasni tudás ellenére sem tűntek el még az itteni folklórból.¹⁷² Mind Orbán Balázséból, mind a szórványos későbbi leírásokból a tízfalusi, de leginkább a hétfalusi csángók hagyományokhoz ragaszkodó, de ugyanakkor nyitott népcsoportjának képe bontakozik ki.¹⁷³ Ez a mentalitás szorosan összefüggött életmódjukkal. Századeleji monográfusuk már így jellemezte őket: „A csángó takarékos, munkás, a munkában még a szásznál is kitartóbb.”¹⁷⁴ Hagyományos foglalkozásaik kulturális hatások és divatok elsajátítására tették nyitottá őket. A szűk, a nagyobb gabonatermesztésre és állattartásra nem elegendő faluhatárok korán rákényszerítették a csángókat, hogy lakóhelyüktől távol keressék a kenyerüket. Mivel a települések a kárpáti szorosok szájában épültek, természetes foglalkozásként adódott, ami az írni-olvasni tudást egyébként jól kamatoztatta, a távolsági fuvarozás. A hétfalusiak a XIX. században a vasúthálózat megépüléséig (1870–1880-as évek) Erdély legnevezetesebb fuvarosai voltak.¹⁷⁵ Mozgékony életmódjuk a vállalkozó szellemet, az úton járó emberek tájékozódási igényét és tájékozottságát fejlesztette ki bennük. Erre a körülményre vezethető vissza, hogy régi stílusú hímzéseik, szövéseik, de különösen viseletük, nemcsak az „oláhos” jelzöt váltották ki a kívülállókból, főleg a székelyből, hanem valóban magukba vettek román és szász hatásokat, mi több, számos elemmel kapcsolódtak épp a székelyföldi öltözetekhez és Erdély más vidékeinek viseletéhez is. Így a férfiak korszakunkban is hordták a kihúzott hosszú inget, ami ekkor már románosnak minősült az erdélyi magyarok körében. A női viseletet az elsősorban a szászoktól hordott boglárok, kősöntyűk, díszes övek tették festőivé. A nők *hámos rokolyája* a távoli torockói öltözettel mutat, nyilvánvaló érintkezésről tanúskodó rokonságot.¹⁷⁶ Ez utóbbi korántsem meglepő, hiszen torockói vasárut gyakran szállítottak hétfalusi szekeresek, akár a barcasági szász vagy magyar festett bútort (Brassó, Pürkerec, Zajzon, Höltövény, Feketehalom voltak készítő központjai), barcaújfalusi és brassói kerámiát, általában Brassó város kézműipari termékeit.¹⁷⁷

A szorgalom és kereskedés jelei – mint anyagi gyarapodás – a XIX. század derekától kezdtek sűrűbben mutatkozni: kőből épült, felírtatott ellátott, cserepes házak, a férfiaknál általános csizma, a pamutfonal behozatala, a női öltözet alkalomra szóló differenciálódása, a párta és palást elhagyása, a *díszszoba* kialakítása, ünnepi szokások halványulása,

sőt századunk legelején viszonylag korán a falusi vízvezeték és a sétatér is megjelent.¹⁷⁸

Kevésbé ismerjük, hogy vasúthálózat megépülésével és a brassói kézművesipar lehanyatlásával bekövetkezett életformaváltozást hogyan élték át más területeken a hétfalusi csángók. Egy rövid időszakaszban a még vasúttalan Havasalföldre szekerestek Braila, Galac, Ghiurghiu végállomásokkal, aztán ezzel is föl kellett hagyni. Földvásárlási lehetőség híján kiegészítő foglalkozásul korábbi formák továbbvitele kínálkozott. Ilyenek voltak az építőmesterség, a növekvő brassói, napi élelmiszerpiac szükségletének kielégítése (pl. gyümölcscsel) és a havasokban a favágás vagy még inkább óromániai idénymunkákra szegődés. Az utóbbi nagyarányú kivándorlással is járt.¹⁷⁹ A fuvaros múltból sarjadt, hogy a századelőn hétfalusi csángókból került ki a bukaresti bérkocsisok tekintélyes része.¹⁸⁰ Népművészetük expresszív területeinek virágzása az első világháború után maradt el.

Háromszékre térve, vissza kell utalnunk feltevéseinkre, hogy a Feketeügy síksága – alább ezzel a szűkebb értelemben vett Háromszékkel foglalkozunk – és a Barcaság népi kultúrája szoros kapcsolatban állt. Ide vonatkozó kellő vizsgálatok és anyagismeret híján¹⁸¹ azonban egyelőre csupán arra mutathatunk rá, hogy Háromszékben is, akár a Barcaságon, korszakunkban nagyobb lépésekkel indultak el a polgárosulás irányába, mint a Székelyföld más tájain. A számbavehető jelenségek részint párhuzamosak, részint ha kapcsolatot találunk is közöttük, a kifejlet és az eredmény eltér. Például a Barcaság széli háromszéki községekben nem találkozunk a szomszédos szász helységek polgárosulásának fentebb említett kiugró fejleményeivel. Pedig aligha gondolhatjuk, hogy a szomszédos helységek lakói egymásról valamilyen módon nem vettek tudomást, noha a nyelvi, az etnikai, a rendi majd a nemzeti határok kétségtelenül mélyek voltak. A Székelyföldön belül megfigyelhető társadalomtörténeti eltérések valamit jeleznek Háromszék népi kultúrájának sorsára vonatkozólag. A háromszékiek határországba nem tartozó részében a többi székhez viszonyítva itt vált legteljesebbé és legkiegyensúlyozottabbá a feudalizáció. 1821-ben 80,01 % tartozott ebből a népességből a jobbágyok, 9,13 % a zsellérek, 4 % a szabadparasztok, 0,30 % a taxalisták, 6,56 % egyéb csoportok kategóriájába. Minthogy hasonló mértékben Csíkot érintette a határőr-szervezet, adatai leginkább összevethetők Háromszékkel: a jobbágyok aránya 1821-ben 65,98 % volt.¹⁸² Egy másik, harminc évvel későbbi statisztikákon alapuló számítás szerint közvet-

lenül a jobbágyfelszabadítás előtt így oszlott meg Háromszék teljes lakossága.¹⁸³

katonarendűek	49,9 %
nemesek	4,3 %
polgárok, honoráciorok	0,3 %
jobbágyok, zsellérek	45,5 %

Bár nem jelentős arányban, Háromszékben találjuk a legnagyobb területű kapitalista magán nagybirtokot.¹⁸⁴ A már említett kedvező földrajzi fekvés, a termékeny síkság valószínűleg közrejátszott abban, hogy a parasztgazdaságok egy része a tőkés korszakban kilépjen az önelátó gazdálkodásból, noha belterjes kultúrák kialakulásáról nincs tudomásunk. A népesség túlnyomólag mezőgazdasággal foglalkozott. 1848 előtt csupán Erdővidéken működött néhány vashámor, és Sepsiszentgyörgy, főleg pedig Kézdivásárhely városokban lakott nagyobb létszámú iparos. A táj fő terménye mindvégig a gabona maradt, amit a havasalji helységekből az erdőmunka és kis részben az állattartás egészített ki.¹⁸⁵ Kozma Ferenc 1879-ben megjelent adatsorai még a néhány évvel korábban megszüntetett széki szervezet határai között mutatják be a Székelyföldet, ami történetileg értékes tényező, de utóbb a megyerendszer már többé-kevésbé eltért ettől a területi beosztástól, s így későbbi összehasonlítási lehetőségünk nincs. Kozma írja, hogy az országnak, az adatfelvétel idején hetvennyolc megyéje közül az ezer holdra eső erdőterület aránya szerint Háromszék állt az első helyen. A szomszédos Csík az ötödik, Udvarhely a tizenkilencedik volt. A gabonatermesztés súlyát igazolja viszont a szántó nagy aránya a réthez, legelőhöz és az erdőhöz viszonyítva.¹⁸⁶

	szántó	rét és kert	legelő	erdő	terméketlen
Háromszék	125.439 h	61.870 h	15.588 h	336.982 h	15.693 h
Csík	112.178	200.063	123.819	406.253	15.865
Udvarhely	111.710	96.007	57.168	190.294	15.305

A viszonylag kis legelő nagyság megtévesztő lehet, ha az erdei legeltetés jelentős gyakorlatát nem számítjuk. Így az 558.532 hold területű Háromszéknek a nagy erdő ellenére is 22,4 %, a 858.178 holdas Csíknak 13 %, a 470.970 holdas Udvarhelynek (a fenti adatsorhoz még

3084 hold szőlő és 308 hold nádas tartozik) 23,7 % a szántóföldje. Az adatsorokat azért idéztük dolgozatunkban szokottnál részletesebben, mert történeti-táji-etnikai egységeket jellemeznek és segítenek Háromszék mezőgazdasági helyzetét megvilágítani. Ezt az előnyt és természetesen a kedvező földrajzi helyzetet a középparaszti réteg igyekezett a maga javára érvényesíteni, ami a népi kultúrában sorozatnyi archaikus jelenség korszakunkbeli halványodását, sőt kiküszöbölését hozta magával. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a terület déli felére, mely természeti adottságánál és jobb piaci viszonyainál fogva gazdagabb volt, míg Felső-Háromszék, népi nevén *Szentföld*,¹⁸⁷ Kézdivásárhely környezete konzervatívabb kulturális vonásokat őrzött meg századunk elejére.

Martin György szerint „a székely táncdialektus legpolgárosultabb területe Háromszék”.¹⁸⁸ Ugyanakkor szokásvilága, sőt szöveges népköltészete a közelmúltig meglepően eleven maradt.¹⁸⁹ Igaz, nagyobb táji összehasonlításra nincs módunk, mert a Székelyföld más vidékein sehol sem folyt olyan intenzív népköltészeti gyűjtés, mint itt. A katonák és jobbágyok leszármazottai sokáig ragaszkodtak a házassági, a templomi, a társadalmi elkülönüléshez.¹⁹⁰ Háromszékben nem következett be a paraszti kultúra olyanféle „kiszíneződése”, mint Magyarországon sok helyen, de még annyira sem, mint Kalotaszegen. Magyarázatot erre inkább tudunk adni, mint Magyarországon, hiszen Erdélyben ez a jelenség általános tendencia volt. Nem véletlen, hogy Malonyay Dezső és társai Háromszékből elenyészően kevés illusztrációt közöltek. A háromszékiek az összes székelyek közt elsőként hagyták el – a századfordulótól kezdődően – hagyományos öltözetüket. Az alsó-háromszékiek ezzel kissé megelőzték a szomszédos barcasági magyarokat és szászokat. Néhány évtizeddel korábban hasonló folyamat játszódott le a bútorfestés történetében is (XVIII–XIX. századi évszamos darabja kb. 200 ismeretes). Az 1880-as években a brassói festőasztalosság után megszűnt a nagymultú, szűkebb háromszéki bútorfestés (Kézdivásárhely, Bereck), holott a szomszédos székely székekben szórványosan egészen a közelmúltig élt. A háromszéki festett bútorokat azonban eddig tudományosan nem vizsgálták, ezért nem tudjuk a műhelyeket elkülöníteni.¹⁹¹ Jóllehet a házi szövés-fonással nem hagytak föl, feltűnően hiányoznak Háromszékből a hímzés publikációk is szemben a szomszédos székek gazdag anyagával. A történeti táj határon túl fekvő Árapatak keresztiszemes kézimunkáit csak fenntartással számíthatjuk ide.¹⁹² Az 1870-es években még 19 helységben mintegy száz fazekas dolgozott. (Kézdivásárhely, Páva,

Bodok voltak a nagyobb központok), de korszakunk végére már tíz alá süllyedt a számuk.¹⁹³

Ezek után első pillanatra mégis meglepő, hogy a háziipari tevékenység épp olyan élénken virágzott, mint más gyengébb mezőgazdasági adottságú vidékeken.¹⁹⁴ 1867-et követően Háromszék is éppúgy elmaradt a modern iparosításban, mint a többi székely vidékek. Kozma Ferenc Kéleti Károly statisztikájára támaszkodva 1879-ben még Kézdivásárhelyen mutatott ki legmagasabb arányú iparos- és kereskedő népességet a székely városok sorában (28,10 %). Ugyanakkor Marosvásárhelyen 25,64 %, Székelyudvarhelyen 23,42 %, Sepsiszentgyörgyön 14,94 % volt ez az arány.¹⁹⁵ A vasúthálózat kiépülése és az iparszerkezet átalakulása azonban visszavetette Kézdivásárhely hagyományos forgalmát. A letelepülő székely ipar Sepsiszentgyörgyre került, mely megyeszékhely sőt vasúti szárnyvonal kiinduló pontja lett (1897), noha a lakosságnövekedés okozta változásokkal 1910-ben az ipari népesség itt a lakosság 33,6 %-a, míg a lélekszámban is lemaradt Kézdivásárhelyen még mindig a 48 % volt.¹⁹⁶

A vázlatos történeti és néprajzi kép után végezetül még egy jelenléteket kell említeni, melynek kapcsolatát nem látjuk közvetlenül a népi kultúrával, de a vidékre jellemző. A korszakunkban nagyobb részben református Háromszékből igen nagy számú értelmiség származott el (elsősorban lelkész és tanító). Ennek legfőbb magyarázata, hogy Erdély egyik leglátogatottabb iskolája, a nagyenyedi kollégium, az önálló fejedelemiség letűnte után, hagyományosan, 70-80 %-ban Háromszék református vidékeiről verbuválta diákjait.¹⁹⁷ Fontos művelődéstörténeti vizsgálat lenne a nagytájon szétrajzó értelmiség százados hatását fölmérni. (A képhez tartozik, hogy Háromszéknek is voltak, kisebb vonzáskörű neves középiskolái, a Székely-Mikó (református) Kollégium és Kézdivásárhely Kanta városrészében római katolikus gimnázium.)

Csik, Kászon, Gyergyó, Udvarhelyszék, Marosszék

A felsorolt tájak hajdani közigazgatási és jelenkori földrajzi egységek nevét viselik, fölölelik a történeti-rendi Székelyföld nagy részét. A távol eső Aranyosszék és Háromszék keleti fele már szerepelt áttekintésünkben. Nyugat-Háromszék, az Olt mellékén elterülő kisebb medence,

annak az Erdővidéknek a része, ami a magyarországi közigazgatásban hagyományosan két nagyobb egységhez tartozott. Mi néprajzilag összeillőnek érezzük, ezért az udvarhelyszéki területtel együtt tárgyaljuk a háromszékit. Még két kisebb területi eltérésre szeretnénk föl hívni a figyelmet. Gyimest, Csík részét – később megjelölendő okokból – nem ebben a fejezetben, hanem külön mutatjuk be. A Mezőség Marosszékhez tartozó keleti peremterületét pedig mind itt, mind a Mezőség bemutatásánál érintjük.

A néprajzi irodalom a székelyeket a tekintetben sokáig a palócokhoz hasonlóan kezelte, hogy osztatlan nagy egységet látott bennük. Igaz ezúttal nem a nyelvjárás, hanem a történeti különállás és a vele összeforrott múlt volt ennek a szemléletnek az alapja. Sem ez, sem amaz nem számolt a belső regionális különbségekkel. Nagy területre általánosítottak egy-egy kiemelt jelenséget. Például a fedeles *székely kapu* szerkezetét valóban a székely ácsok fejlesztették magas színvonalúra, de mind történeti háttere, mind elterjedtsége túlmutat a székelységen.¹⁹⁸ Ugyanakkor a székelyek lakta területeken sem találta meg mindenütt a néprajzi kutatás, s ezt többnyire romlásnak, idegen befolyásnak tulajdonították, mint például Majland Oszkár századunk első éveiben Aranyosszéken és szomszédságában: „A székely kapunak, a nép faragóművészete a legtipikusabb megnyilatkozásának még nyomát is alig találjuk; az építkezés magyar jellege elmosódott.” Majland sajnálkozik azon, hogy a Székelyföld egyes részeinek „elűtö ethnographiai sajátosságai” mennyire megnehezítik az „egységes kép kidomborítását”.¹⁹⁹ A képzelt egység keresése szemléletesen tükröződik Malonyay nagy corpusának második, székelyföldi kötetében, noha a szerző többször regisztrál különbségeket az egyes vidékek között. Viski Károly tudatában volt ezeknek az eltéréseknek, a székelyek népművészetéről szóló összefoglalóiban mégsem tűntette föl őket, hanem változatlanul igazodott az egységben látó elképzeléshez. Igaz részletezéshez kellő anyaga nem volt, és kora szemléletének megfelelően, épp úgy, mint Malonyayék technikák szerint mutatta be tárgyát: faragás, agyagmunka, bútorfestés, szövés-fonás, bőrmunka stb.²⁰⁰ Ezek a területek, akár Kalotaszeg esetében, mind a szaktudományban, mind a szélesebb közvéleményben székely jellegzetességekként gyökeresedtek meg. Hasonlóan alakult a helyzet egy másik expresszív területen. Kriza János népköltési gyűjteménye, a *Vadrózsák* (1863) megjelenése után a székelységet hosszú ideig a magyar balladaköltészet letéteményeseként tartottuk számon. Ma sem vitattott, hogy a múlt század derekán a magyar

népballada-kincs legtömörebb, legdrámaibb darabjai kerültek elő a Székelyföldről, de azt is tudjuk, hogy Erdély, az Alföld és Moldva más vidékeiről is származnak olyan szövegek, amelyek méltó változatai és párhuzamai a „székely vadrózsáknak”. A Kriza kötet nyomán megmerevedett szemlélet nagyon lassan oldódott,²⁰¹ tulajdonképpen csak a közelmúltban, Kallós Zoltán méltán föltűnést keltő gyűjteményével, a *Balladák könyvével* (1970) változott meg. Más kérdés, és továbbra is nyitott, vajon a korabeli Erdélyen kívül, szélesebb körben is születtek-e hasonló művészi színvonalon népballadák, csak a folklór visszaszorulásával elenyésztek, mielőtt írásban rögzítődtek volna.

Leginkább a viselet szolgált alapul az egységesítő látásmódnak, mert alkatában, megjelenésében valóban egységes volt, noha tudjuk, annál inkább különbözhetek a részletek. Az alábbi sorokat 1866-ban, marosvásárhelyi piaci élményeit megörökítendő vetette papírra egy református lelkész-tanító: „A gyakorlott szem a székelyt már ruházatáról, viseletéről, szekeréről stb. megismeri, hogy melyik hová való... A székelyek mind fehér gyapjúharisnyában, hosszú szárú magyar csizmával járnak. Télen bozontos báránysapka, nyárbán széleske karimájú kalap teszi a főveget. A felöltő: télen meleg „kocsók”, vagy juhbőr-bunda; nyáron sűrű gyapjúsokmány vagy csak derékig érő ujjas, melyet hasonlólag juhgyapjúból szőnek asszonyaik. A szentistvániak a szokmányt, vagy ujjast világoskék posztóval szegik be... A kőröspatakiak és etédiek már hosszabb zekével járnak. Ruházatukban a kék szegőt nem ismerik, e helyett, úgy a szokmányt, mint ujjast s harisnyát zsinórral látják el: tehát ruházatjuk magyarosan néz ki. Bözöd, Rava és Csöb már ruhájukon sem a szegőt, sem a zsinórt nem ismerik, inkább: feltűnő magas, s varrott nyakú szokmányt viselnek. A fahordó székelyek közül legszegényebben néznek ki a Bekecs tövéből jövők. A remeteiek, köszvényesiek, mikházi- és demjénháziak stb. közül többet bocskorral is lehet látni.”²⁰² Száz évvel később a néprajzi gyűjtés épp a maroszéki Bekecsaljáról szintén erősen differenciált öltözködési jelrendszert rögzített: a 38 megvizsgált település mindegyikének megvolt a csak rá jellemző sajátsága a zsinóros díszítésben.²⁰³ További számos adat tanúsítja, hogy korszakunkban szinte mindenütt kialakult hasonló jelenség, ahol az anyagi lehetőségek megvoltak és így a helyi öntudat folytán a székely viselet egészen részletes, falvanként érvényes identifikációs szerepet nyert.²⁰⁴ Ugyanakkor a valóban egyszerű és tartózkodó, hagyományos székely öltözet legtöbb darabjának változatait Erdély-szerte hordták, igaz, sosem abban

az összetételben, mint a székelyek. A férfi öltözet egységességét erősítette az újkori határőr-szervezet, de például a különböző szabású harisnyák több erdélyi (nemcsak magyar) népcsoportnál megtalálhatók.

Hiába szeretnénk azonban a székelységet homogén népi kultúrájú csoportnak láttató szemléletet helyettesíteni a valóságot jobban visszaadó képpel, mely jellegzetesen különböző egységek együttesét vetíti elénk, kellő kutatások hiányában ez jórészt kívánság marad. Érzékeltetni tudjuk, de nem ábrázolni. Ezúttal is meg kell említeni a helytörténeti kutatások hézagosságát. Mindmáig aránytalanul nagy rész jut a székelyek történetével foglalkozó szakirodalomban a kétségtelenül izgalmas eredetkérdésnek, ám ez nem pótolja más ismeretek hiányát.²⁰⁵ Az utóbbi másfél évtizedben Imreh István, Egyed Ákos, Demény Lajos és mások megjelent könyveinek és tanulmányainak köszönhetően sokat javult a helyzet, de e jelentékeny történeti szerepű és méltán figyelmet érdemlő, nagylétszámú népcsoport történetének egységes megírása tovább várat magára. Néprajzi eredmények bevonásával szükség volna olyan a közvélemény székelység-fogalmát alakító művekre is, mint Böződi György *Székely bánja* (1938) című szenvedélyes hangú szociográfiája, amely számos előzmény nyomán haladva nagy erővel mutatta be a székely tömegek gazdasági nyomorát. Ezzel a harcoss-vitézlő, majd a furfangos, művészkedő hajlamú, életrevaló székely képét fontos vonásokkal egészítette ki.²⁰⁶

Vonzó feladat lenne megrajzolni, hogy Erdélyben a tradicionálisan „legigazibb” magyarnak tartott székelység milyen mintát nyújtott népi kultúrájával a vármegyékben élőknek, ám – alább látni fogjuk – kisugárzó hatásáról csupán szórványos adataink vannak. A másik kérdésre, mennyire volt nyitott, divatokra, újításokra érzékeny a székelység, ellentmondásos válasz adható. Majland Oszkár nyilvánvalóan erőteljesen általánosít, bár egyidejűleg lényegében igaza is van, amidőn a következőket írja: „A székely számottevő része, mondhatni csak lélekben, gondolatban lakik szülőföldjén. A kenyérkereset rákényszeríti az idegen felkeresésére. Egy része katonáskodik, másik tutajával evez le Szegedig, fiatalságának egy számottevő része szolgálatban van elszórva a szomszédos megyék, sőt távolos vidékek városaiban. De nem csekély azoknak a száma is, akik gyékény, kosár, posztó, szőnyeg és fehérmemű áruval bolyongnak széles e hazában szanaszét. Ezek közül nem egy, ösztönözve a szerzési vágytól, külföldre is eljut.”²⁰⁷ Mind olyan tényezők, amelyek ha olykor csírájukban korábban is megvoltak (pl. háziipar), a tőkés korszak velejárói. Mind sokszoros csatornái korszakunkban a külső, civilizációs hatásoknak,

melyek át- és átjárhatták a tradicionális székely népeletet. Tagadhatatlan, hogy a székelység mozgékony és nyitott volt, mégis épp az ebben a részfejezetben körülhatárolt tájakon több-kevesebb hatásfokkal archaizmusok őrzőjeként találkozunk vele. Közlelebbről elemezve ezt a magatartást, az egyes vidékek közti különbségekben nem nehéz fölfedezni a földrajzi körülmények meghatározó, a mozgékonyssággal, a városi-polgári minták behatolásával szembeni befolyását. A Majland által felsorolt kenyérkereseti források és a népesség gazdasági lehetőségei között az okok és okozatok bonyolult szövevényével állunk szemben. A székelyek helyzetével, a munkaerő-kérdéssel foglalkozó korabeli irodalom és publicisztika visszatérően foglalkozik a székely leányok tömeges városi cselédkedésével. Azonban sem azt nem tudjuk, melyek voltak a legintenzívebb cseléd-kibocsájtó vidékek, sem arról nincs kimutatás, hová mentek legtöbben. Meg kell elégednünk a jelenség általánosságban való számbavételével. És idekivánczik a magyar néprajztudomány történetéből egy jeles és elhatározó esemény földidézése. Bartók Béla 1904-ben Dósa Lidi kibédi (Marosszék) cselédlánytól hallott és jegyzett le először magyar népdalokat.²⁰⁸ Az esemény véletlenszerűnek látszik, de csak részben az. A zeneszerző és az énekes találkozása az egyszeri véletlen műve volt, viszont a fővárosba szolgálni igyekvő, jó énektudású székely lányok sokan lehettek.

A székelyekkel foglalkozó írások másik állandóan visszatérő korabeli tárgya a kivándorlás, a századvégi vámháborút követően elsősorban az óromániai munkavállalás. Leginkább ez indította a közvéleményt az egyre szorongatóbb szociális problémákra gyógyírt kereső „székely akciók” és „székely mentések” szervezésére, amelyeknek egyik csúcseseménye volt az 1905-i „székely kongresszus”. Végül a Majland által említett kenyérkereső foglalkozások közül a tutajozás²⁰⁹ és a háziiparok ugyancsak jól ismertek a közgazdasági irodalomból, mint ahogyan eddig is nem egyszer utaltunk már rájuk.

Minden ágon az otthoni rossz gazdasági körülményekhez jutunk. Ugyanaz a Kozma Ferenc, aki 1879-ben a háziipartól várta a székelység helyzetének megváltását, metszően reális képet rajzolt a székelyföldi mezőgazdaságról.²¹⁰ Könyve megjelentetése előtt néhány évvel megszüntetett széki területet alapul véve a következő statisztikát közli: (az együttes hatás kedvéért nem vontuk le belőle a már bemutatott aranyos- és háromszéki adatokat).²¹¹

Szántó	487.155 h
rét és kert	409.788 h
szőlő	4.390 h
legelő	231.716 h
erdő	1.006.187 h
nádas	339 h
terméketlen	60.858 h
összesen:	2.203.482 h

Ami első pillanatban föltűnő, a terület csaknem fele erdő. Ennek használatát épp a könyv kiadásával egy évben életbe léptetett erdőtörvény szabályozta és korlátozta. Súlyosabb körülmény azonban, hogy a szántó alig haladja meg a teljes terület egyötödét (22%). Ha azonban tudjuk, amit a szerző, hogy vetésforgót sehol sem alkalmaznak, hanem három, de nagyon sok helyen kétnyomásban használják, még kedvezőtlenebb a helyzet. Igaz, ezzel tetemesen összezsugorodik a termőterület, de ugyanakkor megnő az ugarlegelő. Ha a rétet, a kertet és a legelőt, valamint a kiszámíthatatlan nagyságú erdei legelőt ezzel egybe vesszük, az állattartás hatalmas bázisa bontakozik ki előttünk. Csakhogy a székelyföldi állattartás nagymértékben külterjes: „... az ugarrendszer a földművelésben, tudni való, hogy az *istállózat* nem bírja meg. Aki szántóföldjeinek egy harmadát vagy felét évente pihentetni, annak nincs módja, hogy barmait egész éven át istállóban tartsa” – írja Kozma a takarmánytermelés hiányára utalva. Az állatfajták is külterjeseek, nem jó tejelők, a legelőket, kaszálókat nem gondozzák, s így valóban igen kedvezőtlen a mezőgazdaság helyzete.²¹²

A körülmények nem sokat változnak a 20-25 év múlva kiadott megyei közgazdasági monográfiák helyzetjelentéseiben. A mostoha természeti közeg mellett rámutatnak arra, hogy a lakosság anyagi viszonyai olyanok, hogy nem tudja megvásárolni a rossz talaj megmunkálásához szükséges modern termelőeszközöket. Nincs kapitalista nagybirtok, uralkodó a kisgazdaság, de a birtokszerkezet mégis kedvezőtlen a viszonylagos túlnépesedettséggel. Így aztán a székely gazdák hagyományosan, amit csak lehetett, minden eszközt fából, házimunkával állítottak elő.²¹³ Megdöbbenő adat például, hogy 1907-ben Maros-Torda megyében (már nem azonos az egykori Marosszékkel) a szekereknek még 96,3 %-a fatengelyes volt.²¹⁴ Hiába járt tehát a székely messze a szülőföldjétől munkába vagy kereskedett termékeivel, az otthoni természeti

és anyagi körülmények erősen korlátozták tapasztalatainak gyümölcsöztetésében.

Ezért találkozunk váltakozóan elismerő és elmarasztaló jellemzésekkel. Benkő Károly 1853-ban ezt írta Csíkról: „Eleven, tüzes, nyílt sok értelmességgel bíró, könnyű felfogású, jószívű a népe, eléggé szorgalmatosok. Kezdtettek most úzni mindenféle apróbb kereskedéseket is. Nagyobbakra módjuk hiányozván szegénységük miatt.”²¹⁵ A vidékfejlesztés nemes jelszavát zászlajára író Vitos Mózes 1894-ben kellő dicsérő jelzők után kénytelen volt elmondani, hogy „a mi népünk nem szeret, se nem is igen tud kapálni. Különösen a férfiak azt a nők dolgának tartják s kerülnek, más dolgot keresnek e helyett maguknak. E miatt a török-búza és kapás növények művelése nem halad.”²¹⁶ T. Nagy Imre, szakképzett közigazda a háziipar kapcsán jegyezte meg: „Megvan tehát e népben úgy az értelem, mint a hivatás arra, hogy iparúzó tudjon lenni és mégis éppen ez az a tér, amelyen a legkevesebb eredményt tud felmutatni.” Valóban, 1902-ben egész Csíkban mindössze egy szesz-, két sör- és két üvegyár működött, ami az iparosítatlan Székelyföld átlagos viszonyaitól is messze elmaradt állapotot jelentett.²¹⁷

Úgy véljük, hogy a kulturális nyitottság és konzervativizmus egyidejűségének okait a Székelyföld szóbanforgó vidékein valamelyest sikerült megvilágítanunk. Ezután közelebbről szemügyre vehetők az egyes tájak. Legtöbb mondanivalónk Csíkról van, mert a tárgyalt együttesben legbővebb a néprajzi irodalma, noha gazdagnak igazán ez sem mondható. Egy lényeges megszorítással, hogy Csík a Székelyföld legezártabb és legarchaikusabb területe, mintaként kezeljük, más vidékeket, amennyiben lehetséges hozzá hasonlítunk. A kései néprajzi és történeti néprajzi kutatás szerencsés módon itt, ezen a legrégebbi tájegységen sikeresen pótolta az elődök hiányaiból. Tarisznyás Márton gyergyói²¹⁸ és a Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő szerzői hármasság kászoni²¹⁹ vizsgálataira gondolok, amelyek sok részletükben más vidékek állapotára is következtetést engednek.

A valamikori Csíkszék, melyet a történeti tudat és a római katolikus vallás is keretben tartott a közigazgatáson kívül négy, több vízrendszerhez tartozó magashegyi medencében fekszik: Gyergyó, Felcsík, Alcsík és Kászoni. Igaz, hogy a szűkebben vett Csík a Bodoki- és Baróti-hegység magas vonulatán áttörő Olt-völgyben délről viszonylag könnyen megközelíthető, de míg Háromszék földrajzilag több oldalról nyitott és a kárpáti szorosok közelsége sok évszázad óta közvetlenül bekapcsolja

a nagyobb kereskedelmi útvonalakba, a Csiki-medence nagyságrendjében – a legelzártabb tájegységek közé tartozik Erdélyben. Már Orbán Balázs megjegyezte, hogy a „polgárosodásban hátrább maradt”, holott tudjuk, hogy útirajzának írása idején a polgárosultság fogalma igen viszonylagos volt a Székelyföldön. A liberalizmusában katolicizmusellenes Orbán – bár nem kizárólagosan, de erősen – hajlott az egyház rovására írni a tapasztaltakat. Igaz, megelégedéssel állapította meg, hogy újabban „ittott népiskolák keletkeznek” és a nagyhirű csíksomlyói gimnázium működése nyomán „a butaság s vallási türelmetlenség eddigi erkölcsi sötétjében a felvilágosodás és értelmiségnek jótékony, üdvhozó világosságát látja szenderegni.”²²⁰

A Csiki-medencének csak korszakunk vége felé van olyan központi települése, melyet városnak lehet nevezni. A több kisebb községből lazán összenőtt Csíkszereda – noha mezővárosi jogai a XVI. századig visszamenőek – a századfordulóig igen alacsony urbanizációs szintet és lélekszámot mondhatott magáénak. A modern közlekedési hálózatba, mint szó esett már róla, igen későn, 1896-ban kapcsolódott bele vasútvonallal.²²¹ Az egykori Csíkszék egyetlen igazi városa, jóllehet városiasági foka nem volt magas, Gyergyószentmiklós, a Felcsíktól északra elterülő, vele majdnem minden tekintetben azonos képet mutató Gyergyói-medence központját képezte. Az a körülmény emelte ki a környező őriásfalvak sorából, hogy a Maros völgyén át az Erdélyi-medence belséjével, a Békás-szoroson keresztül Moldvával és végül Csíkon át a Barcaság felé közvetítő kereskedelmet bonyolíthatott le már a korszakukat megelőző későfeudalizmuskori időszakban is. Élénkségét nem utolsósorban örmény eredetű lakosságának köszönhette. Az átmenő kereskedelem és a jelentékeny demográfiai tömeget képező környező települések igényeinek kiszolgálására a kisvárosban céhesipar, majd számos kisépítő ágazat, népes vásárokkal virágzott. Elsősorban az állati nyerstermékek és a felfeldolgozás foglalkoztatott sok embert. Gyergyószentmiklós a vasútépítést megelőzően a szekerek és tutajosok központja, illetőleg egyik fontos állomáshelye is volt. Maga a település kicsiny városias magján kívül azonban mind külsejében (építkezés, tízesekbe település) és népszokásaiban épp oly falusias maradt, mint a környező községek.²²²

Csík múlt század végi és századfordulói mezőgazdaságát közelebből szemügyre véve, az elmondottak még részletesebben és konkrétan tárulnak elénk. A szántókat – nem számítva a havasi, nyomáson kívüli

táblákat — kizárólagosan két fordulóban ugart hagyva művelik. 1894-ben az összes szántónak 52,9 %-a maradt ugarnak, ami a korabeli országban a megyék sorában a legnagyobb arányú volt. (A magyarországi ugarátlag 16,8, a szűkebb erdélyi 31,4 % volt.) A gazdák nemhogy a tagosításról, de még az arányosításról sem akartak hallani. A birtokviszonyok rendezetlenek voltak. Átlag 2,7 kl esett egy birtokosra.²²³ Fő termény a rozs, zab és burgonya. A kerti veteményeknek nincs piaca, Csíkszeredának nincs szüksége a környék termékeire. Fölsírmelve a gyümölcsstermesztés jó adottságait, hivatalos szervek és önszorgalmú ismeretterjesztők igyekeznek faültetési propagandát kifejteni, a parasztok azonban idegenkedtek tőle, és inkább kevés gabonájukért udvarhelyszéki szekeresektől cseréltek gyümölcsöt. Takarmányt a jelzett évben összesen csupán 221 holdon vetettek. Általános az önellátó gazdálkodás, ami egyben ezermester házimunka végzését is jelenti.²²⁴ A különböző házimunkák és hozzájuk kapcsolódó háziiparok valóban korszakunk végéig elevenen éltek Csíksban,²²⁵ akár az erdőhöz és a havasi területekhez kötődő archaikus mesterkedések, gyűjtögetés, orvvadászat, famunka, pásztorkodás, melyeket a néprajzi leírás évtizedek múltán is viszonylag könnyen dokumentált.²²⁶

Az Alcsík és Felső-Háromszék között elhelyezkedő Gyergyónál jóval kisebb Kászoni-medencé, jóllehet földrajzilag könnyebben megközelíthető Háromszék felől, mégis közigazgatásilag Csíkhöz tartozott és néprajzát tekintve is inkább oda kapcsolható. A zárt, magas fekvésű völgy négy községében rezervátumszerűen maradt meg az archaikus székelyföldi kultúra az 1950-es évekig, pl. viseletben, faépítkezésben, településszerkezetben, havasi gazdálkodásban. Az említett szerzői hármaskászoni vizsgálatai a tudományos kutatás oldaláról állítja eléink a szépirodalom és a publicisztika oly kedvelt ezermester székely alakját. A kászoni ember az ökológiai lehetőségeket maximálisan kihasználva korszakunk végéig — néhány alapvető közszükségleti-kereskedelmi cikk kivételével — valóban önellátó gazdaságban maga állította elő környezetének, életmódjának tárgyait.²²⁷ Ebben a világban — különösen a lakberendezést és az öltözködést tekintve — pontosan megragadható volt az újabb divatok behatolása, változtató hatása.

A lakóház beosztásának differenciálódása a tehetősebb családoknál szinte törvényszerűen következett be. Megjelent itt is a parádés ház (XIX. század második fele). A bútorok változása összefüggött ezzel a tendenciával. Így találhatták egymás mellett a saját készítésű ácsolt vagy

faragott festetlen keményfa-bútorokat, a XIX. században előbb a közeli Kézdivásárhelyről beszerzett majd helyben készített festett-virágozott, végül közvetlenül az első világháború előtt az egyszínűre lefestett „flóderes” és az esztergált cifrázott, városi asztalmester által készített ún. „gazdabútor”-t. Egy-egy újabb stílusdivat újabb bútorfélék megjelenését hozta magával. Ezért rögzíthették a kutatók a gótikus formát őrző *kamarás asztal* és a különféle *kasztyenyek*, sőt a magyar területeken paraszti használatban nagyon ritka, embernagyságú óratartók egyidejű meglétét.²²⁸

Az öltözködés korszakunkbeli változásai ugyancsak szemléletes tanúi a hagyományok lassú bomlásának. Szembetűnő, hogy a közeli Háromszék községeiben három-öt évtizeddel előbb elhagyták a népviseletet, a kászoniak viszont sokáig ragaszkodtak hozzá. A változás szakaszai párhuzamosak a századelő kortársi megfigyeléseivel. A férfiak viselete bizonyult konzervatívabbnak, nemcsak itt, hanem Csík más vidékein és Udvarhelyszékben is. Míg a század első éveiben a női öltözetekben már teret hódítottak gyári kelmék, kezdték megváltoztatni a hagyományos fejviseletet (főkötő helyett fejkendő), főleg a téli, melegebb holmik száma nőtt, a vásznat pamutfonállal szőtték, stb., a férfiak öltözete még szinte teljesen házi- és kézműipari anyagokból készült.²²⁹ T. Nagy Imre egyenesen arról panaszkodott, hogy – szerinte – a divatozás a székelyek nehéz gazdasági állapotának egyik oka.²³⁰ Malonyay az idegen divatot propagáló cselédányokat kárhóztatta: „Aki Oláhországból jött haza, annak ki van süteve a haja; nagy tollús, virágos kalapban, drágább szövet, vagy selyem úri ruhában, ékszerrel, keztyűsen jó a templomba. Ezek terjesztik az „ízlést” és ezek miatt veszett ki nagyrészből a régi szép leányviselet.”²³¹ A központi helységeiben a férfiak viselete is elszakadt a hagyományoktól. A mezővárosi kultúrára visszatekintő nagyközségben, Székelykeresztúron 1904-ben már csak idősebb asszonyokon lehetett „valódi székely szőttesből készült öltözetet látni.” Mellékesen jegyezzük meg, hogy ugyanitt a jószemű közigazda három különböző vagyoni állapotú székely parasztember „egy évi gazdasági életét” is fölmérte, és a szegénysorsúaknál „városban” igazán ritka archaizmusról, télen napi kétszeri étkezéssel tudósított.²³²

Az öltözködés hagyományőrző volta nyilvánvalóan összefüggött a háziiparszerű anyagelőállítással. Csíkban, Kászónban és a Hargita teljes környezetében a gyapjúmunka az első világháború előtt még eleven volt. Kászónban készítettek legtovább festékest.²³³ Kevésbé van össze-

függő áttekintésünk a szóban forgó terület lakástextil szötteseiről és hímzéseiről. A szórványosan megjelent csiki, udvarhelyszéki és marosszéki motívumközlések egyaránt régies stílusú, szabadrajzú és mértánias motívumkincset tartalmaznak.²³⁴

Előljáróban említettük, hogy a csiki néprajzi publikációk nagyobb aránya miatt, a szomszédos területekre kisebb súly esik áttekintésünkben. Az aránytalanság okát nem tudjuk megjelölni. Míg Csík, Gyergyó, Kászon és az általunk szűkebbnek mondott Háromszék esetében a közigazgatási határok és a táji határok itt többnyire egybevágnak, a két szomszédos történeti egység, Udvarhelyszék és Marosszék nem medencékre, hanem a táji és közigazgatási határokon túl folytatódó rövidebb-hosszabb folyó- és patak völgyekre tagolódnak. Népi kultúrájukat körvonalazni ezért is körülményesebb feladat. A székely településterület közepén magasodó hatalmas havas, a Hargita meghatározóan befolyásolta a népi műveltség fejlődését, mert az oldalából leereszkedő völgyekben épült havasaljai községek – földrajzi elzártságuk okán – archaikusabb képet, a Csíki-medencéhez hasonló gazdálkodást őriztek meg korszakunk végéig, mint a távolabbi, a már középhegységgé vagy dombokká szelődülő vonulatok közötti, jóval nyitottabb helyzetű települések. A természeti környezet jelentőségét felismerve a néprajzi munka elsősorban olyan – sok esetben igen régies – jelenségeket dolgozott föl, amelyek a magas hegyvidékhez kötődnek, pl. a háziiparok közül az igen változatos famunkák, általában a faismeret, erdőgazdálkodás, gyűjtögetés, szénégetés, mészégetés, toplászat, vadfogás, a lankásabb helyeken a szalmafonás stb.²³⁵ A közelmúltban még teljes részletességében leírható volt a kézi cséplés és nyomai voltak a havasi rideg lótarásnak.²³⁶

Természeti adottság következménye a Hargita-alji Sóvidéken a sóbányászat és a sósvíz használata,²³⁷ valamint a közeli fazekasközpontok kialakulása. Az utóbbiak közül legnagyobb jelentőségű Korond. Elsősorban Korond és a csíki Madaras látták el a Székelyföldet és tágabb környezetének egy részét olcsó, mázatlan főző- és víztartó edényekkel. A mázas díszedények többsége városi központokban készült (pl. Székelyudvarhely, Marosvásárhely), ezek azonban a háromszéki és barcasági központokhoz hasonlóan a századfordulóra megszűntek vagy elvesztették jelentőségüket. A díszedénytermelés kisebb falvakba tevődött át. A vörösre égetett edényt készítő Korond történetében 1893-ban következett be máig kiható fontos változás. A háziiparokat pártoló törekvések új technikákkal, motívumokkal ismertették meg a község fazeka-

sait, akik vállalkozó kedvüket kamatoztatva a következő évtizedekben jelentékeny termékváltással, új igények ügyes kiszolgálásával teljesen átfurmálták, mázas díszedénykészítővé tették mesterségüket.²³⁸

Az egykori Udvarhelyszék egész Erdély etnikailag legegységesebb magyar közigazgatási egysége volt. 1910-ben lakosságának 95,4 %-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.²³⁹ Úgy is élt a köztudatban, mint a székelység „szíve”, a hajdani anyaszék. Orbán Balázsban valószínűleg ezek a történeti emlékek is munkáltak, amidőn azt írta lakóiról, „mivel nem voltak a határőrvidéki katonai szervezet elerkölcstelenítő befolyásának kitéve, legromlatlanabbak”.²⁴⁰ Majland Oszkár hasonlóra gondolhatott, amikor a Hargita tövéből kiindulva kezdte folklórgyűjtéseit, feltételezve, hogy ott a legeredetibb a székelység, távol idegen hatásoktól.²⁴¹ Ezzel szemben feltétlenül figyelmet érdemel a Hargita térségétől távolabb eső tájak közül az Udvarhely és Háromszék határán fekvő Erdővidék. Bár történetét alig ismerjük, megállapítható, hogy a múlt század második felében néhány nagyobb községe elindult a mezővárossá fejlődés útján (pl. Barót). Ugyanakkor háromszéki felét is beleértve, később tűnt el itt mint a Feketeügy menti síkságon a népi kultúra néhány olyan expresszív megnyilvánulása, mint viselet, és a közelmúltig az ácsolttal egyidejűleg hagyományosan készült a festett bútor (Vargyas).²⁴² Nem tudjuk a magyarázatát, hogy vajon korszakunkban miért éppen Udvarhely területén virágzott legélénkebben a bútorfestő asztaloság (Homoródalmás, Lövete, Abásfalva stb.), míg Háromszékben éppen eltűntek, Csíkban pedig sosem alakultak ki jelentős stílusközpontok.²⁴³ Az Erdővidék és a közeli Homoród mente tekintetében megvizsgálásra vár a Barcaság közelsége és a Kőhalom környéki szász szomszédság mibenléte is.

A Székelyföld legjelentősebb települése, az összefüggő székely terület szélén fekvő Marosvásárhely, egykor szabad királyi város kisugárzó hatásáról szinte alig tudunk.²⁴⁴ A századvégen Marosvásárhely és Maros-Torda megye lett az erdélyi magyar, főleg a székelyföldi hitelszövetkezeti mozgalom bölcsője. A barcasági szászok körében láttuk a szövetkezeti mozgalom termékeny hatását, e vonatkozásban – sajnálatos módon – nincs tudomásunk tartós pozitív következményekről.²⁴⁵ A kolozvári hóstátiak kapcsán említett Murokország, már akkor nevezetessé vált nagyobb arányú zöldségtermesztéséről (XVI. század második fele), amikor még a közeli Marosvásárhely lélekszáma és foglalkozási szerkezete egyáltalán nem igényelte a „zöldöveget”. Jóllehet a XIX. században az Alsó-Nyárad menti, néhány intenzíven termelő községnek ked-

vező piacává vált, a kis körzet szakosodásának kezdetéhez aligha lehetett köze.²⁴⁶ A kutatás aránytalanságaiból adódó ellentmondás, hogy kisebb székely vásáros központok szerepkörét fölmérte a néprajztudomány (Balvásár (a Székelyföld határán kívül), Korond, Csíkszentdomokos, Nyárádszereda stb.), ellenben a nevében is azt viselő Marosvásárhelyről e vonatkozásban csak szétszórt adataink vannak.²⁴⁷

Említettük, hogy Erdély vallási viszonyai úgy alakultak, hogy az egyes felekezetek hívei nemcsak helységenként, hanem lehetőleg tájegységenként is elkülönültek. A tájnevekben is jelentkezik ez a tagolódás. Az Alsó-Nyárád melletti református községek a folyócska felső völgyének katolikuslakta területét – félig tréfásan – Szentföldnek nevezik, akárcsak az alsóháromszékiek a felsőháromszékieket. A vallási különbség mindkét esetben bizonyos életmódbeli különbséget is fed, a termékenyebb földekre települt gazdagabb és a zártabb, kedvezőtlenebb természeti, részben havasalmi körülmények között élők különbségét. Ebben az összefüggésben nem lehet véletlen, hogy a székelység legarchaikusabb táncai Marosszékeken, elsősorban a Felső-Nyárád mentén maradtak fenn.²⁴⁸

A Székelyföld nemcsak befogadott, de ki is bocsátott magából hatásokat. Orbán Balázs az 1860-as években, a rendi közigazgatáson alapuló különállás utolsó éveiben bejárta a Barcaság északi szomszédságában fekvő és a Háromszékbe ékelődött Felső-Fehér megyei falvakat is (Hidvég, Árapatak), és megjegyezte róluk, hogy bár nem székelyek, de mind külső megjelenésre, mind mentalitásra tekintettel azonosak velük. Ő ezt a valamikori székely származással magyarázta, sokkal inkább igaz azonban, hogy a jobbágyközösségekre erőteljes vonzást gyakorló környezet kulturális egységesítő hatásáról van szó.²⁴⁹ A Székelyföld nyugati peremén is tapasztalható hasonló jelenség. Malonyay egyik jegyzetében említi, hogy az 1860-as években Besztercére vetődő magyar (székely?) szűcslegény miként csinált új divatot a környék szász és román viseletének szűcsművészeiben.²⁵⁰ A Szászregentől északra és délre, a Maros mentén húzódó falvak (pl. Gernyeszeg, Körtvélyfája), nem tartoztak Marosszékhez. 1876 után Maros-Torda megye keretei közt sem váltották magukat székelynek, holott lényegében sem anyagi, sem szellemi kultúrájuk nem választja el őket a történetileg marosszéki községektől. Viszont a Mezősége eső néhány marosszéki székely község népe, jóllehet életmódjában teljesen alkalmazkodott a Mezőségnek a székelyföldi folyóvölgyektől és hegyi medencéktől alapvetően különböző földrajzi adottságaihoz, öntudatosan ápolta székely tudatát (pl. Mezőbánd, Mező-

panit, Mezőmadaras, Mezőcsávás, Szabéd stb.). Nem elhanyagolható körülményről van szó, ti. hogy az egykori szabad paraszti székely közösségek és a földesúri udvarokban robotoló Maros menti falvak jobbágysai nagyon hasonló ökológiai és árucserre-körülmények között laktak, de társadalmi különbségeiket azok megszűnte után is sokáig számontartották.

A Küküllők mente, Nagyenyed–Gyulafehérvár vidéke, dél-erdélyi szörványok

Kései helyszíni adatgyűjtések tanulsága szerint, néprajzi szempontból alig észrevehető a különbség a Kis-Küküllő mentén és a mellékvölgyekben az egykor a Székelyföldre tartozó és a vármegyei magyarok között. De az elütő, a más jelleg a folyó torkolatához közeledve fokozatosan egyre inkább jelentkezik. A két Küküllő mellékén és közén a magyarság románokkal és kisebb mértékben szászokkal vegyesen él. Ezt a tájat egyetlen oldalról sem veszik körül nehezen áthatolható földrajzi határok, etnikailag sincs elszigetelve és a folyóvölgyek forgalma is hozzájárul nyitottságához. A szomszédos Székelyföldre és a Mezőséghez képest területének nagyságához mérten nagyobb a száma azoknak a nagyobb városoknak – és a korszakunkat közvetlenül megelőző években még mezővárosi státusú helységeknek –, melyeket a mellékvölgyekben félre eső faluk népe is könnyűszerrel elérhetett. Az urbanizációs hagyomány nélkül megyeszékhellyé lett Dicsőszentmárton és Balázsfalva a vidék tengelyében fekszik. Kiskapus, Erzsébetváros, Meggyes, Segesvár, másfelől a távolabbi, de nem túl messze eső Gyulafehérvár, Nagyenyed, Marosújvár, Radnót és az ellenkező irányban Marosvásárhely természetes vonzásával lehet számolni. A nagyobb községek közül pl. Balavásár, Bonyha, Bethlenszentmiklós vásárai korszakunkban közvetlen környezetük fontos találkozási, áru- és tapasztalatkicserélő helyei voltak.²⁵¹

A kulturális nyitottságnak és a fogékonyságnak némileg ellentmondó, hogy a Kis-Küküllő mentéről szóló első részletes tájékoztatás, nem sokkal korszakunk kezdőhatára előtt a vidéket kulturális szempontból elhanyagolták, elzártnak jellemzi.²⁵² A múlt század második felében azonban rohamosan javultak a közlekedési módok. A jobbágyfelszabadítást megelőző korszakban pedig a városok mellett más közvetítő kö-

zegek is számottevően hatottak. A népi kultúra jellegéhez hozzájárult, hogy a hajdani jobbágyfalvakban mindenütt ott találjuk a kastélyokat, nemesi udvarházakat, kismanesi kúriákat. A XVI–XVIII. századi úri-nemesi Erdély művészeti hagyományait (pl. hímzések²⁵³, monumentális faépítkezés²⁵⁴, zene) parasztek a Mezőség mellett talán ezen a vidéken őrizték meg a XX. századig a legjellemzőbben. Figyelemre méltóan ösztönöztek az egyházi rendeltetésre készült rokonemlékek. A legkorábbról fennmaradt, magyar megrendelésre készült templomi festett mennyezetek ebből a térségből ismertek: Gógánvára (1503–1520), Ádámos (1526).²⁵⁵ Bútorfestő asztalos központok a falvakban mégsem alakultak ki. Az ácsolt bútort, többnyire a marosi tutajkikötőkből szerzett fákból maguk a parasztek készítették vagy sóvidéki székelyektől szereztek be, a festett darabokat pedig a felsorolt magyar és szász városok mestereitől vásárolták. Csak a múlt század vége felé kezdett a Küküllők mentén néhány falusi asztalosmester dolgozni.²⁵⁶ Különösen a forgalmas völgyi utaktól távolabb, a *Hegymegett* fekvő falvak folklórja gazdag volt a XX. század derekán is (pl. Magyarózd).²⁵⁷ Tánccéletében az egyediséget mezősegi kapcsolatok és román kölcsönhatások színezik.²⁵⁸ Népzenejéből az egyéni jelleg domborodik ki.²⁵⁹ A fejedelmi korszak prosperitása után a vidék gazdasági fejlődésének lehetőségei korlátozottak voltak. Korszakunk elején pedig a pusztuló régi udvarházak hazája. Ugyanakkor a városok és a szász helységek közelségének hatására még megjelentek a magas homlokzatú és kerítésű, zártudvarú téglaházak.²⁶⁰ A gazdálkodás lassú modernizálódását jelzi a különben kedvező természeti feltételek kihasználásával a nagymultú bortermelet mellett a gyümölcsösök ültetése. A falusi társadalmat viszonylag korán hitel- és fogyasztási szövetkezetek, különféle gazdasági társulatok igyekeztek összefogni.²⁶¹

A népi öltözet kisebb részben a távoli Kalotaszeg (pl. a nevezetes muszuj neve itt *abás fersing*), jelentős mértékben a közeli Székelyföld viseletével mutat rokonságot. Az utóbbi olyan kapcsolatokban is megnyilvánult, mint például Küküllődombóra az I. világháborúig, a kivetkezés kezdetéig, egy-egy székely szabó rendszeresen hosszabb időre átjárt és számolatlanul szabta a falubelieknek a harisnyát, ujjast, lajbit. Egészen az 1920-as évekig az öltözet túlnyomólag háziipari anyagokból készült. Gyári kelmék és újabb, divatos darabok a századvégtől elsősorban az alkalmi és téli öltözetben jelentek meg.²⁶²

Számos vonásban hasonló az arculatuk, – a szakirodalom nem is

törekedett a tájegységek közé határt vonni — de kevésbé ismert a Maros völgyében Nagyenyed—Tövis—Gyulafehérvár közelében fekvő falvaknak. Láttuk, hogy ezen a tájon, az egykori erdélyi Fehér megye szívében emelkedett mezővárosi rangra a legtöbb helység egész Erdélyben, ezek azonban az 1870-es években már többségükben faluvá fokozódtak le. Korszakunkban a tájnak az adta gazdasági jelentőségét, hogy a két Küküllő szomszédos, alsó völgyszakaszaival együtt Erdély legnagyobb és legértékesebb történeti borvidéke (egy részének neve: Erdélyi-Hegyalja). A szőlőművelés a parasztság számára mindenkor fontos kereseti ág volt.²⁶³

A XVII—XIX. századi háborús és polgárháborús pusztítások következményeként a magyarság itt lazán összefüggő szórványfalvakban él. Nevezetes magyarlakta helyek a Maros völgyében és annak közelében: Miriszló, Marosdécse, Magyarlapád, Lőrincréve, Vajasd. Az utóbbi lakói a múlt század végén még őrizték azt a tudatot, hogy őket Bethlen Gábor telepítette ide, a töröknek föladott Lippárról. Környezetüktől való elkülönülésüket erősítette, hogy távoli szigetként beletartoztak a Mária Terézia uralkodása idején létrehívott határőrszervezetbe és mezővárosi rangjuk volt.²⁶⁴ Lázár István nagyenyedi kollégiumi igazgató a múlt század végén néprajzi monográfiát írt a korabeli Alsó-Fehér vármegye magyarságáról. Ez a munka máig a legfontosabb és legterjedelmesebb írott forrása a vidék magyar népi kultúrájának. A Dunántúlról idekerült Lázár éles szemmel észrevett és pontosan rögzített olyan társadalomtörténeti vonatkozású néprajzi jelenségeket, amelyek kortársai figyelmét szinte mindig elkerülték. A jobbágyfelszabadítás után fél évszázaddal még érzékeltetni lehetett a vajasdi és más katonaparaszt megkiszorított népesség és az egykori jobbágyság leszármazottainak mentalitásbeli különbségeit: köszönés, viselkedés, megszólítás, öntudat stb. Lázár pontosan tisztában volt ennek múltbeli következményeivel is és megírta, hogy 1848/49-ben míg a vajasdiak Bem seregében önálló egységben harcoltak, más falvakból a magyar jobbágyok egy része a románok oldalán alkalmanként résztvett a védtelen városok és uradalmak kifosztásában.²⁶⁵ Lázár monográfiája igen gazdag népszokásleírásokban, közöl szöveges népköltészetet is. Már ezek mutatják, de igazán a csak nagyon késő, századunk közepén megtörtént népzenei és néptáncgyűjtések tanúsítják, hogy a terület folklórja mennyire archaikus.²⁶⁶ Ám Lázár műve bármennyire is gazdag, viszonylag kevés olyan adatot tartalmaz, amely a népi kultúra változásairól fogódzót ad. A fő foglalkozás a gabonatermesztés. Az említett szőlőművelésen kívül nincs nyoma újabb belterjes kultúráknak, ha-

csak a szántóföldi takarmánytermesztés és a cukorrépa-élesztés kezdeteit, melyekről Lázár tudósít, nem számítjuk.²⁶⁷ Leginkább a viseleten mérhetőek a változások. Ezek hasonlítanak a szomszédos Küküllő mente és Aranyosszék változásaihoz, mint ahogyan maga a hagyományos öltözködés is fő vonásaiban azonos volt. A férfiviselet bizonyult konzervatívabbnak. A kisiparban beszerezhető tartozékok kivételével (csizma, fejfedő stb.) háziipari alapanyagokból állították ki. Az ünneplő és hétköznapi viseletek között csak az anyagok minőségében volt különbség. Ezzel szemben a századvégen a női öltözetben már megjelentek a gyári anyagok, a külön ünneplő darabok, az életkor szerint differenciáló színek és formák. A magyar-román összehasonlítás is szemlélteti a magyar női viselet változásait. A román nők öltözetdarabjai, akár a férfiaké, háziiparból kerülnek ki. Nem *fersinget*, hanem *katrincát* hordanak, más színűek és tarkábbak díszítéseik, eltér a fejviseletük is, lobogós ujjú ingük van, ami a magyaroknál már nem divat. A magyar férfiöltözet elsősorban az ing szabásában és díszítésében tér el a románétól.²⁶⁸ Nemcsak a fehérnemű mustrái, hanem a szötteseké, a párnavégeké, lepedőké és terítőké régies motívumokból állnak. Szilády Zoltán, Miriszló község néprajzi leírója ezt a területet tartja legkevésbé „dekadensnek”, bár „tagadhatatlan nagy a hanyatlás itt is” – írja. Az utóbbin a díszítés lanygulását és az „általa románoknak vélt hatásokat érti, egyébként mind ő, mind Lázár tradicionális, az erdélyi magyarok körében jellegzetes lakóházbeosztást és berendezést rögzített kutatásai során. Figyelemre méltó a festett bútor korai visszaszorulása, amit Szilády Miriszlón Enyed közelségének, városi hatásának tulajdonít.²⁶⁹ Azt, hogy valójában milyen mértékű lehetett korszakunkban ez a tényező, nem tudjuk fölmérni. Ide vonatkozóan említésre méltó, hogy a nagyhirű kollégium tanulói között – föltehetően az említett jobbgymenettel összefüggően – 1848 előtt és után egyaránt kevesen akadtak környező református falvakból származók, ahogyan ezt Lázár igazgatótanárként is észrevételezte.²⁷⁰

Fejezetünk alcímében szereplő „dél-erdélyi szórványok” megjelölés meglehetősen pontatlan a szakirodalomban. Dél-Erdély hol csupán egyszerű égtáji-földrajzi elhatárolást jelent, vagyis a nagytáj déli felét, hol politikai értelműt, az 1940. évi bécsi döntéskor Magyarországhoz vissza nem került erdélyi területeket. Ezért kell megmondanunk határozottan, hogy áttekintsünkben az 1918 előtti magyar megyerendszerben gondolkodva a Hunyad, Szeben, Nagy-küküllő és Fogaras megyei magyarságot, valamint Alsó-Fehér megye déli részének magyar lakosait értjük

dél-erdélyi szórványokon. A településtörténetét, következésképpen a népi kultúráját is tekintve különösen heterogén szórványmagyarságot két nagyobb területi egységben vesszük számba. Először a hunyadiakat, ezután a Nagyküllő és az Olt között, illetőleg Hunyad és a Székelyföld keleti határa között élöket.

Nagyenyed–Gyulafehérvár térségétől dél-nyugatra, a Maros mentén és a környező völgyekben (Sztrigy, Cserna) koraközépkori eredetű magyarság maradványait találjuk. Őseik valószínűleg Erdély első magyar lakói között voltak. Korszakunkban – a háborús pusztítások következményeként –, a folytonos magyar lakosság már csak Hunyad vármegye központi részén városokban (Déva, Szászváros), és néhány egymáshoz közel eső faluban él (Lozsád, Alpestes, Rákosd, Hosdát, Haró stb.). Figyelembe kell venni, hogy Hunyad Erdélynek a Balkán felé megnyitottabb vidéke, a románság egyik legkorábbi szállásterülete, erdélyi szétajzásának fontos centruma, továbbá a késő középkorban fejlett kultúrájú vidék, számos erdélyi nagybirtokos család eredeti származási helye volt. Az első tényező következménye az itteni szórványmagyarság népi kultúrájában és nyelvhasználatában az erdélyi átlagos mértéknél nagyobb román befolyás. A második tényező magyarázza, hogy korszakunkban a Hunyad megyei falvakban élő magyarok túlnyomó többsége egykori nemesi családok, illetőleg belső cselédségük leszármazottja. A középbirtokosok mellett nagyobb számban találunk kismemesi eredetű lakosságot is.²⁷¹ Mivel azonban vonatkozó néprajzi anyagunk, különösen vizsgálatunkban orientáló, nagyon kevés és töredéknyi van, nem tudjuk ennek a jellegzetes nemesi származású magyarságnak a népi kultúrára gyakorolt hatását értékelni. Az egyetlen, korszakunkban magyar etnikai többségű Hunyad megyei község, Lozsád lakói túlnyomóan kismemesi eredetűek voltak, és a katonai határőrvidék szervezetébe tartoztak. Történeti tudatuk, akár más, közeli kismemesi községé (Rákosd) a századvégen még feltűnően erős volt. Viseletük az Enyed–Küküllő vidéki egyszerű formájú öltözethez hasonlított. Noha néhány vonásában tagadhatatlan mutatott érintkezést a környező románsággal, formájában, megjelenésében elütött a közeli havasaljai román népviseletektől.²⁷² A szórványos adatok általában tanúskodnak az elszigeteltségből adódó archaizmusok fennmaradásáról, bár épp ezek nem mindig az életmód régiességének jelei, – amit a települések többségének fekvése magyaráz is. Szembetűnően hagyományos módon konzerválódott például Rákosd nemzetiségi rendje.²⁷³

A hunyadi, régebbi eredetű falusi magyarságot meghaladó szám-

mal 1888–1910 között települtek ide bukovinai székelyek, helyi nevéükön csángók. Déva, Vajdahunyad, Sztrigyszentgyörgy, Csernakeresztúr helységeiben a már ott-lakóktól elkülönülve saját telepeket hívtak létre.²⁷⁴ Századunk első évtizedében írt, sajnos vázlatos, dolgozatokból tudjuk, hogy korszakunk végéig megőrizték magukkal hozott népi műveltségük jellegzetes elemeit. Ebben közrejátszott, hogy kezdetlegesebb társadalmi-gazdasági viszonyok közül, a diaszporaélethez hozzászokva érkeztek, továbbá mind magyar (református) mind román (görögkeleti) szomszédaiktól eltérő vallásúak, római katolikusok voltak. A telepes házak központi szabványokat követve fából vagy téglából tornáccal épültek, ezért például tüzelőberendezésük már nem a hagyományosnak számító kandalló volt. A gyapjú és kender szövést-fonást a székelyek sokkalta intenzívebben üzték, mint új, közvetlen környezetük. A férfiak ruházata a századelőn még teljességgel őrizte a hagyományos formákat. Viselték a magukkal hozott hímzett bőrruhadarabokat, bundákat, de a nők székely viseletében, pl. a szoknya és pruszlik anyagok közt a gyári kelmek már megjelentek. A lakástextil készítésében is ragaszkodtak a bukovinai motívumokhoz és ízléshez.²⁷⁵

Időközben a múlt század végétől fokozatosan iparosodó vidék üzemeiben egyre nagyobb számban vállaltak munkát, ami ismert történeti, szociológiai jelenség, hiszen a hagyományokba kevésbé rögzült telepek általában könnyebben váltanak életmódot. Népi kultúrájuk színes különösségei elhagyására az első világháborút követően került sor.

Hunyad harmadik magyarlakta tájegysége, a Bányaság teljesen kívül esik a hagyományos néprajzi érdeklődés körén. Bielz statisztikája még teljesen románlakta vidéknek mondja a Zsil felső völgyét, ahol Petrozsény és Lupény („Sily-Farkaspataka”) mintegy félszáz-félszáz lakost számláló apró falvak.²⁷⁶ Ismert, hogy a kiegyezés után a felfedezett bányákhoz munkára Erdély különböző tájairól, főleg a Székelyföldről települtek sokan ide, a két nagy bányásztelepülésre és környékére. A századelőn egy közgazdasági monográfia a Zsilvölgynek nevezett iparvidéken 28.750 lakost talált, akik nemzetiségileg és vallásilag a következőképpen oszlottak meg.²⁷⁷

magyar	8.277	római katolikus	8.177
német	2.393	evangélikus	825
tót	159	református	1.876
rutén	548	unitárius	30

román	15.472	izraelita	1.003
egyéb	1.901	görögkatolikus	8.745
		görögkeleti	7.819

Tudománytörténeti tények ismeretében aligha lehet e vidék tanulmányozásának elhanyagolását joggal fölronni a korabeli magyar néprajznak, mivel azonban székelyek alkották a tradicionális tájnevet és a Zsil völgyében jellegzetes magyar bányászréteg is kialakult, a hiányt említünk kell.

A másik nagy dél-erdélyi területegységen korszakunk végén mintegy tízezer magyar lakos élt falvakban. Ez az önmagában nem kicsiny szám hatalmas térségben apró szórványokként szóródott szét. A különböző eredetű, vallású, vásáros, közigazgatási- és kulturális központokhoz kötődőket nem lehet népi kultúrájuk alapján sem együttesen jellemezni, sem kisebb egységekbe sorolni, azon kívül, hogy dombvidéki folyó- és patak völgyekben lakván földművelő-állattartó életmódot folytattak és településhelyeiket meg lehet jelölni. Az etnikai környezetet ismerve, érthető közös tulajdonságuk, a jelentékeny szász és román kulturális befolyás is. Egyébként életmódjuk és falusi lakhelyük tradicionálisan elkülöníti őket a kerített és mezővárosokban is lakó szászoktól és a havasi-alhavasi területeken élő kiterjedt juhtartó románságtól.²⁷⁸ Jelentékeny városi magyar lakosság korszakunkat megelőzően itt csupán Fogarason volt. Hiányzott a Szászföldön a magyar földbirtokosréteg is. Az anyanyelvi közvetítők hiánya, másfelől a szász városi és szabadparaszti kultúra közelsége, a viszonylag kedvező földrajzi adottságok sajátosságosan egymásnak feszülő műveltségalkotó tényezők, ám a néprajzi és helytörténeti irodalom csekély volta miatt csupán kérdésként gondolható el: vajon bizonyos archaizmusok megtartása mellett a dél-erdélyi magyarság inkább polgárosuló-e a szó általunk forgatott, korlátozott erdélyi értelemben, mint az a szórványhelyzet után várható volna vagy sem.

Egy csoport községet találunk Segesvár környezetében, a Székelyföld nyugati határszéle közelében, ezektől délkeletre az Olt mentén – a Barcaság kapcsán már említett – másik falucsoport (pl. Halmágy a *szász-magyarokkal*) helyezkedik el. Északon egyfelől a Viza, másfelől a Hideg patak völgyében van néhány apró magyar szórvány. A terület közepén a Hortobágy folyócska mentén is elhelyezkedik pár magyar község. Köztük Bürkös arról nevezetes, hogy korszakunkban ipartelepe révén egyedülálló módon tartott szoros házassági kapcsolatot a Székelyfölddel és

ugyancsak páratlan esetként a községbeli szász közösséget magába olvasztotta.²⁷⁹ A Hortobágy torkolata közelében az Olt mellett találjuk a fogarasföldi Oláhújfalut, melyről tudjuk, hogy igen kisszámú magyarja jórészt fazekassággal foglalkozott²⁸⁰ és nem messze innen az Árpád-korban a Vöröstoronyi-szoros védelmére telepített szabadalmas községet, Oltszakadátot.

Vámszer Géza mintaszerű kis falumonográfiájának köszönhetően, a két tucatnyi község közül Oltszakadát az egyetlen, melynek magyar történetéről és néprajzáról kielégítőnek mondható képünk van.²⁸¹ Mintaként mégsem kezelhetjük, mert a falvak nagyobb része közelebb esik a Székelyföldre és Küküllő vidékéhez, tehát más befolyással kell számolnunk, továbbá református vagy unitárius, s csak kisebb részben evangélikus, mint Oltszakadát. Az utóbbi tényező szász egyházi szervezetbe tartozást és éppúgy meghatározó történeti kötődést jelentett, mint a barcasági falvaknál. A szakadátiak templomi és ünnepi szokásai, a szomszédsági szervezethez, leány- és legénytársaságokhoz hasonló intézményei, magas, zárt udvarú kőházuk, írni-olvasni tudásuk továbbá ünnepi viseletük joggal nevezhető a Szeben környéki szász népi kultúra sajátos magyar változatának. Az 1930-as évek végén kis- és középbirtokosok voltak, a szász Raffaisen takarékszövetkezethez tartoztak. Figyelemre méltó Vámszer leírásában a lakóház utcai szobájának tisztaszoba jellege (felvetett ágygal, szőttesekkel, festett bútorttal) és a női viselet alkalm szerinti gazdag rétegzettsége. Ezzel szemben áll a hétköznapi öltözet, különösen a férfiaké, amely viszont a környező románság egyszerű háziiparból előállított darabjaival azonos. Különös, hogy a határ tagosítatlan volt még Vámszer vizsgálatakor is (1930-as évek), a gazdálkodás, az eszközhasználat színvonalát sem minősítette magasnak a monográfus.

Mezőség, észak-erdélyi szórványok

A városhálózat bemutatásából kitetszett, hogy Erdély északi felén a városi települések sűrűsége jóval kisebb, mint a délin. Ebben a széles sávban még a XX. században is igen archaikus népi kultúrájú tájakat és népcsoportokat találunk. Az Erdélyi-medence közepén fekvő Mezőség a Sajó, a Szamos, az Aranyos, a Maros és néhány patak által közrezárt,

megközelítően kőralakú vidék, kedvezőtlen természeti adottságú. Talaja rosszmínőségű agyagos termőföld, erdei alig vannak, növényzete viszonylag gyér, csapadékvizonyaira jellemző a nagykiterjedésű hegyi medencéket sújtó gyakori szárazság. Mezőgazdasági termelése korszakunkban alacsony fokon állt. A Mezősége, fekvése miatt, a forgalmasabb kereskedelmi utak elkerülték. Szembetűnően városiatlan táj. A mintegy száz magyar–román lakta vegyes nemzetiségű falujának népe a táj peremének közelében épült, a belső vidékektől eléggé messze fekvő városokba (Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Szászrégen, Marosvásárhely, Torda) járt vásárra, és igazgatásilag is ezek közül való központokhoz, több megyéhez tartozott. Több helyen háziiparok is felvirágoztak, a táj mezőgazdasága azonban korszakunkban elmaradott, egyoldalúan gabonatermelő, szakosodatlan maradt.²⁸²

Csupán ezek a tényezők kétségtelenül nem eléggé magyarázzák a mezőségi magyar népi kultúra régies vonásainak tömeges és szívós fennmaradását. Különösen, ha tudjuk, hogy a kedvezőtlen természeti körülmények ellenére a későközépkori és a fejedelemskori Erdélyben ez a táj nem tartozott a különösen elzárt vidékek közé. Udvarházaiban és kastélyaiban éppúgy virágzott a nemesi kultúra, mint a Küküllő vidékén. A Mezőség és észak-erdélyi szomszédsága volt az erdélyi magánföldesúri nagybirtok hazája.²⁸³ Igaz, hogy a XVII. századi háborús évek sorozata ismételtelen nagyarányban pusztította az itteni magyarságot, minek következtében a nemzetiségi viszonyok mozaikjellege kialakult, a magyarlakta községek általában szórványba szorultak.²⁸⁴ A szórványhelyzet fokozhatta az elszigetelődést, a közösségek önmagába zárkózását, összefüggő ismeretükhöz azonban még jóval több történeti és néprajzi kutatásra volna szükség.²⁸⁵

Az elsősorban Kalotaszegre és Székelyföldre kíváncsi magyar néprajzi gyűjtés anakronisztikusan későn, az 1930-as években „fedezte föl” a Mezősége.²⁸⁶ A zene- és táncfolklór vizsgálata meglepő eredményeket hozott, kezdett föltárulni egy igen régies és nagyon gazdag paraszti művészet. Az érdeklődés ezek mellett más reprezentatív területekre, a hímzésekre, a szövegfolklórra, a viseletekre irányult, melyek mind régiesek és a történeti stílusok erőteljes befolyásáról vallottak.

A mezőségi magyar néprajzi kutatások kiemelkedő terepévé Székelyhelység – kétségtelenül a mezőségi népi kultúra reprezentáns őrzőhelye – vált, bár az is igaz, hogy társadalomtörténete egyáltalán nem tekinthető tipikusnak, hiszen a jórészt jobbágyi népességű mezőségi falvak-

kal szemben hosszú ideig kiváltságos város volt.²⁸⁷ A privilegizált sóbányaváros azonban az újkorban elvesztette jogállását (1882). Ám a városi múlt emléke, s az ahhoz való ragaszkodás erős kohéziót, szoros közösségi, igazgatási rendszert²⁸⁸ teremtett, mely makacs konzervativizmussal párosulván, a kultúra expresszív területein a múlt emlékével társuló archaizmusokat szigorúan őrizte. Így lett az a Szék, mely a XVII. században valószínűleg magába fogadta több közeli község magyar menekültjeit, a mezőségi magyar néphagyomány rezervátuma.

Történeti típusában Szék leginkább Torockóra emlékeztet. Amíg azonban Torockó népe távoli vidékekkel tartott kapcsolatot, és a világban tájékozódva újabb divatoknak is hódolva őrizte és alakította ki sajátos műveltségképét, „Szék város nagyközség” lakói a kulturális önellátást előnyben részesítő elzárkózást választották, elkülönítve magukat a környező települések „falusiak”-nak nevezett lakóitól. Szék ugyan lélekszámra jóval nagyobb a környező községeknél, de már a korszakunkat megelőző évszázadban sem volt azok gazdasági központja. Az elzárkózás ilyen irányvétel után érthetően párosult szigorú endogámiával, mely a XX. század első felében már falurészek önmagukba házasodásává merevedett, és hatott akkor is, midőn már eredeti védekező funkciója teljesen érvényét veszítette.

A kulturális szimbólumok közül kiemelkedik az egyszerű és egyöntetű viselet, mely külsőre is megkülönbözteti a székiet a környező falvak magyar és román lakosaitól. Eltekintve a Mezőség keleti szélének falvaitól, amelyek az egykori Marosszékhez tartoztak, környezetük pedig ennek vonzásában élt, a székiek és a szomszédos vagy távolabbi „falusiak” viselete gyökeresen még sem különbözik.²⁸⁹ A székiekről az első, múlt század végi néprajzi híradás a következőket mondja egybehangzóan azzal, amit már fentebb, elzárkózottságukról előre bocsájtottunk: „a széki ember nyugodt, komoly arcvonásain értelem és büszkeség ül; ősi szokásaihoz ragaszkodó és nyakassága polgár voltára vall; mint ilyen semmiféle újításnak nem barátja, földein régi eszközeivel szeret dolgozni... Gyerekeit iskolába járatni nem szereti s nem szívesen adja mesterségre sem.”²⁹⁰ Polgári mivoltuk és nagyfokú konzervativizmusuk összefüggése csakis a megmerevedett, múltbeli önvédő reflexszel magyarázható és értendő, nem a modern polgári hatások befogadásával. A széki viselet valóban őriz városias vonásokat, de ezek önmagukban is archaikusok, XVIII. századiak vagy még korábbi eredetűek lehetnek. A környező nagytáj általános archaikus volta az oka ennek a hajdani másságnak és

előnynek. A XIX. század végéig hatottak a maradványai, amennyiben a székiek az öltözködési divatban valamelyest környezetük előtt jártak. Például az 1930-as években a magyarpalatkai viselet kapcsán olvashatjuk, hogy „a mezőségi magyarság szinte minden ruhadarabját ma is maga készíti. A máshol olyan rohamosan jelentkező európai divat nem nagyon hatott még rájuk”,²⁹¹ a székieleknél pedig már a század végen megtaláljuk a női viseletben a gyári anyagokat, a vállkendőt, a korábbi időszakot tekintetbe véve pedig azon néhány pontjához tartoztak az erdélyi magyarságnak, amelyen a XIX. században szinte az egész szűkebb Magyarországot meghódító képosztó meghonosodott. Hozzá kell tennünk, hogy a széki viselet is ebben az időben túlnyomólag háziiparban előállított anyagokból készült.²⁹² A székieleknél jelent meg előbb a lajbi és a rékli, ők előbb hagyták el a tüszőt meg a bocskort, és nem jártak kihúzott ingben, mint a Nyugat-Mezőség magyar férfiai általában. A gombok, színek, szabástípusok, díszítés megválogatása is más volt. Kérdéses a magyar és román viselet viszonya. Az imént idézett 30-as évekbeli cikk szerzője szerint: „A román és a magyar alig különbözik egymástól. A kolozsvári vásáron vagy nyíltabb helyeken ha a palatkai magyarok megjelennek, viseletüket mindenki román viseletnek tartja.”²⁹³ Igaz, ugyanez a szerző három évvel korábban a szomszédos Magyarországot és Mezőkeszű viseletéről írva viszont azt állította, hogy a magyarok a régebbi ruhadarabok évtizedekkel hamarabbi elhagyásával (bocskor, szíju, szokmány stb.) a románságtól való különbözőségüket igyekeztek hangsúlyozni, hasonló a fáziskülönbség az építkezésben meg a gazdálkodásban is.²⁹⁴ Kós Károly, aki nemcsak a széki, hanem általában a mezőségi magyar viseletben régi városi és kismemesi elemek fennmaradását véli fölismerni, ez utóbbi véleményt erősítette meg.²⁹⁵ A mezőségi magyar viselet egyik fő jellemvonása volt az élénk színektől tartózkodás. A bőrruhákon²⁹⁶ kívül hímzést, díszítést az öltözetdarabokon alig alkalmaztak. Annál gazdagabb volt a hímzésük és a szőttésük (párnavégék, lepedők, abroszok). De ezeken is a régi stílus hallatlanul változatos megjelenése a figyelemre méltó, színeik mértékletesek, általában egyszerre egy színt használnak. A vászonhímzések falucsoportonként alcsoportokat képviselnek, ezek között külön egység a székielek.²⁹⁷

Egy másik kulturális elem, amely ebben a térségben ugyancsak teljes joggal szimbólumnak nevezhető, a tánc igen élénk gyakorlatban maradt fenn több évtizeddel korszakunk után is, amikor az első szakszerű leírások készültek róla, és megtörténtek az első népzenei felvételek. A

nyugati Mezőség tánc- és zenekultúrájáról Martin György azt írja, hogy a magyaroké és a románoké helyenként annyira egybemosódik, hogy szinte lehetetlen a megkülönböztető jegyek kiválasztása. Az etnikai azonosság majdhogynem alkalomszerűen alakul ki és hosszabb-rövidebb időre válik érvényessé.²⁹⁸ A széki táncok azonban ezen a körön belül is külön csoportot alkotnak. Egyediségüket, mely nemcsak a szűkebb, sőt nemcsak a nagytáj, Erdély viszonylatában számítható, hanem az egész régi Magyarországon, az biztosítja, hogy a táncélet rendkívüli szervezett, igen előkelő helyet foglal el a lokális kultúrában és maguk a táncok páratlanul összetett és sokrétű táncrendben maradtak fenn a XX. század derekáig. Kitűnnek erős közösségi jellegükkel is. Nincsenek például kiemelkedő táncos egyéniségek, mint a földrajzilag nem túl távol eső polgárosultabb Kalotaszegen. A táncban és a tánczenében a régi és új stílusok, illetőleg divatok harmonikusan ötvöződnek.²⁹⁹ Sajnos a kései gyűjtések miatt, nem tudjuk, mikor jelentkezett az új stílus és hogyan hatolt be. Hasonló a helyzet a jóval kevésbé tanulmányozott vokális népzenevel, mely azonban kevésbé simul bele a magyar–román műveltségi hasonlóságba. Jagamas János megállapítása szerint a mezőségi népzene a Bartók által körülhatárolt negyedik dialektuson belül önálló egység, a legrégisebb alldialektussal, a moldvaival mutat legtöbb rokonságot.³⁰⁰

Visszatérve Székhez és a Szék–Torockó párhuzamhoz, míg az utóbbi szöveges folklórjáról alig tudunk valamit, az előbbie viszonylag gazdagon föltárt. Igaz, teljes egészében jóval korszakunk utáni időszaktól, így legfeljebb sejtéseink lehetnek a korábbi állapotról, mint ahogyan Torockóról sem tudjuk, hogy a néprajzkutatás mulasztása vagy a folklórnak a környezethez képest gyorsabb elhalványulása a hiány elsősorú oka.³⁰¹

Nagyon hézagos és töredékes a mezőségi magyarság sok más kulturális területének föltárása. Széket – minden hasonlósága dacára – sem tekinthetjük modellnek, ismerete nem pótolhatja amit a néprajzi kutatás több jeles mezőségi faluközösség iránt alig érdeklődve, méltatlanul elhanyagolt. A kiváltságos népesség (kisnemesek) által is lakott Kolozs, Magyarzovát, Egerbegy mellett Ördöngösfüzes, Bálványosváralja, Szépenyerüszentmárton, Visa, Magyarpalatka, Feketelak, Mezőköbölkút, Vajdakamarás, Pusztakamarás említődnek még többször a szakirodalomban, de ezek is jórészt zene- és táncfolklórjuk kapcsán.³⁰²

A Mezőségtől északra és nyugatra eső magyar szórványok töredékesen ismert zenéje és táncélete teljességgel összefügg a Mezőség zenei

és táncincsel. ³⁰³ A falucsoportba sorolható szórványok között a szakirodalom számon tartja a Szászrégentől északabbra eső Felső-Maros mente hat községét (pl. Magyaró, Disznajó, Marosvécs), a Sajó menti nyolc falut (a legnevezetesebbek Sajómagyarós és Zselyk), a Lápos mentét (Domokos, Magyarlápos) és a Kalotaszegtől meg Kolozsvártól északra elterülő vidéket, középpontjában a Borsa völgyével.

Összefüggően nemcsak a diaszpóra-helyzet és a nagy földrajzi távolságok, hanem a nagyon hézagos ismeretek miatt sem lehet őket áttekinteni. A Felső-Maros mentéről régi stílusú, szász rokonságot is mutató hímzéseket ismerünk. ³⁰⁴ A Lápos völgyében Gunda Béla kutatta az életmódot. A Borsa völgyi kutatások kapcsán néhány töredékes tanulság vonható le szempontjaik szerint. Az 1940-es évek első felében a Lápos völgyében járó Gunda az elzárt, alhavasi jellegű vidéken olyan archaizmusok sorát tanulmányozhatta, mint pl. a kiterjedt növényi gyűjtögetés, méhészet, a kettős vagy láncudvarok. Az utóbbi az állattartás súlyára figyelmeztet, mely erdei legeltetéssel, réti szénatermeléssel, irtásos eredetű primitív technikákat őrző földműveléssel kapcsolódott össze. ³⁰⁵ A Lápos völgye, akár az Észak-Mezőség szoros gazdasági kapcsolatot tartott fenn a közeli havasi román területekkel, Beszterce-Naszód vidékével és környezetével, ami kiterjedt cserekereskedelemmel és a háziiparok nagy súlyával járt együtt. A román néprajzi irodalomban ennek a tájnak a leírása föltűnően gazdag a kultúra legváltozatosabb területein található archaizmusokban. ³⁰⁶

A Kolozsvártól északra eső dombvidékről egy 1930-as évbéli falukutatás a magyar és román népi kultúra közeli hasonlóságát regisztrálta, de például Bádokban a kisnemesi származék magyarok „városias”, a jobbágyutód románok „falusias” ruhában jártak. ³⁰⁷ Egyik jeles közséje, Kide népzenéjét — egy évtizeddel később — vizsgálva, Járdányi Pál azt állapította meg, hogy amíg a dalolás formái régiesek, a dalkészlet erősen városias, sok benne a műzenei eredetű dallam. Okát adni nem tudta, talán Kolozsvár közelsége is hozzájárult, de úgy vélte nem új jelenség: elkezdődhetett a múlt század derekán, szélesedett a századvégen és nagy lökést kapott az első világháborús katonanótáktól. ³⁰⁸ Ezek a megjegyzések figyelemre méltóak, azonban nem általánosíthatóak az egyébként archaizmusokban sem szegény vidékre. ³⁰⁹

A Lápos mente már igen közel esik az Erdélyt félkörívben koszorúzó, kárpáti, magashegységi övezethez, mely túlnyomólag román lakosságú. Magyarokat ebben a régióban nagyobb számmal a Borszéki-medencében, Gyimesben és a már számbavett Kászonban találunk. (Borszék Ditró és Gyergyószárhegy községek közbirtokossági tulajdonaként a nagyhírű gyógyforrások köré, éppen korszakunkban kiépülő fürdőnek köszönhetette benépesülését.) Kászon és Gyimes mind történeti, mind néprajzi szempontból lényegesen különböznek. Míg a késői Árpád-kortól folyamatosan lakott Kászon mindig nagyjából együtt fejlődött a Székelyföld szomszédos területeivel és Háromszék felé nyitott volt, Gyimes bár közigazgatásilag Csíkszékhez tartozott, sokáig lakatlan volt és később is inkább elkülönült, amit többek közt az is befolyásolt, hogy a Tatros folyó szélesülő völgye Moldva felé vezet.

A gyimesi magyarok túlnyomórészt XVIII. századi csíki „kivándorlók”, akik határőr-szolgálat nélküli szabadabb életet és újabb legelőterületeket keresve kerültek ide, részben pedig moldvai magyar eredetűek.³¹⁰ Noha röviden, mégis azért foglalkozunk külön fejezetben Gyimessel, mert magyar népi műveltsége korszakunkban nemcsak Erdélyben, hanem az egész 1918 előtti Magyarországon a legarchaikusabb volt. Ez a kultúra fölfogható úgy is, hogy a gyimesiek jóval többet megőriztek a régi csíki sajátságokból, mint a folyamatosan Csíkban élők, ami azt is jelenti, hogy köztük nem, vagy korlátozottabban érvényesültek azok a változások, amelyek a XVIII. század végétől a Székelyföld más tájait átjárták, azonban sokkal inkább megérthető és magyarázható új, önálló fejleményként, amiben erőteljesen szóhoz jutottak kárpáti és moldvai román hatások.³¹¹

A Gyimesi-szoros a betelepülés előtt csekély forgalmat közvetített Erdély és Moldva között, sokkalta elzártabb fekvésű volt, mint a többi kárpáti átjáró. Az elzárttság messzemenően befolyásolta az itt lakók kultúráját és életmódját. Jellemző, hogy Orbán Balázs, akinek az első néprajzi leírást köszönhetjük a székelyek által a szó eredeti értelmében csángónak („elvándorló”, „elcsatangoló”) gyimesiekről, az 1860-as években az 1940-es évek néprajzi gyűjtéseivel majdnem azonos jellemzést ad róluk. Szembetűnő viseletük változatlansága, melyről már Orbán megállapította, hogy szinte azonos a kárpáti övezet román népi öltözetével.

A férfiak hosszú kihúzott ingben, tüzőben, szűk vászonnadrágban, a nők, a magyarok közt egyetlen példaként, katrincában jártak. Majdnem egy évszázad alatt tulajdonképpen csak a fejviselet és a lábbeli változott, az egyébként saját, paraszti előállítású anyagokból készült ruházatban. Az etnikai hovatartozást a szerényebb hímzések és szőttés motívumok jelezték csupán.³¹²

Már Orbánnak is föltűnt a különben sem nagy arányú csíkszéki irni-olvasni tudás mellett a gyimesiek nagyfokú írástudatlansága, ami évtizedeken át alig változott.³¹³ Ez a körülmény magyarázza szóbeli kultúrájuk a szomszédos Székelyföldre képest is gazdag és bőséges voltát. Hitviláguk, szokásaik, szöveges meseköltészetük, dallamaik és hangszeres zenéjük, a közelmúltban lefolyt néprajzi gyűjtések tanulsága szerint is túlnyomólag régies vonásokat őrzött meg.³¹⁴ A részletesebben elemzett, ugyancsak archaikus tánc kultúrában Martin György három réteget különített el, melyek szemléletesen mutatják a gyimesi csángók kulturális kapcsolatainak irányait: 1. hagyományos magyar, azaz erdélyi; 2. kárpáti és moldvai román; 3. a „székelység városiasodó kultúrájából, a szász és moldvai román táncincsből átvett kötött páros táncok”. Az utóbbit azért tettük idézőjelbe, mert nem tudjuk, vajon ez a réteg korszakunkban megvolt-e már a gyimesi táncvilágban.³¹⁵ Mindenesetre az elszigeteltség ellenében a gyimesiek legújabb kori kulturális kapcsolataira figyelmeztet ez a réteg.

A régies jelleg megmutatkozik a földrajzi adottságokhoz való alkalmazkodásban, a paraszti életmódban is. Három községük építkezése és települése szorosan összefügg a magas fekvésű folyóvölgyben és mellékvölgyekben, a patakokban folyó szarvasmarhatartó alpi (havasi) gazdálkodással, ami elválasztja őket a szomszédos csíki területektől, ugyanakkor közelíti a Keleti-Kárpátok hasonló ökológiai feltételek között hasonló gazdálkodást űző román és ruszin (ukrán) csoportok életmódjához.³¹⁶

Korszakunkban az igen szerényen épített, legtöbbször csak két helyiségből álló, festetlen bútorokkal és szőttesekkel berendezett, alacsony tüzelőszintű kandallóval fűtött lakóházak az eredeti irtványtelepülés szerkezetének megfelelően a völgyek aljában is egymástól többszáz méteres távolságban, terjedelmes kertekkel körülvéve állnak.³¹⁷ Az éghajlati viszonyok miatt a földművelés szűk térre korlátozódik a további hegyoldali irtásokon és a legelők meg a kaszálók közeli, hegyek közti tanyák mellett elkerített apró földdarabokon. Életmódjuk teljesen egyedi

tulajdonságokkal ruházta föl a magyar népcsoportok között a gyimesi csángókat.

Moldva és Bukovina

A moldvai magyarok – közhasználatú nevükön csángók – három nagyobb falucsoportban élnek: 1. A Keleti-Kárpátok keleti lejtői, az Aranyos-Besztercébe futó kisebb folyók mentén (szakirodalmi nevükön: *székelyes csángók*); 2. az Aranyos-Beszterce torkolatvidékén Bákó városa közelében (*déli csángók*); 3. a Moldva folyó Szeretbe ömlése táján, Románvásár városának közelében (*északi csángók*).³¹⁸

A moldvai magyarok első csoportjaik letelepedése óta (XIV. század) román környezetben éltek, s bár folytonosan kaptak népességi utánpótlást Erdélyből, a körülöttük élő románság aránya állandóan növekedett. Nyelvüket és etnikai identitásukat úgy őrizték meg sok évszázadon keresztül, hogy semmiféle jogi-territoriális különállás nem védte őket. (A magyarországi eredetű kiváltságos bérleti rendszer a *razeség* (részesség?) intézménye valószínűleg összefügg betelepülésükkel, de később nem csupán őket jellemezte.) A történeti kutatások szerint nem egyszerre és nem egy vidékről kerültek ide. Évszázadokkal előbb nagyobb volt a településterületük, szórványos telepeik a Dnyeszterig húzódtak. Falvaik elhelyezkedése időközben változott is. Az asszimilációtól a római katolikus vallás óvta meg őket, ami az ortodox román környezetben a legnagyobb elválasztóerőnek, egyben – a modern nemzeti tudat hiányában – az etnikai azonosság legfontosabb pillérének bizonyult. Ugyanis magukat mindmáig legtermészetesebben katolikusoknak mondják, nem magyaroknak, különösen nem csángóknak.³¹⁹ Halvány középkorvégi nyomoktól eltekintve, Moldvában nem élt magyar nemeség, sem számottevő város lakó elem. Nyugat-európai értelemben vehető városok korszakunk végéig sem voltak. Az anyanyelvi közvetítő rétegek hiányát az is súlyosbította, hogy az utóbbi két-három században a moldvai magyaroknak csak elvétve voltak magyar papjaik, a magyar nyelvet általában nem használhatták a templomokban. Konzerváló erőként hatott, hogy 1945 előtt alsó iskolákkal sem rendelkeztek, az analfabetizmus rendkívül magas fokú volt köztük.³²⁰ Az urbanizációs háttér hiánya századunk közepéig a nagytáj iparosíthatatlanságát is jelen-

tette. A moldvai magyarok néhány, mindennapos szükségletet ellátó ágazaton kívül (pl. fazekasság, szücs mesterség) a nyersanyag-feldolgozás kézműves formáit sem gyakorolták, viszont önálló gazdálkodással és házimunkával teremtették elő tárgyi világuk, öltözetük, lakberendezésük nagy részét, egészen a II. világháborúig, amikor már a Kárpát-medencében magyarul tájakon, legtöbb helyen emlékműként sem élt ez az életmód.³²¹ A homogén falusi közösségek tagjai legfeljebb időszaki munkavállalással, újabban pedig sorkatonai szolgálattal kerülhettek idegen, magas kultúra hatókörébe, egyébként a XX. század első felében is – magyar viszonylatban egyedül állóan – a szájhagyomány maradt kultúrájuk központi része és legfontosabb létezési formája. Ezek után nem meglepő, hogy a magyar történelmi és néprajzi szakirodalom a moldvai magyarokat egyöntetűen a magyar nyelvterület legrégebbi kulturális rétegeket őrző népcsoportjaként tartja számon. Moldvában élt elevenen legtovább a magyar néphagyomány, mindenek előtt a szokások és a folklór.³²² A továbbiakban kérdésként merül föl, hogy az elszigeteltség ellenére moldvai magyar népi kultúra mégis milyen viszonyban áll a Kárpátokon inneni magyar népi kultúrával? Lükő Gábor – tudománytörténetileg és máig érvényes, jelentős módszertani munkával, recens néprajzi adatok alapján jutott arra a következtetésre, hogy a moldvai magyarok alaprétege észak-erdélyi eredetű.³²³ Állítását nem sokkal később történelmi adatok, majd Jagamas János népzenei vizsgálata is igazolták.³²⁴ Közelebbről megvizsgálva a problémát, mégis azt kell mondanunk, hogy a helyes eredmény vitatható előfeltevéseken alapul és korrekcióra megkiegészítésre szorul az újabb kutatások fényében. Ugyanis azok az archaikus néprajzi és nyelvjárási tények, melyeket Lükő felsorol (pl. tüzelőberendezés, népszokások, viselet, díszítőművészet, lakáskultúra, gazdasági eszközök, településforma stb.), nem valószínű, hogy a XIV–XV. században is megvoltak ugyanezek a területeken, ugyanezekben a formákban. Vagy ha igen, a hasonlóságok és azonosságok egy Erdélynél és Moldvánál jóval nagyobb kelet-európai zónán belül érvényesek, tehát meglejtük nem feltétlenül az észak-erdélyi magyarok moldvai migrációjához kötődik.

Ismert művelődéstörténelmi tény, hogy a Déli- és Keleti-Kárpátok Európa egyik legrégebbi és legtartósabb kulturális válaszfalát alkották egészen a legutóbbi időkig. A moldvai magyarokra is vonatkozik, amire utóbb részletesebben még visszatérünk, hogy a Kárpátok két oldalán lakó népesség eltérő szerkezetű és berendezkedésű kulturális jelleget

teremtett magának. Amint azonban az erdélyi románok népi műveltségén is megtaláljuk azokat a vonásokat, melyek a Kárpátok túlsó oldalán lakókkal rokonítják őket, ugyanez elmondható fordított földrajzi helyzetben a moldvai magyarokról is. Ők sem voltak sosem teljesen elzárva az anyaországtól. A magyar néprajzi szakirodalom hangsúlyozza nemcsak Lükő munkája nyomán, hanem más vonatkozásokban is az erdélyi és a moldvai magyar népi műveltség kapcsolatát³²⁵ és mindenekelőtt a Kárpátok lejtői falvainak székelyes jellegét. Amint láttuk, ez a tény az elnevezésben is megnyilvánult. Az újabb és újabb székely kivándorlók és a fuvarozó kereskedelmi kapcsolatok kölcsönözték a székelyes vonásokat a moldvai magyar népesség Erdélyhez földrajzilag legközelebb eső részének, de kultúrájuk a sok befogadott elem ellenére sem vált székellyé,³²⁶ mint ahogy az újkori havaselvi román bevándorlás sem másította meg az erdélyi román vidékek régebbi hagyományait. A moldvai magyarok helyzete speciális vonásokat mutat, ők ugyanis kisebbségben és szórványban éltek a románság közt, éppen fordítva, mint Erdélyben, a románok az utóbbi 250–300 esztendőben. A diaszpóralét gyakran szül erős kulturális konzervativizmust, ami az ő esetükben ortodox környezetben sajátos módon a jelentékeny szerepet játszó római katolicizmussal, egy nyugati ideológiával is társult.

Az egészében archaikusnak tekintett moldvai magyar népi kultúra nagy vonalakban két széles történeti rétegre bontható. A vázolt történeti körülmények között, románok szomszédságában élés az oka, hogy minden magyar népcsoport között a moldvai magyarok fogadtak be legtöbb román kulturális hatást.³²⁷ Minél későbbi történeti rétegekről, jelenségekről és jelenségcsoportokról van szó, annál inkább érvényesült ez a befolyás, annál inkább kitapintható a sajátos kettősség. Lássunk néhány példát!

A moldvai magyarok háza a kelet-közép-európai „házvidéken” belül eredetileg megegyezett az ún. székely ház alaprajzával (*ház+eresz*). Mintegy száz esztendeje a székelyföldi ház városi eredetű ösztönzésekre általánosan az ismert irányba kezdett osztozni: több szoba + konyha + kamra, míg a moldvai magyarok lakóépülete a környezet hatására más alaprajzi formákat kezdett fölvenni: például szoba + *szín* (*eresz*) + szoba oldalt és hátul zárt ereszalji részekkel (*kilér*) megtoldva.³²⁸ Hasonló fejlemény figyelhető meg az öltözetben, melyet a környező románság bizonyos jegyei miatt „magyar öltözet”-nek (*portul unguresc*) nevez. Régiesebb, mint általában a XX. századi moldvai románság viselete, a

századokkal korábbi észak-balkáni, moldvai és dél-ukrajnai öltözék utódja, melyet viszont épp ezért az általános magyar (erdélyi) szemlélet románosnak tart. Miközben a moldvai románok öltözködése kb. az elmúlt évszázad folyamán újabb divatok hatása alatt lassan változni kezdett, a diaszpórában élő magyarok jobban ragaszkodtak, részint katolikus voltak kifejezőjeként is, a régebbi formákhoz. Míg a ruházkodás alapszókincse magyar, ha újabb darabokat öltöttek föl, azokat más román szóval jelölték meg (pl. *fuszta*, *fóta* = szoknyafélék). A székelyes csángók viseletében a XVIII–XIX. századi hagyományos székelyföldi öltözet nyomai fellelhetők (*csepesz*, *rokolya*, *cedele*, *harisnya*).³²⁹ A székely hatás mutatkozik meg az Ojtozi-szorosban Gorzafalván, ahol székely fazekasok hozták létre Moldva legnagyobb fazekasközpontját. A fazekaság műszókincse és a legtöbb edényfajta neve erdélyi eredetű magyar, de díszítése már a fogyasztói körhöz, dél- és közép-moldvai igényekhez igazodott. Míg azonban Erdélyben általános volt a falak díszítése cserépedényekkel, ami szerény teaurálásnak is számított, Moldvában ez nem lett divat, főleg az egyszerű étkező-tálaló hasznosedényeket keresték.³³⁰ A székelyföldi hatást már a moldvai magyarok első néprajzi leírója, Gegő Elek (1838) is észlelte. Föltűnt neki, hogy a románoktól eltérően, nemcsak kukoricalisztból gyúrt „pítát, málét rágnak... búza kenyeret is esznek”. Továbbá: midőn azok (t. i. a románok) porban üldögélve esznek s alusznak (általános archaikus szokás a földön evés, alvás – K.L.), ezek (a csángók) székeket, asztalt s divánt használnak kényelmökre”. „Midőn azok még alruháikat is gyapjúból hordozzák, ezek kender, len, pamut vagy gyapot önszövetet viselnek”.³³¹ A kendermunka régies hagyományait és a gyapjúfeldolgozásban mutatkozó román hatás érvényesülését a közműltbéli vizsgálatok is regisztrálták.³³²

A népköltészet, lírai dalok, balladák, siratók, vallásos szövegek, mesék, legendák szorosan kapcsolódnak a magyar folklór egészéhez. Nemkülönb a zene, melyet Jagamas János, a Bartók által IV. zenei dialektusként körülhatárolt területen belül önállónak tekint: „A legrégebbi hagyományok megőrzése, a más vidékekről nem ismert dallamok nagy száma, az új stílusú dallamainak jelentéktelenebb számbeli mennyisége, az ornamentika feltűnő gazdagsága és az idegen hatások, főleg a román hatás, amely dallamátvételek, szövegátvételek, román refrén és egyes zenei elemek átvételében nyilvánul meg: mindez legjobban elkülöníti más vidékek zenei jellegzetességeitől. Kérdés azonban, hogy ez a dialektus önmagában egységes-e? Már eddig is bizonyos „aldialektu-

sok” létét sejtjük.”³³³ „Míg nyelvük és vokális népzenejük megőrizte a magyar karaktert, addig hangszeres zene- és tánc kultúrájuk teljesen a moldvai románság hatása alá került” – írta Martin György a tánc jellemző, a divatokat és a környezet hatását igen érzékenyen tükröző tulajdonságára példát szolgáltatva. Erdélyi kapcsolat – jelenlegi ismereteink szerint – nagyon kevés mutatható ki a moldvai magyarok táncaiban. Tánc-kincsük nem annyira a magyar, mint a román kutatás szempontjából nagyjelentőségű, mert a viselet helyzetéhez hasonlóan régiesebb tánc tudást őriztek meg a XX. századra, mint környezetük románsága.³³⁴

Tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy a folklórnak és általában a népi kultúra expresszív területeinek a moldvai csángók eddigi kutatásában nagyobb figyelem jutott, mint a kevésbé „mutató” és eszközkészletében valóban szegényesebb, de mivel szinte teljes egészében házimunkából állították elő a legutóbbi időig régiességénél fogva nem kevésbé jelentős anyagi kultúrának és a hozzá kapcsolódó életmódnak. Pedig Kós Károly „csángó néprajzi vázlatában” sorozatnyi olyan jelenségre és jelenségegyüttesre mutatott rá, amelyek szemléletes tanúi a székely kapcsolatnak, illetőleg a moldvai környezet hatásának: a gabonatermesztés és eszköztára a székelyföldinek a „folytatása”, míg a kukorica- és szőlőművelés moldvai beágyazottságú. A juhtartást „újratanulták” a magyarok Moldvában. A halászat és méhészet, a szövés-fonás alapformái egyeznek a székelyföldivel. A közlekedési eszközök a két régió sajátosságainak összefonódását tükrözik. A nemzeti település, a baromudvarok, az építkezés bizonyos formái, a fedeles kapu és némely bútordarab a Székelyföldön korábban elfeledett formákat idézi.³³⁵ A másság összetevői közül végül feltétlenül említést érdemel az a tény, hogy azoknak a nagy történeti stílusdivatoknak, amelyek a magyarországi népművészetet, egészen a keleti székelységig áthatották, itt nyomát sem találjuk.

A moldvai magyaroktól jellegzetesen megkülönbözteti mind történeti sorsuk, mind népi kultúrájuk a bukovinai (északmoldvai) székeleyeket. Szorosan egymás melletti bemutatásukat nemcsak az indokolja, hogy mind a moldvaiak, mind a bukovinaiak korszakunkban Kárpátokon kívül élő magyar népcsoport voltak, hanem a különbözőségek összehasonlításából adódó több tanulság is.

A székelyek bukovinai letelepítése az újkori magyar telepítési akciók közül a legéletképeesebbnek bizonyult. Ellentétben a középkori

alapozottságú, szervezetlen, folytonosan folytatódó és szerterajzó Moldvába költözéssel, ez szervezett és zárt volt.

A bukovinai székelyek elődei az 1760-as években, a székely határőrszervezet kialakítása előtt menekültek el eredeti lakóhelyükről, elősősorban Csíkszékből. A viszonylag egynemű tömeg mindvégig megtartotta telepés öntudatát, sőt koherenciáját az új környezetben fokozta is. Valószínűleg alapvetően hozzájárult ehhez, hogy a kivándorolt székelységnek óhazája elhagyásakor fejlett rendi-történeti tudata volt, amit következetesen ápoltak. Kezdetektől magyar papjaik voltak, és a római katolikus egyház a Szent László Társulat által, valamint a református egyház is gondoskodott iskoláztatásukról.³³⁶

Sajátos arculatuk megtartásához meghatározóan hozzájárult (ez tette lehetővé például az egyházi gondozást), hogy 1918-ig Bukovina osztrák tartomány volt. Továbbá a soknyelvű környezet, melyben magyar, román, német, lengyel, ukrán, zsidó enklávék egymás mellett éltek, kiegyensúlyozott kulturális helyzetet teremtett. Népi kultúrájuk meglehetősen zártan őrzött meg Székelyföldről magukkal vitt elemeket. Ha nem is mondható, hogy a XVIII. század végének viszonyait konzerválta, a XX. századi gyűjtések sokszor archaikusabb fokot regisztrálhattak körükben, mint párhuzamosan a Székelyföldön (zene, viselet, szöveges népköltészet, néphit, szokások stb.). Külön ki kell emelnünk egy már többször előtérbe került, értekezésünk időszakaszainak szempontjából fontos módszertani problémát, azt, hogy korszakunkban – Kodály Zoltán 1914. évi útja kivételével – a bukovinai székelyek között nem folyt néprajzi gyűjtés. A rendelkezésünkre álló anyagot túlnyomólag 1945 után rögzítette a kutatás. Az első világháború előtti állapothoz képest ekkorra már két jelentős esemény formálta a bukovinai székelyek népi műveltségét és befolyásolhatta a visszaemlékezést is. Az első Bukovina Romániához csatolása, amely erőszakos és nem nyomtalan román befolyással, valamint ezzel szemben megnyilvánuló nemzeti öntudat-erősödéssel járt.³³⁷ A második az a nagy megrázkódtatás, amit a Bácskába település, majd onnan a Dunántúlra menekülés okozott. Végül már csak szellemi hagyományait hozták magukkal, életmódjuk a környezetváltoztatásokkal szükségszerűen módosult, tárgyi világukból pedig töredékeket menthettek meg. Az utóbbi különösen óvatosságra int, ha népi kultúrájuk egészéről kívánunk képet alkotni.

Az a fentebb említett, a nemzetközi szakirodalomból jól ismert jelenség, hogy egy, a népterület központjától távolra szakadt nyelvszigeten

általában archaikus kultúra őrződik meg, a bukovinai székelyek esetében sajátos árnyalásra, kiegészítésre szorul. Mindeddig a legtöbbet és leg-sokoldalúbban Belényessy Márta nagy tanulmánya mond róluk, mely a divatokra, változásokra érzékeny, kultúrájukban központi helyet elfoglaló táncéletük tükrében jellemzi hagyományaikat, hagyományaik ápolását.³³⁸ Az eredmény röviden így foglalható össze: az eredeti székely táncok már csak kopott, formában, háttérbe szorultan éltek, helyükbe a környezettől átvett különfajta táncok kerültek, ugyanakkor maga a táncolás szokása, jelentősége, formája tradicionális maradt. A táncokon le lehet mérni az egymás mellett élő etnikumok viszonyát. A bő másfél-százados együttlét nem a tömeges asszimilációt hozta, hanem éppenséggel az egyes nemzetiségek önazonosságának elmélyülését. Ez nem jelenti, hogy egy-egy személy ne olvadt volna be egy-egy másik népbe, vagy ne kölcsönöztek volna egymástól kulturális elemeket. Ám ahogyan a beházasodottól a többségi közösség megkívánta a vele azonosulást, éppúgy az eltanult műveltségi javakat, amint átvették, féltékenyen sajátjuknak tartották. Így lényegültek át „igazi székellyé” pl. a német eredetű táncok az átvenni erőltetett román nemzeti táncokkal szemben 1920 után. A bukovinai székelyeknek mindig voltak értelmiségi vezetőik, akik küldetésnek fogván föl papi-tanítói hivatásukat ápolták történeti tudatukat. Így vált Magyarország határain kívül a valamikori rendi tudat modern nemzeti tudattá, sőt bizonyos historizálással („elveszett nemes-ség”, „ősi egyenlőség”) sajátos töltést is kapott.³³⁹

A hagyományszerűséghez való ragaszkodás és ugyanakkor az új környezeti hatások nagymérvű befogadása bizonyos típus-párhuzamot mutat a bukovinai székelyek és a XVIII. századi magyarországi német telepesek között, de legalább a „telepes mentalitás” kölcsönös meglétére enged következtetni. Viszonylag fiatal, igazán sosem meggyökerezett csoportokról van szó, akiket a környezet rákényszerített a vállalkozásra, megélhetési célból a nyitott magatartásra. A bukovinai székelyek történeti tudatából sosem veszett ki az elűzetésből való hazatérés vágya, ami később a jobb megélhetés törekvéssel társult, s az alkalmakat 1883-tól meg is ragadták.³⁴⁰ Bukovinában pedig könnyebben próbálkoztak újabb megélhetési módokkal, mint a zárt konzervatív parasztcsoportok más vidékeken. A nagy szaporulat miatt a székely falvak birtokaprózódása a múlt század végére nagy méreteket öltött. Sokan Amerikába vándoroltak. Tömegek voltak kénytelenek summás munkára járni moldvai bojárirtokra (*móduvázás*), távolsági fuvarozást vállalni (*tyirázás*), nap-

számban dolgozni, a havasokban nehéz faközelítő munkára elszegődni.³⁴¹ Az otthon maradt agrárszegénység elsősorban kertjeiben, majd korszakunk után kis parcelláin zöldségtermesztést folytatott. Nem volt ez olyan nagyméretű, mint a legtöbb hasonló magyarországi esetben. Ipari háttere sem volt. Elsősorban burgonyát, mindenek előtt hagymát és különfajta főzeléknövényeket termeltek, de mégis belterjes művelés volt, piacra szánták a termékeket és ezzel bekapcsolódtak a környezet nemzetiségi munkamegosztásába (a németek mesteremberek, a lengyelek és a zsidók kereskedők voltak stb.).³⁴² A közeli Radóc, a távolabbi Csernovic és Suceava városlakói és a polgárosultabb német falvak voltak legfőbb vásárlói. Ezek a városi települések a legkeletibb osztrák tartományban feküdtek, s ha erősen provinciális, de mégis nyugatias városi kultúrát képviseltek, aminek a közeli Moldvában halvány párját sem találjuk ebben a korban. A német iskolájú, német igazgatási nyelvet használó városok és nem utolsósorban a katonáskodás közvetítették azokat a németes párostáncokat, amelyek a legnagyobb helyet foglalták el már századunk elején a táncéletben, azokat az operettdallamokat, melyek régi és számos új stílusú dalaik között föltűntek.³⁴³ A női ruházatban megjelentek a gyári anyagok, bár a hímzett régies bőrruhákat még hordták. Élénken ápolták nagyon gazdag ünnepi szokásaikat, páratlanul széles rokoni kapcsolataikat, hitviláguk gazdagsága nem halványodott.³⁴⁴ Az első világháború előtti években már a legezárta és legkonzervatívabb Andrásfalván is kaszával arattak, megjelent az ekeka, nem hagytak ugart, hanem rendszeresen kezdtek trágyázni, hengert és cséplőgépet vettek.³⁴⁵ Ugyanekkor Erdély nagy részén ezek az eszközök még hiányoztak a paraszti gazdaságból, Moldvában pedig talán a hírük sem jutott el. A különbségeket végiggondolva, nem lehet csodálni, hogy a mozgékony bukovinaiak, bár tudtak róluk, de semmiféle kapcsolatot nem vállaltak a moldvai magyarokkal.

Jegyzetek

1. A kérdéskörrel szakszerűen Lükő Gábor, 1936 foglalkozott összehasonlító néprajzi vizsgálat keretében.
2. Kövály László, 1852, VI.
3. Gáborján Alice, 1969/a, 45; Martin György, é.n., 220–222; Fél Edit, 1976,

56. Továbbá pl. MNL I. 711 (Fél Edit és Hofer Tamás az erdélyi magyar népviseletről).

4. Martin György, é.n., 22–223; Domanovszky György, 1981, 275 skk.
5. Tarisznyás Márton, 1982, 9 (Kós Károly előszava).
6. Viski Károly, 1934; 1940; Szilády Zoltán, 1936; Gunda Béla, 1940.
7. Kós Károly, 1976/b.
8. Kós Károly, 1957.
9. Jakó Zsigmond, 1978, 369, 371.
10. Szentgyörgyi Mária, 1962, 7–55; Barta Gábor, 1979, 150–154.
11. Barta Gábor, 1979, 228–242.
12. Makkai László, 1944, 467–488; Jakó Zsigmond, 1970, 7–25 (Rettegi György észak-erdélyi középbirtokosról van szó).
13. Berlász Jenő, 1941; Trócsányi Zsolt, 1966/b.
14. Berlász Jenő, 1958, 51–60; Trócsányi Zsolt, 1956, 29–50; Szendrey István, 1963.
15. Berlász Jenő, 1941, 237–242; Szentgyörgyi Mária, 1962, 30–39; Szendrey István, 1963, 151.
16. Trócsányi Zsolt, 1956, 43; 1966/a, 228–229.
17. Trócsányi Zsolt, 1956, 29–43, 85–92; Szendrey István, 1965, 138, 151 (Szendrey szerint Trócsányi eltülozza a robotterheket, de vitájuk tárgyunkat nem érinti); Trócsányi Zsolt, 1966/a, 137–169; Imreh István, 1979, 85–93, 135–160.
18. Berlász Jenő, 1958, 18. Lásd még a Székelyföldre vonatkozóan: Imreh István, 1979, 19–24, 55–65; 1983, 185–187.
19. Trócsányi Zsolt, 1956, 50–63; 1966/a, 48–65 partiumi területeket elemez (1819/20), de a belső erdélyi viszonyokkal kapcsolatosan is tesz összehasonlító megjegyzéseket. Kitűnő példatár az erdélyi urbáriális ügyek történetének utolsó szakaszát részletes adatokkal bemutató: Grim, Josef, A., 1863. A székelyföldi majorági gazdálkodás kezdeteiről; Imreh István, 1979, 109–121. A korábbi századok nagybirtokos gazdálkodására lásd: Makkai László, 1944, 478–484; Barta Gábor, 1979, 236.
20. Imreh István, 1979, 65–85; Vörös Károly, 1980, 516–517.
21. Összefoglalóan írt a kérdéskörrel: Mikecs László, 1941, 120–153.
22. Trócsányi Zsolt, 1956, 56; 1966/a, 92–94; Csetri Elek, 1956; 1957, 161–172.
23. Idézi Tagányi Károly, 1894, 26.
24. Az erdélyi feudalizmus általános bomlásáról: Molnár Miklós, 1957; Dăicovicu, Constantin és társai, 1964, I. 255–316; Miskolczi Ambrus, 1980; Egyed Ákos, 1981.
25. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 45, 47, 50, 55.
26. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 115 (a taxalista, bányász, egyetlen nemes és más egyéb kategóriák százalékos részesedését, mint ebben a viszonylatban elhanyagolandókat, nem idézem).
27. A XVIII. század második felének viszonyait tárgyaló Berlász Jenő (1941, 242–244) is felfigyelt erre a tényre.
28. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 44.
29. Maksay Ferenc, 1941.

30. Sárközi Zoltán, 1963, 100, 116.
31. Sárközi Zoltán, 1963, 29–32; 97–117; Miskolczy Ambrus, 1980, 517, 524–529; 1982, 394, 398, 403, 414–415.
32. A magyar–szász történeti és kulturális kapcsolatokról folyamatosságukban mindeddig egyetlen mű tájékoztat: Pukánszky Béla, 1943. Részkérdésekkel foglalkozó két újabb munka: Ritoók János, 1980; Binder Pál, 1982. Ezeket és az Erdély történetét tárgyaló általános munkákat használtuk a rövid szász történet összeállításához.
33. Kőváry László, 1847, 160–162, 216, 291.
34. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 20–21.
35. Sárközi Zoltán, 1963, 100.
36. Dorner Béla, 1910, 46 skk; Neugeboren Emil, 1913, 43–44, 127.
37. A szász művelődéstörténeti és néprajzi irodalom gyakran és szívesen hivatkozik a polgárság és a parasztság kulturális egységére: Neugeboren Emil, 1913, 36–37. Teljességgel ez a szemlélet járja át *A magyarság néprajzával* párhuzamba állítható erdélyi szász néprajzi szintézist: Schullerus, Adolf, 1926. Lásd még: Netoliczka, Luise, 1941, 104.
38. Schuller, Gustav, 1896, 12–19; Weinrich Frigyes, 1899, 692–694, 700–702; Dorner Béla, 1910, 73–82; Neugeboren, Emil, 1913, 94–107.
39. Sárközi Zoltán, 1963, 99.
40. Sárközi Zoltán, 1963, 101–103.
41. Dorner Béla, 1910, 198.
42. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 57.
43. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 59.
44. Imreh István, 1973, 19–20, 27, 43–48.
45. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 60. – 1848-ra vonatkozó becslés szerint a magyar korona országaiban a kisenemesség aránya a következő volt: a szűkebb Magyarország lakosságának kb. 4,6 %-a, Horvát-Szlávnországnak 3,1 %-a, Erdélynek 3,3 %-a (Vörös Károly, 1980, 486). Egyed Ákos, 1981, 21–22, 41–42 összesen kilenc tiszántalmi nemesi falut talált az 1848-at megelőző időben.
46. Szabó István, 1941/a, 70–80; 1941/b.
47. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 129.
48. Az általános történetre nézve elsősorban Makkai László, 1944 könyvét használtam.
49. Erről az időszakról sokoldalúan tájékoztatnak: Egyed Ákos, 1981, 148 skk; Vajda Lajos, 1981, 287–314, 343–354.
50. Egyed Ákos, 1981, 148–167.
51. Kőváry László, 1847, 166–167.
52. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 64.
53. Kőváry László, 1847, 166–167.
54. Kőváry László, 1847, 171–172.
55. Bielz, E. A., 1857, 502–508.
56. Bielz, E. A., 1857, 502–508; Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam., 42. k. 372–379.
57. Kőváry László, 1847, 217–243; Miskolczy Ambrus, 1982, 391–401.
58. Orbán Balázs korábbi értékes összefoglalásai után, mind a milleniumra ké-

szült (Gödrí Ferenc, 1899; Dobai János, 1899), mind a későbbi várostörténetek (Kiss Pál, 1942; Orbán János, 1943) vázlatosra sikeredtek, a tudományos szempontokat jól rész nélkülözik.

59. Györffy György, 1941, 81–83.

60. Miskolczi Ambrus, 1982, 393–394.

61. A településszerkezet sajátosságai Csíkszeredán az igen későn kialakuló igazgatási funkciót, Kézdivásárhelyen az iparos-kereskedő lakosság igényeit szolgálva teremtődtek meg: Vámszer Géza, 1970; 1971. Gyergyószentmiklósról I.: Tarisznyás Márton, 1982, 193–199.

62. Vámszer Géza, 1977, 278–284.

63. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 384–387.

64. Tarisznyás Márton, 1982, 167–186. Általában az erdélyi, köztük a székelyföldi vásárokról is: Kós Károly, 1972/a, 24–33. A székelyföldi falusi vásárokról: Kós Károly, 1976/a, 354–365.

65. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 390–394.

66. Imreh István, 1979, 241.

67. Kós Károly, 1972/a, 9–51; 1976/a, 326–381.

68. Orbán Balázs; 1889; Szabó T. Attila, 1944.

69. Jakó Zsigmond, 1943–1944.

70. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 372–458.

71. Bielz, E. A., 1857, 146; Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 31^x, 428.

72. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 8^x, 33^x.

73. Kovács András, 1981.

74. Viski Károly, 1938, 20.

75. Vörös Antal, 1984, 309.

76. pl. Egyed Ákos, 1981, 13–14, 54–55, 84, 90, 99 stb. Az Erdélyen belüli kisebb regionális eltérésekről: uő. uo. pl. 194–195.

77. Egyed Ákos, 1981, 36, 54.

78. Barabás Endre, 1905.

79. Egyed Ákos, 1981, 25–35, 50–57.

80. Egyed Ákos, 1981, 34.

81. Egyed Ákos, 1981, 162–188.

82. Idézi Egyed Ákos, 1981, 49, 57, 58–61.

83. Kozma Ferenc, 1879, 293–303; T. Nagy Imre, 1902, 33–36; Barabás Endre, 1904, 39–40; 1907, 92–95.

84. Egyed Ákos, 1981, 125–131. A szerzőtől eltérően a *népipar* helyett mi a magyar néprajzi szakirodalomban használatos *házipar* kifejezést használjuk.

85. Kós Károly, 1972/a, 10–11. Összegzően a mai Románia területéről, benne elsősorban az érdegségi és a bihari kézműves falvakról: Dunare, Nicolae, 1967–1968.

86. Egyed Ákos, 1981, 131–133. A néprajzi gyűjtés a századfordulóra visszatérte, ugyancsak ezt az állapotot rögzítette: Kós Károly, 1972/a, 9–51; Tarisznyás Márton, 1982, 179–186.

87. Egyed Ákos, 1981, 81–100, 110–121.

88. Egyed Ákos, 1981, 39.

89. Egri László, 1978, 67.

90. Kozma Ferenc, 1879, 89; K. Kovács László, 1944, 5–6; Szabó T. Attila, 1946, 58.
91. Kós Károly, 1972/a, 19–20; Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 56–58.
92. Thirring Gusztáv, 1911, 484.
93. Sándor Gábor, 1944; Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 73.
94. V. ö. Kőváry László, 1847, 104, 116.
95. Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 72–77.
96. Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 76; Pillich László, 1985, 118–120.
97. Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 62–72.
98. Sándor Gábor, 1943; Egri László, 1978, 67; Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán, 1984, 79–90, 95–102, 111–112.
99. Sándor Gábor, 1942; Szabó T. Attila, 1961.
100. K. Kovács László, 1944; Pillich László, 1979, 463–464.
101. K. Kovács László, 1944 monográfiája számos példát sorakoztat föl összehasonlító adatok kíséretében.
102. Kós Károly, 1972/a, 205–207.
103. Pillich László, 1985.
104. Benkő Samu, 1972.
105. Orbán Balázs, 1889, 262–266; Thirring Gusztáv, 1912, 130–131.
106. Orbán Balázs, 1889, 374–392.
107. Orbán Balázs, 1889, 262–265; Jankó János, 1893, 140–152; Jakó Zsigmond, 1971, 10–11.
108. Orbán Balázs, 1889, 272–273; Weress Sándor, 1891, 10, 23–28; Viski Károly, 1906, 5, 9, 11.
109. Jankó János, 1893.
110. Jankó János, 1893, 98–105.
111. Jankó János, 1893, 109–126.
112. Kós Károly, 1972/a, 194–196.
113. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 87–88, 122.
114. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 454–458.
115. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 87–88; Kós Károly, 1972/a, 194.
116. Kőváry László, 1847, 116; Kozma Ferenc, 1879, 210; Jankó János, 1893, 131; Jakó Zsigmond, 1971, 10; Nagy Miklós, 1971, 18; Egyed Ákos, 1975, 106.
117. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 238.
118. Az egykori bányavároska néprajzi szempontból fontos történetéről összefoglalóan: Orbán Balázs, 1868–1873, V. 199–208; Borbély István, 1927.
119. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 214–218; Szentmártoni Kálmán, 1957; Varga Gyula, 1971.
120. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 208–214; Jankó János, 1893, 161–203; Kós Károly, 1972/a, 52–80.
121. Jankó János, 1893, 111–126; Malonyay Dezső, 1909, II. 297–312 és még több helyen; Ferencz Kornélia – Palotay Gertrúd, 1940, 64; Palotay Gertrúd – Sza-

- bó T. Attila, 1940, 18–24; Nagy Jenő, 1957; F. Halay Hajnal, 1971; Szentimrei Judit, 1971; K. Csilléry Klára, 1977, 64; Fél Edit, 1976, 56; Kresz Mária, 1979, 38.
122. Orbán Balázs, 1868–1873, V. 225, 234.
123. Kőváry László, 1854, 137.
124. Jankó János, 1893, 196.
125. Malonyay Dezső, 1909, II. 309 + V. és VI. tábla.
126. A meghatározások néhány község hovatartozását illetően eltérnek. Leginkább elfogadjuk: Jankó János, 1892, 1–4; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 6–7.
127. Malonyay Dezső, 1907, I.
128. Szinte Gábor, 1913; Balogh Ilona, 1935, 26–63, különösen, 48–54.
129. Malonyay Dezső, 1907, I. 138–147, 175–201, 255–280; Balassa Iván, 1960, 166–168; Hofer Tamás – Fél Edit, 173–176. ábra.
130. Tombor Ilona, 1947; 1968.
131. Jankó János, 1892, 96–104; Malonyay Dezső, 1907, I. 219–246; Bátky Zsigmond, 1925; Fél Edit, 1976, 58. Kései állapot bemutatása, melynek egy része korszakunkra is érvényes: Péntek János, 1979; Sinkó Kalló Katalin, 1980.
132. Malonyay Dezső, 1907, I. 150–167; K. Csilléry Klára, 1972, 64.
133. Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 1943, 52; K. Csilléry Klára, 1972, 65–65.
134. Szabó T. Attila, 1971.
135. Végh Olivér, 1977, 57–66.
136. Kőváry László, 1853, 136.
137. Jankó János, 1892, 81–96; Malonyay Dezső, 1907, I. 54–61; Monografikus földolgozás korszakunkat meghaladó időszakban: Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977.
138. Kós Károly, 1964/a.
139. Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 331–346, 358–362.
140. Bátky Zsigmond, 1900, 27–28; Kós Károly, 1976/a, 366–371; Vasas Samu, 1980.
141. Gálffy Mózes, 1944; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 32–179.
142. Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 366–373.
143. Martin György, 1966; é.n. 230–232.
144. Kósa László, 1973.
145. Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 373–374.
146. Pap Jánosy Magda, 1971 (a két világháború közötti állapotot rögzíti).
147. Herepei János, 1947; Sebestyén Kálmán, 1973.
148. Kelemen Lajos, 1944.
149. Balázs Éva, 1939, 5–27.
150. Jankó János, 1892, 5; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 338; Kós Károly, 1980, 379–381.
151. Györffy István, 1930, 46–76; Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza, 1977, 256–260, 262–269, 337–346.
152. Barabás Endre, 1900, 7.
153. Jagamas János, 1977, 36–37.

154. Fél Edit – Hofer Tamás, 1969/b.
155. Gyarmathy Zsigáné, 1896.
156. Malonyay Dezső, 1907, I. elkészülése is része volt ennek a folyamatnak. V.ö. Gál István, 1967; Kresz Mária, 1968, 8, 12, 16, 21–27; Kósa László, 1984/a. Az erdélyi magyarok tájak között Kalotaszegnek van kiemelkedően a legnagyobb helyismereti (benne néprajzi) szakirodalma; Váczy Leona, 1973.
157. Dunare, Nicolae, 1972–1974, II. 79–122.
158. Dunare, Nicolae, 1972–1974. I. 85–105.
159. Miskolczy Ambrus, 1982, 404–406.
160. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 142.
161. Capesius, Roswith, 1973, 159–170; Stoica, Georgeta – Moraru, Olivia, 1981.
162. Vasilescu, Virgil, 1970; Horsa, Olga, 1981.
163. Das sächsische Burzenland, 1898, 237–394, 547–627; Dorner Béla, 1910, 93, 255–334; Semp, M., 1912, 6–23, 33–44; Capesius, Roswith, 1973, 170–172.
164. Das sächsische Burzenland, 1898, 652–659; Dorner Béla, 1910, 33–46; Jekelius, Erich, 1929, 229–336; Bielz, Julius, é.n., 23.
165. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 42; Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 42. k. 384.
166. Bretter Emánuel, 1977.
167. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 86–104 (és még több helyen) nem kevés szenvedéllyel, de nem is rendszeres történeti kutatás alapján vizsgálja a földesúr-jobbágy viszonyt. Eredetükről máig legtöbbet mond el: Árvay József, 1943, 6–17. L. még: Binder Pál, 1975; 1982, 85–92.
168. Kolumbán Lajos, 1903, 18–24, 40–51, 80–83, 114–118.
169. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 115.
170. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 115, 163; Kolumbán Lajos, 1903, 119–131.
171. Seres András, 1984, 13, 337–354, 395–405, 430–466.
172. Kolumbán Soma, 1895; Kolumbán Lajos, 1903, 104–113; Horger Antal, 1908.
173. Orbán többször idézett munkájának leíró részeit társadalomrajzi érzékenysége miatt, akár szociográfiaként is fölloghatjuk. L. még: Beke György – Fodor Sándor – Mikó Imre, 1969, 132–137, 153–159 és más helyeken (Beke György: Csángó krónika).
174. Kolumbán Lajos, 1903, 23.
175. Kós Károly, 1972/a, 18; 1976/a, 80–102.
176. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 140–142; Malonyay Dezső, 1909, II. 44–47; Seres András, 1972; 1973/a; Szentimrei Judit, 1979.
177. Seres András, 1971; 1973/b; MNL II. 530–532 (K. Csilléry Klára); Kocsi Márta – Csomor Lajos, é.n./b, 18–22.
178. Kolumbán Lajos, 1903, 30, 83, 93, 132–136; Horger Antal, 1908, 10; Beke György – Fodor Sándor – Mikó Imre, 1969, 169–175, 189–191.
179. Orbán Balázs, 1868–1873, VI. 135; Kolumbán Lajos, 1903, 136–138.

180. Malonyay Dezső, 1909, II. 24; Beke György – Fodor Sándor – Mikó Imre, 1969, 179–184.
181. Binder Pál, 1971.
182. Csetri Elek – Imreh István, 1980, 129.
183. Egyed Ákos, 1978, 13.
184. Kozma Ferenc, 1879, 152 (a 3000 holdat a legnagyobb sem haladta meg).
185. Kozma Ferenc, 1879, 139; Potsa József, 1899, 147, 148; Székely György, 1899.
186. Kozma Ferenc, 1879, 251–252, 150.
187. T. Székely László, 1982.
188. Martin György, 1980, 41.
189. Konsza Samu, é.n.; Albert Ernő – Faragó József, 1973; Pozsony Ferenc, 1984.
190. Imreh István, 1979, 16.
191. Malonyay Dezső, 1909, II. 39–43; Kós Károly, 1972/b; Kocsi Márta – Csomor Lajos, é.n./b, 43–46.
192. Csulak Magda, 1972.
193. Seres András, 1974–1975.
194. Kozma Ferenc, 1879, 295–298; Molnár István, 1969; 1970; 1971.
195. Kozma Ferenc, 1879, 309.
196. Thüring Gusztáv, 1912, 132–133.
197. Jakó Zsigmond – Juhász István, 1979, 58–72; különösen: 69.
198. B. Nagy Margit, 1970.
199. Majland Oszkár, 1905, XVIII., VI.
200. Viski Károly, 1929; 1939/b.
201. Solymossy Sándor, 1929; Veress Sándor, 1941; Vargyas Lajos, 1961, 12.
202. Idézi Kresz Mária, 1956, 200.
203. Haáz Sándor, 1978.
204. Haáz Ferenc Rezső, 1929; János Pál, 1970; Secosan, Eleona – Kósa Szántó Vilma – Kardalus János, 1979, 55–102.
205. Ember Ödön, 1940.
206. A székelység-kép alakulásáról: Kósa Lászlói 1975, 16–24.
207. Majland Oszkár, 1905, IX.
208. Cseke Péter, 1971.
209. Egyed Ákos, 1968; Czeglédi János, 1969 – A „székely mentésekre”:
- Sébess Dénes, 1902, 54–69.
210. Kozma Ferenc, 1879, 134–211.
211. Kozma Ferenc, 1879, 150.
212. Kozma Ferenc, 1879, 211–212. Az erdei legeltetésre: Földes László, 1956; Tarisznyás Márton, 1982, 63–69.
213. Vitos Mózes, 1894, 482–485; Bartalis Ágost, 1901, 8; T. Nagy Imre, 1902, 17–25; Barabás Endre, 1904, 13, 27; 1907, 47–48.
214. Barabás Endre, 1907, 50.
215. Benkő Károly, 1853, 45.
216. Vitos Mózes, 1894, 547.

217. T. Nagy Imre, 1902, 15, 33.
218. Tarisznyás Márton, 1982.
219. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972.
220. Orbán Balázs, 1868–1873, II. 29.
221. Vámszer Géza, 1971. – Általában Csíkról: Venczel József, 1980.
222. Tarisznyás Márton, 1982, különösen: 12–17, 79–104, 134–233.
223. Kozma Ferenc, 1879, 166; Vitos Mózes, 1894, 483, 507–510; T. Nagy Imre, 1902, 22.
224. Vitos Mózes, 1894, 738–741; Szentimre Judit, 1958; János Pál, 1961; Vámszer Géza, 1977, 100–178; Miklóssy V. Vilmos, 1978; Kardalus János, 1983.
226. Kovács Ferenc, 1934; Kós Károly, 1971; Molnár István, 1974–1975; Tarisznyás Márton, 1982, 31–44.
227. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972, 34, 120.
228. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972, 50–58, 95–102. A 150. oldalon szemléletes táblázat tájékoztat a ház és a lakásbelső négy évtizedes fejlődéséről.
229. Vitos Mózes, 1894, 854–858; T. Nagy Imre, 1902, 14–15; Barabás Endre, 1904, 7; Malonyay Dezső, 1909, II. 35–44; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972, 219–268. A 262–265. oldalakon táblázatok mutatják be az öltözködés nem- és korcsoportok, valamint alkalmak szerinti változatait.
230. T. Nagy Imre, 1902, 14+15; Malonyay Dezső, 1909, II. 43. A székely iparosok az 1880-as években cserélték városiasra öltözetüket.
231. Malonyay Dezső, 1909, II. 36.
232. Barabás Endre, 1904, 27, 26.
233. Szentimrei Judit, 1958; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1972, 157–159, 180–187; Vámszer Géza, 1977, 38–54.
234. Viski Károly, 1924; Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 1940, 25–29; Molnár István – Molnár Kálmán, 1971; Csizsér Imre, 1974; Cs. Gergely Gizella – Haáz Sándor, 1976; Bakó Terézia – Bakó László, 1983.
235. Haáz Ferenc, 1942; Tagán Galimdzsán, 1943; Molnár István, 1947; Ferenczi Géza, 1961; Molnár Kálmán, 1974; Molnár István, 1974; 1976; 1980; Csergő Bálint, 1978; Kardalus János, 1980. Ugyanerről ad hírt a századeleji közgazdasági irodalom is: Barabás Endre, 1904, 39–40; 1907, 92–93.
236. Molnár István, 1969; Földes László, 1958.
237. István Lajos, 1978.
238. Kós Károly, 1976/a, 218–276, különösen: 220–226; Kocsi Márta – Csomor Lajos, é.n./a, 20, 21, 25–26.
239. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 42. k. 459.
240. Orbán Balázs, 1868–1873, I. 14.
241. Majland Oszkár, 1905, XIV.
242. Gazda Klára, 1971; Kós Károly, 1972/b; Seres András, 1978.
243. Kós Károly, 1972/b, 8–9; Kocsi Márta – Csomor Lajos, é.n./a, 29–42.
244. Történetére, szabadalmaira, korai vásártartási jogaira: Orbán Balázs, 1868–1873, IV. 106 skk.
245. Barabás Endre, 1907, 128–141.
246. Barabás Endre, 1907, 63., Benkő Samu, 1972.

247. Kós Károly, 1972/a, 34–35; 1976/a, 354–365; Tar Erzsébet, 1978; István Lajos, 1981; Tarisznyás Márton, 1982, 179–186.
248. Martin György, é.n. 41.
249. Orbán Balázs, 1868–1873, III. 24–26.
250. Malonyay Dezső, 1909, II. 44.
251. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 5–9.
252. Sámuel József, 1863.
253. Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 25–29; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 192–246.
254. Kós Károly 1964/b; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 69–94.
255. Tombor Ilona, 1968, 108, 134.
256. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 115–143.
257. Horváth István, 1971.
258. Martin György, é.n. 234.
259. Jagamas János, 1977, 37.
260. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 51–52.
261. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 11, 67–68.
262. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1978, 205–312, különösen: 255–258. A román visolet különbségeire és régicsebb vonásaira I.: Dunare, Nicolae – Catrina, Constantin, 1968.
263. Lázár István, 1899, 500–501; Vita Zsigmond, 1978.
264. Lázár István, 1899, 469.
265. Lázár István, 1899, 671–673.
266. Lázár István, 1899, 515–572; 593–670; Szenik Ilona – Almási István – Zsizsmann Ilona, 1957; Martin György, é.n., 234–235; Jagamas János, 1977, 36–37; Kiss Lajos, 1982/b.
267. Lázár István, 1899, 500. 672.
268. Lázár István, 1899, 488–493; Moldován Gergely, 1899, 856–857; Szilády Zoltán, 1908, 42–47.
269. Lázár István, 1899, 475–487, 505–507; Szilády Zoltán, 1908, 38–40, 42–43.
270. Sámuel József, 1863, 328; Lázár István, 1899, 537; Jakó Zsigmond – Julász István, 1979, 67.
271. Bőjte Ödön, 1891.
272. Kolumbán Samu, 1894; Vuia, Romulus, é.n./a–b.
273. Kolumbán Samu, 1895; Kós Károly, 1972/a, 238–252.
274. Oberding József György, 1939, 13–14, 22–25.
275. Szabó Imre, 1903; 1904; 1909.
276. Bielz, E. A., 1857, 526, 587.
277. Téglás Gábor, 1908, 24.
278. v.ö. Pacala Viktor, 1909.
279. Vetési László, 1978; 1982.
280. Seres András, 1980.
281. Vámszer Géza, 1940/a. A viseletekre közelebbről: 98–101; összehasonlítással: Moise, Ilie – Kluscl, Horst, 1980.

282. Szemmáry József, 1885.
283. Szemmáry József, 1885, 4; Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 1943, 56; Palotay Gertrúd, 1944; Csetri Elek – Imreh István, 1980, 31–34.
284. Mikó Imre, 1932; Makkai László, 1942; Aldobolyi Nagy Miklós, 1943; Schneller Károly, 1943.
285. Sajnos az 1940-es évek első felében folytatott Borsa völgyi és bálványosváraljai monografikus kutatások félbeszakadtak. Publikált részeredményeik szempontunkból alig értékelhetők.
286. Lajtha László, 1943, 219. Szék kutatástörténetéről és népi kultúrájának a legújabbkori magyarországi folklórizmus-mozgalmakra gyakorolt hatásáról összefoglalóan írt: Martin György, 1982.
287. Kádár József, 1904.
288. Kós Károly, 1980, 444–471, különösen: 445–451, 465–469.
289. Kós Károly, 1972/a, 196–204.
290. Kádár József, 1904, 20.
291. Tőkés Béla, 1938, 192.
292. Kádár József, 1904, 20–21.
293. Tőkés Béla, 1938, 192.
294. Tőkés Béla, 1935, 68–69.
295. Kós Károly, 1972/a, 193.
296. Kós Károly, 1980, 332–365.
297. Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 1940, 12–18; 1943; Palotay Gertrúd, 1944; Szentimrei Judit, 1982.
298. Martin György, 1973, 251–252.
299. Lajtha László, 1954/b; Avasi Béla, 1954; Martin György, é.n. 232–233.
300. Jagamas János, 1977, 36.
301. Pl. Nagy Olga, é.n.; 1976.
302. Pl. Makkai Endre – Nagy Ödön, 1939; Vincze Lajos, 1943; Faragó József, 1946; Lajtha László, 1954/a; Szentimrei Judit, 1980; Kós Károly, 1980, 472–486.
303. Kallós Zoltán, 1964; Martin György, é.n., 232–233.
304. Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila, 1940, 29–34.
305. Gunda Béla, 1941/a; 1942/a; 1966, 333–371.
306. Morariu, Tancred, 1937; Posea, Gheorgho, 1962; Kós Károly, 1966; 1978; Banateanu, Tancred, 1969; Dunare, Nicolae, 1977, 238–258.
307. Mikó Imre, 1932, 112–116.
308. Járdányi Pál, 1943, 87–88.
309. Vajkai Aurél, 1943.
310. Vámszer Géza, 1940/b; Antal Imre, 1979.
311. Hofer Tamás, 1972.
312. Orbán Balázs, 1868–1873, II. 79–80; Balogh Ödön, 1932, 16–17; Palotay Gertrúd, 1938; Secosan, Eleana – Kósa Szántó Vilma – Kardalus János, 1979, 129–166. Összehasonlítással: Ichim, Dorinel, 1983.
313. Orbán Balázs, 1868–1873, II. 78; Vámszer Géza, 1940/b.
314. Balogh Ödön, 1932; Dinesér Oszkár, 1943; Kallós Zoltán, 1960/a; 1966; Salamon Anikó, 1975; Daczó Árpád, 1980; 1981. A gyűjteményes kötetekben megjelent népköltészeti alkotások adatait nem tüntetjük fel.

315. Kallós Zoltán – Martin György, 1969–1970; Martin György, é.n., 242–243 (az idézet helye).
316. Vámszer Géza, 1940/b; Antal Imre, 1979.
317. Cs. Sebestyén Károly, 1909; Kallós Zoltán, 1960/b.
318. Szabó T. Attila, 1972.
319. A moldvai csángók történetéről aránylag több tanulmány készült. Mái a legteljesebb összefoglalás: Mikecs László, 1941. A *razes*-ségre I. külön: Mikecs, 1941, 158–165; 1943–1944, 495–496.
320. Faragó József – Jagamas János, é.n. 9–16.
321. A népművészetükről készült tanulmánykötet ennek hű tükörképe: Kós Károly – Szentimrei Judit, 1981. L. még részletkérdésekre: Kallós Zoltán, 1960/b; Halász Péter, 1973/b.
322. Wichmann Györgyné, 1907; 1936; Veress Sándor, 1931; Domokos Pál Péter, 1941, 239–397; Faragó József – Jagamas János, é.n.; Kallós Zoltán, 1958, 1973; Imreh István – Szeszka Erdős Péter, 1978. (A felsorolás korántsem teljes.)
323. Lükő Gábor, 1936, 39–152.
324. Mályusz Elemér, 1943, 285–286; Jagamas János, 1977, 36.
325. Faragó József – Jagamas János, é.n. 8–9; Kós Károly, 1976/a, 211–213; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1981, 9–12.
326. A Tatros völgyében Gyimesbükk és Csügés között nem nagy a földrajzi távolság, kultúrájukban is sok a hasonlóság: v.ö.: Balogh Ödön, 1942. Az Ojtoziszoros két oldalán fekvő székely és csángó települések is viszonylag közel esnek egymáshoz. Településtörténeti okokból azonban sokkalta inkább különböznek.
327. Összefoglalóan a népryelvkutatás oldaláról: Márton Gyula, 1972.
328. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1981, 67–79.
329. Kós Károly, 1976/a, 199–210; Nagy Jenő, 1977; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1981, 360–417, különösen: 360–365, 415. Összehasonlítással – habár a bemutatott anyagban nem jelöli a moldvai magyarok öltözetének máságát –: Pavel, Emília, 1976.
330. Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1981, 147–176.
331. Gegő Elek, 1838, 50.
332. Halász Péter, 1973/b; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő, 1981, 189–191.
333. Jagamas János, 1977, 36.
334. Martin György, é.n. 245–247.
335. Kós Károly, 1976/a, 103–217. L. még: Gunda Béla, 1941/b.
336. Településtörténetükről: Oberding József György, 1939; Sántha Alajos, 1942; uő. a Szent László Társulatról: 91–99.
337. Belényessy Márta, 1958, 29–30, 122–123. A kulturálisan alacsonyabb fokozatú román környezetéről: Banateanu, Tancred, 1975; Cicra, Maria, 1979.
338. Belényessy Márta, 1958. L. még: Martin György, é.n. 244–245.
339. Belényessy Márta, 1958, 38–40; Andrásfalvy Bertalan, 1973/a, 18–21.
340. Oberding József György, 1939, 8–16. A két nagyobb telepítési akcióról (Hunyad megye, Alduna mente) a maguk helyén szó esett.
341. Belényessy Márta, 1958, 19–20; Sebestyén Ádám, 1972, 58–59; 1976, 6–7; Halász Péter, 1973/a, 508.

342. Belényessy Márta, 1958, 19; Halász Péter, 1973/a; Andrásfalvy Bertalan, 1973/a, 14–17; Sebestyén Ádám, 1976, 213–243.

343. Balla Péter, 1935, 136, 139–141; Belényessy Márta, 1958, 112–116.

344. Belényessy Márta, 1958, 56–71; Fél Edit, 1958; Sebestyén Ádám, 1972, 107–224; Andrásfalvy Bertalan, 1973/a, 9–14. Kései gazdag gyűjtés hiedelemvilágukról: Bosnyák Sándor, 1977; 1984.

345. Sebestyén Ádám, 1976, 16, 60, 100, 173, 187. Sebestyén ugyan mezőgazdasági kultúrában előjáró községnek mondja Andrásfalvát, de ez valószínűleg lokálpatrióta elfogultság, és jobban kell hinnünk Belényessy Mártának, aki az öt települést összehasonlítva éppen ellenkező eredményre jutott (1958, 26).

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is too light to transcribe accurately.

A magyar nyelvterület nyugati határa és legkeletibb szórványai között légvonalban kb. 800–850 km a távolság. Korszakunk végén nyugaton a paraszti polgárosulás viszonylag konszolidált viszonyai között kisalföldi gazdák, keleten szinte zavartalanul konzerválódott feudális körülmények között az utolsó európai parasztfelkelést (1907) átvészelő (vagy benne résztvevő), moldvai magyarok élnek. A földrajzi távolság viszonylagos. Kontinensnyi méretekben gondolkodva nem jelentős, a korabeli vasutak segítségével könnyen átlidalható lehetett, a társadalmi és kulturális különbségek azonban igen nagyok voltak. A századvégen a rábaközi falvakban a hetivásárokon póznára erősített táblán kifüggesztették a bécsi tőzsde gabonaárait.¹ Moldvában ugyanekkor még „megszokott” módon gyakorolták, hogy a tetten ért falusi tolvajnak nyakába kötötték a lopott holmit, és bűnét hangosan kiáltva vezette végig az utcán az előljáró.² A nyilvános megszegyenítő büntetésnek efféle eljárásait Magyarországon II. József törölte el.³ A példa azért nem teljesen jogosult, mert Moldva nem tartozott a Habsburg birodalomhoz. Ám ha a csiki székelység vagy a gyimesi csángók állapotát tekintjük, kevésbé kirívó, de mégis nagy különbségekről tanúskodó jelenségeket sorolhatunk föl.

Nehéz a polgárosulással járó táji eltéréseket összefoglalóan pontosan kifejezni. Elméletileg elképzelhető, hogy számos jelenség, melyet a két világháború között a Moldvát „fölfedező” magyar néprajzi gyűjtés rögzített, Sopron megyében talán 100–120 esztendővel korábban elűnt. Ugyanakkor más, a XIX. század első felében Nyugat-Magyarországon megjelenő újdonság nemhogy korszakunk végén, de még napjainkban sem bukkant föl sem Moldvában, sem Csíkban. A valóságban azonban nem ilyen egyszerű a kép. Egyfelől a diffúzióval terjedést egyenértékűen vagy egyáltalán nem kérhetjük számon a nyelvterület különböző

pontjainak népi kultúráján, másfelől távoli vidékeken számos okkal magyarázhatóan sok jelenség ki sem alakult, illetőleg, ha megjelent, egymással kapcsolatba nem hozható. Kifejező példa a viseletek alakulása, melynek a legtöbb áttekintés a népi kultúra táji tagolódásában kitüntetett szerepet juttat, s amit expresszivitása miatt mi is igyekeztünk nyomon követni. Korszakunkban két nagykiterjedésű foltja képződött az újstilusú, színes, paraszti öltözködésnek. Az egyik északon, a Bükk–Mátra–Cserhát térségében. Ehhez számoljuk a Bükkalja, Mezőkövesd, továbbá nyugati irányban a Börzsöny környéki, Garam menti, Komárom közeli, sőt távolabbi rokonsága folytán, a rábaközi viseletet is. A másik terület a Dél-Kelet-Dunántúlon és a szembenlévő Duna parton Kalocsától az Észak-Bácskába nyúlóan helyezkedik el. Az egyes kiemelkedő ünnepi viseletek kialakulását meg tudjuk magyarázni, de nincs a kialakulásnak egységes magyarázata, így természetesen az okok rendszerét vagy tipológiáját sem sikerült még eddig a kutatásnak felállítani. A Sárközben az ármentesített területek bősége, a Rábaközben a földhiány váltotta ki az öltözködés kultuszát, pompázatát. Megválaszolatlan a kérdés, vajon más, hasonló helyzetekben pl. a Csalóközben miért nem következett be ugyanez. A kalocsai és matyó öltözet kiszínesedését meggyőzően össze lehet kötni a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben „beérő” paraszti osztálytudat kifejezésének igényével, de ismét hiába keressük a választ arra a kérdésre, hogy miért éppen ezeken a vidékeken alakult ki ez a jelenség és másutt, ahol a volt jobbágyok leszármazottainak ugyancsak meglehetősen parasztvoltuk hangsúlyozásának törekvése, miért nem így történt. Nem lehet magyarázni a paraszti rétegek anyagi lehetőségeinek eltéréseivel sem, bár más vonatkozásban ez befolyásolta a képet, mert az északi falvak egy része életvitelét megterhelve, éppúgy drága kelméket használt föl, mint a sárközi gazdák, akik megengedhették maguknak a költséges és veszélyeztetése nélkül. Nem áll az az indoklás sem, hogy zártabb, konzervatívabb vidékek alakítottak ki paraszti viseleteket, nem pedig az újításokra nyitottabbak.⁴ A viselet korszakunkban számos egyértelműen és általános polgárosodást mutató változást tapasztaljuk főleg az Erdélyen kívüli területeken: az alsó- és felsőruhák, az életkor és alkalmak szerinti differenciálódás, a gyári anyagok terjedése a háziipari anyagok rovására. Az egy helységen belüli eltéréseknek meg lehet találni a pontos okait, pl. Szegeden az Alsó- és a Felsőváros származási és foglalkozási különbségeit, Érsekcsanádon a reformátusok és katolikusok különbözni akarását, de például arra már nincs elfogadható válasz, hogy

a női viseletek nagy változékonyságával és általában drága kivitelezésével szemben Kapuvárott miért a férfi viselet maradt a föltünőbb; vagy: a pásztorviseletben, melynek konzervativizmusa a kasztszellemmel összefügg, miért a férfiviselet maradt régies, a női miért nem. A díszítőművészet különböző területeiről további hasonló példákat sorolhatunk, melyek általános magyarázata eddigi ismereteink szerint szintén rejte maradt. Összegzően mindössze annyit mondhatunk róluk, hogy a táji különbségek éppen a múlt század utolsó negyedében fokozódtak, és váltak mind jellegzetesebbekké.⁵ Más esetekben és más területeken viszont az analógiák után várható egyezések helyett az eltérések pontosan megmagyarázhatók. Erre láttunk példát az északnyugat-magyarországi és az északkelet-magyarországi folyóközi vizes területek néprajzának összevetésénél. Míg korszakunkban a Kisalföldön a meglévő lápok alig játszottak szerepet a lakosság életében, a Felső-Tisza mellékén haszonvételek jóval szélesebb körű volt. Ismét mástermészetű példa: a nyugat-magyarországi bortermelő városok a középkor végétől a XVII. századig sokkal tekintélyesebb státust tudtak kialakítani, mint a tokaj-hegylajai településsor a XVI–XIX. században, holott vitathatatlanul az utóbbi állított elő minőségileg jobb és többféle bort. Mindkét példánk mögött a történelmi sors, a gazdasági és földrajzi feltételek századokon át tartó bonyolult eltérései állnak, míg a viselet és a díszítőművészet változékonysága ezekhez képest kétségkívül nagyon rövid időszakaszt jellemzett. Sorozatnyi példánk együttesen azt a tételt emeli ki, hogy a népi kultúra táji tagolódása a polgárosodás nagy folyamatán belül különböző síkokon eltérően alakulhatott.

Nem túlzás ismételten a kutatás korlátairól beszélni, hiszen a rendelkezésre álló forrásanyag igazán nem tervszerűen keletkezett. Egyenlenségei tükrözik a tudománytörténetben változó anyagi és személyi feltételeket, az érdeklődés hullámmását, a kutatási célok és lehetőségek korszakonkénti eltéréseit.⁶ Továbbá mindvégig érzékenyen éreztük annak hiányát, hogy az 1918 előtti Magyarország társadalma és gazdasága táji-történelmi típusait nem írta le a történettudomány.⁷ Jóllehet ezek a problémák végsősoron valamilyen formában megmutatkoznak áttekintésünkben, az általuk okozott egyenlenségek természetesen nem tévesztendőek össze a népi kultúra táji változatainak az egyenlőtlen fejlődés következtében kialakult különbözőségeivel, melyeket a bevezető fejezetben megfogalmazott hármass (valójában csak kettős) fokozattal igyekeztünk megragadni. Szembetűnő a táji eltérések összetettsége és bonyo-

lultsága, a nagy táji tagolódásban azonban van rendszer, a változások és újítások terjedésének irányai is kirajzolódnak.

A magyar népi kultúra nagy táji tagolódása – a változások és újítások terjedésének irányai

Legfeltűnőbb az erdélyi és a szűkebben vett magyarországi magyar nyelvterület általános polgárosultsági fokának eltérése. Abban semmi új nincs, ha Erdélyt a nyelvterület többi részéhez képest archaikusnak jelentjük ki, hiszen ezt szakirodalmunk – alább sorozatnyi észrevételét fogjuk idézni – eddig is számon tartotta, habár részletesen és összegzően nem értékelte. A kép akkor válik differenciáltabbá, ha az archaikussággal szembe állítjuk az általunk megfogalmazott polgárosulási fokozatot. Véleményünk szerint vizsgálatunk alátámasztja Erdély és a szűkebb Magyarország viszonyának ilyen értelmezését. De a helyzet annál bonyolultabb, minthogy egyszerűen az egész összefüggő erdélyi magyar területet archaikusnak, a szűkebb Magyarország magyar vidékeit polgárosultabbnak jellemezzük, mert láttuk, hogy a két nagy egység önmagán belül nem homogén: mindkettő archaikusabb és polgárosultabb vidékekre oszlik, melyek azonban környezetükből kiragadva mégsem sorolhatók egymás mellé. A legpolgárosultabb erdélyi magyar tájegység és a Dunántúl vagy az Alföld paraszti polgárosulásban előljáró vidékei más-más fokozatokat képviselnek.

Erdélyben Kolozsvár–Hóstát, Kalotaszeg és a Barcaság közelítenek leginkább a paraszti polgárosuláshoz, míg a Mezőség és Gyimes az ellenkező póluson helyezkedik el, Moldva pedig egész Erdélynél vitathatatlanul archaikusabb. A másik három nagy táj belső tagolódásához képest az erdélyi magyar lakta tájegységek jóval élesebben különülnek el egymástól. Ennek azonban elsősorban földrajzi okai vannak és az, hogy nyelvszigetek. Mind a földrajzi, mind a nyelvi elszigeteltség nehezíti egymáshoz viszonyításukat és a kontaktzónák kitapintását. Talán leginkább kereshetünk átmeneti területet a Barcaság, a hozzá kapcsolódó polgárosultabb Alsó-Háromszék és az archaikusabb, Csík és Kászon szomszédságához húzódó Felső-Háromszék között, noha részletesebb kutatások híján kontaktzónát pontosan kijelölni nem tudunk. Ugyanitt utalhatunk

hálványan központ-perem megoszlásra is, egyébként épp a két fentebb megnevezett ok játszik abban is közre, hogy Erdélyben másutt erre nem kerülhetett sor. A Székelyföldről, amelyet, mint legnagyobb magyar etnikai tömböt, a szakirodalom közelebbi elemzés hiányában gyakran egységes területként kezel, s melytől épp ezért hipotetikusán várható volt központi sugárzó szerep betöltése, kiderült, hogy egykori közigazgatási határai eltérő fejlődésű vidékeket foglalnak magukba. Moldva felé egyértelműen kulturális elemeket továbbító területek a székely székek, ez azonban nagyobb összefüggésben, egész Erdélyt tekintve értékelhető igazán. Más irányokba – úgy látszik – kevésbé érvényesült kulturális befolyásuk (Kis-Küküllő völgye).

Elsősorban a központ-perem viszonylatok hiánya miatt Erdélyen belül alig van jogosultságunk reliktumokról beszélni. Ilyen kivételek Gyimes Csíkhöz képest, az észak-erdélyi magyar szórványok (pl. Lápos mente) Kalotaszeghez képest. Inkább lehet szó arról, hogy a fentebb említett polgárosultabb területek úgy alkotnak szigeteket az archaikus nagytájban, mint fordítva akár az Alföld, akár a Dunántúl reliktumai régies vonásokkal a polgárosuló parasztság nagy gyűrűjében vagy peremén.

Áttérve a szűkebben vett Magyarországra három nagytájára, itt a paraszti polgárosulás folyamatát nemcsak a reliktumok és a peremek megléte miatt nem vehetjük egységesnek, hanem magán a folyamaton belül mutatózó, sokféle okra visszavezethető eltérések miatt sem. Az újítások és változások befogadásában az Alföld középső és déli területei, valamint a Kisalföld kiemelkednek környezetükből. Az Alföld esetében a Jászságra, Nagykunságra, a szomszédos hajdúvárosokra és Debrecenre, a Duna-Tisza közére (belefoglalva a Bácskát is) és a Körös-Tisza-Maros közére gondolunk. Egyenlőségjelet azonban ezeknek a tájegységeknek az állapota és polgárosuló törekvései közé sem lehet tenni. A Duna-Tisza köze belterjes növénykultúrái és a később Viharsaroknak nevezett vidék mozgalmas gazdasági és társadalmi élete több figyelmet érdemel a folyamatban, mint az extenzív búza-kukorica termő Bácska, az intenzív tanyásgazdálkodást folytató, de mégis konzervatívabb kultúrájú Jászság és főleg a paraszti polgárosulás korábbi eredményeiből élő, korszakunkban már megrekedt Nagykunság és Hajdúság. Az alföldi eredetűnek mondott műveltség- és jelenségcsoportok mint polgárosulással járó változások továbbterjedtek, de a terjedés nem teljes sugarú körben történt. Láttuk, hogy a síkság északi sávja a központi vidékekhez képest peremterületnek bizonyult, a nagytáji összehasonlításban azonban az Alföld és a Felföld

között a sokrétű észak-déli kapcsolatok a földrajzi különbségek ellenére harmonikus átmenetet képeznek. A felföldi telepések nyomán korszakunkban nyomokban, még föllelhetők magukkal hozott, bár már nem jelentékeny műveltségeltérések, az alföldi eredetű hatások viszont Felföld szerte éppen korszakunkban terjednek. Elsősorban a folyóvölgyek a terjedés „csatornái”, minek következtében a szigethegységektől északra eső dombsági tájak (Mátraalja, Barkóság) zártabbak és egy ideig archaikusabb népi kultúrát őriznek meg. Paládi-Kovács Attila az északi magyar nyelvterület határaival és kontaktzónával foglalkozva meggyőzően mutat rá a síkság-hegyvidék és a magyar–szlovák nyelvhatár műveltséghatár voltára, de ugyanígy figyelmeztet jelenségeknek ezeken a határokon túlnyúló sorára is.⁸ Úgy véljük, az eddigi kutatások alapján megkövethető az a feltevés, hogy a magyarok lakta Felföld teljes egészében alkot széles átmeneti sávot a déli, központi alföldi területek és az északi túlnyomólag szlovákok lakta magas hegyvidékek között.⁹ A másik három nagytájhoz képest kiegyenlített fejlődésű Felföldnek a népi kultúra nagytáji tagoltságában ilyen módon az Alföld északi zónájával összekapcsolódva tulajdoníthatunk különállást. Az Alföld expanzívitása keleti irányban az észak felé hasonló volt: a Szilágyságban és a Körösök völgyeiben hasonló jelenségeket észleltünk, mint az északról a Tiszába futó folyók mentén. Az Alföld keleti „öblei” az Erdély felé átmenet kérdését is fölvetik. A Kalotaszegre éppen korszakunkba benyomuló alföldi eredetű műveltségelemek „csatornája” a Sebes-Körös völgye, igazi átmeneti területről erdélyi viszonylatban azonban csak a Szilágyságra gondolva beszélhetünk. Itt ér annyira közel az Erdélyen kívüli magyar településterület a belső erdélyi magyar telepekhez, és itt a legkevésbé erőteljesek az elválasztó természetrajzi határok. Egyébként a történeti Erdély nyugati határa nemcsak természetföldrajzi-ökológiai, hanem etnikai választóvonal is. A Fekete-Körös völgy magyarsága és az Arad megyei románság egyértelműen reliktumterület a központi alföldi vidékkel szemben. Legkevésbé tisztázott a déli határterület helyzete. Földrajzilag az Alföld és peremvidékei túlnyúlnak az összefüggő magyar nyelvterületen egészen a Dunáig, mely délen a Balkán északi határa is. A Bácska és a Bácsán számos jelenség a központi magyar lakta vidékek felé mutat (Szeged kisugárzó, nagytáj-centrum szerepe; az extenzív, piacra termelő gabonatermesztés; az expresszív, paraszti kultúra hiánya vagy visszafogottsága), ugyanakkor a nagyrészt szórványban vagy nyelvszigetben élő magyarok reliktumokat is alkotnak. Mivel korszakunkhoz képest közelmúltban, a

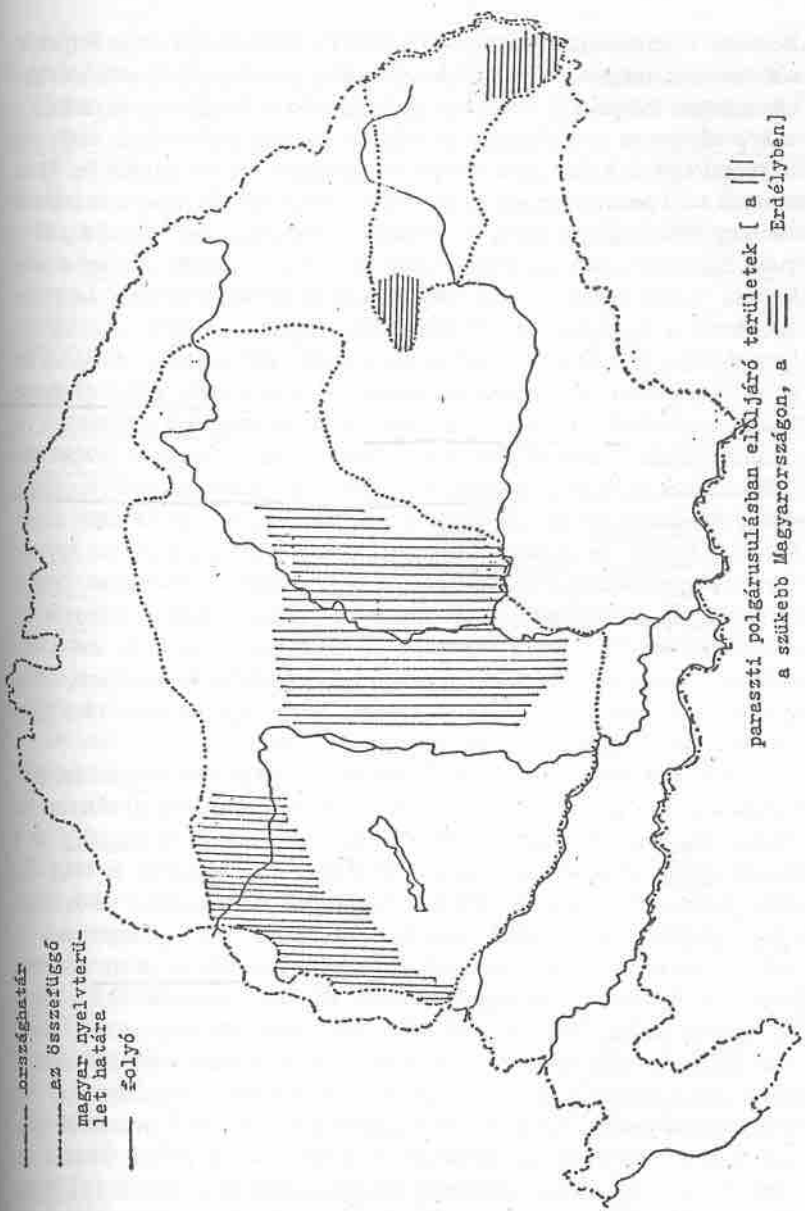
magyar népterület távoli pontjairól érkeztek, szórvány és szórvány kulturális állapota között jelentékeny különbségek adódhattak. Gondoljunk a szegedi kirajzásokra és az aldunai székely telepekre! A Bácska és a Bánság etnikai-nyelvi tarkasága a korszakunkban biztosan formálódó, földrajzi alapozottságú táji-kulturális egység ellenére általában akadályozza, hogy kontaktzónákat, átmeneti sávokat jelöljünk ki. Végül az Alföld nyugati határa a nagytáji körvonalazás problémájának ismét újabb vetületét állítja eléink. A Duna balpartjának a központi alföldi vidékekhez képest van némi peremjellege. Ugyanakkor láttuk, hogy a folyó két partja között sokrétű kapcsolat létezik, jóllehet olyasféle kulturális expanzióról, mint észak és kelet felé volt, nem szólhatunk. Itt nem ismételjük meg, miért nem értünk egyet Tálasi István nagytáji fölosztásával, aki a XVII–XVIII. századi eseményekre visszatekintve, a Dél-Dunántúlt az Alföld középső területeivel egyenrangúan összekapcsolta.¹⁰ Úgy véljük, a Duna–Tisza közén a központi alföldi területeken a XIX. században valamivel dinamikusabb paraszti polgárosulás zajlott, mint a Kalocsai–Sárközben és vele összefüggően a jobb parton, beleértve a Sárköz magyar és a Völgység német, belterjes növényi kultúrákat és szarvasmarhatenyésztést kifejlesztő falvait is. Az átmenet, különösen a dunántúli oldalon, „széthúzódik”: a Dráva melléke, a nyelvterület és a Dunántúl peremén archaikusabb, mint az előbb említett Duna parti vidékek és az északabbi dunántúli területek. De ez a sáv sem egységes, mert az Ormánység és a Dráván túli települések (a Vuka mentiek és az újabb szlavóniai szórványok egyaránt) karakteres reliktumok, míg a Drávaszög, Belső-Somogy és Göcsej magyarsága ezeknél kevésbé régies népi műveltséget őrzött korszakunkban. A Kisalföld és környezete (elsősorban Nyugat-Magyarország) a nagytáj egyértelműen leginkább polgárosuló vidéke. Ebben a minőségben a Nagyalföld középső és déli területei mellé állítjuk. Két vonatkozásban azonban problémáink vannak. Az egyik az, hogy a kutatás eddig nem adott számot arról, vajon mekkorák voltak korszakunkban az olyan környezeti hatásai, mint amilyeneket az Alföld kibocsájtott észak és kelet felé. Mint írtuk, föltűnő, hogy a Kisalföld és az Észak-Dunántúl kapcsolatai a tágabban értelmezett Felföld, a szlovákok lakta Észak-Magyarország nyugati felével a keleti rész és az Alföld kapcsolataihoz viszonyítva, mennyire gyérek. A másik megválaszolatlan kérdés a két, a paraszti polgárosulásban kiemelt szerepet kapó terület kapcsolatának ugyancsak korszakunkra vonatkozó mineműsége. Jelenleg nem tudjuk kielégítően tisztázni, vajon a közbülső észak-északkelet-du-

nántúli területek milyen természetű átmenetet képeznek-e a két táj között. Míg a Dunakanyarban délre forduló folyam irányvonalát visszafelé nagyjából északi irányba, képzeletben meghosszabbítva, meghatározhatjuk a Felföld és a Kisalföld érintkezési-átmeneti zónáját, a jobb part hegysegei és a mozaikszerűen nemzetiségekkel betelepült vidék, nem kevésbé a kutatások hiányai ugyanezt a műveletet akadályozzák. Úgy látszik inkább szélesebb átmeneti sávval kell itt, az Észak-Nyugat-Alföld és az Észak-Kelet-Dunántúl között számolnunk, mint a két kiemelten polgárosuló terület közvetlen érintkezésével.¹¹

A fokozottabban és kevésbé polgárosult, terjedelmes zónákra bomló Alfölddel szemben az egész Kisalföld polgárosulásban elől járó terület, ám ez nem jelenti belső tagolódásának hiányát. A nyugati, a tengerszint felett magasabban fekvő sáv mozgalmassabban fejlődött, mint a korábban vizek közötti, részben mocsaras vidékek. A keleti-északkeleti peremen pedig a Zoboralja mint nyelvsziget, reliktumterület.

Ha arra gondolunk, hogy egy nagytáj – a Dunántúl és a Kisalföld – viszonylatában egyformán reliktumterületnek tartjuk az Ormánságot és a Zoboralját, nyilvánvalóan kitetszik amit többször hangsúlyoztunk, hogy a kisebb-nagyobb tájegységek alá-fölé rendeltségi viszonyának feltétlen keresése helyett, ezeknek egymás mellé állítása célravezető a paraszti polgárosulás folyamatának megvilágításában. Nemcsak a Zoboralja és az Ormánság, hanem ezekhez képest például az Örség, vagy az Alföld „öblei” sorában az abaúji Hegyköz és a Fekete-Körös völgye, noha saját központi területéhez képest egyaránt marginális helyzetű, kétségtelen, hogy egymás mellé állítva más-más fejlődési fokon foglal helyet egy képzeletbeli skálán. Ezzel azonban ismét fejezetünk kezdő példájának feladványához jutottunk el: egy ilyen fejlődési sor csupán elméletben létezik, mai ismereteink ilyen kérdésfeltevésben abszolút fejlődési modell helyett a részletekbe tekintve valójában relatív helyzetmeghatározásokat engednek meg. Ezért térképmellékletünkön a tagolódás redukált ábrázolását tartjuk kivihetőnek: mindkét nagy egységen belül csak a polgárosulásban kitűnő területeket emeljük ki, de eltérő minőségüknek megfelelően más jelöléssel.

Szükségünk van tehát egy másik összegző szempontra is, amely más metszetben világítja meg a kisebb tájegységek állapota közötti összefüggéseket, és kiegészíti a két kiemelkedő terület szerepének értelmezését is. Elvégzett áttekintésünk erre is módot ad. Eddig leírtuk, hogy egy-egy tájegység milyen helyet foglal el a paraszti polgárosulásban. Bár igye-

----- orszéghatár
 az ősszeűgssé
 magyar nyelvterü-
 let határa
 — folyó

paraszti polgárusulásban előjáró területek [a |||
 a székebb Magyarországon, a == Erdélyben]

keztünk – az okokra és változásokra utalva – érzékeltetni, hogy folyamatról van szó, mégis – mivel többnyire helyi jelentőségű, kisebb mértékű mozgásokat követtünk (belsőket és kibocsájtott hatásokat egyaránt) – a kép abban az értelemben valamelyest statikusra sikeredett, hogy egy folyamat egy szakaszát (korszakunkat) „kimerevitve” mutattuk be. Most, a másik nézőpontból azokra az újításokra, innovációkra, modernizációs divatokra figyelünk, amelyek közvetlenül vagy közvetve nagyobb térben indukálhatták a paraszti polgárosulást. Mivel nélkülözzük a magyar népi kultúra történetének egységes fejlődésrajzát, rendszerint csak sejtethetjük, hogy a Kisalföld és a Közép-Alföld impulzivitásának korábban kiformálódtak az alapjai. Ha anyagunk engedte, igyekeztünk utalni ezekre az előzményekre. Az Alföldön elsősorban a hódoltság utáni gazdasági újjászerveződéssel, a telepes lakosság és a demográfiai reliktumok új „honfoglalásával” főlzabaduló energiákban, valamint a francia háborúkkal föllendülő, a XIX. század harmadik negyedében ismét megnyíló mezőgazdasági konjunktúra emelő erejében jelöljük meg a legfontosabb alapokat. A Kisalföld és Nyugat-Magyarország éppen ellenkezőleg, az egykori Királyi-Magyarország viszonylag háborítatlan életére, továbbá az örökös tartományok közelségére, azok piacainak állandósulására alapozta újkori fejlődését. Történeti távlatban ez az energia bizonyult tartósabbnak és erősebbnek. A másik nézőpont a műveltségi folyamatok, újítások, stílusdivatok stb. térben való terjedésének egy egyértelműen nyugatról induló és kelet felé haladó irányát vetíti elénk.

Későbbi nagy jelentőségű folyamatok olykor sok évtizeddel korszakunk kezdő időhatára előtt jelentkeztek az ország nyugati részein. Az 1820–1867 közötti népviseletek vizsgálatából kiderült a Kisalföld és a Közép-Alföld divatdiktáló szerepe, illetőleg a Dél-Dunántúl és főleg Erdély öltözködési konzervatívizmusa.¹² Páratlanul szemléletes példa a cifraszűr Györffy István által megrajzolt karrierje. Ez a jellegzetesen új stílusú, parasztos ízlést tükröző ruhadarab, az 1810–20-as években Veszprém és Sopron vármegyéből indult déli és méginkább keleti irányba hódító útjára. Nem jött divatba mindenütt, de korszakunk végén már Erdély néhány vidékén is hordták.¹³ A díszes szücsmunkák divatja szinte párhuzamos volt a cifraszűrével. A hímzett virágdíszítmény, az írha barnára festése, a karcúsított szabásminták a XVIII. századtól nyugati hatásra jelentkeztek, vidékenként eltérő módon váltak divattá. A húnezett suba az Alföld jellegzetes ruhadarabjává vált, amit a Felföldön és Erdélyben alig, vagy ritkán hordtak. Erdélyben a különböző és ál-

talában archaikus ékítményű bőrruhadarabok közül a melles volt a leggyakoribb. Ugyanakkor a múlt század végéről a Dunántúlról elsősorban Somogyból és Baranyából maradtak fenn hímzett díszes szücs munkák.¹⁴ A múlt század nagy paraszti divatja, a kék posztó a századvégen a szűkebb Magyarország magyar lakta területein még előfordult, főleg az idősebb nemzedékbeliek hordták, Erdélybe azonban alig került be.¹⁵ A szintén polgárosulást jelző kékfestő terjedése Nyugat-Magyarországról indulóan a XVII. századtól kimutatható, de keleti irányba egyre gyérült paraszti használata. Előállítására mindvégig elsősorban dunántúli és kisalföldi céhek, kézművesek, manufaktúrák kezében maradt.¹⁶ A gyári anyagok nyugatról keletre terjedését, a fehér viselet eltűnését nem mindig tudjuk pontosan dokumentálni. A múlt századi női parasztdivatnak olyan összetevői mint a rövid sokszoknya, bősoknya- és vállkendőviselet nem vagy szórványosan jelentek meg Erdélyben az első világháború végéig.¹⁷

A viselet átvezet bennünket a paraszti igényeket kiszolgáló céhes ipar, kézműipar és kisipar befolyásához, mely szintén szemléletes képet nyújt a népi kultúra táji tagolódásának újabb keletű nyugat-keleti megoszlásáról. Az Éri–Nagy–Nagybákay féle céhkataszter mindössze 34 erdélyi céhes helységet ismer, ami a céhes települések teljes lajstromának 3 %-a. Ez az arány a többi nagytájhoz képest akkor is igen alacsony, ha tudjuk, hogy az összegzés épp Erdélyben hiányos. (A Dunántúltra esik a céhes helységek 38, a Felföldre 30, az Alföldre 25, Horvát-Szlavónországra 4 %-a.)¹⁸ Még többet mond az, hogy Erdélyben a céhek megszüntetése előtti évtizedekben sem következik be a szabad királyi városok céheinek bomlása és a falusi-mezővárosi céhek alakulásának nagy hulláma. A Dunántúlon ugyanakkor pontosan megfigyelhető ez a folyamat, de még az Erdéllyel határos keleti, délkeleti alföldi megyékben is sorra keletkeznek falusi-mezővárosi céhek. 1815–1848 között Bihar vármegyében 30, Arad vármegyében 36, Temes vármegyében 40-ről tud Eperjessy Géza monográfiája.¹⁹

A takácscéhek alakulásának története tájékoztat, miként váltotta föl a paraszti szövést a takácsszöttek készítése. Bizonyos, hogy a vásárlóközetek túlnyúltak a céhek megalakulásának körzetén és számolnunk kell a felső-magyarországi üzemek vándorárusok által terjesztett termékeivel is, azonban jellemző, hogy az utolsó s majdnem legkeletebbre eső takácscéh 1835-ben Temesvárott alakult meg. Annak ellenére, hogy az első ismert városi céhek a Felföldön és az erdélyi szász helységekben keletkeztek a XV–XVII. században, falura mégsem ezekből, hanem Nyu-

gat-Magyarországról áramlott szét a takácsmesterség. A múlt század végén a Dunántúl északi felében és a Duna-Tisza közén olyannyira állandósult a takácsszötte vétele, hogy az asszonyok már nem tudtak szöni. Ugyanekkor a Dél-Dunántúlon még sok helyen virágzott a szövés házimunkaként, északon és keleten pedig közönségesen művelték, habár a Tonalat legtöbb helyen boltban vett pamuttal keverték.²⁰

Mindeddig nincs földolgozva a magyarországi paraszti háziiparok története. A XVI. századtól számos szétszórt adatokat ismerünk, de még azt nem tudjuk, hogy a XIX. század első felében milyen intenzitással folyt és milyen táji megoszlásban helyezkedett el. A kiegyezés után a magyar kormányzat iparpótló szerepét tartotta szem előtt, és ez azt tanúsítja, hogy az ország nem nélkülözhetette termékeit. Mégis az általános iparosodás hatására, mely – ismert módon – a kisipart is egyre fokozottabb ütemben szorította ki a versenyből, a századelőre az Alföld és a Dunántúl háziipari központjainak többsége – a kormányzati támogatás ellenére – folszámolódott, esetleg néhány reliktumba húzódott vissza (pl. a Dunántúlon Bakonybél, Úrkút faeszközkészítői; az Alföldön a még mindig nagy mennyiséget termelő hódmezővásárhelyi fazekasság). A Felföldön is egyre északabbra tolódott a specialista falvak határvonala, s ekkor vált túlnyomólag szlovák foglalkozássá számos háziipari ágazat, hogy a szűkebb tájegységgel együtt az alföldi és dunántúli piacok maradék igényeit kielégítse.

A háziipari készítmények nemcsak vándorárusok közvetítésével, hanem nagy részben országos vásárokon és hetipiacokon jutottak el a fogyasztóhoz. Korszakunk vásárai, annak ellenére, hogy a modern kereskedelemmel szemben már behozhatatlan hátrányt könyvelhettek el, színes és látványos találkozóhelyei voltak a parasztságnak, a korabeli népelet széles metszetét tárták a szemlélődő elé. A jelenség összetettségét fokozta, hogy a vásárlók szokásaihoz igazodva – tudniillik tartós fogyasztási cikkeket a parasztok többsége szívesebben vett vásáron, mint boltban – a nagykereskedelem is vásározott. Az etnográfia mulasztásának látszhat, hogy a néprajzi vásárléírások túlnyomó többsége a Tisza vonalától keletre készült. Ám az igazság az, hogy mire az elmélyült néprajzi gyűjtőmunka megindult, már csak a keleti országrészt jellemezte a kései feudalizmust idéző áru- és csereviszonyok elevensége, a vásárok nagy szerepe.²¹

Az elmaradott áru- és csereviszonyok, majd az 1867 után is gyengén fejlődő erdélyi gyáripar magyarázza a háziipari tevékenység erdélyi

fölvirágzását és hosszú ideig tartó élénkségét. Természetesen hozzájárultak a földrajzi viszonyok is, melyek az adott üzemszervezet és technológia szintjén akadályozták a mezőgazdasági termelés mennyiségi növekedését. Sőt valószínűleg már a jobbágyfelszabadítás előtti évtizedekben a szabályozatlan úrbéri viszonyokkal összefüggő súlyos földesúri szolgáltatások is rászorították a parasztokat, hogy fokozottabb mértékben foglalkozzanak háziiparral. Szinte nem akad korabeli helytörténeti-helyismereti munka, mely ne utalna rá, hogy az erdélyi falvak többsége háziiparral is foglalataskodik. Kós Károly írásos források és néprajzi gyűjtések alapján több, mint hétszáz háziipart intenzíven űző erdélyi községet számlált össze. Sokféle mesterséggel foglalkoztak és a települések többségén egyetlen ágazattal. Piacon elsősorban háziipari termékekkel, nem pedig terményekkel jelentkeztek.²²

Néprajzi példatárunkat még néhány, részleteiben eltérő térbeli rendű népművészeti hivatkozással egészítjük ki. Egyidejűleg megjegyezzük, hogy az idevonatkozó kutatások szórványosak. A dunántúli pásztorművészet jellegzetessége, a spanyolozás valószínűleg merinói juhokat legeltető német juhászokkal került hozzánk, első kiemelkedő alkotásai a Kisalföldön a XIX. század első felében készültek. Tárgyfeleséget, technikát és tematikát tekintve, a dunántúli pásztorművészet gazdagságát és változatosságát sem a különben szintén gazdag felföldi, sem a szűkebb spektrumú alföldi nem érte utól, az erdélyi pásztorok művészkedése pedig nem is jutott el arra a fokra, hogy foglalkozási rétegeként reprezentálja őket.²³ Hasonló képet mutat a külön pásztor- és betyárfolklor is, mely Erdélyben szinte csak nyomokban van meg. E jelenség mögött valószínűen sejthetjük magának a betyárvilágnak nyugatról kelet felé terjedését, és azt, hogy mire a szervezett útonállásnak ez a formája Erdélybe eljutott volna, a polgári állam fölszámolta.²⁴ Példatárunkhoz tartozik, hogy a legrégebb magyar népzenei dialektust Bartók Béla, a táncét Martin György Erdélyre lokalizálta. Az újstílusú párostáncok és tánczene egyik kiinduló bázisa a Kisalföld volt. Mind az újstílusú népzene, mind az újstílusú táncok lassan nyertek teret Erdélyben.²⁵ Az alföldi balladaköltészet eltérő vonásait csekély összehasonlító anyag alapján már Kálmány Lajos észrevette.²⁶ A kései gyűjtések arról vallanak, hogy korszakunkban az erdélyi és moldvai magyar népköltészetben bizonyos műfajok, például a lírai dalon belül a katona- és szerelmi dalok aránya a régies személyesebb lírai darabokkal (keserves, sirató stb.) vagy szokásénekekkel szemben kisebb volt, alkalmakhoz jobban kötődött, mint a szűkebb ma-

gyarországi népköltészetben.²⁷ Visszatekintve a nyugat-keleti irányú mozgásokra nagy vonalakban körvonalazódik egy tétel, melyet azonban korszakunkat megelőző részletesebb történeti vizsgálatoknak meg kell még erősíteniük: azok a kulturális változások, amelyek a magyar népi műveltség új stílusait jelentik, a XIX. században erőteljesebbé tettek, mintegy kiemelték Erdély – egyébként megrekedt társadalomfejlődésével és gazdasági állapotával megalapozott – archaikusabb néprajzi viszonyait.

A néprajzi jelenségeket ellentétben a szociológiával és gyakran a történetírással nem mindig lehet számszerűen adatolni, ami hozzájárul a mögöttük húzódó gazdasági és társadalmi változások kitapintásának körülményességéhez. Habár a paraszti művelődés bonyolult és összetett kérdés, igazat kell adnunk Keleti Károlynak, aki az ország népességének műveltségét elsősorban a magasabb ismeretek megszerzésének alapvető feltételén, az írni-olvasni tudás fokán mérte, azt az 1869-i népszámlálást elemezve, mely először gyűjtötte össze az idevonatkozó adatokat.²⁸ A szájhagyomány élénksége és a folklór régiessége összefügg az analfabétizmussal, ha közvetlenül és kizárólagosan nem is mindig magyarázható vele. A fölmérés szerint az első tizenöt megye között kilenc dunántúli-kisalföldi, hat felföldi, egy alföldi található. A sort Moson megye vezette, ahol a hat évesnél idősebb férfiaknak mindössze 16,88 %-a, a nőknek 19,16 %-a nem tudott sem írni, sem olvasni. A második helyen Sopron, a harmadikon Gömör állt, míg az első alföldi megye, Békés a tizennegyedik, az első erdélyi, Segesvár-szék a harmincadik helyet foglalta el. Az utolsó tizenöt helyen csak erdélyi és Erdély-széli igazgatási egységeket találunk: 76. Doboka; 77. Hunyad; 78. Zaránd (ennek adatai: 95,70, ill. 89,07 % írástudatlan).²⁹ 1910-ig sokat változott a helyzet. Változtak az összeírás módszerei és az adatközlés módszerei is. Az eredmények számos fontos tanulságot mutatnak, melyekről azonban mint tárgyunkhoz szorosan nem tartozókról itt mindről nem szólhatunk. Az írni-olvasni tudás negyven év alatt jelentősen emelkedett. Keleti kimutatásában a magyar korona országaiban a férfiak 53,77, a nők 63,45 %-a nem tudott írni-olvasni. Az 1910-i népszámlálás ugyanezen a területen úgy találta, hogy a népesség 66,7 %-a tud írni-olvasni. Nem sokat változott azonban a nagyobb tájegységek és a nemzetiségek tudása közötti különbség: a keleti és a horvátországi megyék, illetőleg a románok, horvátok, rutének lemaradása változatlanul tetemes volt. A sort ugyancsak Moson (88,9 % írni-olvasni tudó), Sopron (88,2 %) és Vas (83,6 %) megye

vezették, ahol többségben, vagy nagyobb arányban laktak németek. Vastól alig maradt el Győr megye (83,4) és Komárom megye (83,2). 80 %-on fölüli eredményt mutatott Baranya és Zala kivételével a szűkebb Dunántúl minden megyéje. A Kisalföldről még Pozsony, a Felföldről Hont és Gömör, az Alföldről egyedül Békés, Erdélyből pedig Brassó megye ért el 80 %-nál magasabb arányszámokat. A sort Máramaros (26,8), Szolnok-Doboka (28,6) és Lika-Korbava (25,1) zárták. Erdélyben különösen nagyok voltak a távolságok a szászok, magyarok (a székely megyék 50 %-on felül álltak) és a románok lakta területek között.³⁰

Nem feledhetjük, hogy az írni-olvasni tudáson belül nem tudjuk külön választani a falusi-városi, paraszti-nem paraszti lakosság részese-dését. A városok szerepével fejezetenként behatóbban foglalkoztunk,³¹ ezért ismételen nem térünk ki a városiasság és a városodottság bonyo-lult kérdéseire, mindössze emlékeztetőül utalunk egy látványos össze-hasonlító példára: 1848-at megelőzően Erdélyben összesen 76 város-nak mondott település létezett (11 szabad királyi, 3 nemes, 13 taxás helység (ebből egy község és 50 mezőváros). Ugyanekkor csupán Sopron megyében 43, Vas megyében 44 várost tartottak számon (4 szabad királyi, 1 püspöki státusú volt). 1910-ben az egész Dunántúlt és Kis-alföldet hasonlítva össze a „Királyhágón túli” területtel, 6 törvényha-tósági jogú, 18 rendezett tanácsú, illetőleg 2 törvényhatósági jogú és 26 rendezett tanácsú várost találunk. Az első összehasonlítás nagy arány-eltolódásával meglepetést keltett, a második viszont elgondolkoztatón és áttéte-lesen utal arra, hogy a rohamos urbanizáció dacára a Dunántúl az iparosodás fokát tekintve az ország statisztikai nagytájai sorában középpont helyez-kedett el. A korabeli fölosztás szerint 1900-ban még megelőzte Felső-Magyarország nyugati és keleti fele, valamint a Duna-Tisza köze is. 1910-re már valamelyest maga mögött hagyta az „Északkeleti-Felvidéket”, összes kereső népességéből 15,78 % foglalkozott iparral.³² Ezek az eltérések azonban lényegében nem befolyásolják azt a tényt, hogy már 1867-et megelőzően, a kapitalizmus „alapo-zó” szakaszában a Dunántúl volt az ország legpolgárosultabb nagytája: gyorsan kiépült a vasút- és úthálóza-ta; korán létesültek hitelintézetek; nyugati megyei ekkortájt abba az átmeneti sávba tartoztak, mely az európai földrészt polgárosuló demogra-fiai szokások szempontjából két nagy területre osztotta; a lakosság vagyoni állapota (adózóképesége), a bérmunka alkalmazása, a mezőgazdaság gépesítése és korszerűsítése meghaladta az országos átlagot; az agrárnépe-ség kapitalista termelési szokásai, magatartásformái itt jelentkeztek elő-

szőr.³³ Az utóbbi észrevételek számunkra az előzőeknél is jelentősebbek, hiszen a Dunántúl lakosságának nagy hányada mezőgazdaságból élt, és értekezésünk tárgya természetszerűleg ezzel a gazdasági ágazattal érintkezik elsősorban. A polgári haladásnak és a szabadelvűségnek mélysége- sen elkötelezett Keleti Károly közvetlenül a kiegyezés után viszta- lan képet rajzolt Magyarország mezőgazdaságáról, általában „szomorúnak” mondta a viszonyokat, elmaradottnak a gazdálkodási szokásokat, külö- nösen a kisgazdaságokét.³⁴ Ehhez képest éppen korszakunk négy évtize- dében zajlottak le olyan lényeges események és változások, melyek meg- mozgatták és részben átrendezték az addigi struktúrát: tagosítások, az ugar visszaszorulása, a haszonállatok fajtaváltásának majdnem teljes le- zajlása, az egyoldalú szemtermelés szokásának megbomlása, a századvégi agrárválság, a filoxeravész. A történetírás kiemeli, hogy abban, ahogyan a nagyobb tájegységek az események kihívására válaszoltak, a Dunántúl előnye határozottan kidomborodott. A kedvezőtlen természetföldrajzi viszonyaik és peremfekvésük miatt hátrányos helyzetben lévő vidékek- nek nem volt igazán választási lehetőségük, általában megmaradtak ko- rábbi állapotukban, de az Alföld és a Dunántúl különbözően reagáltak a modernizálódási folyamatok sürgetésére. A tagosítások a Dunántúlon haladtak a leggyorsabb ütemben. Az ugar először az Alföldön kezdett fogyni, majd mindkét nagytájon bevetették. Hasznosítása tükrözi a leg- fontosabb eltérést: míg a Dunántúlon és a Kisalföldön az ugarba túlnyo- mólag szalastakarmányok kerültek, az Alföldön és a keleti országrészben egyoldalú gabona-kukorica forduló váltotta föl. A magyar mezőgazdaság elmaradottságának egyik súlyos oka, a szántóföldi takarmánytermesztés alacsony foka így csak a Dunántúlon tűnt el. Itt – mint többször emlí- tettük – a nyári istállóást, a gyorsabb fajtaváltást, a szarvasmarhatenyész- tés fellendülését (az igaerő és hústermelés mellé fölzárkózott a tejgaza- ságra szakosodás), a trágyázás állandósulását, a termés hozamok emelke- dését, általában intenzívváldást vont maga után, míg az Alföld nagy ré- szén és az ország keleti megyéiben, ahol a legelő fogytán volt, ugyanezt nem lehet megállapítani. A Dunántúl előnyét növelte, hogy a század- végi válságot a változatosabb profilú parasztgazdaság jobban át tudta vé- szelni, mint a monokultúrához közeledő nagyarányú szemtermelés. A fi- loxera is kevésbé sújtotta a nyugati vidékeket, mint a Tiszántúlt és Észak- keletet (Erdélyt különböző okokból legkevésbé).³⁵

A terjeszkedő, a paraszti háztartásokat kínálatával egyre inkább érdekkörébe vonzó gyáriparral kapcsolatban a munkaeszközüváltásokról

és a gépesítésről rendelkezésre állnak szemléletes adatsorok és gazdaságtörténeti földdolgozások. A faekéről a vasekére való áttérés az 1830-as években kezdődött, a Dunántúl északi és az Alföld középső megyéiben néhány évtized alatt végbement, míg a peremeken és főleg az ország keleti részein lassan haladt előre. Az 1871/72-i felmérés szerint a szorosabban vett Magyarországon 60, Horvát-Szlavón-országban 13, Erdélyben csupán 2 % volt ekkor a vasekék aránya. Itt az 1880-as években kezdett nagyobb arányban elterjedni, de a néprajzi gyűjtések tanúsága szerint századunk első évtizedeiben sem volt még ritka a faeke használata. 1895-ben a területükön dolgozó gőzcséplőgépek száma szerint az erdélyi megyék a mezőny utolsó harmadában helyezkednek el. Míg az első három, különben területre és gabonatermesztésre jelentékeny megyében, Bács-Bodrogban, Torontálban és Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 833 – 670 – 433 volt a gépek száma, addig a legtöbb cséplőgépet számláló (35–37. hely) erdélyi megyékben így alakult a helyzet: Szeben 62, Kolozs 56, Háromszék 49. Meglepő, hogy Brassó megyében mindössze 10 gép dolgozott ekkor, Fogarasban 6, Csíkban 5, Beszterce-Naszódban 4. Hasonló adatsorok bontakoznak ki, ha az egy gépre jutó szántóföld arányát vizsgáljuk. A néprajzi gyűjtés pedig jól dokumentálja, hogy még századunk közepén is mindennapos paraszti munkának számított Erdélyben a kézcseplés. Hasonló folyamatokról lehet számot adni az ekeka Dunántúlról induló terjedése kapcsán, vagy olyan teljes, illetőleg részleges eszközváltásokat vizsgálva, mint a sarló-kasza, fakeretes-vaskeretes borona, kézi vetés – gépi vetés; a henger, az aratógép, takarmányelőkészítőeszközök megjelenése stb., ahol a gyáripar ugyan közvetlenül nem mindig szólt bele a változásba, de az intenzívalódás, az üzemszervezeti változások a jelenségeket mégis az iparosodás köréhez fűzik.³⁶

Hiba volna a nyugat-kelet megoszlást mechanikusan és minden életmód-területen egyenlően érvényesülve fölfogni. Jellemző mutatója lehet a polgárosulásnak az építkezés anyaga is. Használatában korszakunk végén a modernizálás és a hagyományokhoz ragaszkodás még sajátos területi különbözőségekből, a földrajzi viszonyoktól erőteljesen befolyásolva jelentkezett. 1910-ben a kőből vagy téglából épült lakóházak aránya a Dunántúlon volt a legnagyobb (33,2 %) és a Tiszántúlon a legkisebb (5,8 %). Cserép-, pala- vagy bádogtetőt a Bánságban találunk legtöbbet (58,1 %) és szintén a Tiszántúlon a legkevesebbet (23,2 %). A Dunántúl „helyezését” nyilvánvalóan rontotta Győr megye 14,3 %-os aránya, ugyanakkor szembevetendő az erdélyi szász megyék igen jó helyzete. Nagy-Küküllő

megyében volt az országban a legtöbb cserepezett ház (86,6 %) viszont Szolnok-Dobokában a legkevesebb (2,8 %).³⁷ Figyelemre méltó változás a középmagyar szabadkéményes háztípus korabeli szélessugarú terjedése is.³⁸

A nyugat-keleti fő változási irány ismeretében pontosabban érthetjük, hogy a legpolgárosultabb területekhez képest peremeknek vagy reliktumoknak nevezett, egymástól távolabb eső vidékek között miért rajzolódnak ki különbségek, holott a paraszti polgárosulás szempontjából ugyanazon övezetbe tartoznak. Mind a Zoboralja, mind a Fekete-Körös völgye nyelvsziget és reliktum, az utóbbi falvaiban mégis jóval nagyobb volt az archaikus kulturális elemek súlya. A Felföld nyugati és keleti fele között a kiegyensúlyozott nagytáji fejlődés ellenére jelentkező különbségek hasonlóan magyarázhatók. Az Alföld északi peremén Dél-Borsod és a nyugati határán fekvő Dunamellék-Kalocsai-Sárköz különbségei mögött ugyancsak fölfedhetjük ezeket az eltéréseket. A Felső-örségi magyar falvak pedig hiába alkotnak archaikus dialektust beszélő nyelvszigetet, népi kultúrájuk alapján nem minősülhetnek reliktumnak, régies elemek nem különítik el őket környezetüktől.

Magyarok és szomszéd népek

Aligha kell ismételtten hangsúlyoznunk azt a néprajztudományban jól ismert tételt, hogy a nyelvhatár nem mindig kulturális határ is, a különfajta műveltségelemek elterjedési területei túlnyúlhatnak rajta. Polgárosultabb vagy archaikusabb zónákról, vidékekről, reliktumokról beszélve, elképzelhető, hogy azok nem érnek véget a magyar nyelvterület szélén, hanem folytatódnak, bár lehetséges, hogy egy másik viszonyrendszerben a minősítésük is megváltozik, polgárosultabbról archaikusabbra vagy fordítva. Értekezésünk tárgya nem az összehasonlító néprajz körébe tartozik, ezért nem figyeljük a nyelvhatáron túl az egyes zónák és területek további helyzetét, csupán a folytatódásra vagy annak lehetőségére kívánunk rámutatni. Ha eltekintենék a tárgyválasztás és a terjedelem korlátaitól, a jelenlegi kutatási feltételek mellett akkor sem sokkal többet tehetnénk. Ennek oka több körülményben keresendő. A mai magyar néprajztudomány már nem vádolható azzal a „betegséggel”, amelyen története

során talán Európa valamennyi nemzeti néprajza átesett (vagy még ki sem lábolt belőle), hogy a saját népi kultúrát tekintve középpontnak, annak szomszédaira gyakorolt hatásait keresi és a fordított folyamatok elismerésétől lehetőleg elzárkózik. Nálunk nem szakadt meg a távoli keleti kapcsolatok, a legkorábbinak tartott műveltségreteget vizsgáló törekvések fonala, de már egy fél évszázada az európai beágyazottság vizsgálatáé az elsőbbség. Ideológiák, szellemi áramlatok, néprajzi iskolák változó befolyását tükrözve, készültek és készülnek átfogó tanulmányok, melyek hol európai, hol közép-európai, hol kelet-európai néprajzi kapcsolatainkat veszik szemügyre, de lényegében ugyanarra az eredményre jutnak: a magyar népi műveltség nem érthető meg környezetére nélkül.³⁹ Rendszeressé vált akár tanulmány-, akár könyvnyi monográfiában az összehasonlító anyag bevonása. E helyen teljes felsorolásukat mégcsak meg sem közelíthetnénk, ezért csupán a mai magyar néprajz ilyen irányú gazdagságának dokumentálásául említjük Vargyas Lajos zene- és szövegfolklorvizsgálatait, Dömötör Tekla, Ujváry Zoltán, Pócs Éva néphit és népszokás, Paládi-Kovács Attila teherhordás és állattartás, K. Csilléry Klára bútor és lakberendezés, Kresz Mária és Szabadfalvi József kerámia körébe vágó tanulmányait.⁴⁰ A felsorolt szerzők és mások jóvoltából ténylegesen sokat tudunk a magyarok és szomszédaik néprajzi kapcsolatairól, meg kell azonban mondanunk, hogy ezek az ismeretek tematikus területekre bomlanak és egyelőre nem teszik lehetővé, hogy az egymás mellett létező és egymásba fonódó kultúrákat átfogóan, mint teljes rendszereket összehasonlíthassuk. Számunkra ennek a megállapításnak azért van fontossága, mert az összefüggő nyelvterület határát átlépve, egy-egy jelenség vagy jelenségcsoport további sorsát, ha előbbi kijelentésünk dacára mégis követnénk, mivel a polgárosodás szempontjait etnikus keretben fogalmazzuk meg, ez célhoz semmiképpen nem vezetne. Az igazsághoz tartozik, hogy Európa szerte a tematikus összehasonlítás gyakorlat, de a szoros szomszédságban élő népeknél is eltérhetnek tudománytörténeti, tudományszervezési vagy egyéb okokból a kutatási eredmények, ami még inkább nehezíti a kulturális kölcsönösség vizsgálatát. Etnikusan meghatározott népi kultúrákkal állunk tehát szemben, melyekben sok a hasonlóság, mégis eltérő számos fontos jellegadó vonásuk. Nem azért etnikus, mert a műveltség az etnikum benső lényegéből nő ki, hanem mert egy-egy (térségünkben, környezetünkben nyelvileg nagyon hangsúlyosan meghatározott) etnikum egy-egy időszakaszban az egész rendszert hordozza, ez által ad neki etnikus jelleget. Az időszakasz

elhatároló ereje nehéz feladat elé állít, ha az értekezésünk által főleglet negyven esztendőben akarunk körképet rajzolni magyarok és szomszédai népi kulturális kapcsolatairól. Nem lehet célunk az, aminek egyik klaszszikus példáját Róheim Géza nyújtja a magyar néphit és népszokásról szóló könyvének összegzőfejezetében: népenként tekinti át az interetnikus viszonyokat, de alig van tekintettel a jelenségek kronológiájára.⁴¹ Nem csupán rá jellemző ez a fogyatékoság. Miután gyakori, továbbá hiányzik az európai néprajz fejlődésrajza is, nem tehetünk mást, mint ismételten nyomatékositva a *rámutatás* szót, jelezzük a hasonlóságokat és a párhuzamokat. Ha közvetlenül a korban is érvényes kapcsolatokról tudunk, azokat kiemeljük és fölhívjuk a figyelmet, ha a kölcsönhatások hosszú időn keresztül, korszakunkban is észlelhető eredménnyel alakították egy-egy tájegység kulturális és társadalmi arculatát.

Legelőbb – a nyugat-keleti kulturális mozgások fontosságára tekintettel – a magyar–német nyelvhatárt vizsgáljuk meg. Ezután következnek északi szomszédunkkal, a szlovákokkal kapcsolatos kölcsönhatások, majd a szlovén, horvát; szerb érintkezések. Utoljára marad Erdély. Nemcsak mint a legarchaikusabb terület, hanem mert etnikai kevertsége miatt hasonlóan éles nyelvhatárokat itt nem találunk, mint az imént felsorolt esetekben. Az erdélyi etnikai érintkezések speciális tanulságokkal szolgálhatnak, ezért részletesebb figyelmet érdemelnek.

A magyar–német népi kapcsolatokkal a Dunántúl és az Alföld német nyelvszigeteit érintve többször találkozunk. A kisebbség-többség viszonyrendszer azonban gyakran más kérdéseket vet föl, mint a nagy néptömbök találkozása. Vizsgálatuknak nem minden esetben azonosak a szempontjaik. A magyar–német kulturális és népi kapcsolatok többre-tűek.

Jól ismert, hogy a magyar kultúra mintegy ezer esztendőn át milyen sokoldalú kapcsolatot tartott fenn a német területekkel. A kapcsolatok súlya, erőssége, hatékonysága koronként változott.⁴² Rése volt ebben a nagyszámú magyarországi német telepesnek és városiaknak is, a távolabbi és a szomszédos német tartományoknak egyaránt. Mégis az érintkezések értékét és minőségét illetőleg máig nem látunk tisztán, sok a vitatott állítás és homályos terület. Korábban a „bécsi kapu” és a „kultúrlejtő” elméletek az egyik értelmezési végetlet jelentették. Különösen a népi építkezés és a lakóház eredetének kérdésében csaptak össze ellentétes vélemények. Több német házkutató a magyar házat, de legalább a dunántúlit német vagy szláv eredetűnek vélte, amit a magyar

kutatás visszautasított.⁴³ Az utóbbi évtizedekben a kutatás lanygulása volt jellemző, ami a másik véglet felé visz. A kulturális hatások kronológiáját legfeljebb sejtjük és nem mindig tudjuk, vajon a közvetlen népi érintkezéssel vagy a városi befolyással magyarázhatók a jelenségek. Az újkori paraszti viselet például kétségtelen német kölcsönzéseket mutat, melyek inkább a városokban megtelepedő iparokkal hozhatók kapcsolatba (kékfestő, németszabó, cipész stb.). De Nyugat-Magyarországon közvetlen népi érintkezéssel is terjedhettek a divatok.⁴⁴ A táplálkozásbeli kölcsönösségek nagyobb valószínűséggel függenek össze az egymás közvetlen közelében fekvő magyar és német vidékeken.⁴⁵ Számolnunk kell azzal, hogy a sűrűn városiasnak mondott kisalföldi területen a kiváltságosabb helyek polgári lakosságának jelentős része korszakunk első felében és a megelőző évtizedekben német volt. Nem csupán a nagy városi múlttal rendelkező helységekre gondolunk, hanem a Sopron és Vas megyében fekvő nagyszámú mezővároskára, melyek többsége nem a síksági magyarlakta, hanem a domb- és hegyvidéki német etnikumú tájakon fekvő és később községi státusában sem veszítette el urbanizált magját. A nyelvhatártól távolabb élő német városi polgárság a XIX. században sok helyen föladata addigi zárt társadalmi egységét és összeházasodott a magyarokkal. „A magyarok közt széjjel szórt egyes német helységek szinte elmagyarosodnak; de általában véve a németiség mégis növekedésben van Magyarországon, mert minden esztendőben számos mesterember, polgár és szerencse vadász vándorol be” – írta Fényes Elek 1842-ben.⁴⁶ A hazájukénál jobb megélhetést remélő magányos betelepülők tevékenysége mellett számolnunk kell az osztrák orientációjú arisztokráciával, a tisztviselőréteggel és a közös magyar–osztrák állam gazdaságirányítási funkcióiból fakadó német nyelvű befolyással is.⁴⁷ Visszatérve a nyugatmagyarországi magyar–német nyelvhatárhoz, az az utóbbi három-négyszáz évben meglehetősen éles volt. Mégis a tőle 20-40 km-re nyugatabbra húzódó államhatár történetileg, kulturálisan és társadalmilag mélyebb volt. Bizonyossága, hogy a magyarországi vármegyék nyugati részéből alakult, mai ausztriai Burgenlandot az osztrák közvélemény ötven-hatvan esztendő után is erőteljesen másnak, a régi örökös tartományoktól különbözőnek látja, mintahogyan valóban az is (városkép, építkezés, mentalitás, társas, étkezési, ünnepi szokások stb.).⁴⁸ Mind a nyelvhatáron, mind az államhatáron átnyúlva élénk gazdasági és társadalmi együttélés folyt. A kései feudalizmusban még cserekereskedelem is bonyolódott a magyar és német területek között, melyek többé-kevésbé a síksági és hegyvidéki

megoszlást fedték. Magyar oldalról többnyire mezőgazdasági termékeket (gabona, bor, gyümölcs, élőállat) szállítottak, de még a bakonybéli favillából is jutott Stájerországba. Osztrák részről elsősorban iparcikkkek, divatholmik és divatok érkeztek. A föltehetően osztrák indítású, a Dunántúlon és a Kisalföldön, gyakran még távolabb elterjedt kulturális elemek együttese széleskörű és nagyon összetett. Az eddigiek mellett itt találjuk például a népies üvegfestményt, a kötött párostáncok néhány típusát, a repcét, mint fontos ipari növényt, takarmányként a vörösherét stb. Jól ismert, hogy a stájerországi kaszagyarak a XVII. század végétől rendszeres szállítói voltak a magyarországi piacoknak. A példák hosszan sorolhatók, a vásározás, piacozás mellett találkozunk a különfajta munkamigrációkkal, városi cselédkedéssel, ipari munkára szegődéssel, a nyelvtanulást célzó gyermekcsere intézményével. A dualizmus idején Pozsony mellett szinte az egész térségben érvényesült Bécs vonzása. Délebbi területeken hasonló mondható el Grácról.⁴⁹

Wiegelmann vizsgálatai szerint a XVI–XIX. században Karintia, Stájerország, Alsó-Ausztria, Bécs közvetlen környezetét kivéve, a német nyelvterületen belül a konzervatív, a nem dinamikus népi kultúrájú tájak közé tartoztak.⁵⁰ Látjuk, hogy Nyugat-Magyarország felé más minőségük érvényesült, a szomszédos vidékek így is nyerhettek tőlük impulzív hatásokat. A végső eredményt azonban csak a részletes és rendszeres kutatások adhatják meg. Nem szabad elfeledkeznünk arról a lényeges elválasztó tényezőről sem, hogy a határ két oldalán a XVIII–XIX. században eltérő társadalomfejlődés bontakozott ki, ami szempontunkból, különösen a jobbagyi függőség, majd a felszabadítás alakulásában mutatkozott meg jelentősen.⁵¹ A Bécs-környéki, alsó-ausztriai innovációs tájakkal való kapcsolatok egyik szálára Filep Antal kisalföldi építkezés-vizsgálatai hívták fel a figyelmet. A kívülfűtős, füsttelen tüzelőberendezés több más lakáskultúrába tartozó elemmel együtt a Kisalföldön és Duna melléki ausztriai területen valószínűleg a középkor végétől megtalálható.⁵² Ugyanakkor korszakunk első felében északról és délről mindkét vidéket még más, a fejlődés korábbi fokán álló tüzelőberendezések vették közre (Rauchstube, belső tüzelésű ún. „palóc” kemence, dunántúli füstös konyha).⁵³ Filep rámutatott nemcsak az osztrák, hanem a szomszédos cseh–morva kulturális kapcsolatok fennállítására is.⁵⁴ Az építkezés és lakáskultúrabeli egyezések és hasonlóságok mellett a déli morva területeken a mezővárosi fejlődés, az állattartás, a ruháztkodás, a díszítőművészet, a szokások egy-egy területén hasonlóságok mutatkoznak. Ezek

kölcsönhatást kiemelő értékelésére azonban eddig szinte csak a népzenében történt komoly kísérlet, miután már Bartók föllívta a figyelmet arra, hogy a magyar népzenét ért német hatás nem közvetlenül, hanem cseh–morva–szlovák közvetítéssel jött.⁵⁵ A csehországi és a magyarországi társadalom eltérő fejlődése ellenére elképzelhető, hogy a déli-délkeleti, kevésbé iparosodott morva vidékeken a szomszéd magyarországihoz hasonló történelmi-gazdasági helyzet alakult ki, ami a kulturális közeledést lehetővé tette.

A cseh-morva és a magyar nyelvterület az újkorban nem érintkezett közvetlenül, viszont a közöttük elhelyezkedő szlovákság népi kultúrájának morvákkal való hasonlóságát – különösen az egykori magyar határ két oldalán – a szakirodalom hangsúlyozza.⁵⁶ A magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok sincsenek még összegzően feldolgozva, mivel azonban az az ökológiai eredetű egymásra utaltság, amit a Felföld áttekintésénél hegyvidék és síkság viszonyában hangsúlyoztunk, keretbe foglalja őket, fő vonásaikról sokat tudunk. Történeti rétegeik elkülönüléséről is lehet valamelyes fogalmunk.⁵⁷ Valószínűleg a népszokásoknak és hiedelmeknek (pl. kiszehajtás, pásztorok vesszőhordása, lakodalom, Luca stb.), a tánc, a zene, a táplálkozás, építkezés, bútör, archaikus vonásainak a középkorba, sőt a honfoglalásig visszanyúló múltja van,⁵⁸ míg a XIX. században tetőpontján virágzó cserekereskedelem, háziipari termékekkel házalás, munkamigráció – elsősorban alföldi bázissal – az újkori magyar népi kultúra elemeit közvetíthette.⁵⁹ A nagyállattartás befolyása a szlovákok gazdálkodására valószínűleg századokon át folyamatos lehetett, míg a merinói juhval szlovák használatba került kampós juhászbort nyilvánvalóan újkori eredetű. Egyébként a felföldi magyar juhászatban sok a kárpáti magashegyi övezet juhtartásához hasonló elem.⁶⁰ A szénatartó *abara* elterjedése is hasonló irányról tanúskodik.⁶¹

Magyar–szlovák viszonylatban a külön államiság és az eltérő társadalomfejlődés nem képezett akadályt a műveltségcserében. Ellenkezőleg: az évezredes egymás mellett élés, a természeti feltételek hasonlósága vagy egymást kiegészítő volta, a vallási azonosság (a szlovákok jelentékeny része római katolikus, akár a felföldi magyarok többsége) valamint a XIX. századi társadalmi rétegződés párhuzamossága ugyancsak a kulturális közeledés irányába hatottak. A szlováklakta területek közvetítő rétegei szintén a hasonló típusú, gyér városi polgárság és a kismemesség voltak. Amikor pedig az Alföld és a Dunántúl polgárosultabb fejlődése kezdett kibontakozni, a szlováklakta területek éppúgy fogadták be ha-

tásait, mint a magyarok lakta Felföld. Bartók Béla különösen kiemelte az újstílusú magyar népzene behatolását a szlovák és ruszin (kárpáti ukrán) népzenebe.⁶² Nem csodálkozhatunk a himzett bőrruhák motívumainak és szabásának hasonlóságán vagy a guba szlovák népszerűségén.⁶³ A polgáriás ruhadívatok sokszor délről északra terjedtek. Farkas Pál, Nógrád megye századeleji etnográfusa ennek jegyében különböztetett meg „őstótokat és magyarosokat”, vagyis jobbágyparaszti hagyományokat őrző és polgáriásabb viseletet hordó szlovákokat.⁶⁴ Abaúj északi felében az 1880-as évektől váltottak a magyarok a régebbi, a nemzetiséget alig megkülönböztető tradícióból városias megjelenésű öltözetre, míg a szlovákok a színes paraszti viseletet vették föl.⁶⁵ Gömörben a századelőn a megye északi részén lakó szlovákok régisebb és konzervatívabb öltözködésükkel tűntek ki.⁶⁶ Ezekben a változásokban azonban közrejátszhatott, hogy az etnikai közösségek ekkortájt már tudatosan törekedtek különállási jellegüket kialakítani, elsősorban a még oly hasonló viselet és lakberendezés eltérő színeivel és motívumaival kifejezni.

Déli szomszédaink közül a legkisebbel, a szlovénekkal érintkezik nyelvterületünk a legrövidebb szakaszon. Kapcsolatainkról szinte teljesen ugyanaz mondható el, mint a szomszédos osztrák, elsősorban stájer, illetőleg a nyugat-magyarországi összefüggő néemetségre vonatkozó kapcsolatokról. Az azonos szubalpi környezet a gazdálkodásban, az építkezésben (kerített ház), a településben (szerek) közös elemeket hívott létre, amiket piacozás, állatkereskedelem, munkamigráció sokrétű kapcsolata egészített ki. Azonban ebben a térségben is fennáll a történelmi határok két oldalán eltérő későfeudális társadalomfejlődés megkülönböztető hatása: a mai Szlovénia évszázadokon át osztrák tartomány volt. Az egységes szlovén néptömbbel megszakítatlan etnikai folytonosságban álló, magyarokkal szomszédos Vendvidék, noha földrajzi adottságaiban nem sokban különbözik, mégis eltérő történelmi, nyelvjárási, kulturális, társadalmi, sőt vallási (itt lakik az egyetlen protestáns (evangélikus) délszláv csoport) arculata van, amit elsősorban annak köszönhet, hogy a korai Árpád-kortól a magyar királysághoz tartozott.⁶⁷

A magyar–délszláv néprajzi kapcsolatok kutatása igen-igen töredékes. Problémát okoz az is, hogy gyakran nem választják, olykor nem is választhatják szét egyértelműen a vizsgálatokban az egyes déli szláv népet, holott például a szlovének és a horvátok népi kultúráját, a nyugati kereszténységhez kötődésük miatt feltétlen meg kellene minden esetben különböztetni a balkáni és bizánci orientációjú etnikumoktól. Kapcsolat

lataink múltjából jól ismert, amit a történetírás és a nyelvtörténet kimutatott, hogy a honfoglaló magyarság legszélesebb felületen déli szláv törzsekkel érintkezett. Számon tartjuk, hogy a török hódítókkal különböző okon és változó státuszban együtt érkező déli szlávok közvetítettek a Kárpát-medence magas kultúrájába balkáni és oszmán–török műveltség-elemeket. Korai folklórkapcsolatok mélységére figyelmeztet a délszláv epikus énekek magyar hőseinek egész sora.⁶⁸ Ha valaha magyarok és déli szlávok interetnikus viszonyát összegezni fogják, bizonyára meg kell különböztetni a Száván túli, balkáni területek és a Magyar Korona országainak helyzetét. Külön figyelmet érdemelnek a múltban kiváltságos katonai határőrvidékek. Ezeken kívül a XIX. századi szűkebb magyarországi és horvátországi társadalom fejlődésében a belső határ aligha járt nagy eltérésekkel. Gunda Béla Gavazzira hivatkozva írta, „... hogy Szlavónia, Horvátország északi és északkeleti részén a magyar népi műveltség nagyban befolyásolta a horvát népi kultúrálományt.”⁶⁹ A Dráva és a Mura valóban nem képez éles néprajzi határt, bár nyelvileg az utóbbi háromszáz esztendőben választóvonal volt. Tudunk viseleti kölcsönhatásokról a szlavóniai horvát és a déldunántúli – Kalocsa környéki magyar vidékeken egyaránt, a tradicionális tüzelőberendezés, és néhány gazdasági épület (szántalpas hombár) azonos.⁷⁰ A nyelvhatár mentén a táncok is érintkeztek.⁷¹ Bartók Béla pedig szinte a régi stílusú magyar dallamok rezervátumaként méltatta a muraközi horvát népzeneit, mert a vele szomszédos dunántúli magyar vidékeken egyidejűleg a régi magyar népzene nek már csupán töredékét lehetett lejegyezni.⁷² A folyó két partja közt cserekereskedelem, búcsújáráshelyek látogatása és munkamigráció folyt.⁷³ Sokkal többet azonban nem tudunk, különösen nem korszakunkra vonatkozóan. Szuhay Péter dél-somogyi kutatásai a két etnikumot a gazdaság és polgárosultság különböző történeti fokain állítják elének éppen a kiegyezés korára visszatekintve.⁷⁴ Kérdés azonban, hogy vizsgálati eredményei mennyire szolgálhatnak modellként a Dráva és a Mura mellékének más vidékein, továbbá a nagytájak belsejére vonatkoztatva? A hosszabb ideje nyelvszigetet alkotó Vuka menti, középkori eredetű négy magyar falu hagyományai természetesen nagyobb mértékben fogadtak be nem magyar hatásokat. Azonban ezek vizsgálatában is tanácsos az óvatosság. Penavin Olga az itteni nagycsaládot és a délszláv zadrugát leírásában lényegileg nem különböztette meg, holott, amint Tárkány Szűcs Ernő bizonyította: a hasonlóság dacára két különböző képződményről van szó. Az utóbbi nemzeti eredetű, az előbbi pedig a feudális jobbágyi szervezetből fejlődött ki és létezett még a századelőn is.⁷⁵

A Bácskában és a Bánságban, magyar–szerb viszonylatban az eddig általánosságban említettekén túl csupán a szokások, a hiedelmek, a zene néhány párhuzamáról tudunk azon kívül, hogy láttuk: a bánsági népesportok gazdálkodásában, öltözködésében és eszközkészletében mennyi a hasonlóság és az azonosság.⁷⁶ Végül ismételtén meg kell emlékeznünk arról, hogy a XIX. században dunai hajókon óriási mennyiségű háziipari termék, mohácsi, bajai, hódmezővásárhelyi kerámia, komáromi láda, bakonyi favilla és más holmi jutott el nemcsak Szerbiába, hanem Romániába és Bulgáriába is.⁷⁷

A Bácska és a Bánság lakosságának rövid történelmi múltja és etnikai tarkasága valószínűleg „riasztólag” hatott a hagyományos szemléletű, archaizmusokra figyelő etnográfusokra. Talán ez is magyarázza az interetnikus vizsgálatok hiányosságait. Erdélyben kevesebb etnikai komponenst találunk, ezek azonban egymásba ékelődő, történetileg erőteljesen meghatározott néprajzi vidékeken laknak. Az erdélyi interetnikus kapcsolatok vizsgálata hagyományosan kényes kérdéskörnek számít. A Vadrózsa-pör (1863) óta a kulturális jelenségek származtatása kölcsönösen érzékeny reakciót válthat ki. Az eddigi eredmények az egyoldalúság (1945 után a román művelődéspolitikai a román átadás kutatását erőlteti), a rendszeresség hiánya és az esetlegesség ellenére egyszerre tanúsítják az eltérő jellegben megnyilatkozó éles különbségeket és az egymás felé mutató kapcsolatokat. Ezek értékelésében és elemzésében eltérő szempontokkal és gondolatokkal találkozunk. A német néprajztudomány a két világháború között divatos Sprachinselforschung nyomán a kelet-európai német népcsoportokat a német nyelvterület központi tömbjéhez viszonyítva egyértelműen archaikus népi kultúra hordozóiként tartja számon.⁷⁸ Az erdélyi szászokra különösen érvényes ez a megállapítás, hiszen ősök a legkorábbi keleti kolonizációs hullámokkal (XII–XIII. század) kerültek mai lakóhelyükre és, jóllehet értelmiségük az 1940-es évekig folytonos kapcsolatot tartott a német nyelvű országok kulturális életével, helyzetüket alapvetően befolyásolta a nagy földrajzi távolság. A központi német szemponttal ellentétben Erdély áttekintésénél láttuk, hogy a szászág korszakunkban a nagytáj legpolgárosultabb etnikai eleme, következőképp népi kultúrája is, Erdélyben a legpolgárosultabb a maga nemében.

Sajnálatos, hogy az eddigi vizsgálatok meglehetősen elmaradtak ahhoz a kutatási téhez képest, amit a történelmi előzmények ismeretében – a hiányok mellett azonban csak – munkahipotézisként állítha-

tunk, hogy a szászoknak mindenképpen fontos szerepe lehetett Erdély másik két népe regionális kultúrája jellegének kialakításában és fejlődésében. Korszakunkban több évtizeddel korábban kialakultak, a szász falvak külső képe sajátos identifikáló külsőt mutatott: magashomlokzatú kontyolt cseréptetős házak, mellettük szintén magas zárt kőkerítés és fedelés kapu, az udvar mélyén terjedelmes csűr, mely szomszédaival szoroson egybe építve szinte erődyszerűen zárta körül részint a belső udvart, részint fűzérben a települést.⁷⁹ Ezt a típust a szászok közelében élő magyarok és románok, sőt szörványosan a távolabbi székelyek szívesen követték (Udvarhelyszék, Háromszék), de még Torockó utcáin is találkozunk vele. Nemcsak az építkezésben, hanem egész sor más expresszív területen, a kerámia-kultúrában, a lakáskultúrában (festett bútorok, textilek), a viseletben is hasonló volt a helyzet.⁸⁰

Amint arra már fentebb utaltunk, a XIX. században a szászság alapkérdése az volt, vajon lehet-e nagyon konzervatív rendi szerkezetben őrzött sajátosságokat és gazdasági erőket rövid idő alatt és minél kevesebb veszteséggel a kapitalista társadalom feltételei közé átmenteni. Sikerral megtörtént, és jellemző, hogy a dualizmus korában a háromszéki székely birtokos parasztok, amidőn az okszerű gazdálkodás követelményei elérték őket, a Szászföldre mentek tapasztalatokért.⁸¹ Ugyanakkor a szász birtokos paraszti rétegek, sőt városi polgárcsoportok is minden vidéken még a két háború között is őrizték a középkori elemekben gazdag ünnepi viseletüket, társadalmi- és ünnepi szokásaikat.⁸² Hagyományos folklórijuk viszont erre a századelőre már szinte teljesen elapadt. Össze gyűjtése a német romantika hatására az 1850-es évektől zajlott le (Josef Haltrich működése). Az 1920-as években már arról adtak hírt, hogy az újabb kutatások csak műdalt és műzenét, a régi anyagból töredékeket találnak.⁸³

A magyar–szász kölcsönösségvizsgálatok eddig túlnyomólag magyar oldalról indultak és nagyobb részben a nyelvvel foglalkoztak. Szinte kizárólag Nagy Jenő nevét említhetjük, aki e téren elsősorban történeti kutatásokat végzett.⁸⁴ Egyébként a néprajzi leírások számos magyar–szász interetnikus adalékot tartalmaznak. Ahogyan a részletes áttekintésnél említettük, általános szász kulturális hatást mutat az egykor szász földesúri vagy egyházi fennhatóság alatt élő magyar falvak néprajza: vallásos élettel kapcsolatos szokások, egyéb népszokások, közösségi intézmények, építkezés, viselet.⁸⁵ A szász városokkal kereskedelmi kapcsolatot tartó torockói népviseletbe szintén bekerültek szász eredetű

elemek.⁸⁶ A marosszéki Sóváradon az 1880-as években lebontott cseres kandallók helyébe került vaskályhák neve *szász füttő* volt.⁸⁷ A barcasági magyarok a konfirmandus fiúk ingére kerülő mustrát *szászos himnek* hívták.⁸⁸ A Györffy István által a cifraszűr legtavolibb változatának tartott szelindeki szürről, a *Stolzenburger Mantel*ről a szász kutatók véleménye más.⁸⁹ A népi díszítőművészet elterjedt tulipánmotívumának eredetét is vitatják.⁹⁰ A magyar–szász viszony múltjának feszültségei is hozzájárultak ahhoz, hogy a szász kutatás inkább elismeri a szász népi kultúrára gyakorolt román hatást, mint a magyart.⁹¹ Tüzetes történeti vizsgálatok lennének hivatottak elemezni azt a nyilvánvaló stílusrokonságot, amely a magyar népi kultúra csúcsteljesítményei között számon tartott erdélyi magyar mázas kerámia, festett bútor, hímzések és régies viseletek, valamint szász megfelelőik között fennáll.

Az erdélyi román kultúra helyzete a románság egészéhez viszonyítva éppen fordítottja a szászokénak. A Kárpátokon belüli román népi műveltség zónái, néhány magas hegyi peremvidéket nem számítva, polgárosultabbak, mint az óromániaiak. Kérdéses azonban, hogy különösen korszakunk első felében az erdélyi román népi kultúrával kapcsolatban egyáltalán beszélhetünk-e paraszti polgárosultságról abban az értelemben, ahogyan tipológiánkban megfogalmaztuk? Valószínűleg csak kivételes egyedi esetekben. Álláspontunkat támogatja, hogy az Erdélyen belüli kutatások hangsúlyozzák: a románság népi műveltsége az itt élő nemzetiségek között a legarchaikusabb. Sőt gyakori az a vélemény a román kutatás részéről, hogy ami egyszerű eljárás és eszköz, vagyis igen régi műveltségrétegbe sorolható, az a román őstörténeti koncepcióknak megfelelően csakis román eredetű lehet.⁹² A népviselet tárgyalásánál például akár az egész románságról, akár egy kis tájról van szó, mint a román viselet előzményének első fennmaradt ábrázolásait megemlíti Traianus oszlopának domborműveit vagy más római emlékeket.⁹³

A román népi kultúrát szinte napjainkig olyan elevenség jellemzi, melyet a szászok már sok évtizede, a magyarok pedig legalább az 1940-es évek óta nem tudnak fölmutatni. Ez a tény a történeti-néprajzi indoklás mellett hitelesen jelzi, hogy valóban a nagytáj legarchaikusabb műveltségével van dolgunk. A történeti előzmények közt magyarázatul szolgál, hogy a románok csak a múlt század derekától fokozatosan váltak számottevő város lakó elemmé Erdélyben. A korábbi évszázadokban nemhogy polgárságuk, de nemességük sem volt. Közvetítő rétegek hiánya, az írni-olvasni tudás alacsony foka, és a professzionális kultúra kései (XVIII. szá-

zad vége) kibontakozása mellett a népi kultúra zárt és archaikus maradt. Ehhez járult még az is, hogy az erdélyieket kapcsolataik a Kárpátokon túl élő románsághoz kötötték. A román történetírás és a néprajzi vizsgálatok a nemzeti ideológiát támogatók, kiemelt jelentőséggel hivatkoznak erre a kapcsolatra.⁹⁴ Valóban és kétségbevonhatatlanul az erdélyi román népi kultúra másságának fontos forrásáról és összetevőjéről van szó. A románság századok óta a Kárpátokon túlról és a Balkánról kapja népi utánpótlását. A pásztorkodás formái, elsősorban a Havasalföldre irányuló transzhumansz, a mezőgazdasági vándormunka, a vándor kereskedelem állandó kapcsolatot képeztek, amely bizonyos kulturális elemek meghonosodását, méginkább a Kárpátok két oldalán élők kulturális hasonlóságát biztosította.⁹⁵ Ez a hasonlóság azonban elválasztó tényező is volt a nyugati kulturális központokhoz orientálódó magyarokkal és szászokkal szemben. Ne feledjük, a Déli- és a Keleti-Kárpátok ezer esztendőn át Európa egyik legszilárdabb és legélesebb kulturális határát képezték! Tudatosan beszélünk hasonlóságról és nem azonosságról, mert a Kárpátokon innen és túl élő románok évszázadokon át gyökeresen más társadalmi szerkezetben éltek, ami formálta és kidomborította különbségeiket is. Akár egy általános európai vagy kelet-közép-európai fejlődési skálát képzelünk el, tehát egymáshoz viszonyítva fáziskésésben határozzuk meg az erdélyi és óromániai társadalmak állapotát, akár egymástól lényegében függetlenül, a nagy európai régiók évezredek multú eltérő fejlődésével indokoljuk az eltérést, vagyis nem számolunk az egymásból vagy egymásután következés fokozataival, a különbség tény. Gyökeresen más feudális viszonyok uralkodtak Erdélyben, valamint Moldvában és a Havasalföldön. Más volt a jobbágyság jogi és gazdasági kötöttsége, rétegzettsége, a feudális földbirtoklás formája, más volt az uralkodó földbirtokos osztálynak az államszerkezetben elfoglalt helye, mások a társadalom intézményei és szervezetei, stb.⁹⁶ Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a Magyarországot és benne Erdélyt átjáró eszmék, kulturális áramlatok, divatok, stb. legalább a felvilágosodásig a Kárpátokon túl egyáltalán nem, alig vagy jókora késéssel jelentkeztek. A kulturális és mentalitásbeli másságot az ortodox vallás is erősítette, azoknál a román csoportoknál is, melyek legkorábban beilleszkedtek az adott, Kárpátokon inneni gazdasági és társadalmi szerkezetbe. Ha Erdély esetében befolyásoló történeti tényezőként értékeltük a nagyobb európai kulturális és gazdasági centrumoktól való földrajzi távolságból adódó elzártságot, ez a Kárpátokon túl többszörösen érvényesült.

Az Erdélyben legarchaikusabb kultúrát hordozó románság hagyományaiiban a százados egymás mellett élés magyarokkal és németekkel, a sajátos jelleg megtartása mellett a Kárpátokon túliakhoz képest, mégis az archaizmusok visszaszorulásának irányába hatott. Jellemző példa, hogy a Kárpátoktól délre, a Balkánon a legutóbbi időkig ismeretlen európai párostáncok, mégpedig gazdag individuális és improvizatív elemekkel, az erdélyi románság körében divatosak. Látszólag ellentmond ennek, hogy a régi rétegbe tartozó leánykörtáncokat – igen szórványosan – szintén ismerik, amit viszont a Kárpátokon túli románság elhagyott. Az erdélyi románság azonban ezzel is a Kárpátokon belül lakó népek kultúrájához kötődik, ugyanis a Kárpát-medence archaikusabb vidékein magyarok, szlovákok, görálok hozzájuk hasonlóan őriznek az újabb eredetű nyugati társastáncok rétege „alá szorulva” egészen régies körtáncokat, melyek valaha valószínűleg Európa nagy részén divatoztak.⁹⁷ Talán még szemléletesebben megvilágítja a mondottakat a gyimesi csángók táncélete, melyben a magyar etnikum egészére jellemző szóló- és párostáncok, a balkáni körtáncok és az újabb „németes” nyugat-európai kötöttebb formájú párostáncok vegyülnek a nagy európai táncdialektusok és etnikumok mesgyéjén fekvő népcsoport helyzetének megfelelően.⁹⁸ A divatokra nagyon érzékeny táncsal szemben a jóval konzervatívabb természetű népzeneben a magyar–román kapcsolat Bartók által fölvázolt rendszere pontosan beleillik a képbe. A legarchaikusabb román zene (Hunyad, Bihar) és a magyar között szinte semmi áthatás nincs. A régi magyar zenei stílus viszont pl. a Mezőségen bekerült a román dallamok közé, sőt hasonult velük. Végül az Erdélyben a magyar dalkincsben is legkésőbb jelentkező új stílus a szlovákokkal és a horvátokkal szemben korszakunkban nem hatott a románokra.⁹⁹ Klasszikus példánk vannak arról, hogy az új stílusú népdalt és különösen a műdalt jellegzetesen magyarnak tartó értelmiség füle mennyire idegennek érezte a régies erdélyi dallamokat. A mezőszéki Szék helytörténésze a századelőn azt állította, hogy ha nem tudná, hol jár, romának vélné azt a legényt, akinek távolról hallja az énekét, de szövegét nem érti.¹⁰⁰ Majland Oszkár ugyanakkor a maroszeiki Szentgericén keveredett vitába a bíróval azt állítván, hogy a székely legények román dallamra táncolnak, ami persze heves ellenzésre talált.¹⁰¹

A magyar–román néprajzi kapcsolatok az életnek szinte minden területére kiterjednek.¹⁰² Míg az első világháború előtt az előbbi idézetekhez hasonlóan a magyar szerzők általában rosszállólag és sajnálkozva

regisztrálták a román vagy annak vélt hatást, a második világháborút követően – az említett okból – a román átadó fél került egyoldalúan előtérbe. Nem csoda, hogy máig sok földérintetlen terület és megválaszolatlan kérdés nehezíti a tájékozódást. Rengeteg a helyi kölcsönhatás, melyek gyakran egészen szűk közösségekre, máskor csupán néhány településre érvényesek. Természetes, hogy a szórványmagyarság nagyszámú kulturális jelenséget kapott a környező románságtól. Vonatkozik ez a megállapítás mindenképp előtt az Erdélyen kívüli moldvai csángókra és a dél-erdélyi, egyébként szász szomszédságú magyar lakosságra.¹⁰³ A fordítottja érvényes a Székelyföldön élő falusi román szigetekre vagy Kalotaszegre. Az utóbbi pompás, kifejező erejű viseletét a helyben lakó románok kevés változtatással öltötték magukra, sőt hatása távolabbra, a Szilágyságra és a Sebes-Körös völgyébe is elért.¹⁰⁴ Nagysármás község magyarsága, melyet túlnyomólag a múlt század végén telepítettek a Dunántúlról és más vidékekről, ugyancsak erős, de lokális befolyást gyakorolt a vele együtt élő román kisebbségre.¹⁰⁵

Ahol a tájak és a településterületek határozottan elválnak egymástól, ott az eltérő kulturális jelenségek, magyarázata kevesebb nehézséget jelent, mint a vegyes lakosságú vidékeken, ahol egy helységen belül több nemzetiségi csoport hosszabb ideje együtt él, olykor még településrészenként sem különülnek el. Tipikus ebből a szempontból a Mezőség és barcasági Hétfalu, ahol általános szokás, hogy nemzetiségi különbség nélkül résztvesznek egymás kalákáiban, ahol a szücsök és szabók külön készítenek „magyaros” és „romános” ruhadarabokat, ahol egymás zenéjét és táncát jól ismerik, s az utóbbit el is járják, bár nem vallják magukénak. Itt már nem eltérő fejlődésű típusok különbségeivel állunk szemben, hanem térben és időben messzenyúló kérdésekkel, sorozatnyi szubjektív körülménnyel, melyek magyarázata bő helyi ismereteket kíván.¹⁰⁶

A vegyes etnikumú vidékekre jellemző széleskörű szóátvétellel viszonylag terjedelmes nyelvészeti irodalom foglalkozik. Ámbár eredményeinek néprajzi értelmezése sok óvatosságot igényel, mert szerzői nem mindig vették tekintetbe a földrajzi és történeti szempontokat, mégis jelzik a kulturális áramlások fő irányait. Legnagyobb az átvétel aránya a szigeteken és a szórványokon, például Moldvában.¹⁰⁷ Míg azonban a román nyelv (nemcsak az erdélyi nyelvjárások és köznyelv magyar jövevényszavainak száma, melyet mindenütt használnak és megértenek, megközelítőleg 200-ra rúg,¹⁰⁸ a magyar nyelv román jövevényeinek száma, hasonló mértékkel mérve, tíz körül mozog.¹⁰⁹ Gunda Béla, az er-

déli román népi kultúrát ért magyar hatásokat nyelvi és néprajzi adatok összekapcsolásával megvizsgálva, a következő nagyobb területeket jelölte meg: földművelés, építkezés, öltözködés. A román viszonzthatást ugyanő a juhtartás, bizonyos pásztoréptmények és több apró tárgy (pl. sütőharang, kukoricacséplőkas) átvételében jelölte meg.¹¹⁰ Ellenpontul idézünk egy egészen más területet: Faragó József összehasonlító folklórtanulmányai a román balladák magyar átvételét hangsúlyozzák.¹¹¹

Elsősorban az eltérő természeti adottságokból következően gyakori, hogy a táji munkamegosztás sokszor nemzetiségi munkamegosztást is takar. Például a Kalotaszeg szomszédságában fekvő havasalji román falu, Bedecs lakói összerakható faházakat készítettek túlnyomólag magyar vásárlókör (Kalotaszeg, Nyugat-Mezőség) számára. Ezzel szemben a közeli Alsójjára magyar fazekasai és a zalatnai szücsök jórészt román vevőknek dolgoztak. Nagyobb táji viszonylatot mutató példa a csicsói (Szolnok-Doboka m.) malomkő-faragóké, akik Észak-Erdély kiterjedt vidékeit látták el termékeikkel.¹¹² Hálás területe Erdély néprajzának az árucsere és vele együtt a háziiparok vizsgálata. Még a nagyobb, összefüggő, homogén nyelvterületek, például a Székelyföld vagy az Érchegység kisebb vonzáskörű vásárait és hetipiacaikat sem lehet elképzelni úgy, hogy azokon több nemzetiség kereskedői és háziipari termékeket árusító parasztjai egyidejűleg ne jelentek volna meg.¹¹³

A kép akkor teljes, ha utalunk rá, hogy nem kevés azoknak a kulturális jelenségeknek a száma, amelyek a kölcsönhatások ellenében vagy azokkal együtt arról tanúskodnak, hogy a magyarok és románok egymástól megkülönböztetik magukat. Jankó János írta 1892-ben kalotaszegi gyűjtéseire hivatkozva: „A haj fonásával a magyar ember azért hagyott fel, mert nem akart oláhuak még látszani sem”.¹¹⁴ A lábbeli „identifikáló” szerepe közismert, utóbb odáig „fejlődött”, hogy a „bocskoros” jelző sértésszámba ment és a sovinizmus szókinésében „előkelő” helyet kapott. Holott mind a hajviselet, mind a lábbeli esetében – és még nagyszámú példa bővítheti a sort (a zenei és táncpéldáink ide is tartoznak) – arról van szó, hogy ezeket korábban a parasztság nemzetiségre való tekintet nélkül vállalta, csak akkor váltak etnikai különbségek kifejezőjévé, amidőn a változó igények és divatok velejárujaként más-más társadalmi és kulturális fejlődési fokokhoz kötődtek. Hogy az eltérő fejlődés milyen jellemző különbségeket teremthet, hadd példázza végül egy egészen semleges tárgy, a guzsaly elterjedési területének alakulása a XX. század első felében: 1. Az övbe tűzhető rövid guzsalyok ebben az időben szinte ki-

zárólag csak Erdély románlakta területein voltak használatban; 2. A közepes méretű talpas guzsalyok a szilágysági, észak-erdélyi és mezőségi magyarok kezén forogtak; 3. A hosszú rúdguzsalyok (olykor székes változatokban is) Kalotaszeg, Mezőség, Marosmente, Háromszék, Barcaság magyar–román–szász vidékeit jellemezték. Természetesen, számos vidék átmenetinek minősül és a fonókerekek-rokkák megjelenése is tovább színezheti a képet. Eltérések fejlődhetnek ki az egyes településeken belül korosztályok és nemzetiségek viszonylatában, pl. a kalotaszegi Magyarvalkón a román nők közepes hosszúságú, övbe tűzött guzsallyal dolgoztak, a magyarok hosszú rúdguzsallyal vagy annak zsámolyos változatával.¹¹⁵ A különféle formák más munkamódot feltételeznek, ami az életmóddal (háttérben a gazdasági lehetőségekkel) is összefügg. Az övbe tűzött guzsallyal egész nap jövet-menet fontak, mert el kellett látniuk, és csak így győzték, a család gyapjúfonal-szükségletét, a zsámolyos típust csak a fonóban használták, és bármennyire is fontosnak számították ezt a munkát, az eszköz mégis egy szakosodottabb háztartásról tanúskodott. Nyilvánvaló, hogy a mindennapos eszköz különböző típusai más gazdasági fokozatot jeleznek, amelyek egy ponton etnikai különbségekként is megtestesülhetnek, a guzsaly azonban nem kapott ilyen besorolást.

* * *

Visszatekintve a szomszéd népi kapcsolatokat magába foglaló körképünkre, tömören megállapítható, hogy egyetlen irányba sem lehet egyoldalú hatáseggyüttesről beszélni. Míg azonban nyugat felé legkevésbé hatott a magyar népi kultúra, a többi irányba – amennyire az olykor igen hiányos kutatások megállapítani engedik – aktivitása mutatható ki. Egyedül az erdélyi szász–magyar viszonylatot kell „rendhagyóként” említenünk, de ennek ismerete is inkább azt mutatja, hogy a szász minták korábbi időszakokban hatottak igazán. E kép megfelel a dualizmuskori Magyarországon a magyar etnikum előnyös helyzetének, számbeli növekedésének, társadalmi megerősödésének. Emellett aligha szükséges hangsúlyoznunk, hogy az egyes nemzetiségek kulturális különbségeit nem értékítéletként, hanem mindennek előtt úgy értelmezzük, mint a nagyobb földrajzi-történeti régióon belüli, korszakunkba már a polgárosulás állapota felé tartó egyenlőtlen fejlődés eredményeit.

Azok a végső soron szinte mindig a városi civilizációból kiinduló közvetlen ösztönzések és kezdeményezések, melyek a magyar népi kultúrát a XIX. században átjárták, egy darabig még nem bontották föl a jobbára középkori eredetű életkereteket. Azaz a tradíció a korábbihoz hasonlóan még „válogathatott” közülük, és ha elfogadta, többnyire magához, a paraszti hagyományhoz és életmódhoz hasonlította őket. Ilyen módon fokozódhatott és gazdagodhatott is a táji tagolódás. Az Alföld középső vidékeinek kialakuló belső kulturális eltéréseit, a korábbi sok tekintetben egyforma kép fölbomlását ennek tulajdonítjuk. Mégis meg kell állapítani, hogy egyidejűleg sokkal egyetemesebben érvényesült – a polgárosulásnak megfelelően – a nagyobb tájak közti kulturális kiegyenlítődé, legyen az akár társadalmi, akár földrajzi vagy bármely más eredetű. Már ezt vetíti elénk a Dunántúl és Kisalföld kevésbé mély és karakteres újabb tagolódása is. Az újítások, változások, divatok nyugat-keleti fő terjedési iránya méginkább erre figyelmeztet. A nagyjelentőségű munkaeszköz-váltásokra visszanézve csupán egyetlen szemléletes példára utalunk: Az 1830–40-es évekre a magyarországi faekék elérték szerkezetük legfejlettebb fokát, amihez képest további tökéletesedést akkor is nehezen lehetett volna elképzelni, ha nem köszönt be a vaseke kora. Balassa Iván faeke-típológiája hét fő típust mutat be, míg a vaseke vagy félig vaseke szinte teljesen kiküszöbölte ezeket a táji változatokat.¹¹⁶ (Ne felejtjük, hogy az új konstrukciók jelentékeny része falusi kovács-bognár munka volt, tehát a hagyományos néprajzi vizsgálatnak is tárgya!)

A példák sora, szinte tetszés szerinti sokaságban, tetemesen bővíthető (viselet, építkezés, dallamvilág stb.). Ám teljes kiegyenlítődé – számos jelenség és jelenség-csoport eltűnése ellenére –, korszakunk végéig megközelítően sem következett be, a népi kultúra tájilag – ha nem is változatlanul –, de differenciált maradt. A további folyamatok vizsgálata kivezetne tárgykörünkből, mert arról volna szó, hogy a XX. századi ipari társadalom modernizációs folyamataira miként reagál az „alsó néposztály” kultúrája, mi pedig azt a népi kultúrát elemeztük, mely évszázados utat megtéve, a modern iparosítás beköszönte előtt, de már többé-kevésbé átjárva az ipari forradalom befolyásától önállóságát, karakterét, művészi értékeit, és ezeknek a nemzeti művelődésre gyakorolt hatását tekintve, csúcspontra érkezett. Művelődéstörténeti jelentőségét emeli, hogy a nemzeti tudat számára főként ez a korszak testesíti meg a néphagyomány regionális változatait abban a súlyos ellentmondásban, amely a sajátos kelet-közép-európai népművészeti virágzás és hordozója, a pa-

rasztság társadalmi helyzete között feszült. A parasztság ugyanis – a job-
bágyfelszabadítás felemelő hatása után is – változatlanul a társadalom al-
só felén foglalt helyet. S miközben hol gyorsabb, hol lassabb ütemben
a polgárosulás állapota felé közeledett, ő maga tevélegesen kevésbé vett
részét az ország sok akadállyal küszködő, nagy társadalmi változásában.

Jegyzetek

1. Berényi Pál, 1895, 62.
2. Imreh István – Szászka Erdős Péter, 1978, 201. Szabófalván az 1930-as
években fordult elő utoljára a közvéleménybüntetésnek ez a szigorú formája.
3. Illyés Endre, 1941, 153; Tárkány Szücs Ernő, 1981, 808.
4. Vörös Antal, 1966, 178 magyarázza a színes viselet kialakulását gazdasági
elmaradottsággal.
5. Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 48–49; Domanovszky György, 1981,
271–282.
6. Például az, hogy a Dél-Tiszántúlon és a Felföld városaiban a dekoratív
darabokat előállító szücsmesterséggel viszonylag terjedelmesebb szakirodalom foglal-
kozik, egyaránt magyarázható a mesterség kései virágzásával és a néprajz díszítőmű-
vészeti érdeklődésével is.
7. Ennek történetfői lehetőségeiről és credményeiről lásd pl. Vörös Antal,
1978, 315–319; Orosz István, 1979, 1067–1072; 1983–1084; 1099–1100; Hanák
Péter, 1978, 482–487.
8. Paládi-Kovács Attila, 1980/b.
9. Ezúttal csak jegyzetben emlékeztetünk arra a többször hangoztatott tény-
re, hogy Martin György a táncdialektusok felosztásában a Felföldet, mint önálló
nagy dialektust nem különbözteti meg, hanem a területére eső aldialektusokat
Dunántúl- vagy Alföld-központú nagy dialektusok részeként kezeli (Martin György,
é.n. 19–26).
10. Tálasi István, 1980, 224 skk.
11. Korábban is hangsúlyoztuk, hogy vizsgálatunk nem morfológiai jellegű és
céljainak megfelelően kevésbé támaszkodik a térképező módszer eredményeire. Eb-
ből fakad, hogy nem tartja feladatának olyan módon kijelölni az átmeneti területe-
ket-és kontaktzónákat, mint a térképezéssel szorosan kapcsolatot tartó szakirodalom.
12. Kresz Mária, 1956, 24–30, 103, 106.
13. Györffy István, 1930, 191–194.
14. Kresz Mária, 1979, 32–39, 43, 59, 61, 62, 68.
15. Kresz Mária, 1956, 59–62, 84–86; Gáborján Alice, 1969/a, 47.
16. Domonkos Ottó, 1961, 204, 210, 214, 216, 224; 1974, 31.
17. Kresz Mária, 1956, 31–36, 63–65, 76, 83; Gáborján Alice, 1969/a, 51–

18. Éri István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter, 1975–1976.
19. Eperjessy Géza, 1967, 33–55, 64–81.
20. Szolnoky Lajos, 1972/b, 255–262.
21. Kiss Lajos, 1956; Dankó Imre, 1963; 1976/b; Kirner A. Bertalan, 1964; Gyimesi Sándor, 1968, 150, 153; Kós Károly, 1972/a, 7–51; 1976/a, 326–381; Domonkos Ottó, 1974, 20.
22. Kós Károly, 1972/a, 10–11.
23. Domonkos Ottó, 1962–1963; Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára, 1969, 83; Domanovszky György, 1981, 223–236. – Általában arról, hogy az erdélyi magyarokat később érték el a XIX. századi paraszti stílusok: Hofer Tamás – Fél Edit, 1975, 36.
24. Ortutay Gyula – Katona Imre, 1970, II. 725, 730; Katona Imre, 1979/b, 346–347; Vörös Károly, 1980, 529–531.
25. Martin György, 1977, 44; é.n. 65, 120.
26. Kálmány Lajos, 1881, 163. A régi balladaréteg keleti országrészbeli súlyára: Vargyas Lajos, 1976, I. 172–173; Katona Imre, 1979/a, 192–194.
27. A líráról: Katona Imre, 1979/b, 346–347. Általában a folklórról: Katona Imre, 1979–1980, (12. sz.) 95.
28. Keleti Károly, 1871, 356–357.
29. Keleti Károly, 1871, 360–367.
30. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. k., 34^X. Továbbá: 64. k., 166–169. Némi nehézséget okoz az összehasonlításban, hogy a Keleti által elemzett adatok a tudást (és külön a csak olvasni tudást) tartalmazzák, míg a későbbi adatsorok a nem-tudást közlik.
31. A városhálózat korabeli táji differenciálódásáról és az urbanizáció meggyorsulásáról összefoglalóan: Katus László, 1979, 1134–1145.
32. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. k. 214–215; Katus László, 1978, 9–10; 1979, 1146–1148.
33. Katus László, 1978, különösen: 18; 1979, 1124–1128, 1137–1145; 1980, 285–286. A kapitalista munkaerőcses paraszti megnyilvánulásainak első írásbeli rögzítései Sopron és Vas megyéből valók: Vörös Antal, 1966, 168.
34. Keleti Károly, 1871, 92–102, 107–127, 136–155.
35. Összefoglalóan tárgyalják: Balogh István, 1965/a, 393–428; Orosz István, 1972; 1979, 1063–1093, 1100–1103; Gunst Péter, 1975/b, 14, 48, 50–51; Für Lajos, 1976, 173–179, 195–229, 230–247; Vörös Antal, 1976, 13–27, 51–65; 74–89, 90–93, 109–131. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája (1895) I. rész, 205^X–210^X összegző táblázatai szemléletesen tanúsítják a változásokat. A szarvasmarhafajtaváltásra és a tejgazdaságra külön: Matlekovits Sándor, 1897, 424–437; Bocsor Géza, 1960, 55–62; Gaál László, 1966, 408–410.
36. Mindenek előtt Varga Gyula alapvető tanulmányát kell megemlíteni. Innen valók a számsorok: Varga Gyula, 1965, 300–348, különösen: 322–324, 330–333. Lásd még: Vörös Antal, 1978, 309–312; Orosz István, 1979, 1094–1100.
37. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 42. k., 36^X–37^X.
38. Barabás Jenő, 1972.
39. Pl. Gunda Béla, 1937/b; 1949; 1975; Tálasi István, 1964; Katona Imre, 1983/b. A felsorolás korántsem teljes.

40. Vargyas Lajos, 1976; Dömötör Tekla, 1981; Ujváry Zoltán, 1969/a; Paládi-Kovács Attila, 1977; 1979; 1984/b; Szabadfalvi József, 1960; Kresz Mária, 1960.

41. Róheim Géza, 1925, 332–339.

42. Mindmáig legteljesebb összefoglalása: Pukánszky Béla, 1940. Gazdag nyelvészeti anyagot tartalmaznak korábbi évszázadokból: Horváth Mária, 1978; Molloy Károly, 1982.

43. Johann Reinhard Bünker sorozatnyi cikket írt az erdélyi, nyugat-magyarországi és mindenek előtt a szomszédos ausztriai vidékek házairól, valamint a milleniumi kiállítás néprajzi falujáról. A századfordulóról lásd még: Dahler, A. – Heberlandt, M., 1901. Az 1930-as években a keleti német terjeszkedés szellemét képviselték Arthur Heberlandt cikkei. Kritikájukat lásd Bátky Zsigmond (NÉ, 1937, 481) és Fél Edit, 1939 tollából. Összegzően írt a kérdésről Vajkai Aurél, 1948, 20. A vitáktól függetlenül az ausztriai és a dunántúli népi építészeti kapcsolatait a magyar szakirodalom sosem tagadta: Tóth János, 1965, 19, 78–81; 1971, 42; Bíró Friderika, 1975, 71, 76.

44. Ikvai Nándor, 1956, 50–58; Domonkos Ottó, 1961.

45. Kisbán Eszter, 1961 a Nyugat-Magyarország egy részén elterjedt gyümölcskenyérről ír. A rántás és a kifőtt tészták meghonosodása, illetőleg a magyar konyha reprezentánsainak ausztriai karrierje még tüzesebb néprajzi és történeti vizsgálatokra vár. V.ö. a paraszti ízlésről: Kardos László, 1943, 264–265. Sok nyelvészeti adalékot tartalmaz a német hatásról: Mártonffy Mária, 1944.

46. Fényes Elek, 1842, I, 74.

47. A karácsonyfa-állítás szokása, melynek hazai története még kevésbé föltárt, valószínűleg arisztokrata kezdeményezésre és nem is feltétlenül osztrák mintára kezdődött. – Kodály Zoltán (1937, 12) a magyar népzenet ért idegen hatások közt nagyobb jelentőséget tulajdonít a parasztságnál magasabb műveltségű rétegeknek, mint a közvetlen paraszti átvételnek.

48. Prickler, Harald, 1970; Bockhorn, Olaf, 1977; Simon, Franz, 1981.

49. A népi kultúra sok ágára kiterjedő összefoglalás: Gunda Béla, 1969. A banyabébi faáru útjáról: Erdélyi Zoltán, 1959, 11–12. Az üvegfestményekről: Csatai Endre, 1949. A repcéről: Selmeczi Kovács Attila, 1976/b, 93. A táncról: Martin György, é.n., 65, 120. A cserekereskedelméről, munkaerő-migrációról, gyerekcseréről: Berényi Pál, 1895, 17–19, 29–30, 61–71; Gönczi Ferenc, 1895, 149; Csoma Zsigmond, 1983/a.

50. Wiegelmann, Günter, 1964; 1970.

51. Niederhauser Emil, 1965, 656–657; Varga János, 1969, 539 skk; Gunst Péter, 1975/a, 392–394.

52. Filep Antal, 1970, 343–345.

53. Barabás Jenő, 1969; 1970, 277–280; Bíró Friderika, 1972, 76–88.

54. Filep Antal, 1973, 332–353.

55. A csehországi, dél-lengyelországi és magyarországi újkori városfejlődés párhuzamairól és különbségeiről: Gyimesi Sándor, 1975, 82, 84–85, 125. Az alsó-ausztriai, morvaországi és dunántúli városok és a mezőgazdasági árutermelés összefüggéseiről lásd: Ruzsás Lajos, 1963–1964, 214–216. Györffy István, 1930, 26: megjegyzi, hogy a cifraszűr szlovák közvetítéssel Morvaországba is eljutott. Az épít-

kezés architekturális hasonlóságáról: Frolec, Václav, 1974/b, 131. A zenéről Bartók Béla, 1934, 8 és Szomjas-Schiffert György, 1978; 1981 írtak.

56. Husek, Jan, 1932; Štika, Jaroslav – Langer, Jiří, 1974. A kétségtelenül főnnálló hasonlóság mellett, különösen az első műnél nem lehet figyelmen kívül hagyni a korabeli politikai indítékot, a „csehszlovákizmus” eszméjének támogatási szándékát.

57. Gunda Béla, 1942/b.

58. Gunda Béla, 1942/b, 216–217; Manga János, 1948; 1957; 1969; Mruš-kovič, Štefan, 1974; Martin György, 1979, 258–274; Kováčovičová, Soňa, 1981; Botik, Ján, 1983; Cs. Schwalm Edit, 1984.

59. Ujváry Zoltán, 1981; Paládi-Kovács Attila, 1984/a, 69; Fügedi Márta, 1984; Viga Gyula, 1984; Kotics József, 1985; Dankó Imre, 1985/b. A Felföldről szóló fejezetben hosszabban időztünk a cserekereskedelm és a szlovákok szerepének bemutatásánál. Nyelvi vetületének gazdag példatára a gömöri tájnyelv, mely nagyszámú magyar jövevényszót tartalmaz: Orlovsky, Jozef, 1982. Ugyanakkor a szlovák vándorárus alakja még a magyar dramatikus népszokásokba is bekerült: Ujváry Zoltán, 1969/b.

60. Kniezsa István, 1934; Márkus Mihály, 1940; Gregor Ferenc, 1966; Paládi-Kovács Attila, 1977, 407–409.

61. Paládi-Kovács Attila, 1969.

62. Bartók Béla, 1934; Ujváry Zoltán, 1977, 126–127 megfigyelte, hogy Gömörben a nyelvhatáron ugyanazok a cigányok muzsikálnak magyaroknak és szlovákoknak helyi hagyományok kívánalmai szerint.

63. Marková, Ema, 1964 (a gubáról); Paličková-Pátková, Jarmila, 1981 (a szűcsmunkáról).

64. Farkas Pál, 1911, 169.

65. Méry Margit, 1984.

66. Komoróczy Miklós, é.n. (Gömör), 177–179.

67. A régebbi adatok összefoglalása: Gunda Béla, 1942/b, 213–214. Lásd még: Schubert, Gabrielle, 1981.

68. Dávid András, 1978. Az észak-boszniai és észak-szerbiai néphagyomány magyar emlékeiről szól: Filipović, Milenko, S., 1968. Mindkét mű korszakunknál jóval korábbi befolyást rögzít.

69. Gunda Béla, 1942/b, 210–211.

70. Gunda Béla, 1936; 210–212; Füzes Endre, 1964; Fél Edit, 1943.

71. Borbély Jolán, 1961.

72. Bartók Béla, 1934, A magyar-délszláv zenei kapcsolatokról lásd még: Olsvai Imre, 1975, 431–432.

73. Kiss Géza, 1937, 73; Gunda Béla, 1942/b, 210; Knézy Judit, é.n. 46–47.

74. Szuhay Péter, 1980.

75. Penavin Olga, 1981, 7–34; Tárkány Szűcs Ernő, 1981, 443–462.

76. Bartók Béla, 1934 feltűnő élességgel zárta ki a dallamegyezéseket, az újabb kutatások már nem ilyen egyértelműen látják a kérdést (Bodor Anikó, 1981). A legutóbbi időben elsősorban Jung Károly (1982; 1983/a–b) szokás- és hiedelemvizsgálatai ígérnek további eredményeket. Lásd még: Kiss Mária, 1984.

77. István Erzsébet, 1964, 114; Sarosácz György, 1972, 32–35; Kresz Mária, 1972/a, 271; Erdélyi Zoltán, 1959.

78. Kuhn, Walter, 1934.

79. Jekelius, Erich, 1929, 227–366 egész sorozatnyi képet közöl ormfalon XVIII. századi vakolatdíszes évszámmal ellátott barcasági házakról; továbbá: Schuller, Gustav, 1896; Dorner Béla, 1910, 23–64. Az erdélyi szászok honismereti és néprajzi irodalma kiterjedt, számarányukhoz képest lehetséges, hogy meghaladja az erdélyi magyarokét (v.ö. Hienz, Hermann, 1960). Természetesen ennek csak töredékére hivatkozhatunk, néhány jellemző munkát említünk a jegyzetekben.

80. Sigerius, Emil, 1940; Bielz, Julius, é.n.; Treiber-Netoliczka, Luise, 1968; Capesius, Roswith, 1969; 1977; 1983; Zelgy, Theo, 1980.

81. Dorner Béla, 1910, 94–114.

82. Brenndörfer János, 1913 Brassó egyik negyedéről ad tradicionális néprajzi képet; Jekelius, Erich, 1929; Retzlaff, Hans, 1934; Netoliczka, Luise, 1941. (A két világháború között több képes album és kiadvány jelent meg archaizáló és idealizáló stílusban.)

83. Markel, Michael, 1973, 130 hivatkozik századunk első fele jeles szász folkloristájának, Gottlieb Brandtschnak a véleményére.

84. Nagy Jenő, 1984/a, 199–252, 259–297.

85. Kolombán Lajos, 1903, 27, 36, 40–51, 87–90, 114–115; Horger Antal, 1908, 12–13; Vámszer Géza, 1940/a, 86–89, 98–101, 103–110; Ujváry Zoltán, 1965; Seres András, 1984, 395–405.

86. Nagy Jenő, 1958, 12–13.

87. Kósa László, 1970, 84.

88. Szentimrei Judit, 1973, 330.

89. Netoliczka, Luise, 1941, 119: a cifraszűr közeli „rokonának” tartja, de szerinte nem átvétel, hanem középkori német mintára megy vissza; uő. 1968, 25–26: ismét elfogadja a rokonságot, de magyarázat nélkül; Bielz, Julius, é.n., 18: véleménye szerint a városi polgárok „menté”-je volt az őse, mely a zsinóros magyar nemzeti viseletbe is bekerült; Göllner, Carl, 1984, 20, 27: azt gyanítja, hogy előképe a Németországból hozott lovagköpeny lehetett; (Moise, Ilic) – Klusch, Horst, 1980, 127: csupán annyit jegyez meg, hogy a Nagyszében vidéki férfi öltözet reprezentatív darabja. Megemlíti még, hogy az osztrák Haberlandt, Arthur, 1936, 197: magát a magyar szűrt eredeztette dák ősförmából és talált hozzá ősgermán párluzamot. – Nagy Jenő, 1984/b az előző vélekedésektől eltérően nem sejtésének adott kifejezést, hanem nagyszámú, korabeli adattal bizonyította egy másik szász ruhadarab, a *Felsche* származását a XVI–XVII. századi magyar felső ruházatból és megemlítette, hogy a szelindeki szűr is ebbe a kérdéskörbe vonható (252. o.).

90. Jekelius, Erich, 1929, 246 cáfolja Huszka József állítását, hogy a tulipán keleti motívum volna, szerinte német. Netoliczka, Luise, 1941 tanulmánya történeti rétegekre bontva és tárgykörönként mutatja be az erdélyi szász népművészet későgótikus és reneszánsz németországi kapcsolatait. Schlandt-Wachner, H. – Hoffmann, H., 1965, 92 egyértelműen középkorvégi német eredetűnek mondja az erdélyi szász népművészet egyik központi motívumának tartott tulipánt. Capesius, Roswith, 1969, 119: utal a magyar és szász festőasztalosság kapcsolatára.

91. Pl. Bielz, Julius, é.n. 19–20, 22 különösen a Beszterce vidéki szászokat ért román hatást emeli ki.

92. Slatineanu, Barbu, 1972, 188–195 az erdélyi magyar fazekasokról kifejtette, hogy a díszedény-készítést a szászoktól, a mázatlan primitív kerámiát az elmagyarosodott, közéjük olvadt románoktól tanulták, hiszen a hódító nomád magyaroknak nem lehetett kerámiakultúrájuk. – Gunda Béla, 1942/c tanulságosan bírálja Mehedintí, Simion; Was ist Siebenbürgen? (Bukarest, 1941) című iratát, melyben a szerző recens prehistorikus eredetű néprajzi adatokkal véli igazolni a dákok-román kontinuitást és a történeti jogokat.

93. Vladutiu, Ion, 1973, 355; Moise, Ilie – Klusch, Horst, 1980, 28 + 1. és 3. tábla.

94. A kérdés irodalma terjedelmes. Néhány történeti példa: Dan, M. – Goldberg, S., 1958; Göllner, Carl, 1961; Manolescu, Radu, 1965. A néprajz területéről elsősorban Dunare, Nicolae írásait említhetjük: 1963, 57–60 (Zsil-völgy); 1965/b (összegző tanulmány); 1974 (Délnyugat-Erdély); 1977, 43–54, 238–258 (Beszterce-Naszód).

95. Magyar szerzők sosem tagadták ezt a kapcsolatot, habár érthetően nem a mai Románia részeinek történeti összetartozása, hanem a szomszédos országok világszerte ismert szimbiózisa példajaként értékelték. Későfeudális kereskedelmi kapcsolatokról, kézműves és háziipari termékek óromániai exportjáról: Imreh István, 1979, 241–248; Kós Károly, 1976/a, 83–85; K. Csilléry Klára, 1982; Miskolcsey Ambrus, 1982, 394–401. Az újkori román bevándorlásról: Jakó Zsigmond, 1943–1944. A balkáni eredetű – köztük a románsággal kapcsolatos – műveltségelemeket Gunda Béla, 1937/b; 1941/c vette számba. A Kárpátokon átjáró transzhumansz pásztorkodásról különösen sokat írtak. Itt csupán két olyan munkát idézünk, melynek bő jegyzetanyaga jól tájékoztat a vonatkozó szakirodalomról: Földes László, 1969; 1982.

96. Niederhauser Emil, 1965, 656, 665, 669–670, 681; Gunst Péter, 1975/a, 392, 396; Gyimesi Sándor, 1975, 61.

97. Martin György, é.n., 220–221; 1979, 275–288.

98. Kallós Zoltán – Martin György, 1970, 208–230.

99. Bartók Béla, 1934. Az újabb kutatások megerősítették a magyar népzene aktivitását és változatlanul számolnak a kölcsönösséggel: Vargyas Lajos, 1943–1944; Bereczky János – Domokos Mária – Paksa Katalin, 1982.

100. Kádár József, 1904, 230.

101. Majland Oszkár, 1905, XVII–XVIII.

102. Faragó József, 1983 bibliográfiája az 1946–1982 közötti évekből helyi újságokat is figyelembe véve tartalmazza magyar szerzők román néprajzi és magyar–román interetnikus tárgyú írásainak címét.

103. Az idevonatkozó közlések száma igen nagy. Faragó József, 1983-ban Almási István, Faragó József, Kós Károly és Vöö Gabriella neve alatt találjuk a legtöbb, román kölcsönzéssel foglalkozó cikket.

104. Gönyei Sándor, 1944/b; Palotay Gertrúd, 1947.

105. Hermán János, 1944. Megjegyezzük, hogy a cikk két évtizeddel korszakunk záróhatára utáni állapotot mutat be.

106. Kolumbán Lajos, 1903, 24, 33; Tőkés Béla, 1935, 69; 1938, 192; Dunare, Nicolae, 1972–1974, II. 365–370; Kós Károly, 1976/a, 99; 1980, 11, 332, 369–377; Sercs András, 1984, 418–419.

107. Márton Gyula, 1972; 2730 szót regisztrált Moldvában, ezek nyelvi következményéről: 153–163.

108. Tamás Lajos, 1966, 6: kb. 195-ben adja meg azoknak a szavaknak a számát, amelyeket a román irodalmi és köznyelv mindenütt megért. Egyébként a nyelvjárási szavakkal együtt mintegy 2800 szócikket közöl. Tamás Lajos, 1943–1944 módszertanilag mintaszerű tanulmányban rajzolta meg a román nyelvet ért magyar nyelvi hatást (állami és városi élet, igazgatás, iparok, elvont fogalmak, öltözködés, építkezés stb.).

109. Márton Gyula – Péntek János – Vöö István, 1977, 7: 14 szóban jelöli meg a magyar irodalmi és köznyelv román eredetű elemeinek a számát. A romániai regionális köznyelvhez 58 tartozik a szerzők által felsorolt 4243, többségben nyelvjárási szóból. Bakos Ferenc, 1982: 2333 szót regisztrált. Ezekből szerinte 15 került az irodalmi nyelvbe (belőle 3 kihalt, 1 bizonytalan) és 20 a köznyelvbe. Bakos könyve történeti rétegenként és földrajzi egységenként is földolgozza anyagát az előző munkával szemben, mely tipikus példája az ezeket a szempontokat elhanyagoló helytelen nyelvészeti gyakorlatnak.

110. Gunda Béla, 1943–1944.

111. Faragó József, 1977, 395–544 oldalakon összegyűjtött cikkei nagyobb részt ezt a véleményt tartalmazzák. A népköltészeti összehasonlításban egyensúlyra törekvő, de kevés ismereten alapuló előzmény: Kántor Lajos, 1933/a–b. A magyar–román–szász kapcsolatokra összefoglalóul lásd még: Markel, Hanni, 1973.

112. Kresz Mária, 1979, 36–38; Kós Károly, 1980, 278–331.

113. Kós Károly, 1972/a, 9–51; 1976/a, 326–381; Tarisznyás Márton, 1982, 167–186. Dunare, Nicolae az erdélyi népek néprajzi kapcsolatairól írva elsősorban ezekről a területekről válogatta össze példáit többnyire összefüggésben a viselettel, textillel, bútorfestéssel, építkezéssel, kermiával. Anyagát majdnem két évtizeden át csekély változtatással több nyelven és több helyen közzétette: Dunare, Nicolae – Treiber-Netoliczka, Luise, 1961; Dunarea, Nicolae, 1973; 1978; 1979. (Ezek az írások gyakran tartalmazzak korszakunk utáni vonatkozásokat is.)

114. Jankó János, 1892, 86.

115. Kós Károly, 1980, 108–130.

116. Balassa Iván, 1973/a, 386–387.

- Alapy Gyula
1933 A csallóközi halászat története. Komárom
- Albert Ernő – Faragó József
1973 Háromszéki népballadák. Bukarest
- Aldobolyi Nagy Miklós
1942 A Zsitvaszög tájnépesedése. Bp.
1943 Magyarok a Kis-Szamos mellékén. Kolozsvár
- Alexics György – Czírbusz Géza
é.n. Temes vármegye népe. Temes vármegye és Temesvár. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 129–150.
- Alföldi Vilma – Molnár Lajos
1983 A dualizmus kora Vácon. Vác története I–II. Szerk.: Sági Vilmos. Studia Comitatus 13–14. Szentendre, 337–404.
- Almási István
1979 Szilágysági magyar népzene. Bukarest
- Andorfi Márton
1935 A szőlőművelés északi határa Észak-Magyarországon. Szombathely
- Andrásfalvy Bertalan
1956 A sárközi társadalom és műveltség alakulása. Sárköz 2. sz. 20–24.
1972 Néprajzi jellegzetességek az Észak-Mecseki bányavidék gazdasági életében. Az Észak-Mecseki bányavidék regionális vizsgálata. Szerk.: Ruzsás Lajos. Bp., 123–167.
1973/a A bukovinai székelyek kultúrájáról. Népi Kultúra–Népi Társadalom VII. 7–23.
1973/b Ellentétes értékrendek és a polgárosulás. Tiszatáj 8. sz. 105–110.

- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- 1978/a A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Etn. 231–243.
- 1978/b Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. Zur Interethnik Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Szerk.: Weber-Kellermann, Ingeborg. Frankfurt am Main, 301–315.
- 1979 A Dél-Dunántúl népviseletének néhány kérdése. Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve VIII–IX. 211–218.
- 1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi Kultúra–Népi Társadalom XI–XII. 39–58.
- 1982 Népi kultúra és életmód. Sásd. Szerk.: Füzes Miklós. Sád, 505–545.
- Andrásfalvy Bertalan – Németh Pálné
é.n. (1983) Sárközi hímzések régen és ma. Bp.
- Antal Imre
1979 A gyimesi csángó településről. Művelődés, 4. sz. 36–37; 5. sz. 43–44, 47; 6. sz. 42–43; 7. sz. 37–39.
- Antilla, Veiko – Talve, Ilmar
1980 Finnische Volkskunde. Materielle und gesellschaftliche Kultur. Hamburg
- Appel Ede
1886 Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, nép-
ismeri és statisztikai ismertetése. Szabadka
- Avasi Béla
1954 A széki banda harmonizálása. NÉ. 25–45.
- Ág Tibor
1974 Édesanyám rózsafája. A bevezetést Tözsér Árpád írta. Bratislava
- Ág Tibor – Sima Ferenc
1979 Vétessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák. Bratislava – Bp.
- Árvay József
1943 A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár
- Babus Jolán
1959 A lónyai vizek néprajza. NK. 3. sz.

Bakács István

- 1972 A somogyvári uradalom XIX. század végi gazdálkodásáról. Forrásismertetés. Somogy megye múltjából 3. Kaposvár, 169–182.

Bakos Ferenc

- 1982 A magyar szókészlet román elemei. Bp.

Bakos József

- 1953 Mátyusföldi gyermekjátékok. Bp.

Bakó Ferenc

- 1965 Mikófalva. Adatok a magyar csűröskertes települések ismeretéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve III. 181–243.

- 1967 A faépítkezés emlékei Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve V. Eger, 161–240.

- 1968 (szerk.) Módszerek és feladatok. (Palóc Tanácskozás Egerben 1967. november 10–11.) Eger

- 1974 Északmagyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. Az Egri Múzeum Évkönyve XI–XII. Eger, 217–285.

- 1977 Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve III. Balassagyarmat, 95–148.

- 1978/a Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp.

- 1978/b (szerk.) Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Eger

- 1980/a A palóckutatás elvi és módszertani problémáiról. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előtanulmányok a Magyarországi Néprajzhoz 7. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Bp., 130–138.

- 1980/b Palóc hadas település a Mátraalján. Egeri Múzeum Évkönyve XVI–XVII. 217–243.

- 1981 Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvairól. Az Egeri Múzeum Évkönyve XVIII. Eger, 243–289.

- 1982 A település, építkezés történeti, néprajzi kérdései és csoportalkító ereje a poroszlói Tisza-tájon. A Közép-Tiszavidék népelete. Szerk.: Kriston Vizi József. Eger, 5–32.

- 1982–1983 A kontinuitás és migráció szerepe a palóc centrum népességének kialakulásában. Agria, Egeri Múzeum Évkönyve

- 1983 XIX. Eger, 325–374.

- 1983 A Mátraalja néprajzi egysége és a lakodalom szokásrendje. Eredmények a Mátraalja néprajzi kutatásában. Szerk.: Kriston Vizi József, Eger, 8–21.
- 1985 Eger „mezőváros” településnéprajzi kutatása. Mezővárosi kultúra Heves megyében. Szerk.: Petercsák Tivadar. Bp.—Eger, 38–50.
- Bakó Terézia — Bakó László
- 1983 Keresztzemesek. (Gyergyókilyénfalvi gyűjtés.) Bucuresti
- Baksay Sándor
- 1896 A Mecsek környéke. Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben. Magyarország IV. k. Bp., 263–360.
- Balassagyarmat története
- 1977 Főszerk.: Balogh Sándor. Bp.
- Balassa Iván
- 1950 A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Bp.
- 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. Etn., 187–224.
- 1960 A magyar kukorica. Bp.
- 1964 A Hegyköz földművelése. Bp.
- 1973/a Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp.
- 1973/b Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században. Etn., 53–79.
- 1973/c A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 285–320.
- 1975/a Lápok, falvak, emberek. Bp.
- 1975/b A filoxera a Tokaj-Hegyalján. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. Miskolc, 305–334.
- 1979 Debrecen hatása a Tiszántúl falusi műveltségére. Paraszti társadalom és műveltség a XVIII—XX. században IV. k. Az ülés szak felszólalásai. Szerk.: Hofer Tamás — Kisbán Eszter — Kaposvári Gyula. Bp.—Szolnok, 53–59.
- 1982 Adatok Debrecen és Erdély néprajzi kapcsolatához a XVIII—XIX. században. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével szerk.: Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 371–375.
- Balassa Iván — Ortutay Gyula
- 1979 Magyar néprajz. Bp.

- Balassa M. Iván
1980 Dél-Borsod település- és építéstörténetének vázlata (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Tiszavidék tájegysége). Ház és Ember I. 111–150.
- Balassa József
1894 A szlavóniai magyarokról. Budapesti Szemle 79. k. 1–17.
- Balázs Éva
1939 Kolozs megye kialakulása. Bp.
- Balázs László
1973 Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század első évtizedeiben Fejér megyében. Fejér megyei történeti évkönyv 7. Székesfehérvár, 91–120.
- Balázs Márton
1942 Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy
- Balázs Péter
1980 Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp.
- Bali János
1966 Sárszentlőrinc az 1859. évi és 1887. évi kataszteri felvételek tükrében. Agrártörténeti Szemle 18–43.
- Balla Péter
1935 Népzenei gyűjtés a bukovinai magyar falukban. Ethn. 126–141.
- Ballagi Géza
1893 Zemplén vármegye. Bp.
- Balogh Béla
1894 Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig. Rimaszombat
- Balogh Gyula
1898 Az Őrség. Vasvármegye. Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Bp., 395–398.
- Balogh Ilona
1935 Magyar fatornyok. Bp.
- Balogh István
1936 Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákán-csosok. Kny. a Debreceni Déri Múzeum Évkönyvéből. Debrecen
1946 A címések társadalma. Debrecen
1958 Pusztai legeltetési rend Debrecenben. Ethn. 536–566.

- 1962 Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830–40-es években. Agrártörténeli Szemle 617–631.
- 1965/a A paraszti gazdálkodás és termelési technika. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., I. 349–428.
- 1965/b Az alföldi tanyás gazdálkodás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., I. 429–479.
- 1965/c A paraszti művelődés. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., II. 487–564.
- 1965–1966 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. 161–186; 74–92, 229–253.
- 1969/a Hajdúság. Bp.
- 1969/b A hajdúk a XVIII. században. A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 69–75.
- 1970 Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. Ethn., 221–233.
- 1971 Erdei Ferenc. Ethn. 632–635.
- 1973/a A cívisek világa (Debrecen néprajza). Bp.
- 1973/b A parasztság művelődése a két világháború között. Bp.
- 1980 Egy tőkés tanyás gazdaság a XIX. század második felében. A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp., 272–312.
- 1981 Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. Debrecen története II. k. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 273–308.
- Balogh Ödön
- 1932 Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlóki és gyimesközéplóki csángókról. Kolozsvár
- 1942 Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról. Kolozsvár
- Banner János
- 1971 A békési fafaragásról és a temetőkről. Békési Élet, 549–552.
- Banner József
- 1973/a A németek ünnepi szokásai. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 409–423.
- 1973/b Táplálkozási hagyományok a németeknél. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 363–377.

Barabás Endre

- 1900 Kolozs megye közigazdasági leírása. Bp.
1904/a Udvarhely megye közigazdasági leírása. Bp.
1904/b Székelykeresztúr közigazdasági leírása. Bp.
+ 1905 Az erdélyrészi népfajok birtokaránya. Kny. a Közigazdasági Szemléből. Bp.
1907 Maros-Torda megye és Marosvásárhely. Bp.

Barabás Jenő

- 1958 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. Ethn. 19–27.
1960 Zala¹ pajták. A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 277–288.
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp.
1966 A belső fejlődés fogalmáról. Ethn. 572–576.
1967/a A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. MTA I. Osztályának Közleményei 24. k. 117–133.
1967/b Scheunen auf ungarischen Sprachgebiet. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 13. 1–15.
1968 A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái. Módszerek és feladatok. Palóc Tanácskozás Egerben. Szerk.: Bakó Ferenc. Eger, 14–28.
1969 Füstösház Zalában. Ethn. 333–346.
1970 A lakóház füsttelenítése. Ethn. 276–287.
1972 Diffusionen im Bauwesen des Karpatenbeckens. Festschrift Matthias Zender. Szerk.: Enne, Edith – Wiegmann, Günter. Bonn, 227–236.
1973 Innovationszentren in der ungarischen Agrarstruktur. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972. Bp., 287–290.
1980 A népi kultúra zónális struktúrája. Néprajzi csoportok kutatása. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Bp., 23–39.

Baranya Margit

- 1976 Mohács népességének fejlődése és gazdasági helyzete a XIX. század második felében. Baranyai Helytörténetírás 1976. Pécs, 153–183.

Baranyai József

- 1911/a A régi Csallóköz. (Csallóköz történetéhez.) Nagymegyér

1911/b A csallóközi aranymosás. Komárom

Barna Gábor

1978 Hiedelmek és szokások Nagykovácsán. Tanulmányok Nagykovács történetéből és néprajzából. Acta I. Szerk.: Novák László. Nagykovács, 433–498.

1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp.

1982/a (szerk.) Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I. Eger–Szolnok

1982/b Csépa – egy alföldi palóc kirajzás népeletéből (Összegzés). Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. Szerk.: Barna Gábor. Eger–Szolnok, II. 565–599.

1985 Jeles napok szokásai a Tápió mentén. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, II. 737–826.

Barta Gábor

1979 Az erdélyi fejedelemség születése. Bp.

Barta István

1961 Korai örökváltság szerződéses. Agrártörténeti Szemle 94–115.

N. Barta Károly

1939 A debreceni gubacsapó céh. Debrecen

Barta László

1979 A szentesi örökváltság. Szeged

Bartalis Ágost

1901 Segítsünk a székelyeken. Csikménaság székhelyei. Bp.

Barth, Frederik

1969 (szerk.) Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences. Bergen – Oslo – Berlin

Bartók Béla

1924 A magyar népdal. Bp.

1934 Népzeneink és a szomszéd népek zenéje. Bp.

Bartucz Lajos

1936 A magyar nemzetismeretről. Ethn. 5–19.

Bay Ferenc

1942 A Győri Lloyd a városért és kereskedelemért 1856–1936. Győr.

Banateanu, Tancred

1958 Ceramica populara din Tara Oasului. Bucuresti

1963 Portul popular din Tara Oasului. Bucuresti

- 1969 Arta populara din Nordul Transilvaniei. Bucuresti
 1975 Arta populara bucovineana. Bucuresti
- Bácskai Vera – Nagy Lajos
 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- Bálint Sándor
 1933 Szeged népe. Új gyűjtés I. Szeged
 1956 A szegedi galambászat. NK. 26–37.
 1962 A szegedi paprika. Bp.
 1963 A békési magyarság szegedi csoportja. Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961–1962. Orosháza, 115–123.
 1973 A Bánát településtörténetéből. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V. 16. 5–19.
 1974 Szegediek a Bács-Kiskun homokján. Cumania II. Kecskemét, 411–426.
 1976, 1977, 1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete I–III. Szeged
 1983 Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom. Bp.
- Bárándy János
 1842–1844 Magyarország összes statisztikai átnézete. Bécs
- Bárdosi János
 1959 A magyar Fertő tapogató halászata. Arrabona I. Bp. 159–173
- Bárth János
 1973 A pota néprajzi csoport. Ethn. 564–570.
 1974 Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. Cumania II. Kecskemét, 285–329.
 1975/a A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa
 1975/b A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. Ethn. 235–275.
 1978 Korai kalocsai hímzések. Bp.
 1979 A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása. Ethn. 492–499.
 1984/a (szerk.) Kecel története és néprajza. Kecel
 1984/b Kecel története és néprajza a kései feudalizmus idején (1734–1848). Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárth János. Kecel, 77–325.

Bátky Zsigmond

- 1900 Tamás Kata, a bánffyhungyadi „nótafa”. (Adatok a népies divat változásához.) NÉ 26–28.
1905 Magyarország néprajza. Föld és népei V. k. Szerk.: György Aladár. Bp., 173–237.
1915 Alföld. MNy. 333–334.
1918 Néhány vonás a Csallóköz településföldrajzához. Földrajzi Közlemények, 327–341.
1925 Kalotaszegi varrottások. Bp.
1927 Rábaközi hímzések. Bp.
1930 Magyar tűzhelyek és háztípusok. NÉ 113–137.
1934 Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Közép-Európában. NÉ 16–26.

Bátorfi Lajos

- 1876 (szerk.) Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa

Bednárk, Rudolf

- 1966 Slováci v Juhoslávii. Bratislava
1975 Vymedzenie slovenskych enkláv a diaspor na Dolnej zemi. Slovensky národopis 183–192.

Bedy Vince

- 1930 Győri fuvarosok. Győri Szemle 293–301.

Begovác Rózsa

- 1982 A Dráva menti horvátok népviselete. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 26. Pécs, 165–195.

Beke György – Fodor Sándor – Mikó Imre

- 1969 Orbán Balázs nyomdokain. Bukarest

Belényessy Márta

- 1958 Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp.

Belitzky János

- 1932 A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp.

Bellon Tibor

- 1973 Karcag város gazdálkodása (földművelés). Szolnok
1979 Nagykunság. Bp.

Bellosics Bálint

- 1897 A hetési faház. Ethn. 88–103.
1903 A hetési magyar viselete. NÉ 273–279.

Bencze Géza

- 1976 A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében. Somogy megye múltjából 7. Kaposvár, 191–222.

Bencsik János

- 1971 Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához I. Debrecen
- 1974/a A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század végétől. Hajdúböszörmény
- 1974/b (szerk.) Polgár története. Polgár
- 1982 Adatok a délborsodi falvakból a paraszti áruterelés és piacozás ismeretéhez. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével szerk.: Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 407–420.
- 1983 A módos paraszt gazdasága és hagyományos életmódja Hajdúböszörményben. Hajdúsági Múzeum Évkönyve V. Hajdúböszörmény, 193–209.

Benda Gyula

- 1973 Bírándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle, 115–138.

Bende László

- 1929 A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét

Benisch Arthur

- 1913 Horvátország nemzetiségi viszonyai. Magyar Figyelő, 404–416.

Benkóczy Emil

- 1909/a Az Eger vidéki nép. Ethn. 233–237.
- 1909/b Az egri fiatalság. Ethn. 104–106.

Benkóczyné Révész Ágnes

- 1939 Adatok a régi gyöngyösi cserépedények kérdéséhez. NÉ 275–282.

Benkő Károly

- 1853 Csík, Gyergyó és Kászon múltja, jelene általános és részletes osztályokban. Kolozsvár

Benkő Samu

- 1972 Murokország. Bukarest

Bereczky Ibolya

- 1985 Adatok a népi táplálkozáshoz a Tápió mente néhány településén. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, I. 527–543.

- X
Bereczky János – Domokos Mária – Paksa Katalin.
1982 Magyar–román dallamkapcsolatok Bartók román gyűjteményében. Népzene és zenetörténet 4. Bp., 5–109.
- Berend T. Iván – Ránki György
1979 Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Bp.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós
1973 A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp.
- Berey József
1937 Nagyecsed község, hajdan oppidum, a nagyecsed ref. egyház, az ecsedi vár, az Ecsedi-láp története 1930-ig. I. k. Nagyecsed nagyközség története 1896-ig. Mátészalka
- Berényi Pál
1895 Sopron megye. Bp.
- Berkes Eszter
1967–1968 A szlavóniai magyar népsziget táncgyomániai. Tánc-tudományi Tanulmányok, 174–196.
- Berlász Jenő
1941 Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780), Századok 236–272, 344–362.
1958 Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Bp.
- Besenyő Sándor
1942 A horvátországi magyarok száma. Kárpátmedence, május, 272–278.
- Berze Nagy János
1907 Népmesék Heves- és Jász-Nagykunszolnok megyéből. Bp.
- Berzsenyi Dániel
1968 Összes művei. Bp.
- Békefi Antal
1977 Bakonyi népdalok. 2. bőv. kiad. Veszprém
- Békefy Remig
1884 Keszthely és környékének néprajza. Bp.
- Béres András
1955 A debreceni cifraszűr. Bp.
1958 A Déri Múzeum Debrecen környéki díszes pásztorbotjai. Déri Múzeum Évkönyve 1957. Debrecen, 83–118.
1965 A nádudvari feketekerámia. Debrecen

- 1968 A furtai hímzés. Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967. Debrecen, 423–476.
- 1972–1974 Erdélyi purzások telettetése a Hortobágyon. Műveltség és Hagyomány XV–XVI. 139–152.
- 1971 Állattartás és tanyai élet a XVIII. sz. végétől. Hajdúdorog története. Szerk.: Komoróczy György. Debrecen, 131–161.
- Biczó Ilona
1908 Nagykőrösi fejfák. NÉ 166–173.
- Bielz, E(de) A(lbert)
1857 Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes. Hermannstadt
- Bielz, Julius
é.n. Die Volkstracht der siebenbürger Sachsen. H.n.
- Binder Pál
1971 A Barcaság és Háromszék kapcsolatainak történelméről. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 207–222.
1975 Lapok Hétfalu krónikájából. Brassói Lapok, 29–41. sz. (július 19 – október 11)
1982 Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok fejedelemségi városi és falusi együttéléséről. Bukarest
- Bíró Friderika
1971 A polgári-paraszti lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrségi faluban (1850–1918). NÉ 105–128.
1975 Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig. Szombathely
1980 Zala és Vas megye paraszti ház- és lakáskultúrája a 19. században. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Nyugat-Dunántúl tájegysége). Ház és Ember I. Szentendre, 53–77.
- Bleyer, Jakob
1928 (szerk.) Das Deutschtum in Rumpfungarn. Bp.
- Bobu – Florescu, Florea – Mózes, Tereza
1967 Ceramica populara din regiunea Crisana. Oradea
- Bockhorn, Olaf
1977 Haus und Hof in der Oberen Wart. Die Obere Wart. Szerk.: Triber, Ladislaus. Oberwart, 355–364.
- Bocsor Géza
1960 A magyar tarka szarvasmarha kialakulásának története. Bp.

Bodnár László

- 1980 A társadalmi tényezők szerepe a Mátraaljai történelmi borvidék kialakulásában. Agrártörténeti Szemle 434–462.

Bodor Anikó

- 1981 Közös hexacord dallamok a magyar és a szerb nyelvterületen. Hungarológiai Közlemények XIII. 46–47. sz. 103–127.

Bodor Antal

- 1907 Vadászerdő telepes község monográfiája. Bp.
1914 Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp.

Bodó Sándor

- 1975 Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768-tól 1872-ig. Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. Miskolc, 89–93.
1976 Jelzett miskolci fazekasmunkák. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. Miskolc, 165–187.
1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethn. 480–491.
1981 Iga és járom. Ethn. 298–306.

Bojt Lajos

- 1933 A fejevári örkanonokság (Custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1933-ig. Bp.

Borbély István

- 1927 A régi Torockó. Kolozsvár

Borbély Jolán

- 1961 Egy horvát tánc típus magyar kapcsolatai. Tánc tudományi Tanulmányok 1961–1962, 137–195.

Boróss Marietta

- 1956 A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. NÉ 129–161.
1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. NÉ 257–272.
1959 Adatok a csányi feles dinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. Ethn. 579–621.
1963 A kecskeméti homoki zöldségtermesztés. Ethn. 202–229.
1964 Női népviselet Rákospalotán. Rákospalotai Múzeum Évkönyve, Bp. 77–106.
1965 Zöldségtermelés a Fertő-tó déli partján. (Adatok Hegykő, Fertőhomok és Hidegség zöldségtermeléséhez.) Soproni Szemle, 308–322.

- 1966 Rákospalota férfi népviselete. Rákospalotai Múzeum Évkönyve, Bp. 53–72.
- 1974 Rákospalota mezőgazdaságának termeléstechikája és néprajza. Tanulmányok Rákospalota–Pestújhely történetéből. Szerk.: Czoma László. Bp., 231–261.
- 1976 Vyvin hospodárskeho systém v obci Rudná (1866–1951). Gemer IV. Rimavská Sobota, 103–144.
- Boross Marietta – Imre Mária
- 1982 Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta – Töpferci in Nadasch/Mecseknádasd und Altglashütten/Óbánya. Bp.
- Borus Rózsa
- 1981 Topolya népszokásai. Újvidék
- Bosnyák Sándor
- 1977, 1984 A bukovinai magyarok hitvilága I–II. Folklor Archívum 6. és 16. sz. Bp.
- Botik, Ján
- 1983 L'udové obydlie v slovensko–madarskej kontaktovej zóne. Zbornik Slovensky Národopisny Muzeum Etnologia LXXVII. 145–156.
- Bónis György
- 1941 Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. Társadalomtudomány, 288–309.
- Böhm Lénárt
- 1867 Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története I–II. Pest
- Bödei János
- 1937 A hajdina termelése és feldolgozása. Ethn. 445–450.
- Börzsöny néprajza
- 1977 Szentendre
- Bőjtje Ödön
- 1891 Hunyadmegye Sztrigymelléki részének és nemes családainak története tekintettel a birtokviszonyokra. Bp.
- Böszörményi Ede
- 1977 Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok. Történeti statisztikai tanulmányok, 2. 237–304.
- Bözödi György
- 1938 Székely bánja. Cluj–Kolozsvár

- Brenddörfer János
 1913 Az óbrassói szt.-bertalani egyházközség szász lakossága. NÉ 102–120.
- Bretter Emánuel
 1977 A barcasági csángók néprajza, népművészete és népköltészete (Részleges bibliográfia). Könyvtár (a Művelődés melléklete), 2. sz. 20–22.
- Breu, Josef
 1970 Die Kroatensiedlung in Burgenland und in den anschliessenden Gebieten. Wien
- Buchmann Károly
 1936 A délmagyarországi telepítések története I. Bánát. Bp.
- Buday György – Ortutay Gyula
 1935 Nyíri és rétközi paraszttmesék. Gyoma
- Burány Béla
 1977 Hallottátok-e hírét? Pásztordalok, rabénekek, balladák. Újvidék
- Burány Béla – Fábri Jenő
 1969 Két szívárvány koszorúzza az eget. 142 népdal Zentán és vidékén. Zenta
- Burány Béla – Fábri Jenő – Tripolszky Géza
 1966 Száraz kútgém, üres válú. Juhásznóták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén. Zenta
- Butura, Valer
 1978 Etnografie poporului roman. Cultura materiala. Cluj–Napoca
- Capesius, Roswith
 1969 Über bemalte Möbel in Burzenland. Forschungen zur Volks- und Landeskunde. 1. 119–126.
 1977 Das Siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus. Wohnkultur. Bukaresť
 1983 Siebenbürgisch-sächsische Schreinalerei. Bukarest
- Ciora, Maria
 1979 Zona etnografica Radauti. Bucuresti
- Cholnoky Jenő
 é.n. Magyarország földrajza. Bp.
- Csaba József
 1966 Hiedelmek és mágikus eljárások Csákánydoroszlón. Savaria III. Szombathely, 205–216.

- Csallány Géza
 1973 A természetfeletti lények Vállaj község sváb hiedelemvilágában. Jósa András Múzeum Évkönyve 1969–1971. Nyíregyháza, 161–215.
- Csalog József
 1939 Talpas sövényházak a tolnamegyei Duna-szakaszon. NÉ 35–41.
- Csaplovics János
 1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény, III. k. 37–65; IV. k. 3–50; VI. k. 79–92; VII. k. 45–51.
 1829 Gemälde von Ungern I–II. Pest
- Csapodi Csaba
 1942 Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Bp.
- Csatkai Endre
 1949 A népies üvegfestmény. Ethn. 88–99.
- Cseh István
 1971–1972 A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvarad környékén (1870–1910). Néprajz és Nyelvtudomány XV–XVI. 179–185.
 1975–1976 A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Néprajz és Nyelvtudomány XIX–XX. 53–81.
- Cseke Péter
 1971 Aki Bartóknak énekelt. Bartók Könyv 1970–1971. Szerk.: László Ferenc. Bukarest, 89–92.
- Csende Béla
 1981 (szerk.) A népdalkutató Bartók Béla Békés, Arad és Bihar megyékben. Békéscsaba
- Csergő Bálint
 1978 A vörösfenyő Küküllőkeményfalva népi növényismeretében. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 40–50.
- Cseri Miklós
 1981 Adatok Szuhafő népi építkezéséhez. Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. Miskolc, 50–58.
 1982 Népi lakáskultúra a Szuhapatak völgyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. Miskolc, 259–280.
- Cservenyák László
 1969 Nyíregyháza örökvaltsága. Nyíregyháza

Csetri Elek

1956 Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigibói Wesselényi uradalomban 1848 előtt. Csetri Elek – Imreh István – Benkő Samu: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest, 7–44.

1957 Kelemen Benjamin, a haladó gazda. (Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez.) Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár – Bukarest, 157–178.

Csetri Elek – Imreh István

1980 Erdély változó társadalma. Bukarest

Csiffáry Gergely

1985 Az egi szűrszabó iparról. Mezővárosi kultúra Heves megyében. Szerk.: Petercsák Tivadar. Bp.–Eger, 64–70.

Csizmadia Andor

1962 Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp.

K. Csilléry Klára

1952 Vázlatok Tiszaigar népi lakáskultúrájáról. Ethn. 83–111.

1972 A magyar nép bútorai. Bp.

é.n. (1975) Mezőkövesdi bútorok. Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: Sárközi Zoltán és Sándor István, Mezőkövesd, 589–604.

1977 A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethn. 14–30.

1982 Irodalmi adatok a XIX. század közepi dél-erdélyi ládakészítéséről és a ládakereskedelemről. Ethn. 422–424.

1983/a A vásárhelyi bútor. Kiss Lajos Emlékkönyv. Szerk.: Dömötör János és Tárkány Szűcs Ernő. Hódmezővásárhely, 273–293.

1983/b Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében. Ethn. 353–382.

Csiszár Árpád – Felhősné Csiszár Sarolta

1983 A beregi népi textiliák lexikona. Debrecen

Csiszér Imre

1974 Csíkszentkirályi keresztzemesek. Csíkszereda

Csoma Zsigmond

1983/a A hagyományos borértékesítési rendszer és felbomlása a Káli-medencében (19–20. sz.) A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 16. Veszprém, 331–341.

- 1983/b Nyugat-magyarországi terményfúvarosok. (Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1982, 183–203.
- 1985 A filoxera és hatása a Káli-medencében. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17. Veszprém, 733–755.
- Csorba Csaba
- 1983 Abaúj történetének vázlatja. Abaúj néprajza. Szerk.: Viga Gyula. Miskolc, 3–30.
- H. Csukás Györgyi
- 1984 A Bakony és a Balaton felvidék népi építészete. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Dunántúl tájegysége.) Ház és Ember 2. Szentendre, 21–61.
- Csulak Magda
- 1972 125 szálánvarrott magyar hímzés minta – Árapatak. Sepsi-szentgyörgy
- Czeglédi János (Márkos András)
- 1969 Tutajozás a Maroson a múlt században. Ethn. 213–234, 431–446, 537–556.
- Czigány Béla
- 1962, 1963, 1965, 1867 Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez I–IV. Arrabona IV., V., VII., IX., Győr, 97–116, 207–228, 413–429, 149–178.
- Czirbusz Géza
- 1900 Az avasság és népe. Földrajzi Közlemények, 225–243.
- 1913/a A délmagyarországi németek. Bp.
- 1913/b A temes- és torontálmegyei bolgárok. A krassószörényi krassovánok. Bp.
- Čomojová, Oľga
- 1978 Historiografia životického hrnčiarstva v konylamente gemerských hrnčiarskych štedisk. Gemer III. Rimavská Sobota, 211–246.
- Daczó Árpád
- 1980 A gyimesi Babba Mária. Népismereti Dolgozatok 1980, Bukarest, 231–239.
- 1981 A gyimesi rekegő. Népismereti Dolgozatok 1981, Bukarest, 197–201.

Dachler, A. – Haberlandt, M.

- 1901 Das Bauernhaus in Österreich–Ungarn und in seinen Grenzgebieten. Hgs. vom österreichischen Ingenieur und Architekten-Verein. Dresden

Daicoviciu, Constantin (és társai)

- 1964 Erdély története. I–II. Bukarest

Dajaszázné Dietz Vilma – Manga János

- 1954 Nógrád megyei szabad rajzú hímezések. Bp.

Dammang, Andreas

- 1930 Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka. München

Dan, M. – Goldberg, S.

- 1958 Der Warenaustausch zwischen Bistritz und Moldauer Städten und Marktflecken im 16. Jahrhundert. Forschungen für Volks- und Landeskunde 1. 5–34.

Dankó Imre

- 1955 A Sajó és Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak
- 1959 A körösköz-bihari hajdúság. Gyula
- 1963 A gyulai vásárok. Gyula
- 1964 Házformák Hajdúnánáson. Ethn. 58–94.
- 1968 Hajdúböszörmény népi építkezése. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967. Debrecen, 467–521.
- 1970/a Békéscsaba iparának és kereskedelmének fejlődése a gyáripar megindulásáig. Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.: Kristó Gyula – Székely Lajos. Békéscsaba, 105–121.
- 1970/b Két homoki hajdúváros népi építkezése. Déri Múzeum Évkönyve 1968. Debrecen, 255–326.
- 1972 A Hajdúság népi építkezése. Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Szerk.: Szöllösi Gyula. Debrecen, 189–211.
- 1972–1974 A hortobágyi hídivásár. Műveltség és Hagyomány XV–XVI. 207–223.
- 1974 A gyöngyösi vásárok-piacok néprajza. Egeri Múzeum Évkönyve XI–XII. Eger, 287–308.
- 1975 Változásvizsgálat a néprajzban. Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 145–167.
- 1976/a Változások a magyar parasztság életmódjában, kultúrájában különös tekintettel a dél-bihari síkságra. Déri Múzeum Évkönyve, 1975. Debrecen, 393–477.

- 1976/b Tiszántúli vásárok – piacok. Vásártörténet – hídivásár. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen, 15–95.
- 1978 Vándorlás és árucseré (Vázlat és irodalmi tájékozódás a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). Déri Múzeum Évkönyve, 1977, Debrecen, 251–289.
- 1979 A hajdúsági ház. Hajdú-Bihar megye népi építészete. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen, 153–190.
- 1985/a A hevesi mezővárosok vásárai. Mezővárosi kultúra Heves megyében. Szerk.: Petercsák Tivadar. Bp.–Eger, 15–37.
- 1985/b Az árucseré szerepe az északkelet-magyarországi interetnikus kapcsolatokban. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Kiegészítő kötet. Szerk.: Kunt Ernő – Szabodfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 13–22.

Dám László

- 1972–1974 A hajdúszoboszlói belső legelő pásztoréptményei. Műveltség és Hagyomány XV–XVI. 109–135.
- 1975 A Nagy-Sárrét népi építészete. Debrecen
- 1979 A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése. Hajdú-Bihar népi építészete. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen, 267–282.
- 1981 Település, lakóház és házberendezés a Zempléni-hegyvidéken. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: Viga Gyula közreműködésével Szabodfalvi József. Miskolc, 63–88.
- 1982 Lakóházak a Nyírségben. Debrecen
- 1984 Szabolcs-Szatmár megye népi építészetének táji tagozódása. Tanulmányok Szatmár néprajzához. Farkas József közreműködésével szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 147–155.

Dávid András

- 1978 Délszláv epikus énekek – magyar történeti hősök. Újvidék

Dávid Zoltán

- 1963–1964 A városi népesség nagysága Magyarországon. Történeti Statisztikai Közlemények, 110–127.

Deák Ernő

- 1977 Wirtschaftshistorische und soziale Aspekte in der Neuzeit (1547–1848). Die Obere Wart. Szerk.: Triber, Ladislaus. Oberwart, 181–251.
- 1979 Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918). I. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der städtischen Siedlungen. Wien

- Deák Geyza
1910 Az Ung vármegyei „Tiszahát” népi építésze és ismerete. NÉ 185–199.
- Demeter Zsófia
1982 (szerk.) Palotavárosi íráások. Székesfehérvár
1984 Summások Fejér megyében. Alba Regia XXI. Székesfehérvár, 221–234.
- Demeter Zsófia – Lukács László
1980 A puszták népe. A Mezőföld története. Székesfehérvár
- Dénes Iván Zoltán
1980 A paraszti polgárosulás modellje. A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp., 313–338.
- Dévay Lajos – Gyarmati Sándor
1936 (összeállította) Nagy idők sodrában. (A sztáramoravicai keresztény egyház és közösség története 1786–1936). Subotica
- Dincsér Oszkár
1943 Két csíki hangszer, mozsika és gardon. Bp.
- Diószegi Vilmos
1968 A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzásai. Népi Kultúra – Népi Társadalom I. 217–251.
- Dobay János
1899 Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Szerk.: Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 101–118.
- Dobrossy István
1978/a Dohánytermesztés a Nyírségben. Debrecen
1978/b Mátraderecske és a palócság. Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Bakó Ferenc. Eger, 131–136.
- Dobrossy István – Fügedi Márta
1983 Termelés és életmód. Tíz község termelőszövetkezete. Debrecen
- Dodekné Chovan Ilona
1981 A koloni lyukas hímzés. Új Mindenes Gyűjtemény I. Bratislava, 130–138.
- Dóka Klára
1979 Folyamszabályozások Tolna megyében a 19. században.

Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. k. Szekszárd,
229–241.

- 1981 Szentendre története írásos emlékekben. Szentendre
Domahidy Sándor
é.n. Szatmár vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Szat-
már megye. Szerk.: Borovszky Samu, Bp., 295–320.
- Domanovszky György
1936 Magyarország egyházi faépítészeté I. Bereg megye. Bp.
1937 Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből. NÉ 423–438.
1953 A mezőcsáti kerámia. Bp.
1981 A magyar nép díszítőművészete. Bp.
- Domonkos Ottó
1961 Fejezetek a nyugat-magyarországi képfestőipar történetéből.
Ethn. 200–236.
1962–1963 Sopron megye pásztorművészete. Soproni Szemle,
124–134, 41–51.
1967 A nyugat-magyarországi tyúkaszatról. NE 255–275.
1974 A kisiparok néprajzi kutatása. Ethn. 18–37.
- Domokos Pál Péter
1941 A moldvai magyarság. 4. kiad. Kolozsvár
- Dorner Béla
1910 Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr
- Dornyai Béla
1939 A balatonparti Gyenesdiás fapincéi. NÉ 48–59.
- Dorogi Márton
1960 Adatok a szarvasi szücsmesterséghez. Gyula
1962 A kunsági kisbunda. Szolnok
- Dömötör Sándor
1937 Dunaszentgyörgy népe. Bp.
1954 Baklhatás szántás és a nyugatmagyarországi eketípusok. NÉ
149–164.
1960 Őrség. Bp.
- Dömötör Tekla
1981 A magyar nép hiedelemvilága. Bp.
- Duka János
1976 Margittai vásár. Népismereti Dolgozatok. 1976. Bukarest,
125–130.

Dunare, Nicolae

- 1957 Portul popular din Bihor. Bucuresti
1963 Arta populara din Valea Jiului. Bucuresti
1965/a Modificari ale portului popular din valea superioara a Crisului Negru in ultimul veac. Studii si cercetari de etnografie si arta populara. Bucuresti, 101–134.
1965/b Ethnographische Beziehungen zwischen den Gebieten diesseits und jenseits der Karpaten. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 8/2. 5–20.
1967–1968 Raspindirea satelor specializata in mestesuguri pe teritoriul Romaniei – Die Verbreitung der Handwerkdörfer in Rumänien. Cibinium, Sibiu, 23–70.
1972–1973 (szerk.) Tara Birsei I–II. Bucuresti
1973 Etnokulturelle Interferenzen zwischen Rumänen, Ungarn und Sachsen. Interferenzen. Rumänisch–ungarisch–deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen. Szerk.: Kroner, Michael. Cluj–Napoca, 75–95.
1974 Relatii etnoculturale între Banat, Sud-Vestul Transilvaniei si Nord-Vestul Olteniei. Tibiscus, Timisoara, 159–169.
1977 (szerk.) Bistrita – Nasaud. Studii si cercetari etnografice. Bistrita
1978 Rumänische, sächsische und ungarische Wechselbeziehungen auf dem Gebiet der Volkskunde. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 21. 7–19.
1979 Román–magyar–szász etnokulturális kapcsolatok. Korunk Évkönyv, 1979 Kolozsvár–Napoca, 75–80.

Dunare, Nicolae – Catrina, Constantin

- 1968 Portul popular romanesc de pe Tarnave. Brasov

Dunare, Nicolae – Treiber-Netoliczka, Luise

- 1961 Rumänische, sächsische und ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Volkskunde. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 4. 47–76.

Dvihally Anna Mária

- 1932 A budai szőlőművelés története. Bp.

Eckert Irma

- 1937 A kalocsavidéki magyarság vallásos népköltészete. Ethn. 30–39, 167–181.

- Ecsedi István
1914 A Hortobágy-puszta és élete. Debrecen
- Egri László
1978 Kik a hóstátiak. Korunk évkönyv 1979. Kolozsvár–Napoca, 67–74.
- Egyed Ákos
1968 Székely-vándorlás a századfordulón. Korunk, 743–749.
1975 A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest
1978 Háromszék 1848–1849. Bukarest
1981 Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben. Bukarest
- Ember Ödön
1940 A székelyek eredetének irodalma és annak hatása a nemzeti népi törekvésekre. Debrecen
- Enyedy József
1962 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. Ethn. 404–431.
1972 Népszokások, népi hagyományok Hajdúhadházon. Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: Komoróczy György. Gyula, 299–318.
- Eperjessy Géza
1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Bp.
- Erdei Ferenc
1937 Futóhomok. Bp.
1938 Parasztok. Bp.
1941 A magyar paraszttársadalom. Bp.
1942 Magyar tanyák. Bp.
- Erdélyi Géza
1983 Gömör klasszicista építésze. Új Mindenes Gyűjtemény 2. Bratislava, 55–115.
- Erdélyi Zoltán
1959 A bakonybéli villakészítők balkáni útjai. NK. 4. sz. 8–18.
- Erdész Sándor
1968 Ámi Lajos meséi I–III. Bp.
1969 Nyíregyháza népi építkezése. Jósza András Múzeum Évkönyve 1968. Nyíregyháza, 201–218.
1971 Szamosköz néprajzáról (Történeti-néprajzi áttekintés). Szabolcs-Szatmári Szemle, 2. sz. 65–80.

- 1974/a Nyírség. Bp.
- 1974/b A redempcionális per és utóhullámai. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Szerk.: Tóth János. Jászberény, 71–79.
- Erdős Imre – Farkas Gábor – Kállay István
1983 Gárdonyi története. Gárdonyi
- Erdélyi Tibor
1962 Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak az első világháború előtti években (1906–1914). Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1949. Szerk.: Pölskei Ferenc és Szakács Kálmán Bp., I. 394–485.
- Erixon, Sigurd
1937–1938 Regional European Ethnology. Folk-Liv 89–158, 263–294.
- Esze Tamás – Várkonyi Ágnes
1952 A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk.: Spira György, Bp., 117–139.
- Éble Gábor
1898 Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp.
1912 Az ecsedi százéves úrbéri per története (1776–1877). Bp.
- Ébner Sándor → Gönyei Sándor
- Égető Melinda
1974/a A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. Cumania II. Kecskemét, 133–158.
1974/b Zenta környéki szállások. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Szerk.: Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. Bp.–Szolnok, III. 117–132.
1978 A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. Cumania V. Kecskemét, 159–197.
- Éhen Gyula
1905 Vas vármegye közgazdasági leírása. Bp.
- Élő Rezső
1937 Sarród monográfiája. Bp.
- Éri István – Nagy Lajos – Nagybákay Péter
1975–1976 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának kataszterei I–II. Bp.

Faragó József

- 1946 Tánc a mezőségi Pusztakamaráson. Kolozsvár
1977 Balladák földjén. Bukarest
1983 Adatok a magyar–román néprajzi bibliográfiához 1946–1982. Népismereti Dolgozatok 1983. Bukarest, 188–221.

Faragó József – Jagamas János

é.n. Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest

Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza

1977 Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest

Faragó Tamás

- 1984 Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) Történeti Statisztikai Tanulmányok, 5–34.

Farkas Gábor

- 1972 A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár, 39–66.
1975 A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében. Századok, 1029–1083.

Farkas József

1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Debrecen

Farkas József (más)

- 1982 A ceglédi földmunkásmozgalom története. Cegléd története. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, 288–324.
1985 (szerk.) Szeged története 2. 1686–1849. Szeged

Farkas Pál

1911 Nógrád vármegye népe. Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 137–171.

Farkas Sándor

1887 Csepreg mezőváros története. Bp.

Fazekas István

1982 Szücsmesterek Kunszentmártonban és környékén. Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara. Szerk.: Bereczky Ibolya – Szabó László. Szolnok, 222–245.

Fábián Gyula

1910, 1911, 1916 Síkdíszítő művészet az Ipoly mentén. NÉ 161–185, 16–36, 52–72.

Fegyő János

- 1966 GelcJ az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében.
Agrártörténeti Szemle, 46–71.

Fehér Ipoly

- 1874 (szerk.) Győr megye és város egyetemes leírása. Bp.

E. Fehér Julianna

- 1957 Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálko-
dásához. NK. 3–4. sz. 267–292.

Felhő Ibolya

- 1970 (szerk.) Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária
Terézia korában. Dunántúl. Bp.

Ferencz Kornélia – Palotay Gertrúd

- 1940 Hímzőmesterség. 2. kiad. Bp.

Ferenczi Géza

- 1961 Taplófeldolgozás Korondon. Ethn. 100–111.

Ferenczi Imre

- 1962 Bocskai István és szabadságharcának alakjai a néphagyomány-
ban. Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961. Debrecen, 215–
231.

- 1977/a Népi szokásrend Szőregen. Szőreg és népe. Szerk.: Hegyi
András. Szeged, 251–324.

- 1977/b Viseleti mód Szőregen. Szőreg és népe. Szerk.: Hegyi András.
Szeged, 325–369.

- 1982 Drávaszögi és szlavóniai népszokások. Néprajzi tanulmányok
Dankó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével
szerk.: Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 903–942.

Ferenczi Imre – Ujváry Zoltán

- 1962 Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Debrecen

Ferenczi Imre – Molnár Mátyás

- 1972 Forduj, kedves lovam... Rákóczi és a kuruc néphagyomá-
nyok Szabolcs-Szatmárban. Vaja

Fél Edit

- 1935 Harta néprajza. Karcag

- 1937/a Adatok Dunapataj néprajzához. NÉ 350–366.

- 1937/b Turai viselet. NÉ 84–105.

- 1939 „A népkutatás kultúrföldrajzi feladatai a pannoniai térben”.
NÉ 65–69.

- 1941 Kocs 1936-ban. Bp.

- 1942 A női ruházkodás Martoson. NÉ 93–140.
- 1943 Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. Délvidéki Szemle 2. sz. 67–75.
- 1948 A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp.
- 1950 Women's Clothing in the Sárköz. Folia Ethnographica 19–54.
- 1955 Magyar népviseletek története. Bp.
- 1958 Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. NK. 4. sz. 3–17.
- 1976 Magyar népi vászonhímzések. Bp.
- Fél Edit – Hofer Tamás
- 1963 Egy monografikus néprajzi kutatás történeti tanulságai. Agrártörténeti Szemle 558–576.
- 1969/a Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village. New York
- 1969/b A kalotaszentkirályi kelengye I. NÉ 15–36.
- 1972 Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen
- 1974 Geräte der Átányer Bauern. Bp.
- 1975 A matyó hímzés alakulása és a magyar népművészet stílus-korszakai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. Miskolc, 433–453.
- 1979 Vázlat a matyókról. Bp.
- 1983 Az alföldi szőrhímzések kérdéséhez. Ethn. 72–81.
- Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára
- 1969 A magyar népművészet. Bp.
- Fél Edit – Varga Marianna
- 1965 Népviselet. Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 428–460.
- Fényes Elek
- 1836–1841 Magyar Országnek 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–II. k. Pest
- 1842 Magyarország statistikája I–II. Pest
- Filep Antal
- 1970 A kisalföldi lakóház népi építészetünk rendszerében. Ethn. 265–275.
- 1973 A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. Dissertationes Ethnographicae I. 311–365.

- 1980 Az etnikai és néprajzi csoport fogalmának használata a szakirodalomban. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 7. Bp. 81–102.
- Filipovic, Milenko S.
1968 A magyarok az észak-boszniai és észak-szerbiai néphagyományban. Műveltség és Hagyomány X. 37–54.
- Filová, Božena
1975 Byvalá uhorská Dolná zem ako predmet znájmu slovenskej národopisnej vedy. Slovensky národopis 193–204.
- Findura Imre
1885 A palócokról. Földrajzi Közlemények 131–206.
- Flórián mária
1966 Rimóc népviselete. Balassagyarmat
1970 A paraszti ruházat változása Nógrád megyében. NÉ 85–97.
1978 Felső-Tiszavidék. Szentendre
1984 Szűcsmunkák és szűcsök Gyöngyösön. Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 371–400.
- Fludorovits Zsigmond
1913 A matyókról. NÉ 219–248.
- Fodor Ferenc
1942 A Jászság életrajza. Bp.
- Fodor Márta
1974 A sárközi kontraktalista jobbágyok úrbéri terheinek alakulása. Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd, 277–317.
- Foltanová, Lubica
1978 Sezonná migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovensky národopis 73–82.
- Földes László
1956 A Ditróból Dunajenőre települt székelyek állattartása eljövételükig. NK. 170–210.
1958 Rideg lótartás a székelyeknél. NK. 1–2. sz. 31–39.
1962 Egy alföldi juhtartó gazdaság. NÉ 27–79.
1969 Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts. Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Szerk.: Földes László. Bp. 345–356.

- 1982 „A vándorló Erdély”. Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély–Havasalföld közötti transhumance-ról. Ethn. 354–389.
- Frankl István – Jankó János
- 1896 Bács-Bodrog megye néprajza. Bács-Bodrog vármegye egyetemes monographiája I–II. Szerk.: Dudás Gyula. Zombor, 372–425.
- Frolec, Vaclav
- 1974/a A paraszti lakosság és paraszti kultúra regionális tagolódása a cseh és morva vidékeken, Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Szerk.: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula. Bp.–Szolnok, I. 113–126.
- 1974/b Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno
- Fügedi Márta
- 1978 Mezőkövesd és vidéke hímzései I–II. Bp.
- 1984 Interetnikus kölcsönhatások Északkelet-Magyarország népművészetében. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 231–236.
- Für Lajos
- 1960 A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896. Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Bp., 451–543.
- 1965 Jobbágyföld – parasztföld. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. I. 33–153.
- 1969 A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870–1914. Bp.
- 1970 Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása századfordulón. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Bp. 267–284.
- 1972 A filoxeravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. Agrártörténeti Szemle 108–111.
- 1974 Rákospalota mezőgazdasága. Tanulmányok Rákospalota–Pestújhely történetéből. Szerk.: Czoma László. Bp. 191–229.
- 1976 A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása századfordulón (1890–1914). A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Szerk.: Gunst Péter és Hoffmann Tamás. Bp. 155–274.
- 1980 A „belterjes” tanya. A magyar tanyarenuszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szabad György. Bp. 216–271.

- 1983 Kertés tanyák a futóhomokon (Tájtörténeti tanulmány). Bp.
- Füvessy Anikó
- 1979 A tiszafüredi mázas kerámia stílusának kialakulása és a Katona Nagy fazekas dinasztia. Ethn. 192–217.
- 1981 A tiszafüredi fazekasság a XIX. század végéig. Szolnok megyei múzeumi évkönyv. Szolnok, 151–167.
- Fűrész Gyula
- 1981 Pusztai emlékek. Iváncsa
- Füzes Endre
- 1960 Népi építkezés a Mecsek-Hegyalján. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959. Pécs, 215–247.
- 1961 A Janus Pannonius Múzeum szaru sótartói. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. Pécs, 257–319.
- 1962 A Janus Pannonius Múzeum borotvatartói. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961. Pécs, 139–158.
- 1963 A Janus Pannonius Múzeum fa ivópoharai. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962. Pécs, 327–340.
- 1964 A magyarországi szántalpas hombár. Ethn. 1–35.
- 1976 Változások és regionális különbségek Baranya paraszti építészében. A népművészet tegnap és ma. Szerk.: Hofer Tamás és Andrásfalvy Bertalan. Bp. I. 74–84.
- 1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Bp.
- Gaal Jenő
- 1898 Aradvármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása. Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula. III. k. 1. rész. Arad
- Gaal Károly
- 1969 Zum bäuerlichen Gerätenbestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien
- 1977 Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart. Die Obere Wart. Szerk.: Tiber, Ladislaus. Oberwart, 325–350.
- Gaal László
- 1966 A magyar állattenyésztés múltja. Bp.
- Gaálné Torma Erzsébet
- 1972 A magyar és sváb nők hagyományos viselete Szabadiban. Somogyi Honismereti Híradó 1. sz. 24–29.

- Gajek, Jozef
1976 Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski. Etnografia Polski I. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 143–177.
- Galgóczy Károly
1876–1877 Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája I–II. Bp.
1896 Nagy-Kőrös város monographiája. Bp.
- Gallo, Ján
1973 Prisperok k dejinam furmanstva v Gemeri. Gemer I. Rimavská Sobota, 67–89.
- Garay Ákos
1911 Szlavóniai régi magyar falvak. NÉ 221–248.
- Gazda Klára
1971 A felsőrákosi székely népviselet. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 427–460.
- Gazdag István
1975 A város társadalmi és politikai élete (1872–1949). Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 325–361.
- Gáborján Alice
1969/a Magyar népviseletek. Bp.
1969/b A szlavóniai magyar falvak női viselete összetételének és alakulásának néhány jellegzetessége. Ethn. 175–195.
- B. Gál Edit
1984 A gyöngyösi ipar fejlődése (1872–1960). Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 319–342.
- Gál István
1967 Crane Walter kalotaszegi rajzai. Ethn. 577–584.
- Gálffy Mózes
1944 Szalmakalapkészítés a kalotaszegi Jákótelkén. Erdélyi Múzeum, 184–191.
- Gegő Elek
1838 A moldvai magyar telepekről. Buda
- Gehl, Hans
1973 (szerk.) Heide und Hecke. Temeswar
1975 (szerk.) Handwerk und Brauchtum. Temeswar

- Gelencsér József
 1980 Adalékok Székesfehérvár–Palotaváros néprajzához. Fejér Megyei Szemle 2. sz. 21–50.
- Geramb, Viktor
 1926 Volkskunde der Steiermark. Wien
 1946 Um Österreichs Volkskultur. Salzburg
- Gergely András
 1980 A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). Magyarország története V/2. k. Szerk.: Vörös Károly. Bp. 669–787.
 1985 A polgárosuló város társadalma. Szeged története 2. k. 1686–1849. Szerk.: Farkas József. Szeged, 484–513.
- Cs. Gergely Gizella – Haáz Sándor
 1976 Udvarhelyszéki varrottások. Bukarest
- Gergely Katalin
 1984 Öltözködés, viselet. Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárány János. Kecel, 793–819.
 1985 Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742-től napjainkig. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17. Veszprém, 629–641.
- Gesztelyi Nagy László
 1930 A magyar homok hősei. Kecskemét
- Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János
 1975 A Felső-Tiszavidék népi építészete. Bp.
- Godea, Ioan
 1981 Zona etnografica Beius. Bucuresti
- Goia, Ioan Augustin
 1982 Zona etnografica Meses. Bucuresti
- Gothard Sándor
 1898 Vasvármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Vasvármegye monographiája. Bp. 412–431.
- Gödri Ferenc
 1899 Seps-Szent-György város története. Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Szerk.: Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 73–100.
- Göllner, Carl
 1961 Über die Beziehungen sibenbürgisch-sächsischer Töpfermeister mit der Moldau (14–16. Jahrhundert). Forschungen zur Volks- und Landeskunde 83–87.

1984 Die sächsische Volkstracht. Forschungen zur Volks- und
Landeskunde 2/17–28.

Gönczi Ferenc

1895 Muraköz és népe. Bp.

1914/a Göcsej és a vele kapcsolatos Hetés vidékének és népének
összevontabb ismertetése. Kaposvár

1914/b A Zala megyei vendek. Kaposvár

1937 Sónogyi gyermek. Kaposvár

1948 Göcsej népköltészete. Zalaegerszeg

Gönyei (Ébner) Sándor

1927 Kaminkéményes konyhák Bugyi, Sári, Dabas és Gyón Pest
megyei községekben. NÉ 155–160.

1933 Zselici kanászélet. Ethn. 150–156.

1937 Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén. NÉ
293–307.

1938/a Szokolya népi építkezése és háztartása. NÉ 274–282.

1938/b A Zagyva felső völgyének palóc népviselete. NÉ 145–159.

1939 Az abaújmegyei Püsztafalu népi építkezése, kendermunkája
és népviselete. NÉ 119–141.

1940/a Fafaragás a Börzsöny-hegység községeiben. Ethn. 228–235.

1940/b Adatok Galgamácsa néprajzához. NÉ 22–51.

1942 A Drávaszög néprajzi elkülönülése. Pécs Szab. Kir. Város
„Majorossy Imre Múzeumának” 1942. évi értesítője. Pécs,
38–64 + V–XI. tábla

1943 A szilágysági magyarok népviselete. Muskátli 3. sz. 13–17.

1944/a Drávaszögi hímzések. Bp.

1944/b A kalotaszegi népviselet hatása a szilágysági és körösmenti
románok viseletére. Ethn. 95–96.

1947 Kunszentmiklósi törökös tánc. Ethn. 81–82.

Graber, Gerog

1934 Volksleben in Kärnten. Graz

Gráfik Imre

1979 Szentendrei-sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése. Ethn.
500–509.

1983 A magyarországi fahajózás. – A hajóvontatás néprajza. NK.

Gregor Ferenc

1966 A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés nyelvi hatása a
szlovákokra. Nyelvtudományi Közlemények 397–416.

- Grim, Josef A.
1863 Das Urbarialwesen in Siebenbürgen. Wien
- Gudmon Ilona
1981 Bešenovi (zsitvabesenyői) népviselet. Castrum Novum 1. Nové Zámky, 86–98.
- Gulyás Éva
1976 Jászdózsai hiedelmek. Bp.
1985 Hiedelmek, szokások a Tápió mente néhány falujában. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, II. 827–843.
- Gunda Béla
1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. NÉ 1–16.
1936 A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. Ethn. 183–210.
1937/a Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ 45–70.
1937/b Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszámanyagában. NÉ 253–263.
1940 Erdély néprajza. Erdély. Szerk.: Kozocsa Sándor. Bp. 73–98.
1941/a Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. Földrajzi Közlemények 230–246.
1941/b Az erdélyi és moldvai kettős udvarok. Nép és Nyelv 153–156, 218–221.
1941/c A Déli-Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról. Ethn. 37–44.
1942/a Néprajzi gyűjtőúton a Lápos völgyében. A Földgömb 21–27.
1942/b Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Bp., 205–226.
1942/c A románság erdélyi őshonossága román néprajzi bizonyítékok megvilágításában. Erdélyi Múzeum 357–362.
1943 A magyarság néprajzi csoportjai. A magyar nép. Szerk.: Bartucz Lajos. Bp. 93–113.
1943–1944 Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. Magyarok és románok I–II. Szerk.: Deér József és Tamás Lajos. Bp. II. 458–490.
1944 Társadalmi tényezők és a népi műveltség alakulása. Erdélyi Helikon 373–384.
1949 A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. Néprajzi Tanulmányok. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp., 3–19.

- 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. Ethn. 567–577.
- 1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. Műveltség és Hagyomány V. 3–12.
- 1965 Die regionallen und strukturellen Belange der ungarischen Volkskultur. Europa et Hungaria. Szerk.: Ortutay Gyula – Bodrogi Tibor. Bp., 13–25.
- 1966 Ethnographica carpathica. Bp.
- 1969 Kulturverbindungen zwischen Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, 145–154.
- 1972–1974 (szerk. Szabadfalvi József és Ujváry Zoltán közreműködésével) Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Debrecen
- 1976 Rumánische Wanderhirten im Grossen Ungarischen Tiefland. Zeitschrift für Balkanologie 24–34.
- 1980 A kulturális areák néhány kérdése. Néprajzi csoportok kutatási kérdései. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Bp., 9–21.
- 1984 A szatmári hagyományos népi műveltség helyzete. Tanulmányok Szatmár néprajzához. Farkas József közreműködésével szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 35–139.
- Gunst Péter
- 1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Bp.
- 1975/a Az agrárfejlődés és a parasztgazdaság regionális típusai Európában. (Különös tekintettel Kelet-Európára.) Ethn. 380–398.
- 1975/b A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai (a XVIII. század végétől 1945-ig). Agrártörténeti Szemle 42–53.
- 1976 Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században. Valóság 9. sz. 1–17.
- Gunst Péter – Hoffmann Tamás
- 1976 (szerk.) A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Bp.
- Gyarmathy Zsigáné
- 1896 Tarka képek a kalotaszegi varrottasok világából. Bp.

Gyetzvai Péter

- 1978 Kishegyes újratelepítése Békésszentandrásról 1769-ben. Békési Élet 224–234.
- 1979 A tiszai korona-terület újra népesedése a XVIII. században. Bács-Kiskun megye múltjából II. Kecskemét 343–406.

Gyimesi Sándor

- 1965 A telepítvényes falvak felszabadítása. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., I. 154–206.
- 1968 A kapitalizmus és a parasztgazdaság. A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban. Ethn. 149–162.
- 1970 A polgári átalakulás felé. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. Miskolc, 35–40.
- 1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp.
- 1982–1983 Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, Debrecen, IX. 5–15; X. 131–157.

Gyömrei Sándor

- 1957 A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1949-ig. Tanulmányok Budapest múltjából III. Bp. 197–278.

Györfly György

- 1941 A székelyek eredete és településük története. Erdély népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 35–86.
- 1953 A székely társadalom. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Bp., 104–116.

Györfly István

- 1908–1909 A Nagykunság és környékének népies építkezése. NÉ 153–166, 30–40, 65–78.
- 1910 A nagykun tanya. NÉ 129–148.
- 1911 A szatmármegyei szilvaaszalók. NÉ 249–252.
- 1912 A feketekörös-völgyi magyarság viselete. NÉ 1–24.
- 1913 A feketekörös-völgyi magyarság (Településföldrajzi tanulmány). Földrajzi Közlemények 451–552.
- 1915/a Dél-Bihar falvai és építkezése. NÉ 104–129.
- 1915/b Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Bp.

- 1916 Babonás hiedelmek és szokások a Fekete-Körös völgyi magyaroknál. Ethn. 81–89.
- 1922 Nagykunsági krónika. Karcag
- 1924 Szilágysági hírnépek I. Bp.
- 1925 Milyen elemekből áll a magyar nép? Az Est Hármaskönyve 1926. Szerk.: Salusinszky Imre. Bp., 161–168.
- 1929 A matyók. Népünk és Nyelvünk 137–160.
- 1930 A cifraszűr. Bp.
- 1934 A matyók mezőgazdálkodása. Népünk és Nyelvünk 1–8, 63–71.
- 1942 Magyar nép – magyar föld. Bp.
- 1956 Matyó népviselet (Szerk.: Fél Edit). Bp.
- Györfly István – Viski Károly – Bátky Zsigmond
- 1929 Magyar népművészet. Bp.
- Györy Jenő
- 1937 Dorozsma régi életéről. Néprajzi adatok és más apróságok. Kiskundorozsma
- Haáz Ferenc
- 1942 Udvarhelyi famesterségek. Kolozsvár
- Haáz F. Rezső
- 1929 Egy székely falu öltözete. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven éves évfordulójára. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 435–438.
- Haáz Sándor
- 1978 Zsinóros díszítés a bekecsalji népviseletben. Népmisereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 129–177.
- Habenicht, Gottfried
- 1978 Die Frage deutsch–rumänischer gegenseitigen Volkslied-einflüsse in Banat. Ein musikethnologischer Beitrag. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 21. 20–45.
- Haberlandt, Arthur
- 1936 Das Gefüge der deutschen und magyarischen Volkskultur. Neue Heimatblätter 193–211.
- Hagel, Hans
- 1967 Die Banater Schwaben. Gesammelte Arbeiten zur Volkskunde und Mundartforschung. Hgb. von Anton Peter Petri. München
- Hajós Elemér
- 1941 A rábaközi népviselet. Soproni Szemle 174–184.

F. Halay Hajnal

1971 A torockói csipke és alkalmazása. Művelődés 6. sz. 52–56.

Halász Péter

1973/a A vöröshagyma termelése a bukovinai székelyeknél. Agrár-történeti Szemle 507–525.

1973/b A moldvai magyarok kendermunkája. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 55–91.

Halász Péter – Suda Vilmos

1977 Népi építkezés és lakáshasználat változása a Börzsöny vidékén. Börzsöny néprajza. Szentendre, 309–356.

Haller Jenő

1912 Légrád története. Eszék

Hanák Péter

1978 Magyarország társadalmi a századforduló idején. Magyarország története 7/I. k. Szerk.: Mucsi Ferenc. Bp. 403–515.

Hanzély János

1960 Magyarország közútjainak története. Bp.

Hanzó Lajos

1960 A délföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekáig. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve. Oroszáza, 1–100.

Haraszthy Lajos

1911 Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 172–209.

Harkai Imre

1983 Temerin népi építészet. Újvidék

Hartmann, Rudolf

1978 Zum Donauschwäbischen Bauernhaus auf der Donau-Drau-Platte. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 21. 267–278.

Hathy Tibor

1973/a A mezőberényi magyarok szokásai. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 379–389.

1973/b A mezőberényi magyarok táplálkozási szokásai. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 345–351.

Hársfalvi Péter

1960 Nemesek és parasztok Nyíregyháza társadalmában. Jósza András Múzeum Évkönyve III. Nyíregyháza, 137–151.

1965 Törekvések a parasztbirtok védelmére. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. II. 146–183.

1982 Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. Bp.

Hegedűs Lóránt

1905 A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság. Budapesti Szemle 122. k. 321–347. 123. k. 11–52, 178–202.

Hegy Imre

1978 A népi erdőkiélés történeti formái. (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben.) Bp.

1982 Fejezetek a Bakony erdei állattartásának történetéből. Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével szerk.: Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 253–269.

1983 Lányok ünnepi viselete és a színek szerepe a XIX–XX. század fordulóján Bakonycsernyén. Fejér Megyei Szemle 1/57–70.

Hegy Klára

1976 Egy világbirodalom végvidékén. Bp.

Hentz Lajos

1973/a Népviselet. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 291–323.

1973/b Népi építkezés Mezőberényben. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény. II. 263–289.

1983 A békési viselet. Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés, 625–692.

Herczeg Mihály

1980 Adatok a Károlyiak csongrád-vásárhelyi uradalmának Teudalizmuskori történetéhez. A csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása és változásai (1709–1848). Tanulmányok Csongrád megye történetéből IV. Szeged, 61–127.

1981 A cselédek Hódmezővásárhelyen a kapitalizmus 1914-ig terjedő szakaszában. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V., Szeged, 103–132.

Herepei János

1947 A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár

Herkely Károly

1938 A szokolyai viselet. NÉ 287–296.

- 1939 A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp.
- Herman Ottó
1887–1888 A magyar halászat könyve I–II. Bp.
- Hermán János
1944 Magyar hatás a nagysármási románság életében. Ethn. 34–38.
- Hézser Aurél
1924 A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. Föld és Ember 97–108.
- Hienz, Hermann
1960 Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen. München
- Hirsch Alfréd
1903 Somogy megye gazdasági monográfiája. Bp.
- Hódi Sándor
1979 A „meghívott” halál. Tanulmány az öngyilkosságról. Szabadka
- Hofer Tamás
1954 A törökkoppányi ünnepi viselet. Somogyi táncok. Szerk.: Morvay Péter – Pesovár Ferenc. Bp., 294–303.
1955 A Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethn. 125–186.
1956/a A hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethn. 483–518.
1956/b Hordozható szélfogó és kerek jászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben. NÉ 261–270.
1960 A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és Hagyomány I–II. 331–349.
1964 Kerekes nyári jászol Dunapatajról. Az alföldi tanyás gazdálkodás és „mezei életmód” ismeretéhez. NÉ 139–148.
1972 Zur Gestaltung der Volksgruppen und Kulturdiaklekte. Festschrift Matthias Zender. Szerk.: Ennen, Edith – Wiegelmann, Günter. Bonn, 72–81.
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethn. 398–414.
1977 XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. Ethn. 62–80.
1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. Néprajzi csoportok kutatása. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Bp., 103–129.

- 1982 Analógia a népzene és a tárgyakat formáló népművészet stíluskorszakai között. Magyar Zene 70–75.
- 1984 (szerk.) Történeti antropológia. Bp.
- Hofer Tamás – Fél Edit
1975 Magyar népművészet. Bp.
- Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula
1974 (szerk.) Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I–III. Bp.–Szolnok
- Hoffmann Tamás
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetesége a századforduló tájékán. Ethn. 536–561.
- 1963 A gabonaneműek nyomtatása magyar parasztok gazdálkodásában. Bp.
- 1967 A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. Ethn. 129–137.
- 1972 A parasztság csődje és kultúrája (Magyarország – XX. század). NÉ 105–118.
- 1975 Néprajz és feudalizmus. Bp.
- 1981 A parasztok. (Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyarázatuk.) MTA I. Oszt. Közl. 32. k. 155–162.
- Horger Antal
1908 Hétfalusi csángó népmesék. Bp.
- Horsia, Olga
1981 Zona etnografica Buzau. Bucuresti
- Horvát István
1825 Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből. Pest
- Horváth János
1927 A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig. Bp.
- Horváth Mária
1978 Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp.
- Horváth Petrus
1801 Commentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus. Pestini
- Horváth Terézia, Baloghné
1972 Kapuvár népviselete. NK.
- 1983 Népi ékszerek. Bp.
- Horváth Zoltán
1943 Egy mezőváros céhes ipara. A nagykőrösi céhek élete és története. Nagykőrös

- 1982 A soproni sertéskereskedelem a XIX. század második felében. PAB–VEAB Értesítő. Veszprém, 79–93.
- Horváthová, Emilia
- 1970 O liečebných praktikách a poverách v Slovenskom Komloši. Slovensky národopis 488–496.
- Högye István
- 1981 Hegyaljai vásárok, piacok, 1711–1849. Borsodi levéltári évkönyv IV. Miskolc, 83–99.
- Hunfalvy János
- 1867/a Hazánk közlekedési eszközeiről. Bp.
- 1867/b (szerk.) Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest
- Húsek, Jan
- 1932 Hranice mezi zemí moravskoslezskou a slovenskem. Praha
- Huszár Tibor
- 1979 Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. Történelem és szociológia. Bp. 249–551.
- Hutterer Miklós
- 1973 A magyarországi német népcsoport. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 93–117.
- Ichim, Dorinel
- 1983 Zona etnografica Trotus. Bucuresti
- Igaz Mária
- 1964 A szarvaskői ólaskertek. NK. 114–189.
- Ikvai Nándor
- 1967 Földművelés a Zemplén-hegység középső részén. Debrecen
- 1985 A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió mentén a XVIII–XX. században. A Tápió-mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, I. 171–318.
- Ila Bálint
- 1976 Gömör megye története 1773-ig I. Bp.
- Ilia Mihály – Juhász Antal
- 1971 A falu társadalma. Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal és Ilia Mihály. Tápé, 197–223.
- Illés Aladár
- 1891 Felső-Magyarország kisvasipara. Technológiai Lapok 132–137.

- Illyés Bálint
 1980 De jól esett annak dolga, ki Sz. Miklósban lakhatik. XVIII. századi helyi kéziratok. Kunszentmiklós
- Illyés Endre
 1941 Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban). Debrecen
- L. Imre Mária, Lantosné
 1973 Adatok Szenna népi építkezéséhez. Somogyi Múzeumok Közleményei I. Kaposvár 229–245.
 1982/a A viselet és a házívászon használatának változása Sásdon. Sásd. Szerk.: Füzes Miklós. Sásd, 547–570.
 1982/b A Sásd környéki fazekasság. Sásd. Szerk.: Füzes Miklós. Sásd, 571–592.
- Imre Samu
 1941 A felsőöri földművelés. Debrecen
 1971 A felsőöri nyelvjárás. Bp.
- Imreh István
 1973 A rendtartó székely falu. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából.) Bukarest
 1979 Erdélyi hétköznapiak 1750–1850. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakából. Bukarest
 1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest
- Imreh István – Szászka Erdős Péter
 1978 A szabófalvi jogszokásokról. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 195–207.
- Imrényi-Szabó Imre
 1944 Öreg udvarházak és parasztházak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. Bp.
- J. István Erzsébet
 1964 Sárközi népi cserépedények. NÉ 91–137.
- István Lajos
 1978 A korondi sósvíz és használata. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 101–106.
 1981 Korondi vásárok. Népismereti Dolgozatok 1981. Bukarest, 118–128.
- Istvánffy Gyula
 1894 Palóc néprajzi tanulmányok. Bp.
 1897 A matyó nép élete. Miskolc

- 1911/a A palócok lakóháza és berendezése. NÉ 1–15.
- 1911/b A Borsod megyei palócok. Ethn. 162–166, 222–232, 292–305, 363–368.
- 1963 Palóc népköltési gyűjtemény. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Bodgál Ferenc. Miskolc
- Iványi Béla
- é.n. Szabadka szabad királyi város története I–II. Szabadka
- 1913 A Bács vármegyei telepítések áttekintése. Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat évkönyve az 1913-ik évre XXIX. k. Zombor, 22–24.
- Iványi István – Dudás Gyula
- 1896 A XVIII. század története. Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. Szerk.: Dudás Gyula. Zombor, 319–483.
- Iványosi-Szabó Tibor
- 1985 Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. Pécs, 13–24.
- Jagamas János
- 1977 Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez. Zenetudományi Írások. Szerk.: Szabó Csaba. Bukarest, 25–51.
- Jakab István László
- 1969 Bicske története. Bioske
- Jakó Zsigmond
- 1940 Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp.
- 1943–1944 Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. Magyarok és románok I–II. Szerk.: Deér József és Gáldi László. Bp. I. 508–571.
- 1970 Bevezetés. Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784. Bukarest, 5–55.
- 1971 Az Aranyos mente múltjáról. Művelődés 6. sz. 7–11.
- 1976 Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest
- 1978 Kelemen Lajos üzenete. Korunk 365–375.
- Jakó Zsigmond – Juhász István
- 1979 Nagyenyedi diákok 1662–1848. Bukarest
- Janó Ákos
- 1965 Gazdasági élet. Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Szerk.: Janó Ákos. Kiskunhalas 72–108.

- 1982 Fejezetek a szanki és mórícgáti tanyásgazdálkodás múltjából. Kecskemét
- Jankó János
- 1892 Kalotaszeg magyar népe. Bp.
- 1893 Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp.
- 1897 Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Bp.
- 1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. Bp.
- János Pál
- 1961 Csiki írott szuszékok. Csíkszereda
- 1970 Csiki szőttés rokolya-szoknya. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 377–186.
- Járdányi Pál
- 1943 A kidei magyarság világi zenéje. Kolozsvár
- Jekelius, Erich
- 1929 (szerk.) Das Burzenland. IV. Die Dörfer des Burzenlandes. I. Teil. Kronstadt
- Jeszenszky Ignác
- 1904 Torontál vármegye gazdasági monographiája. Bp.
- Juga Velemir
- 1913 A magyar szent korona országaiban élő szerbek. Bp.
- Juhász Antal
- 1962 A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962. Szeged, 117–146.
- 1969 Orosházi subásszücsök. Békési Élet 269–275.
- 1975 Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. Ethn. 276–312.
- 1976 (szerk.) Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből. Kistelek
- 1983 A Szeged környéki tanyatípusok körülhatárolásához. Agrár-történeti Szemle 415–426.
- 1985 Az életmód és tárgyi ellátottság. Szeged története 2. Szerk.: Farkas József. Szeged, 439–483.
- Juhász Antal és Szécsy György
- 1970 (szerk.) Átokházától – Ásotthalomig. Fejezetek a község történetéből és népeletéből. Ásotthalom
- id. Juhász Antal – Juhász Antal
- 1978 Sándorfalva története és népelete. Sándorfalva
- Juhász Antal – Niedermüller Péter – Szilágyi Miklós
- 1983 Néprajz az újabb város- és falumonográfiákban. Ethn. 107–133.

Jung Károly

- 1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék
1982 Gondolatok a magyar–délsláv egybevető néphiedelem- és mitológiai kutatás kapcsán, Ethn. 142–147.
1983/a A hajnali mosdatás kérdéséhez. Adatok egy lakodalmi rítus betiltásához és összehasonlító vizsgálatához. Lakodalom. Szerk.: Novák László–Ujváry Zoltán. Debrecen, 257–276.
1983/b A kétkarácsonyi cérna. Adatok a boszorkány felismeréséhez és elhárításának kérdéséhez a magyar–délsláv egybevető vizsgálat tükrében. Létünk 598–608.

Kallós Zoltán

- 1958 Hejgetés Moldvában. NK. 40–50.
1960/a Gyimesvölgyi keservesek. NK. 1. sz. 3–51.
1960/b Asztalok, székek a gyimesi és moldvai magyaroknál. NK. 3–4. sz. 22–31.
1964 Tánchagyományok egy mezőségi faluban. Táncstudományi Tanulmányok 1963–1964. Bp. 235–252.
1966 Ráolvasás a moldvai és gyimesi csángóknál. Műveltség és Hagyomány VIII. 137–157.
1973 Új guzsalyam mellett. Bukarest

Kallós Zoltán – Martin György

- 1969–1970 A gyimesi csángók táncélete és táncai. Táncstudományi Tanulmányok 1969–1970. Bp., 195–254.

Kanyar József – Kerecsényi Edit – Knézy Judit

- 1967 Fejezetek Pogányszentpéter történetéből. Nagykanizsa

Kanyar József és Troszt Tibor

- 1978 (szerk.) Baranya, Sómogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Siófok, 1977. szeptember 14–15. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgáltatásban. Studium Historicum Simighiense I. Kaposvár

Kaposvári Gyula

- 1974 Szolnok mezőváros ipari és kereskedelmi vonatkozásairól. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Szerk.: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula. Bp.–Szolnok, 9–25.
1975 Szolnok települése, gazdasági és kulturális fejlődése 1850–1918-ig. Szolnok város története II. Szerk.: Kaposvári Gyula – Mészáros Ferenc. Szolnok, 115–141.

Kardalus János

- 1980 A homoródalmási mészégetés. Népismereti Dolgozatok 1980. Bukarest, 64–74.
1983 Csíkszentdomokosi faragott faedények. Népismereti Dolgozatok 1983. Bukarest, 67–81.

Kardhordozó Kálmán

- 1976 Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében. Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 121–151.

Kardos László

- 1943 Az Órség népi táplálkozása. Bp.

Karner Károly

- 1931 A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen

Karsai Ferenc

- 1982 Jánoshalma története. Jánoshalma

Katona Imre

- 1957 A magyar kubikusok élete. Bp.
1962 A Sárköz. Bp.
1965 Átmeneti bérmunkaformák. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. II. 382–433.
1972 Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Újvidék
1979/a Ballada. Magyar folklór. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp. 159–203.
1979/b Lira. Magyar folklór. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp. 324–374.
1979–1980 Néprajzi útikalauz. I–XIV. Forrás 1–12. sz.; 2. sz.
1982 Áldás- és átokformulák a magyar népdalokban és népbáldákban. Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorzisztikáról. Szerk.: Kriza Ildikó. Bp., 313–344.
1983/a Kiss Lajos szegény emberei. Kiss Lajos Emlékkönyv. Szerk.: Dömötör János és Tárkány Szűcs Ernő. Hódmezővásárhely, 58–83.
1983/b Arcunk idegen tükörben. Magyarságunk az összehasonlító néprajz mérlegén. Forrás 4. sz. 73–78.

Katus László

- 1978 A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848–1867. PAB–VEAB Értesítő. Székesfehérvár, 6–30.
1979 A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. Magyarország története. 6/2. k. Szerk.: Katus László. Bp. 1119–1163.
1980 A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. Történelmi Szemle 270–288.

Kádár József

- 1904 Szék város-nagyközség története. Dész

Kádár József – Réthy László – Tagányi Károly

- 1900–1905 Szolnok-Dobokavármegye monographiája I–III. Dész

Kádár László

- 1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei, Bp.

Kálmány Lajos

- 1877 Koszorúk az Alföld vadvirágaiból I. Pécskáról való. Arad

- 1878 Koszorúk az Alföld vadvirágaiból II. Elegyes. Arad

- 1881 Szeged népe I. Ős-Szeged népköltése. Arad

- 1882 Szeged népe II. Temesköz népköltése. Arad

- 1891 Szeged népe III. Szeged vidék népköltése. Szeged

- 1914/a Hagyományok I. Mesék és rokonneműek. Vác

- 1914/b Hagyományok II. Borbély Mihály mondása után, Szeged

Kálnay László

- 1900 Szabolcs vármegye népe. Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 160–182.

Kálnay Nándor

- 1884 Csesztve község története és leírása. Bp.

Kálózi Aranka

- 1981 A gombosi női viselet szemiotikai leírása. Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 12–13. füzet. 1979–1980. Újvidék, 29–33.

Kántor Lajos

- 1933/a Kölcsönhatás a magyar és a román népköltészetben. Cluj–Kolozsvár

- 1933/b Magyarok a román népköltészetben. Cluj–Kolozsvár

Kecskés László

- 1978 Komáromi mesterségek. Bratislava

Kecskés Péter

- 1984 Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyaror-

szági összefüggéseihez. Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 401–455.

Kelemen Lajos

1944 Kalotaszeg történelmi és műemlékei. Kolozsvári Szemle 97–112.

Keleti Károly

1871 Hazánk és népe közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest

Kelényi Ferenc

1964 Sopron kereskedelme és ipara a kigyezés évében. Soproni Szemle 307–318.

Kerecsényi Edit

1957 Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomárom és környékén az elmúlt 90 év alatt. NÉ 123–149.

1960 Fehérhímnézés viseleti darabok Nagykanizsa környékéről. A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve. Szerk.: Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 303–329.

1975 Zala megye népi hímnézései. Bp.

1979 Zala megye néprajzi csoportjai. Bp.

1980 100 év népi lakáskultúrájának alakulása Csurgón. Somogy Néprajza II. 13–60.

U. Kerékgyártó Adrien

1936 Boldog község népének viselete. Népünk és Nyelvünk 65–74.

1977 Részletek az Ipoly menti magyar falucsoport viseletemlékeiből. Börzsöny néprajza. Szentendre, 399–442.

1980 Áttérés a paraszti viseletről a városi viseletre. Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi, 369–403.

1985 Népviseleti emlékek a Tápió mentéről. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, I. 545–595.

Kerékgyártó Adrien – Knézy Judit

1975 A Buzsák környéki színes paraszti hímnézés kialakulásának kérdéséhez. Somogyi Múzeumok Közleményei II. Kaposvár, 119–135.

Khin Antal

1970 A régi Csallóköz, mint halászhely. A Magyar Mézőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Bp., 257–266.

Király István

- 1962 Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből (1848–1945). Kaposvár
- 1965 A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. Agrártörténeti Szemle 550–570.
- 1968 A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében (1848–1944). Agrártörténeti Szemle 486–513.
- 1978 A Kaposvölgye somogyi részének történeti-gazdasági elhatárolása és tipizálása 1848 és 1944 között. Somogyi Múzeumok Közleményei III. Kaposvár, 339–346.
- 1980 Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905–06. évi dunántúli arató- és cselédsztrájkok összehasonlítása. Agrártörténeti Szemle 311–348.

Kirner A. Bertalan

- 1964 A békési vásár. Gyula

Kisbán Eszter

- 1961 A gyümölcskenyér elterjedésének tanulságai. Adatok a német–magyar interetnikus érintkezés kérdéséhez. Ethn. 325–343.
- 1970 Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában. Ethn. 308–315.
- 1984 Ételek, ételkészítés. Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárh János. Kecel, 769–791.

Kis Ernő

- 1905 Veszprém vármegye gazdasági leírása. Bp.

Kiskéri Balogh István

- 1898 Cserhádi néprajzi adatok. Ethn. 128–135.

Kiss Antal

- 1867 A néprajzi viszonyok. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Szerk.: Hunfalvy János. Pest, 87–104.

Kiss Ferenc

- 1942 Magyar parasztproféták. Bp.

Kiss Géza (1891–1947)

- 1937 Ormányság. Bp.

Kiss Géza

- 1985 Egy Dráva-menti régió társadalmának változása a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton (Ormányság 1767–1867). Somogy megye múltjából Kaposvár, 187–231.

- Kiss Jenő
1979 Mihályi tájszótár. (Rábaköz). Bp.
- Kiss József
1961, 1962 A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a Millennium évtizedében. Századok 581–613, 64–97.
- Sz. Kiss Károly
1879 Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből. Pápa
- Kiss Lajos (1881–1965)
1925 A hódmezővásárhelyi ember aprójószágai. Ethn. 148–162.
1927 Régi népdalok Hódmezővásárhelyről. Debrecen
1929/a Földművelés a Rétközön. Debrecen
1929/b A nyíregyházi szücsmesterség és szücsornamentika. Debrecen
1936 Földházak Szabolcsvármegyében. NÉ 72–91.
1938 Vízimalmok a Nyírségben. NÉ 85–97.
1939 A szegényember élete. Bp.
1943/a A szegényasszony élete. Bp.
1943/b A Nyírség halászata. Ethn. 20–55.
1956 Vásárhelyi híres vásárok. Szeged
1959 Vásárhelyi hétköznapok. Bp.
1961 Régi Rétköz. Bp.
1964 Vásárhelyi kistükör. Bp.
- Kiss Lajos (1900–1983)
1941 A szlavóniai sziget-magyarország ősi népzeneje. Kalangya 1–29.
1982/a Gombos és Doroszló népzeneje. Újvidék
1982/b Lőrincréve népzeneje. Karsai Zsigmond dalai. Bp.
- Kiss Lajos – Bodor Anikó
1984 Az aldunai székelyek népdalai. Újvidék
- Kiss Mária
1984 Interetnicska veze macarszkog obicsje „palázolás”. A magyarországi délszlávok néprajza 6. k. Bp., 67–73.
- Kiss Pál
1942 Marosvásárhely története. Bp.
- Kiss Tibor
1943 A Szigetvidék és Ormányság népének építészete. Bp.
- Kloss, Heinz
1969 Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert. Die Sprachgemeinschaften zwischen Recht und Gewalt. Wien

Knézy Judit

- 1974 Települési és építkezési változások Belső-Somogyban reformkor végétől a XX. század elejéig. Ethn. 48–60.
- 1978 A somogyi Balaton-mellék táji egységének problémája. Studium Historia Simigliense I. Kaposvár, 195–200.
- 1980/a Előszó. Somogy néprajza II. Anyagi kultúra. Szerk.: Knézy Judit. Kaposvár, 5–12.
- 1980/b Paraszti tejfeldolgozás és tejtermék fogyasztása Somogyban (1850–1945). Somogy néprajza II. Anyagi kultúra II. Szerk.: Knézy Judit. Kaposvár, 137–168.
- 1981 Faragványok és fából készült használati tárgyak a zselici falvak paraszti háztartásaiban. Zselici dolgozatok V. Kaposvár, 36–40.
- 1981–1983 Somogy megye jobbágyparaszti népének csoportjai és gazdálkodása (XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983. Bp., 285–308.
- é.n. A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850–1929) (Kézirat)

Knieszsa István

- 1934 A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. 62–73.
- 1941 A magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez. Bp.

T. Knotik Márta, Tésikné

- 1966 A Dél-Alföld női vászonruhái. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–1965/I. Szeged, 109–117.
- 1969 Dél-Alföldi ágyruhák. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966–1967/I. Szeged, 109–117.
- 1969 Dél-Alföld férfi fehérruhái. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/I. Szeged, 21–39.
- 1970 Szabadrajzú szőrös párnavegek a Dél-Alföldön. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/I. Szeged, 119–157.
- 1971 Keresztzemes szőrlímzések a Dél-Alföldön. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/I. Szeged, 185–201.

T. Knotik Márta – U. Varga Marianne

- 1971 Ruházkodás – viselési Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal – Illia Mihály. Tápé, 527–572.

Kocsi Márta – Csomor Lajos

- é.n./a Korondi székely fazekasság. Bp.

é.n./b Festett bútorok a Székelyföldön. Bp.

Kocsis Gyula

1971 Kertek és istállók. Mezőcsát népi kultúrájából. Szerk.: Barabás Jenő és Voigt Vilmos. Mezőcsát, 105–111.

1975 Bibliográfia a palócok kutatásához. Eger

1982 A város a jobbágyfelszabadulástól az első világháborúig. Cegléd története. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, I. 67–155.

Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera

1977 Perőcsény és Vámosmikola állattartása. Börzsöny néprajza. Szentendre, 93–128.

Kodály Zoltán

1905 Mátyusföldi gyűjtés. Ethn. 300–305.

1909 Zoborvidéki népszokások. Ethn. 29–37, 116–121, 245–247.

1913 Pótlék a zoborvidéki népszokásokhoz. Ethn. 114–116, 169–174, 235–239.

1937 A magyar nép zene. Bp.

Kodolányi János (ifj.)

1957 Baranyai szöttesek. Pécs

1958 Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. NÉ 5–18.

1960 Ormányság. Bp.

Kogutowicz Károly

1930, 1936 Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I–II. Szeged

Kollárov Mózés István

1912 Arad város és Arad megye román népe. Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográfiája. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula. Arad, III/1. 419–463.

Kolumbán Lajos

1903 A hétfalusi csángók a múltban és jelenben. Brassó

Kolumbán Samu

1894 Lozsád és népe. Ethn. 238–254.

1895 A hosdátiai népszokásai. Ethn. 119–123, 213–218.

Kolumbán Soma

1895 Hétfalusi csángó népi babonák. Ethn. 398–401.

Komáromy Miklós

1834 Gyula várossáról és a hajdani Gyula várról. Nagyvárad

- Komlósi Sándorné Nagy Piroska
 1979 Szigetvár-vidéki fehérhímezések. Janus Pannonius Múzeum
 Évkönyve 23. k. Pécs, 310–318.
- Komonyi Lászlóné
 1954 A „Dóró lárma” 1822–1824. Debrecen
- Komoróczy György
 1975 A városigazgatás 1720–1848 között. Hajdúszoboszló monog-
 ráfiája. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 255–296.
- Komoróczy Miklós
 é.n. (Gömör) Gömör-Kishont vármegye népe. Gömör-Kishont
 vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 164–204.
 é.n. (Hont) Hont vármegye népe. Hont vármegye a Selmezbá-
 nya. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 128–136.
- Komorovská, Marta
 1982 Črpáky v slovenských muzeách. Bratislava
- Konsza Samu
 é.n. Háromszéki magyar népköltészet. Szerk.: Faragó József. Ma-
 rosvásárhely
- Kopálová, Dana
 1981 Tradičné formy spracovania a obchodovania s ovocím. Ge-
 mer IV. Rimavská Sobota, 59–80.
- Korda Imre
 1886 A kiskunhalasi nyelvjárás. Magyar Nyelvőr 25–28, 64–67.
- Kormos László
 1967 Kunmadaras fejlődéstörténete termelészövetkezeti községgé
 alakulásáig. Szolnok
- Kotics József
 1985 Interetnikus kapcsolatok a fakitermelés szókincsében. Inter-
 etnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Kiegészítő
 kötet. Szerk.: Szabadfalvi József és Viga Gyula. Miskolc, 35–
 39.
- Kovačevićová, Soňa
 1981 A szlovákiai magyar népi kultúra differenciálódása Szlovákia
 Néprajzi Atlasza kutatásainak tükrében. A csehszlovákiai ma-
 gyar nemzetiség néprajzi kutatása. Szerk.: Botik, Ján – Méry
 Margit. Bratislava, 85–91.
- Kovács Aladár
 1904 Adalék a tolnamegyei Sárköz régi halászatához. NÉ 229–
 309.

- 1907 A Tolna megyei Sárköz népviselete. NÉ 71–94, 201–221.
- Kovách Géza
- 1956 A zilahi céhek. Bukarest
- 1976 Ahol Dózsa és Horea hadai jártak. Tanulmányok Arad és környéke történetéből. Bukarest
- Kovács Alajos
- 1936 Az egyke pusztítása Sárközben. Magyar Statisztikai Szemle 905–919.
- 1938 A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. Századok 561–575.
- Kovács András
- 1981 Vallomás a székely szombatosok perében. Bukarest
- Kovács Ágnes
- 1964 A szabolcs-szatmári népmese kutatás. Szabolcs-Szatmári Szemle 47–49.
- Kovács Ágnes (más)
- 1979 Az úrbéres viszony alakulása a csongrád-vásárhelyi uradalom mezővárosaiban (1722–1848). Agrártörténeti Szemle 414–431.
- Kovács Endre
- 1982 Doroszló hiedelemvilága. Újvidék
- Kovács Ferenc
- 1934 Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván. Erdélyi Múzeum 137–142.
- Kovács Gábor
- 1917 A „kálvinista Róma”. Szociográfiai vázlat. Bp.
- Kovács Gyula
- 1929 Makó város építészete a XVIII-ik század közepétől a XIX-ik század közepéig. Makó
- Kovács János
- 1901 Szeged és népe. Szeged ethnographiája. Szeged
- K. Kovács László
- 1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár
- Kovács Márton
- 1942 A felsőöri magyar népsziget. Bp.
- Kozma Ferenc
- 1879 A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota. Bp.

Kós Károly (ifj., dr.)

1944 A züricvölgyi gerencsérség. Dunántúli Szemle 118–131, 185–218.

1957 Magyar néprajzi tájak hazánk területén. Művelődés 2. sz. 32–34.

1964/a A kalotaszegi muszuj. Műveltség és Hagyomány VI. 153–180.

1964/b A kisküküllőmenti magyar népi építkezés (XVIII–XIX. századi adatok). Ethn. 299–308.

1966 Mobilierul cioplit din zona Lapus. Anuarul Muzeului Etnografie al Transilvaniei 1962–1964. Cluj, 184–189.

1971 Kászoni adatok a népi vadfogáshoz. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 323–346.

1972/a Népélet és néphagyomány. Bukarest

1972/b A vargyasi festett bútor. Kolozsvár

1976/a Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest

1976/b A romániai magyarság néprajzáról. Népismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, 8–29.

1978 Lápos vidéki szénégetők és szénégetés. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 64–71.

1980 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest

Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő

1972 Kászoni székely népművészet. Bukarest

1974 Szilágysági magyar népművészet. Bukarest

1978 Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest

1981 Moldvai csángó népművészet. Bukarest

Kósa László

1967/a Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarló-kasza eszközváltásához.) Ethn. 22–40.

1967/b A gyulai zöldségtermelő körzet alakulása. Agrártörténeti Szemle 496–512.

1970 A kandallós tüzelő. Népi Kultúra – Népi Társadalom IV. 81–96.

1972 Zenta bácskai mezőváros néprajzi képe. Létünk 3–4. sz. 139–151.

1973 Kalotaszeg népe. Tiszatáj 12. sz. 68–73.

1974 Néprajzi kutatások Békés megyében. Békési Élet 476–499.

1975 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben. Kósa

László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 7–51.

1980 A burgonya Magyarországon. Bp.

1983 A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. 211–235.

1984/a Malonyai Dezső és „A magyar nép művészete” (Füzetmeléklet Malonyai Dezső: A magyar nép művészete I. hasonmás-kiadásához). Bp.

1984/b Kisnemesek és utódaik viselkedése és gondolkodásmódja a XIX. században. Történeti antropológiai. Szerk.: Hofer Tamás. Bp., 328–335.

1984/c Győrffy István öröksége. Valóság 3. sz. 66–76.

1984/d „Hét szilvafa árnyékában”. Borsodi Művelődés 1. sz. 50–53.

1985 A feudális eredetű szabadalmas közösségek azonosságtudata és a néprajzi csoportok kutatása. Ethn. 274–296.

Kósa László – Filep Antal

1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp.

Körmendi Géza

1965 A tatai fazekasság története. Tata

Kőváry László

1847 Erdélyország statisztikája. Kolozsvár

1852 Erdély régiségei. Pest

1853 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben. Pest, II. 135–137.

1854 Torockó és a torockói nép. Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben. Pest, III. 136–138.

Kövér Fidél

1930 A Hanság földrajza. Szeged

Körmöczy László

1965 Tokaj-Hegyalja szőlőkultúrájának rekonstrukciója. Herman Ottó Múzeum Évkönyve V. Miskolc, 415–448.

Krajnyák Nándor

1968 Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról és jelenéről. Szerk.: Heltai Nándor. Kecskemét, 123–143.

Kresz Mária

- 1954 Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban. NÉ 127–147.
- 1956 Magyar parasztviselet 1820–1867. Bp.
- 1960 Fazekas, korsós, tálás. (Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához.) Ethn. 297–379.
- 1965 Maksa Mihály tálás (1851–1908). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–1965, Szeged, I/115–151.
- 1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára.) Ethn. 1–36.
- 1971 A Nagykunság fazekassága. Jászkunság 148–157.
- 1972/a Egy mohácsi fazekasműhely termelése (1904–1912). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1971. Pécs, 257–271.
- 1972/b A Borsod megyei fazekasság. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 11. Miskolc, 157–167.
- 1976 A csákvári fazekasság. Székesfehérvár
- 1978 Mezőtúr fazekassága 1813–1914. Bp.
- 1979 Népi szücsmunka. Bp.,

Krupa András

- 1970/a Negyedi káposztatermelők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. Békési Élet 61–77.
- 1970/b Adalékok három nemzedék női viseletének változásairól a XX. században Tótkomlós környékén. Békési Élet 485–492.
- 1974 Hiedelmek-varázslatok-boszorkányok (Békéscsaba, Tótkomlós és Csanádalberti szlovák lakói körében gyűjtött babonák, hiedelmi szokások). Békéscsaba
- 1976 Magyar–szlovák kölcsönhatások a békési hiedelemmondákban, Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. Miskolc, 143–153.
- 1980 Vzajomny splyv spolunezivania Mad'arov a Slovákov v Békéskéj župe v cykle zvykov vianočných sviatkov. Slováci v zahraničí 6. Martin, 44–53.
- é.n. Jelesnapok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál. Békéscsaba

Kubínyi András

- 1972 Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából 3. Kaposvár, 13–45.

- Kubinyi Ferenc és Vahot Imre
1853–1854 Magyarország és Erdély képekben I–IV. Pest
- Kuczy Károly
1976 Vízi élet, népi hajózás Foktón. Kalocsa
1984 A népnyelv sajátosságai. Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárth János. Kecel. 1045–1060.
- Kuhn, Walter
1934 Deutsche Sprachinselforschung. Berlin
- Kuknyó János
1975 A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései. Nyíregyháza
- Kulesár József
1896 Hegyhát. Baranya múltja és jelene. Szerk.: Várady Ferenc. Pécs, I. 219–269.
- Kunc Adolf – Kárpáti Kelemen
1880, 1894 Szombathely-Savaria rend. tanácsú város monographiája I–II. Szombathely
- Kücsán József
1979 Adatok a Mezőföld déli részének népi építkezéséhez. Alba Regia XVIII. Székesfehérvár, 307–333.
- Kürti Menyhért
1909 Heves vármegye népe. Heves vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 194–220.
- S. Lackovits Emőke
1975, 1977–1978 A lakáskultúra a Fertő mentén I–II. Arrabona. Győr, 17. 175–257; 19–20. 279–295.
1984 A Veszprém megyei német nemzetiség viseletkutatásának problémái és jellemzői. Veszprém megyei honismereti tanulmányok X. Veszprém. 85–98.
- Laczkó István
1964 Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlőtermesztésének monográfiája. Miskolc
- Lajos Árpád
1956 Szénégetés a Bükkben. Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc, 21–30.
1963 Díszes fafaragás a Hór-völgyén. Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. Miskolc, 103–135.
1979 Nemesek és partiak Szuhafőn. Miskolc

Lajtha László

1943 Újra megtalált népdaltípus. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Gunda Béla. Bp. 219–234.

1954/a Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés. Bp.

1954/b Széki gyűjtés. Bp.

Lammerth, Erich – Gehl, Hans

1978 Tipologia si geneza casei svabesti din Banat. Tibiscus. III. Timisoara, 145–165.

Lantosné Imre Mária → L. Imre Mária

Lábadi Károly

1983 Dohányosok. A telecskai dohánytermesztés és szokincse. Telecska

Lányi Mór

1902 A bácskai kivándorlás. Szeged

Lázár István

1899 Alsófehér vármegye magyar népe. Alsófehér vármegye monográfiája. I/2. k. Alsófehér vármegye néprajza. Nagyenyed, 465–673.

Lazicius Gyula

1936 A magyar nyelvjárások. Bp.

Lapadus, Eutimiu

1978 Ceapsa si conciul cu variantele lor in Banat. Tibiscus III. Timisoara, 71–108.

Lehoczky Tivadar

1881 Bereg vármegye monographiája I–III. Bp.

Lendvai Anna

1977 A nagykanizsai iparosok a XVIII–XIX. század fordulóján. VEAB Értesítője. Veszprém, 185–194.

1979 Zalai mezővárosok kézműiparának összehasonlító vizsgálata a XVIII–XIX. században. PAB–VEAB Értesítő. Veszprém, 211–217.

Lendvai Jenő

é.n. Ipar, kereskedelem és forgalom. Temes megye és Temesvár. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 265–287.

Létay Miklós

1979 Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma 1848–1945. Tanulmányok Budapest múltjából XXI. Bp. 152–199.

Linder László

1940 Doboz és környékének pásztorművészete. Békéscsaba

Lipóty Sándor

1935 Kecskemét th. város birtokszerzése és a szabad királyi város-
ság kérdése. Szeged

Lovassy Sándor

1931 Az Ecsedilág és madárvilága fennállásának utolsó évtizedei-
ben. Bp.

Lóczy István

1975 Somogy megye közlekedési hálózatának változása és Kapos-
vár központi szerepkörének kialakulása a XIX. század folya-
mán. Kaposvár, Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar
József. Kaposvár, 205–242.

Löffler Erzsébet

1985 Az egi kádárcéh. Mezővárosi kultúra Heves megyében.
Szerk.: Petercsák Tivadar. Bp.—Eger, 71–74.

Lőherer Andor

1899 Zebegény, hontmegyei község parasztgazdáinak monográfiá-
ja. Bp.

1908 Derecske nagyközség monográfiája. Bp.

Luby Margit

1927 A guba készítésének módja és a gubásmesterség. NÉ 217–
230.

1935 A parasztélet rendje. Szatmár megyében. Bp.

1936 Bábalelte babona. Bp.

1939 A szilva hazája. NÉ 300–310.

Lukács László

1982 Tűzhelyek a mezőföldi házban. Néprajzi Tanulmányok Dan-
kó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével szerk.:
Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 133–157.

1983 Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkameg-
osztás a Kelet-Dunántúlon. Alba Regia XX. Székesfehérvár,
185–199.

1984 A Mezőföld tájnevéről. Honismeret 1. sz. 26–28.

1985 A lakóház morfológiai változása a Káli-medencében. A
Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17. Veszprém,
699–724.

Lukácsy Imre

é.n. Ormánság népe. Pécs

- 1924 A dunavecsei református keresztyén egyház és község története. Dunavecse
- Lükő Gábor
- 1936 A moldvai csángók. Bp.
- 1940 Hortobágyi pásztorművészet. Debrecen
- 1982 Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete. Kecskemét
- MN = A magyarság néprajza I–IV. 1. kiad. Bp. 1933–1937; 2. és 3. kiad. 1941–1943. Bp.
- MNL = Magyar Néprajzi Lexikon I–V. k. Bp., 1977–1982. Főszerk.: Ortutay Gyula
- Machnyik Andor
- 1935 Csallóköz. Komárom
- P. Madar Ilona
- 1980 Alsónémedi szokásvilága. Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi, 451–494.
- Madarassy László
- 1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Bp.
- Magyar Eszter
- 1984 Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. Győr
- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I. rész
- 1897 Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XV. k. Bp.
- A magyar nyelv értelmező szótára
- 1960 II. k. Bp.
- Majland Oszkár
- 1905 Székelyföldi gyűjtés. Bp.
- Major Pál
- 1878, 1886 Moson-megye monographiája I–II. Magyaróvár
- Makkai Endre – Nagy Ödön
- 1939 Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár
- Makkai László
- 1942 Szolnok-Doboka megye pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár
- 1944 Erdély története. Bp.
- 1947 A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár–Bukarest, 463–478.

Maksay Ferenc

- 1941 A szászság megtelepülése. Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp. 87–105.
1976 A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. század fordulójáig. VEAB Értesítő. Veszprém, 43–60.

Malonyay Dezső

- 1907, 1909, 1911, 1912, 1922 A magyar nép művészete I–V. Bp.

Maluchov, Mirjana

- 1985 Rumuni u Banatu. Novi Sad

Manga János

- 1942 Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Bp.
1948 Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban. Ethn. 94–102.
1957 Die Hochzeitbräuche der Paloczen und ihre slowakischen Analogien. Acta Ethnographica 149–218.
1962 A hasznosi tömegpszichózis. (A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései.) Ethn. 353–388.
1969 A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei. MTA I. Oszt. Közl. 26. k. 113–142.
1972 Magyar pásztorfaragások. Bp.
1979 Palócföld. Bp.

Manherz, Karl

- 1979 Der Heideboden — Die Heidebauern. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 2. Bp., 43–71.

Manolescu, Radu

- 1965 Comertul Tarii Romanesti si Moldovei cu Brasovul (sec. XIV–XVI.) Bucuresti

Margitai József

- é.n. (1918) A horvát- és szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. Bp.

Markel, Hanni

- 1973 Rumänisch–ungarisch–deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen. Interferenzen. Szerk.: Kroner, Michael. Cluj–Napoca, 96–125.

Markel, Michael

- 1973 (Auswahl, Anordnung, Anmerkungen) Es sang ein klein Waldvöglein. Siebenbürgische Volkslieder sächsisch und deutsch. Cluj

Marková, Ema

1964 Vyroba gúb na Slovensku. Slovensky národopis 68–137.

Markuš, Michal (Márkus Mihály)

1937 Népi vadfogás Nyíregyháza vidékén. NÉ 345–349.

1940 Adatok a juhászok felvidéki elterjedéséhez. NÉ 203–205.

1943/a A bokortanyák népe. Bp.

1943/b Jolsvai kolomposok. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Gunda Béla. Bp. 245–264.

1964 Felsőmagyarországi kapaformák. Herman Ottó Múzeum Közleményei. Július, Miskolc, 35–41.

1968 Slovenská ľudová kultúra vo svetle slovensko–maďarských vzťahov. Věstník NSČ a SNS. Praha – Bratislava, 17–20.

1973 Odbyt a sposoby predaja šivetických hrnčarských výrobkov na prelome 19. a 20. storočia. Gemer I. Rimavská Sobota, 91–106.

1977 A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. Ethn. 365–391.

1980 A cseh és a szlovák néprajzi tájak és népcsoportok kutatásának eredményei. Néprajzi csoportok kutatási eredményei. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7., Bp. 182–219.

Martin Andor

1911 Mezőgazdaság. Torontál vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 204–234.

Martin György

é.n. Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Bp.

1966 Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai. MTA I. Oszt. Közl. 201–219.

1973 Legényes, verbunk, lassú magyar. (Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához.) Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 251–290.

1977 Az új magyar táncstílus és kialakulása. Ethn. 31–48.

1979 A magyar körtánc és európai rokonsága. Bp.

1980 Magyar táncdialektusok. Magyar néptánc hagyományok. Szerk.: Lelkes Lajos. Bp., 17–43.

1980–1981 Szék felfedezése és tánc hagyományai. Tánc tudományi Tanulmányok. 239–281.

1982 A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklórizmusban. Ethn. 73–83.

Martin György – Pesovár Ernő

1958 A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. Ethn. 424–436.

1980 Az alföldi tánc hagyomány és Szabolcs-Szatmár megye táncai. Magyar néptánc hagyományok. Szerk.: Lelkes Lajos. Bp. 29–36.

Martonfalvy Elek

1905 Népélet. Pápa város egyetemes leírása. Összeállította: Kaposy Lucián. Pápa, 145–149.

Matlekovits Sándor

1897, 1898 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor I–II. Bp.

Málnási Ödön

1928 Szoboszlói juhászat. NÉ 57–78.

Mályusz Elemér

1943 A magyarság a középkori Erdélyben. Hitel 267–289.

Márkus István

1943 Kertek és tanyák Nagykörösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét

Márkus Mihály → Markuš, Michal

Márton Béla

1928 Adatok Vállaj monográfiájához. Debreceni Szemle 221–224.

Márton Gyula

1948 A zilahi fazekasság. Kolozsvár

1972 A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest

Márton Gyula – Péntek János – Vöő István

1977 A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest

Mártonffy Károly

1854 Az egri nép jellege, szokásai. Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben. Pest, IV. 77–84.

Mártonffy Mária

1944 Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben. Bp.

Máténé Szabó Mária Rózsa

1984 (szerk.) A határokon kívüli magyar néprajzi kutatások. Bp.

Mátyás Jenő – Ipolyi Keller Iván

1912 Arad megye és város közgazdasági fejlődése 1895–1910. Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográfiája. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula. Arad, III/1., 79–93.

- Mertz Margit
1943 A szatmári svábok népviselete. Bp.
- Mezősi Károly
1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Bp.
- T. Mérey Klára
1956 A mezőgazdasági munkásság mozgalmái a Dunántúlon. 1905–1907. Bp.
1956 A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp.
1979/a Szigetvár a kapitalizmus kezdetén. Zselici Dolgozatok IV. Pécs, 47–56.
1979/b Az iparfejlődés útja a Paks–Mohács közötti Duna-szakasz településeiben (1828–1876). VEAB Értesítő Veszprém, 195–210.
1979/c Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. Somogy megye múltjából 10. k. Kaposvár, 265–305.
1979/d Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában. Barcs múltja és jeléne. Szerk.: Bihari Ottó. Kaposvár, 39–84.
é.n. A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. Kny. H.n. 7–138.
- Méry Margit
1984 Magyar–szlovák kapcsolatok a népviseletben Abaúj északi területén. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt Ernő – Szabadsfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 221–230.
- Mészáros Sándor
1969 Évszázadok viharában. Temerin története 1941-ig. Temerin
- Mikecs László
1941 Csángók. Bp.
1943–1944 A Kárpátokon túli magyarság. Magyarok és románok. Szerk.: Deér József és Gáldi László. Bp., I. 441–507.
- Miklóssy V. Vilmos
1978 Festőnövények a csiki háziiparban. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 91–100.
- Miklya Jenő
1962 Csanádapáca. Adatok a község történetéhez, földrajzához, néprajzához. Csanádapáca

- Mikó Imre
1932 Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. Kolozsvár—Cluj
- Miletics, L.
1897 Zaszpenietvo na katoliskite blgari v Szedlsgardszko i Banat. Szbornik za narodni umotveronija. Kn. XIV. Szofia, 284—543.
- Miskolczy Ambrus
1980 Néesség, társadalom és gazdaság Erdélyben a feudalizmus válságának idején. Történelmi Szemle 509—529.
1982 A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethn. 390—422.
- Miskolczy László — Vargha László
1943 A Nagykunság vidék népének építészete. Bp.
- Mohl Adolf
1926 Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék. Győr
- Moise, Ilie — Kluschi, Horst
1980 Portul popular din Judetul Sibiu. — Volkstracht Kreis Sibiu. Sibiu
- Moldován Gergely
1899 Alsófehér vármegye román népe. Alsófehér vármegye monográfiája I/2. k. Alsófehér vármegye néprajza. Nagyenyed, 725—1048.
1913 A magyarországi románok. Bp.
- Molecz Béla
1931 A szentesi nyelvjárásról. Népünk és Nyelvünk 256—263.
- Mollay Károly
1982 Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp.
- Molnár Ambrus
1968 Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. Agrártörténelmi Szemle 514—531.
- Molnár István
1947 Adatok a Hargita nyugati lejtőjének gyűjtögető gazdálkodásához. Miscellanea Ethnographica I. Kolozsvár, 49—57.
1963 A nyikómenti kézi cséplés. Ethn. 474—492.
1969 Szita és rostakéreg készítése Kőrösön. Aluta, Sepsiszentgyörgy, 291—308.

- 1970 Faforgácskalap kötése a Kovászna megyei Kőrösön. Aluta Sepsiszentgyörgy, 332–366.
- 1971 A kő feldolgozása Kézdivölgyben. Kovászna megye. Aluta, Sepsiszentgyörgy, 347–377.
- 1974 A hazai zsidófaragás térbeli-időbeli alakulásának, egykori és mai termelési sajátosságainak néhány vonása. A székelykeresztúri múzeum 25 éves jubileumi emlékkönyve. Csíkszereda, 245–267.
- 1976 A kőröspataki szalmafonás. Népiismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, 92–96.
- 1980 Népi vadfogási módok a Görgényi-hegység déli övezetében. Acta Hargitensia I. Csíkszereda, 197–216.
- 1974–1975 Népies vadfogás a Borszéki-medencében. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 205–234.

Molnár István – Molnár Kálmán

- 1971 Sóvidéki keresztzemesek. Csíkszereda

Molnár Kálmán

- 1974 Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához. A székelykeresztúri múzeum 25 éves jubileumi emlékkönyve. Csíkszereda, 307–325.

Morariu, Tancred

- 1937 Viata pastorala in Muntii Rodnei. Bucuresti

Morvay Judit

- 1950 Ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. Ethn. 148–171.
- 1955 A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. NÉ 31–64.
- 1957 Néprajzi adatok a Zobor-vidékről. (Település, építkezés, viselet.) NK. 1–2. sz. 122–127.
- 1960 A gazdálkodás alakulása Őriszentmiklóson. NK. 1. sz. 135–164.
- 1965 Táplálkozás. Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza. 400–427.
- 1980 A Zoborvidék néprajzi jellege. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 7. Bp., 149–160.
- 1981 Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. 2. bőv. kiad. Bp.

Morvay Péter

- 1937 Adatok az Alsó-Szamos halászatához. NÉ 282–292.

- 1940 Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorélete.
Ethn. 123–143.
- Morvay Péter és Pesovár Ernő
1954 (szerk.) Somogyi táncok. Bp.
- Móricz Zsigmond
é.n. Szatmár megye népe. Szatmár vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 256–277.
- Mózes Mihály
1976 Debrecen ipara a dualizmus korában. Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk.: Ránki György. Debrecen, 81–146.
- Mózes Teréz (Tereza)
1975 Portul popular din barinul Crisul Alb. Oradea
1976 A körösrévi és báródi fazekasságról. Népismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, 97–102.
1980 Gondolatok a körösrévi fazekasságról. Korunk 106–109.
1981 Érmelléki borpincék. Népismereti Dolgozatok 1981. Bukarest, 51–62.
- Mruškovič, Štefan
1974 Obilné zásobnice. Martin
- Mucsi Ferenc
1962 Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon. 1900–1906. Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán. Bp., I. 315–393.
- Muraközi Ágota
1972 Cifrázott pitvarok Ajakon. Jósa András Múzeum Évkönyve XII–XIX. k. Nyíregyháza, 55–72.
- Muzsnai Lászlóné
1976 A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása 1686–1773. VEAB Értesítő. Veszprém, 127–150.
- Mühl Nándor
1964 A soproni szőlészet története 1845–1945. Sopron.
- Müller, Carl
1931 Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der deutschen Siedlungen bei Satmar in Rumänien. Stuttgart
- Nagy Apáthi Kiss Sámuel
1822 Értekezések Somogyról. Tudományos Gyűjtemény V. 35–50.

- 1823 Soprony Vármegyének rövid Esmértetése. Tudományos Gyűjtemény X. 53–67.
- Nagy Benjamin
1960 A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány I–II. 67–95.
- Nagy Czirok László
1959 Pásztorélet a Kiskunságon. Bp.
- Nagy Czirok László – Vargyas Lajos
1954 Régi népdalok Kiskunhalasról. Bp.
- Nagy Dezső
1960 A ceglédi földmunkásmozgalom története 1919-ig. Cegléd
- Nagy Erzsébet
1903 A csallóközi aranymosás. NÉ 305–310.
- Nagy Gyula
1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Bp.
- T. Nagy Imre
1902 Csík megye közigazdasági leírása. Bp.
- Nagy Jenő
1957 A moldvai csángó öltözet szókincsének román jövevényszavai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 87–96.
1958 A torockói magyar népi öltözet. Bukarest
1984/a Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest
1984/b Az erdélyi magyar *felsőruha* és a szász *Fälsche* (Adalék a magyar–szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz.) Ethn. 242–255.
- Nagy József
1900 A Hegyhát vidék építkezése. NÉ 81–96.
- Nagy József (más)
1978 Eger története. Bp.
- B. Nagy Margit
1970 A székelykapu eredete és múltja. Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 73–84.
- Nagy Miklós
1971 Földművelő Aranyosszék. Művelődés 6. sz. 16–19.
- Nagy Olga
é.n. Előbb a tánc, aztán a lakoma. Mezőségi népmesék. Szerk. és bevezette: Faragó József. Bukarest
1976 Széki népmesék. Bukarest

Nagy-Kálózi Balázs

1943 Jászkunsági reformátusok leköltözése a Bácskába II. József korában. Bp.

Naszádos István

1978 Gazdaság- és társadalomtörténet. Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 461–500.

Nádasi Éva

1980 A néprajzi, etnikai csoportok helyzete, elkülönítése, kapcsolatai a dél-dunántúli régiókban. Módszertani elvek. Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. Szerk.: Tóth Tibor. Pécs, 209–228.

Netoliczka, Luise → Treiber-Netoliczka, Luise

Neugeboren Emil

1913 Az erdélyi szászok. Bp.

Némedi Dénes

1985 A népi szociográfia 1930–1938. Bp.

Németh Imre

1940 (szerk.) Paks település- és gazdaságföldrajza. Paks

1976 (szerk.) Paks nagyközség monográfiája. Paks

Niederhauser Emil

1965 A parasztság Európában. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk.: Szabó István Bp., II. 655–691.

Nitsch Mátyás

1913 A dunántúli németség. Bp.

Novák József Lajos

1909 Homokmégy népi művészete. NÉ 153–166.

1913 Adatok Bény község néprajzához. NÉ 32–67.

1913, 1914 Rákospalota néprajzi leírása. NÉ 249–269, 68–98, 217–235.

Novák László

1977 A Börzsöny északnyugati vidékének település-néprajzi viszonyai. Börzsöny néprajza. Szentendre, 243–307.

1978 Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából. Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 9–168.

1980/a Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII–XX. században. Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi, 271–301.

- 1980/a Fejfák a Duna-Tisza közén. Nagykőrös
- 1982/a Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. Cegléd története. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, 121–188.
- 1982/b Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. A zárótanulmányt írta: Sztrinkó István. Nagykőrös
- Novak, Vilko**
- 1983 A szlovén népi kultúra struktúrája. Ethn. 255–264.
- Nyakas Miklós**
- 1974 A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig (1717–1848). Polgár története. Szerk.: Bencsik János. Polgár, 134–226.
- Nyárády Mihály**
- 1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. NÉ 84–99.
- 1935 A Nyírség nemes házai. NÉ 46–58.
- 1938 Rétköz régi halászata. Ethn. 156–174, 380–394.
- 1939/a Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István. Nyíregyháza, 200–216.
- 1939/b Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon. Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István. Nyíregyháza, 65–77.
- 1956 A burgonya egy szabolcsi község (Rakamaz) életében. Szabolcs-Szatmári Szemle, 97–110.
- 1960 A szatmárcsekei temető fejfái. Jósa András Múzeum Évkönyve III. k. Nyíregyháza, 193–218.
1964. Az ajaki népviselet. Jósa András Múzeum Évkönyve IV–V. Nyíregyháza, 141–190.
- Nyáry Albert**
- 1906 Mihálygerge népe. Ethn. 288–298.
- 1909 Piliny néprajzi vázlata. NÉ 1909 129–152.
- 1910 Mihálygerge népköltészete. Ethn. 235–240, 348–357.
- Nyegre László**
- 1906 Máramaros megye közgazdasági leírása. Bp.
- Nyilas István**
- é.n. A vármegye népe. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. II. 1–37.
- Oberding József György**
- 1937 A bánági magyarság. Kny. a Láthatárból. Bp.
- 1939 A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomrajzi vázlata. Kolozsvár

Oláh József

- 1971 A mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus korában. Hajdúdorog története. Szerk.: Komoróczy György. Debrecen. 99–129.
- 1972 Hajdúhadház mezőgazdasága a XVII–XX. században. Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: Komoróczy György. Gyula, 153–178.
- 1975 Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Bp.

Olsvai Imre

- 1975 A somogyi magyarság zenéje. Együd Árpád (szerk.) Somogyi népköltészet. Somogy néprajza I. Kaposvár, 409–493.

Oltvai Ferenc

- 1964 Mezőkovácsháza község telepítése és fejlődése a gyáripar megindulásáig 1814–1848. Emlékkönyv Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulójára. Mezőkovácsháza, 22–92.

O'Neil, Timothy

- 1977 Life and Tradition in Rural Ireland. London

Orbán Balázs

- 1868–1873 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból I–VI. k. Pest–Bp.
- 1889 Torda város és környéke. Bp.

Orbán János

- 1943 Székelykeresztúr története. Kolozsvár

Orgonás Mihály

- 1942 Dejan (Dézsánfalva) (Falutanulmány). Magyar Kisebbség 124–134.

Orosz István

- 1962 Négy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadulás után. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve I. Debrecen, 109–128.
- 1963 Mándok birtokviszonyainak változásai 1870–1909. Acta Universitatis Debrecensis de Ludovico Kossuth Nominata II. Debrecen, 157–170.
- 1965 Differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., II. 9–146.

- 1972 A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a XIX. század végén. Déri Múzeum Évkönyve 1971. Debrecen, 173–180.
- 1973/a A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. Hajdúböszörmény története. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 343–390.
- 1973/b Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás, 89–208.
- 1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. Magyarország története VI/2. k. Szerk.: Katus László. Bp., 1039–1117.
- 1980 A „rideg tanya”. A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szabad György. Bp. 170–216.
- 1981 Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVI–XIX. században. Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu, 229–297.
- 1982 A tanyák kialakulása a Hajdúságban. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. k. Debrecen, 27–41.
- 1985 A mezővárosok észak-magyarországi típusai. Mezővárosi kultúra Heves megyében. Szerk.: Petercsák Tivadar. Bp.–Eger, 5–14.
- Ortutay Gyula
- 1937 Magyar népismeret. Bp.
- 1940/a Kis magyar néprajz. Bp.
- 1940/b Fedics Mihály mesél. Bp.
- Ortutay Gyula – Katona Imre
- 1970 Magyar népdalok I–II. Bp.
- Osváth Pál
- 1875 Bihar vármegye sárréti járásának leírása. Nagyvárad
- Ottlik Péter
- é.n. Temes vármegye mezőgazdasága. Temes vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 161–179.
- Ódor János
- 1979 Sióagárd női viseletének rövid története. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII–IX. Szekszárd, 253–258.
- Örsi Julianna
- 1984 Kecel népe, mint közösség. Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárth János. Kecel, 819–848.

- 1985 Adatok a Tápió mente társadalomnéprajzához. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, II. 657–705.
- Ósz János
- 1969 Az élet vize. Kis-Küküllő völgyi népmesék. Szerk.: Faragó József. Bukarest
- Pacala Viktor
- 1909 A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás. NÉ 102–118.
- Pach Zsigmond Pál
- 1963 Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp.
- Padányi Gulyás Jenő
- 1937 A Fertő vidék népének építészete. Bp.
- Paksa Katalin
- 1970 Kálmány Lajos nyomában a Bánátban. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. 4. sz. 9–107.
- 1980 A szögedi nemzet zenéje. Bálint Sándor: A szögedi nemzet. III. 575–905.
- Paládi-Kovács Attila
- 1965 A keleti palócok pásztorkodása. Debrecen
- 1966 Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethn. 295–296.
- 1968 A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány X. 175–218.
- 1969 Az abara. Egy szénatartó építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. Népi Kultúra – Népi Társadalom II–III. 79–101.
- 1973/a Az anyagi kultúra alakulása néhány délföldi (bánsági) magyar faluban. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 291–326.
- 1973/b A magyar parasztság kerekese járműveinek történeti és táji rendszerezése. NK 5–81.
- 1973/c Ukrán szörványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 327–367.
- 1977 A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. 392–411.
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp.
- 1980/a A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmondatok a Magyarság Néprajzához 7. Bp. 57–76.

- 1980/b Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Bp. (szerk.)
- 1981/a Hagyományos vízihordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethn. 307–333.
- 1981/b Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. Szélgótarján, 163–178.
- 1982/a A barkóság és népe. Miskolc
- 1982/b Piac és vándorásítás a Losonc vidéki magyar kertészfalvak életében. Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Módy György közreműködésével szerk.: Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 377–385.
- 1984/a Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 61–73.
- 1984/b A magyar szekér a Kárpát-medencében. Tanulmányok Szatmár néprajzához. Farkas József közreműködésével szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 157–168.
- Paličková-Pátková, Jarmila
- 1981 L'udové kožušnictvo na Slovensku. Bratislava
- Palotay Gertrúd
- 1930 Egy palóc falu ruházata. NÉ 137–142.
- 1937 A „harisnya” szabása Csík megyében. NÉ 338–339.
- 1938 A gyimesi csángók hímzései. Ethn. 97–101.
- 1944 A szolnok-dobokai Szék magyar hímzései. Kolozsvár
- 1947 Magyar hatások a románok ruházatában Kalotaszegen és vidékén. Ethn. 19–40, 173–186.
- Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila
- 1940 Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok. Bp.
- 1943 Mezőségi magyar hímzések. Kolozsvár
- Palov József
- 1985 Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. Békéscsaba
- Pap Jánossy Magda
- 1971 Györgyfalva viselete. Ethn. 497–567.
- Papp László
- 1930 A kecskeméti viselet múltja. NÉ 14–56.

- 1936 A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged
 1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés. NÉ 285–310.
- Papp József
 1967 Tiszacsege. Debrecen
- Pataki József
 1937 Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. Pécs
- Pavel, Emilia
 1976 Portul popular moldovanesc. Iasi
- Pálos Ede
 1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. NÉ 150–173.
- Pápay Ernő
 1907 Komárom vármegye népe. Komárom vármegye és Komárom szabad királyi város. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 164–175.
- Pápai Károly
 1890 A Csepel-sziget és lakói. Bp.
 1891 A Karancs és a karancsalji palócok. Földrajzi Közlemények 217–248.
 1893 A palóc faház. Ethn. 1–31.
- Pelle Ferenc
 1965 (összeállította) A 150 éves Kevermes község története. Kevermes
- Penavin Olga
 1972 Székelykeve (Skorenovac) népének hitvilága. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. 11–12. sz. 121–146.
 1976 Kórogyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek, balladás dalok. Újvidék
 1981 A nagycsaládszervezet Kórogyon. Újvidék
- Petánovics Katalin
 1971 A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. k. 315–345.
- Petercsák Tivadar
 1978 Hegyköz. Miskolc
 1981/a Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: Viga Gyula közreműködésével Szabadfalvi József. Miskolc
 1981/b Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethn. 436–451.
 1983 Népi szarvasmarhatartás a Zempléni-hegységben. Miskolc

- 1984 Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 457–506.
- Petri Edit – Molnár Lajos
- 1983 Vác az abszolutizmus korában, Vác története. Szerk.: Sági Vilmos. Szentendre, II. 289–336.
- Petri Mór
- 1901–1904 Szilágy vármegye monographiája I–VII. h.n.
- Petróczi Sándor
- 1961 Cegléd településtörténete. Cegléd
- 1965 Pest megye újjátelepülése 1711–1760. Pest megye múltjából. Szerk.: Lakatos Ernő. Bp., 95–104.
- Petrov István
- 1976 Karcag város gazdaságtörténeti fejlődése. Karcagi krónika (Fejezetek a város legújabbkori történetéből) Szerk.: Bellon Tibor. Karcag, 13–35.
- Pénovátz Antal
- 1975 A pacseri földművelés és állattartás szótára. Újvidék
- 1979 Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék
- Péntek János
- 1979 A kalotaszegi népi hímzés és szókincse. Bukarest
- Péterfy Tamás
- 1922 A korai burgonya termesztése. Bp.
- Pillich László
- 1979 Előzetes megközelítések egy Hóstát monográfiához. Korunk, 461–467.
- 1985 Városom égyűrűi. Bukarest
- Pillich László – Vetési László – Vincze Zoltán
- 1984 A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása (1899–1980). Változó valóság 1984. Szerk.: Egyed Péter. Bukarest, 54–113.
- Pintér János
- 1983 A Duna-Tisza közti szőlőterület alakulása a századforduló idején és a két világháború között. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983. Bp., 159–180.
- Pintér Sándor
- 1880 A palócokról. Bp.
- 1891 A népmesékről. Losonc

- 1909 A palóc család otthona. NÉ 200–207.
- Pogány Mária
1966 Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásánál a XIX. század második felében. Bp.
- Polány István
1938 A nyugat-magyarországi horvát telepedések. Vasi Szemle 232–245.
- Ponyiczky Zoltán
1911 Szarvas város települése és építkezése. Bp.
- Porkoláb István
1927 Celldömölk. Kismáriacell szabadalmas mezőváros története. Celldömölk
- Posea, Gheorghe
1962 Tara Lapusului. Bucuresti
- Pozsony Ferenc
1984 Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák. Bukarest
- Cs. Pócs Éva
1964 Zagyvarékas néphite. NK. Bp.
- Pölöskei Ferenc
1962 Parasztmozgalmak a forradalom és szabadságharc bukásától 1868-ig. Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon. 1849–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Bp., I. 35–106.
- Prasličková, Mária
1979 Brdárstvo a voštinárstvo v západnom Gemeri. Rimavská Sobota
- Prickler, Harald
1970 Burgenlands Städte und Märkte. Die Städte des Burgenlandes. Szerk.: Knittler, H. Wien, 41–55.
- Pukánszky Béla
1940 Német polgárság magyar földön. Bp.
1943 Erdélyi szászok és magyarok. Pécs
- Puskás Julianna
1982 Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp.
- Putz Éva
1943 Koloni lagzi. Pozsony

- Rab János – Tankó Péter – Tankó Magdolna
 1981 Népi növényismeret Gyimesbükkön. Népismereti Dolgozatok
 1981. Bukarest, 23–38.
- Rajczy Mária Mathilda
 1943 Csepreg irodalmi múltja és népköltészeti hagyományai. Sopron
- Rapp Jakab, Rapcsányi
 1927 Jánoshalma története, Bp.
 1934 Baja. Bp.
- Rácz István
 1957 A hajdúság kialakulása. Bp.
 1969 A hajdúk a XVII. században, Debrecen
 1973/a A hajdúszabadság birtokában. Hajdúböszörmény története. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 62–120.
 1973/b Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság. Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István. Hajdúnánás, 249–290.
 1980/a A tanyarendszer kialakulása. A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp. 97–148.
 1980/b A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon. 1849–1914. Bp.
 1981 (szerk.) Debrecen története. 1693–1849. Debrecen
 1982 A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Ethn. 1–32.
- Rákos István
 1973 Vésztő története újratelepülésétől 1848-ig. Vésztő története. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, 119–140.
 1984 A feudalizmus utolsó évszázadai (1573–1848). Hódmezővásárhely története I. Szerk.: Szigeti János. Hódmezővásárhely, 449–576.
- Rapcsányi Jakab → Rapp Jakab
- Reiszig Ede
 1909 Bács-Bodrog vármegye története. Bács-Bodrog vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. I. 28–248.
- Reizner János
 1892 Makó város története. Makó
 1895 Szeged és Dél-Magyarország. Szeged magyarságának kulturális és nemzeties hatása a délvidékre. Szeged

- Rell Lajos
 1930 Békéscsaba népe. Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Főszerk.: Kornis Géza. Békéscsaba, 130–193.
- Retzlaff, Hans
 1934 Bildniss eines deutschen Bauernvolkes. Die Siebenbürger Sachsen. Berlin und Stuttgart
- Réső Ensel Sándor
 1866 Magyarországi népszokások. Pest
- Réz, Heinrich
 1935 Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben. Schrif-
 terreiche der deutschungarischen Heimatblätter. I. Bp.
- Riedl, Franz – Steiner, Stefan
 1962 Die Ungarndeutschen. Weg einer Volksgruppe. Freilassing
- Ritoók János
 1980 Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok. Bukarest
- Roknich György
 1943 A horvátországi magyar településekről. Láthatár, 30–33.
- Román János
 1957 A sárospataki kerámia. Bp.
- Róheim Géza
 1925 Magyar néphit és népszokások. Bp.
- Rudinski, Antun
 1984 A pannon ház észak-bácskai változatai. Műemlékvédelem. 2. sz. 73–83.
- Ruzitska Lajos
 1964 A magyar vasútépítések története 1914-ig. Bp.
- Ruzsás Lajos
 1957 A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848–1900. Pécs
 1963, 1964 A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században I–II. Bp.
 1964 A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal 1711–1848. Bp.
 1966 A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon. (A városi fejlődés gazdasági alapjai.) Bp.
 1968 A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI–XVII. században. Értekezések 1967–1968. Bp., 225–254.

- 1972 Az észak-mecseki bányavidék mezőgazdaságának alakulása. Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. Szerk.: Ruzsás Lajos. Bp. 69–101.
- 1974/a Wirtschaft und Gesellschaft in der Kleinstädten des pannonischen Raumes vom XVI. bis zum XIX. Jahrhundert. Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf IV. Szombathely, 21–34.
- 1974/b Dunántúli mezővárosi fejlődés a kései feudalizmus korában. Somogy megye múltjából 5. Kaposvár, 49–60.
- 1974/c A mezővárosi fejlődés XIX. századvégi és XX. századi problémái. Vásárhelyi Tanulmányok V. Hódmezővásárhely, 25–31.
- 1976 A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686–1767. VEAB Értesítő II. Veszprém, 7–21.
- Salamon Anikó**
- 1975 Gyimesi mondák. ELTE Ókortudományi tanszékének kiadványai 10. Bp., 65–156.
- Sarosácz György**
- 1972 A mohácsi kerámia és története. Pécs
- 1973 Magyarország délszláv nemzetiségei. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. Bp., 369–390.
- Sáfrány Zsuzsanna**
- 1974 A Janus Pannonius Múzeum gyufatartói. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 17–18. Pécs, 205–222.
- 1977/a Baranyai tükrösök. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 19. Pécs, 197–228.
- 1977/b Váraljai festett bútorok. (Gyűjtemény ismertetés.) Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21. Pécs, 169–181.
- Sándor Gábor**
- 1942 A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei. Kolozsvár
- 1943 Kik viseltek feketeszűrt a kolozsvári Hóstátban? Erdélyi Múzeum, 97–98.
- 1944 A hóstátiak szénavontatása. Kolozsvár
- I. Sándor Ildikó**
- 1977 Tüzelőberendezések változása a Börzsöny vidékén. Börzsöny néprajza. Szentendre, 357–198.
- 1985 A lakóház tüzelőberendezéseinek változása száz év alatt a

Tápió vidékén. Tápió mente néprajza. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, I. 449–525.

Sándor István

1956 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ 185–196.

1975 A matyók. Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: Sárközi Zoltán és Sándor István, h.n. 773–785.

Sándor Pál

1968 A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében. Statisztikai Szemle 415–429, 531–542.

1975 A Fejér megyei parasztság rétegződésének kérdéséhez a jobbagyfelszabadítás után. II. rész Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. sz. Bp., 231–259.

Sántha Alajos

1942 A bukovinai magyarok története. Kolozsvár

Sápi Lajos

1979 Debrecen népi építészetének hagyományai. Hajdú-Bihar népi építésze. Szerk.: Szöllösi Gyula. Debrecen, 121–152.

Sárkány József

1928 (összeállította) Emlékkönyv Cegléd reformációjának 400-ig évfordulójára. Cegléd

Sárkány Mihály

1983 Parasztság és termelési viszonyok. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. 21–37.

1984 Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. Történeti antropológia. Szerk.: Hofer Tamás. Bp. 87–96.

Sárközi Zoltán

1963 Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában. (1790–1848). Bp.

1965 A summások. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp., II. 321–183.

1975 Mezőkövesd története 1275–1918. Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: Sárközi Zoltán és Sándor István, h.n. 39–173.

Sáry István

1979 Moson megye gazdasági fejlődése a reformkortól a kiegyezésig. Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 137–139.

Das sächsische Burzenland

- 1898 Zur Honterusfeier herausgegeben über Beschluss der Kronstädter evang. Bezirkskirchenversammlung A.B. Kronstadt
- Sacara, Nicolea – Cica, Vasile
- 1978 Gospodăria maghiara din Babsa de la Muzeum Banatului. Tibiscus III. Timisoara, 167–180.
- Scherer, Anton
- 1955 Donauschwäbische Bibliographie 1935–1955. München
- Scherer Ferenc
- 1938 Gyula város története. I–II. Gyula
- Schlandt-Wachner, H.
- 1965 Die Tulpe als Motiv in der siebenbürgischen Stickerei. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 2/91–95.
- Schneller Károly
- 1930 A magyarországi protestáns népesség sajátosságai. Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, 319–431.
- 1943 Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében. Kolozsvár
- Schoen Arnold
- 1911 Palóc népdalok. (Ipolybalog). Bp.
- Schram Ferenc
- 1975 A máriabesnyői búcsújáró hely. Studia Comitatus 3. Szentendre, 277–300.
- Schubert, Gabrielle
- 1981 Ungarn und Slowenen. Zeitschrift für Balkanologie 82–88.
- Schuller, Gustav
- 1896 Die siebenbürgisch-sächsische Bauernhof und seine Bewohner. Eine kulturhistorische Skizze. Hermannstadt
- Schullerus, Adolf
- 1926 Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss. Leipzig
- Schuster Hugó
- 1918 A szász és a székely parasztház. Bp.
- Cs. Schwalm Edit
- 1984 Népi táplálkozási adatok a szlovák–magyar interetnikus hatáshoz. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk. Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 211–214.
- 1985 Az egeri népviselet változása a XIX. század közepétől az

1950-es évekig. Mezővárosi kultúra Heves megyében. Szerk.:
Petercsák Tivadar. Bp.–Eger, 51–64.

Sebess Dénes

1902 A székelység pusztulása. Marosvásárhely

Sebestyén Ádám

1972 A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madé-
falvától napjainkig. Szekszárd

1976 Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván, Szekszárd

Sebestyén Gyula

1906 Dunántúli gyűjtés. Bp.

Sebestyén Kálmán

1979 Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. Művelődés-
történeti Tanulmányok. Szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond
– Tonk Sándor. Bukarest, 138–160.

Cs. Sebestyén Károly

1908 A gyimesi csángóház. NÉ 190–200.

Sebők László

1880 Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös

Sebők Samu

1902 Adatok Zalaegerszeg r.t. város történetéről. Zalaegerszeg

Secosan, Elena – Kósa-Szántó Vilma – Kardalus János

1979 Hargita megyei népviselet. Csíkszereda

Seemayer Vilmos

1934, 1935 Pajtáskertek Nemespátrón. NÉ 65–81, 36–45.

Selmezi Kovács Attila

1976/a Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon.
Debrecen

1976/b A repcetermesztés alakulása XIX. századi Magyarországon.
A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974.
Bp. 75–98.

Semp, M.

1912 Etwas über die kultur- und wirtschaftlichen Verhältnisse der
sächsischen Gemeinden des Burzenlandes. Brassó (Kronstadt)

Senz, Josef Volkmar

1974 (szerk.) Donauschwäbische Siedlungsgebiete. München

Seres András

1971 Barcaújfalusi fazekasság. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 379–403.

1972 Barcasági csángó leányingek hímzésmintái. Sepsiszentgyörgy

- 1973/a Barcasági csángó férfiüngök, menyecskeüngök, öregasszonyüngök és díszkendők hímzésmintái. Sepsiszentgyörgy
- 1973/b Ceramica populara ceangaisca. Tara Birsei. Szerk.: Nicolae Dunare. Bucuresti, II. 232–238.
- 1976 Hétfalusi „csángó bútor”. Népismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, 103–107.
- 1978 Erdővidéki szuszékok. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 118–128.
- 1980 A fogarasföldi népi fazekasságról. Népismereti Dolgozatok 1980. Bukarest, 92–99.
- 1984 Barcasági magyar népköltészet és népszokások. Sajtó alá rendezte: Keszeg Vilmos. Bukarest
- Sergő Erzsébet**
- 1963 Dunaújvárosi (pentelei) népi bútorok. Alba Regia II–III. Székesfehérvár, 182–196.
- 1972, 1977–1978 A dőri kerámia. Arrabona 14, 19–20. Győr, 199–233, 257–277.
- 1976 Pentelei női viselet. Alba Regia 15. Székesfehérvár, 217–236.
- Sigerius, Emil**
- 1940 (szerk.) Sibenbürgisch-sächsische Leinenstickereien I. 4. kiad. Hermannstadt
- Silling István**
- 1981 A kupuszinai női népviselet változásának szemiotikai vizsgálata. Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 12–13. füzet 1979–1980. Újvidék, 115–123.
- Sima László**
- 1914 Szentes város története I. Szentes
- Simitska Endre**
- 1900 Szabolcs vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 259–279.
- Simon, Franz**
- 1981 Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete. Oberschützen
- Simon Péter**
- 1962 A kiegyezés utáni mezőgazdasági fejlődés és a századvégi agrárszocialista mozgalmak. Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Bp. I. 107–134.

Simonffy Emil

- 1971/a A jobbágytelek szerepe a nyugat-dunántúli vármegyékben. Agrártörténeli Szemle 386–391.
- 1971/b Egy fejlődésben lemaradó táj. Göcsej paraszti gazdálkodásának néhány kérdése. Göcseji Helikon, 3. sz. 7–15.
- 1974 A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. Zalai Tükör I. 60–104.
- 1975 Kaposvár a várossá alakulás útján. (A XIX. század 30–70-es éveit). Kaposvár. Várostörténeli tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 243–296.
- 1978 A parasztbirtok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben. PAB–VEAB Értesítő, Székesfehérvár, 50–55.

Simonné Tigelmann Ilona

- 1977 Zalaegerszegi kézművesek a XVIII–XIX. században. VEAB Értesítő, Veszprém, 179–184.

Simonyi Jenő

- 1882 Kalocsa környéke. Földrajzi Közlemények 281–320.

G. Sin Edit

- 1979 Szentendre a XIX–XX. század fordulóján. Studia Comitensis 8. Szentendre, 17–58.

Siráczky, Ján

- 1966 St'ahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storoči. Bratislava

Sinkó Kalló Katalin

- 1980 Kalotaszegi nagyírásos. Bukarest

Sisa Béla

- 1983 Békés népi építészetének emlékei. Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés, 574–594.

Sihvo, Pirkko

- 1978 Tradition und Volkskunst in Finnland. Helsinki

Slatineau, Barbu

- 1972 Studii de arta populara. Bucuresti

Solymosi László – Mikóczi Alajos

- 1979 Nagybjom története, Kaposvár

Solymossy Sándor

- 1920 Mese a jávorfáról. Ethn. 1–25.

- 1929 A székely népballadáról. Emlékkönyv a Székely Nemzeti

Múzeum ötven éves évfordulójára. Szerk.: Csutak Vilmos.
Sepsiszentgyörgy, 660–668.

Somkuti Éva

1978 Székesfehérvár kereskedelmi élete a XIX. század közepén.
PAB–VEAB Értesítő. Székesfehérvár, 194–156.

Somogyi Gyula

1912/a Arad megye magyar népe. Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula. Arad, III/1. 255–359.

1912/b Arad megye német népe. Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula. Arad, III/1. 360–418.

1913 Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeinek leírása. Arad vármegye és Arad szabad királyi város. Szerk.: Jancsó Benedek és Somogyi Gyula, Arad, III/1. 2. rész.

Somogyi Manó

1905 A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Ünnepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből Földes Béla kir. magyar tudomány-egyetemi ny. r. tanárnak. Bp. 194–249.

Soós Imre

1940 Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Képek a Sopron megyei községek és családok történetéből. Ősi sopronmegyei nemzetségek. Szerk.: Horváth László. Sopron, 1–88.

1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger

1975 Heves megye községei 1867-ig, Eger

Spira György

1965 Parasztsors Pest megyében a jobbágyfelszabadító forradalom küszöbén. Pest megye múltjából. Szerk.: Lakatos Ernő. Bp. 203–242.

Stahl Ferenc

1974 Az Őrség jogállása. Vasi Szemle 218–237, 390–403, 553–566.

Stoica, Georgeta – Moraru, Olivia

1981 Zona etnografica Bran. Bucuresti

Streitmann Antal – Kaufmann István – Czirbusz Géza

1911 Torontál vármegye népe. Torontál vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 141–168.

Štika, Jaroslav – Langer, Jiří

- 1974 (szerk.) Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Sborník Valašského muzea v přípode v Rožnové pod Radhoštěm. Ostrava

Sugár István

- 1981 Az egri vörös bor termelésének múltjából, az egri bikavér kialakulása. Agrártörténeti Szemle 104–132.

Sulán Béla

- 1957 Adatok a rozsnýói szücsökről. NK. 1–2. sz. 13–20.

Surányi Dezső

- 1981 Bolgárkertészek Cegléden és hatásuk a zöldségtermesztésre. Agrártörténeti Szemle 163–187.

SZMNA

- 1974 Szolnok megye néprajzi atlasza I/1. Szolnok

Szabad György

- 1957 A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp.
- 1979 Az önkényuralom kora (1849–1967). Magyarország története. VI/1. k. Szerk.: Katus László. Bp. 435–768.
- 1980 A tanyára telepedés feudalizmuskori korlátai és felszámolása. A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp. 199–169.

Szabadfalvi József

- 1956 Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethn. 451–482.
- 1960 A magyar feketekerámia és kelet-európai kapcsolatai. Műveltség és Hagyomány I–II. 165–192.
- 1963 Julimakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. Műveltség és Hagyomány IV. 131–143.
- 1968 Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. Műveltség és Hagyomány X. 55–84.
- 1970 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
- 1972 Népművészet. Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen, 279–316.
- 1981 Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában. Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. Viga Gyula közreműködésével szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, 11–24.
- 1982 Vándorárusok Nádudvaron. Néprajzi Tanulmányok Dankó

- Imre tiszteletére, Módy György közreműködésével szerk.:
Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 421–426.
- 1984 Tanulmányok a magyar pástorkodás köréből. Debrecen
- Szabadi János
- 1972 A Csallóköz természeti képe. Áttekintő regionális értekezés.
Bratislava
- Szabó Attila
- 1985 A ceglédi vallásalapítványi uradalom gazdálkodása 1782–
1867. Cegléd
- Szabó Ferenc
- 1963 Adatok a seprűcirok néprajzához Orosháza környékéről.
Szeged
- 1970 Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltástól az első világhá-
borúig. Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.:
Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba, 123–168.
- 1973 Vésztő az osztrák önkényuralom korában. – Vésztő a ki-
egyeztől az első világháborúig. Vésztő története. Szerk.:
Szabó Ferenc. Vésztő, 145–200.
- 1974 Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai
a XVIII. század elejétől napjainkig. Békés megye gazdasági
földrajza. Szerk.: Krajkó Gyula. Békéscsaba, 113–175.
- 1980 Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a XIX.
század közepén. Békési Élet, 283–292.
- Szabó Imre
- 1903 A dévai csángó-székely telepések lakása és lakásberendezése.
NÉ 208–221.
- 1904 Dévai csángó-székely népviselet és táplálkozás. NÉ 69–84.
- 1909 A dévai csángók háziipara. NÉ 180–189.
- Szabó István (1898–1969)
- 1940 A magyar parasztság története. Bp.
- 1941/a Nemesség és parasztság Werbőczy után. Úr és paraszt a ma-
gyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor. Bp. 44–80.
- 1941/b A jobbágy nemesítése. Turul 11–21.
- 1941/c A magyarság életrajza. Bp.
- 1948 A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben. Tanulmányok a
magyar parasztság történetéből. Bp. 313–396.
- 1956 A hajdúság kialakulása. Debrecen
- 1961 A parasztság történelmének problematikája Magyarországon
a kapitalizmus korszakában. Századok 848–858.

1965/a Jobbágyság – parasztság (Terminológia, fogalom, társadalom-szerkezet). Ethn. 10–31.

1965/b Bevezetés. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. 1. 7–30.

Szabó István

1974 Szolnok megye vázlatos története a XVIII–XIX. században. SZMNA 43–104.

Szabó István – Szabó László

1977 Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyfelszabadítás után. Börzsöny néprajza. Szentendre, 71–92.

1978 Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori paraszttársadalma. Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából. Szerk.: Novák László. Nagykőrös, 359–432.

Szabó Kálmán

1924 A suba mestersége Kecskeméten. Ethn. 30–39.

1930 Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja. Kecskemét

1937 Kecskeméti múzeum halászati gyűjteménye. NÉ 136–163, 376–415.

1942 Kecskemét pásztorélete I. Juhászat. NÉ 1–62.

é.n. Kecskeméti tanyák. Kecskemét

Szabó Lajos

1966 A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII–XIX. század fordulóján. Szolnok

Szabó László

1933 Kecskemét város iparos céhei. Kecskemét

Szabó László (más)

1968 Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén. Ethn. 526–547.

1973 Jászdózsa és a palócság. Jászdózsa és a palócság. Szerk.: Szabó László. Eger – Szolnok, 309–327.

1978/a A jászok mítoszalkotási kísérlete a XVII–XVIII. században. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 3. 154–164.

1978/b A redemptio hatása a Jászság kultúrájára. Szolnok megyei múzeumi évkönyv. Szolnok, 147–166.

1978/c Az Alföld népi kultúráját alakító újkori tendenciák. (Debrecen, Szeged és a Jászság hatása.) Kecskeméti Honismereti Kör Évkönyve. Szerk.: Henkey Gyula. Kny. Kecskemét

- 1979, 1982 A jász etnikai csoport I. (A jász etnikum és a jászági műveltségi egység néprajza.) II. A Jászság társadalomnéprajza. Szolnok
- 1981 A jász öntudat alakváltozatai. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok, 129–148.
- 1982/a Jászság. Bp.
- 1982/b Paraszt – polgár – parasztpolgár. (Gondolatok a mezővárosi kultúra jellegéről.) Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara. Szerk.: Bereczky Ibolya és Szabó László. Szolnok, 6–23.
- Szabó Pál
é.n. Szülőföldem, Biharország. Bp.
- Szabó Sándor
1983 Állattenyésztés Abaúj-Torna megyében a századfordulón. Abaúj néprajza. Szerk.: Viga Gyula. Miskolc, 31–58.
- Szabó T. Attila
1944 Dés története. Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk.: Szabó T. Attila. Dés-Kolozsvár, 131–163.
1946 Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár
1961 A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethn. 618–620.
1971 A „győri bokály” és a „győri korsó” elterjedéséhez. Ethn. 77–79.
1972 Kik és hol élnek a csángók? Nyelv és múlt. Bukarest, 122–131.
- Szabó Zoltán
1938 Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Bp.
- Szabolcsi Bence
1954 Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez. Népzene és történelem. Bp. 26–58.
- Szakály Ferenc
1969 Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp.
1981 Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.
- Szalay Emőke – Ujváry Zoltán
1982 Két fazekas falu Gömörben. Debrecen
- Szalva Péter
1959 A szentesi paprika. Bp.
- V. Szathmári Ibolya – Varga Gyula
1984 Szóttések Hajdú-Bihar megyében. Debrecen

Szauder Gyula

1938 A váci kézművesipar helyzete a céhek korában. Vác

Szántó Imre

1961 A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a veszprémi püspökség sümegi uradalmában 1751–1802. Eger

1970 Békéscsaba úrbéri viszonyai 1772–1846. Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.: Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba, 57–76.

Szedes FABIÁN

1819 A Palóczok. Tudományos Gyűjtemény VI. 26–46.

Szenmáry József

1885 A parasztbirtok állapota Szolnok-Doboka megyében. Dés

Szendrey István

1958 A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen

1963 Jobbágyterhek a XVIII. századi Erdély magánföldesúri birtokain. Acta Universitatis Debrecensiensis de Ludovico Kossuth nominate. Series Historica II. Debrecen, 127–156.

1968 Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp.

1980 Tanulmányok a magyar nép történetéből. Debrecen

Szendrey István – Nyakas Miklós

1980 Derecske története. Derecske

Szendrei János

1886–1911 Miskolc városi története és egyetemes helyirata I–V. k. Miskolc

Szendrey Zsigmond – Kodály Zoltán

1924 Nagyszalontai gyűjtés. Bp.

Szenik Ilona – Almási István – Zsizsmann Ilona

1957 A lapádi erdő alatt. Ötvennyolc magyarlapádi népdal. Bukarest

Szente Arnold

1898 Alsólendvavidék néprajza. Ethn. 62–72.

Szentgyörgyi Mária

1962 Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bp.

Szentimrei Judit

1958 Székely festékesek. Bukarest

1973 Taseturi si alesturi ceangaiesti. Tara Birsei. Szerk.: Dunare, Nicolae. Bucuresti, II. 327–330.

1971 Torockói varrottas. Művelődés 6. sz. 56–59.

- 1982 Széki varrottások. Bukarest
- Szentiványi Ferenc
1912 Torontál vármegye közgazdasági és socialis állapota a XX. század első évtizedében. Bp.
- Szentkláray Jenő
1879–1882 Száz év Dél-Magyarország történetéből. I. k. 1–3. füzet. Temesvár
- Szentmártoni Kálmán
1957 Adatok a torockói iskola történetéhez. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár–Bukarest, 577–586.
- Szentmihály Imre
1958 A göcseji nép eredetihagyománya. Bp.
1960 A Göcseji Múzeum mángorlógyűjteménye. A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960. Szerk.: Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 331–351.
1974 A felsőszenkerzsébet füstösház. Zalai Gyűjtemény II. 103–173.
1977 Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. Zalaegerszeg
1978 A történeti Hetés. Ethn. 412–436.
- Szerlemhegyi Tivadar
1882–1884 Kis-Kun-Félegyháza város monographiája. Nagykőrös–Szeged (10 füzetben)
- Szeremlei Samu
1911 Hód-Mező-Vásárhely története IV. k. 1. rész. Hódmezővásárhely
- Székely György
1899 Mezőgazdaság. Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Szerk.: Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 152–159.
- T. Székely László
1982 A háromszéki Szentföld. Vigilia 892–898.
- Széchenyi Imre
1906 Az egyke. Bp.
- Széles Gyula
1970 A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895–1960. Vasi Szemle 9–23, 178–209, 522–544.

- Szigeti Jenő
 1978 „... Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok”. A Krisztusban hívő nazarénus gyülekezet Magyarországon. Bp.
- Szijj Ferenc
 1941 Komárom a XIX. század végén. Komárom
- Sziklay János
 1898 Nyitra megye lakossága. Nyitra vármegye. Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Bp. 169–215.
- Sziklay János – Borovszky Samu
 1896 Abaúj-Torna vármegye lakossága. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Bp. 367–395.
- Szilády Zoltán
 1908 Miriszló község tárgyi néprajzának vázlata. NÉ 35–50.
 1936 Erdély magyar népe. A történeti Erdély. Szerk.: Asztalos Miklós. Bp. 363–415.
- Szilágyi István
 1876. (szerk.) Máramaros vármegye egyetemes leírása. Bp.
- Szilágyi Miklós
 1970 Hagyomány és közösség. Gondolatok Gyula néprajza vizsgálatához. Békési Élet 243–255.
 1973/a Halászat a Cegléd környéki kisvizéken. Studia Comitatus 2. Szentendre, 173–185.
 1973/b Mezővárosi közösség és néphagyomány. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 179–225.
 1976 Gyula gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII–XX. században. Vezető a gyulai Erkel Ferenc Múzeum állandó kiállításához. Gyula
 1977 Mezővárosi társadalom és műveltség. Gyomai Tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 575–652.
 1981 Erdei Ferenc parasztsággonceptiója és aktuális néprajzi feladatok. Forrás 5. sz. 28–31.
- Szili Ferenc
 1977–1978 Cukorrépa-termesztés a Mezőgazdasági Ipari RT kaposvári cukorgyárának vonzáskörében. Somogy megye múltjából 8–9. Kaposvár, 309–348.
- Szímics Mária
 1938 A debreceni országos vásárok története. Bp.

- Szinte Gábor
1913 A kolozsmegyei fatemplomok. NÉ 1–31.
- Szirányi Péter
1979 Moson megye parasztsága a századfordulótól 1918-ig. (Gazdasági és társadalmi vizsgálódások.) Tanulmányok Moson-magyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 141–161.
- Szita László
1977 A Dunántúl nemzetiségi struktúrájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. PAB–VEAB Értesítő. Pécs, 221–238.
- Szivos Béla
1891 Hajdúszoboszlói babonák. Ethn. 254–256.
- Szmik Antal
1896 Az aldunai csángók életviszonyai. Pancsovai Emlékkönyv. Szerk.: Wigand János. Pancsova, 353–358.
- Szobonya Bertalan – Günther Ferenc
1909 Mézőgazdaság és állattenyésztés Bács-Bodrog vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. II. 389–418.
- Szolnoky Lajos
1972/a Alakuló munkaeszközök. Bp.
1972/b Falusi takácscéhek Magyarországon. Ethn. 250–265.
- Szomjas-Schiffert György
1978 Az új stílus (rondo forma) kifejlődése a magyar és cseh-morva népzeneben. Ethn. 23–93.
1981 Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben. Ethn. 27–58.
- Szövényi István
1966 A szüret jelentősége a régi Kőszeg gazdasági életében. Savaria III. Szombathely, 259–281.
- Sztrinkó István
1980 A kiskunsági népművészet kérdőjelei. A Kiskunság népművészete. Szerk.: Korkes Zsuzsanna – Péter László. Szeged, 14–17.
1984 Tűzhelyek a Duna-Tisza közti lakóházban. Cumania 8. Kecskemét, 437–470.
- Sztripszky Hiador
1904 A szabolcsi morotvák halászatáról. NÉ 233–240.

Szuhay Miklós

- 1956 A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Szerk.: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál. Bp., 219–279.

Szuhay Péter

- 1980 Kísérlet Dráva-menti történeti csoportok meghatározására. Somogy néprajza II. Szerk.: Knézy Judit. Kaposvár, 179–230.
- 1982 A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Miskolc

Szűcs Ernő

- 1971 Az ipar, kereskedelem, hitelhálózat és közlekedés a kapitalizmus idején. Hajdúdorog története. Szerk.: Komoróczy György. Debrecen, 163–188.
- 1972 Ipari, kereskedelmi és hitelviszonyok a kapitalizmus korában. Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: Komoróczy György. Gyula, 189–226.
- 1976 Debrecen ipara az abszolutizmus korában. Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk.: Ránki György, Debrecen, 15–79.

Szűcs István

- 1872 Szabad királyi Debrecen város történelme. III. k. Debrecen

Szűcs Jenő – Ruzsás Lajos

- 1966 A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. MTA Fil. és Tört. Oszt. Közl. 15. k. 5–67.

Szűcs Sándor

- 1943 A sárréti nádház és élete. NÉ 133–149.
- 1977 Régi magyar vizivilág. Bp.
é.n. A régi Sárrét világa. Bp.

Szvoboda Béla

- 1940 A „csángó láz”. (A bukovinai magyarok hazahelyezése 1883-ban.) Bp.

Tagán Galimdzsán

- 1943 Fakitermelés és széngetés Székelyvarságon. NÉ 1–28.

Tagányi Károly

- 1894 A háromnyomású rendszer behozatala Erdélyben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 21–26.

Takács Lajos

- 1964/a Dohánytermesztés Magyarországon. Bp.
1964/b Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethn. 489–522.
1966 Irtásföldek és irtási eszközök (irtókécek) az Őrségben és Felső-Rába vidékén. Ethn. 12–48.
1967 A „rókafarkú köles” termesztése a Nyugat-Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle 297–307.
1976 Egy irtásfalu földművelése. Bp.
1978/a A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár
1978/b *Polgár* szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez. Magyar Nyelvőr 350–361.
1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei: Irtásföldek, irtásmódok. Bp.

Talve, Ilmar

- 1973–1974 Kulturgrenze und kulturgebiete Finnlands. Ethnologia Europea 55–103.
1979 Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja. Helsinki

Tamás Lajos

- 1943–1944 A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége. Magyarok és románok. Szerk.: Deér József és Gáldi László. Bp. II. 337–383.
1966 Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp.

Tar Erzsébet

- 1978 A balavásári nagyvásárokról. Népismereti Dolgozatok 1978. 178–185.

Tarisznyás Márton

- 1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest

Tarján Gábor

- 1983 A Dél-Zselic népi építészete. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 27. Pécs, 217–268.

Tábori György

- 1967 Békéscsaba népi építkezése. Békési Élet 12–21.
1973/a A mezőberényi szlovákok népszokásai. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 391–407.
1973/b A mezőberényi szlovákok táplálkozási hagyományai. Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, II. 353–362.

Tálas István

- 1936 A Kiskunság népi állattartása. Bp.
1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. 9–37.
1942 Adatok a Bakony erdei életéhez. NÉ 164–172.
1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. Szerk.: Bartucz Lajos. Szeged, 1–35.
1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Bp.
1964 A magyar nép anyagi kultúrája Európában. (A folytonos kutatások tükrében.) MTA Nyelv- és Irod. Oszt. Közl. 21. 3–22.
1973 A Néprajzi Múzeum száz éve. NÉ 9–15.
1977 Kiskunság. Bp.
1980 Reflexiók és zárzó. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Bp., 220–228.
1983 Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében. (Nagyrelictum – nagymezőváros). Kiss Lajos Emlékkönyv. Szerk.: Dömötör János és Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely, 85–133.

Tárkány-Szücs Ernő

- 1981 Magyar jogi népszokások. Bp.
1983/a A vásárhelyi „baromgazdaság”. Kiss Lajos Emlékkönyv. Szerk.: Dömötör János és Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely, 139–170.
1983/b A jobbágyparaszti földtulajdon néhány problémája. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. 151–172.

Taram, Nicolae

- 1974 Cojocartul in Timisoara. Tibiscus. Timosoara, 107–123.

Telbizov, K.

- 1953 Tradicionen bit i kultura na banatszkte blgari. Szofia

Téglás Gábor

- 1900 Hunyad megye közgazdasági leírása. Bp.

Tésikné Knotik Márta → T. Knotik Márta

Thirring Gusztáv

- 1911 Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Kny. a Városi Szemléből.
1912 (szerk.) A magyar városok statisztikai évkönyve I. Bp.

- Thirring Lajos
 1963 Magyarország népessége 1869–1949 között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 221–338.
- Thomka Viktor
 1939 Egy aldunai székely község szociográfiája. Magyar Kisebbség 258–264, 322–327, 398–403, 432–435, 562–566.
- Timaffy László
 1939 A Szigetköz vízrajza. Mosonmagyaróvár
 1980 Szigetköz. Bp.
- Toldy Zsigmond – Heller Farkas
 é.n. Hont vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Hont vármegye és Selmeczbánya város. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 137–152.
- Tombor Ilona, F., R.
 1947 Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Bp.
 1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból. Bp.
- Tóth Ferenc
 1931 A némettség elterjedése és településformái a Dunántúlon. Szigetvár
- Tóth Ferenc (1940–1980)
 1975 Kálmány Lajos nyomában. Az észak-bánáti népballadák élete. A balladákat gyűjtötte Katona Imre és Tóth Ferenc. Újvidék
- Tóth Ferenc (más)
 1969 A makói hagyma történetének néhány fejezete. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/I. Szeged, 55–83.
 1974 Makó településtörténeti vázlata. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972–1973/I. Szeged, 41–81.
- Tóth János
 1965 Göcsej népi építésze. Bp.
 1971 Az Órségek népi építésze. Bp.
- Tóth Kálmán
 1936 A Balaton-vidék népének építésze. Bp.
- Tóth Tibor
 1972 A szarvasmarha fajtaváltás Somogyban a századfordulón. Somogy megye múltjából. 3. Kaposvár, 183–214.

- 1975 Félúton a megyeszékhely és a megyeközpont között. (Adatok a dualizmuskori Kaposvár gazdaságtörténetéhez.) Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 297–326.
- 1977 Nagyirtoktól nagyüzemig. A mernyei uradalom a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Bp.
- 1978 A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp.
- 1980/a (szerk.) Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. Pécs
- 1980/b A történeti tájak kérdéséhez. Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. Szerk.: Tóth Tibor. Pécs, 229–244.

Tóth Zoltán

- 1977 Schizler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. Agrártörténeti Szemle 199–218.
- 1980 A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón. A hagyományos kistermelői együttes mobilitási modellje. Agrártörténeti Szemle 349–433.
- 1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulón Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Ethn. 177–231.

Tóth Zsuzsanna

- 1979 Tirgurile din Oradea III. Biharea VI. Oradea, 105–148.

Tökés Béla

- 1935 A mezősegi magyar viselet. NÉ 68–76.
- 1938 Magyarpalatkai viselet. Ethn. 192–197.

Tökés Gyula

- 1942 Bunca-Mica (Bunyaszekszárd) múltja és jelene. Magyar Kisebbség. 91–105.

Török Gábor

- 1964 A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. Bp.

Török Károly

- 1872 Csongrád megyei gyűjtés. Pest

Tragor Ignác

- 1936 Az emberi élet Vácán és vidékén az őskortól napjainkig. Vác

Treiber-Netoliczka, Luise

- 1941 Siebenbürgisch-sächsische Volkskunst. Siebenbürgische Vierteljahresschrift, 104–125.

- 1961 Rumánische, sächsische und ungarische Beziehungen auf dem Gebite der Volkskunde. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 4/47–76.
- 1968 Die Trachtenlandschaften der Siebenbürger Sachsen. Marburg
Trócsányi Zsolt
- 1956 Az erdélyi parasztság története. 1790–1849. Bp.
- 1966/a Az Észak-Partium 1820-ban. (A Conscriptio Czirakyana adatai.) Bp.
- 1966/b Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez. Történelmi Szemle 270–297.
- Ujváry Zoltán
- 1957 A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abauj-zempléni hegyvidéken. NÉ 231–244.
- 1965 Hahnenschlagen und Hahnenschlessen in Ungarn. (Die Frage der Übergabe-Übernahme.) Acta Ethnographica 296–299.
- 1967 Kecskemaskos szokás Hajdúdorogon. Déri Múzeum Évkönyve 1965. Debrecen, 223–240.
- 1968 Népdalok és balladák egy aldunai székely közösségből. Debrecen
- 1969/a Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
- 1969/b Slovak Itinerant Artisans in Hungarian Folk-Plays. Ethnologia Slavica 146–156.
- 1975 Hajdúszoboszló népelete. Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 533–598.
- 1977 Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc
- 1981 A migráció és a kolonizáció szerepe Gömör népi kultúrájában. A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása. Szerk.: Botik, Ján és Méry Margit. Bratislava, 54–62.
- 1983 Játék és maszk I–III. Debrecen
- Vadkerty Katalin
- 1981 A műtrágyázás kezdete Szlovákia területén. Új Mindenes Gyűjtemény 1. Bratislava, 67–84.
- Valhot Imre
- 1853 Kecskemét és a kecskeméti puszták. Magyarország és Erdély képekben. Szerk.: Kubinyi Ferenc és Valhot Imre. Pest
- Vajda Lajos
- 1981 Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-

társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig. Bukarest

Vajkai Aurél, Wágenhuber

- 1937 Adatok az Alsó-Hernádvölgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. NÉ 263–273.
- 1938/a A parasztszőlőművelés és bortermeles Veszprém megye déli részében. NÉ 15–48, 172–204.
- 1938/b Adatok a Bakony gyűjtőgető és vadfogó életmódjához. Vasi Szemle 152–163.
- 1940/a Adatok a Tóköz néprajzához. Dunántúli Szemle 282–296.
- 1940/b Veszprém megye népi építkezése. NÉ 1–22, 310–344.
- 1943 Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár
- 1947 A néphagyományok romlásának kérdéséhez. Miscellanea ethnographica I. Kolozsvár, 44–48.
- 1948 A magyar népi építkezés kutatása. Bp.
- 1958 Balaton-melléki présházak. Bp.
- 1959/a Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp.
- 1959/b A Bakony néprajza. Bp.
- 1960 Bakonyvidéki keresztiszemes hímzések. Bp.
- 1964 Balatonmellék. Bp.
- 1973 Füstökonyhás házak a Balaton környékén. Ethn. 82–96.
- 1974 Tótkomlós népi építkezése. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 3. Békéscsaba, 135–210.
- 1976 L'udová architektura v obci Rudná. Gemer II. Rimavská Sobota, 145–174.
- 1978 Néprajzkutatás Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. Veszprém, 305–328.

Vakarelski, Christo

- 1969 Bulgarische Volkskunde. Berlin

Valentová, Viera

- 1973 Mal'ované truhly v Gemeri. Gemer I. Rimavská Sobota, 107–130.

Varga Anna

- 1940 Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. Szeged

Varga Antal

- 1958 Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen

- 1972 Csuka Sámuel a „néplázasztó”. Hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 45–54.
- Varga Gyula
- 1965 A parasztság munkaeszközei. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. I. 267–349.
- 1975/a A đerecskei hagyma- és zöldségtermesztés. Déri Múzeumi Évkönyve 1973. Debrecen, 259–280.
- 1975/b Hajdúszoboszló agrártörténete. Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 399–446.
- 1976 Az érmelléki szőlőkultúra. Berettyóújfalu
- 1978 Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Debrecen
- 1979 A bihari síkság népi építészete. Hajdú-Bihar népi építészete. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen, 191–233.
- 1985 A bárándi agrártermelés 1700–1945. Báránd története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Báránd, 273–331.
- Varga Gyula (más)
- 1971 A torockói iskola történetéből. Művelődés 6. sz. 33–36.
- Varga Ignác
- 1903 A Felső Őrvidék népe és nyelve. Nyelvjárási Tanulmányok I. Bp. 3–18.
- Varga János
- 1871 Arad megye néprajzi viszonyai. Arad vármegye és Arad szabad királyi város leírása. Szerk.: Parecz István, Arad, 23–28.
- Varga János (más)
- 1967 A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp.
- 1969 Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Bp.
- Varga Károly
- 1941 A délkeleti Zselic. Csurgó
- Vargha László
- 1954 Klasszicista jelleg a Nagyunság építészetében. Művészet-történeti Értesítő 81–98.
- 1974 A Nagyunság népi építészete. Karcagi várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bellon Tibor – Kaposvári Gyula. Karcag, 77–99.

- Varga Marianna
- 1955 A lovasberényi kékfestőviselet. Székesfehérvári Szemle 34–45.
- 1965 Turai hímzések. Bp.
- Vargyas Lajos
- 1941 Áj falu zenei élete. Bp.
- 1943–1944 Román–magyar kapcsolatok a népzeneben. Magyarok és románok. Szerk.: Deér József és Gáldi László. Bp. II. 530–584.
- 1960 Áj falu zenei anyaga. I. NK. 2. sz.
- 1961 Az Alföld és Bartók Béla békési gyűjtése a folklór-kutatásban. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Szerk.: Dankó Imre Gyula, 24. sz. 11–24.
- 1976 A magyar népballada és Európa. I–II. Bp.
- Vasas Samu
- 1978 Őrségváltás a hagyományápolásban Nádásmentén. Korunk Évkönyv 1979. Kolozsvár–Napoca, 174–189.
- 1980 A vásárosok hagyományos beszállóhelyei Bánffylyunyadon. Népismereti Dolgozatok 1980. Bukarest, 176–190.
- Vasdinyey Pál és Seidl József
- 1928 Vasúti hálózatunk fejlődése. Technikai fejlődésünk története 1867–1927. Kiadja a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Bp., 364–385.
- Vasilescu, Virgil
- 1970 Cultura si arta populara in zona Buzaului transilvanean. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 367–375.
- Vass Előd
- 1978 A dunántúli vasútépítés kezdetei 1828–1868. PAB–VEAB Értesítő. Székesfehérvár, 127–134.
- Váczy Leona
- 1973 Kalotaszeg helyismereti könyvészete. Korunk 1752–1763.
- Vállalji Sípós Imre
- 1883 A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárád
- G. Vámos Mária
- 1979 Szakály női viseletének alakulása az 1880-as évektől a II. világháborúig, Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII–IX. Szekszárd, 237–246.

Vámszer Géza

1940/a Szakadát. Kolozsvár

1940/b A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. Láthatár, március: 73–79.

1970 Kézdivásárhely város különleges települési formája. Aluta, Sepsiszentgyörgy, 387–405.

1971 Csíkszereda város, vásároshely településének történeti kialakulása. Aluta, Sepsiszentgyörgy, 303–322.

1977 Életforma és anyagi műveltség. Bukarest

Várady Ferenc

1896 (szerk.) Baranya múltja és jelenje I–II. Pécs

Veliky János

1973 A mezőgazdaság és az agrártársadalom szerkezete a XX. század elején. Hajdúböszörmény története. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 391–399.

Venczel József

1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Imreh István. Bukarest, 27–52.

Vende Aladár

é.n. Győr vármegye népe. Győr vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 95–103.

Veres József

1886 Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján. Orosháza

Veress Sándor

1931 Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között. Ethn. 133–143.

1941 Székely népballadák változatai Moldvában. NÉ 159–169.

Vetési László

1978 Mobilitás a bürkösiek párválasztásában. Változó valóság. Szerk.: Imreh István. Bukarest, 73–93.

1982 Szász–magyar etnikai folyamatok Bürkösön. Korunk Évkönyv. Szerk.: Herédi Gusztáv. Kolozsvár–Napoca, 64–97.

Végh Olivér

1977 A kalotaszegi fazekasság, Bukarest

Viga Gyula

1980 A Bükk-hegység szlovák meseseinek kereskedő útjai az Alföldön. Ethn. 252–258.

- 1982 A Bükk-vidéki falvak 19. századi életmódjához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. Miskolc, 231–239.
- 1984 A bükki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc, 241–248.
- Vikár Béla
- 1890 Vegyes közlemények. Budapesti munkás-typusok. Ethn. 306–308.
- 1905 Somogy megye népköltése. Bp.
- Vilkuna, Kustaa
- 1935 Sprachgrenze, ethnische Grenze, kulturelle Grenze. Congresus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp. 49–58.
- Vincze Lajos
- 1943 A kender termesztése és feldolgozása Bálványosvárán. NÉ 150–172.
- Vincze László
- 1982 Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa 1861–1940) I. Agrártörténeti Szemle 149–183.
- Virágh Ferenc
- 1979 Agrár- és agrárszocialista mozgalmak Békés megyében a dualizmus korában 1867–1914. Békéscsaba
- 1981 Adatok a dél-alföldi mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez. 1880–1910. Agrártörténeti Szemle 489–514.
- Viski Károly
- 1906 A tordai nyelvjárás. Bp.
- 1917 Aranyék háza. Nagyvárad
- 1919 Arany népe. Nagyvárad
- 1924 Székely hímzések, Csíkmegeyek. Bp.
- 1929 Székely népművészetről. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven éves évfordulójára. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 411–457.
- 1933 Bódva környéki tűzhelyek. NÉ 21–33.
- 1934 Erdély népe. Magyar Szemle 250–264.
- 1939/a A magyar jelleg a néprajz tükrében. Mi a magyar? Szerk.: Szekfű Gyula. Bp., 341–378.
- 1939/b A székely nép művészete. A nemes székely nemzet képe. Szerk.: Rugonfalvi Kiss István. Debrecen, II. 383–402.

- 1940 Erdélyi népélet. Erdély. Szerk.: Deér József. Bp.
- Vita Zsigmond
- 1978 A népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest, 51–63.
- Vitos Mózes
- 1894 (szerk.) Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez. Csíkszereda
- Vita-Suba, Rodica
- 1974 Mesterii cojocari din Lugoj. Tibiscus. Timisoara, 125–132.
- Vladuti, Ion
- 1973 Etnografia romaneasca. Bucuresti
- Voigt Vilmos
- 1978 Szempontok a magyar folklór akkulturáció vizsgálatához. Ethn. 604–631.
- Vorák József
- 1965 Halas népe. Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Szerk.: Janó Ákos. Kiskunhalas, 130–163.
- Vörös Antal
- 1964 A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében. Agrártörténeti Szemle 84–112, 313–346.
- 1965 A tejgazdálkodás kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. Agrártörténeti Szemle 471–495.
- 1966 A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850–1914. Történelmi Szemle 162–186.
- 1976 A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Szerk.: Gunst Péter és Hoffmann Tamás. Bp. 9–152.
- 1978 A mezőgazdaság. Magyarország története VII/1. k. Szerk.: Mucsi Ferenc. Bp. 293–338.
- 1984 A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változásai (1850–1914). Életmód: modellek és minták. Szerk.: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás. Bp. 297–309.
- Vörös Károly
- 1952 Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk.: Spira György. Bp. 299–383.

- 1955 Az 1826. évi kapuvári mozgalom. Soproni Szemle 3–4. sz. 80–104.
- 1965 Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemtől 1850–1881. Arrabona 7. 471–493.
- 1971 Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. Győr. Város-történeti tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos – Lengyel Alfréd – Z. Szabó László. Győr, 323–404.
- 1973/a A parasztság útja a polgári forradalomhoz. Történelmi Szemle 208–244.
- 1973/b A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. (Különös tekintettel Kaposvár fejlődésére.) Somogy megye múltjából 4. Kaposvár, 189–203.
- 1977 A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. Ethn. 1–13.
- 1980 A magyarországi társadalom. Magyarország története V/1. k. Szerk.: Vörös Károly. Bp. 473–599.

Orlovsky, Jozef

- 1982 Gemersky nářečovy slovník. Bratislava

Vuia, Rognulus

- é.n./a Portul popular al padurenilor din regiunea Hunedoara. Bucuresti

- é.n./b Portul popular din Tara Hategului. Bucuresti

Wallner Ernő

- 1941 A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig. Földrajzi Közlemények 1–29.

- 1942 A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Földrajzi Közlemények 32–42.

Weinrich Frigyes

- 1899 Alsófehér vármegye szász nép. Alsófehér vármegye monográfiája I/2. k. Alsófehérvármegye néprajza. Nagyenyed, 677–720.

Wellmann Imre

- 1965 Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. Pest megye múltjából. I. Szerk.: Lakatos Ernő. Bp. 155–202.

- 1967 Határhasználat az Alföldön a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 346–409.

Weress Sándor

- 1891 Torda őcsaládai. Kolozsvár (2. kiad.)

Westsik Vilmos

- 1939 Homoki gazdálkodás Szabolcs vármegyében. Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István. Nyíregyháza, 57–65.

Wichmann Györgyné, Herrmann Júlia

- 1907 A moldvai csángók szokásaiból. Ethn. 287–294.

- 1936 Moldvai csángó mennyegző Szabófalván. Ethn. 57–94.

Wiegelmann, Günter

- 1964 Reliktzonen und modernen Gebiete in der bäuerlichen Sachkultur der Neuzeit. Kulturraumprobleme aus Ost-mittel-europa und Asien. Festschrift Herbert Schlenger. Szerk.: Sander, Gerhardt. Kiel, 23–36.

- 1970 Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Mitteleuropas. Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger zum 65. Geburtstag. Szerk.: Harmening, Dieter... Berlin, 120–136.

Winkler Elemér

- 1921 A soproni céhek története a XV–XIX. században. Sopron Zderciuc, Boris

- 1965 Cu privire la situatia social-economica in localitatile din sudul raionul Beius (Begiunea Crisana) specializate in mes-tesuguri artistice (de la mijlucui sec. XVIII, pina la inceputul sec. XX.). Studii si Cercetari de Etnografie si Arta Populara. Bucuresti, 53–66.

Zelgy, Theo

- 1980 Siebenbürgisch-sächsische Möbmalerei. Bukarest

Zelizy Dániel

- 1882 Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása. Debrecen

Zentai János

- 1967 Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11. Pécs, 77–128.

- 1972 Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 16. Pécs, 199–206.

- 1978 Baranya megye néprajzi csoportjai. Ethn. 59–557.

Zentai Tünde

- 1980 A dél-dunántúli település és népi építkezés változásai a 19. században. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum dél-dunántúli tájegysége.) Ház és Ember 1. Szentendre, 79–109.

Zimányi Vera

- 1960 Adatok a dűnántúli hajdúk történetéhez. Századok 286–302.

Zólyomi József

- 1968 Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. Agrártörténeti Szemle 339–478.
- 1974 Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850). Nógrád megyei Múzeumok Közleményei 20. Balassagyarmat, 5–74.
- 1984 Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján, 265–317.

Zwickl Pál

- 1928 A mi németjeink. Mosonvármegye emlékkönyve. Szerk.: Ruff Andor. Mosonmagyaróvár, 100–112.

Zsilinszky Mihály

- 1872 Szarvas város történetének és jelen viszonyainak leírása. Pest
1896, 1899, 1900 Csongrád megye története I–III. Bp.

Zsoldos István

- 1969 Adalékok Kisújszállás kapitalizálódásához a XIX. század második felében. Szabó Lajos – Zsoldos István: Fejezetek Kisújszállás történetéből. Szolnok, 49–80.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. This ensures transparency and allows for easy verification of the data.

In the second section, the author outlines the various methods used to collect and analyze the data. This includes both primary and secondary data collection techniques. The analysis focuses on identifying trends and patterns over time, which is crucial for making informed decisions.

The third part of the report details the challenges encountered during the data collection process. These include issues related to data quality, such as missing values and inconsistencies. The author provides strategies to address these challenges, such as data cleaning and validation procedures.

Finally, the document concludes with a summary of the findings and recommendations. It highlights the key insights gained from the analysis and suggests areas for future research. The author stresses the need for continuous monitoring and evaluation to ensure the long-term success of the project.

INHALT

VORWORT.....	5
Anmerkungen.....	11
EINLEITUNG, FORSCHUNGSGESCHICHTE UND WICHTIGE BEGRIFFE.....	13
Erscheinen und Entfaltung der regionalen Betrachtung in der ungarischen Ethnographie	13
Problematik der „ethnographischen Gruppen“	20
Raum und Zeit	39
Die Änderungen in Bauerntum im XIX. Jahr- hundert. Bauerwerden — Verbürgerlichung	48
Archaischer Zustand — verbürgerlichendes Bauerntum.....	58
Auslösende Faktoren der Abweichung und der Identität	65
Ausdrückende Erscheinungen der Identität und der Abweichung.....	79
Anmerkungen.....	84
DIE GROSSE UNGARISCHE TIEFEBENE UND IHRE RANDGEBIETE.....	93
Ethnographische und religiöse Gliederung	94
Die Erbschaft der osmanischen Eroberung und das spätfeudale Siedlungsnetz	96
Integrierende Hauptfaktoren: Agrarstädte und Einzelhofwirtschaft	101
Grossregionale Zentren: Szeged und Debrecen	109
Kulturelle Ausstrahlung und demographische Ausbreitung: Jazygiendistrikt	119

Von der Grossviehhaltung in der Puszta bis zur Gartenkultur in Sandgebiet: Kleinkumaninen, Die „Drei Städte“ und ihre Umgebung (Donau—Theiss—Zwischwenstromland).....	125
Die Konservierung der beginnen den Verbürgerlichung der Bauernkultur: Grosskumaninen und Heiduckendistrikt	134
Die offenste Gegend der Tiefebene: die südlichen Teisskomitate	140
Die Batschka und das Banat	154
Die Nyirgegend und Umgebung.....	164
Die angrenzenden Gebiete von Siebenbürgen: das Szamos—Tal, Szilágyság, die Köröstäler	173
Das nördliche Randgebiet der Tiefebene	182
Die Donaugegend	188
Anmerkungen.....	194
TRANSDANUBIEN, DIE KLEINE UNGARISCHE TIEFEBENE, SLAVONIEN.....	209
Bewölkerungsbewegungen, Nationalitäten, Religionen, Städte und Grossgrundbesitze	212
Die bäuerliche Verbürgerlichung unter dem Druck der Möglichkeiten und der Beschränktheiten	226
Das Kleine Ungarische Tiefebene und West—Ungarn.....	230
Süd—Transdanubien: von Göcsej bis Sárköz	248
Der Bakonyerwald und Ost—Transdanubien.....	266
Slavonien und Syrmien	275
Anmerkungen.....	277
DAS UNGARISCHE OBERLAND.....	287
Ausglichene Entwicklung	288
Kontakte zwischen Flach- und Hochland	293
Die „Palócz—Problem“ und die innere regionale Gliederung	297
Anmerkungen.....	318
SIEBENBÜRGEN UND MOLDAU.....	325
Die archaische spätfeudale Verhältnisse Zeit im Siebenbürgen	327

Geographische Isolierheit und das lückenhafte Stadtnetz.....	335
Sprachliche und religiöse Gliederung	341
Die Bauernntum im Zeitalter des Kapitalismus. Einleitung zum Überblick der Regionen	343
Klausenburg/Kolozsvár und ihre Hochstätte/Hóstat	347
Torda/Thorenburg, Aranyosszék, Torockó.....	350
Kalotaszeg-Gegend	355
Burzenland und Stuhl Háromszék	358
Stühle in Seklerland: Csík, Kászon, Gyergyó, Udvarhelyszék, Marosszék	366
Entlang von Kockeln, die Gegend Nagyenyed/Strassburg und Gyulafehérvár/ Karlsburg, ungarische Diasporengemeinden in Südsiebenbürgen	379
Das Gefilde, Diasporengemeinden in Nordsiebenbürgen	386
Gyimes-Tal.....	392
Moldau und Bukowina.....	394
Anmerkungen.....	401
ZUSAMMENFASSUNG.....	415
Die grossregionale Gliederung der ungarische Volkskultur, die Richtungen der Ausbreitung der Änderungen und Neuerungen.....	418
Die Ungarn und die Nachbarvölker	432
Anmerkungen.....	
LITERATURVERZEICHNIS.....	457

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
Jegyzetek	11
BEVEZETÉS. KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS KÖZPONTI FOGALMAK.....	13
A térbeli szemlélet jelentkezése és kibontakozása a magyar néprajzban	13
A néprajzi csoport kérdésköre	20
Tér és idő	39
A parasztság XIX. századi változásai: parasztosodás — polgárosulás	48
Archaikus állapot — polgárosuló parasztság	58
Az eltérést és azonosságot kiváltó tényezők	65
Az azonosságot és eltérést kifejező jelenségek ..	79
Jegyzetek	84
AZ ALFÖLD ÉS PEREMVIDÉKEI	93
Az Alföld és peremvidékei	94
A hódoltság öröksége és a késő feudális településhálózat	96
Kiemelkedő integráló tényezők: az agrárvárosok és a tanyás gazdálkodás	101
Nagytáji központok: Szeged és Debrecen	109
Kulturális és népességi terjeszkedés: Jászság ...	119
A pusztai nagyállattartástól a homoki kert- kultúráig: a Kiskunság, a Három Város és környezetük (a Duna—Tisza közti homokhátság)	125
A polgárosulásnak induló parasztkultúra konzerválódása: Nagykunság és Hajdúság	134
A legnyitottabb alföldi vidék: a Dél-Tiszántúl ..	140

A Bácska és a Bánság	154
A Nyírség és környezete	164
Az Erdéllyel határos kerületek:	
Szamos völgye, Szilágyság, Körösök völgye ..	173
Az Alföld északi peremvidéke	182
A Dunamellék	188
Jegyzetek	194
DUNÁNTÚL, KISALFÖLD, SZLAVÓNIA.....	209
Népességi mozgások, nemzetiségek, vallások	210
Városok és uradalmak	212
Paraszti polgárosodási lehetőségek és korlátozottságok szorításában	226
Kisalföld és Nyugat-Magyarország	230
Dél-Dunántúl: Göcsejtől Sárközig	248
A Bakony és a Kelet-Dunántúl	226
Szlavónia és Szerémség	275
Jegyzetek	277
FELFÖLD.....	287
Kiegyenlítődött fejlődés	288
A síksági és hegyvidéki területek kapcsolata	293
A „palóc kérdés” és a belső táji tagolódás	297
Jegyzetek	318
ERDÉLY ÉS MOLDOVA.....	325
Erdély késő feudális korának archaikus viszonyai	327
Földrajzi elzártság és gyér városhálózat	335
Nyelvi és vallási tagolódás	341
A parasztság a kapitalizmus korában.	
Bevezető a téjegységek áttekintéséhez	343
Kolozsvár—Hóstát	347
Torda, Aranyosszék, Torockó	350
Kalotaszeg	355
Barcaság és Háromszék	358
Csík, Kászon, Gyergyó, Udvarhelyszék, Marosszék .	366
A Küküllők mente, Nagyenyed—Gyulafehérvár vidéke, dél-erdélyi szórványok	379
Mezőség, észak-erdélyi szórványok	386
Gyimes.....	392

Moldva és Bukovina	394
Jegyzetek	401
ÖSSZEFOGLALÁS.....	415
A magyar népi kultúra nagytáji tagolódása — a változások és újítások terjedésének irányai	418
Magyarok és szomszéd népek	432
Jegyzetek	449
IRODALOMJEGYZÉK.....	457

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde
der Universität Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (Die Parodie auf das Begräbnis). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (Tabakanbau in der Nyíregend). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (Friedhöfe in den Dörfern der Aggtelek-Karst-egend). Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer (Das ungarische Verwandtschaftssystem). Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (Die ethnographische Untersuchung des Glaubenslebens in einem Zempléner Dorf). Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségben (Wohnhäuser in der Nyíregend). Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben (Zwei Töpferdörfer in Gömör). Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (Einige Kapitel zur Wirtschaftsethnographie des Marschgebietes von Ecsed). Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István—FÜGEDI Márta: Termelés és életmód (Produktion und Lebensweise). Debrecen, 1983.
10. SZABADFALVI József: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből (Studien zum ungarischen Hirtentum). Debrecen, 1984.
11. BÓDI Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása (Die Ernährungsweise in einem Polendorf in Ungarn). Debrecen, 1984.
12. ERDÉSZ Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban (Schlangenkult in der ungarischen Volksüberlieferung). Debrecen, 1984.
13. SZALONTAI Barnabás: Nyírbátor népi építészete (Die Volksarchitektur von Nyírbátor). Debrecen, 1984.
14. BARTHA Elek: Házkultusz. A ház a magyar folklórban

KLTE: 90-758